

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

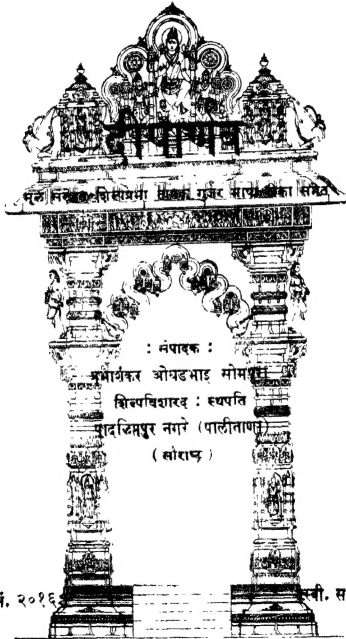
क्रम संख्या

काल न०

खण्ड

॥ श्रीविश्वकर्मणे नमः ॥

श्रीविश्वकर्माप्रणीतवास्तुविद्यायाम् ज्ञानप्रकाश

અંશ પ્રાપ્તિસ્થાન :
પ્રજાશક્તિ એમ્બડજાઈ સોમપુરા શિક્ષણાગ્રી
ગોરાવાડી, પાલીતાણા (સોરાષ્ટ્ર)

શ્રી ગુજરાત અંશ રત્ન ઠાકુરજીય
 ચાંધી રોડ, અમદાવાદ.

શ્રી ભારતીય વિદ્યા ભવન,
 ગોપાલી રોડ, મુંબઈ ૭.

સરસ્વતી કુસ્તક બેંક
 રતનપોળ, હાથીખાના, અમદાવાદ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.
 પ્રીન્સિપલ્સ, મુંબઈ ૨.

સિકેપી રિવિસ્ટર જાહેરજી, નવાપરા રોડ, પાલીતાણા (સોરાષ્ટ્ર).

આ અંશના તેમજ તેના પ્રત્યેક ભાગના કોપી રાઈટના સર્વ હક અંશકર્તાને સ્વાધીન છે.

પ્રત ૧૦૦૦.

મૂલ્ય : પચીસ રૂપીઆ.

પોસ્ટેજ અલગ રૂ. બે.

સુદ્રેશ :

રૂપાંશ

શ્રી જ્યોતીલાલ ગોરાશંક મહેતા,
 આવનગર અમાચાર પ્રેક્ષ : આવનગર.

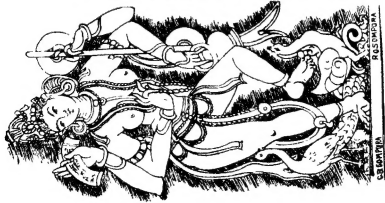
ઉત્તરાંશ :

શ્રી અંકુશલ લક્ષ્મીભાઈ બાઈ,
 અપના જાપાની : આવનગર.

શ્રી સોમનાથ મહાપ્રસાદનો પ્રવેશ ભાગ.

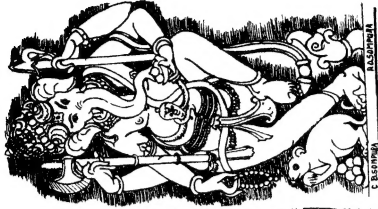
(૫ મો. સોમપુર)

श्री सरस्वती
वक्षमालां पुस्तकं च
वीणावाद्यं च पद्मकम् ।
मयूरं हंसारुहां च

श्री विश्वेश्वर
अक्षमालां वंशास्त्र
पुस्तकं च चतुर्भुजम् ।
हंसस्थं च त्रितेजं च

श्री गङ्गाधर
गणेशाय नमः तस्मै
सर्वविघ्नविदारिणे ।
मूयारुहं चाद्यैरेव

દીપાણી-સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા

તા. ક. :- અંચવાચન પહેલાં શુદ્ધિપત્રક જોઈ જવા વિનંતિ છે.

પૂર્વાર્ધ	પાનું	પૂર્વાર્ધ	પાનું
સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા	૩	અધ્યાય ૧૪ બાણશિક્ષકાધિકાર	૨૦૯
મંથ સુત્રિ	૪	„ ૧૫ વૃષભ લક્ષણ	૨૨૨
આયુષ્ય તથા શુભારીર્વાદ	૫	„ ૧૬ ચતુર્વિંશતિ ઔષ્ધો	૨૨૬
વિરતુત સંકળાયું	૬	„ ૧૭ દાદશ સરસ્વતી	૨૩૯
મરતાવના	૨૧	„ ૧૮ ત્રયોદશ આદિત્ય	૨૪૮
બ્રામકા	૬૫	„ ૧૯ પૂર્ણ ભદ્રાદિમાસાદ	૨૫૬
શુદ્ધિપત્રક	૬૯	પરિશિષ્ટ-આયુષ્ય-આયુષ્યધિકાર	૨૭૫
અધ્યાય ૧ આયતત્વાધિકાર	૧	ઉત્તરાર્ધ.	
„ ૨ પુરુષરથાધિકાર	૩૪	અધ્યાય ૨૦ જનમાસાદ	૩૦૯
„ ૩ જનતી લક્ષણ	૩૬	„ ૨૧ જન પ્રતિમા લક્ષણ	૩૫૦
„ ૪ જીહ્વા-પીઠ	૪૭	„ ૨૨ જન પરિકર લક્ષણ	૩૬૬
„ ૫ મંડોલરાધિકાર	૫૫	„ ૨૩ જન તીર્થકર વજ્રલાંઠન	
„ ૬ દાર-લક્ષણ	૭૩	„ ૨૪ જન પશ્ચિમી	૩૮૪
„ ૭ દેવતા દિગ્મુખ	૮૭	„ ૨૪ દશ દિગ્પાલાદિ	૪૨૨
„ ૮ દેવતા દર્શિ પદ રથાપન	૯૦	„ ૨૫ સમવસરણ	૪૪૬
„ ૯ સિખરાધિકાર	૧૦૩	„ ૨૬ અષ્ટાપદ	૪૪૯
„ ૧૦ મંડપાધિકાર	૧૩૨	„ ૨૭ મેરુગિરિ અને નંદીચરદિપ	૪૬૩
„ ૧૧ સંવર્ણાધિકાર	૧૬૪	પરિશિષ્ટ (૧)	}
„ ૧૨ કૃર્મશિલા નિવેશ	૧૭૪	„ (૨)	
„ ૧૩ રાજશિલ્પાધિકાર	૧૮૩		૪૭૮

પુરોવાચન:-શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

(યુગશતના ઐતિહાસ, જ્ઞાત પ્રદેશના નિવૃત્ત ચવન'ર સા., શુભશાસ્ત્રી સાહિત્યમાં અસ્થિતા પ્રકાશનાર)

ભારત પાસે વીરોક્ષ શતાબ્દીની શિષ્ય-સ્થાપત્યની જે પરંપરા છે અને તેમાં જે સમૃદ્ધિ તે સિદ્ધિના ઉચ્ચ શિખરે સર ક્યાનું બચત થાય છે તે ઉપરથી એટલું તો સહેજે કહી શકાય કે એ વિષયનું પ્રાચીન સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયું હશે. અખયુષ્યમાં સાહિત્ય તેમજ કળામાં જ્ઞાતીય નિયમે તે ફેદોનાનું જે સર્વોચ્ચાપી વચરવ છે, તે જોતાં શિષ્ય-સ્થાપત્યમાં પણ એકેએક વિજ્ઞાન, વિષય તે વિષતના ચોક્કસ નિયમે આપતાં જ્ઞાતો હશે એવું માન્યા વિના ચાત્રે તેમ નથી. એવા ચોક્કસ મંથો પ્રકાશિત થયા પણ છે પરંતુ અપ્રકાશિત સાહિત્ય પણ એટલું નથી. ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં પ્રાચીન સમયથી રથપતિઓની અને શિષ્યોઓની પેઢી દરપેઢી અત્યંત પરંપરા અત્યાર સુધી ચાલુ રહી છે. તેમાંથી કેટલાક પાસે તેમની કળાને લખતાં જ્ઞાતોના હસ્તલિખિત સંગ્રહ પણ હોય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનો આવા સંગ્રહમાંથી ઉદ્ધાર થાય છે. અને તે પણ એક પ્રાચીન પરંપરાના રથપતિના હાથે.

શ્રી પ્રભાકર સોમપુરા પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલી જાળવી રાખના સોમપુરા નામે વિખ્યાત રથપતિ કુળમાં જન્મ્યા છે. પુરાણો પ્રમાણે ભૃગુમુનિના ભાણેજ અને પ્રભાસના પુત્ર વિષકમાં એ તેમના મુળ પુરુષ ગણાય છે. પોતે સોમનાથ વિગેરે અનેક મંદિરોનું નિર્માણ કરનારા અને કુશળ અને જ્યાતનામ રથપતિ તો છે જ, પણ પ્રસ્તુત વિષકમાં વિસ્થિત 'દીપાણ્વ' પુસ્તકના સંપાદનથી તેઓ વાસ્તુશાસ્ત્રના પણ નિખ્યાત જ્ઞાતા હોવાનું આપણને પ્રતીત થાય છે.

'દીપાણ્વ' મંદિર નિર્માણને લગતો પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથ છે. શ્રી સોમપુરાએ મુળગ્રંથ સાથે તેના પર જે 'શિષ્ય-પ્રભા' નામે ટીકા આપી છે તેમાં મૂળના વિષયને અંગત અનુભવને આધારે સાંગોપાંગ સમજાવ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ અનેક રથજો વાસ્તુશાસ્ત્રના વિશાળ સાહિત્યમાંથી અવતરણો આપીને, અને સંખ્યાબંધ આકૃતિઓ, ચિત્રો તે છબીઓ રજુ કરીને પ્રતિપાદિત વિષયને એવા સ્પષ્ટ કર્યો છે કે સામાન્ય વાચક પણ તે સરળતાથી સમજી શકે. પ્રસ્તાવનામાં તેમણે વાસ્તુવિધાનો ઈતિહાસ, પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો, શિષ્યોઓ, સ્થાપત્ય શૈલીઓ (જોગે વિષયોનું) માહિતીસભર વિહંગાવલોકન કર્યું છે ને એ રીતે ગ્રંથની મૂલ્યવત્તામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

મુળ ગ્રંથ વિષકમાંને નામે છે. પણ ગ્રંથની ભાષા એટલી પ્રાચીન જણાતી નથી. કેટલીક પારિભાષિક સંગ્રહોમાં પાકત કે ફેચ જેની છે. તે જોતાં આપારે જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપે 'દીપાણ્વ' ભારતી તેરમી શતાબ્દીથી આગળના સમયમાં મૂળી શકાય તેમ લાગતું નથી; પરંતુ આવા મંથોમાં અમુક અંશે પરંપરાગત જ્ઞાન સંગ્રહાયું હોય છે, એ પણ વિચારવાનું નથી.

શ્રી સોમપુરા સામાન્ય કેળવણી પામ્યા હોવા છતાં તેમણે સ્વપ્રયત્ને આ વિષયનો તત્ત્વરૂપથી અભ્યાસ કર્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ થતે છે. કળા અને વિદ્યા ઉભયનો સુયોગ સાધનાર આવા રથપતિઓ ને શિષ્યોઓ જ પ્રાચીન ભારતની સમૃદ્ધ પરંપરાને જીવંત રાખી રહ્યા છે. તેમના શુભરાતી વિવરણથી વસ્તુશાસ્ત્રનું પરંપરાગત જ્ઞાન તેમણે વિશાળ વચને સુલભ કરી આપ્યું છે. આવા પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવા માટે ભારતીય વિજ્ઞાનકારને જે હાર્દિક કૃત્તિ આપ્યો છે તેને પણ અભિનંદન થતે છે.

ભારતીય વિજ્ઞાનકાર, મુંબઈ

ક. મા. મુનશી

The Diparnava has been ably edited and translated into Gujarati by shree P. O. Sompura, who is the best living traditional architect of Gujarat, combining a rare understanding of the ancient silpa texts with a best knowledge and experience of actual construction of temples in accordance with the traditional Gujarat School. It is a monumental work of research involving interpretation of many obscure architectural terms. It is an indispensable work of reference for all students of Indian architecture and deserves to be translated into English and Hindi.

Bhopal-7

Krishna Deo,

Dated: 13-10-1960.

Superintendent-Temple Survey Project,
North Region-Govt. of India.

કેન્દ્ર સરકારના ટેમ્પલ સર્વે પ્રોજેક્ટ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી. કૃષ્ણદેવજીની પ્રશસ્તિ:—

“દીપાર્ણવ” ગ્રંથ પર ગુજરાતના પરંપરાગત શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસ ચાતા શ્રી. પ્ર. ઓ. સોમપુરાનો સુંદર ટીકા સાથેનો આ અનુવાદ ગ્રંથ ઉત્તમ છે. ગ્રંથ જોતા જ ગુજરાતની પ્રાચીન ખીંદર રચના-પદ્ધતિના પોતાના વિશાળ જ્ઞાન તથા અનુભવ જોડે આ પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોની તેમજ અદ્ભુત જોડી સમજ રચેલ દેખાય છે. શિલ્પ રચાપત્ર વિષયના બધા શબ્દો ધટાવેલો આ ગ્રંથ શૈલ્યજ્ઞાનના ક્ષેત્રની એક નમુનેદાર કૃતિ છે. તેમણે અનેક ફોટો ચિત્રો તેમજ બધા બધા લાઇન-ડ્રોઇંગ-આલેખનો આપી આ ગ્રંથની ઉપયોગીતામાં ખૂબ વૃદ્ધિ કરી છે. હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રના દરેક વર્ગના અભ્યાસી છાત્રાસુઓ માટે આ ગ્રંથ અમૂલ્ય છે. આ ગ્રંથ અંગ્રેજી તેમજ હિંદી ભાષામાં ઉતારવા યોગ્ય છે. તા. ૧૪-૧૦-૧૯૬૦

કૃષ્ણદેવ

દ્વારકા વિદ્યાપીઠના પૂજ્ય શંકરાચાર્યજી મહારાજના શુભારીર્ચા.

શુભ સંદેશ અને આશીર્વાદ.

શિલ્પકલા વિચારક શિલ્પવર શ્રી. પ્રભાશંકર ઝોષકબાઈ સોમપુરાએ પ્રકટ કરેલ આ ‘દીપાર્ણવ’ નામનો ગ્રંથ ખૂબ પ્રશંસાને પાત્ર છે. શિલ્પકલાના અભ્યાસરૂપ આ ભારત દેશમાં વર્તમાનમાં વિવિધ કારણોને લીધે શિલ્પ-રચાપત્ર કળાના ગ્રંથો ધીરુ થતા જાય છે. રાજ્યાશ્રય રહિત બનેલા શિલ્પીઓ અન્ય ક્ષેત્રમાં પડતા જાય છે. એ કારણે આ કળાનો આ દેશમાં સર્વપ્રકારે ડાહસ થતો જાય છે. તેવા સમયે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્ભિષ્મ શ્રી સોમનાથજીના મહાપ્રાસાદની અભ્યાસ અગ્રધારજી રચનામાં કુશળ શિલ્પક મહોદય શ્રી. પ્રભાશંકરજીએ પ્રાચીન ગ્રંથ ‘દીપાર્ણવ’ની પોતે રચેલી શિલ્પપ્રકાશનામે ગુજાર ટીકા સાથે લોકોપકારની દૃષ્ટિથી આ ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે. તે કારણે જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યજી મહારાજને પરમ આનંદ થાય છે. આવા અલભ્ય ગ્રંથમાં રહેલી કોઈ ભાગરહ્યની અશુદ્ધિ દિલીપ સંસ્કરણ વેળા નિહાળીને સચ્ચાનુસાર સુધારી લેવામાં આવશે.

શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શ્રીચરણની શુભાશિષ્યો છે કે આ ગ્રંથનો દીર્ઘકાળ ખૂબ પ્રચાર થાઓ! તથા ભગવાન દ્વારકાધીશની અને પ્રભુ ચંદ્રમૌલીશ્વરની અસીમ કૃપાથી ગ્રંથકર્તા ચિરંજીવ બની આવા અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરતા રહો!

જયતચ્છરી આશાથી
મંત્રો-મહાબલ કાદ

કાશી વિદ્યાલયના કલા-રચાપત્ર વિભાગના અધ્યાપક, સુપ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રી ડૉ. વાસુદેવ શરણુ અમવાલેશ્વરી “દીપાલ્યુવ” અંગેની ભૂમિકાઓ ઉપર :—

શ્રી. પ્રભાશંકર એમદેભાઈ સોમપુરા સૌરાષ્ટ્રે ઇસ સમય પ્રખ્યાત રચપત્ર છે. પ્રાચીન મંદિર નિર્માણકે શિલ્પકા જેવા પ્રકૃષ્ટ અનુભવ ઉન્હે હે વેસા કમ દેખતેમે આતા હે. યહી કારણ હે, કે સોમનાથકે અધ્યાપનાન ભગન શિવમંદિરકે રચન પર જ્ય નયે મંદિરકે નિર્માણકા નિબધ કિયા ગયા તેા ઉસ કાર્યકે લીયે સખકા ખ્યાન શ્રી પ્રભાશંકરભાઈજી ઓર હી ગયા ઓર વહ કાર્ય ઉન્હીકા સેવા ગયા. ઉસ સમય સાવજનિક ઇમારત વહ થી કે રચાપત્ર ઓર શિલ્પકા દૃષ્ટિસે અધ્યાપકાશિન સૌરાષ્ટ્રકે મદાન દેવપ્રાસારોકી જે પરંપરા થી ઉત્પત્તી શૈલીકા અવલંબન લેતે હુએ નયે મંદિરકા ભગ્ય સ્વરૂપ કદરવત કિયા જય. શ્રી પ્રભાશંકરજીને સોમનાથ પાટનમે અર્ચાચીન શિવમંદિરકા નિર્માણ પ્રાચીન વારત્તુશાસ્ત્રકે અનુસાર હી સંપન્ન કરાયા. ઉસમે પ્રાચીન વારત્તુવિદ્યાચીયેકે કૌશલકા નયા સંસ્કાર દેખકર પ્રસન્નતા હોતી હે.

શ્રી પ્રભાશંકરભાઈસે હમારા પ્રથમ પરિચય લગભગ ૧૨ વર્ષ પૂર્વે નઈ દિલ્હીમે હુઆ થા બહુત દિનેસે હમારી ઇમારત કિસી એસે વ્યાકતકે દેશનકી થી જે અધ્યાપકાશિન શિલ્પ-અર્ચાકી પારિભાષિક શબ્દાવલીકા યાન રખતા હો. ઓર જન પ્રાચીન મંદિર અવશિષ્ટ હે, ઉન્હે સાથ મિલાકર ઉન અર્ચાકી વ્યાખ્યા સમજ સકે. શ્રી પ્રભાશંકરકે રૂપમે ઇસ પ્રકારકે રચપત્રસે મેરા સાક્ષાત પરિચય હુઆ. શ્રી પ્રભાશંકરજીને અપની પ્રતિભાકા સદુપયોગ એક નયે અંથકે ઉદ્ધારમે કયા હે. રચાપત્ર ઓર મંદિર નિર્માણ સંબંધી દીપાલ્યુવ નામક સંસ્કૃત અંથકા યુજ્જરાતી અનુવાદ ૫૬૦ નકશોકે સાથ ઉન્હેને તૈયાર કિયા હે આર પ્રકાશિત હો ગયા હે. ભારતમે નાના પ્રકારકે શિલ્પોકી ઓર વિશેષતઃ વારત્તુ ઓર રચાપત્રકી પરંપરા લગભગ ૫ સદ્શબ્દ વર્ષોસે ચલી જાતી હે. વારત્તુવિદ્યા નિતાત વ્યાવહારિક યાન હે. કિતુ યહ કતેંકી વિદ્યા હે, જે દિવાકુશળ હે વહી ઉસકા સચ્ચા જ્ઞાનકાર હે.

ઇસ પ્રકારકે સાદિત્વકા ઇસ રૂપમે પ્રકાશન હોના આદિએ, ઉસકા એક અગ્રહ ઉદાહરણ શ્રી પ્રભાશંકરજીને ‘દીપાલ્યુવ’ અંથકે ઇસ સંસ્કરણ દ્વારા પ્રસ્તુત કિયા હે. ઇસ અંથમે સત્તાઇસ અધ્યાય હે. પૂર્વાંધકે ઉત્તીસ અધ્યાયોમે પ્રાસાદ નિર્માણ સંબંધી વિધિકા વિસ્તારસે વર્ણન હે. ઇનમે જમતી, પ્રાસાદપીઠ, મંડોર, શિખર, મંડપ ઓર સંવરણા યે પ્રકરણ અપત મહત્વપૂર્ણ હે. અંથમે મંડોરકે સ્વરૂપ નિર્માણકા વિસ્તારસે વર્ણન કિયા ગયા હે, ઓર ઉસકે વિવિધ ચરેકે સંસ્કૃત નામ ઓર પરિભાષાએ એવં ઉનકી ઉચ્ચાઈ ઓર નિર્જમકા ઉલ્લેખ આયા હે. યહી ભારતીય વારત્તુ વિદ્યાકી માન્ય લોક પદ્ધતિ થી, ઓર આજ બી જહાં યહ કલા પશ્ચીમી આક્રમણસે સુરક્ષિત હે વહાં વારત્તુવિદ્યાચીય રચપત્ર યા શિલ્પી ઇસ પ્રકાર સપૂર્ણ જનકારી પ્રાપ્તઃ કંદરથ રખતે હે.

શ્રી પ્રભાશંકરજીને ઇસ એક અંથકી પરિભાષાઓકા સ્વરૂપ કરતેમે જે પરિશ્રમ કિયા હે ઉસસે ઉસકા પાંદાય ઓર અનુભવ તેા પ્રકટ હોતા હી હે કિતુ હમારા વિશ્વાસ હે કે સમસ્ત વારત્તુશાસ્ત્રકે સુરપષ્ટ અમ્ભવનકા એક નયા દાર બી ઉન્મુક્ત હોતા હે. ઉન્હે દિખાએ માર્ગસે દીપાલ્યુવ અંથકી પરિભાષાઓકા જનકર અન્ય કિલ્લે અંથોકા બી મમં સમજતેમે સદાવતા મિતેંગી. ઇસકે લિયે હમ શિલ્પ-વિદ્યારંધ રચપત્ર શ્રી પ્રભાશંકરજી સોમપુરાકે અપત અનુશુચિત હે. ઇતને અધિક મિત્રો કે સાથ ઇસ દીપાલ્યુવ અંથકા પ્રકાશન ઉન્હે અધ્યવસાયકા પ્રમાણ હે. શરત પૂર્ણમા. સં. ૨૦૧૭ વાસુદેવ શરણુ અમવાલે.

ના જામસાહેબ, શ્રી ક. આ. સુનરીય અને મુંબઈ ગવર્નર શ્રી
શ્રી પ્રકાશ અને શિલ્પ-વિશ્વારથ શ્રી પ્રભાસકરભાઈ તથા શ્રી બાગવાનજીભાઈ કલાકાર

ગોમનાથ મંદિર નિર્માતા શ્રી પ્રભાસકરભાઈ, શ્રી ગોવિંદવલ્લભ પંત (કેન્દ્ર ગૃહ
પ્રધાન) તથા શ્રી રસિકભાઈ પરીખ (સેક્રેટરીના મુખ્ય પ્રધાન) ગોમનાથ મા
મંદિરમાં શિલ્પ સંબંધી ચર્ચા કરે છે.

સોમનાથ પ્રાસાદના નિર્માતા શિલ્પ-વિશાદ પ્રમાણ કરનાર સાથે રાષ્ટ્રપતિ
ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૯૫૧ના રોજ.

દેહોત્સવ (પ્રભાત) કપર. સોમનાથ પ્રાસાદના નિર્માતા શિલ્પવિશાદ
પ્રમાણ કરનાર, રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ અને ના. જમસાદિયા.

શ્રી વિશ્વકર્મા પ્રણીત વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવે પૂવાર્ધ અનુક્રમણિકા ।

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
૧ અધ્યાય પહેલો આયતવાધિકાર	૧	અર્જુ આરમ્ભુ.—વ્યય—આઠ વ્યયોના નામે।	
મંગળાચરણ સ્તુતિ, શુભ મુહૂર્ત, કથન,		નથા કળ નક્ષત્ર પરથી વ્યય અને	૧૯
નાસ કળ, મૃદારભંતિયિ	૨	આય સાથેના સુમેળનું કોણક. ૮	૨૧
કષ સંક્રાંતિમાં કયા મુખનું ધર કરવું	૨	અર્જુ નવમુ.—અંશક ઈંદ્ર—યમ ને રાગ્નં-	
સર્વદિગ્દાર	૩	શક તેના સ્થાન.	૨૨
અર્જુ પહેલું—આય, નામે, તેની દિશા -		અર્જુ કશમું—નારા—મણવાની રીત,	
શુભાશુભ આય	૪	શુભાશુભ તારા.	૨૩
વાયુનુંસાર આયનું કળ, આયના	૫	અર્જુ અગ્નીધારમું.—પ ચતત્વ—મણવાની	
ગુણદોષ, આઠે આયનાં સ્થાનો, સ્વરૂપ		રીત, આયુષ્ય, રિથતિ.	૨૪
આયનું કોણક. (૧)	૬-૧૦	અર્જુ આરમ્ભુ—પંચતત્વ—વિનાશ	૨૪
અર્જુ બીજું—નક્ષત્ર—મળરાશિ પરથી		૧ નક્ષત્ર ૨ મળ ૩ ચંદ્ર ૪ રાશિ	
નક્ષત્રના ક્રમાંક કાઢવાની રીત, સમ-		૫ સ્વામી ૬ વ્યયાંક ૭ નાડી ૮	
ચારસ ક્ષેત્રના દેવગણ નક્ષત્રોનું		નક્ષત્રોની ૯ યોનીવેર ૧૦ નદાનો-	
કોણક. (૨)	૧૧	તપતિ. આ કશં ચક્રનું કોણક. ૯	
અર્જુ ત્રીજું—મળુ—ગુણદોષ, દેવગણ		અવનમાં ગણીતના એ ત્રણ પાંચ સાત	૨૫
મનુષ્યગણ અને રાક્ષસગણ નક્ષત્રો		કે નવ અંગો મેળવવા.	૨૭
અધો, ઉર્ધ્વ અને તિર્થંગમુખ નક્ષત્રો,		એકવીસ અંગોના નામે। (અંગ	
તેમાં કરવાના કાર્યો, શુભાચ-દેવગણ		૧૩ થી ૨૧ મળવાની રીત દીપણુમાં	
નક્ષત્રોના એ કોણક (૩-૪)	૧૨-૧૮	આપી છે.) આલેખન યોગો એ	
અર્જુ ચોથું—નક્ષત્ર, રાશિ, જ્વનિ.	૧૪	કોણકો ૧૨	૨૧૫-૩૩
નામાક્ષરપરથી રાશિ, નક્ષત્રો અને		૨ અધ્યાય બીજો, પુરૂષ સ્થાપત્યાધિકાર	
રાશિની જ્વનિનું કોણક (૫)	૧૫	પુરૂષનો આય મેળવવાની રીત.	૩૪
અર્જુ પાંચમું.—ચંદ્રમા—દિશા અને તેનું		ગુણાશુભ કળ કોણક.	૩૫
કળ	૧૬	૩ અધ્યાય ત્રીજો જગતી લક્ષણાધિકાર	
અર્જુ છઠું.—રાશિ—ઈષ્ટ આનંદ લાવ	૧૬	પ્રાસાદના પ્રમાણમાં જગતી વિસ્તારનું-	
રાશિ મંત્રી. અને તેનું પરસ્પર કળ		માન.	૩૬
કોણક (૬)	૧૭	જગતીના ઉદયના એ પ્રમાણો અને	
અર્જુ સાતમું—મદ્મમેત્રો.—રાશિના સ્વામી		તેના ચર ઉદય વિભાગ	૩૭-૩૮
અને કળ, મહોની શત્રુમિત્રતા અને તેનું		જગતી સ્વરૂપ લાગુ નકશા સહિત	
કોણક. છ (પાનું ૧૯)	૧૮	આઠ દિગ્બાલના સ્વરૂપો.	૨૯-૪૦

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
જમતીમાં શિવ પ્રતિહારો. કક્ષાસન દેવિકાતા વિભાગ.	૪૧-૪૨	બે જુમિના બે જાંઘાચુકત કળામય મેરૂ મંડોવર. આખા પાનાનો આલેખન ખ્લોક	૬૬
પ્રતોલ્યા સ્તંભો ઉદય પ્રમાણુ	૪૩	ચોથો મંડોવર સાડાસાત ભાગનો	૬૭
પ્રતોલ્યાના પાંચ પ્રકાર અને સ્વરૂપ તળ ઉદયના નકશા સહિત, દેવવાહન સ્થાન અને અંતર આલેખન ખ્લોક (૧૭) ૪૪-૪૬		અલ્પ દ્રવ્ય વ્યયના કાર્યમાં કયા થરો કરવાનું કરવા	૬૮
૪ અધ્યાય ચોથો પીઠ સમૂહાધિકાર	૪૭	અન્યગ્નિના પ્રાસાદોના ઉદય પ્રમાણુ	૬૯
ભિદ્માન, પીઠમાન, નાગર, દ્રવિડ અને વૈરાટ ગ્નિના પીઠમાન	૪૮	ગર્ભગૃહના સ્વરૂપો, તેના સ્તંભાદિ ઉદન પ્રમાણુ. અને તેનો મંડોવરના થરો સાથેનો સમન્વય	૭૦
મહાપીઠના ચાર પ્રકારના ઉદય વિભાગ થર વિભાગ ૪૨ ૪૦ પર. ૬૧ ૪૯-૫૦ સર્વ સામાન્ય કામદર્શી અને કલ્પ-પીઠના સ્વરૂપો.	૫૨	૬ અધ્યાય છઠ્ઠો દ્વારમાનાધિકાર	૭૩
કહેવા માનથી પીઠોદય આજી કરવાનું વિધાન-પીઠ વગરનું દર્શિત. આલેખન ખ્લોક નવ.	૫૩	પ્રાસાદમાન નાગરાદિદ્વાર ઉદય પ્રમાણુ વિસ્તારમાન	૭૩
૫ અધ્યાય પાંચમો. પ્રાસાદોદય મંડો-વરાધિકાર	૫૫	છ પ્રકારની પ્રાસાદ ગ્નિના દ્વાર-માન	૭૪-૭૫
પ્રાસાદનું પ્રમાણ કયાંથી લેવું, યુક્ત-ગ્નિઓ, ઉપાંગોના ચાર પ્રકાર	૫૬	એકથી નવ શાખાઓના નામો	
વારનુદ્રવ્યે સાંધાર નિરંધાર ભિતિમાન	૫૭	ત્રિ પંચ સ્તંભ અને નવ શાખાના વિભાગ સ્વરૂપ પ્રત્યેક શાખાઓના નામો તેના નકશાઓ.	૭૬ થી ૮૧
સાંધાર નિરંધાર પ્રાસાદોના તળદર્શન	૫૮	ઉદ્ભવર વિભાગ સ્વરૂપ, ઉદ્ભવર ગાળવાના અનુવિધ પ્રમાણુ	૮૨-૮૩
પ્રાસાદનું ઉદયમાન-પહેલો	૧૦૮	અર્ધઅંદ-સ ખોડાર પ્રમાણુ સ્વરૂપ	૮૪
વિભાગનો મંડોવર	૫૯	ગર્ભગૃહ અને ગંડપના જુમિતળ રાખવાનું વિધાન	૮૫
છ પ્રકારના મંડોવરોના ઉદય દર્શન. નિરંધાર પ્રાસાદનું પદ્મ દર્શનનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ. એપાનાનો નકશો બીજો. મંડોવર ૧૬૯ વિભાગ; ત્રીજો નાગરાદિ મંડોવર ભાગ ૧૪૪.	૬૦	ઉત્તરંગનું માન પ્રમાણુ, તેના થરોનું માન (નકશા સાથે) આલેખન ખ્લોક ઓગણીસ	૮૬
નાગરાદિ મંડોવરના થરો. જાંઘાનું સ્વરૂપ વર્ણન	૬૨-૬૩	૭ અધ્યાય સાતમો દેવતા દિગ્મુ-ખાધિકાર	૮૭
શિવના ત્રણ સ્વરૂપ; નાપસમુતી, અને યુગ્મસ્વરૂપો	૬૪	કયા દેવો કયા મુખે અને કયા દેવો અનુમુખે એસારી શકાય (કોણક સાથે) ૮૮-૮૯	
મેરૂ મંડોવર મહામંડોવર (નાગરાદિ મંડોવરના ભરણીના થર-ઉપરથી)	૬૫	૮ અધ્યાય આઠમો દેવતા દક્ષિણ સ્થાપનાધિકાર	૯૦

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
પ્રાસાદના દ્વારોદયના બ્રમ્હીશ વિભાગે		સવાયા તથા રૂઢ અને દોદા ઉદયના	
દેવદષ્ટિ સ્થાપન, બીજી પ્રમાણ		શિખરની રેખા દોરવાના સામાન્ય	
આઠ ભાગે	૯૧	સૂત્ર પ્રમાણ	૧૧૭
ગર્ભ ગૃહાર્ધની અઘ્વાલીશ વિભાગે		શિખાંત, ધંતાન્ત અને રક ધાંત રેખા સૂત્ર	૧૧૪
પ્રતિમા સ્થાપન	૯૨ થી ૧૦૦	વાલંજર (શિખરના ઉપાંગો) અને	
દેવ સિંહાસન પીઠિકાના ચર વિભાગ		રકધેવેધ	૧૧૫
સ્વરૂપ	૧૦૧	શિખરના ભદ્ર ગવાશ અને શુકનાશનુ	
ત્રણ રતંભ તોરણના આખા પાનાના		સ્વરૂપ	૧૧૬
આલેખન પ્લોક	૯૩	શુકનાશ ઉદય વિભાગ અને કાકિદા	
અમિદેવ આલેખન સ્વરૂપ	૯૬	(પ્રાસાદપુત્ર) લક્ષણ	૧૧૭
દ્વારોદયના દષ્ટિવિભાગ અને ગર્ભ		આમલસારાના બે પ્રકારે પ્રમાણ	
ગૃહાર્ધના દેવનાપદ સ્થાપન વિભાગના		અને તેના ઘાટ ચર વિભાગ	
બુદ્ધ બુદ્ધા તેર ઐયાના મતમનાંતરના		(વિસ્તૃતપ્લોક)	૧૧૮-૨૦
બે આખા પાનાના બે કોણિક	૯૬-૯૭	ધ્વજદંડનુ સ્થાન ધ્વજધાર રતંભવેધ	
કારકા બગતમ દિર અને મોમનાથદ-		સ્થાન અને પ્રમાણ	૧૨૧
ના ભ્રમયુક્ત મહાપ્રાસાદોના તળ દર્શન		મૂળશિખરના ઉદય પ્રમાણ ધ્વજધારનુ	
અને રતંભોદય બુધિઉદય મંડોવર		સ્થાન પ્રમાણ રતંભિકા ધ્વજપત્રાકાંતો	
સહિત. આલેખન પ્લોક સાન	૯૭-૯૮	વિસ્તૃત આલેખન પ્લોક.	૧૨૨
૯ અધ્યાય નવમો શિખરોધિકાર	૧૦૩	કળશ મહિમા. નાગરાદિ કળશ માનના	
લદ્રમાં પચ્ચસમ નવનાસિક વિભાગ		ત્રણ પ્રમાણો વિભાગ.	૧૨૩-૧૫
અને તેના ત્રણ આલેખન	૧૦૪	પ્રાસાદ પુરૂષ (સુવર્ણનો) પ્રમાણ	
શૃંગોપર શૃંગ અને ઉરશૃંગ ચડા-		અને તેનું સ્થાન	૧૨૬
વવાનું વિધાન	૧૦૫/૬	પ્રાસાદપુરૂષને આમલસારામાં પધરા-	
અંકની ગણતરીમાં ક્યા લેવા ન લેવા	૧૦૫	વવાની વિધિ	૧૨૭
શિખરની મૂળ રેખાના પાંચમો મેળ-		ધ્વજદંડ ઉદયના પૃથકપૃથક પાંચ પ્રકારે	
વવાનું વિધાન તથા શિખરોદયના		માન, મતમનાંતર અને નામો	૧૨૮
ત્રણ પ્રમાણ	૧૦૮	ધ્વજદંડની ઘડાઈ અને શ્રેષ્ઠ કાષ્ઠ	
શિખરના મૂળપાયથે અને રકધે		પાટલીનું માન	૧૨૯
વિસ્તાર પ્રમાણ		પતાકા પ્રમાણ અને ચાતુર્મુખ કે	
મંડોવરોદય અને શિખરોદયનું	૧૦૯	મેરૂપ્રસાદના શિખરને પાંચ ધ્વજદંડ	
સામાન્ય પ્રમાણ		કરી શકાય	૧૩૦
શિખરની જંઘા કર્મ (શૃંગ) અને		તેષારશિખરને ધ્વજદંડીન રાખવાના દોષ	
ઝરખાનો વિસ્તૃતપ્લોક	૧૧૦	(આલેખન પ્લોક ૨૪)	૧૩૧
રકધેરેખા પચ્ચસીશ નામો કળારેખા		૧૦ અધ્યાય દશમો મંડપાધિકાર	૧૩૨
ખંડ	૧૧૧/૧૨	પ્રાસાદના પ્રમાણથી પાંચ પ્રકારે મંડપ	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
મોટા કરી શકાય. શુકનાશનુ સ્થાન.		મંડપના સામાન્ય વેધ દોષ	૧૫૮
મંડપની સંવરણની ઉગાધિ સંજોગની		ગર્ભગૃહ-મંડપ અને ચોટાના બૂમિ	
આકૃતિ અને તેના નામો અને અલંકાર	૧૩૩	તળિયું પ્રમાણુ	૧૫૯
સ્તંભની ઝડાઈના બે પ્રકારે		બલાણુકના પાંચ પ્રકાર તેના વિસ્તાર	
માન પ્રમાણુ	૧૩૪	માન-સ્થાન અને સ્વરૂપો આલેખન	
સાધાર નિરંધાર પ્રાસાદોના મંડપના		બ્લોકો અડસઠ ૬૮	૧૬૦
ઉદ્ય પ્રમાણુ ત્રણ પ્રકારે	૧૩૫	૧૧ અધ્યાય અગિયારમે સંવરણા-	
તેના આલેખન સાથે	૧૩૬	ચિકાર	૧૬૪
મંડપના ચિત્રાનુ બુમટના ત્રણ વિધાનો	૧૩૭	આઠ વિભાગ તળથી એકસો ચાર	
૧ ક્ષિપ્રાનુક્ષિપ્ત, ૨ સમતલ		ભાગ સુધીની પાંચ ઘંટાથી ચચચારની	
૩ ઉદ્ધિતાનિ (નં ૧ ના તળ છેદ		ત્રદ્ધિ બેદે પચ્ચીશ નામો	૧૬૫
દર્શન આલેખન)	૧૩૭	પ્રથમ પુષ્પિકા નામની આઠ ભાગ	
ઉદ્ધિતાની ચિત્રાનના ગવાણુ કોલના		તળ પર પાંચ ઘંટા, બાર ફૂટ એક	
થરોના છેદદર્શન અને તળદર્શનના	૧૩૮	મૂળ ઘંટ અને આઠ સિંહોયુક્ત.	૧૬૬
મોટા આલેખન	૧૩૯	બીજી નંદીની નામની સવરણા બાર	
ઉદ્ધિતાની ચિત્રાન-બુમટના થર		ભાગતળ પર નવઘંટા-ફૂટ ૪૮	
ઉદ્ય વિસ્તાર વિભાગ-(આલેખનબ્લોક) ૧૪૦		સિંહ ૧૨ યુક્ત.	૧૭૦
(૧) પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોના નામો ૧૪૧-		પચ્ચિશ સવરણાના નામ, વિભક્તિ	
અને તેના સ્વરૂપો અને ૨૭ આલેખનો ૧૪૪		ઘંટિકા ફૂટ અને સિંહ સંખ્યાનું	
(૨) મેવાદિ પચ્ચિશ મંડપોના લક્ષણ ૧૪૫		કોણક સવરણાના તળ દર્શન અને	
તેના નામ સ્તંભસખ્યાનુ અને		સન્મુખ દર્શનના આલેખન બ્લોક આઠ	૧૭૧
૧ થી પચ્ચમિનું કોણક	૧૪૮	૧૨ અધ્યાય બારમે કૂર્મ શિલા-	
મેવાદિ પચ્ચિશ મંડપોના ૧૪ થી		ચિકાર	૧૭૪
૧૧૨ સંજોગનાં ક્રમે નામ	૧૪૯	સોના ચાંદીના કૂર્મનું માન-પાયા-	
(૩) પ્રાચિનાદિ બાર મંડપના		જાની કૂર્મચિત્રાનું માન.	૧૭૫
બાર આલેખન બ્લોક સાથે	૧૪૯	છંદની કૂર્મચિત્રા શિલાના માનથી	
(૪) વર્ધમાનાદિ આઠ ગૂટ મંડપોના ૧૫૦-		અરધી રાખવી, શિલાપર કરવાની	
નામ અને સ્વરૂપો આલેખનો સાથે	૧૫૨	આકૃતિ.	૧૭૬
(૫) ચિત્રનાદિ ૭ મદામંડપોના નામ ૧૫૩		એક પ્રકારે પાંચચિત્રાનુ વિધાન તેના	
અને સ્વરૂપો આલેખનો સાથે		પાંચ નામ અને નિષિકળશ પાંચ નામો.	૧૭૭
મંડપાલંકાર, પીડ કક્ષાસન	૧૫૫	બીજા પ્રકારે નવચિત્રાનું વિધાન	
પાંચ પ્રકારના સંજોગના આલેખન	૧૫૬	તેના ૯ નામો અને કળશના નામો.	૧૭૮
સ્વર્ગ જેવા ચાતુર્મુખ પ્રાસાદને		ગર્ભગૃહના મધ્યમાં કે ત્રીજા ભાગે	
ત્રણથી નવ બૂમિ ઉદ્યના કરવા		કૂર્મશિલા સ્થાપન કરવાનું વિધાન. ૧૮૦	
મદામંડપોમાં દેવાદિના કક્ષા કયા		શિલા સ્થાપન વિધિ પૂજન અર્ચન	
સ્વરૂપો કરવા	૧૫૭	હોમ આદિ.	૧૮૧

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
૧ થી ૫૦ ગર્ભ સુધીના પ્રાસાદના કૃત્તિશિલા, જગતી, સિદ્ધ, પીઠ પ્રાસાદોદયમાન, દ્વારમાન, સ્તંભમાન, ઉભી બેસી પ્રતિમાના માન પ્રમાણનું કાણક આલેખન બ્લોક એક અણશિલા સાથે.	૧૮૨	૬૨ જળાધારીના આલેખન આખા પાનામાં ગર્ભગૃહના મધ્યમાં અને દ્વારોદયના વિભાગે ત્રિંગતી સ્થાપના આલેખન બ્લોક ત્રીશ	૨૦૬ ૨૦૭
૧૩ અધ્યાય તેરમો રાજસિર્જાધિકાર	૧૮૩	૧૬ અધ્યાય ચૌદમો આજ્ઞાસિર્જાધિ- કાર	૨૦૯
પાપાણના રાજસિર્જા (ચટીન સિર્જા)ના બે માન. સાધાર નિરંધાર પ્રાસાદ અને શિવાલય કોને કહેવું, તેમાં આજ્ઞાસિર્જા સ્થાપન કરવું.	૧૮૪	આજ્ઞાસિર્જાના તીર્થોત્પત્તિ-સ્થાનો આજ્ઞાની તુલાપરિક્ષા	૨૧૦
સ્તન, ધાતુ અને કાણના રાજસિર્જાના નવ નવ પ્રમાણો	૧૮૫	વર્તનીય સિર્જા, સિર્જાના દોષો અને તેનું દુષ્કર્મ	૨૧૧
ગર્ભગૃહ અને પ્રાસાદ માને રાજ- સિર્જાનું પ્રમાણ	૧૮૭	શુભસિર્જા-પીઠિકાની આવશ્યકતા	૨૧૨
અભ્યાસ સિર્જાની ક્યાં સ્થાપના કરવી રાજસિર્જાની પાપાણ પરિક્ષા	૧૮૮	નાના શિવાલય માટે અપવાદ રૂપ સામાન્ય નિયમો. શિવસિર્જાની પચવિધ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વિધિ તે કળ	૨૧૩
ધરિતિસિર્જા સ્વરૂપ બૃદશિલા માન પ્રમાણ.	૧૯૦-૯૧	જળાધારી-પીઠિકાની બીજવાર પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે. સિર્જા સ્થાપનાનું	૨૧૪
વિર્જાના ચતુર્વિધ વિષ્કંભ, તેના નામ અને સ્વરૂપ	૧૯૨	માદાત્મ્ય અને કળ	૨૧૫
માનુષસિર્જાના ૬૨ બેઠ-તેના નામ અને સ્વરૂપ.	૧૯૪	શિવ તીર્થોદ્ધક લક્ષણ	૨૧૫
સિર્જા શિરોવર્તનના પાંચ પ્રકાર વિભાગ અને નામ	૧૯૮	જળાધારી ઉમા સ્વરૂપ મળણની અને તેની દર્પણ આકૃતિ સિર્જા અને પીઠિકાના વાસ્તુદ્રવ્યોની ચિત્રના ન કરતી પુલિર્જા પાપાણનું સિર્જા સ્ત્રીસિર્જા પાપાણની જળાધારી કરતી શિવપ્રનાત પૂર્વેકે ઉતરે રાખી પ્રનાતને ઐયાળ ગવું નહિ	૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦
શુભસિર્જાના વિભાગ ચારું સ્વરૂપ અને નામ	૧૯૯	અંજલિક્ષણ	૨૨૧
પીઠિકા (જળાધારી) નું માન સ્વરૂપ અને વિભાગ	૨૦૨	નંદીના બે પ્રમાણો અને સ્વરૂપ	૨૨૮
સિર્જા અને પીઠિકાના વાસ્તુદ્રવ્ય બેઠ અને મોટી જળાધારીના ચપટ થરે ઘીશીમાં સાંધ રાખી શકાય તેમાં દોષ નથી	૨૦૪	વાહન સ્થાપન અને દષ્ટિ	૨૨૯
જળાધારીના ૬૨ પ્રકાર, સ્વરૂપ, નામો અને રૂળ તથા પ્રનાલ વિચાર	૨૦૫	સિર્જા પંચસૂત્ર અને સિર્જા પ્રવેશ દેવ પ્રદક્ષિણા વિચાર. શિવ પ્રદક્ષિણા વિચાર. આલેખન બ્લોકો ત્રણ	૨૨૦ ૨૨૧
		૧૫ અધ્યાય પંદરમો વૃષભ લક્ષણ	૨૨૨
		વૃષભના જેઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ માન તેના અંગ વિભાગ શુભાશુભ વૃષભ	૨૨૨

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
સકાળ, ત્ર્યમ ઉદયમાન. ત્ર્યમ આલેખન ઋત્વેક એક	૨૨૩ થી ૨૨૫	કોણક અને આલેખનો	૨૪૮ થી ૨૫૨
૧૬ અધ્યાય સોળમે અનુવિંશતિ ગૌરી સ્વરૂપ	૨૨૬	મતમનાંતર-દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણમાં આપેલા ચાર જૂનયુક્ત દ્વાદશ આદિય સ્વરૂપ તેનું કોણક અને આલેખનો	૫૨૫ થી ૨૫૫
ચોવીશ ગૌરી (પાર્વતી) નું સામાન્ય સ્વરૂપ ચાર જૂન, ત્ર્યમ નેત્ર, પીતલબર્ણ, એક મુખ, યૌવનાવસ્થા, સર્વ આભુ- પાત્ર યુક્ત. સામાન્ય રીતે સિંહવાહન. નામ, સ્વરૂપ આયુધ આનુવંશ્યુતે ક્ષમા ક્ષમા ગૌરી સ્વરૂપનું પૂજન કરવાના. ૨૦ થી ૨૪ એમ પાંચ ગૌરીના સ્વરૂપો ઉચ્ચ-નામસ છે પ્રાકીના સાત્વિક છે આ ચોવીશોના સ્વરૂપનું આયુધાદિનું કોણક અને આલેખનો	૨૨૭ થી ૨૩૫	૧૮ અધ્યાય આગામીસમે-પૂર્ણ ભદ્રાદિ પંચવિંશતિ પ્રાસાદ લક્ષણ	૨૫૬
ભિન્ન મને દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણમાં આપેલા દ્વાદશ ગૌરી સ્વરૂપ, નામ, આયુધાદિનું કોણક અને આલેખન કુલ ૨૬ સ્વરૂપના આલેખન ઋત્વેક	૨૩૮	જ્ઞાતા, વિષ્ણુ, હનુ, સૂર્ય અને મહેષ એમ પાંચ દેવોના પાંચ પાંચ પ્રાસાદો મળી કુલ ૨૫ પ્રાસાદ સ્વરૂપ	૨૫૬
૧૭ અધ્યાય સત્તરમે-દ્વાદશ સર- સ્વતી સ્વરૂપ	૨૩૯	(૧) જ્ઞાત્રિય પાંચ પ્રાસાદ ૧ પૂર્ણ- ભદ્ર, ૨ સુભદ્ર, ૩ શ્રી શેત્ર, ૪ કુંભુદ અને ૫ સર્વતોભદ્ર	૨૫૭
પ્રાર સરસ્વતીનું સામાન્ય સ્વરૂપ, નામ, ચાર જૂન, એક મુખ, વસ્ત્રાભરણ યુક્ત પ્રાર સરસ્વતીના સ્વરૂપ આયુધાદિનું કોણક અને આલેખનો	૨૩૯ થી ૨૪૫	(૨) વિષ્ણુત્રિય પાંચ પ્રાસાદ ૧ કૃતિ પત્રાક, ૨ ઋષિપુત્ર, ૩ શ્રી વત્સ ૪ વિગ્ન્ય અને ૫ ગરુડ	૨૫૮
ભિન્નમને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં આપેલા દ્વાદશ સરસ્વતી સ્વરૂપ, નામ, આયુ- ધાદિનું કોણક અને આલેખન કુલ ૨૪ સ્વરૂપના આલેખનો	૨૪૬-૨૪૭	વિષ્ણુત્રિય દ્વિતિય બેદે પાંચ પ્રાસાદ ૨૬૧ (૩) વિગ્નદેવ ત્રિય પાંચ પ્રાસાદ- ૧ પદ્મગાય, ૨ વિશાવાહ, ૩ વિભવ, ૪ રત્ન સભવ, અને ૫ લક્ષ્મિકોટર	૨૬૨
૧૮ અધ્યાય અઠારમે ત્રયોદશાદિત્ય સ્વરૂપ		વિગ્નદેવ ત્રિય પાંચ પ્રાસાદ-દ્વાનિય બેદે પાંચ પ્રાસાદ	૨૬૫
એ જૂનયુક્ત તેર આદિય (મૂર્તિ)ના સ્વરૂપ, નામ, આયુધ. તેર આદિયોનું		(૪) સૂર્યત્રિય પાંચ પ્રાસાદ ૧ હંસ, ૨ ઐશ્વર્યવત, ૩ ત્રિમુખ ૪ પદ્મક અને ૫ સ્વગ્નિક	૨૬૬
		સૂર્યત્રિય દ્વિતીય બેદે પાંચ પ્રાસાદ ૨૬૮ (૫) મહેશત્રિય પાંચ પ્રાસાદ ૧ ત્ર્યમ, ૨ મિત્રીકૃત, ૩ કૃત્તાસ, ૪ અમર અને ૫ મહેદ	૨૬૯
		શિવત્રિય દ્વિતીય બેદે પાંચ પ્રાસાદ કુલ આલેખન ઋત્વેક પાંચ	૨૭૧
		પરિશિષ્ટ-આયુધ, વર્ણ, વાહન, નૃત્ય, આજુબાજુ કથાદિ	૨૭૨
			૨૭૩

અથ દીપાવળવ ઉત્તરાર્ધ (જિન દર્શન) અનુક્રમણિકા ।

વિષય.	પાનું.	વિષય	પાનું.
પુરોવાચન-શતુર્ગ્ય ત્રૈલોક્ય વિજય		પ્રતિમા દોષાદિ :-કયા પ્રતિમા ફરી	
નામના ૮૪ મંડપોનાળા પ્રાસાદની રચના	૩૧૧	સંસ્કારને યોગ્ય ગણાય	૩૫૯
ગિરનાર પર મુરબુંદર નામે ચાતુર્મુખ		મૃદસ્થતા ધરે પૂજનીય પ્રતિમાનું	
પ્રાસાદ, ભરતપુત્ર સોમયશાસ્ત્રે ય'ધાવ્યા		પ્રમાણ અને અન્ય	"
અષ્ટાપદ પર સિંહ નિવઘા પ્રાસાદ		અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલ દ્રવ્યથી કરાવેલ	
અને અન્યતીર્થોર્મા પ્રાસાદો ભરત		પ્રતિમા નિષ્કળ દાતા જાણવી	૩૬૦
અકર્તાનિએ ય'ધાવ્યા	૩૧૨	નખકેશ, આભુષણ, અલસરત્ન, વસ્ત્ર,	
દારકાનગરીનું વર્ણન, પાંડવોની સમાનું		અંડિન હોય તે મૂર્તિ ખડિન ગણાતી નથી	૩૬૧
વર્ણન	૩૧૩	એ વર્ષના જીના કે મહાપુરોએ સ્થા-	
જિન પ્રતિમા અને અન્ય દેવો	૩૧૪	પિત કરેલ જિંમ અગવ્યજ્ઞ હોય તો	
આલેખન ખેડક એ	૩૧૫	પાણી પુરવન યાગ જાણવી	૩૬૧
૨૦ અધ્યાય વીશીશમે જિન દર્શનનું		પ્રાસાદ કે ગર્ભગૃહના એમ એ માને	
માનપ્રમાણ		પ્રતિમા પ્રમાણ	૩૬૨
જિનદપ્રાસાદોની અનુક્રમણિકા	૩૧૫	ઉભી કે બેઠી પ્રતિમાનું માન અને	
આવીશ તથા વિષકિતપર આવન ભેદોના		તેનું કષ્ટક	૩૬૩
શિખર	૩૧૬	પ્રતિમા પદ સ્થાપન અને દ્રષ્ટિપદ	
આવીશો તીર્થોંકર વદ્ધભ પ્રાસાદ, તથા થી		(તેમા અથ મતમતાંતર) આલેખન	
અનં અ :ક. સંખ્યા સહિત આલેખન	:	ખેડક ચાર	૩૬૪
ખેડક-ખત્રાસ નજમદો જન પંચ.	:	૨૨ અધ્યાય આવીશીશમે જિન પરિકર	
કથાનુક્ર પ્રાસાદ લક્ષણ	૩૧૮	લક્ષણાધ્યાય.	૩૬૬
૨૧ અધ્યાય અંકવીશીશમે જિન		પ્રતિમાના વર્ણ પ્રમાણ પરિકરનો વર્ણ	
પ્રતિમા લક્ષણાધિકાર	૩૫૦	ગાખરો, અન્યથા દોષ, સ્કંટક રત્નના	
જનપ્રતિમાનું રચપવર્ણન	૩૫૦	પ્રતિમાજના પરિકરના વિવર્ણનો દોષ	
પ્રતિમાના પાયાજની વર્ણસંકરના દોષ,		નથી. પ્રતિમાના પ્રમાણથી પરિકરની	
એકી આંગળની ઉચાછ રાખવી. પશ્ચાસન		ગાની સિદ્ધાસનના વિભાગ	૩૬૭
અને કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાના લક્ષણ	૩૫૧	આદિ:શ. આમરધરા-પક્ષ (કાઉસંગ	
આસનસ્થ જનપ્રતિમાના સમયનુરંજ		કે છંદ)ના વિસ્તાર ઉચ્ચવિભાગ	૩૬૮
લક્ષણ. ઉભી નવનાલ અને આસન		જન જન દૌરા જનવરોના ઉભા	
સ્થના અંગ વિભાગ	૩૫૨/૫૪	આઃ વિભાગો.	૩૭૧-૩૭૬
આસનસ્થ બેઠી જન પ્રતિમાના વિસ્તાર		કૂટનોટમાં પરિકરના સિંદ્ધાસન-	
ભાગ; પ્રતિમા પૃથુમાન	૩૫૫-૫૬	આદિકાને જનવરના ઉચ્ચવિસ્તાર	
પ્રતિમા પૃથુમાન	૩૫૬	ભાગનું રચક કોષ્ટક	૩૭૦-૭૩-૭૪
આસનસ્થ પ્રતિમાના સન્મુખ, પક્ષ,		જન પ્રતિમાના પરિકરના સંપૂર્ણ	
પૃષ્ઠ અને તથા વિભાગનું આલેખન	૩૫૭	અંગ વિભાગનું આલેખન	૩૭૫

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
જન પ્રતિમાના સ્થપતિ મંગળજીભાનું		પ્રતિમા ભેદ. ઉપરંચ કાઉસમ	
આલેખન પરિકર સન્મુખ અને		પ્રતિમાનું પરિકર.	૩૮૦
પક્ષ દર્શન	૩૭૬-૩૭૭	અન્ય ગ્રંથોના પરિકર વર્ણન સ્થળ	
અર્હત અને સિદ્ધ ભગવાનના		સ્વરૂપ. આલેખન પ્લોક તથા.	૩૮૧

૨૩ અધ્યાય ત્રેવીશમો જનમૂર્તિવર્ણ લાંચ્છન યક્ષ યક્ષિણી આદિ સ્વરૂપાધ્યાય
આવશ્ય તીર્થકરના લાંચ્છન આલેખન ૩૮૪

તીર્થકર	વર્ણ	લાંચ્છન	જનમનક્ષત્ર	યક્ષ	યક્ષિણી	
૧ ઋષભદેવ	સુવર્ણ	નંદી	હિતરાપાદા	ગોમુખ	ચક્રેશ્વરી	૩૮૫
૨ અગ્નિતાથ	,,	હાથી	રોહિણી	મહામક્ષ	અગ્નિતા	૩૮૭
૩ સંભવનાથ	,,	થોડો	મૃગશિર્ષ	ત્રિમુખ	દુરિતારિ	૩૮૮
૪ અભિનંદન	,,	વાંદરો	શ્રવણ	ઈશ્વર	કાલિકા	૩૮૯
૫ સુમતીનાથ	,,	કૌંચપક્ષી	મધા	ગ્રંથર	મહાકાલિ	૩૯૦
૬ પદ્મપ્રભુ	રક્તવર્ણ	કમળ	ચિત્રા	કુસુમ	અચ્યુતા	૩૯૧
૭ સુપાર્શ્વનાથ	સુવર્ણ	સ્વરિનક	વિશાખા	ભાતંગ	શાન્તા	૩૯૨
૮ ચંદ્રપ્રભુ	સ્વેતવર્ણ	ચંદ્ર	અનુરાધા	વિભ્રમ	ભૂકુટિ	૩૯૩
૯ સુવિધિનાથ	સ્વેતવર્ણ	મધર	મૂળ	અગ્નિ	સુતારા	૩૯૫
૧૦ શિતલનાથ	સુવર્ણ	શ્રીવત્સ	પૂ.પાદા	અઢાપક્ષ	અશોકા	૩૯૬
૧૧ શ્રેયશિનાથ	સુવર્ણ	ખડગી	શ્રવણ	ઈશ્વર	માનની	૩૯૭
૧૨ વાસુપૂજ્ય	રક્તવર્ણ	પાડો	શતભિપા	કુમાર	પ્રવંચા	૩૯૮
૧૩ વિમલનાથ	સુવર્ણ	વરાહ	ઉ.પાદા	ખડગમુખ	વિહિતા	૩૯૯
૧૪ અનંતાનાથ	,,	સિંચાણપક્ષી	સ્વાતિ	પાતાલ	અંકુશા	૪૦૦
૧૫ ધર્મનાથ	,,	વઞ્છ	પુષ્ય	કિશર	કંઠપર્વા	૪૦૨
૧૬ શાન્તીનાથ	,,	હરણ	ભરણી	મરહ	નિર્વાણી	૪૦૩
૧૭ કુચુનાથ	,,	મકરો	કૃતિકા	મંધર્વ	બલા	૪૦૪
૧૮ અમરનાથ	,,	નંદાવત	રેવતી	યક્ષેન્દ્ર	ધારણી	૪૦૪
૧૯ મહિષનાથ	નીલવર્ણ	કળશ	અશ્વિની	કુબેરપક્ષ	વૈરોચા	૪૦૬
૨૦ મુનિસૂત્રજ	શ્યામવર્ણ	કૂર્મ	શ્રવણ	વરણ	નરહતા	૪૦૭
૨૧ નમિનાથ	પીતલવર્ણ	નિલકમળ	અશ્વિની	ભૂકુટિ	ગાધારી	૪૦૯
૨૨ નેમિનાથ	શ્યામવર્ણ	શંખ	ચિત્રા	ગોમેધ	અગ્નિકા	૪૧૦
૨૩ પાર્શ્વનાથ	લીલોવર્ણ	સર્પ	વિશાખા	પાર્શ્વપક્ષ	પદ્માવતી	૪૧૦
૨૪ મહાવીરસ્વામી	સુવર્ણ	સિદ્ધ	ઉ.ક્રાંત્યુતી	ભાતંગ	સિદ્ધવિકા	૪૧૨

ધોડશ વિઘાદિવી નામ સ્વરૂપ ૧ રોહિણી

૨ પ્રજ્ઞાત ૩ વઞ્છશંખલા ૪૧૩-૧૫

૪ વળાકુશી ૫ અપ્રતિયકા ૬ પુરુષ-

દત્તા ૭ કાલિ ૮ મહાકાલી ૯ ગૌરી ૪૧૬-૧૮

૧૦ મંધારી ૧૧ મહાભાલા ૧૨

માનવી ૧૩ વૈરાળ્યા ૧૪ અચ્છૂતા ૧૫

માનસી ૧૬ મહામાનસી આલેખન

પ્લોક ૧૫ પાસઠ. ૪૧૬-૨૧

વિષય. પાતું. વિષય. પાતું.

૨૪ અધ્યાય ચોવીશમે જૈન દશ
હિંગપાલ નવમહ પ્રતિહારાદિ દેવ-
દેવી સ્વરૂપમાં ૪૨૨

પૂર્વેના ઇદ્ર, અગ્નિ-અગ્નિદેવ, દક્ષિણેયમ ,,
નેત્રીને નિઝતિ; પશ્ચિમે વરુણ; વાયવ્યે
વાયુ; ઉત્તરે કુમેર ૪૨૩

ધક્ષિણે ઇશ; પાતાલે નાગ, ઉર્ધ્વધક્ષા ૪૨૪

નવમહાદિ ૧ સૂર્ય, ૨ ચંદ્ર, ૩ મંગળ
૪ બુધ, ૫ શુક્ર, ૬ શુક્ર, ૭ શનિ,
૮ રાહુ, ૯ કેતુ ૪૨૫ થી ૪૨૮

જિન પ્રતિહાર પૂર્વ દક્ષિણે ૪૩૦

ઇદ્ર-ઇદ્રન્ય માહિદ્ર-નવજય
પશ્ચિમે ઉત્તરે ૪૩૨

ધરત્યુદ્ર-પદ્મક સુનામે-સુરદુહિમિ
સમવસરજીના બીજા મહતી પ્રતિહારી ૮૩૦

પૂર્વાદિકમેજ્યા વિન્યા અજિતા
અપરાગિના
ક્ષેત્રપાળ સ્વરૂપ મહિબદ્રજી બ્રુદેવી ૪૩૬

(સરસ્વતી સ્વરૂપ) ૪૩૫

દેવદેવી સ્વરૂપનું પગિસિદ્ધ
પદ્માવતી ૬૭૬. જ્યમાલા સ્તોત્ર ૪૩૭

(ચોવીશ હાથની)
ભરવ પદ્માવતી કક્ષપના છ પદ્માવતીના ૪૩૯

નામ અને સ્વરૂપો
જ્યાલા માલિની દેવી સ્તોત્ર સ્વરૂપ ૪૪૦

ઘંટાકર્ણ સ્વરૂપ. જૈનમત આગમ ૪૪૧

સાર એમ બે પ્રકારે આપેલા ચતુ-
પદ્ધિ યોગિની નામ ૪૪૩

જૈન પ્રાસાદોમાં કયા કયા દેવોના
સ્વરૂપો કરવા ૪૪૪

દ્વિત્રિશ ત્રય નાયિકાના નામ ૪૪૪

સ્કંધપુરાણાર્તમત કાશી ખંડના ક્ષેત્ર-
પાલ નામ. આલેખન બ્લોક ૨૫ ૮૪૫

૨૫ અધ્યાય પચ્ચીશમે સમવ- ૪૪૬

સરજ્યાધિકાર
સમવસરજી-તર્જીલાકાર અને ચતુરજના

માન પ્રમાણ અને અશોકવૃક્ષ પ્રમાણ ૪૪૭

સમવસરજી-કૈલાસ પર્વત સ્વરૂપ-
ચાતુર્ભુજ પ્રાસાદની રચનાનું સ્થળ ૪૪૮

વર્ણન તેમાં ચોભુજ પ્રતિમાજી મેસારવા
મેરુ છેદ જાતિના પ્રાસાદનું સામાન્ય ૪૪૯

વર્ણન
પ્રાકાર-ગદ કેટકેટલા પ્રમાણના અને ૪૫૩

તેના કાંઠાનું પ્રમાણ
પ્રાસાદના પ્રમાણથી ચારે દિશાઓમાં
પીઠ અને મંડપો કરવા કરતી ૧૦૮

કે ૭૨ કે ૫૨ ૨૪ જીનાયતનો
દેરીઓ કરવી
છંદ ભંગાદિ દોષ ન થવા દેવો
સમવસરજીનું સ્વરૂપ તે બનાવવાનો ૪૫૫

હૈતુ અને તેની ગોળ કે ચતુરસી
આકૃતિ-પહેલા બીજા અને ત્રીજા વખ
કિલ્લામાં કયા કયા સ્વરૂપ કરવા
કિલ્લાઓ કયા દ્રવ્યના અને કાંઠા
કયા દ્રવ્યના કરવા. ૪૫૬

મધ્યમાં અશોક વૃક્ષ, ચૈત્યવૃક્ષ ચારે
તરફ સિંહાસનો અને ધર્મચક્રો પ્રત્યેક
કિલ્લે-ચારે બાજુ દ્વારે પ્રતિહાર
અને વાવડીયો ૪૫૯

આલેખન બ્લોક-અવ, ૯

૨૬ અધ્યાય છવીશમે અષ્ટાપદ
સ્વરૂપ.
સિંહનિપલા પ્રાસાદનું વર્ણન-અષ્ટાપદ
પ્રાસાદ-મેરુ પ્રાસાદની જાતિનો કરવો
તેનું સ્વરૂપ અને વર્ણન ૪૬૦

તે મેરુપ્રાસાદ અધ્યાય ૨૫માં વર્ણવ્યા
પ્રમાણ ૧૮, ૭૨, ૫૨ કે ૨૪ જીના-
યતનો કરવા
આ ચતુર્ભુજ પ્રાસાદ બે ત્રણ બૂમિ
વાળો, એક ત્રણ કે ચાર દારવાળો
કરવો.

વિષય.	પાત્ર.	વિષય.	પાત્ર.
અષ્ટાપદમાં પૂર્વે એ: ઈક્ષેણુ ચાર: પશ્ચિમે આઠ; ઉત્તરે દશ. એમ ચોવીસ તીર્થકરોની સ્થાપના કરવી ચોવીસે પ્રભુની દષ્ટિ સૂત્ર (નાસિકા સૂત્ર) કે સ્તનખીખી એક સૂત્રમાં રાખવા આલેખન ખોલક એ.		સોમનસવનની ઉચાપમાં અને નંદન વનની ઉચાપમાં ઠઈ દિશામાં ઠઈ કંઈ આકૃતિઓ કરવી (જનભવન ઈદ્રમવન હીંગુમારીના સ્થાનો વગેરે) આલેખન ખોલક એ.	

૨૭ અધ્યાય સત્યાવીશમે મેઢગિરિ સ્વરૂપ અને નંદીશ્વરદ્વીપ રચના ૪૬૩

મેઢગિરિ ગોળ ભદ્રશાલ જમિ પર સોનાવર્ણનો અને નિલવર્ણની ચુલિકાવાળો કરવો.

ચુલિકા પર શાશ્વત જિન ચેત્ય કરશું (૧) નંદનવન (૨) સોમનસવન (૩) પાંકુકવન અને તે પર ચુલિકા કરવી. પાંકુકવનમાં ચારે દિશાએ (પ્રભુની ગાદી ૨૫) સિદ્ધશિલાઓ તેના આકાર અને વર્ણ

નંદનવન, સોમનસવન અને પાંકુકવનના ઉદય વિસ્તાર પ્રમાણુ.

ચુલિકા પ્રતિમા પ્રમાણુની કરવી-પ્રભુના જન્મભિષેકના હેતુથી દેવો મેરૂ પર જાય.

મેઢગિરિ શિરપ સ્થાપત્ય પ્રમાણુ આવ-દર્શક કરવો (શાઓકન) ક્ષેત્ર પ્રમાણુ સ્થાપત્યની રીતે નથી સેવી શકાતું.

॥ હિતિ દીપાણંચ ઉત્તરાર્ધ ॥

અથ દીપાણુવ ઉત્તરાર્ધનું પરિશિષ્ટ

જિન પ્રાસાદ આપતનનો કમ વિધિ

જિન પ્રાસાદ આગળ ચોડી યુદ્ધ મંડપ નવ કે છ ચોડી કે નૃત્ય મંડપ કરવા

જન પ્રાસાદ ને એકસો આઠ જના-યતન અમર ચોરાશી કે અહોતિર કે આવન કે ચોવિશ જનાયતનો મધ્યના મૂળ મંદિર સાથે ફરતા કરવા

નંદીશ્વર દ્વીપરચનાં

નંદીશ્વર દ્વીપ વર્ણન. નંદીશ્વર દ્વીપની મધ્યમાં મેરૂ ફરતા આવન ફૂટ પર્વતો તે પ્રત્યેક ઉપર. ચાર ચાર મુખ-વાળા ચેત્ય છે

ચાર દિશામાં ચાર સ્થાપવર્ણના અંજનગિરિ મધ્યમાં છે

તે મધ્યના અંજનગિરિના ચાર ગર્ભે દધિમુખ પર્વતો છે

અંજનગિરિના વિદ્રોણુમાં અગર દધિમુખ પર્વતની બાજુમાં બન્ને એમ આઠ રનિદર પર્વતો આવેલા છે. એવો એક તેર પર્વતનો સમૂહ એવાં ચાર તેર તેર પર્વતોનો સમૂહ ચારે દિશામાં મળી આવન ફૂટ પર્વતો આવે છે

પ્રત્યેક ફૂટ ઉપર ચચ્ચાર દ્વારવાળા ચેત્યોમાં ચચ્ચાર પ્રતિમા મળી કુલ જનબિંબ ૨૦૮ બસો આઠ નંદીશ્વર દ્વીપમાં ખીરાળે છે. આલેખન ખોલક ત્રણ.

ચોરાશિ જનાયતનનો કમ વિધિ. તે

“જિણુમાસા”

અહોતિર જનાયતનનો રચનાનો કમ આવન જનાયતનનો રચનાનો કમ ચોવિશ જનાયતન આગળ અને પાછળ દેરીયો કરવાના એ પ્રકાર

સ્થાનના કારણે કહેલા કમથી પાછળ આગળ કે બાજુમાં આજાવતી દેરીઓ કરવામાં દોષ નથી

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
જનાયતન કરવામાં પદવેધ સ્તંભવેદ કર્ણવેધ કે દારવેધ ન થવા દેવે। નાની દેરીઓમાં પક્ષગર્ભ ચલિત કરવા વિશે; પરંતુ બ્રહ્મગર્ભ કદી ન ચલિત કરવે।		વીશ વિહરમાનના કંમ નામ અને લાંચન	
સારા કુશળ શિષ્ટી પાસે જનાલયના ગુપ્તોવાળા કામ કરાવવાં		શાશ્વતા ચાર જનાના નામ અને લાંચન	
કારણસર અપવાદરૂપ શાસ્ત્ર વિહિન માર્ગ કલ્પે હોય ત્યાં ગુણદોષનો વિચાર શિષ્ટીએ કરીને કામ કરવું તેમાં વેધ દોષ ન બાજવે।		જિન તીર્થ કરોના પંચ કલ્યાણકો। વર્તમાન ચોવીશી તીર્થ કરના પ્રત્યેકના ગણધર સંખ્યા કુલ ચૌદસો બાવન ઓમકારમાં પંચ પરમેષ્ઠિ અર્હત શ્વેત	
દેવકુલિકાઓનું તળ ચોખીયાળાના તળથી ઉચું રાખવું		સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુ રક્ત પીળા લીલા દયામ	
જનાયતનનું કામ કરતાં ઘણા ગુણો- વાળું અને અદ્વૈતપ્રયુક્ત કામ કરવામાં દોષ ન બાજવે।		હોંકારમાં ચોવીશ વર્ણ પ્રમાણે તીર્થ કરે।	
અષ્ટાપદ સમવસરણ અને મેરુશિખરના જન આગમોમાં કહેલા માન પ્રમાણથી ન કરતાં વ્યવહાર કલ્પિત ભાવથી તેની રચના કરવી બાંધુ- દોષમાં ભરતક્ષેત્રના જિન તીર્થ- કરોની અતિત અનાગત અને વર્ત- માન ચોવીશીનો કંમ નામો અને લાંચન		સહસ્રકૂટાતર્જત ૧૦૨૪ તીર્થ કરે। અજિતનાથજના ઉત્કૃષ્ટકાળે વિચરતા ૨૭૦ તીર્થ કરે।	
વીશ વિહરમાન (મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વર્તમાનકાળે વિચરતા સિમંધર આદિ		અષ્ટમંથળ અને તેનું આલેખન ચૌદ રરખ અને તેનું આલેખન પરિકરમાં સમાવી લેવામાં આવતા અષ્ટ પ્રાતિહાર્યના નામો	

સિદ્ધાંત વાચસ્પતિ પ્રશાંતભૂતિ ન્યાયવિશારદ જ્યોતિઃ (શદ્ધ મહોદધિ મુખ-
સિદ્ધ પ. પૂ. જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયોદયસૂરીચરણ મહારાજના શુભાર્શીવાંક:—

॥ ૐ અર્હનમઃ ॥ શિષ્યક્ષેત્રે પ્રકાશરૂપ વિશ્વકર્મા વિરચિત —“દ્વીપાજીવ” નામે આ
શિષ્યગ્રંથનું ગુર્જર ભાષાનુવાદ સહિત સંપાદન કાર્ય શિષ્યશાસ્ત્રી શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ શિષ્ય
વિશારદે કરેલું છે તે શિષ્ય-સ્થાપત્યના કાર્યોમાં ઉપકારક બને ।

નિર્વિઘ્ન આરાધનાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં શિષ્ય સાહિત્ય અનુભવી ભોમીયાનું કામ
કરે છે. પ્રાચીન મહાપુરુષો પણ આ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે. જૈન આગમોમાં પણ શિષ્ય
સાહિત્ય વિષયક ઉલ્લેખો મળે છે. આ દીપાજીવ ગ્રંથમાં જૈન શિષ્યાનુસાર જનપ્રાસાદ,

છન પરિકર, સમવસરણુ, અષ્ટાપદતીર્થ, નંદીશ્વર દ્વીપ, મેરપર્વત, ઇત્યાદિ આઠ અધ્યાય આપ્યા છે તેથી ખરેખર આ ગ્રંથ પ્રાસાદ ઉપરના કળા સમાન છે.

આર્થ સાહિત્યના વિવિધ વિષયક ગ્રંથોનું સર્જન પ્રાપ્ત સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલું છે. આ ભાષાના જ્ઞાન માટે તેના વ્યાકરણના જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. તે જ મૂળ ગ્રંથકારનો ભાવ પદાર્થ સમગ્ર સમજાવી શકાય. એક વિદાને કહ્યું છે કે વ્યાકરણના જ્ઞાનથી પદ-સિદ્ધિ થાય છે, પદસિદ્ધિથી અર્થનિર્ણય થાય છે, અર્થનિર્ણયથી તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વ-જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. અર્થાત્ વ્યાકરણનું જ્ઞાન અતિ મોક્ષ સાધક અને છે. તેથી તે જ્ઞાન આવશ્યક છે. અત્યુત ગ્રંથમાં શિલ્પની ભાષાનું વ્યાકરણ વારસાગત અનેલ શિલ્પીઓને સહજ સાધ્ય જણાય છે. તેથી આ ગ્રંથનો પાઠક વર્ગ ભાવ પર દૃષ્ટિ રાખે એમ ઇચ્છું છું.

શિલ્પ-વિશ્વારૂપ સ્થપતિ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ ઓઘડભાઈ જીનમંદિરે, દેરાસરો, ઉષાગ્ર-થો, ધર્મશાળાઓ, જ્ઞાનશાળાઓ આદિ ધાર્મિક સર્જન અંગે લગભગ ૩૭ વર્ષથી એક ધારા અમારા પરિચયમાં આવ્યા છે. તેમના સુપુત્ર શ્રી જળવંતરાય સ્થપતિ પણ છેલા દસેક વર્ષથી અમારા પરિચયમાં રહ્યા છે; તે પણ આત્મહિતના ધ્યેયથી આર્થ સ્થાપત્ય તથા સહધર્મના આદર્શો અપનાવી પ્રગતિ સાધ્યાં.

આ ગ્રંથનું સંપાદન તથા પ્રકાશન પર પરાના સહધર્મની આરાધનાના સાધનરૂપ હોઈ પૂર્ણ આદરપાત્ર વિનયવંત અને એવી શુભેચ્છા! શુભ! ભવતુ. વિ. સં. ૨૦૨૬ આવણ સુદિ ૮.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી:-ઉષાધ્યાય દક્ષાવિજયગણી.

શ્રી દ્વારકા શારંગાપીઠાધીશ્વર શ્રી પ. પૂ. જગદ્ગુરૂશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થજી મહારાજના શુભ આશીર્વાદ:-

ક્રમાંક ૧૧૪૧ : દ્વારકા (સૌરાષ્ટ્ર)-ટિનાંક-આરૂપદ શુક્લ સન્મયો વિ. સં. ૨૦૧૬
જીનસન્દેશ-આશીરવાદ:-

શિલ્પકલાશિશારદેવ શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવરેણ પ્રકાશિનોય ગ્રંથ “દીપાવર્ણ” નામ સુતરા સંસ્થાપનીયતામર્હતિ : શિલ્પકલા કરમૂને ભારતે કિલ્લ દેશેસ્મિન્ સમ્પ્રતિ વિમિકારણેશિલ્પસ્થાપત્ય કલાગ્રંથા હાસમુપગતા : શિલ્પિનશ્ચ રાજાશ્ચયં વિના અન્યામ્ય કાર્યરતાસ્સમભૂત્વં હિતિ દેશે કલાયા જસ્યાસ્સયેયા ગ્લાનિમિરમૂત્ત :

તાદૃશેકસરે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્લિંગ શ્રી સોમનાથ મહામન્દિરં અભિતરમાધારણં નિર્મિમાણેન કુલકલશિલ્પિના પ્રભાશંકર મહોદયેન પ્રાચીનોય ગ્રંથ દીપાવર્ણસ્વનિર્મિત ગુર્જરાનુવાદેન સર્વ લોકો-પકૃતિમાલક્ય પ્રકટીક્રિયતે હિતિ જગદ્ગુરુવરણાનાં ચેત : સુતરાગ્રસજ્જતામકલબતિ :...

શ્રીમજગદ્ગુરુચરણીયાશ્ચુભા અગિષ્ઠા લસન્નુતરા સદયં ગ્રંથપ્રચાર પ્રચુરમાપ્નુયાદ : ગ્રંથનિબન્ધા ચેતાવૃક્ષનૈકગ્રંથાન્ પ્રકાશચન્ ચિરંજીવાદ મગબલોદ્ધારકાચીતા શ્રી ચન્દ્રમીલીશ્વરયોનુ-કમ્પયાડમિતયા હિતિશ્ચ ॥

શ્રી જગદ્ગુર્વાજ્ઞયા-મહાશ્વક મહ-મંત્રી.

(ગુજરાતી ભાષાંતર અન્યત્ર આપેલું છે.)

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી વિશ્વકર્મણે નમઃ ॥ શ્રી હરિ-સ્મરણમ્ ॥

પ્રસ્તાવના

દીપાર્ણવ.

ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્ય (વાસ્તુ વિદ્યા)ના તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે તેના સમર્થ આચાર્યોના અંશોના અનુશીલન જરૂરી છે. દોઢસોક વર્ષ પૂર્વે આ વિદ્યાના એક પ્રખર અભ્યાસી રામરાજનો લખેલો નિબંધ વાંચી દેશ-વિદેશના કલાપ્રેમી વિદ્વાનો છક થયા હતા. ભારતના મધ્યભાગમાં આવેલ વિંધ્ય પર્વતાવલિના ઉત્તર ભાગમાં જે શિલ્પકળા વિકસી શાલીકૂલી છે તેને ‘નાગરાદિ’ શિલ્પ કહે છે. તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં વિકસેલા આ અદ્ભુત સ્થાપત્યને ‘દ્રવિડાદિ’ શિલ્પ કહે છે. આ બે મુખ્ય શાખા ઉપરાંત આંધ્ર તથા હૃયાળ સમુદ્રતટ પ્રદેશમાં વિકસેલી સ્થાપત્ય કલાને ‘વેસરાદિ’ શિલ્પ કહે છે. આ ત્રણેનું મૂળ તેા એક જ છે. પણ તે ફરકનો એકસ કારણેને લીધે સાવ સ્વતંત્ર વિકાસ થયો છે. તેથી જ તેમના અંશો ભિન્ન-ભિન્ન લખાયા છે. પણ તે વાંચતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે તેના સિદ્ધાન્તોમાં સામ્ય છે.

વેદ-ઉપનિષદ-પુરાણોમાં વાસ્તુવિદ્યા:

ભારતીય શિલ્પસ્થાપત્ય (વાસ્તુવિદ્યા)ના પ્રારંભ કાળનો એકસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પણ જગવેદ, બ્રાહ્મણ અંશો, રામાયણ-મહાભારત-પુરાણો, યૌદ્ધ્યથો, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર ઇ.પૂ. ૩ થોમાં આપેલાં વિધાનો ઉપરથી આપણને સ્થાપત્ય કલાના વિકાસની આંખી થાય છે. રાજગિરિની જરાસંઘદ્રી બેઠક, અશોકના સ્તંભો તથા મૌર્યયુગના સ્થાપત્યના અવશેષો પરથી આ કલાના ઉદ્ભવની કંઈક આંખી થાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઈંદ્રના વજ્રના આકારનો, તથા યજ્ઞકુંડના અષ્ટકોણ આકારનો ઉલ્લેખ છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં ઘરને સપ્રમાણ રચી તેના પ્રત્યેક દિશાના સ્તંભને સ્પર્શ કરી પૂર્વમાં ‘સત્ય તથા શ્રદ્ધા,’ પશ્ચિમમાં ‘જાગ તથા અધિકાર,’ ઉત્તરમાં ‘બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય,’ અને દક્ષિણમાં ‘યજ્ઞ તથા જ્ઞાન’ એમ બોલી સ્વાસ્થ્યરૂપ શિખર, નીતિનિયમરૂપ મુખ્ય સ્તંભ અને દિવસ રાત્રિ રૂપ બે દ્વારની ભાવના કરવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ પરથી સાબીત થાય છે કે સ્થાપત્યકળા ભારતમાં ખરું પ્રાચીન કાળથી જ વિકસતી ગઈ છે. ઇ. સ્વી. પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષથી માંડી ઈસ્વી. ૫૦૦ થી સુધીના સાડાચાર હજાર વર્ષ દરમિયાન સ્થાપત્ય અંશોમાં વાસ્તુવિદ્યા સાથે જોડેલા ક્રિયાકાંડના વર્ણન ગૃહ્યસૂત્ર, તંત્રચંદો તથા વાસ્તુશાસ્ત્રના અંશોમાં જોવામાં આવે છે. આ કર્મકાંડમાં વાસ્તુભાગમાં વાસ્તુ-પુરૂષનું પૂજન, ભૂમિની પસંદગી, તથા તેને સંતુષ્ટ કરવાના વિધાન, વાસ્તુપતિ ઈન્દ્ર, સોમ, યમ, વરૂણ, વાયુ દેવોના પૂજન તથા સ્તુતિના સ્તોત્રો આપ્યાં છે. વાયુપુરાણ તથા માર્કંડેય પુરાણમાં વિધાન છે કે પર્વત શિખરો પર તેમજ સમુદ્ર કાંઠે માનવીનો વાસ હતો. તેથી ચરલી, ગરમી, વર્ષા ને જૂખથી લોકો

દુઃખી થતા હતા. તેથી સમૂહ જીવન અર્થે દુર્ગમ જંગલોમાં તથા પર્વતો પર ઢિલ્લા રચી ગામ બાંધી ઘર બનાવી માનવીએ રહેવા માંડ્યું. “સમરાંગણસૂત્ર” ગ્રંથમાં કહે છે: ત્રેતાયુગમાં માનવીએ વન-પર્વતો પર, નદી-સરોવરો પર વનરાજીમાં દેવો સાથે વિહાર કરતા હતા તથા કલ્પદ્રુમ પાસેથી સર્વ લોભ પદાર્થ મેળવતા હતા. જ્યારે આ કલ્પદ્રુમ (કલ્પવૃક્ષ) અલોપ થયાં ત્યારે તેમણે અન્ય વૃક્ષો નીચે વાસ કર્યો. જ્યારે વૃક્ષ નીચેના વાસથી થાક્યા ત્યારે અશ્વિનાર પત્થરો વડે સુકાં વૃક્ષોને કાપી કાપટના ઘર બાંધ્યા, જેમાં એકથી દસ સુખીના શાલા (ઘોરડા) બાંધતા હતા. અને આ કાપટ ઘરોને વજ્રપાત તેમજ વિજળીથી સુરક્ષિત કરવા સાડે ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરતા. તેમજ વાયુ તથા વરૂણ દેવની સ્તુતિ તેમના કૌપમાંથી બચવા સાડે કરતા હતા. ઘરમાં મૂકેલા સ્તંભોના આકાર પરથી તે સ્તંભના નામ આપતા હતા. ચોરસ સ્તંભને પ્રલ્લકાંડ, અષ્ટબુધ્ધી સ્તંભને વિસ્ત્રુકાંડ, ગોળ સ્તંભને શિવકાંડ કહેતા હતા. આમ આ કાપટના મકાનો રામાયણ યુગ, મહાભારતયુગ, કૌરવ્ય યુગ તેમજ બૌદ્ધ યુગ સુધી થતાં હતાં.

ઋગવેદના સાતમા મંડળના બે અધ્યાયમાં ઘરને સુદૃઢ સ્તંભો સાથે નિરોગી તથા પશુ-ધાન્ય-સંપત્તિવાન કરવા સાડે વાસ્તુપતિ ઇન્દ્રની સ્તુતિ આપી છે. અહીં ઇન્દ્રનેજ દેવોના સ્થપતિ ત્વષ્ટા કહ્યા છે. વિશ્વકર્માનું નામ તો સમગ્ર વિશ્વના સૃષ્ટા તરીકે આપ્યું છે અને તેમના પુત્રનું નામ ત્વષ્ટા આપી તેના શિષ્ય વિભુની સ્તુતિ આપી છે. તેમજ વસુ, ગૃહપતિ, અગ્નિ, સોમ, મરૂત ઇંદ્ર દેવોનાં સ્તુતિસ્તોત્રો આપ્યાં છે, જે રૂઢી આજપણ ચાલુ છે. (આવા ક્રિયાકાંડનું નામ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ‘પાસાદ મંગલમ્’ આપ્યું છે) ઋગવેદમાં વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાતા અગસ્ત્ય તથા વસિષ્ઠનાં નામ આપેલાં છે. અને ત્વષ્ટા તથા વિભુએ ઇન્દ્રનું વજ્ર બનાવ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે. અહીં પુર (શહેર) તથા હર્મ્યાના નામ આવે છે. ઇન્દ્રે અસુર શંબરના પુરનો નાશ કર્યો એવો ઉલ્લેખ છે. પત્થરના બાંધેલા મજબુત ૧૦૦ પુર હતાં તેનો તેમજ સપ્રમાણ મકાનની રચનાનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે. સહસ્ર દ્વાર-વાળા ખૂબ વિશાળ વરૂણના ઘરનાં સુદૃઢ સહસ્ર સુંદર સ્તંભવાળા ચિત્ર તથા વરૂણના ઘરનાં તેમજ મજબુત રૂપાળાં દ્વારોવાળાં પુષ્કરીય સરોવરના છાતના દેવોનાં ઘરનાં વર્ણન છે. રૂપાળાં દ્વારનાં નામ વિરાટ, સમ્રાટ, પ્રભવી, ભૂયસી ઇંદ્ર આપ્યાં છે. તેમજ સ્તંભના નામ પણ શુંભ, વિશુંભ ઇંદ્ર આપતા હતા. અષ્ટકોણ સ્તંભ બહુ લોકપ્રિય હતો. યસકુંડ ગરૂડના આકારના રચતા હતા. આ સર્વ ઉલ્લેખો પરથી એ યુગમાં પણ સુંદર, સપ્રમાણ, સુદૃઢ વિશાળ બાંધકામ થતાં હતાં એ વસ્તુ કલિત થાય છે. તેથી સ્થાપત્ય કલાનો પ્રારંભ ઋગવેદ અગાઉ ઘણા વર્ષ પૂર્વથી થયેલો હોવો બેઠએ. દ્રવિડાદિ સ્થાપત્યના સમર્થ સ્થપતિ અગસ્ત્ય તથા ત્વષ્ટાના નામ આ વેદમાં મળે છે. વળી સ્થાપત્યકળામાં કુશળ ગ્રંથવૈના રાજ નગ્ગનિત પણ ઋગવેદ યુગમાં થયા હતા એવું કેટલાક માને છે.

અથર્વ વેદના સૂક્તોમાં પણ સ્થાપત્ય કળાના ઘણા શબ્દો મળે છે. શિલ્પ

શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં થયો છે. મૂર્તિપૂજનો પ્રારંભ પણ વેદિક બ્રાહ્મણ યુગમાં જ થયો છે. અગ્નિના ઋગવેદ કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વાસ્તુવિદ્યા પર બુદ્ધિ સ્વતંત્ર અધ્યાય મળતા નથી. છતાં આ વિદ્યાની નોંધો ઐકત્ર થઈ શકે તેમ છે. સુત્રગ્રંથોમાં ભારતમાં વિકસેલી વાસ્તુવિદ્યાના ઘણા સિદ્ધાંત મળે છે. સામવેદના ગૃહ્યસૂત્રો-ગૌભીલમાં વાસ્તુવિદ્યાના સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. ઘરનું સ્થાન તથા તે પરથી ઘરઘણીનો ભાગ્યેદય ઈવ વસ્તુના વર્ણન છે. બળ-કીર્તિ વાંછનારે ઘરનું દ્વાર પૂર્વમાં, સંતાન તથા પશુધનની ઇચ્છાવાળાએ દ્વાર ઉત્તરમાં, તેમજ શ્રેયની ઇચ્છાવાળાએ દ્વાર પશ્ચિમમાં મૂકવાનું વિધાન છે. તેમજ ઘર ફરતાં રોપવાના વૃક્ષોના સ્થાનનું પણ સૂચન છે. પીપળો કે આસોપાલવ પૂર્વમાં, ઉંબરો ઉત્તરમાં, ન્યઝોધ પશ્ચિમમાં કદી ન રોપવાં. વળી પૂર્વમાં ઇન્દ્રને, ઇશાનમાં વાયુને, વાયવ્યમાં યમને, નૈરૂત્યમાં પિતૃને, પશ્ચિમમાં વરુણને, ઉત્તરમાં સોમને તથા પાતાલમાં વાસુકીને બહિ દેવાનાં વિધાન છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં ગૃહારંભમાં કરવાની ધાર્મિક ક્રિયાના ત્રણ અધ્યાય આપ્યા છે, જેમાં ભૂમિને ભારે વંદનીય ગણી તેનું પૂજન-સ્તુતિ આપી છે. આશ્વલયન ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ વાસ્તુવિદ્યા પર ત્રણ અધ્યાય આપ્યા છે, જેમાં ખાડા ટેકરા તથા વૃક્ષરાશી એઇને ભૂમિની પરીક્ષાનું વિધાન છે. એજ મુજબ માટીના રંજ તથા સ્વાદ પરથી પણ ભૂમિપરીક્ષા કરવા કહ્યું છે. સફેદ મીઠી માટીવાળી જમીન બ્રાહ્મણ માટે, લાલ માટીવાળી ભૂમિ ક્ષત્રિય માટે, અને પીળી માટીવાળી ભૂમિ વૈશ્ય માટે ઉત્તમ ગણી છે. તેમજ જમીનના ચોરસ, લંબચોરસ અગર લંબગોળ તથા ગોળ આકાર પરથી પણ આ પરીક્ષા કરવા કહેલું છે.

શિક્ષણનો ઉદ્દગમ

શિક્ષણનો ઉદ્દગમકાળના નિર્ણયનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે. છતાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા વેદિક તેમજ પુરાણ યુગના સાહિત્યમાંના ઉલ્લેખો પરથી તેનું કંઈક અંશે અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રાચીન આર્યયુગમાં શિક્ષકગણ ઘણા સાક્ષા રૂપમાં હતા. ઘાસ, વાંસ, કાપટ કે માટી જેવા અદ્યત્તવી પદાર્થોનો આ ઋષિમુનિઓએ પશ્વૈદ્યકૃતિઓની રચનામાં ઉપયોગ કર્યો હતો. તેથી આ યુગનું નામ માલજુ કે છાજજુયુગ અપાય છે. તે પછી બીજો કાળ યુગ ખેડો. તેમાં લોકો ઘડવાની કળા હસ્તગત કરી કાપટ ઘડીને ઘરો બંધાયા. આ કાળયુગ ખૂબ લાંબો ચાલ્યો, જેનો વિકાસ થતાં કાળ ઉપર ઘાટ-નકસી કામ થવા માંડ્યું. આ કાળયુગ પછી બીની માટીના ચોસલાં પકવીને ઈંટો બનાવવાની કળા હસ્તગત થઈ. કાળ દ્રવ્ય અદ્યત્તવી હોવાના કારણે તેના કોઈ અવશેષ અત્યારે મળતાં નથી. કાળ સાથે ભીંતોમાં ઈંટોનો ઉપયોગ થતો ગયો. છતાં છાપરા, છત, પીઠીયા, ખડોહ, પાટ, બારી-દરવાજામાં કાળ છૂટથી વપરાતું હતું, જેનો ઉલ્લેખ ઋગવેદ સાહિત્યમાં મળે છે. દ્રવિડ સંસ્કૃતિના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ આવા ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં દેવાલયોના ઉલ્લેખો મળે છે. પણ કયા યુગમાં તેનો કેવો આકાર હતો

તે ચોકસ જણાતું નથી. રામાયણમાં દેવાલયો-દિવ્ય વિષ્ણુમંદિરનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતમાં પણ મહેલો તથા સભાગૃહોના વિવિધ વર્ણનના શાળિક ચિત્રો છે. અલખત માનવ વિકાસની સાથેસાથ શિલ્પવિજ્ઞાનનો પણ વિકાસ થતો ગયો છે. કેમકે સંસારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનો જન્મ થતાં જ ટાઢ-તડકો વર્ષોની પ્રાકૃતિક અગવડો સામે રક્ષાની જરૂર સમજાય છે. તેથી જ વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થળરૂપે આદિકાળથી જ થયેલો ગણી શકાય. ભૂમિ પર વસનાર પ્રાણીઓના જમીન ખોદીને કરેલા દર અગર પક્ષીઓએ વૃક્ષ પર બાંધેલા માળાની માફક જ માનવીએ ઘાસની પર્ણકૂટી બનાવી અગર પર્વતોની શુક્રાની શોધ કરી તેમાં વાસ કર્યો છે. આમ માનવ નિવાસના પ્રારંભ પછી સામુદ્રિક વાસનું આમ સ્વરૂપ અને પછી નગરરૂપ બનેલું જોઈ શકાય છે. માનવ સભ્યતાના વિકાસ સાથે જ શિલ્પવિજ્ઞાનનો વિકાસ ક્રમશઃ થતો ગયો છે.

ભારતીય સ્થાપત્યોમાં કાંટ-ઈંટ યુગ પછી પાષાણનો પ્રયોગ પહોંચોમાં શુક્ર કાતરવાની પ્રથાથી શરૂ થયો. કેશના પ્રત્યેક ભાગમાં શુક્ર કાતરી શકાય તેવી ગિરિમાળાઓ છે. પ્રથમ શુક્રને સાદા રૂપમાં અને પછી ઘાટ-નકસીથી અલંકૃત કરવા લાગ્યા. આમાંની કેટલીક શુક્રાઓની છતો કાંટની પ્રતિકૃતિરૂપ છે. તે પરથી લાગે છે કે આ કળા કાંટ પરથી પાષાણમાં ઉતરેલી છે. આવી કળામય શુક્રાઓની છત તથા દિવાલો પર પૌરાણિક ધાર્મિક પ્રસંગો નમુનેદાર મૂર્તિઓ સાથે આજેખ્યા છે, જે કામ બેથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેથી માડી આઠમી સદી સુધી આંદેલું જણાય છે, જેના દર્શન કરતાં આજપણ કળાકાર તાબુબ થાય છે. અને પરદેશીઓ તેના ચિત્રો લઈ ધન્ય બને છે. આમ આ શુક્રાઓ કાતરવાની પ્રથા પછી વિવિધ પાષાણોના વિકાસો વડે દેવાલયો રચવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે. સપાટ જમીન પર આવું ઈસ્વી ૪૫૦ લગભગ બાંધેલું દેવાલય સાંચી પાસે મળે છે. સ્થાપી સ્થાપત્યના પ્રાથમિક સ્વરૂપે જોવામાં આવતી મુખ્ય શુક્રાઓમાં મહા-બલિપુરમ, કાલ્કા, ધારાપુરી, નાસીક, ભજ, અજન્તા, ઇલોરા, તેમજ બિહાર ઓરીસામાં ઉદયગિરિ, ખંડગિરિ ઇંટ શુક્રાઓ દર્શનીય છે. જ્યાં શિલ્પીઓએ જડ પાષણને સજીવરૂપ આપી પુરાણના કાવ્યને હૂબહૂ દેખાડ્યું છે; જેનું દર્શન કરી શુભ્રજ પ્રેક્ષકો શિલ્પીની સર્જક શક્તિનો પ્રશંસા કરતા ધરાતા નથી. અહીં ટાંકણના શિલ્પવડે તથા પીંછીના ચિત્ર વડે આ શિલ્પીઓ અમર કૃતિઓ સરજી ગયા છે. અખંડ પહાડમાંથી કાતરેલી ઇલોરાનો કાવ્યમય વિશાળ મંદિરની રચના તે શિલ્પીની અદ્ભુત આતુર્યકળાનો અબોડ નમુનો છે.

શિલ્પના ઉદ્ભવ અંગે વાસ્તુશાસ્ત્રની પૌરાણિક વાતોમાં એક મનોરંજક કથા છે. જે અપરાધિત સૂત્રસંતાન (અધ્યાય ૩૨) માં સંક્ષિપ્ત રૂપે અને સમરાંગણ સૂત્રધારમાં સવિસ્તર આપેલી છે. પૃથુ રાજાના રાજભવથી ત્રસ્ત થયેલી પૃથ્વી સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માજી પાસે ફરીયાદ કરવા ગઈ. તે વેળા વિશ્વકર્મા ત્યાંજ બેઠા હતા. પૃથ્વીએ પોતાના પર થતા ત્રાસનું નિવેદન કર્યું. તેથી બ્રહ્માજીએ રાજા પૃથુને બોલાવ્યા

અને હકીકત પૃથ્વી. પૃથ્વીએ પ્રજ્ઞાણને પ્રાર્થના કરી “હે જગન્નાથ! આપે મને જગતનો સ્વામી બનાવ્યો. પૃથ્વી પર તો ખાડા, ટેકરા-પર્વતાદિ છે. તેથી વર્ણશ્રમ ધર્મને યોગ્ય હોઠોના વાસ માટે સમતલ પૃથ્વી બનાવ્યા વિના કેમ ચાલે ?” મહારાજ પૃથુનું આ નિવેદન શ્રવણ કરીને બન્નેને નિર્ભય બનાવતાં પ્રજ્ઞાણ બોલ્યા, “હે મહીપાલ ! આપ મહી-પૃથ્વીનું વિધિવત્ પાલન કરો તોજ આ પૃથ્વી નિઃસંદેહ નિષ્પાપ બની તમારા તેમજ સમસ્ત પ્રાણિજાતિના ઉપભોગને યોગ્ય બનશે. તમારાં સ્થાનાદિ મનોરમ છે. માટે તમે સર્વ સિદ્ધિના પ્રવર્તક બુધના ભાણેજ પ્રભાસના પુત્ર આ વિશ્વકર્માનું બહુમાન કરીને તેની સેવા સંપાદન કરો. તે બૃહસ્પતિ જેવા પ્રખર બુદ્ધિમાન છે. તેણે સ્વર્ગપતિ ઈન્દ્રની રાજધાની દેવપુરીનું નિર્માણ કર્યું છે અને બારે ખ્યાતિ મેળવી છે. તેઓ તમારા રાજ્યમાં પુર-આમ-નગરો વસાવશે. જેથી આ પૃથ્વી સ્વર્ગ સમાન વસવા યોગ્ય બનશે. માટે હે વત્સ ! તમે જાવ, તમારું કાર્ય કરો અને હે પૃથ્વી ! તું પણ ભય છોડીને રાજ પૃથુની પિયંકર બન. અને વિશ્વકર્મા ! તમે પણ મહારાજ પૃથુના પ્રિય ઇચ્છીત કાર્ય કરો.” આમ પૃથુ રાજાએ વિશ્વકર્માની સેવા સંપાદન કરી અને પૃથ્વીને શિદ્ધ સ્થાપત્યથી અલંકૃત કરી.

સંહિતા તથા સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં સ્થાપત્ય.

चतुःप्रकारं स्थापत्यमष्टधा च चिकित्सितम् ।

धनुर्वेदश्च सप्ताङ्गो ज्योतिषं कमलालयात् ॥ समरांगणसूत्र. अ. ४४

અતુર્વિધ સ્થાપત્ય, અષ્ટાદશ આયુર્વેદ તથા જ્યોતિષ એ સર્વ શાસ્ત્રોના મૂળ પ્રવર્તક પ્રજ્ઞાણ છે. અતુર્વિધ સ્થાપત્યમાં (૧) પુરનિવેશાદિ (૨) ભવનનિર્માણાદિ, (૩) પ્રાસાદ વાસ્તુશાસ્ત્ર તથા (૪) જળાશયોદિ ગણાય છે.

વાસ્તુ વિદ્યા એ અથર્વવેદનું એક અંગ છે. જેવો ઋગ્વેદનો આયુર્વેદ, અબુર્વેદનો ધનુર્વેદ, સામવેદનો ગંધર્વ વેદ તેવોજ અથર્વ વેદનો ઉપવેદ વાસ્તુશાસ્ત્ર છે. શુકાચાર્ય કહે છે:-

विद्याश्चनन्ताश्च कलाः संख्या तु नैव शक्यते ।

विद्या मुख्याश्च ढात्रिंशच्चतुः षष्टिकलास्मृताः ॥ ૧ ॥

અનંત વિદ્યા તથા અસંખ્ય કલાની ગણતરી થઈ શકતી નથી. પરંતુ મુખ્ય વિદ્યા બત્રીશ છે અને મુખ્ય કળા ચોસઠ છે. આ વિદ્યા તથા કળાની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ કહે છે કે:-

यद् यत्स्याद् वाचिकं सम्यक्कर्म विद्यामिसंज्ञकम् ।

शक्यतो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ॥ ૨ ॥

જે કાર્ય વાણીથી થઈ શકે છે તેને વિદ્યા કહે છે. અને મુંગો પણ જે કાર્ય કરી શકે છે તેનું નામ કળા છે. શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય ઈ મૂક ભાવે પણ થઈ શકે છે તેથી તે દરેકને કળા કહે છે.

માસાદમતિમારામગૃહવાપ્યાદિસત્કૃતિઃ ।

કથિતા યજ્ઞતચ્છિલ્પશાસ્ત્રમુક્તં મહર્ષિભિઃ ॥ ૩ ॥

દેવમંદિર, રાજમહેલ, પ્રતિમા, ઉપવનગૃહો, સરોવરાદિ જળાશયો, નગર, કિલ્લા આદિ રચનાની વિધાને મહર્ષિઓએ શિલ્પશાસ્ત્ર કહ્યું છે.

શુક્રાચાર્યે ૬૪ કળા, સમુદ્રપાલે જૈનસૂત્રોમાં ૭૨ કળા, યશોધરે કામસૂત્રમાં ૬૪ કળા (અવાંતર ભેદે ૫૧૨ કળા) કહી છે. લલીત વિસ્તારમાં ૬૪ કળાઓ, કામ-સૂત્રમાં ૨૭ અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ૬૪ કળા ગણાવી છે. તેમાં મુખ્યત્વે (૧) માલા-કાર (માળી), (૨) લોહકાર (હુહાર), (૩) શંખકાર (શંખના આલુપણ બનાવનાર) (૪) કુમ્ભિન્દર (વણકર), (૫) કુંભકાર (કુંભાર), (૬) કંસકાર (કંસારા), (૭) સૂત્રધાર (૮) ચિત્રકાર (ચિતારા), (૯) સુવર્ણકાર (સોની)-આમ કળામાં વિવિધ હુન્નરો સમાવ્યા છે. નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, કાવ્ય, સાહિત્ય એ સર્વ પણ કળા છે. મહાભા-સ્તમાં વિશ્વકર્માને હજાર શિલ્પના સૃષ્ટા કહ્યા છે. મનુષ્યોએ આજીવિકાના સાધન તરીકે જે કળાનો ઉપયોગ કર્યો તે વ્યવસાયના વર્ગના જુથની જ્ઞાતિઓ થઈ છે.

પૃથક્ પૃથક્ક્રિયામિદં કલામેદસ્તુ જાયતે ।

યાં યાં કર્ણાં સમાશ્રિત્ય તન્નામ્યા જાતિરુચ્યતે ॥ ૪ ॥

વિવિધ કળા વિવિધ ક્રિયા પડે થાય છે. મનુષ્ય જે જે કળાનો આશ્રય લે છે તે તે કળા પરથી તેની જાતિનું નામ પડે છે. આમ કળાના વર્ગ પ્રમાણે ધંધાદારી જ્ઞાતિઓના સમૂહ બંધાયે છે.

જુગુસંહિતામાં મહર્ષિ જુગુએ (૧) ધાતુ ખંડ (૨) સાધન ખંડ (૩) વાસ્તુ ખંડ વર્ણવ્યા છે જેમાં ધાતુખંડના ત્રણ વર્ગ-કૃષિ (ખેતી), જળ તથા ખનીજ કદમાં છે. ખેતી કરતી, જળબંધો બાંધવા અને ભૂમિમાંથી ખનીજ દ્રવ્ય ખોદી કાઢવું. સાધન ખંડમાં નૌકારથાગ્નિયાનાનાં કૃતિઃ સાધનમુચ્યતે-નૌકા, રથ, અગ્નિયાન (રેલ્વે) આ ત્રણ વાહનો કદમાં છે, જેમાં જળમાં નૌકાયાન, પૃથ્વી પર રથયાન તથા અગ્નિ-યાન અને હવામાં યોમયાન:-આકાશે જગ્નિયાનં ચ ઘોષમ યાનં તદેવદિ-આમ જળચર, ભૂચર, ખેચર ત્રણે વાહનો કદમાં છે.

વેદમમાકારનગરરચના વાસ્તુસંહિતમ્ ॥ વાસ્તુ ખંડમાં મકાનો કિલ્લાઓ નગરો, જળાશયો કદમાં છે. મહર્ષિ જુગુ ભૂમિ-પરીક્ષાના ૭ પ્રકાર ગણાવે છેઃ (૧) વર્ણુ (૨) ગંધ, (૩) રસ, (૪) પ્લવ, (૫) હીક્, (૬) શબ્દ, (૭) સ્પર્શ. અહીં શબ્દ-

અવાજની પરીક્ષામાં છ પ્રકાર જતાવ્યા છે. ૧ થોડા, ૨ હાંથી, ૩ વેણુવાંસ, ૪ વીણા-તાર, ૫ સમુદ્રનો ઘુઘુરાટ, ૬ કુકુભિ નગારાનો અવાજ. ૨૫૫ માટે સુક્ષ્મ સ્પર્શજાન્વિતા એમ કહ્યું છે. વળી વાસ્તુદ્રવ્ય (ખિલ્દીંગ મટીરીયલ્સ) વિષે મહર્ષિ બૃહ કહે છે:-

શિલેષ્ટિકામૃષાદારૂસ્ત્નામૃદ્ધોષ્ણોહકાઃ ।

एतानि शिल्पद्रव्याणि मुख्यत्वेन निरूपिताः ॥ મૃગસંહિતા અ. ૬

પાષાણ, ઈંટ, ચુનો, લાકડું, માટી,....અષ્ટ લોહ (મિશ્ર ધાતુ)-આ વસ્તુઓ મુખ્યત્વે શિલ્પના વાસ્તુદ્રવ્યો બાબુવા. વળી મહર્ષિજી માપ સાફ હસ્ત પ્રમાણ, ઓળાંભો આદિ અષ્ટ સૂત્ર વિષે પણ સવિસ્તર નોંધ આપે છે. વળી શિલ્પ કર્મમાં ધણા ગુણો મળતા હોય અને દોષ અલ્પ-થોડા આવતા હોય તો તે કાર્ય કરવામાં બાધ નથી એમ તેમણે કહ્યું છે:-અલ્પદોષં बहुगुणं कार्यं कर्म प्रयत्नतः । ધણા ગુણ સાથે થોડા દોષ રહી જતા હોય તોપણ તે કાર્ય પ્રયત્ન કરીને કરવું. (તેની શંકા ન રાખવી).

પ્રાચીન શિલ્પશ્રેયોમાં લોહનો દેવાલયમાં નિવેધ કરેલો છે.

काष्ठमृदिष्टके चैव पाषाणे धातुरत्नजे ।

उत्तरोत्तरद्रव्यं द्रव्यं लोहकर्म विवर्जयेत् ॥

વાસ્તુદ્રવ્યોમાં કાષ્ટ, ઈંટ, પાષાણ, ધાતુ અને રત્ન આ દ્રવ્યો અનુક્રમે અઠેકથી ચડીયાતા વધુ દ્રઢ મજબુત કહ્યાં છે. પરંતુ લોહ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો.

વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક કાળમાં બાંધકામોના દ્રવ્યોમાં અનેક શોધખોળો થઈ રહી છે. પરંતુ કેટલાક સ્થળે હવામાનને પ્રતિકુળ દ્રવ્યો નુકસાનકારક થઈ પડે છે તેથી શાસ્ત્રકારોએ તેનો નિવેધ કર્યો છે. આજે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળથી જુદી જુદી જાતના વાસ્તુદ્રવ્યો બનાવવામાં આવે છે.

કેટલાક એમ માને છે કે લોહની પ્રતિમાનું શાસ્ત્રોમાં વિધાન છે. પણ તે લોહ નહિ; પરંતુ પંચ ધાતુ-મિશ્ર ધાતુને લોહ ધાતુ કહેવામાં આવી છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રાચીન પ્રણેતા.

મત્સ્યપુરાણમાં અને અન્ય શિલ્પશ્રેયોમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના અઠાર આચાર્યોના નામ આપ્યાં છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર પર ઉત્તમ કોટીના શિલ્પ શ્રેયોની રચના તેમણે કરેલી કહેવાય છે. અન્ય શાસ્ત્રો પર પણ તેમણે શ્રેયો રચ્યા છે. પ્રાચીનકાળના ઋષિ-મુનિઓ અરણ્યના શાંત વાતાવરણમાં રહીને વિદ્યાના જ્ઞાસુઓને પોતાના આશ્રમમાં રાખીને વિદ્યાદાન આપતા હતા.

ધૃગુરન્નિર્વસિષ્ઠશ્ચ વિશ્વકર્મા મયસ્તથા ।

નારદો નગ્નજિલ્લૈવ વિશાલાક્ષઃ પુરંદરઃ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા કુમારો નંદીશઃ શૌનકો ગર્ગ ઇવ ચ ।

વામુદેવોઽનિરુદ્ધશ્ચ તથા ધૃક્ક્રવદ્વસ્યતી ॥ ૨ ॥

અષ્ટાદશૈતે વિસ્ત્રુતાઃ શિલ્પશાસ્ત્રોપદેસકાઃ ।

૧ ભૃગુ, ૨ અત્રિ, ૩ વસિષ્ઠ, ૪ વિશ્વકર્મા, ૫ મય, ૬ નારદ, ૭ નગ્નજિત, ૮ વિશાલાક્ષ, ૯ પુરંદર, ૧૦ બ્રહ્મા, ૧૧ કુમાર, ૧૨ નંદીશ, ૧૩ શૌનક, ૧૪ ગર્ગ, ૧૫ વામુદેવ, ૧૬ અનિરુદ્ધ, ૧૭ ધૃક, અને ૧૮ બ્રહ્મરૂપિત એ શિલ્પશાસ્ત્રના વિખ્યાત અદાર આચાર્યો હતા.

પૃહ્લવ સંહિતાદિ ગ્રંથોમાં આ ઉપરાંત બીજા સાત વધુ-મનુ, પરાશર, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, પ્રહ્લાદ, અગસ્ત્ય અને માર્કંડેયના નામ પણ આપ્યાં છે.

ઉપરના અદારે ઋષિમુનિઓ વાસ્તુશાસ્ત્રના ઉપદેશક અને આચાર્યો હતા. તેઓના લખેલા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ એ ગ્રંથોના કેઈ છુટક અધ્યાયો મળે છે. અગર અન્ય શિલ્પગ્રંથોમાં આ આચાર્યોના મતના અવનરણ આપેલાં છે.

અગ્નિપુરાણ (અ. ૩૯માં) લોકાપ્યાયિકામાં આવતા શિલ્પશાસ્ત્ર પરના નીચેના ૨૫ ગ્રંથોની નોંધ મળે છે. તે તંત્રગ્રંથો છે છતાં તેમાં શિલ્પશાસ્ત્રના ઘણા ઉલ્લેખો છે:- (૧) પંચરાત્ર, (૨) સપ્તરાત્ર, (૩) હયશીર્ષતંત્ર, (૪) ત્ર્યેલોઢયમોહનતંત્ર, (૫) વૈભવતંત્ર, (૬) ચૌરકરતંત્ર, (૭) નારદીયતંત્ર, (૮) શાંડિલ્યતંત્ર, (૯) વૈશ્વકતંત્ર, (૧૦) શૌનકતંત્ર, (૧૧) જ્ઞાનસાગર, (વાસિષ્ઠ) તંત્ર, (૧૨) પ્રહ્લાદતંત્ર, (૧૩) ગાર્ગ્યતંત્ર, (૧૪) ગાલવતંત્ર, (૧૫) સ્વાયંભુવતંત્ર, (૧૬) કપિલતંત્ર, (૧૭) તાક્ષતંત્ર, (૧૮) નારદીયતંત્ર, (૧૯) આત્રેયતંત્ર, (૨૦) નારસિંહ તંત્ર, (૨૧) આનંદતંત્ર, (૨૨) આર્યણતંત્ર, (૨૩) બોધાયનતંત્ર, (૨૪) આર્ષતંત્ર, (૨૫) વિશ્વેશ્વર તંત્ર.

ઉપરાંત આ અદારે પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર આચાર્યોના રચેલા સંહિતાગ્રંથોમાં પણ શિલ્પના ઉલ્લેખો છે. ઉપર આપેલા ૨૫ ગ્રંથોના નામ પરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે નારદ, શાંડિલ્ય, શૌનક, વસિષ્ઠ, પ્રહ્લાદ, ગર્ગ, ગાલવ, સ્વાયંભુવ, કપિલ, અત્રિ, નૃસિંહ તથા વિશ્વકર્મા આ તંત્ર ગ્રંથો તથા શિલ્પગ્રંથોના લેખકો હતા. પણ કમભાગ્યે આમાંના કેટલાંયે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. પણ મધ્યયુગના શિલ્પગ્રંથકારોએ આ પ્રસિદ્ધ ઋષિમુનિઓના મતદર્શક પ્રમાણ આપેલાં છે.

દા. ત. બ્રહ્મસંહિતામાં શિલ્પાચાર્ય વરાહમિહિરે ગર્ગને મત પ્રમાણ રૂપે આપેલ છે. વળી મય, નગ્નજિત અને વસિષ્ઠના નામો પણ તેમાં આપ્યાં છે.

પુરાણોમાં આપેલા સ્થાપત્ય વર્ણનોમાં ત્રણ મુખ્ય શિલ્પવિશારદના નામો મળે છે. (૧) વિશ્વકર્મા (૨) મય (૩) પુરુષ્યન; જેમની ઐતૌહિક શક્તિના વર્ણન તથા દેવાસુર યુદ્ધના માટેના તેમના રચેલા રથો તથા અસ્ત્રશસ્ત્રના નામો આપેલાં છે. “મનુષ્યાલય ચંદ્રિકા”માં વિશ્વકર્મા અને કુમારના નામો આપેલાં છે. ગર્ગ, પરાશર, નારદ, વસિષ્ઠ અને અત્રિ એ પાંચેની સંહિતા વર્તમાનકાળમાં મળે છે. તેમાં જ્યોતિષ સાથે શિલ્પની પણ ઓછીવત્તી ચર્ચા આપી છે. ઉપરોક્ત વાસ્તુશાસ્ત્રના અંશકર્તા ઋષિમુનિઓનો યથાશક્ય પરિચય નીચે આપ્યો છે:-

૧. વિશ્વકર્મા :-રામાયણ મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં વિશ્વકર્માનું નામ દેવોના શિલ્પી તરીકેના ઉલ્લેખોમાં આપ્યું છે. વાસ્તુશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં પ્રથમ સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ વિશ્વકર્માનું નામ છે. સ્કંધપુરાણનાં પ્રભાસખંડમાં ઉલ્લેખ છે કે અષ્ટવંસુમાં પ્રભાસના પુત્ર વિશ્વકર્મા થયા. જે બૃહુચ્ચપિની જાહેનના પુત્ર હતા. તેમણે મામા પાસેથી શિક્ષણ લીધું :-પ્રભાસક્ષેત્રમાં પ્રભાસ અને તેના પુત્ર અર્થાત્ વિશ્વકર્મા (પ્રભાસવાસી સોમપુરા શિલ્પી) થયા. આમ સોમપુરા શિલ્પી વિશ્વકર્માનો પુરાણોક્ત ઉત્પત્તિ ગણી શકાય.

વિશ્વકર્મા પ્રકાશમાં પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે શિવે પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્ર પરાશર ઋષિને શિખવ્યું. તેમણે પ્રહરથને, પ્રહરથે વિશ્વકર્માને અને વિશ્વકર્માએ જગતના કલ્યાણાર્થે લોકોમાં તે પ્રવર્તોવ્યું છે. (અન્ય ગ્રંથોમાં આ શાસ્ત્ર શિવને બદલે ગર્ગે પરાશરને શિખવ્યાનો ઉલ્લેખ છે). વિશ્વકર્મા-વિશ્વકર્તા-પ્રજાપતિ-બ્રહ્મા; શિલ્પશાસ્ત્રોના કર્તા વિશ્વકર્મા; અને લોકવાર્તાના વિશ્વકર્મા એ ત્રણે ભિન્ન છે. કેટલાક વિદ્વાનો નિઃસંદેહ માને છે કે ગુપ્તકાળ પહેલાં વાસ્તુશાસ્ત્રના રચનારા વિશ્વકર્મા નામે એક વિદ્વાન પુરુષ હતા. તેમના નિરૂપેલા સિદ્ધાંતો ઘણા લોકપ્રિય થયેલા. તેથી આર્યશાસ્ત્રોમાં તેમને વિષે અનેક વાર્તાઓ મળે છે. આર્ય શિલ્પીઓ વિશ્વકર્માનું પૂજન કરે છે. હેમાંત્રીએ તેનું મૂર્તિસ્વરૂપ આપેલ છે. સ્કંધ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે વિશ્વકર્મા પ્રભાસના પુત્ર મહાન શિલ્પી સ્થપિતિ તેમજ પ્રજાપતિ હતા. અગ્નિપુરાણે વિશ્વકર્માને અનેક મનુષ્યોને આજીવિકા દેનારા હજારો શિલ્પકળાના સર્જક તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ગરૂડપુરાણમાં તેમને દેવોના પ્રખ્યાત શિલ્પી કહ્યા છે. મહાભારત અને રામાયણના મહાકાવ્યોમાં તેમના ઉલ્લેખો ઘણા ઘણા મળે છે. તેમણે વિસ્મયકારી કળાસુકતા રાજપ્રાસાદો બાંધ્યા, દેવોને યુદ્ધના અસ્ત્રશસ્ત્ર, રથો અને વિમાનો બનાવી આપ્યાં હતા. દેવોના આ સૂત્રધારે લોકકલ્યાણને સારૂ જ પૃથ્વી પર વાસ્તુશાસ્ત્રની રચના કરી છે. વિશ્વકર્મા બ્રહ્માના અવતારરૂપ પણ મનાય છે. તેમનો ઉદગમ બ્રહ્માના મુખથક્રી થયો એવું “માનસાર” ગ્રંથનું વિધાન છે. સુવર્ણની લાંઠા અને શ્રીકૃષ્ણની દ્વારિકાની રચના તેમણે કરી આપી હતી. સૂર્ય, કુબેર, ઇન્દ્ર તથા અગસ્ત્યને તેમણે જ જાવનો બાંધી આપ્યાં હતા. બ્રહ્માને સારૂ પુષ્પક સ્થ પણ તેમણે જ બનાવી આપ્યો હતો. હિમાલયની વિનંતિથી સભાગૃહની

વિસ્મયકારી રચના તેમણે કરી તથા તેને પશુપક્ષીના ચિત્રોથી અલંકૃત કર્યો હતો. તેમજ ભારત નાટ્યશાસ્ત્રને અનુરૂપ નાટ્યચર્યા તેમણે ત્વરિત બાંધી આપ્યું હતું. અનેક વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોની તેમણે રચના કરી છે.

જૈનગ્રંથોમાં પાંડવોની રાજમહેલસભાની રચના “અર્જુનના મિત્ર મહિયુડ વિદ્યાધરે” કરી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. “વિદ્યાના બળવડે ઇન્દ્રની સભા જેવી નવીન સભા રચી. તેમાં મહિમય સ્તંભો ઉભા કર્યા હતાં. સ્ત્રીના ચરિત્રની જેમ રત્નની કાંતિથી ભૂમિ (જમીનતળ) અનેક વર્ણવાળી જણાતી હતી. દેવોને પ્રિય અમ્ભ-રાના જેવી રત્નમય-પુતળીઓ બનાવી હતી, ભત્રીયા યુદ્ધના મતની પેઠે ક્ષણમાં દેખાય અને ક્ષણમાં ન દેખાય તેવી બનાવી હતી. એવી સભા રચીને સુવર્ણના સિંહાસન પર યુધિષ્ઠિરને બેસાડી મહિયુડ વિદ્યાધરે પોતાની મિત્રતા સફળ કરી હતી” આથી જણાય છે કે જૈનગ્રંથોમાં વિશ્વકર્માને મહિયુડ વિદ્યાધર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

જૈનગ્રંથોના કથન મુજબ ચક્રવર્તિ રાજા પાસે ચૌદ રત્નો હોય છે, તેમાં શિદ્ધી, જ્યોતિષી, રત્ન, ખડ્ગ, સ્ત્રી આદિ રત્નો હોય છે. આ ચક્રવર્તિ રાજા ઇન્દ્રા થાય ત્યારે વર્ધકીરત્ન-શિદ્ધીને આજ્ઞા કરી ત્વરિત રચના તૈયાર કરાવતા હતા. આ વર્ધકી રત્ન-વિશ્વકર્મા રૂપ હતા.

છઠ્ઠા મતુ ચાલુસના વંશમાં વિશ્વકર્મા અવતરેલા એવું વિધાન છે. છતાં વિશ્વકર્મા કયા યુગમાં થયા તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ પ્રત્યેક યુગમાં પોતે હતા અગર તેમના અંશસ્વરૂપ પ્રત્યેક યુગમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો વિશ્વકર્માના નામે ઓળખાતા હતા. હાલ પણ દ્રવિડમાં સોમપુરા જેવા બ્રાહ્મણ જાતિના શિદ્ધીઓ વિશ્વકર્મા તરીકે ઓળખાય છે. તેવી જ રીતે ઉડીયા (ઓરીસ્સા)માં મહાપાત્ર શિદ્ધીઓ પોતાને વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ માને છે. શિદ્ધપના ગહન જ્ઞાનવાન પુરુષ વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ જ છે. તેથી તેમણે રચેલા ઉત્તમ વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વિશ્વકર્માના જ ગણાયા છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ડો. એચ. કેર્ન કહે છે કે ઇસ્વી. છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભમાં વરાહમહિરના પ્રખ્યાત યુગમાં વિશ્વકર્માની હૈયાતી હતી. પણ કેર્નની આ માત્ર બ્રમણ જ છે. વિશ્વકર્મા તો યુગે યુગે થયા છે.

વિશ્વકર્માના માનસ ચાર પુત્રો જય, મય, સિધ્ધાર્થ અને અપરાજિત નામે હતા. કોઈ ગ્રંથોમાં સિધ્ધાર્થના બહેન ત્વષ્ટાનું નામ આવે છે. સિધ્ધાર્થ (ત્વષ્ટા) એ લોહકર્મ-ચંદ્રકર્મમાં કુશળતા મેળવી હતી. બાકીના ત્રણ પુત્રો (શિષ્યો)એ વિશ્વકર્મા પાસેથી પ્રશ્નો પૂછીને વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, તેથી લગભગ બધા શિદ્ધગ્રંથોના શુદ્ધ વિશ્વકર્મા અને શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદરૂપે જ મળે છે. સોમપુરા, દ્રવીડી અને ઉડીયાના શિદ્ધીઓના વૃતાંત પરથી જણાય છે કે વિશ્વકર્મા શબ્દ શિદ્ધીનું એક વિશેષણ જ હતું, જેનો અર્થ આજના એન્જીનીયર થાય છે.

‘પ્રજ્ઞાંડપુરાણમાં એવું’ વિધાન છે કે વિશ્વકર્માના ગૌણવર્ણની કૌણ કન્યા સાથે થયેલા લગ્નથી થયેલી સંતતિને પણ તેમણે આ કાર્યમાં યોગ્ય હતી.

૨ મય-ઉપર કહ્યું તેમ મય વિશ્વકર્માના ચાર પુત્રોમાંના એક પુત્ર હતા. વળી ઘણા માને છે કે વિશ્વકર્મા દેવોના શિષ્ય હતા. અને મય દાનવોના સ્થપતિ હતા. મુષિઞ્ઠિર રાજાના વિચિત્ર સભાગૃહની રચના મયે કરી આપેલી તેવો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. દાનવોની નગરી પણ તેમણે બાંધેલી. માનસાર ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે પ્રજ્ઞાના ચાર મુખમાંથી શિષ્યોએ ઉદભવ્યા. તેમાં દક્ષિણ મુખમાંથી મય ઉદ્ભવ્યા. બૃહદ્ સંહિતામાં પ્રાસાદ વિષયમાં તેમજ વજ્રલેપ બાળતમાં મયના મતને પ્રમાણ રૂપે સ્વીકાર્યો છે. તેથી જણાય છે કે મયના વાસ્તુશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો છઠ્ઠી સદી અગાઉના રચેલા છે. તેમનો મયમતમ્ નામે ગ્રંથ છે. મયના દ્રવિડ શિલ્પ પરના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે અન્ય દેવો અને ઋષિમુનિઓ આગળ ઉચ્ચારેલી પ્રજ્ઞાની વાણી મયે એકત્રિત કરી. મયરચિત નીચેના ગ્રંથો છે.

(૧) મયમતં (૨) વાસ્તુશાસ્ત્ર (૩) મયવાસ્તુ (૪) મયવાસ્તુશાસ્ત્ર (૫) મયશિલ્પશાસ્ત્ર.

લોકોકિત છે કે હજારો વર્ષ પહેલાં મય શિલ્પી અને તેનો શિલ્પી સમુદાય સમુદ્રપાર (પાતાળજૂમિ) (અમેરિકા) તરફ જઈ વર્તમાન મેક્સિકો પ્રદેશમાં વસ્યો. હાલમાં તેઓ અન્ય પ્રજાથી ભિન્ન એવી “માયા” નામથી ઓળખાય છે. તેઓના રીતરિવાજ, ધર્મ અને ધર્મમંદિરો પૃથક્ છે. અમેરિકાની ઈજનેરી કળામાં કુશળમાં કુશળ મેક્સિકનો ગણાય છે. એ સર્વ મયના વંશજ મનાય છે. ત્યાં મયનું અપભ્રંશ “માયા” થયેલું લાગે છે. કેમકે મુખ્ય પુરુષના નામ પરથી જ જાતિ ઓળખાય છે.

૩ નગ્નજિત-તે પણ દ્રવિડ શિલ્પના આચાર્ય હતા. વરાહમિહિર નગ્નજિતના વાકયોને પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે વળી નગ્નજિત નામના એક સ્થાપત્યપ્રિય રાજા પણ થઈ ગયા, જેમણે ‘ચિત્રલક્ષણ’ નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. પૃથ્વી પર પ્રથમ ચિત્રની ઉત્પત્તિ સાથે નગ્નજિતનું નામ જોડાયેલું છે. આ નગ્નજિતનો ‘ચિત્રલક્ષણ’ ગ્રંથ ભારતમાં દુઃપ્રાપ્ય છે, પરંતુ તિબેટન ભાષામાં તેનું ભાષાંતર થયેલું છે. તે પરથી તેનું જર્મન ભાષાંતર થયું છે. તે ગ્રંથના પ્રારંભિક ભે અધ્યાયોમાં નગ્નજિતે નામ સાથે ચિત્રવિદ્યાની વાર્તા આપેલી છે. તેમાં પ્રજ્ઞાએ નગ્નજિતને કહ્યું કે તમે દેવી શિલ્પી વિશ્વકર્મા પાસે જાઓ. તે તમને ચિત્રવિદ્યા કળાનું શિક્ષણ આપશે.

શિલ્પી નગ્નજિત ઋગ્વેદકાલીન દ્રાવિડ વાસ્તુવિદ્યાના આચાર્ય હતા. શતપથ પ્રાજ્ઞણમાં રાજન્ય નગ્નજિતના વાસ્તુ સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરેલું છે. તે નારદના શિષ્ય હતા એવો પણ ઉલ્લેખ છે.

૪ વસિષ્ઠ-પ્રજ્ઞાના પ્રાણમાંથી પ્રસિદ્ધ ઋષિ વસિષ્ઠનો જન્મ થયેલ. તેમના પત્નિ મહાસતી અઙ્ગધતી હતાં. સપ્તર્ષિ તેમના પુત્રો છે આમ તેમનું કુટુંબ,

જ્ઞાનસાગર હતું. વાસિષ્ઠતંત્રના વાસ્તુઅંશના તે પ્રભેદા હતા તેવું અગ્નિપુરાણમાં વિધાન છે. વરાહમિહિરે પૃથક્સંહિતામાં વસિષ્ઠસ્મૃતિના પ્રમાણે ‘પ્રતિમાલક્ષણ’માં આપેલાં છે. તેમની રચેલ વસિષ્ઠ સંહિતામાં શિલ્પ અને જ્યોતિષનો વિષય છે.

૫ અત્રિ-સ્મૃતિઅંશકાર અત્રિ મુનિ વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય પણ હતા. સપ્તર્ષિ-માંના તેઓ એક છે. તે બ્રહ્માની ચક્ષુમાંથી જન્મ્યા. મત્સ્યપુરાણમાં તેમને વાસ્તુશાસ્ત્રના શુર કહ્યા છે. અગ્નિપુરાણ તેમને આત્રેયતંત્રના વાસ્તુઅંશના કર્તા ગણાવે છે.

૬ નારદ-આ શુદ્ધ માતા અને બ્રાહ્મણ પિતાના પુત્ર દેવર્ષિ ગણાય છે. માનસારમાં ઉલ્લેખ છે કે વાસ્તુશાસ્ત્રના એક પ્રભેતા નારદ રૂપિ હતા. તેમના રચેલા ‘નારદીય તંત્ર’ નામે અંશનો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. “નારદીય શિલ્પશાસ્ત્ર” નામનો એક અંશ મારા અંશ સંગ્રહમાં છે.

૭ ગર્ગ-આ પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ બ્રહ્માના પુત્ર હતા. તેમના “ગાર્ગતંત્ર” અંશની રચનાનો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. વરાહમિહિરના પ્રાસાદલક્ષણ નામે અંશમાં ગર્ગના મતને પ્રમાણ રૂપે માન્યો છે.

૮ કુમાર-વાસ્તુશાસ્ત્રના આ આચાર્ય ‘કુમારાગમ’ નામે અંશના કર્તા હતા તેવો ‘મનુષ્યાલય ચંદ્રિકા’ શિલ્પઅંશમાં ઉલ્લેખ છે. (‘શિલ્પરત્નમ્’ નામના અંશના કર્તા શ્રી કુમાર સોળમી સદીના પાછલા ભાગમાં કેરલ દેશમાં ઘર્ષ ગયા છે).

૯ શૌનક-વાસ્તુશાસ્ત્રના આ આચાર્ય-ઉપદેશક ‘શૌનકતંત્ર’ નામના શિલ્પ-અંશના કર્તા હતા તેવો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૦ વિશાલાક્ષ-તે રાજનિર્મિતશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ મુનિ હતા. કૌટિલ્યે નીતિશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રમાં વિશાલાક્ષને પ્રમાણરૂપે માન્યા છે. સોમદેવ નામના એક જૈન લેખકે પોતાના “યશસ્તિલક અંબુ” નામના અંશમાં તેને નીતિશાસ્ત્રના પ્રભેતા કહ્યા છે. પરંતુ મત્સ્યપુરાણમાં વાસ્તુવિદ્યાના આચાર્ય તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ છે.

૧૧ શુક-દૈત્યેના પ્રસિદ્ધ શુર શુક વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય હતા. અનેક વિદ્યા કળામાં તેઓ પારંગત હતા. ‘નીતિવાક્યામૃત’ અને ‘યશસ્તિલક અંબુ’ નામના અંશો રચનાર જૈન વિદ્વાન સોમદેવ શુકના નીતિશાસ્ત્રના અંશને પ્રસિદ્ધ પ્રમાણરૂપ માને છે. તેમના શુક નીતિઅંશમાં વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપરાંત વ્યવહાર, રાજનીતિ, આયુર્વેદ અને શિલ્પની પ્રત્યેક શાખા પર સવિસ્તર હકીકત આપી છે.

૧૨ બૃહસ્પતિ-સર્વ વિદ્યામાં નિષ્ણાત દેવેના આ શુર વાસ્તુશાસ્ત્રના પણ આચાર્ય ઉપદેશક હતા, તેવો માનસારમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૩ પ્રહ્લાદ-અગ્નિપુરાણના ઉલ્લેખ મુજબ તે વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય-ઉપદેશક હતા અને “પ્રહ્લાદતંત્ર” નામનો શિલ્પઅંશ તેમણે રચેલો છે. ‘ચિત્રલક્ષણ’ માં

વિશ્વકર્મા સાથે પ્રહ્લાદનું પણ નામ મળે છે. હિરણ્યકશિપુના પુત્ર પ્રહ્લાદ આનાથી ભિન્ન હતા કે કેમ તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અગ્નિપુરાણની આખ્યાયિકામાં વર્ણવેલા પચીસ તંત્રગ્રંથોમાં તંત્ર તથા જ્યોતિષ સાથે શિદ્ધ પણ આપેલ છે.

ભારતનો શિદ્ધી વર્ગ

ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પ્રાચીન શિદ્ધનો અભ્યાસી વર્ગ વસે છે. અને તેઓ પોતપોતાની (નાગરાદિ, દ્રવિડાદિ કે જૂનિઆદિ) જાતિના પ્રાસાદોની રચના કરે છે. પરંતુ કાળ બળે કે ધર્મ પ્રત્યેના દુર્લભે કે વિધર્મીઓની ધર્મોધતાના કારણે અસુક પ્રાંતોમાં તે વર્ગ સાવ નષ્ટ થઈ ગયો છે. તેથી તે પ્રાંતની શિદ્ધ શૈલી (પદ્ધતિ) મૂળ કેવા પ્રકારની કયા કાળમાં હતી તે બાણવાનું સાધન પણ આજે રહ્યું નથી. દા. ત. બગાળ, બિહાર, સિંધ, સરહદપ્રાંત, કાશ્મીર ઇત્યાદિ પ્રાંતોમાં પ્રાચીન શિદ્ધ જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ રહેવા પામ્યું નથી. બિહારમાં ખોદકામમાંથી સુંદર અવશેષો મળે છે. પણ વિધર્મીઓના આક્રમણના લીધે પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ તથા સરહદ પ્રાંતની જેવી તેની પણ સ્થિતિ થઈ છે.

ઉપર કહ્યો તેવો શિદ્ધનો અભ્યાસી વર્ગ તેરમી ચૌદમી સદી સુધી પ્રત્યેક પ્રાંતમાં હતો. તેમણે શિદ્ધના ગ્રંથો પણ બળવી રાખેલા, જેમાં આપેલા નિયમાનુસાર પોતાના પ્રાંતની શિદ્ધ શૈલીના સ્થાપત્યોની રચના તેઓ કરતા હતા.

સોમપુરા શિદ્ધીઓ

શિદ્ધનો આ અભ્યાસી વર્ગ પશ્ચિમ ભારતમાં સોમપુરા ગ્રામજી શિદ્ધીઓનો છે. સ્કંધપુરાણના પ્રભાસ ખંડમાં તેમની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ છે. પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં સોમ-પુરી (સોમનાથ પ્રભાસપાટણ)માં ક્ષય દોષના શ્રાપના નિવારણાર્થે ચંદ્રે સોમયજ્ઞ કર્યો. તેમાં તેજસ્વી ગ્રાહ્યોને આમંત્ર્યા હતા. કાર્ય પૂર્ણ થયેથી ચંદ્રે સોમપુરી આમ સ્નાદિ બોટો સાથે સોમપુરા ગ્રાહ્યોને આપી સંતુષ્ટ કર્યો. તેમાંના શિદ્ધ-કાર્યમાં પ્રવીણ ગ્રાહ્યોએ તીર્થની યજ્ઞમાન વૃત્તિ કે જ્ઞાન સ્વીકારવાની અનિચ્છા બતાવી. તેમણે શિદ્ધપદ્ધતિ તરીકે રહેવાનો આગ્રહ સેવ્યો.

સોમપુરા શિદ્ધીઓની ઉત્પત્તિ વિશે પુરાણોમાં ઉલ્લેખો છે. સોમપુરા શિદ્ધીને પવિત્ર માનેલ છે. તેમની ઉત્પત્તિ અને તેઓએ શિદ્ધ કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો તે હવે જોઈએ:-

મમાસેશ્વરત્વિર્યસ્ય શ્વિત્વકર્મ મદાયિના

સોમપુરા જ્ઞાતિ રૂપોદિ દેહઃ મી વિશ્વકર્મણઃ ॥ ૧ ॥

સોમનાથાક્ષયાકેચિત્ સોમપુરારિતિ સ્મૃતાઃ

પાષાણ કર્મ કર્તારો નિષ્કર્માનુગમિનઃ ॥ ૨ ॥

ચતુરાક્ષીતિ વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણા દ્વિજકર્મણિ
ધર્મશાસ્ત્ર મુળેયુક્તા મેગૈશ્વર્યેર્વિષ્ટુષિતા ॥ ૩ ॥

પ્રભાસક્ષેત્રમાં જેની ઉત્પત્તિ છે તેવા શિવ કર્મના જ્ઞાતા સોમપુરા વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ છે. સોમનાથજીની આજ્ઞાવડે વિશ્વકર્માના અનુગામી પાષાણ કર્મના કતી, ચોરાશી કળાના જ્ઞાતા, ચોરાશી પ્રકારના પ્રાણજીમાં ધર્મશાસ્ત્રના ગુણથી સુક્ત, ભોગ અને ઐશ્વર્ય વડે શોભતા એવા દ્વિજ કર્મમાં અનુરક્ત સોમપુરા પ્રાણજી થયા.

શિલ્પિનઃ હૃદયે બ્રહ્મા હસ્તયોર્વિષ્ણુશંકરૌ ।
ચંદ્રાદિત્યૌ ચ વષ્ટુભોઃ સર્વાંગે માત્ર દેવતા ॥ ૪ ॥

ઉપર કહ્યા તેવા સોમપુરા શિવપીના હૃદયમાં બ્રહ્મા વસે છે. તેના બન્ને હાથમાં વિષ્ણુ અને શિવ રહે છે. તેની બે આંખોમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર બિરાજે છે. અને તેના અંગોપાંગમાં સર્વ દેવતાઓ વસે છે. આ સર્વ વિધાન “સોમપુરાણ” નામે ગ્રંથમાં આપ્યું છે.

સોમપુરા શિવપીઓએ ધંધા તરીકે શિવપનો વ્યવસાય ગ્રહણ કર્યો. શરૂમાં સામાન્ય કેળવણી લેતા હતા. તેથી સંસ્કારી ને કેળવણી હતા. પણ પાછળથી એકલા ધંધા તરફ લક્ષ આપી કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ કર્યું. જેથી શિવપના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેઓ બહુ થોડું સમજતા થયા. છતાં પેઢી દર પેઢીના ધંધા હોવાથી શિવપના સંસ્કાર જળવાઈ રહ્યા. પુત્ર પિતા પાસેથી શિવપના ક્રિયાત્મક જ્ઞાનનો લાભ પામતો. તેથી પુસ્તકોની જરૂરીયાત ઓછી રહેતી. તેથી જુની શિવપગ્રંથની પોથીનું પૂજન કરી સંતોષ પકડતા થયા. અને પુસ્તકને મિલકત ગણવા લાગ્યા. પુસ્તકો જીર્ણ થતાં અક્ષણ લલિયા પાસે તેની નકલો લખાવતા. જેમાં પાર વિનાની અશુદ્ધિઓ પ્રવેશ પામી. પરિણામે શિવપ ગ્રંથોમાં અપભ્રંશ ખૂબ પ્રસર્યું. મૂળ શબ્દો શોધવાનું પણ કઠણ થયું. અજ્ઞાનના લીધે તેમજ વિદ્યા-ચોરીના કાર્યે ગ્રંથો પટારામાં પડી ઉધઈના ભોગ બન્યા; તો કેાઈ અગ્નિને પણ ભોગ થયા. બાકી રહ્યા તે ખૂબ જ અશુદ્ધ છે. પુસ્તકોને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં મૂકવા સારૂ અખૂટ ધીરજ, ધન અને તેના ક્રિયાત્મક જ્ઞાનની જરૂર છે.

સ્કંધ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે “દેવોએ શિવપ સ્થાપત્યનો વ્યવસાય સોમપુરા શિવપીને અર્પણ કર્યો.” આ સોમપુરા શિવપીઓ પશ્ચિમ ભારતના સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, લાટ, કચ્છ, મેવાડ, રાજસ્થાન (મરૂખી) આદિ પ્રદેશોના રાજ્યોમાં સારો સત્કાર પામ્યા અને ત્યાંજ વસવાટ કર્યો. આજ પણ કેટલાક શિવપીઓ મેવાડ-મારવાડમાં ખેતરો જમીનો ધરાવે છે. આ જ્ઞાતિના અમુક કુટુંબોએ પરંપરાને શિવપનો અભ્યાસ ભરી રાખી શિવપવિદ્યાને બળવી રાખી છે. અલગત તેમને

અધ્યાસ બહુ અદ્ય છે. પરંતુ તેઓ ફરી પરંપરાથી મંદિરાદિ બાંધે છે. તેમની પાસે શિદ્ધપનો અંથ સંગ્રહ પણ ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં હોય છે. આજ પણ તેઓ એ જ કામના નિષ્ણાત છે.

ઇસ્વી પાંચમી શતાબ્દિમાં દશપુર-જ્વાલિયર રાજ્યના મંદસૌરના શિલાલેખમાં લાટ દેશના સોમપુરા શિદ્ધીઓ માળવા અને રાજપુતાનાના પ્રદેશોમાં પાંચમી શતાબ્દિમાં આવ્યા તેવો ઉલ્લેખ છે. તેમાં લાટ દેશના વિહારોના પણ ઉલ્લેખો મળે છે.

તેમજ રાષ્ટ્રકૂટવંશીય કૃષ્ણ રાજાએ આઠમી સદીમાં ઇલોરાના કૈલાસ નામના અદ્ભૂત પ્રાસાદની રચના એકજ આખા પહાડમાંથી કોતરાવી છે. તેણે લાટ દેશ (હક્ષિણ ગુજરાત) ના શિદ્ધીઓને નિમંત્રી આ રચના કરાવી છે તેવું તેના તામ્રપત્રો પરથી જણાય છે. લાટદેશના આ શિદ્ધીઓ સોમપુરા શિદ્ધીઓ હતા.

અન્ય પ્રાંતોના (શિદ્ધીઓ)

આવી જ કેમ પૂર્વ ભારતના ઉડીયા ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં છે; જે મહારાણા નામથી ઓળખાય છે. તેઓ “મહાપાત્ર”નું અપભ્રંશ મહારાણા થયું એમ માને છે. આજ પણ શિદ્ધપનું સુંદર કામ તેઓ કરે છે. તેમની પાસે તે પ્રાંતની શૈલીના શિદ્ધપત્રોનો ઠીક સંગ્રહ પણ છે. તેમનું ગણિત આપણા ગુજરાતની રીતને મળતું છે. ઓરિસ્સાના પુરી અને ભુવનેશ્વરના અનેક મંદિરોની કૃતિ તેઓના વડીલોની છે. કહે છે કે ભુવનેશ્વરમાં હજારો મંદિરો હતા. તે સર્વની રચના આ મહારાણા શિદ્ધીઓએ જ કરેલી હતી. આજે આ વિશ્વકર્મા મહારાણાના ત્યાં માત્ર ૩૪ કુટુંબો જ છે. જેમાં મહાપાત્ર અને મહારાણા એ બે પદવીઓ ત્યાંના શિદ્ધીઓ વિશેષ ધારણ કરે છે. ઉડીયામાં આજેઆવા જગન્નાથપુરીમાં ૩૦ ત્રીશ કુટુંબ, યાજ્ઞપુરમાં બે કુટુંબ અને ભુવનેશ્વરમાં બે કુટુંબ વસે છે. આંધ્ર રાજ્યમાં પણ એવી જ શિદ્ધી કેમ હતી. પણ આજે તેમની સુંદર કૃતિ બહુ જ અદ્ય દેખાય છે. પણ તે પ્રદેશના ખોદકામમાંથી અમૂલ્ય કળામય કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જોઈ તેમના પ્રત્યે માન ઉપજે છે. હમણાં જ બંધાતા નાગાર્જુનના બંધમાં આવું આખું શિદ્ધપનગર આવી જાય છે. તેથી કળા રસિકો તેની રક્ષાનો માર્ગ શોધી રહ્યા છે. વરંશુલમાં ઉસેલી આંધ્ર કળા કૃતિઓ સુંદર છે. વિધર્મી રાજ્ય શાસનના કારણે નષ્ટભટ થયેલ આંધ્ર સ્થાપત્યોના અવશેષ આજે અરણ્યોમાં પડેલા છે.

ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દિમાં સાંચીના સ્તૂપનો હક્ષિણ દરવાજો પ્રથમ બંધાયો. તે શ્રી સાતકર્ણી આંધ્રરાજાના શિદ્ધીઓના પ્રમુખ સ્થપતિ આનામદાએ પોતાના અર્થે બંધાવ્યાનો લેખ છે. ઇસ્વીસનની પહેલી સદીમાં આંધ્ર રાજ્યશાસન પુર બહારમાં હતું. તે સમયમાં આંધ્ર કળા ખૂબ ખીલી હતી.

દ્રવિડમાં પણ આવો જ શિદ્ધી વર્ગ હતો. આ દ્રવિડ શિદ્ધ વ્યવસાયના કુળ

પરંપરાના ધંધાવાળા એક કુચિતકુખ્ય નાયડુ નામે શ્રીરંગમૂળા વતની શિદ્ધી મને એ પ્રદેશમાં મળેલા. પણ તે દ્રવિડના જુના શિદ્ધી વર્ગ-જ્ઞાતિના નહોતા તેમ તેમની પાસે આ વિધાના કોઈ અંશે પણ નહોતા. રૂઢિ પરંપરાના કારણે શિદ્ધ-કામમાં તે કુશળ હોય તેમ લાગ્યું. તેણે કહેલું કે દ્રવિડની શિદ્ધી જ્ઞાતિ પોતાને વિશ્વકર્મોના વંશજ બ્રાહ્મણ કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેમના કેટલાંક કુટુંબો સીલોન (લંકા)માં વસે છે. કુંભકોણમ પાસે શિદ્ધીઓનું એક આબુ નાનું ગામ વસેલું છે. તેઓ ધાતુકામ તથા મૂર્તિરચના કળામાં પ્રવીણ છે.

તેરમી સદીમાં થયેલા હેમાદ્રિપંત યાદવ વંશના દેવગિરિના નૃપતિ મહાદેવ તથા રામદેવના પ્રસિદ્ધ પ્રધાન હતા. આ વિદ્વાન પુરૂષ “ ચતુર્વર્ગ-ચિંતામણિ ” તથા “ રાજપ્રશસ્તિ ” જેવા અંશેના લેખક હતા. મોડી લિપિની શોધ તેની જ છે. તે ધાર્મિક વૃત્તિના પરમ ભક્ત હતા. તેણે પોતાના રાજાને પ્રેરણા આપી એ પ્રદેશમાં ત્રણસો મંદિરો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમને એ પ્રદેશના મહાન સ્થપતિ પણ માને છે. તેમના બાંધેલા આ ત્રણસો મંદિરોની ચોકસ રચના પરથી તે શૈલિ હેમાદ્રિપંત નામે ઓળખાય છે.

મૈસુર પ્રદેશમાં પણ આવો શિદ્ધી વર્ગ છે. પણ હું તેમને મળી શક્યો નથી. હથશાળ રાજ્ય કુળે બંધાવેલા હલીબડ, બેલુર તથા સોમનાથપુરમૂળા મંદિરોની કૃતિ ઉત્તમ આશ્ચર્યકારક છે. તેના ડંકનાચાર્ય નામે મહાન શિદ્ધાચાર્ય ઇસ્વી ૧૧૧૭માં થયા. તે યુગના અન્ય શિદ્ધીઓમાં મદિલતમ્મા, બાલેયા, ચંદેયા, બામયા, ભર્મયા, નાનજય અને યાલમસીયાના નામ પ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાન કાળમાં મૈસુરમાં શિદ્ધપ્રસિદ્ધાંતિ શિવલિંગ સ્વામી નામે એક વૃદ્ધ શિદ્ધી હતા. તેઓ શિષ્યોને પ્રાસાદ શિદ્ધપનો અભ્યાસ કરાવતા હતા તેમજ પ્રતિમા વિધાનનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દેતા હતા. મૈસુર-કણ્ણોટકની શિદ્ધશૈલિ વેસર કે વિરાટ જાતિની કહેવાય છે. ઉત્તર દ્રવિડની શિદ્ધશૈલિ મધ્યમ વેસર છે.

ભારતના અન્ય પ્રાંતોમાં ધર્મોદ્ધતા, ષટાળ પ્રવૃત્તિ તથા ધર્મ પરિવર્તનના કારણે શિદ્ધીઓની જાતિ નષ્ટ થયેલી લાગે છે. સંભવ છે કે આ જાતિ શિદ્ધપના કામના અભાવે ખીજા વ્યવસાયમાં પણ પડી ગયેલ હોય.

મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ આદિ ઉત્તર ભારતના કેટલાક ભાગમાં “ ભંગડ ” નામની શિદ્ધીઓની એક જાતિ છે. પરંતુ તેઓ કાષ્ટ કર્મ, સાદું પાષાણ કામ, ચિત્રકામ અને ખેતી આદિ વ્યવસાય કરે છે. તેમાંના કેટલાક લોકોનું કામ પણ કરે છે. તેઓ વિશ્વકર્મોને પોતાના ઇષ્ટ દેવ માને છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં શાસ્ત્રીય બાંધ-કામ કરે તેવો વર્ગ હજી જાણવામાં આવ્યો નથી. પાષાણનું સાદું કામ કરનાર કારીગરોનો વર્ગ ત્યાં છે જ.

જયપુર અક્ષવર તરફના પ્રદેશમાં ગૌડ બ્રાહ્મણ જાતિના શિદ્ધીઓ છે. તેઓ પ્રાસાદ શિદ્ધ કરતાં પ્રતિમા-મૂર્તિ વિધાનના વ્યવસાયમાં વધુ પ્રવીણ છે. તેઓ

મકાનોનું બાંધકામ પણ કરે છે. તેમની પાસે કોઈ કોઈ શિલ્પ ગ્રંથ પણ મળે છે. ધર્મોક્ષતાનો વધુમાં વધુ સોગ સરહદ અને બંગાળ પ્રાંત થયા છે. તેથી ત્યાં શિલ્પી વર્ગનું નામ નિશાન નથી રહ્યું તે દુઃખની વાત છે.

ગુજરાતમાં વૈશ્ય, મેવાડા, ગુજ્જર અને પંચાળ એ ચાર પણ શિલ્પી વર્ગની જ જ્ઞાતિઓ છે. તેઓ પોતાને શ્રી વિશ્વકર્માના પુત્રો હોવાનો દાવો કરે છે. શિલ્પ કર્મ કરનારા હોકા હંમેશા પોતાના વ્યવસાયના આદ્ય દેવને પિતા તુલ્ય માને છે. આ વૈશ્ય, મેવાડા અને ગુજ્જર ભાઈઓ વિશેષ કરીને કાષ્ટ કર્મ કરે છે. પંચાળ ભાઈઓ હોદ્દા કર્મથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. પણ તે સૌ વિશ્વકર્માને પોતાના ગુરુ-પિતા માને છે.

શિલ્પ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ આદેશ છે કે કોઈ કાર્ય એક શિલ્પીના હાથે જ સંપૂર્ણ કરાવવું. કાર્યારંભ પહેલાં શિલ્પીની નિપુણતાની ખાત્રી કરીને તેને કાર્ય સોંપવું. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો મતિભેદ-કે ક્રિયાભેદના કારણે તે કાર્ય શાસ્ત્ર સિદ્ધ ન થાય તો યજમાન અને શિલ્પીને વિલ્લકતાં બને છે. માટે કાર્ય કરાવનાર અને કરનારે પરસ્પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવવો જોઈએ. તો જ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે.

एकहस्ते तु कल्याणं द्विहस्ते मृन्युरेव च ।

गृहदेवकशिल्पिनं भाषितं विश्वकर्मणा ॥

એક જ શિલ્પીના હાથથી થયેલ કાર્યથી કલ્યાણ થાય છે. બે હાથથી થયેલ કાર્યથી મૃત્યુનો સંભવ રહે છે. માટે ગૃહકાર્ય કે દેવાલયમાં એકજ શિલ્પીના હાથે કાર્ય કરાવવું. એવું વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે.

સ્થાપત્યાધિકારી

શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે યજમાને ગુણદોષ પારખીને શ્રેષ્ઠ શિલ્પીનો સત્કાર કરી કાર્યારંભ કરાવવો. શાસ્ત્રકારો સ્થપતિના ગુણદોષ સંબંધે કહે છે કે ગુણવાન, શાસ્ત્રજ્ઞ, ગણીતજ્ઞ, ધાર્મિક, સદાચારી, ચારિત્ર્યવાન, મિષ્ટભાષી, અકપટી, અલોભી, ઘણા બંધુવાળો, નિરાગી શારિરિક દોષ (ખોડ) વગરનો, વ્યસન રહીત અને ચિત્ર રેખાના કર્મમાં પ્રવીણ સ્થપતિ હોવો જોઈએ. સ્કંધપુરાણના પ્રભાસખંડમાં સોમપુરા શિલ્પીને સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણેલ છે.

શાસ્ત્રકારોએ બાંધકામના અધિકારીના વર્ગ પાડેલા છે:- (૧) સ્થપતિ (૨) સૂત્રબાહી (૩) તક્ષક (૪) વર્ધકી:-એ ચારેના કર્તવ્યની પણ નોંધ આપી છે:-

૧ સ્થપતિ-સ્થાપત્યની સ્થાપનામાં સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળો સ્થપતિ (ચીફ એન્જીનીયર)

૨ સૂત્રબાહી-સ્થપતિના ગુણને અનુસરનારો સ્થપતિનો પુત્ર કે શિષ્ય; જેને

શિલ્પીઓની ભાષામાં “સુતર છોડો” કહે છે. નકશા દોરનાર ફ્રાન્સમેન-ઉપરાંત બધા કાર્યનું મંડાણ કરે તેવો નિપુણ, સ્થપતિનો આસાપાલક સૂત્રગ્રાહી (આર્ચિટેક્ટ)

૩ તક્ષક=સૂત્રમાન પ્રમાણને બાબનારો; નાના મોટા પાષાણ કાર્ય કરનાર કરાવનાર; સાદું નકશી કે રૂપ કામ કરનાર; સદા પ્રસન્ન ચિત્તવાળો; સ્થપતિ પ્રત્યે સફલાવ ધરાવનાર તક્ષક બાબુવો.

૪ વર્ધકી=શાસ્ત્રમાં તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે. એક તો કાન્ટ કાર્ય કરનાર વર્ધકી (સુત્રધાર=સુતાર); તથા બીજો માટી કાર્યમાં નિપુણ (મોડેલીસ્ટ) ચુરૂ ભકત વર્ધકી બાબુવો.

વર્તમાન કાળમાં સોમપુરા શિલ્પીઓને કચ્છમાં “ગર્ધધર” કહે છે. ગર્ધધર (ગજને ધારણ કરનાર)નો તે અપભ્રંશ છે. સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં સોળમી સતરમી સદીમાં “સુત્રધાર” કહેતા. સોમપુરા શિલ્પી વર્ગમાં એક બીજા વેવાઇઓને “હાર” નામે સંબોધતા. આ “હાર” શબ્દ (સુત્ર)–“ધાર”ના અપભ્રંશ છે ઓગણીશમી સદીમાં અંગ્રેજી રાજ્ય શાસન કાળમાં કારીગરોના સમુહના ઉપરીને મીસ્ત્રી શબ્દથી સંબોધવાનું શરૂ થયું. આ મીસ્ત્રી શબ્દ પ્રત્યેક કારીગરોના ઉપરીને લાગુ પડે છે. તેથી શિલ્પીઓને મીસ્ત્રી શબ્દથી સંબોધવું યોગ્ય નથી. શિલાને ઘડનારો તે શિલાવટ–તેનું અપભ્રંશ રૂપે “સલાટ” શબ્દ છે. શિલાવટ શબ્દ ઉત્તર ભારતમાં આજ પણ પ્રચલિત છે.

(જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે ચક્રવર્તી રાજા પાસે ચૌદ રત્નો સદા હાજર રહેતા હતા. જેથી આ રાજા જે ચીજની ઇચ્છા કરે તેવી જ તે વસ્તુ તેની પાસે ખડી થાય. આ ચૌદ રત્નોમાંના એકનું નામ વર્ધકી આપે છે. તેનું કામ રાજા જેવી ઇચ્છા-આશા કરે તેવું જ સ્થાપત્ય-ખાંધકામ ત્વરિત જિલ્લું કરી દેવાનું હતું. તેથી જ હોઠકવાતાના પ્રસંગોમાં વિશ્વકર્માએ એક રાતમાં આ રચના જિલ્લી કરી એવું બોલાય છે.)

સ્થાપત્યનો વિકાસ:

ભારતીય સ્થાપત્યનો વિકાસ ધાર્મિક ભાવથી બંધાતા દેવ-મંદિરો, જળાશયો ઇ. ને આભારી છે. કિલ્લા, નગરો, રાજભવનો જેવી સ્થાપત્ય રચના દ્વારા રાજાઓ તથા ધનાઢ્યોના ઉદાર વૃત્તિથી જ આ વિકાસ થયો છે, જેના પ્રાચીન ભગ્ન અવશેષો છેક ઇસ્વી પૂર્વે પાંચમી સદીના મળે છે. શિલ્પ-સ્થાપત્ય તથા વિદ્યા કળાકૌશલ્યની સમૃદ્ધિ આ દેશમાં અજોડ હતી, જેના વર્ણન અતિ પ્રાચીન મહાકાવ્યોમાં પણ આપેલાં છે.

દીર્ઘ કાળના વ્યવહારે અનુભવ પછી જ શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમો રચાયા હતા. એવું પ્રાચીન સ્થાપત્યોના કાળક્રમ પરથી અનુમાન બંધાય છે. યુરોપના શિલ્પરસસા ઓસ દેશના શિલ્પનિષ્ણાતોએ પણ આ નિયમો પાળ્યા હતા. આ દેશની સમુદ્ર યાત્રાર્થે ઇસ્વી પૂર્વથી જ આવતા આરબ તેમજ યુરોપીય વિકાસો દ્વારા એ નિયમો તે પ્રદેશોમાં પ્રસરી હતા.

સ્થાપત્યોમાં મુખ્યત્વે દેવમંદિરાદિના વિવિધ વિભાગની ઘાટ પદ્ધતિનો વિકાસ ક્રમશઃ પૃથક્ પૃથક્ કાળમાં તેમજ દેશના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ક્રમે ક્રમે સ્વયં થતો ગયો છે. ધાર્મિક માન્યતા-ભાવના-સાધનાના ચોગ્ગે ભિન્ન ભિન્ન ઘાટ ઉદ્ભવ્યા છે. તેથી અમુક પદ્ધતિ ચોક્કસ સંપ્રદાયની છે એમ કહેવું તે બૂલ બરેલું છે. અમુક ઘાટ અમુક સંપ્રદાયે પ્રવર્તાવ્યો તેથી તે બ્રાહ્મણી, બૌદ્ધ કે જૈન સંપ્રદાયની શૈલી છે એ વિધાન બીનપાયાદાર છે. દેશના ચોક્કસ વિભાગમાં પ્રવર્તતા એક કે બીજા સંપ્રદાયની શૈલીમાં દેશના એ વિભાગમાં કાળ બળે નવમી-દસમી સદી સુધી શિલ્પ-કૃતિમાં પરિવર્તનો થતાં જ ગયાં છે. તે પછીજ તેની રચનાના ચોક્કસ સિદ્ધાંતો નક્કી થયા હશે એમ માનવું પડે છે. હાખલા તરીકે નવમી દસમી સદીના દેવમંદિરોના મૂળ પ્રાસાદને ફરતું છજું જોવામાં આવતું નથી; તેમજ દેવમંદિરની ભિત્તના થરવાળા પથ્થુ તેમાં ઓછા જોવામાં આવે છે. તેમજ થરવાળામાં ખાસ દેવસ્વરૂપો પથ્થુ હોતા નથી. વળી તેનું પીઠ-કુંભાનું કામ વર્તમાન કાળના નિર્માણ કરતાં સાદું હતું. દશમી સદીની અગાઉની રચનામાં પીઠ ઇત્યાદિનું શિલ્પ પથ્થુ પાછલા કાળથી ભિન્ન થયલું દેખાય છે. એથી દેવમંદિરોની રચનાના રૂઢ નિયમો પાછલા કાળમાં બંધાયો હતા એમ ચોક્કસ માનવું પડે છે.

પરદેશી વિકાસો ભારતીય શિલ્પકળાના સાંપ્રદાયિક ભેદ પાડીને શિલ્પ રચનાને આગળાવે છે તે તર્કન ખોદું છે. એ તો માત્ર પ્રવર્તમાન શિલ્પ પદ્ધતિના કાળભેદ અગર પ્રાંતીય ભેદ છે. આ દેશની શિલ્પકળાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો તેના બાંધકામના ઘાટની સહેતુક રચના છે. જો વેદિક, જૈન કે બૌદ્ધ કેઈ પણ સંપ્રદાયના મંદિરમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

શિલ્પ શૈલીના પ્રકાર:

વિશ્વકર્મો પ્રણિત ગ્રંથોમાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ આપી છે. ભારતના વિવિધ પ્રાંતમાં શિલ્પની ચૌદ ભતિઓ પ્રવર્તતી હતી, જેમાંની આઠ ઉત્તમ ગણાય છે. દેશના કયા ભાગમાં તે ભતિના પ્રાસાદોની રચના થતી હતી તેનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે:-

નાગરા દ્રાવિડાશ્વેવ ભૂમિજા લતિનાસ્તથા ।

સાંધારાશ્વ વિમાનાશ્વ મિશ્રકાઃ પુષ્પકાંકિતાઃ ॥

एते चाष्टौ शुभाज्ञेयाः शुद्धच्छंदाः प्रकीर्तिताः ।

देश-जातिकूल-स्थान-वर्णभेदैरुपस्थिताः ॥

(૧) નાગરાદિ, (૨) દ્રાવિડાદિ, (૩) ભૂમિબાદિ, (૪) લતિનાદિ, (૫) સાંધારાદિ, (૬) વિમાનાદિ, (૭) મિશ્રકાદિ, (૮) પુષ્પકાદિ એ આઠ ભતિના પ્રાસાદો (ચૌદ ભતિમાં) શુદ્ધ છંદના દેશ-ભતિ-કુળ સ્થાન પ્રમાણે વર્ણ-રૂપ-ભેદે ઉપસ્થિત

થયા છે. વળી આગળ કયા પ્રાંતમાં કઈ જાતિના પ્રાસાદોની રચના થાય છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ગંગાદેશ, અહિરાજ્ય, કામરૂ (આસામ), ગૌડ, ખંગ, તુરજકોદંડ (હાલનો ચોલ દેશ), નાલેશ્વરી, નીલસંભવ, મલય દેશ, કર્ણાટક, કલિંગ, કાન્યકુબજ, વૈરાટ, કૌકણ, દક્ષિણપથ, જયંતી, માલવદેશ, કાંચીપ્રદેશ. કલિંગર પ્રદેશ, મગધ, મથુરા, હીમાલય, આશ્રયપ્રદેશ, દંડકારણ્ય, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, લાટ, કાશ્મિર, સિંધુ, પુરાસાણ તથા તેજગણ્ય પ્રદેશોમાં આ પ્રકારના પ્રાસાદો થતા હતા. પ્રાસાદોની આ જાતિઓના ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ શિલ્પકળાઓમાં આપ્યો છે કે હિમાલયની ઉત્તરે દારૂકાવનમાં જે જે લોકોએ જે જે પ્રકારે-જે જે આકારે શિવજીના પૂજનની રચના કરી હતી તે પરથી પ્રાસાદના આ ઘાટ-આકૃતિ ઉદ્ભવી છે. આ સર્વ જાતિના પ્રાસાદો કયા પ્રાંતોમાં કેવા સ્વરૂપના રચાતા હતા તેના સંશોધનની જરૂર છે, જે સંશોધન કાર્યમાં વિદ્વાન શિલ્પશાસ્ત્રજ્ઞોને રોકીને રાષ્ટ્રિય સરકારે આ ઉપયોગી શ્રેષ્ઠ પુરાતત્ત્વકામ ત્વરિત કરવું ઘટે છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં તો માત્ર ત્રણ જાતિના પ્રાસાદોનો જ ઉલ્લેખ છે (૧) દક્ષિણમાં દ્રવિડાદિ, (૨) ઉત્તરમાં નાગરાદિ તથા (૩) મધ્યમાં વૈસરાદિ (વૈરાજ્યાદિ) જાતિના પ્રાસાદોની શિલ્પ રચના વર્ણવી છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો શિલ્પની કેટલીક શૈલિને શાસનકર્તા રાજ્યકુળના નામ પરથી ઓળખાવે છે. ચાલુક્ય શૈલિ, પલ્લવ શૈલિ ઇ.વ. પણ ઉપર કહ્યું તેમ આ વિધાન ખોટું છે.

શિલ્પકળા:

આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, વાસ્તુવિદ્યા (શિલ્પ સ્થાપત્ય), જ્યોતિષ, ગણિત ઇ.વ. અનેક વિદ્યાઓ પ્રાદુર્ભાવ ભારતમાં જ થયો છે. યુરોપાદિ દેશોમાં આરબ તથા ગ્રીક પ્રજા માર્કેટ આ વિદ્યા પરદેશોમાં ફેલાઈ છે આ પ્રત્યેક વિદ્યાના સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન તે તે વિદ્યાના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એ કાળના નિષ્ણાત પ્રસિદ્ધ ઋષિમુનિઓએ કર્યું છે; અને તે ગ્રંથો તેમના નામ સાથે જોડાયેલા છે. વર્તમાન યુગના એન્જનીયરીંગને ટપી જાય એવું એ અમૂલ્ય સાહિત્ય છે. ભારતમાં વિદ્યાર્થી મુસ્લીમ ધર્મોદ્ધાર શાસકોના હાથે સ્થાપયોની સાથે તેના ગ્રંથોના પણ વિનાશ થયો. એથી પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વિકસેલી સ્થાપત્ય કળાના અમૂલ્ય નમુના અપ્રાપ્ય બનવાથી તેના અભ્યાસનું સાધન પણ આજે રહ્યું નથી. આમ ઘણાક શિલ્પકળા વિદ્યાર્થીઓના હાથે નાશ પામ્યા. ઉપરાંત શિલ્પીઓની સંકુચિત વૃત્તિના કારણે પણ આ ગ્રંથો કાળક્રમે ઉદ્ભવેલો ભોગ બન્યા. એથી જે કંઈ શિલ્પ-સાહિત્ય રહ્યું તેનું જળવાઈ રહ્યું તે હિતભિન્ન અવસ્થામાં હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળે છે. સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ ગ્રંથ મળી શકતા નથી. દેવમંદિરો બાંધનાર શિલ્પીઓ પાસે પોતાના ધંધાની જરૂરીયાત પુરતો જ કોઈ કોઈ ગ્રંથોનો ભાગ જળવાઈ રહ્યો છે. ગ્રંથોનો બાકીનો ભાગ મળતો નથી. વળી આવી હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી થયેલી નકલોમાં પાર વિનોની અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. કેમકે આ કારીગર વર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ તત્ત્વવેત્તા હતા. તેમણે અનેક વિદ્યા કળાના શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. વાસ્તુવિદ્યાના ૧૮ આચાર્યો-૩૫મુનિઓએ જે અંથો રચેલા છે, તે સાહિત્ય આજે પુર્ણ ઉપલબ્ધ નથી. શ્રી વિશ્વકર્માના રચેલા ક્ષીરાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ, દીપાર્ણવ, અપરાજિત, જ્ઞાનપ્રલોક, વિશ્વકર્મા-પ્રકાશ, વાસ્તુશાસ્ત્રકારીકા, જ્યઞ્ઞંથ-આટલા અંથો હાલ જોવામાં આવે છે. જે સર્વે મારા અંથ સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. બાર-મીથી સોળમી સદી સુધીના કાળમાં શિલ્પસા નિષ્ણાત વિદ્વાનોએ શિલ્પશાસ્ત્રના અંથો રચેલા છે. જે અંથોનું આજે ચોક્કસ અંશે અધ્યયન થાય છે. પંદરમી સદીના પ્રસિદ્ધ નિષ્ણાત શિલ્પીશાસ્ત્રી સોમપુરા મંડનને જન્મ યુજ્જરાત પાટણમાં સૂત્રધાર શ્રીક્ષેત્ર (ખેતા)ના ઘેર થયેલ હતો. અને એ પિતા-પુત્રને મેવાડમાં ચિતોડના મહારાજા કુંભાજીએ નિમંત્રીને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. (૧) સૂત્રધાર મંડને રચેલા હસેક અંથો મળે છે :- (૧) દેવતા-મૂર્તિ પ્રકરણમ્, (૨) પ્રાસાદ મંડન, (૩) રાજવટલક વાસ્તુશાસ્ત્ર, (૪) રૂપમંડન, (૫) વાસ્તુમંડન, (૬) વાસ્તુશાસ્ત્ર, (૭) વાસ્તુ-સાર, (૮) આયતત્વ: (૨) સૂત્રધાર મંડનના ભાઈ નાથુજીએ રચેલો ‘વાસ્તુમંજરી’ના ત્રણ અધ્યાયનો અંથ પણ મળે છે. (૩) મહારાજા ભોજરાજ રચિત પ્રસિધ્ધ “સમ-રાંગણ સૂત્રધાર” નામે અંથ છે. (૪) વિદ્વાન સોમપુરા શિલ્પી સૂત્રધાર વીરપાલે “ખેડાયા પ્રાસાદ તિલક” નામે અંથ રચ્યો છે. (૫) ઠક્કુર ફેરુનો રચેલો ‘વત્તુસાર’ (વાસ્તુસાર) નામે અંથ છે. (૬) પંડિત વાસુદેવ રચિત “વાસ્તુપ્રદીપ” (૭) સૂત્રધાર મદલ રચિત “પરિમાણ મંજરી” (૮) સૂત્રધાર રાજસિંહનો “વાસ્તુરાજ,” (૯) સૂત્રધાર ગણેશનો “વાસ્તુ કૌસ્તુભ” (૧૦) સૂત્રધાર ગોવિંદના (અ) “કલાનિધિ” (બ) વાસ્તુ-ઉદ્યાર,” (૧૧) સૂત્રધાર કૌશિકનો “વાસ્તુવિધાય,” (૧૨) સુખાનંદના “સુખાનંદ વાસ્તુ રત્ન તિલક પટલ” છે. ઉપરાંત ‘સૂત્રપ્રતાન’ અંથના ૪ અધ્યાય તથા ‘દેવ્યાધિકાર સંભવ’ અંથના ૭ અધ્યાય મળે છે. ઉપરના સર્વે વિશ્વકર્માના નાગરાદિ શિલ્પ અંથો પ્રસિદ્ધ સૂત્રધાર મંડને સોળમી સદીમાં અસ્તવ્યસ્ત રિદ્ધિમાં જોયા. તે સર્વે અંથોનું સંકલન કર્યું અને આ નાગરાદિ અંથો સ્પષ્ટ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં મૂકી વાસ્તુવિદ્યાનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો છે. શિલ્પશાસ્ત્ર સાહિત્યના ભારદ્વાજ ગોત્રના આ મહાન ઉદ્ધારક સૂત્રધાર મંડને મેવાડ-ઉદયપુર રાજ્યનો આશ્રય પામીને ચિતોડગઢમાં વાસ કરીને આ મહાન કાર્ય કાઢ્યું છે. જે માટે શિલ્પજગત તેમનું ભારે ઋણી છે.

પુરાણોમાં પણ વાસ્તુવિદ્યા પર ઉલ્લેખો મળે છે. મત્સ્યપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ગરુડપુરાણ, વિષ્ણુ-ધર્મોત્તર પુરાણ ઇત્યાદિમાં આ ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત આગમ અંથો, ક્રિયાકાંડના અંથો, જ્યોતિષઅંથો, તંત્રઅંથો, સૂત્રઅંથો, નીતિશાસ્ત્રના અંથોમાં પણ શિલ્પના અંગેના ઉલ્લેખો મળે છે.

નાગરાદિ શિલ્પઅંથો ઉપરાંત દ્રવિડાદિ શિલ્પઅંથો ઘણા છે. એ પ્રદેશ પર ધર્મજનુની મુસ્લીમોનું આક્રમણ પ્રમાણમાં ઓછું થયું છે. તેથી આ દ્રવિડાદિ શિલ્પ સાહિત્ય ત્યાં જળવાઈ રહ્યું છે. તેમના અુખ્ય અંથોમાં (૧) અશુભાન ભેદાગમ, (૨) કાશ્યપશિલ્પ, (૩) માનસાર, (૪) વૈજ્ઞાનસાગમ, (૫) મયમતમ્, (૬) શિલ્પ-

શાસ્ત્રમ, (૭) મનુષ્યાલય ચંદ્રિકા, (૮) વાસ્તુવિદ્યા, (૯) શ્રી તત્ત્વનિધિ, (૧૦) મય-શાસ્ત્રમ, (૧૧) પ્રતિમા લક્ષણાધ્યાય, (૧૨) ઇશાન શિવચુરહેવ પદ્ધતિ તંત્ર, વિશ્વ-કર્મા પ્રકાશ, (૧૪) વાસ્તુસાર સંગ્રહ, (૧૫) વાસ્તુખંડ, (૧૬) હય શિર્ષ પંચરાત્રમ, (૧૭) શિલ્પ રત્નમ, (૧૮) ગૃહ્ય શિલ્પશાસ્ત્ર, (૧૯) અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિ, ઇ. અથો છે. જેમાંના ઘણા હાલ મુદ્રિત પણ મળે છે.

મધ્યકાળમાં જુના શિલ્પકળાઓ અસ્તવ્યસ્ત થતાં તેના કેટલાક ભાગ છૂટા પડી ગયા, જે જુદા અંથ તરીકે કેટલાક શિલ્પીઓ પાસે મળે છે. પણ એ તો કોઈ મોટા અંથના થોડા અધ્યાય જ છે. કાબલા તરીકે, આયતત્વ, કેશરાજ, નિદોષ વાસ્તુ, ગૃહ્યપ્રકરણ, પ્રાસાદમંજરી, સમવસરણ, પુણ્યવિદી, દેવપ્રતિષ્ઠા, વાસ્તુપૂજા, જીનપ્રાસાદ, ઋષભાદિપ્રાસાદ, કેશરાદિ મેરૂ પ્રાસાદ, એકાનવિંશતિ મેરૂ પ્રાસાદ, વિજયાદિ પ્રાસાદ જેવા ઘણા નાના નાના અંથો એવામાં આવે છે. આ દરેક કોઈ એક અગર ધીજા મોટા અંથના માત્ર અધ્યાય જ છે. અને આ અંથોમાં રાજપ્રાસાદ, દેવપ્રાસાદ, જાગાયથો, આરામ-વાટિકાઓ, નગર-રચના, સામાન્ય ગૃહો આદિ વિષયો અર્થેલા છે. મારા પોતાના અંથ સંગ્રહમાં ઉપરના અંથો મુદ્રિત તેમજ હસ્ત લિખિત એકત્ર કર્યા છે. “વૈમાનિક પ્રકરણ” નામે એક હસ્તલિખિત અંથ છે; જે ભરદ્વાજ ઋષિના રચેલા ‘યંત્ર સર્વસ્વ’ નામના અંથનો એક અધ્યાય જ છે. વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ આ અંથ અદ્ભુત છે. આ અંથમાં આપેલ વસ્તુ પચાસેક વર્ષ પૂર્વે આપણા સુધરેલા સમાજ પાસે કોઈ શિલ્પીએ રચી કરી હોત તો તેને પાગલ જ ગણી કાઢ્યો હોત. પણ આજે પાશ્વમના વૈજ્ઞાનિકોએ આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આપણા આવા અંથોમાં આપેલી હકીકતના સંશોધનની જવાબદારી આપણી સર કારની છે. તેથી આપણી પ્રાચીન વિદ્યા પર પ્રકાશ પડશે અને વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે નવી દિશા ઉઘડશે.

કળાને પ્રોત્સાહન

ભારતમાં રાજાઓ, ધર્માધ્યક્ષો તથા શ્રીમંત વર્ગે શિલ્પકળાને સદા પ્રોત્સાહન આપી તેને જીવંત રાખી છે. તેઓ તેને પોતાનો પ્રધાન ધર્મ માનતા હતા. પણ આજે આ ત્રણે વર્ગ અવશ્ય થતા બન્ય છે. અને એ રીતે આ કળાની કદર કરનાર સમાજ ઘસાતો બન્ય છે. ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે વર્તમાન રાજ્ય સરકાર ભારતીય શિલ્પસ્થપત્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવે છે. સરકારે પાટનગર-દિલ્હીમાં લલિત-કળા એકેડેમી નામની સંસ્થા ઉભી કરી છે. પણ આ સંસ્થામાં તો મુખ્યત્વે નાટક થેટક કે નૃત્ય-સંગીત જેવી ક્ષણિક મનોરંજક કળાને જ સ્થાન છે. સ્થાયી સ્થાપત્ય-કળા તેમજ એ કળાના પ્રાચીન કળાના સંશોધન પ્રત્યે સાવ દુર્લ્ભ જ સેવાય છે; તેથી ભારતીય કળાના અર્ચક સત્તજનોએ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લઈ તેનો પ્રચાર કરી આ કળાના ઉત્તરોજનાર્થ પ્રબળ પ્રયાસ કરવો પડે છે. રહ્યાસદ્ધા પ્રાચીન વિદ્યાના સેવકોને પ્રોત્સાહિત કરી એ વિદ્યાના સંશોધનનું કાર્ય ત્વરિત હાથમાં લેવા

પ્રયાસ થવા જોઈએ. રાજ્ય સરકારોની જેટલી જ આપણી વિદ્યાર્થીઓ-યુનીવર્સિટીઓની પણ આ ક્ષેત્ર છે: ભારતીય શિક્ષકોના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે આ વિદ્યાને આપણી એન્જનીયરીંગ કૌશલોમાં પણ સ્થાન આપવું જોઈએ અને તેના અંદર (થીયોરેટીકલ) જ્ઞાન સાથે સક્રિય (પ્રેક્ટીકલ) જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ.

સ્થાપત્યને વહેમ માનતા સુધારકો.

આપણા પ્રાચીન કાળના ઋષિ મુનિ પ્રણિત ગ્રંથોનો યુદ્ધિર્પૂર્વક અભ્યાસ કર્યા વિના તેને વહેમ કે હાંબ ગણી કાઢવું એ ટુંકી યુદ્ધિનું લક્ષણ છે. પુરાણ ગ્રંથોમાં વાયુયાન આદિના વર્ણન છે, જેને અગાઉ આવા સુધરેલા ગૃહસ્થો હાંસીપાત્ર ગણતા હતા. પરંતુ યુદ્ધિબળ તથા પરિશ્રમ વડે પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોએ બહુનો-એરોપ્લેનો-જેટ વિમાનો જગત સમક્ષ ખડાં કર્યા પછી આપણી પુરાણ-ગ્રંથસ્થ વસ્તુઓને વહેમ-હાંબ ગણવાનો હવે અવકાશ જ રહ્યો નથી. વળી ભારતના સુધરેલા ગણતા ટુંકી યુદ્ધિના પુરૂષો માને છે કે દેવમંદિરો તથા અન્ય સુંદર કળામય સ્થાપત્યો પાછળ દ્રવ્ય ખર્ચવું એ મૂખ્ય છે; પણ તેને બદલે સ્કલ્પે-કૌશલોને ઉત્તેજન આપવું તેમાં જ દ્રવ્યનો સફળ્ય છે. પણ આ ટુંકી યુદ્ધિના પુરૂષો ભૂલી જાય છે કે યુગોથી વિકાસ પામેલ શિક્ષ-સ્થાપત્યના વિદ્યા-સંસ્કાર ટકાવી રાખી દેશનું ગૌરવ વધારનારી આ કળાની પાછળના દ્રવ્યનો ઉપયોગ એ પણ એક ભારે સફળ્ય જ છે, જેથી દેશનું ગૌરવ બળવનારી આ વિદ્યા-કળા ટકી રહેશે. યુદ્ધિશાળી સભ્યોને ઉદાર દૃષ્ટિથી આ વસ્તુનો વિચાર કરવો ધટે છે. વિદ્યા-કળાને ઉત્તેજન દેવાનું સફળ્ય તેો રાજ્ય-તથા સમાજનો ધર્મ છે. સ્વદેશ-ભિમાની પુરૂષોએ આ વસ્તુ પ્રત્યે રાજ્ય-પ્રજાનું લક્ષ દોરવું જોઈએ.

ગૌરવપ્રદ ભારતીય શિક્ષ.

પ્રાચીન સ્થાપત્ય તથા સાહિત્ય વડે જ દેશની સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય અંકાય છે. આ વિદ્યાકળા તેો દેશનું અમાલું ધન છે. શિક્ષ-સ્થાપત્ય માનવ જીવનનું અત્યંત ઉપયોગી મર્મભક્ત અંગ છે. તે દ્વારા જ પ્રબલજીવનનો વિકાસ, સુઘડતા, ધ્યેય, કળાપ્રિયતા સ્પષ્ટ બેઠ શકાય છે. આ કળા હૃદય તેમજ ચક્ષુ બન્નેને આકર્ષે છે. શિક્ષ-સૌંદર્ય એ માત્ર તરંગ નથી. પણ હૃદયનો સભર ભાવ છે. જગતમાં ભારતનું સ્થાપત્ય ઉત્તમ કોટીનું દેશને ગૌરવ લેવા સરખું છે. ભારતના સર્વ સાહિત્યનો પ્રારંભ ધર્મયુધ્ધિથી થયેલો છે. તેથી શિક્ષશાસ્ત્ર પણ ધર્મભાવના સાથે સંકલિત થયું છે, જેની યુદ્ધિર્પૂર્વકની રચના પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ કરેલી છે.

શિક્ષની કેટલીક યૈલીજ ભારતની આધ્યાત્મિક વિચાર ધારામાંથી ઉદ્ભવી છે. પુર્નજન્મના સિધ્ધાંત મુજબ જીવપ્રાણી વિકાસ સાધતાં અનેક ઉચ્ચ કોટીની યોનીઓમાં જન્મતાં જન્મતાં આખરે બ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે. આ સિધ્ધાંત દેવમંદિરના શિખરરૂપ-શંકુના આકારે મૂકયો છે, જેમાં ભારતીય શિક્ષ-પદ્ધતિ અંડસ્થિના સિધ્ધાંતની વિલીનતાનું કથન કરાવે છે. શિક્ષની આધ્યાત્મિક ભાવનાનું જ આ

એક સ્પષ્ટ ચિન્હ છે. ધર્મ પ્રવૃત્તિથીજ ધાર્મિક સ્થાપત્ય ભારતમાં ઉભાં થયાં અને તે દ્વારા જ શિલ્પી વર્ગને ઉત્તેજન મળ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં શિલ્પીને પ્રદાન પુત્ર ગણી તેનું પૂજન થતું. એશીયા ખંડમાં-જાપાનમાં યુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થતાં એ દેશની રાજ્યભાતાએ પ્રજામાં સહર્ષ હંદેરા દ્વારા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી કે મારા રાજ્યના નગરો તથા ઉપવનોમાં શિલ્પીઓના ટાંકણાનો ગુંજારવ સદા થતો રહે !

ભારતના શિલ્પીઓએ પુરાણના પ્રસંગોને પાષાણમાં સજીવ કોતર્યા છે. તેમના ટાંકણાની સર્જનશક્તિ પરમ પ્રશંસાને પાત્ર છે, પરંતુ તે પરના શિલ્પ પરથી શૈર્ષ્ય તથા ધર્મબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. જડ પાષાણને વાચા આપનારા આવા કુશળ શિલ્પીઓ પણ કવિ જ છે, જે ભારે ધન્યવાદને પાત્ર છે. અલબત્ત કળા કેઈ ધર્મ કે જાતિની નથી. એ તો સમગ્ર માનવ સમાજની છે ભારતીય શિલ્પીઓએ આ કળા દ્વારા સ્વર્ગ-વૈકુંઠને પૃથ્વી પર ઉતાર્યું છે અને રાષ્ટ્ર જીવનને સમૃદ્ધ કરી પ્રેરણા આપી છે. આવી આપણી સ્થાપત્ય કળા પ્રત્યે આજે રાજ્યકર્તા સરકાર બેઠકાર બની છે. શ્રીમંત વર્ગ દુર્લભ સેવતા થયો છે. એ જ દેશનું દુર્ભાગ્ય સૂચવે છે. જડ પાષાણમાં પ્રેમ, શૈર્ષ્ય, હાસ્ય, ક્રોધ કે કોઈ ભાવ મૂર્તિમંત કરવો બહુ કઠણ છે. ચિત્રકાર તો રંગરેખાથી તે દર્શાવી શકે છે. પણ શિલ્પી આવી રંગની મદદ વિના જ પાષાણમાં ભાવાત્મક સર્જન કરે છે ત્યાં જ તેની અપૂર્વ શક્તિ રહેલી છે.

મૂર્તિપૂજા.

ભારતના પ્રત્યેક અંધારામાં મૂર્તિ પૂજન પ્રાધાન્ય રથાને છે. તેના પ્રારંભ કાળ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. વેદોમાં પણ મૂર્તિ વિષે ઉલ્લેખો છે. ધ્યાન યોગની સિદ્ધિ સાડે જ્ઞાની મહાપુરુષો પ્રતિમાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. વેદ કાળમાં યજ્ઞના ક્રિયાકાંડમાં દેવોને સ્તુતિ સાથે બલિ આપતા હતા. આ દેવોના આયુષ્ય, વાહન, શક્તિ ઇત્યાદિની કલ્પના પરથી પ્રતિમાના સ્વરૂપ રચાયા છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રતિમા પૂજાં આલંબન રૂપ છે. તેથી મૂર્તિપૂજા જરૂરી મનાઈ છે. આ માન્યતાનો મૂળ પ્રારંભ નિરાકાર લિંગ પૂજનથી થયો છે. તે પછી જ સાકાર મૂર્તિઓની કલ્પના થઈ. ધાર્મિક દષ્ટિએ સાધક, સાધ્ય અને સાધનમાં અનુક્રમે ભક્ત, ભોક્ષ અને મૂર્તિ-પ્રતિમા મનાય છે. આ પ્રતિમાની સ્થાપના માટે ઉભા કરેલા સ્થાપત્યને મંદિર-દેવાલય કહે છે. આપણા સર્જક, પાલક, સંહારક દેવો બ્રહ્મા, વિશ્ણુ, મહેશ છે. બ્રહ્માની પ્રતિમાનું પૂજન બહુ સ્વદ્વંદ્ય થાય છે. વિશ્ણુ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ સૂર્ય-આ પંચ દેવોની પ્રતિમાના પૂજન માટે ભારતમાં સ્થળે સ્થળે મંદિરો રચાયાં છે. દક્ષિણ-દ્રવિડમાં સ્કંધ-કાર્તિકસ્વામી બહુ પૂજાય છે. સૂર્ય-પૂજન પાછલા કાળમાં થઈ ચકું હતું. પણ પછીથી સૂર્યપૂજા અસ્ત પામી. મધ્યકાળના સૂર્યદેવના ભગ્ન મંદિરો નજરે પડે છે. વર્તમાન કાળમાં તે નવાં બંધાતા નથી. વિવિધ સ્થાનના મહાત્મ્ય પ્રમાણે દેવ દેવીઓના મંદિરો ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં રચાયાં છે. તલ્લ શિલા-ગાંધારની કળાના અવશેષરૂપ યુદ્ધ મુગ પછીની જે સુંદર મૂર્તિઓ

મળે છે તેના સૌંદર્યનો યથા યુરોપી વિદ્વાનો ગ્રીક શિક્ષીઓને આપે છે. પણ તે વસ્તુ જ બીન પાયાદાર છે. પ્રત્યેક દેશમાં પોતપોતાની આગવી જ શિલ્પ શૈલી ઉદ્ભવી છે. એથી યુરોપી વિદ્વાનોની ભારતીય શિલ્પને મૌલુ ગણી કાઢવાની આ કલ્પના મિથ્યા છે. ઉલટી ગ્રીક કળા માંધાર કળામાંથી ઉદ્ભવી હોય તેમ દેખાય છે-એવું વિધાન કેમ કોઈ કરતું નથી? ભારતીય કળાએ તો જગતના શિલ્પ સ્થાપત્યમાં ઘણું કિંમતી અંગ્રેક ફાળો આપ્યો છે.

મનુ આદિ પ્રાચીન સ્મૃતિકારોએ નૃત્ય-ગીતની કળાના અતિ સેવનમાં નીતિ-નાશનો ભય બેઠને તેના આવા કળાકારને અપરાધી ગણી શિક્ષા સૂચવી છે. અને તેને અપમાનિત કરી નગરમાંથી બહિષ્કૃત કરવા સુધીની આજ્ઞા ફરમાવી છે. એ જ નૃત્ય-ગીતની કળાને વર્તમાન કાળમાં રાજ્યાશ્રયે ભારે ઉત્તેજન મળી રહ્યું છે. જ્યારે સ્થાપી સુંદર શિલ્પકળા પ્રત્યે દુર્લભ સેવાય છે ત્યારે ક્ષણિક મનોરંજનની કળા રાજ્યાશ્રય પામી સન્માન પામે છે, એને પણ કાળની વિચિત્રતા જ માનતી પડે છે. વસ્તુને નગ્ન સ્વરૂપે આળેળી અભદ્ર વિકારો જન્મત કરનારને આપણા શાસ્ત્રકારો અપરાધી ગણે છે. પણ આધુનિક વિવેચકો કહે છે કે નગ્ન દેહ તો કુદરતી છે. તેના પર બનાવટી વસ્ત્રોનો ઢાંક પિછોડો કરવાથી કળા મારી બંધ છે. તેમને મારો એક જ પ્રશ્ન છે કે શું કળા સાથે નીતિને કંઈ સંબંધ જ નથી?

મૂર્તિ-વિધાનમાં બધા જ શિલ્પીઓ સરખા કર્તવ્યશીલ હોતા નથી. અપ્રતિમ કુશળતા વિના કોઈએ મૂર્તિ બઢવી જ નહિ એવો પ્રતિબંધ શક્ય નથી. તેથી ભિન્ન ભિન્ન શિલ્પીઓના હાથે નિર્માણ થયેલી મૂર્તિઓમાં કમી અધિક સૌંદર્ય નજરે પડે છે. કળા-કૃતિ કુદરત સાથે સામ્ય સાધતી હોવી બેઠએ એવું સૌંદર્ય-પૂજકો માને છે. આ દષ્ટિએ ભારતીય કળા-કૃતિઓને જોતાં ભારતીય શિલ્પીઓ કુદરત કરતાં ભાવનાને વિશેષ પ્રબળ માને છે એમ સ્પષ્ટ દીસે છે.

સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિયો.

જુદા જુદા કાળમાં જે સોમપુરા સ્થપતિઓ થઈ ગયા તેમના ક્રમવાર ઉલ્લેખો મળવા દુર્લભ છે. જે કંઈ મળ્યું છે તે પરથી અહીં નોંધ લીધી છે. સોમપુરા શિલ્પી સુખ્યત્વે પાષાણ કામ કરે છે. ઉપરાંત ધાતુ કામમાં પણ તેઓ નિષ્ણાત હતા. તેમના પ્રાચીન કાળના ધાતુ કામના નમુનાઓ તેમજ મધ્યકાળના નમુનાઓ આજે પણ જોવામાં આવે છે. આવી એક ધાતુ પ્રતિમા વડોદરા પાસે આકોટામાંથી મળેલી છે. જીવીત સ્વામીની મહાવીરની દિક્ષા પહેલાંની આલુપણવાળી ઉત્તર ભારતની શ્રેષ્ઠ સમૃદ્ધ ધાતુ શિલ્પની આ સુંદર ખંડિત મૂર્તિ સુપ્તકાળની પાંચમી સદીની મૂર્તિમંડળના શાકંઘર નામના શિલ્પીની બનાવેલી છે. ધાતુ મૂર્તિના બીજા એક નિર્માતા સુજશતના શિલ્પી “શિવનાથ” નામે હતા, તેણે વિ. સં. ૭૪૪ માં

બનાવેલ કાઉસબાની ધાતુ પ્રતિભાઓ કળાના ખબરના રૂપ છે. તે હાલ સન્મન શેઠ પાસે વાતપરા ગદમાં છે. તે ખર લેખ છે કે

સાક્ષાત્પિતામહેનૈવ સર્વરૂપવિધાયિના ।

શિલ્પિના શિવનામેન કૃતમેતજ્જિનદ્વયમ્ ॥

સાક્ષાત પિતામહ બ્રહ્માની જેમ સર્વ પ્રકારના રૂપોના સર્જક શિલ્પી શિવનામે આ બે જિનમૂર્તિ બનાવી છે. વિ. સં. ૭૪૪ બંગાળમાં પાલ રાજ્યકાળમાં નવમી સદીમાં ધાતુ કામના કુશળ કળાકાર-ધીમન અને દીતપાલ નામે શિલ્પીઓ હતા.

બંગાળ કલ્પું તેમ સાંચી સ્તૂપની દક્ષિણ દિશાનો કળામય દરવાજો ધરવી પૂર્વની ૧ લી સદીમાં પદરના ખર્ચે બાંધનાર આંધ્રના શ્રી સાતપર્ણી રાજના મુખ્ય સ્થપતિ આનામદા હતા. કુમારદેવીનો સારનાથ નામે શિલાલેખ શિલ્પી વામને કેતરેલ. અબુ ન વમોની ધારાપ્રશસ્તીનો શિલાલેખ ઉત્તમ રૂપકાર સિંહાકના પુત્ર શિલ્પી રામદેવે કેતર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૯૯૯ માં મૂળરાજ સોલંકીના સ્થપતિ ગંગાધરે સિદ્ધરાજના લઘ્ય રૂદ્રમહાલયની રચના કરેલી. તે કામની પૂર્ણાહુતી તેના પુત્ર પ્રાણધરે કરેલ. વિ. સં. ૧૦૨૦ ના અરસામાં વિમળ મંત્રીના આબુના મુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા ગણધર નામે શિલ્પી હતા. વિ. સં. ૧૨૧૦ ના અંદાજે સોલંકી યુગમાં હીરાધર નામે શિલ્પી થઈ ગયા, જેણે ડભોઈના સ્થાપત્યની રચના કરેલી છે; જેની લોક વાતો મુપ્રસિદ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૨૮૫ ના સમયમાં ગુજરાતના રાજ્યમંત્રી વસ્તુપાળ તેજપાળે આબુના જૈનમુન મંદિરની રચના સોમપુરા શ્રી શોભનદેવ સ્થપતિના હાથે કરાવી છે. આ શોભનદેવ તે કાળના વિશ્વકર્માનો અવતાર સમા કુશળ ધીર ગંભીર સ્થપતિ હતા. જૈન સમાજમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા મહાન જૈનાચાર્યોના જેટલી હતી. તેનો પુરાવો કુંભારીયાણના એક શિલાલેખ પરથી મળે છે. વસ્તુપાળના અસ્તિત્વકારે સંસ્કૃત પદ્યમાં શોભનદેવની પ્રસંશા કરતા શ્લોકો આપેલા છે. “હે શોભનદેવ ! આ મંદિરનું અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી તમારી અક્ષય કીર્તિ ચીરકાળ રહેશે અને તમારી અમર નામના ગવાશે.”

પ્રમાણ મંજરી નામે કાષ્ઠ શિલ્પ ગ્રંથના કર્તા શિલ્પી નકુલનો પુત્ર મદલ દેવ અગ્યારમી સદીનો કુશળ સ્થપતિ હતા.

વિ. સં. ૧૪૯૫ના અરસામાં રાજસ્થાનના પાલી પ્રગણાના રાણકપુરના મુપ્રસિદ્ધ જૈન ચતુર્મુખ મહાપ્રાસાદની રચના “દેપાક” નામના સોમપુરા શિલ્પીએ કરેલી છે. સિદ્ધપુરના રાજવિહારના તે કાળે ઉભેલા લઘ્ય પ્રાસાદની રચના પરથી તેની પ્રતિકૃતિરૂપ આ મંદિર દેપાકે બાંધ્યાના ઉલ્લેખો છે. આ રાજવિહાર પ્રાસાદનું તળ

ખાન આ મંથના પાછલા ભાગમાં ઉત્તરાધીના પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે. તેનાથી અતુર્યાંશ રાજ્યકપુરનો ધરણી વિહાર પ્રાપ્ત છે. દેવાકની હોક કથા પણ પ્રચલિત છે.

વિ. સં. ૧૧૭૩માં દક્ષિણ કર્ણાટકના બેલુરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા શિદ્ધી ડંકનાચાર્ય હતા. પંદરમી સદીમાં મેવાડના કુંભા રાણાના રાજ્યમાં ચિતોડગઢ પરના કેટલાક સ્થાપત્યોની રચના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રધાર સ્થપતિ મંડને કરેલ છે. તેના પિતા ખેતા મૂળ અણહીલપુર પાટણના હતા. મેવાડ રાજ્યના નિમંત્રણથી તેણે ત્યાં નિવાસ કર્યો હતો. સૂત્રધાર ખેતાના જ્યેષ્ઠપુત્ર મંડન સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ હતા. તેણે અનેક શિલ્પકલાની રચના કરી છે. તેમજ શિલ્પના અશુદ્ધ અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલા અંશેનો વ્યવસ્થિત કર્યો છે. તે શ્રી વિશ્વકર્માના અવતાર સ્વરૂપ હતા. આ મહાપુરૂષે શિલ્પકલાની ભારે સેવા કરી છે. તેના નાનાભાઈ નાથુજી પણ કુશળ શિલ્પી હતા. તે વાસ્તુ મંજરી અંથના કર્તા હતા. ચિતોડના કીર્તિસ્થંભના ઉપલા માળે ખેતાપુત્ર મંડનના આખા કુળ પરિવારની મૂર્તિઓ કંડારેલી છે.

સત્તરમી સદીમાં મેવાડમાં કાંકરોલી પાસે રાયનગર પાસેના વિશાળ સરૌવર રાયસાગરનો કાંઠો 'નવ ચોટીઓ'ના નામે હબરેક કૂટ લાંબો આરસથી આંધેલો છે. એ વેળા મહારાણાએ તેમાં મુખ્ય શિલ્પીને ગામ ગરાસ અને સત્તર હબર દ્રમ (તે કાળના સિક્કા) બક્ષીસમાં આપી સન્માન કર્યોના લેખ ત્યાં કેતરેલ છે. પાસેના રાયનગર નામે શહેરમાં તે કાળે ત્રણસો ધર સોમપુરા શિલ્પીઓના હતા. શિલ્પ સ્થાપત્યના ઉત્તેજનના અભાવે અને ત્યાંની આરસની ખાણોના માલના ઉપાડના અભાવે હાલ તેમનું એક પણ ધર ત્યાં નથી.

વિ. સં. ૧૫૬૬ની સાલની અચળગઢ આબુની ધાતુની જૈન ચૌમુખની મૂર્તિઓ શિલ્પી વામ્બાના પુત્ર દેવાના પુત્ર અર્જુનના પુત્ર હરદાસે બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેની જોડેની વિ. સં. ૧૫૧૮ની ચૌમુખની એક ધાતુ મૂર્તિ ડુંગરપુર નિવાસી શિલ્પી હુંભા અને લાંપાએ બરી છે તેવો લેખ તે પર કેતરેલો છે.

વિ. સં. ૧૮૮૫માં પાલીતાણાના જૈનોના પવિત્ર શત્રુજ્ય પહાડની બે ભિન્ન ભિન્ન ટેકરીઓ હતી. જગ્યાના અભાવે બંને ટેકરીઓની વચ્ચેના ગાળો પુરી ચોટી ટુંક માટેની સમતલ જગ્યાની યોજના સ્થપતિ શ્રી રામજી લાધારાએ કરી હતી અને તેમણે શેઠ ભોટીશાહને વિશાળ ટુંક તે સ્થળે બાંધી આપી. શ્રી રામજી મહા કુશળ સ્થપતિ હતા. તે યુગના વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ હતા. શિલ્પની કેટલીક રૂઢિમાં સાદાઈ લાવવાનો ચિહ્નો તેમણે જ પાડેલો છે. તેમણે સુવાવસ્થાથી માંડી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના અરધી સદી જેટલા કાળમાં ઘણા સ્થાપત્યોની રચના ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં તે યુગમાં કરેલ છે. શત્રુજ્ય પર તેમણે ત્રણ ટુંકો બાંધેલી છે. મુંબઈ જેવી ઉગતી નગરીમાં લાયખલાના જૈન મંદિરો તેમણે બાંધેલા છે. તેઓ આ અંથ લેખકના ચોથી પેઢીએ પ્રપિતામહ થાય છે.

અમદાવાદનું 'શેઠ હડીસીંગલુ' જૈન બાવન છનાલક વિ. સં. ૧૯૦૦માં સોમપુરા

શિદ્ધી પ્રેમચંદ્રજીએ બાંધેલ છે. ભારતીય સ્થાપત્યના કેટલાક અમુલ્ય નમુના રૂપ કળામંદિરોના સ્તંભો પર બંધાવનારના નામો ક્રોતરેલા મળે છે. પરંતુ કમનસીબે આ અમુલ્ય કળાનો વારસો મુકી જનાર શિદ્ધીના નામો મળતા નથી. એવા નિઃસ્પૃહ સ્થપતિઓને અમારા નમ્ર ભાવે શતશઃ વંદન છે.

ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતના વિવિધકાળના દર્શનીય સ્થાપત્યો.

ભારતના પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં મૂર્તિ સાધ્ય સાધન-પ્રધાન છે. આદિ કાળમાં નિરાકાર શિવલિંગની પૂજા થતી. પાછળથી સાકાર રૂપે અન્ય દેવોની કલ્પના થતાં મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર થયો. આથી આ દેવમૂર્તિઓના મંદિરોની અગત્ય ઉભી થઈ. તેની રચનામાં દેવનું સ્થાન-ગર્ભગૃહ, પ્રાર્થના મંડપ, નૃત્ય મંડપ એમ કમશઃ વિકાસ પામતાં દેવ મંદિરની પુરી રચના થઈ છે.

પ્રત્યેક મંદિરમાં ઓછાવત્તા ખડોનો આધાર દ્રવ્ય તથા સ્થાન પર છે. આ રચના સામાન્યતઃ ઉત્તર ભારતના મંદિરોમાં જેવામાં આવે છે. જ્યારે દ્રાવિડ મંદિરો તેો એક નાની નગરી જેટલા વિસ્તારમાં હોય છે. નીજમંદિર અને પ્રાર્થના મંડપો તેો ત્યાં ધણુ ઉત્તર ભારતના જેવાજ હોય છે. પરંતુ દ્રાવિડ મંદિરોમાં સુંદર કળામય ભવ્ય પ્રદક્ષિણા પથ એક, બે, ત્રણ કે સાત સુધીની સંખ્યામાં હોય છે. મંદિરની સુરક્ષા માટેના ઉત્તરોત્તર કિલ્લા જેવા આ માર્ગ છે. જળાશ્રયો, ભજન મંડપો, અન્ય પરિવાર-દેવોના બીજા મંદિરો, બજાર અને ખુલ્લા ચોકો ધણુ તેમાં હોય છે.

આવા વિશાળ સ્થાપત્ય સમુહ રૂપ આ મંદિરો ચેનાઈ-કાળમીઠ પત્થરાથી કરોડો રૂપીયાના ખર્ચે જુદા જુદા સંપ્રદાયોના વિખ્યાત રાજકુળોએ બંધાવ્યા છે. મંદિર નિર્માણ એ ભાવ પ્રધાન છે. પ્રત્યેક ભાવિક ભકત ભગવાનના સાકાર રૂપનું પૂજન અર્ચન કરીને પોતાને ધન્ય માને છે. દ્રાવિડ રાજ્ય વંશોમાં પાંડય, ચોલ, ચેરા અને પલ્લવ રાજ્યો પછી ચાલુક્ય રાજકુળો ધણુ પોતાનું રાજ્ય તે દેવનું સામ્રાજ્ય માનતા હતા અને પોતાના રાજ્યની અદ્યત્ત આવકને દેવદ્રવ્ય ગણતા હતા. પરિણામે ત્યાં આવા વિશાળ દેવ મંદિરો નિર્માણ થયાં છે.

ઉત્તર ભારતના રાજ્યવંશોની ધણુ ભાવના કાંઈ કમ ન હતી. ગુજરાતમાં હથ-મીથી તેરમી સદી સુધી એવા વિશાળ સ્થાપત્યો રાજાઓએ ઉભાં કર્યાં છે. સિદ્ધપુરને રૂદ્રમહાલય અને રાજપ્રાસાદ, તથા સહજલિંગ સરોવરની વિશાળ રચના સોલંકી રાજાઓએ કરી છે, એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. આવા વિશાળ સ્થાપત્યોનો વિધર્મીઓની ધર્મોદ્ધતાના કારણે નાશ થયો. પરિણામે મંદિર રચનાના સંકુચિત સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ થયો. ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતની શિદ્ધ શૈલીમાં ભિન્નતા જેવામાં આવે છે. એરિસ્સા-ઉડીયા, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત રાજસ્થાન, દ્રવિડ, હયથાળ, કાશ્મિર-બંગાળ, બિહાર વગેરે પ્રાંતોના આજે ભારતના રક્ષાસક્ષ્મા સ્થાપત્યોની માનસિક યાત્રા કરી આપણે તેનું વિદ્યુત્તરોદ્ધાર કરીએ. :-

એરોરસા-ઉડીયાના કેશરી વંશના ચોથીથી અગ્યારમી સદી સુધીના છરસો વર્ષના રાજ્ય કાળ દરમીયાન સાત હજાર મંદિરો ભુવનેશ્વરની આસપાસ બંધાયા. તેમાં હાલ પાંચસો મંદિરો વિદ્યમાન છે. તેમાં સિંહરાજનો બળ્ય પ્રાસાદ, મુકતેશ્વરનું કળાપૂર્ણ મંદિર; રાજરાણીનું સુંદર મંદિર, તેમજ ૧૩૦૦x૭૦૦ ફુટના માપના જળપૂર્ણ પવિત્ર બિન્દુ સાગરના કાંઠા પાસેના મંદિરો દર્શનીય છે.

કેણાકંતું બળ્ય સૂર્ય મંદિર ખંડીયર હાલતમાં છે. છતાં દેવી સંપત્તી રૂપ કળાના ભંડાર સમુદાયે આજે ઉભું છે. પૂર્વ ભારતનું આ સૂર્ય મંદિર અને પશ્ચિમનું આપણું મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર બંને કળાના ભંડાર સમા છે.

જગન્નાથપુરી આસપાસના વિષ્ણુ આદિ દેવ મંદિરો બળ્ય કળા કારીગીરીથી ભરપૂર છે. પૂર્વના યાત્રાધામ જગન્નાથજીના મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી અને સુભદ્રા એમ ભાઈબહેનની ત્રિમૂર્તિઓ મુખ્યત્વે પૂજાય છે. જ્યારે અન્ય તીર્થોમાં લક્ષ્મી-નારાયણનાં દેવદેવીનાં યુગ્મ પૂજાય છે.

મધ્ય ભારતના ખુદેલખંડના ખજુરાહોમાં ૮૫ મંદિરોમાંથી હાલ વીશ જ ઉભાં છે. પાસે કલિંજરનો સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લો હતો. રાજા વંજદેવે દશમી શતાબ્દિમાં કંઠર્પ મહાદેવનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવેલ છે. અહીં આઠ મંદિરો જોવાના છે. એક ચોસઠ યોગીનીનું મંદિર ૧૦૪x૬૦ ફુટના માપનું ચોકવાળું નવમી શતાબ્દિનું ઉભું છે. જેની મૂળ બંધાયેલી ૬૫ દેરીઓમાંથી હાલ ૩૨ અવશિષ્ટ છે. કંઠર્પ મહાદેવનું મંદિર ૧૦૯ ફૂટ ઉંચું, ૧૧૬ ફૂટ લાંબુ અને ૬૦ ફૂટ પહોળું છે. આવાં મંદિરો આઠ દશ જ છે. તેની છત કોતરકામથી વિભૂષિત છે. તેમાં બે થી ત્રણ ફુટ ઊંચી મૂર્તિઓની સંખ્યા ૮૭૨ છે. બીજી નાની મૂર્તિઓ તો હજારો છે. અહીંનું શિલ્પ અનેખું છે. અહીં ચારસો વર્ષ સુધી રહી આ ઉત્તમ કળાધામનું નિર્માણ શિલ્પીઓએ પોતાની પંદર સોળ પેઢી સુધી કરેલું છે. લક્ષમણજીના મંદિરની તુલનામાં આવે તેવું મંદિર ભારતમાં ભાગ્યે જ હશે.

ગ્વાલિયરનું સહસ્રબાહુ (સાસબહુ)નું મંદિર ઈ. સ. ૧૦૯૩ માં બાંધેલું છે. તે વારતુકળાના એક બળ્ય અનેખા નમુના રૂપ છે. ઉદ્યાદિત પરમાર રાજાના ઉદયેશ્વરના સાત મજલાના મંદિરના અંગ પ્રત્યાંગ પર કળાકારોએ તન મન અર્પણ કરીને અદ્ભૂત કારીગીરી કંડારી છે. ગ્વાલીયરમાં તેલીનું મંદિર પણ સુંદર ઉલ્લેખનીય છે. કેટલાક મંદિરો કલચૂરિ રાજાઓના બંધાવેલા છે. અહીં ચોસઠ યોગિણીનું મંદિર ઉત્કૃષ્ટ નમુનાનું હજુ વિદ્યમાન છે. દેવગઢના પ્રાચીન ભગ્નાવશેષનું શિલ્પ ગુપ્ત કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમુનારૂપ છે. જબલપુરના મંદિરના અવશેષો પણ પ્રસંશનીય છે.

ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સ્થાપત્ય શૈલી નાગરાદિ પ્રકારની છે. રાજસ્થાનના રાજપુત રાજ્યોના સમૃદ્ધ બળ વડે એ પ્રદેશના મંદિરો સુરક્ષિત રહી શક્યાં છે. તેમાં જસલમેર, ચિતોડ, ઉદયપુર, આમેર, જોધપુર, શીરોહી, બિકાનેર ઇત્યાદીના

મંદિરો લગભગ અખંડિત છે. ઓશિયા (ખિકાનેર) માં સૂર્યના બાર મંદિરો છે. ત્યાંની કળા શુભ કાળ પછીની રચનાની કૃતિ છે. જ્યપુર તથા જોધપુરની હદમાં શુભ કાળના પાંચમી સદીના મંદિરોના અવશેષો મળે છે. ઉદયપુર રાજ્યમાં એક-લિંકળના મંદિરો કળામય બારમી તેરમી સદીના છે. સોળમી સત્તરમી સદીનું ઉદયપુરનું જગદીશનું બ્રમવાળું મંદિર સુંદર છે. કાંકરોલી પાસે રાયસાગરના કાંઠે નવચોકીનું સ્થાપત્ય દર્શનીય છે. જોધપુર રાજ્યનું રાણકપુરનું ચતુર્મુખ જૈન ભવ્ય વિશાળ મંદિર કારીગીરીના ઉત્તમ નમુના રૂપ સોમપુરા “દેપાક” શિલ્પીની અદ્ભૂત કળાકૃતિ છે. શુજરાતના સિદ્ધપુરના રાજપ્રાસાદના પુરાણ સ્થાપત્યની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ રાણકપુરની કૃતિ છે એવો પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો ઉલ્લેખ છે. કમનસીબે સિદ્ધપુરના એ રાજપ્રાસાદનું આજ ચારસો પાંચસો વર્ષ થયાં અસ્તિત્વજ રહ્યું નથી.

ભારતના અન્ય પ્રદેશોની સાથે સરખાવતાં શુજરાત સુખી અને ઉદ્યોગશીલ ગણાય છે. શુજરાતની ઉત્તરે આવેલ આબુ પહાડ ઉપરના દેલવાડાના જૈન મંદિરો અને અંબાજી આરાસણ-કુંભારિયાળના મંદિરોના નિમોતા વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ હતા. આબુના વસ્તુપાળના કળાપૂર્ણ મંદિરના સ્થપતિ સોમપુરા શોભનદેવ શ્રી વિશ્વકર્માના અવતાર સમા હતા. આબુ અચળેશ્વરના શિવ અને જૈન મંદિરો સુંદર નકશીદાર છે. સફેદ દુધ જેવા આરસના બાંધેલા આબુ દેલવાડાના કળાના ઉદ્કૃષ્ટ નમુના રૂપ આ પ્રાસાદો જગતની બેનમુન શિલ્પ કૃતિ છે. સ્તંભો, છત્ર, ધુમટો, દિવાલોનો પ્રત્યેક પાષાણ બારિક નકશીથી ભરપુર છે. તે બધા અગ્યારમીથી બારમી સદીના મંદિરો છે.

જૈનોના પહાડી તીર્થોમાં આબુ, શત્રુંભ્ય, ગિરનાર, સમેતશિખર ઉપરના જૈન મંદિરો પ્રસંશનીય છે. પવિત્ર શત્રુંભ્ય પહાડ પર હબરો કળામય મંદિરો અને મૂર્તિઓ છે. તેથી તેને વિદેશીઓ “સીટી ઓફ ટેમ્પલ” (મંદિરોનું નગર)ના નામથી ઓળખાવે છે. અહીં ૧૧ મી સદીથી માંડી અઢારમી સદી સુધીમાં મંદિરો બાંધેલા છે ને હજુ બંધાય છે. મંદિરોના સમૂહને અહીં ટુંક કહે છે. તેવી અહીં નવ ટુંકો છે. તેમાંની મોતીશાહની ટુંક આદિ બે ત્રણ ટુંકોનું બાંધકામ જગ્યાના અભાવે બે પહાડો વચ્ચેનો ગાળો પુરી ભૂમિ સમતલ બનાવી કુશળતાપૂર્વક કયું છે. આ મોતીશાહની ટુંક બાંધનાર શિલ્પી રામજી લાધારામ (આ ગ્રંથ લેખકના પ્રપિતામહ) વિશ્વકર્મા રૂપ હતા. શત્રુંભ્ય તલાટી પર આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી જૈનોના પવિત્ર આગમસૂત્રો પાષાણ પર અંકિત કરીને એક વિશાળ “આગમ મંદિર” બાંધ્યું છે તે તથા અણહીલપુર પાટણનાં પંચાસરનું બારમી સદીની કળાકૃતિરૂપ બાવન જીનાલયનું કળાપૂર્ણ વિશાળ જૈન મંદિર, તેમજ તીર્થોદ્ધારક આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજીની ગ્રેરણાથી કદમગિરી તીર્થ, અને પ્રજાસપાટણનું વિશાળ જૈન મંદિર એ સર્વ ભવ્ય કળાપૂર્ણ જૈન મંદિરો આ લેખકના રચેલા દર્શનીય છે.

ઉત્તર ગુજરાતના ગામડાઓમાં દશમી સહીના સુંદર મંદિરો પૃથક્ પૃથક્ સ્થાનોએ છે. કપડવણ્ણનો કુંડ અને પ્રતોલ્યા તેમજ વડનગરના તોરણ-પ્રતોલ્યાની કળા અનુપમ છે. મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર, મંડપ અને કુંડ દશમી અગ્ર્યારમી સહીના કળાના ભંડાર સમા છે. ગુજરાતની સુંદર કળાના વારસા રૂપ આ મહામુક્તી શિલ્પ સ્થાપત્યની કૃતિના અનુપમ અવશેષ આઢી બેવા મળે છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના સોમપુરા શિલ્પીઓ દેવમૂર્તિઓ તથા ગ્રાણી પક્ષી આદિ મૂર્તિ વિધાન સર્જવામાં કેવા કુશળ હતા તેની મોઢેરા, આયુ, કુંભારીયાણ તથા પાટણની કલાકૃતિ સાક્ષી પુરે છે. આ કૃતિ ભારતના અન્ય સ્થાપત્યોની કૃતિથી અનોખી છે. મૈસુર રાજ્યના અગીયારમી સહીના હથથાળ રાજ્ય કુળોએ બંધાવેલ હલ્લેખીડ, બેલુર અને સોમનાથપુરમ તથા ઓરિસાના કૌણ્ણિક, ખજુરાહો, દેવગઢની કળાના ઉત્તમ નમુનાથી પણ ચઢીયાતી મોઢેરા આયુની કળા-કૃતિઓ પ્રસંશનીય છે. તેનું મૂર્તિ વિધાન ઉચ્ચ કોટિનું છે.

સિદ્ધપુરના સરસ્વતીના તીરે બાંધેલા બળ્ય રૂદ્રમહાલયના ઉભેલા છુટક ભાગોના અવશેષ પરથી તેની બળ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે. દશમી સહીમાં આરંભેલા આ ગૌરવભર્યો અતિ બળ્ય, કળાપૂર્ણ મહાપ્રાસાદ ત્રીણ પેઢીએ સંપૂર્ણ થયો. તેની ફરતા રૂદ્રના કળામય ૧૧ પ્રાસાદો હતા. તેમાંના પાંચેક તો પાછળથી મસિહના રૂપમાં ફેરવાયેલા સ્પષ્ટ માહુમ પડે છે. તારંગાનું બળ્ય જૈનમંદિર બારમી સહીનું છે. ઓગણીસમી સહીમાં શિલ્પી પ્રેમચંદણનું બાંધેલું અમદાવાદનું હડીસિંહનું વિશાળ બાવન છનાલયનું સુંદર મંદિર દર્શનીય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પુરાણ સ્થાપત્યો પણ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રભાસપાટણ ક્ષેત્રના મંદિરોમાં સોમનાથજીના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મંદિરની કીર્તિ અને સમૃદ્ધિ હબરો વર્ષથી ગવાય છે. તેના બગ્ન મંદિરનો નવેસરથી જીર્ણોદ્ધાર પ્રસિદ્ધ સરદાર સ્વં પલ્લભભાઈ પટેલની પ્રેરણાથી નાઠ શ્રી જામસાહેબ અને માનનીય શ્રી ૬૦ માઠ સુનશીજીના ઉત્સાહથી ટ્રસ્ટ દ્વારા થઈ રહ્યો છે. પ્રાચીન બળ્ય શિલ્પની અગીયારમી સહીની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ મંદિર પચ્ચીસેક લાખ રૂા. ના ખર્ચે બંધાયું છે. તેમાં સાતેક લાખનું રૂપ નકશી કામ તથા હસેક લાખના નૂત્તર મંડપનું કામ બાકી છે, જે ભાવિક હિન્દુ ધાર્મિક પ્રજાની ઉદારતા પર અવલંબે છે.

શ્રી સોમનાથજીનો બળ્ય પ્રાસાદ ભારતના અન્ય નીજ મંદિરોમાં મોઢામાં મોઢો ગણી શકાય તેવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો અગીયારમી સહીના આલોક્ય કાળની પદ્ધતિનો સ્વયો છે. દેવ સ્વરૂપો, દેવી-દેવાર્જીના, કિન્નર, યક્ષ, મંધવ-વિદ્યાધરોની મૂર્તિઓ મનુષ્ય કદની છે. નવ મજલાનું પોણાબસો ફૂટ ઉંચું શિખર, ત્રણ ગેલેરીઓવાળો બળ્ય મંડપ, તે પરની સંવરણ, કળામય વિતાન (ધુમટ)નું નકશીકામ એ સર્વ શિલ્પની અદ્ભૂત કૃતિ છે. આ બળ્ય મંદિરની સુલાકાતે આવનારા યુરોપ, અમેરિકા, જાપાનના વિદેશી સુસાક્ષે તથા પુરાતત્ત્વવિદો આવી કૃતિ આ કાળમાં ઉભી થતી બોધને અચંબો પામે છે અને પ્રશ્ન કરે છે કે “ ભારતમાં આ કળાના શિલ્પીઓનો વર્ગ શું હજી

હુંચાત છે ? ” કળા સસિકે અને સ્થાપત્ય અભ્યાસીઓ સોમનાથજીની આ રચના જોઈ તેની કળાની પ્રસંશા કરે છે. શિલ્પ ગ્રંથોના આધારે બાંધાયેલ આ “કેલાસ મહામંદ્ર પ્રાસાદ ” નું નિર્માણ આ ગ્રંથના લેખકના હસ્તે થઈ રહ્યું છે.

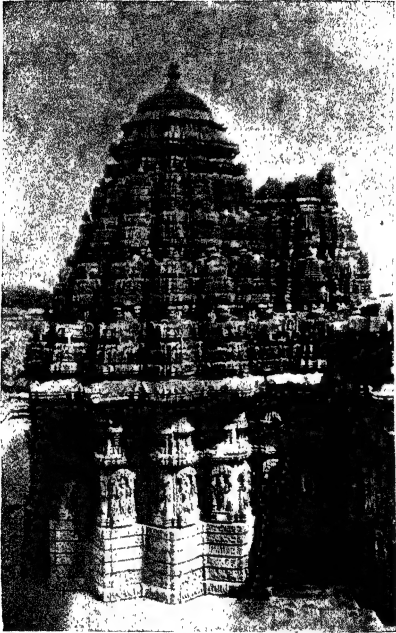
ખરડા કુંગરના હુમલીના મંદિરો સાતમી આઠમી સદીથી માંડી બારમી સદી સુધીના છે. પંચાંગનું ત્રિનેત્રેશ્વરનું, ગોપનું, કદવારનું આદિ પ્રાચીન શૈલીના છુટા છવાયા સ્થાપત્યો જીર્ણ અવસ્થામાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઉભેલાં છે. હિન્દુ ધર્મના ચાર ધામો- માનું પશ્ચિમ તીર્થ દ્વારિકાધીશનું ભવ્ય જગતમંદિર સમુદ્ર તટ પરના ઉંચા ટેકરા પર દીવાદાંડી રૂપ છે. ત્યાંના બીજા મંદિરોમાં રૂક્મણિજીના મંદિરની કળાકૃતિ પ્રશંનીય છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના પુરાણ સ્થાપત્યોમાં ઉલ્લેખનીય ઉભોઈનો મજબુત કળામય દુર્ગ તથા મંદિરો છે. તેના સર્જક સુપ્રસિદ્ધ હીરાધર નામે સોમપુરા શિલ્પીની લોકકથા પ્રસિધ્ધ છે. આ હીરાધર રૂદ્રમહાલયના મહાન શિલ્પી ગંગાધરના પુત્ર પ્રાણધરના પ્રપૌત્ર હતા તેમ કહેવાય છે. રૂદ્રમહાલયના સ્થાપત્ય જોડે શિલ્પી અને જ્યોતિષીની લોક કથા પણ સંકળાયેલી છે.

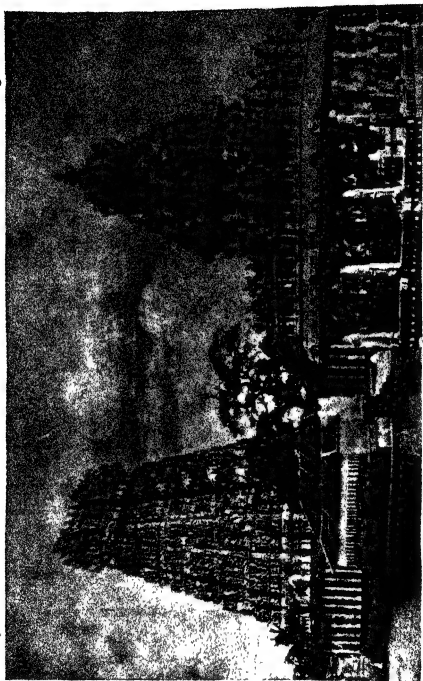
ગુજરાતના સ્થાપત્યોમાં કળાપૂર્ણ વાવો, સરોવરો, ચોવારાઓ તથા તે સુગના સુદ્ધબળના સાક્ષીરૂપ ઉભેલા કિલ્લાઓ તથા તેના દરવાજાઓ છે. ઝીંજીવાડા, પ્રભાસપાટણ, ઉભોઈ, જુનાગઢ અને ચાંપાનેરના દુર્ગો અજેય મનાતા હતા. તે સર્વ પ્રેક્ષણીય છે.

દક્ષિણ ભારતના દ્રવિડ મંદિરના સ્થાપત્યો ઉત્તર ભારતની અંપ્રકાષે ભિન્ન છે. ધણી વિશાળ વિસ્તારમાં પ્રસરેલા દ્રવિડ મંદિરોની ભવ્યતા મીસરના પુરાણ મંદિરો જેવી છે. દક્ષિણના મહારાજ્યોમાં પાંડય, ચૌહ, ચેરા અને પલ્લવ રાજ્ય-શાસકો પછી ચાલુક્ય રાજ્યનો ઉદય થયો. જગતના ઇતિહાસમાં લાંબામાં લાંબા કાળ સુધી કોઈ વંશે રાજ્યશાસન કર્યું હોય તો દક્ષિણના પાંડય વંશનું રાજ્ય ૨૬૦૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું હતું.

દ્રવિડના રાજ્યકુળોની ધર્મપ્રિયતાના પરિણામે ભવ્ય દ્રવિડ મહાશિલ્પોના નિર્માણ થયા છે. નગરો, જળાશયો, મંદિરો અને કિલ્લાઓ બાંધાયા છે. આઠમી સદી પછી બૌદ્ધ ધર્મનું પતન થતાં જ શૈવ વિષ્ણુ અને જૈન સંપ્રદાયોના આચાર્યોના પ્રભાવથી ભવ્ય મંદિરો રાજ્યાશ્રયે ઉભા થયાં છે. મોટાં રાજ્યો પોતાની આવકના અઢળક દ્રવ્યને દેવદ્રવ્ય ગણીને ભવ્ય નગર જેવા મંદિરો બાંધવામાં પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા. અગાઉ કહ્યું તેમ દ્રવિડ શૈલીના મંદિરોની રચના ધણી વિશાળ હોય છે. બહારના પ્રવેશદ્વાર પર ભવ્ય ઉન્નત ગોપુરમ્ મૂળ મંદિરથી પણ ઉંચું બાંધે છે. મંદિરના ચોકમાં જળાશયો, સજન મંડપો અને અન્ય દેવ દેવીઓના નાના મોટાં

કલ્પેભીર (મૈત્રુર રાજ્ય)ના કળાચુખ્ત પ્રાસાદ મહાવીર મંડોલવ અને
અનોખા પ્રકારનું શિખર દીપાજ્વલ

ପିଲାଟିଏ

ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଆଶା ଓ ଆଶା

મંદિરો હોય છે. મંદિરમાં પ્રવેશતાંજ મહેલી બહાર આવે છે. આ રીતે દ્રાવિડ મંદિરની જોડે નાના નમર જેવી સ્થળા હોય છે.

દક્ષિણ ભારતના પ્રાચિદ ક્ષિત્પમાં તે તે મુગમી મોટી મોટી ભવ્ય પ્રતિમાઓ, પુરાણોની વાતોઓના દરખો, રથોની વિવિધ આકૃતિઓ, છતની કોરણી તથા વિશાળ બાંધકામ જેતાં મન પ્રસન્ન થાય છે. પ્રવેશતાંજ મહાકાવ્ય ગોપુરમ પાંચ સાત કે બાર માળનો હોય છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગોમાં ગોથી પાંચમી સરીનાં મંદિરો જીર્ણોવસ્થામાં છે. દ્રાવિડના લગભગ બધા સ્થાપત્યો મોટા મોટા વિશાળ કાય સખ્ત ત્રેનાઈટની વીસથી પચ્ચીસ ફૂટ લાંબી શિલાઓથી બાંધેલા છે.

પાંડવ રાજાઓની રાજધાની મદુરામાં હતી. મદુરામાં નાયક વંશના રાજા વિન્ધનાથે નિર્માણ કરેલ મદુરાનું ભવ્ય મંદિર ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં શરૂ કરી બાવીસ વર્ષે પૂરું કરેલું છે. દ્રાવિડમાં આ અનુપમ મંદિર સૌથી લાંબુ (૭૩૦x૮૫૦ ફૂટના માપનું) છે. તેના પ્રદક્ષિણા કિલ્લાને નવ ગોપુરમ છે. કરેક કિલ્લામાં અનેક તળાવ અને ચોક તથા હજાર સ્તંભોનો એક સભામંડપ છે. તેનું એક ગોપુરમ ૧૫૨ ફૂટ ઉચું છે.

શ્રીરંગમ્ મંદિર સર્વોત્તમ કળાના નમુનાનું વિષ્ણુ મંદિર છે. તેને વિવિધ નગરમના રાજાએ બંધાવેલા સાત કિલ્લાઓ છે. બારસો સ્તંભોનો સભામંડપ ૪૬૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૩૦ ફૂટ પહોળો છે. તેનું ગોપુરમનું અલંકરણ અજોડ છે. કાવેરી નદીના ટાપુ પર સમાનુજ સપ્રદાયના આ મંદિરને નાના મોટા અઢાર ગોપુરમ છે. તેમાં બે તો બહુજ વિશાળ ઉન્નત છે.

ચિદમ્બરમ્-દ્રાવિડના પ્રાચીન શૈવ મંદિરોમાં ચિદમ્બરનું શિવાલય હર્ષનીય છે. તેને એક કિલ્લો, મધ્યમાં તળાવ; તેની એક તરફ પાર્શ્વેતી મંદિર; બીજી તરફ સહસ્ત્ર સ્તંભ મંડપ તથા પશ્ચિમે શિવ ગર્ભગૃહ છે. સ્તંભોની કળા બહુ સુંદર છે. તેના મૂળ ગર્ભગૃહનો પ્લેસ થયેલ છે. આહીની વિશાળ નટરાજની સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિ પાંચમી શતાબ્દિમાં કાશ્મિરના રાજા હીરણ્યવર્મા અકવર્તિએ લંકા છુટ્યા પછી સ્થાપેલ છે. વીર ચૌહાણ નામક રાજાએ હથમી શતાબ્દિમાં તે બંધાવ્યાનું પણ કહેવાય છે. કુલકોણમ સમૂહના અનેક મંદિરો અને જળાશયો સુંદર કળામય છે.

તાંબોર-ચૌહાણ રાજાની રાજધાનીના તાંબોર નગરમાં હથમી સરીનું જૃહસીશ્વરનું શિવમંદિર દ્રવિડ શૈલીથી ભિન્ન છે. બસો ફૂટ ઉચું શિખર નાગરાદિ શૈલીને મળતું બુદ્ધ ગયાના શિખરની આકૃતિ જેવું છે. તેના પડછાયો પડતો નથી તેવું કહેવાય છે. ત્યાંનું ગોપુરમ ૬૦ ફૂટ ઉચું છે. રથમ પ્રાધાણ્યનો નંદી એક જ પથ્થરનો સોળ ફૂટ લાંબો છે. મંદિરને તેર મજલા છે. ત્યાં સોળમી શતાબ્દિનું સુબ્રહ્મણ્યમનું મંદિર છે.

કાંજિવરમ-શિવકાંચિ-વિષ્ણુ કાંચી એમ બે વિભાગમાં કાંજીવરમ વીધ છે. શિવ કાંચિમાં બે કિલ્લાનું ભારે મોટું મંદિર છે. તેના ગોપુરમ પાસે ચિમ્બરમરમ શિવ અને નંદીની વિશાળ સુવર્ણની મૂર્તિઓ છે. ત્યાં એક સરોવર છે. વિષ્ણુ કાંચિમાં વરદરાજ નામક વિષ્ણુનું વિશાળ મંદિર પાંચ કિલ્લાવાળું છે. અહીંના મંદિરના મંદમના ખુલ્લા પર સુકતા છબ્બમાં પત્થરોના બાકોડા સાથે બેઠેલા પત્થરનો એક થંટ લટકે છે. જે અજબ સિદ્ધ કળા છે.

યવન આક્રમણના ભયથી કાંચિ, તથા ચિદમ્બરમને શ્રીરંગમના જેવા ઉંચાં કિલ્લાઓ વિજયનગરના રાજાઓએ બંધાવેલા. ત્યારથીજ મૂળ મંદિરના શિખર કરતાં ગોપુર ઉંચા બાંધવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે, તે સિદ્ધશાસ્ત્રમાં સાર દોષ સુકતા ગણાય છે.

પદ્મવ રાજ્ય કુળના મહેન્દ્ર વર્માએ ઈ. સ. ૬૨૫ માં મદ્રાસથી ૨૫ માઈલ કાંચીના સમુદ્ર તટ પર મામલ્લપુરમ (મહાબલિપુરમ)માં પદ્મરાની બેખડો કાષીને સાત વિશાળ રથ-મંદિરો કોતરાવ્યા છે. તેમાં પાંચ પાંડવોના રથ તથા વરાહ અને મહિષાસુર મર્દિની દુર્ગાના બે એમ સાત મંદિરો કંડારેલા છે. ધર્મરાજ રથમાં નૃસિંહની મૂર્તિ છે. બીજા રથ બે મજલાનો ૪૮x૨૫ ના માપનો છે. બીજા રથોની અપેક્ષાએ આ સર્વોત્તમ વાસ્તુકળાના નમુના ૩૫ છે.

તિરૂવલ્લુર-મદ્રાસથી ૩૦ માઈલ પશ્ચિમે આવેલું છે. ૬૪૦ ફૂટ લાંબા અને ૭૦૧ ફીટ પહોળા વિશાળ મંદિરમાં શિવ પાર્વતીની ભવ્ય મૂર્તિઓ છે.

રામેશ્વરનું સુપ્રસિદ્ધ શિવ મંદિર ૧૧ મી શતાબ્દિના દ્રવિડ કળાના સર્વોત્તમ નમુના ૩૫ ભવ્ય વિશાળ છે. મૂળ મંદિર ૫x૩૦ ના માપનું બહાર છે. પાંચ કિલ્લાઓ વીચ ફીટ ઉંચા છે. ચાર ઉંચા ગોપુરમ છે. તેમાં અંદર બહાર શ્રીરામ ચરિત્રના અદ્ભૂત દ્રશ્યો કોતરેલાં છે. બે સ્તંભોની હારવાળી પ્રદક્ષિણાની લંબાઈ ચાર હજાર ફુટની છે. જે વીશથી ત્રીશ ફુટ પહોળી અને ચત્વીરોક ફુટ ઉંચી છે. છત સુંદર અલંકૃત છે. સામસામા બે વિશાળ સ્તંભોમાં જુદી જુદી આકૃતિઓ મનુષ્ય કે અશ્વની પુરા કહની કોરેલી છે. સમુદ્ર તટ પર અંધમાઠન પર્વત નામે ટાપુ પર બાંધેલું આ રામેશ્વરનું મંદિર બહુ પ્રાચીન કહેવાય છે.

કન્યાકુમારી, ત્રિવેદ્રમ, વેલોર આદિ મંદિરો દ્રવીડીઅન કળાના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ ૩૫ છે. તેમાં ઉત્તમ કોટિનું ભવ્ય મૂર્તિવિધાન છે. દ્રવિડ મંદિરોના પ્રદક્ષિણા માર્ગના સામસામા બે વિશાળ સ્તંભોમાં હાથી થોડા કે મનુષ્યોની પુરા કહની આકૃતિઓ ભેરહાર ૩૫ કોરેલી હોય છે. જે નજરે ભેળાં જ તેની વિશાળ ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે.

દ્રુગભદ્રાના કિનારે હાંપી ટિપ્પિકા પાસે ઈ. સ. ૧૩૭૬ માં વિજયનગરની સ્થાપના વિધારણ્ય નામે સ્થપતિ અને જ્યોતિષીના હાથે થઈ છે. તેની વિશિષ્ટ શૈલી

હક્ષિણ દ્રવિડથી ઠંઠક બિન્ન છે. ત્યાં વિદ્યાશાળાઓનું કળાપૂર્ણ જાળ્ય મંદિર છે. ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં અચ્યુત રાવએ વિદુલ સ્વામીનું મંદિર અંધાવવા માંડ્યું; પરંતુ તે પૂર્ણ ન થઇ શક્યું. તેનો જાળ્ય શૃંગારમય મંડપ જાએડ છે. વિદ્યાળા બાલ શાળા પ્રવેશ દ્વાર પર છે. વિજયનગર સામ્રાજ્યની એ કાળની સમૃદ્ધિ અને બહોળલાલી જગતમાં આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવી હતી. ત્યાં હીરાની ખાણો હતી. આ વેશવશાળી અને તેજસ્વી ત્રણસો વર્ષના હિંદુ રાજ્યનો અંત એક ખેડુત (સોની)ની સ્વરૂપવાન કન્યાના કારણે ઉભા થયેલા કલેશના પરિણામે આવ્યો. અને આસપાસના સુસ્લીમ સુલતાનોના હાથમાં આ હિંદુ રાજ્ય આવ્યું. તુંગભદ્રા નદીના કિનારા પર ત્રણ માર્ગલના વિસ્તારમાં આજે વિજયનગરના જાવશેષો વિપુલ પ્રમાણમાં વેરણ છેરણ પડ્યા છે. ત્યાં અનેક ખંડિત મંદિરો છે. ખુલ્લામાં પડેલી એક જ પાખાણથી કોરેલી પચ્ચીશ ફૂટ ઉંચી પ્રચંડ જાળ્ય નૃસિંહજીની મૂર્તિ કશનીચ છે.

ઉત્તર દ્રવિડમાં વર્તમાન મૈસુર રાજ્ય વિસ્તારમાં પ્રાચીન હયશાળા રાજ્ય કાળના અગ્રારમી બારમી સદીના ત્રણ પ્રસંશનીય મંદિરો ભારતની શિલ્પ સમૃદ્ધિના એકાદ રૂપ છે. હયશાળા રાજાઓના પ્રસિદ્ધ શિલ્પકાર ઠંઠનાચાર્યે આ મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું હતું. ત્યાંની લોક કથામાં તે પ્રસિદ્ધ છે. હયશાળા રાજ્યની શિલ્પ પદ્ધતિના મંદિરો દ્રવિડના અન્ય મંદિરોની કૃતિથી બિન્ન છે. આ મંદિરોની કળા કૃતિનું વર્ણન એક સ્વતંત્ર પુસ્તક માગે છે. ભારતના દેવી શિલ્પીઓએ અહીં સ્વર્ગ ખડું કર્યું છે. સોનીના જેવી બારીક કારીગીરી-ધાટવાળું કામ અહીં નજરે પડે છે. આ હયશાળા રાજ્યવંશના એક પુરુષે જ પાછલા કાળમાં વિજયનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. સોમનાથપુરમાં પ્રસન્ન કેશવના મંદિરના મંડપની ત્રણ દિશામાં ત્રણ ગર્ભગૃહો છે. તેમાં એકમાં પ્રસન્ન કેશવ, બીજામાં ગોપાલજી, અને ત્રીજામાં જનાર્દન સ્થાપિત છે. ત્રણે ગર્ભગૃહ પર ગણ શિખરો છે. નીચે મહાપીઠથી ઉપર સુધી કારીગીરીથી ભરપુર કોતરકામ છે. સમાયણ મહાભારત અને ભાગવતની કથા ભટનાઓ પથરોમાં કંડારી છે. હલ્લેખીડમાં હોયશજેશ્વર શિવમંદિર ઉંચા પટ્ટીય પર છે. તેની કારીગરી વિચિત્ર છે. ત્યાં એક બાજુ નાનું કેદારેશ્વરનું કળામય શિવ-મંદિર છે. ખેલુર પ્રાચીન કાળમાં હક્ષિણનું કાર્તીક કહેવાતું. ત્યાં ચિન્ન કેશવનું વિદ્યાળા વિષ્ણુ મંદિર છે. તેને બે ઉત્તમ ગોપુરમ છે. ચંદ્રગિરીના એક જ પહાડ-માંથી કોરેલી કળાકૃતિરૂપ જમણ ખેલગુલાની સાઠ ફૂટ ઉંચી મહાકાય દિગંબર જૈન મૂર્તિ એક હંબર વર્ષ જુની છે. બે ટાઢ, તડકો અને વધોમાં આજે પણ અખંડ ઉભી છે.

આંધ્ર પ્રદેશના શિલ્પ સ્થાપત્યો આસપાસના સુસ્લીમ શાસકોના ધર્મજનુનતા કારણે અંગાળ બિહારની જેમ પૂર્ણ સ્વરૂપે એવા મળતા નથી. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ગેશાનિક આચાર્ય નાગાર્જુનના નામથી વસેલા સ્થળે માર્કલોના ખોદકામમાંથી અને વરંજુલ આદિ અન્ય સ્થળેથી આંધ્રની અમૂલ્ય શિલ્પકૃતિઓના જાવશેષ મળે

છે. હાલ બંધાતા નવાઓનું બંધના પાણી નીચે આ વિસ્તારની અમૂલ્ય શિલ્પ કૃતિ આની જતી હોવાથી તેને બચાવી લેવા પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે.

કારિભરમાં પાંચમી સદીનું લકવાનું મંદિર, આઠમી સદીનું માતંગ સૂર્યનું, નવમી સદીનું અવંતીપુરનું, અને પાંડુકુંડ (જંબુ)નું એક વિશાળ મંદિર પણ ગર્ભગૃહ-વાળું છે. માતંગના મંદિરની ફરતી ૭૩ દેરીઓ છે-આ બધા હિન્દુ મંદિરો ભગવાવશેષ છે. હિન્દુ કરતાં પાંચગણી મુસ્લીમ વસ્તીવાળા આ પ્રદેશમાં બીજી શી આશા રખાય ?

કારિભરની શિલ્પ પદ્ધતિ નાગરાદિ શૈલીથી ભિન્ન છે. અહીં સ્તંભો પર અને દ્વાર પર ત્રિકોણાકાર ઘાટના એબલ જેવી આકૃતિ હોય છે. સ્તંભ, કુંભિ અને ઉપરના સરા (કેપીટલ)ના ઘાટ ભારતના અન્ય પ્રદેશોના સ્થાપત્યથી સાવ નિરાળા છે. ગાંધાર-પેશાવરના અવશેષો પરથી તથા ખાસ કરી ગાંધારના મૂર્તિ વિધાન પરથી ખાસ્તાત્ય વિકાનો તેનું શિલ્પ ગ્રીક કળાકૃતિના અનુકરણરૂપ માને છે. પણ આ માન્યતા ગલત છે. ગાંધાર, સરહદ પ્રાંત અને કારિભરની કૃતિ એક જ સરખી છે. આગળ કહ્યું તેમ કાળ બળે અને પ્રાંતિય ભેદે શિલ્પ શૈલીની આ ભિન્નતા છે. કારિભર, ગાંધાર, પંજબ, બંગાળ, બિહાર અને પ્રધાન હિન્દુ તીર્થધામ મથુરા, અયોધ્યા, પ્રયાગ, કાશી-અનાસ, ગયા તીર્થમાં ભારતીય શિલ્પનો પ્રાદેશિક શિલ્પશૈલી ધર્મધાતાના કારણે પૂર્ણ સ્વરૂપે આજે એવા મળતી નથી.

નેપાલ તથા હિમાલયના પાર્વતીય પ્રદેશના કેટલાક મંદિરો કાષ્ટની બનાવટના ચીની પેગોડાને મળતા છે. કેટલાક નાગરાદિ શૈલીના રૂપને મળતા છે. રાધાકૃષ્ણનું નેપાલનું મંદિર, પંજબના આધુનિક મંદિરો અને હિમાલયના બ્રહ્મકેદારના રસ્તા પરના મંદિરો લગભગ નાગરાદિ શૈલીના છે.

સરહદ પ્રાંતમાં આઠસોક વર્ષથી હિન્દુઓની અલ્પ સંખ્યાના કારણે પ્રાચીન સ્થાપત્યોની આશા રાખવી જ નિરર્થક છે. ત્યાંનું ગાંધાર શૈલીનું મૂર્તિવિધાન અજબ કોટીનું હતું. તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી ઉચ્ચ કોટીના નમુનાઓ ઇ. સ. પૂર્વેથી માંડી આઠમી નવમી શતાબ્દિના મળે છે. બિહારના નાલંદાનું પણ તેમજ છે.

બંગાળ બિહારમાં પાલવંશીય વાસ્તુકળાના અવશેષો ઘટાયેલા ભૂમિમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાં પૂર્ણ અવસ્થાના સ્થાપત્યોનો અભાવ છે. બંગાળમાં મુગલ કાળ પછી વર્તમાન કાળમાં ઉભા થયેલાં મંદિરો કેરા મુડેલા મસ્તક જેવા કુંભટવાળા, છત્રીસહિતની કમાનોવાળા, બ્રહ્મ શિલ્પના નમુના રૂપ છે. વાંસની કુંપડી કે કુબાની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ મંદિરોમાં પ્રાચીનતાનો અંશ માત્ર નથી. જુદા અંશનું પ્રાચીન મંદિર-બિહારની પ્રાચીન કૃતિને આજો ખ્યાલ આપે છે. નાલંદાના અવશેષો પરથી એ પ્રદેશની શૈલીની કલ્પના થઈ શકે છે.

વિખ્યાત નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખંડેરોમાંથી પ્રાચીન શિલ્પના પાયાઓ અને

ધાતુના અસુદ્ય નસુના પ્રાપ્ત થયા છે. આ પાયાણના અવશેષો અંકિત છે. પણ ધાતુના નસુના એકા અંકિત મળ્યા છે. નાલંડા વિદ્યા અને કળાનું પ્રખ્યાત ધામ હતું. અહીં જગતમાં અસુદ્ય ગણાતા બે અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેના જુના તાડપત્રોના હસ્તાક્ષિપિત અદ્ભૂત વિદ્યા, વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, શિક્ષણ, જ્યોતિષ, ખગોળ, ગણિત, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગદર્શન આદિ વિષયોના અબોડ લાખો ગ્રંથોના ઓરડાના ઓરડાઓ ભરેલા હતા. ધર્મોષ્ઠતા અને અજ્ઞાનતાના કારણે ચૌદમી સદીમાં એ અમૂલ્ય ગ્રંથ ભંડાર એકજ ઝપાટે અગ્નિથી ભસ્મભૂત થયો. આમ ભારતની પ્રાચીન વિદ્યા કળા અને વિજ્ઞાનના જુદા રહસ્યોનો કમભાગ્યે નાશ થયો. સાતસો વર્ષના સુસ્લીમ શાસન કાળમાં હિન્દુ દેવાલયોનો ધ્વંસ થયો; કેટલાક મસ્જિદના રૂપમાં ફેરવાયા. કેટલાકના અવશેષોનો ઉપયોગ મસ્જિદ મકરબામાં થયો. આમ ધર્મોષ્ઠતાએ પ્રાચીન ભારતીય કળાનો નાશ કર્યો છે.

ગવા-સુમાત્રા: ભારતની પૂર્વે સમુદ્રપાર હીંદી ચીન, અનામ (અંપા) તથા તેની દક્ષિણ પૂર્વમાં કમ્બોડિયા; પશ્ચિમે સ્થામ (સીયામ, થાઇલેન્ડ), બવા સુમાત્રા વગેરે દર પૂર્વના અગ્નિ એશિયાના ટાપુ પ્રદેશોમાં ભારતની સમુદ્ર-સાહસી, વેપાર-પ્રધાન પ્રજા દોઢ બે હજાર વર્ષથી વસેલી છે. ત્યાં હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રસરી. તેના પરિણામે ત્યાંની પ્રજાના રીતરિવાજો અને ધાર્મિક ઉત્સવો ભારતીય હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે. ભારતીય પ્રજાએ ત્યાં શૈવ વૈષ્ણવ ધર્મની ભારે ઉન્નતિ કરી. એ પ્રદેશોમાં હિન્દુધર્મના મોટા મોટા ભગ્ય મંદિરો ઉભા કર્યા છે. કમ્બોડિયામાં અંકુરવટ નામનું વિશાળ મંદિર ઉંચા પ્લીથવાળું રાત સૂર્યવમ્બો બીજાએ ઇ. સ. ૧૧૨૫માં બંધાવેલું છે. તેની કળામય દિવાલો પર રામાયણ મહાભારતની કથાઓના દ્રશ્યો કોતર્યા છે. આ મંદિરના તળની રચના આગળ કહેલા સિદ્ધપુરના રાજપ્રાસાદ જેવી છે. જે રાણકપુરના ચતુર્મુખ જૈન મંદિરને મળતી છે. અફઘાનીસ્થાનના પહાડો તથા જંગલોમાં બૌદ્ધ ધર્મની વિશાળ મૂર્તિઓ મળે છે. એક પહાડની ઉભી સીધી ભેખડમાંથી ૨૦૦ ફુટ ઉંચી ઉભી બૌદ્ધ મૂર્તિ કોરેલી છે.

અમેરિકાના મેક્સિકોમાં ભારતની મધ્ય જાતિના લોકો જઈ વસેલા. શિલ્પાચાર્ય મયની શિલ્પકળામાં કુશળ શિલ્પીઓ અમેરિકાના મેક્સિકોમાં જઈને વસ્યા અને ત્યાં મંદિરો બાંધ્યા છે. આજે પણ મેક્સિકોનો જ અમેરિકાના સૌથી કુશળ કોંલનીયરો ગણાય છે.

સુસ્લીમ શાસકો અને ભારતીય શિલ્પ :—સુસ્લીમ શાસકોએ તેરમી ચૌદમી સદી મધ્ય કેટલાક શહેરો વસાવી ભારતની સુપ્રસિદ્ધ રાજપુત શૈલીના રાજમહેલો અને મકાનો, દરગાહ, મકરબાઓ બંધાવ્યા છે. ભારતીય શિલ્પીઓ મકાન બાંધણીમાં અને તેની સુંદર સજવટ કરવામાં એશિયામાં મોટા અબોડ ગણાતા હતા. લશ્કરીના લોકો આ દેશવર અહીં આવેલા પરદેશી બાદશાહો અહીંથી અદ્યતન હુટના દ્રવ્ય-અભિશત ભેટે ભારતીય શિલ્પીઓને પણ સાથે લઈ ગયા અને સુંદર મકાનો

બંધાવી એ દેશના શહેરોને અલંકૃત કર્યા છે. આમ ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યનો ખરદેશમાં પ્રચાર થયો છે. મુસ્લીમ શાસકોએ પોતાના શાસન કાળમાં ઉભા કરેલા સ્થાપત્યોના વર્ણન વિવેચન માટે એક છુટો જ હોખ આપવો બેઠ્યો. આ શાસકોએ પણ કળાને પોષણ આપ્યું છે તે આપણે જીલ્લો ન બેઠ્યો. તાજમહાલ તેની આસપાસની સુંદરતાના કારણે, ઈક્બનો બિબાપુરનો વિશાટ ધુમટ અવાજના પ્રત્યાઘાતની પ્રુબીના કારણે પ્રસંશનીય છે. હીલ્હી-આગ્રા-ફતેહપુર-સીક્રી-લખનૌ-માંડવ-મદ-અમદાવાદ-આંખાનેર આદિ શહેરો મુસ્લીમ ખાદશાહો કે સુલતાનોએ પોતાની રીતે બંધાવ્યા છે. તથા મરહુદો, મકરળાઓ, રાજમહેલો, હીવાનેઆમ, હીવાનેખાસ, હરગાહો વગેરે સ્થાપત્યો, કિલ્લાઓ આદિ રાજપુત શિલ્પ શૈલી પ્રમાણે બંધાવ્યા છે. માંડવગઢનું સ્થાપત્ય મુસામાન શૈલીની પ્રતિકૃતિ છે. એકંદરે મુસ્લીમ સ્થાપત્યો પણ પ્રસંશનીય છે.

ભારતીય શિલ્પી.

ભારતના પૃથક પૃથક ભાગના હિન્દુ શિલ્પ શૈલીના સ્થાપત્યોના વિદ્વાનલોકન પ્રરથી ભારતીય સ્થાપત્યનો વિકાસ, તેનું નિર્માણ, તથા તેના પ્રકારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. ભારતીય કળા અધિક મૌલિક, અધિક વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. તેના પ્રકારોમાં પણ નિત્ય નવીન વૈચિત્ર્ય છે. તેનું અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય આજ પણ જીવંતી જગતી કળા છે. યુરોપીયન શિલ્પીઓ સાથે ભારતીય શિલ્પીઓની તુલના કરતાં કહેવું પડે છે કે ભારતીય શિલ્પીનું લક્ષણ પોતાની કૃતિમાં કેવળ ભાવના ઉતારવાનું છે. યુરોપીય શિલ્પી તાદ્રશ્યતાનું નિરૂપણ-અનુકરણ કરે છે, જ્યારે ભારતીય શિલ્પીઓએ પોતાની કૃતિમાં પૃથક્કરણીય ભાવના રેડવાનું કઠીન કાર્ય કર્યું છે.

ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય શિલ્પીઓના મૂર્તિ વિધાનનું એક જ ઉદાહરણ લઈએ. અનેક કવિઓએ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ-વિકૃતિના ગુણોના ગાન ગાયાં છે. તેના સૌંદર્યનું પાન કરાવનાર ભવભૂતિ અને કાલિદાસ જેવા મહાન કવિઓએ તેના રૂપ ગુણની શાશ્વત ગાથા ગાઈ છે. તેની પ્રકૃતિથી રિએલા ભારતીય શિલ્પીઓએ સ્ત્રી-સૌંદર્યને માતૃત્વભાવે પ્રદર્શિત કરી છે. જ્યારે યુરોપીય શિલ્પીએ વાસનાના ફળ રૂપે તેને કંઠારી છે.

ભારતીય ગૌરવપૂર્ણ કળા સુખ કાળ પછી નવમીથી તેરમી શતાબ્દિ સુધી ખૂબ તેજશી જળકળી છે. તે પછીના ધર્મોધતાના કાળમાં આ કળા ખૂબ ઈલાઈ. એવેછેના આક્રમણો થયાં કર્યાં. સોમનાથ, શાણેશ્વર, કનોજ, કાશી, મથુરા, નાલંદા, અયોધ્યા વગેરે ઉત્તર ભારતના કળા ક્ષેત્રો પર હુમલોના ચક્ર ફરી વળ્યાં. આરે બાળુ ધર્મોધતાના કુલાકાના પ્રકારો થયા. આમ છતાં પણ ભારતીય કળા-સંસ્કૃતિ જીવિત રહી છે. તેના પ્રકાર પાયા હલાવી શકાયા નથી. તેના રક્ષા સહા

અવશેષો પણ ગૌરવપૂર્ણ છે. એકલા આ અવશેષો કેળીને પણ આને વિદેશી કળા પારખ્યો આશ્ચર્યચક્ર બને છે.

ભારતીય શિલ્પીઓએ ભારતીય જીવન દર્શન અને સંસ્કૃતિને પોતાનું સર્વોત્તમ લક્ષ્ય માનીને રાખૂના પવિત્ર સ્થાનો પસંદ કરીને ત્યાં પોતાનું જીવન વિતાવી વિશ્વની શિલ્પ કળાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય વિશાળ ભવનો નિર્માણ કર્યો છે. જે ભેતાં જ સૌ કોઈ આશ્ચર્ય ચક્ર બને છે. ભારતીય શિલ્પકારોએ પહોડોના દુધિયા, મગીયા, રતુંબડા, શ્યામ, રેતાળવા કે ચુનાળવા પથ્થરની હીલકાય શિલાઓ ખોદી કાઢીને જૂખ અને તરસની પણ પરવા કર્યો વગર પોતાના ધર્મની મહત્તમ ભાવના રાખૂના ચરણોપર ધરી છે. અને જનતા-જનાઈન અને ધર્મ-સંસ્કૃતિના પ્રતિકનું પ્રસ્થાપન કર્યું છે. જનતાએ પણ શંખનાદ વડે પોતાના શિલ્પકારની અક્ષય કીર્તિને અતુલિત ફેલાવી છે. જગતે આવા શિલ્પીઓની અજબ સ્થાપત્ય કળાના કારણે ભારતને અજર અમર પદે સ્થાપેલ છે. આવા પુણ્યવાન શિલ્પીઓને કેટી કેટી ધન્યવાદ ધોતે છે.

અંગત નોંધ.

સામાન્ય રીતે માણસને અંગત નોંધ આપતાં સંકેત થાય છે. કેમકે કેટલાક વાચકોને તેમાં આત્મશ્લોકાની ગંધ આવે છે. તેથી આ નોંધ લખતાં હું પણ સંકેત અનુભવું છું. તેથી એ વિષે મૌન જ સેવવા મારો ઇરાદો હતો. પણ કેટલાક વડીલ મિત્રો તથા શુભેચ્છકોને આગ્રહ હતો કે આવી નોંધ દ્વારા જણાવું વાચકોને પ્રેરણા તથા દોરવણી મળે છે. માટે નિસંકેત અંગત નોંધ અહીં આપવાના તેમના હવાજ્જને વશ થઈ આ નોંધ અહીં આપું છું. જે માટે સુસ વાચકો ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

શિલ્પ-સ્થાપત્ય અમારો વંશપરંપરાનો કૌટુંબિક વ્યવસાય છે. બાળવયે વધુ અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસની મહેન્ટા હતી. પણ કુટુંબના આર્થિક કારણો માટે આવ્યાં અને ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણથી વધુ અભ્યાસ થઈ શક્યો નહિ. મારા સફળ વડીલ બંધુ ભાઈશંકરભાઈના હાથ તળે હું શિલ્પ વ્યવસાયમાં ભેડાયો. અને કેમશઃ શિલ્પકર્મ હાથ ધેસતું ગયું. માણસ વિધિના હાથનું ધ્યાન જ છે. વ્યવસાયમાં ભેડાયા પછી સમય મળ્યે ઘરના જુના પટારામાં પડેલાં પોટલાં બહાર કાઢી અંકર બાંધેલા શિલ્પસંગ્રહની હસ્ત લિખિત પોથીઓ, બોળીયાં, નોંધોના કાગળો, પૂર્વજોએ કરેલા બાંધકામના નકશા એ સર્વ ઉઘાડીને હું ભેટો. આ પોથીઓ વાંચતો. કોઈ કોઈ પોથીમાં જુની ગુજરાતી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ પણ શ્લોક સાથે આપેલા હતા તે ધ્યાનથી વાંચતો. દિવસે તો શિલ્પકર્મના ધંધાપર જતો. તેથી રાત્રે આ ગ્રંથવાંચન શરૂ કર્યું. સૌ પ્રથમ શિલ્પના પ્રાથમિક ગણિતનો ‘આયતત્વ’ નામે નાનો ગ્રંથ પિતાએ મુજપાઠ કરાવ્યો. કેશરાજ મુજપાઠ કર્યું. ત્યાર બાદ પ્રાસાદમંડનના ૪ અધ્યાય મુજપાઠ કર્યો. આ બધું હું ઠંકકાટ ખોદે બોલી જતો.

વળી તેમાં બતાવેલા ગણિત તથા અન્ય વિષયોની સક્રિય સમજ માટે હું આજેખાન (હોઈંગ) પણ કરતો. અમારા શિષ્યસંગઠના કેટલાક અધ્યાપકોની નકલો મેં જાતે કરવા માંડી. આયતત્વ તથા કેશરાજ જેવા અંગના અનુવાદ પેનસીલથી જુદી નોટબુકમાં ઉતારતો. એથી તે સવિશેષ સમજાતા હતા. જ્યાં જ્યાં વહીવટોની સહાય જરૂરી લાગતી ત્યાં તેમની પાસેથી એ વિષય પુરો સમજી લેતો. અને કુટુંબમાં ચાર ભાઈઓમાં હું સૌથી નાનો હોવાથી આ કુળ પરંપરાની વિદ્યા બરાબર જળવાઈ રહેશે એ જોઈ કુટુંબના સૌ વહીવટોને સંતોષ થતો.

શિષ્ય શાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રંથો ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રગટ થાય તો સામાન્ય શિષ્યી પણ તે સમજી શકે-એવા વિચાર મનમાં ઉઠતા હતા. શિષ્યનું સક્રિય જ્ઞાન તો હિવસે કામ પર હોઈ ત્યારે વહીવટ દ્વારા મળતું હતું. રાત્રે બેસી ગુજરાતી અનુવાદ કરવા પ્રયત્ન કરતો. અનુવાદ કરવા કઠણ છે. છતાં દૈનિક સંકલ્પ કરીને તે કામ હાથમાં લીધું. વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રાસાદ મંડનના અનુવાદનો પ્રારંભ કર્યો. જુની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંના અપૂર્ણ અનુવાદ પુરા કરતો. તેમાં મુરકેલી તો ઘણી આવતી. શબ્દો-ભાષામાં તેમજ ક્રિયામાં ભેગ બેસે તો જ એ અનુવાદ સામાન્ય શિષ્યી વર્ગને ઉપયોગી થાય. તેથી મનમાં ભાંજગડો ઉઠતી. મુંઝવણી થતી. આમાં પૂર્વે જ વહીવટોના ઠોરેલા નકશા કૌંઠવાર મદદરૂપ થતા. આમ શિષ્યકર્મ તથા શિષ્યપ્રશ્નોના વાત્સલ સાથે મારા અભ્યાસનું ગાડું પ્રગતિ કરતું ગયું.

વિ. સં. ૧૯૭૫-૭૬-૭૭ ફરમ્યાન કામકાજ અર્થે મુંબઈમાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો. તે વેળા મારો આ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો હેતુ સફળ થવાની આશા બંધાઈ. જોકે તે સમયે બહુ સફળતા મળતી નહિ ત્યારે હું નિરાશ થતો. પણ વિધિને હજી મારી કસોટી કરવાની બાકી હતી. વિ. સં. ૧૯૭૮માં તબીયતના કારણે મારા વ. બંધુ રેવાશંકર ભાઈ પાસે હું એકાદ વર્ષ બંભાત રહ્યો. અને પ્રારબ્ધ-યોગે અંબાલ-કુંભારીયા-જીના જેન મંદિરોનું જીર્ણોદ્ધાર કામ મને સુપ્રત થયું. તે સમયે-મારી બહારની શિષ્યસ્થાપનાના ધંધા અંગેની યાત્રા શરૂ થઈ નહોતી. તેથી કુંભારીયાજીમાં જે પાંચેક વર્ષ હું રહ્યો તે ફરમ્યાન સ્થિતતા તથા શાન્તિને લીધે મારા અનુવાદના કાર્યને વેગ મળ્યો. વળી “ક્ષીરાર્ણવ” તથા “દીપાર્ણવ” જેવા અધરા ગ્રંથોના સંશોધનનું કાર્ય પણ મેં હાથમાં લીધું. રૂપમંડન, વાસ્તુમંજરી, વાસ્તુસારના અનુવાદ મેં અહીં જ કર્યા. અલગત સંસ્કૃત ભાષાના મારા મર્યાદિત જ્ઞાનને લીધે આ સર્વ સાહિત્યનું ટાંચણ હું પેનસીલથી જ કરતો હતો. ફરમ્યાન કૌટુંબિક આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરવા લાગી.

આપણા શિષ્યપ્રશ્નોમાં અશુદ્ધિ ઘણી છે. કેટલાક શબ્દોનું મૂળ શોધી તેની વ્યાકરણ શુદ્ધિનું કામ વિદ્વાનોને પણ કઠણ લાગે છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં તો ચોટા મહોપાધ્યાયોને પણ સુઝ પડતી નથી. સારા ગ્રંથોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ચાલુ જ હતા. મુંબઈ રોયલ એશિયાટીક સોસાયટીની લાઈબ્રેરીના એક ચોપડામાં ‘વૃક્ષાર્ણવ’ ગ્રંથના કેટલાક અધ્યાયો જોયા. આ ગ્રંથ કંઈ સામાન્ય નથી. તેમાં

સાંધાર મહાપ્રાસાદો, રૂદ્રમહાલયો તથા મોટા ચતુર્મુખ પ્રાસાદના યમનિયમે આપેલા છે. તેમાં ઉંડા ઉત્તરો સિવાય આ અંથ સામાન્ય રીતે એકદમ સમજાય તેવો નથી. આવા મહાઅંથો હજુ લગણુ કયાંય સંપૂર્ણ જોવામાં આવતા નથી. મને પણ તેના પંદરસેંદ્ધ સ્લોકજ પ્રાપ્ત થયા છે. ત્રિ. સં. ૧૯૮૭ થી ૯૧ ના કદબગિરિના મારા પાસ હરગ્યાન આ સર્વ અંથોના અનુવાદના ટાંચણમાં થોડા સુધારા વધારા કરીને મેં પાઠા લખી નાંખ્યા.

મારા સફળતવ. મિત્ર શ્રી. જગન્નાથ અંબારામના “બૃહદ્ શિલ્પશાસ્ત્ર”ના અંથોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓ જોઈ મને દુઃખ થયું. વ્યાકરણ શુદ્ધિ વિના અંથનું પ્રકાશન નજર કરવું એ નિશ્ચય દૃઢ થયો. મારા વૃદ્ધ પરમ સન્નિમત્ત સ્વ. શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈએ વ્યાકરણ શુદ્ધિ સાથેનો “શિલ્પ રત્નાકર” નામે ફળદાર અંથ મોકલ કર્યો તે જોઈ મને ખૂબ હર્ષ થયો. તેમના આ કાર્યમાં મેં પણ બનતી સહાય કરી હતી. પાંચેક વર્ષ પર જ્યપુરના મારા પરમ રત્નેહી વિદ્વાન મિત્ર પંડિત શ્રી ભગવાનદાસજી જૈન ‘પ્રાસાદમંડન’ અંથની ચર્ચા કરવા માટે જ મારે ત્યાં પ્રત્યાસ-પાટણ પધારેલા. તે વેળા મારા અંથોની પોથીઓનું ફક્ત જોઈને તેમને બારે આશ્ચર્ય થયું. અને “તમે તૈયાર કરેલા આ સર્વ સાહિત્યનું પ્રકાશન કેમ કરતા નથી?” એવા પ્રશ્ન કર્યો મેં તેમને વ્યાકરણ શુદ્ધિના પ્રશ્નની મારી મુંઝવણ જણાવી. ત્યારે તેમણે તે કામ સદર્પ માથે લીધું. આમ વ્યાકરણ શુદ્ધિના પ્રશ્નના ઉકેલથી મારા ઉત્સાહને વેગ મળ્યો.

બ્યોત્તિષ, તત્ત્વ, આયુર્વેદના તથા શિલ્પના અંથોમાં વ્યાકરણ દોષ બહુ જોવામાં આવે છે. અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલા પ્રાચીન શિલ્પઅંથોનું સંશોધન સોળમી સદીમાં સમર્થ શિલ્પી મંડને કયું છે. વિશ્વકર્મા પ્રણિત “ક્ષીરાણ્ડવ” અંથમાં એક વિષયના અધ્યાયમાં બીજે વિષય ચર્ચેલો છે. વળી ત્રીજે સ્થળે તો તે સાવ અપૂર્ણ હોય છે. કેટલાક અધ્યાયોના ભાવાર્થની જ ભલભલા વિદ્વાનોને પણ સમજ પડતી નથી. લઢીયાઓએ હસ્તાલિખિત પ્રતોમાં પરંપરાની ભૂલોના પુનરાવર્તન સાથે ઉમેરાજ કર્યા છે. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાનમાંથી મળેલી પ્રતોમાં આ સર્વ વસ્તુનો મને જાત અનુભવ છે.

દીપાણ્ડવ: “ક્ષીરાણ્ડવ” અંથનું સંશોધન કરી કમબંધ સૂત્રમાં મૂકવાનો મારો પ્રયત્ન કંઈક અંશે સફળ થયેલો જોઈ મને આનંદ થાય છે. તે વાંચ્યા પછી જ તેની ખરી કદર તો વિદ્વાન વાચકો કરી શકશે. આ “દીપાણ્ડવ” અંથનું પણ તેમજ હવે તેના પ્રથમ અધ્યાય તેમાં મળતો નથી. બીજાથી ચૌદમા સુધીના અધ્યાયો જ મળે છે. અને તે પછીના અધ્યાયો તો અમારા શિલ્પીઓના અંથ સંગ્રહમાં પણ મળતા નથી. આ સ્થિતિમાં આ અંથના સંશોધનનું કામ મેં માથે લીધું. શિલ્પ-શાસ્ત્રના ગણિતના મૂળવાળો ઉપગ્રંથ ‘આયતત્વ’ દીપાણ્ડવનો પ્રથમ અધ્યાય જ છે. પ્રથમના ચૌદ અધ્યાયો સિવાય બાકીના ૧૩ અધ્યાય અન્ય અંથોની પોથીઓમાંથી પ્રાપ્ત થયા. આ સર્વ અધ્યાયોને સંગ્રહિત કરી “દીપાણ્ડવ” અંથ બની શકે

તેટલી સમૃદ્ધ કરી સુજ્જ્વાલી ભાષા ટીકા સાથે પ્રકટ કરવા નિર્ણય કર્યો. આમ આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકાશનનો મારો આ પ્રથમ પ્રયત્ન ઇશ્વરકૃપાથી સફળ થતો જોઈ મને કૃત્તિ થાય છે.

અન્ય કેટલાક-સૌરાષ્ટ્રીય, વૃક્ષાર્ણવ, મયાર્ણવ, જયગંધ, અપરાજિત, સૂત્રસંતાન આદિ સુરશિથના સંવાદરૂપ વિષયકમાં પ્રચિત મહાગ્રંથો લાખ લાખ શ્લોકોના કહેવાય છે. આ શિલ્પગ્રંથોમાં યંત્ર, નૃત્ય, વાદ્ય, સ્વર, ચિત્ર, કાવ્ય, છંદ આદિ કળાનાં પણ વિદ્વાન કરેલા છે. આવો ૨૩૯ અધ્યાયનો કસેકહજાર શ્લોકોનો મહાગ્રંથ ‘અપરાજિત’ ક્રિષ્ણભંધ છે.

ગ્રંથના ભાષાનુવાદ તથા પ્રત્યેક ગ્રંથની ટીકા સાથે અન્ય ગ્રંથોના મતસેદોની નોંધ પણ આપવી જોઈએ. પ્રત્યેક વિષયનો મર્મ પણ સમજાવવો જોઈએ. એકલા ગ્રંથવાચનથી અગર ટીકાથી અર્થ સરતો નથી. પરંતુ કિયાતમક (પેકટીકલ) જ્ઞાનના મર્મ આપવાથી જ ગ્રંથ સંપૂર્ણ બને છે. તે સાથે કૌટુંબી, નકશા, તથા ચિત્રો પણ આપવા જોઈએ. અહીં આ સર્વ સાથે વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથોના બન્યા તેટલા અવતરણો (રેફરન્સીઝ) પણ આપ્યાં છે. જેની વિદ્વાન વાચકો કહર કરશે એવી આશા છે.

ક્ષમા ધ્યાનનાં એક વિદ્વાન કહે છે કે કવિની જીભમાં અને શિલ્પીના હાથમાં સસ્પન્દી વસે છે. શિલ્પીની વાણી-ભાષામાં અશુદ્ધિ-વ્યાકરણની તુટીઓ સહજે હોય છે. તે વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈ સુત્ર વાચકો આ ગ્રંથની વ્યાકરણાદિ દોષોની રહી જવા પામેલી અશુદ્ધિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા બતાવી ગ્રંથનો મૂળ અર્થ-ભાવજ અહંણુ કરશે એવી આશા છે. અલબત્ત અહીં ધની શકે તેટલી વ્યાકરણ શુદ્ધિનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ છેવટ તો આ શિલ્પીઓની ભાષાનો ગ્રંથ છે. તેથી સહજ અશુદ્ધિ રહેજ. જ્યોતિષ, તંત્ર આદિ ગ્રંથોમાં પણ એજ વસ્તુ જોવામાં આવે છે. એક વિદ્વાન કહે છે:-

જ્યોતિષે તંત્રશાસ્ત્રે વ ત્રિશદે વ્યથિરિપ્કે ।

અર્થ માત્રં તુ ગૃહ્ણીયાન્નાત્ર શબ્દં વિચારયેત્ ॥

જ્યોતિષ, તંત્રશાસ્ત્ર, વિવાદગ્રંથ, આશુવેદ અને શિલ્પગ્રંથોમાં તેની ભાષાના શબ્દોનો બહુ વિચાર ન કરતાં તેના અર્થનેજ અહંણુ કરવો.

આથી સુત્ર વાચકોને હંસવૃત્તિથી આ ગ્રંથ વાંચવા વિનંતિ છે. જે કંઈ ક્ષતિ જણાય તે પ્રત્યે લક્ષ ખેંચવાથી બીજી આવૃત્તિમાં તેનો સંકર્ષ સ્વીકાર થશે.

આભાર ફરીત

વડોદરાના સ્વ. મહારાજ સયાજીરાવના લક્ષ્મીવિલાસ પ્રેક્ષના શિક્ષી તેમજ ભાવનગર હાદાસાહેબના વિશાળ જ્ઞાન મંદિરના તથા અન્ય ગ્રંથસત સૌરાષ્ટ્રના જ્ઞાન મંદિરોના નિર્માતા મારા પિતાશ્રીના કાકાશ્રી પ. પ. દેલાસવાની પ્રાણજીવન જોડારામના ચરણે બેસી શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસનો મેં પ્રારંભ કર્યો અને તેમણે

જો કોવમાં રસ જુગુત કર્યો. તેમના ઋણનો અહીં ઉલ્લેખ કરતાં મને હર્ષ થાય છે. પંચાળના ત્રિનેત્રેશ્વર (તરણેતર)નો મહા શિવપ્રાસાદ તથા અન્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્યોની નિર્મીતા મારા કેલાસવાસી પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીએ તથા મુખ્ય પાંજરાપોળનું બન્ધ જેન મંદિર તથા સૌરાષ્ટ્રના અન્ય જેન મંદિરોના સ્થપતિ સ્વર્ગસ્થ વેડીલ બધું બાંધ્ય કરેલાં છે મૂળથી જ શિવ પિતાના જે સંસ્કાર સીધા છે તેમજ મહુ તો મારાથી વાળી શકાય તેમ નથી. તેમજ સ્વ. વેડીલ બધું ત્રંબકલાલબાઈએ આ ગ્રંથની પ્રાથમિક અભિવેગ આપેલા કેટલાંક સલાહ-સૂચન માર્ગદર્શક બની છે તે માટે તેમનો ઉપકૃત છું. ઉપરાંત આ ગ્રંથ પ્રકાશનના હુકમ કામગીરી વ. બધું રેવાશ કરેલાં છે પોતાના વિજ્ઞાન તથા ભક્તિના પશ્ચિસિક ગ્રંથોના જોખન પ્રકાશનના દીર્ઘ અનુભવનો લાભ આપી મારા આ ગ્રંથ-પ્રકાશનનું કાર્ય સરળ, સુધક, કમખર્ચ કરી આપ્યું છે. અને સૌંતર વર્ષની વય છતાં પ્રકાશનના સર્વ કામનો બોલો ઉપાડી લઈ મને નિશ્ચિત કર્યો છે. તેમની ખત તથા શ્રમ વિના આટલો વહેલો આ ગ્રંથ પ્રગટ થઈ શકત નહિ. આ સર્વ વેડીલોના ઋણ સ્વીકારી નોંધ લેતાં મને હર્ષ થાય છે. તેમના શુભાશીર્વાદની કૃપાવર્ષા સદા મારા પર થતી રહેા એવી જગન્નિયંતા શ્રીહરિ પાસે મારી નમ્ર યાચના છે.

સૌરાષ્ટ્ર સંયુક્ત રાજ્યના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ સાહેબ અને સોમનાથ ટ્રસ્ટના માનદ મુખ્ય સંચાલક નામદાર જમસાહેબ સર દિગ્વિજયસિંહજી બહાદુર સોમનાથ ટ્રસ્ટના ચેરમેન તરીકે શ્રી સોમનાથના ગગનચુંબી શિવાલય-મહામેઝપ્રાસાદ-ની રચના દરમિયાન મારા પ્રત્યે અપૂર્વ કૃપા-સહભાવ દર્શાવી સ્વજન જેવો ગણી વારંવાર જે ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે તે માટે હું તેમનો સદાનો ઋણી છું. તેમણે આ ગ્રંથ-‘દીપાલ્કવ’ ની રચના થતી જાણી હર્ષ પ્રદર્શિત કરી સદા ઉત્સાહિત કર્યો છે; અને આ ગ્રંથ પર શુભાશીર્વાદાત્મક બે શબ્દો લખી આપવા કૃપા કરી છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું. ઉપરાંત આ કાર્યમાં મારા શુભેચ્છક માર્ગદર્શક સન્મિત્ર શ્રીમાન પ્રભુદાસ-બાઈ હ. પ્રેમાણી સાહેબનો પણ હું ઉપકૃત છું.

પ. પૂ. જગતગુરુ ૧૦૦૮ શ્રી દ્વારકાપીઠાધીશ્વર શંકરાચાર્યજી સ્વામીશ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થજી મહારાજને દીપાલ્કવ ગ્રંથ અંગે પાઠવેલા શુભાશીર્વાદ બંધક હું તેમનો પરમ ઉપકૃત છું. તેમજ જેનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયોદયસુરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને દીપાલ્કવ ગ્રંથની ઉપયુક્તતા સાથે દર્શાવેલી શુભાશિષ માટે હું અંતરથી ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથનો આમુખ ગુજર સાહિત્યમાં અસ્મિતા પ્રકટાવનાર, અનેક સમૃદ્ધ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતનું ગૌરવ વધારનાર, ઉત્તર પ્રદેશના ભૂતપૂર્વ ગવર્નર, શ્રીમાન કેનૈયાલાલ મા. મુનશીજીએ મારા પરના પ્રેમભર્યા સહભાવના કારણે લખી આપેલા વચન આપ્યું હતું. તે તેમણે ત્વરિત લખી મોકલી જે ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે તેમનું ઋણ ભૂલી શકાય તેમ નથી.

આ ગ્રંથ પ્રકાશન માટે પ્રોત્સાહન આપી બ્લાકરજી શુદ્ધિ ઉપરાંત મુદ્ર તપાસી

છેવટ શુદ્ધિપત્રક લખી દેવા માટે જ્યપુર નિવાસી વિદ્વાન પંડિતજી શ્રી ભગવાન-
દાસભાઈ જેને જે શ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ભારત સરકારના પુરાતત્વ ખાતાના મે. ડિરેક્ટર જનરલે શિલ્પ સ્થાપત્યના
આવા પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશન કાર્યમાં ઉત્સાહ બતાવી હિંદ સરકારનું લક્ષ્ય દોરી
આ ગ્રંથ પ્રકાશનના ઉત્તેજનાથ રા. ચાર હજારની ગ્રાંટ મેળવી આપવા બદલ
તેમનો તેમજ વડી સરકારના સાયન્ટીફિક રીસર્ચ એન્ડ કલ્ચરલ અફેર્સ ખાતાના
આસિ. એક્ઝ્યુકેશનલ એડવાઈઝરનો પણ ઉપકૃત છું.

કાશી બનારસ હિન્દુ યુનીવર્સિટીના પ્રાચ્ય વિદ્યાના અધ્યક્ષ શ્રી વાસુદેવ શરણ
અથવાલજી શિલ્પ સ્થાપત્યના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉઠો રસ ધરાવે છે. તેમણે આ
દીપાલ્કવ ગ્રંથ વાંચી હર્ષ પામી જે માર્ગદર્શક ભૂમિકા સાથે શુભાશીર્વાદ મોકલ્યા
છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું. ઉપરાંત પુરાતત્વ ખાતાના ટેમ્પલ સર્વે પ્રોજેક્ટના
સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી. કૃષ્ણદેવજીએ મારા પ્રત્યે જે સહભાવ બતાવી આ કાર્યમાં સાથ
દઈ ગ્રંથ વિષે જે સહાનુભૂતિપૂર્ણ શબ્દો લખી મોકલ્યા છે તે બદલ તેમનો હૃદય-
પૂર્વક આભાર માનું છું. સંસ્કૃત સાહિત્યના રસજ્ઞ પાઠીતાણાના જન્મ ડો. ભાનુશંકર-
ભાઈ આચાર્યની બેઠેની સ્વચ્છ પણ માર્ગદર્શક બની છે તેની સહર્ષ નોંધ લઉં છું.

આ ગ્રંથમાં ઇસેંહ જેટલા ચિત્રો, નકશા, કેહા ઇં આપેલા છે. તે અવકાશના
સમયે બેસી મેં તૈયાર કર્યો છે. પણ બહારગામની મારી શિલ્પકાર્યના ધંધા અંગેની
ચાત્રાના લીધે મને પુરો સમય નહિ મળતો હોવાથી રૂપકામના સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના
પ્રખ્યાત યુવાન શિલ્પી ધ્રાંગધ્રા નિવાસી શ્રી ચંદુલાલ ભગવાનજીએ કેટલાક ચિત્રો
તૈયાર કરી આપેલ છે તેનો સહર્ષ ઉલ્લેખ સાથે ઉપકાર માનું છું. ઉપરાંત અન્ય
કેટલાયે આલેખનો દોરવામાં મારા બાણેજ ચિ. ભગવાનજી મગનલાલ પણ મને
પૂબ મદદગાર થયેલ છે તેની સહર્ષ નોંધ લઉં છું.

પ્રેમાજ વડીલ જેવો સ્વજનભાવ દર્શાવનાર શુભેચ્છક મિત્ર અને છાપકામની
અનેક ગુંચો ઉકેલી આપી આ ગ્રંથ પ્રકાશનનું કામ સરળ કરી આપનાર ભાવ-
નગર સમાચાર પ્રેસના માલિક શ્રી જયંતીલાલભાઈનો મારા પર પરમ ઉપકાર થયો
છે જેની હું સહર્ષ નોંધ લઉં છું. તેમજ તેમના પ્રેસ-કામદારોએ પણ પ્રકાશનની
કાળજી રાખી બનતું સુષક કામ કરી આપ્યું છે તે માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમજ
આ ગ્રંથનો ઉત્તર ભાગ અપના છાપખાનામાં શ્રી ચંદુભાઈએ ત્વરિત છાપી આપવા
બદલ તેમને તેમજ તેમના પ્રેસ-કામદારોને ધન્યવાદ ઘટે છે. વળી આ ગ્રંથમાં
છાપેલા સર્વ લાઇન પ્લોઝ તથા હાફટોન ફોટો પ્લોઝ રાજકોટના રૂપમ પ્લોઝ
મેકર્સ શ્રી બાબુભાઈએ કાળજીથી ત્વરિત તૈયાર કરી આપી મને આભારી કર્યો
છે:-સર્વે સુખિનઃ સંતુ, સર્વે સંતુ નિરામયા; સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યંતુ, મા કાશ્વદ
દુઃખં આનુયાત્ ॥ ઇતિશુભં. વિ. સં. ૨૦૧૬ના આશ્વિન વિજયાદશમી ગુરુવાર.
તા. ૨૬-૬-૧૯૬૦ શિલ્પ-નિવાસ-પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

મહારાજેર ઓઘડભાઈ સોમપુરા.

दीपार्णव ग्रन्थ की भूमिका ।

भूमिका-लेखक : एशिया खंड का सुप्रसिद्ध कला-स्थापत्य का मर्मज्ञ प्रखर पुरातत्वज्ञ
डॉ. वासुदेवशरण अग्रवालजी-अध्यापक-कला और स्थापत्य विभाग-काशी विश्वविद्यालय

श्री प्रभाशंकर ओषडभाई सोमपुरा सौराष्ट्र के इस समय प्रख्यात स्थपति हैं। प्राचीन मन्दिर निर्माण के शिल्प का जैसा प्रकृष्ट अनुभव उन्हें है वैसा कम देखने में आता है। यही कारण है कि सोमनाथ के मध्यकालीन भग्न शिवमन्दिर के स्थान पर जब नये मन्दिर के निर्माण का निश्चय किया गया तो उस कार्य के लिये सब का ध्यान श्री प्रभाशंकरभाई की ओर ही गया और वह कार्य उन्हीं को सौंपा गया। उस समय सार्वजनिक दृष्ट्या यह भी कि स्थापत्य और शिल्प की दृष्टि से मध्यकालीन सौराष्ट्र के महान् देवप्रासादों की जो परम्परा थी उसी शैली का अवलम्बन लेते हुए नये मन्दिर का भव्य स्वरूप कल्पित किया जाय। श्री प्रभाशंकरजी को भी अपनी योग्यता प्रदर्शित करने का सुयोग प्राप्त हुआ और उन्होंने सोमनाथ पाटन में अर्वाचीन शिवमन्दिर का निर्माण प्राचीन वास्तु शास्त्र के अनुसार ही सम्पन्न कराया। उन में जगती, प्रासादपीठ, मण्डोहर और शिखर इत्यादि की रचना और सात्र-सजा के रूप में प्राचीन वास्तु-विद्याचार्यों के कौशल का नया संस्कार देखकर प्रसन्नता होती है।

श्री प्रभाशंकरभाई से हमारा प्रथम परिचय लगभग १२ वर्ष पूर्व नई दिल्ली में हुआ था। बहुत दिनों से हमारी दृष्टि किसी ऐसे व्यक्ति के दर्शन की थी जो मध्यकालीन शिल्प-ग्रन्थों की पारिभाषिक शब्दावली का ज्ञान रखना हो और जो प्राचीन मन्दिर अवशिष्ट हैं उनके साथ मिलाकर उन ग्रन्थों की व्याख्या समझा सके। श्री प्रभाशंकर के रूप में इस प्रकार के स्थपति से मेरा साक्षात् परिचय हुआ। उन्हें मन्दिर निर्माण के शास्त्र और प्रयोग दोनोंका मन्दिर परिचय है। हमने स्वयं अनेक शब्दोंका उनसे संग्रह किया और यह दृष्ट्या प्रकट की कि वे शिल्प शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दों का एक कोश ही तैयार कर दें। उन्होंने इस मुझाव को सहर्ष स्वीकार किया और जैसा उन्होंने मुझे सूचित किया है आजकल वे इस प्रकार के कोश का निर्माण कर रहे हैं। कई वर्ष पूर्व श्री प्रभाशंकरजीने रागा कुम्भा के राजकीय-स्थपति सूत्रधार मंडन के अति उपयोगी ग्रन्थ प्रासादमंडन की अपनी लिखी हुई गुजराती टीका हमारे पास भेजी थी। वह ग्रन्थ तो सुद्रिष्ट नहीं हुआ, किन्तु उसी की गुजराती और हिन्दी टीका जयपुर के पंडित भगवानदासने अनेक नकशों के साथ तैयार की है जो हम समय छप रही है। भाई प्रभाशंकर और पंडित भगवानदास दोनों का जन्म सौराष्ट्र मंडल के पारल्लिपुर या पालिताना नगर में हुआ था जहां प्राचीन मन्दिर शिल्प की परम्परा के अनुकूल मूल अभि तक पाए जाते हैं। इसी बीच में श्री प्रभाशंकरजीने अपनी प्रतिभा का सतुल्य एक नये ग्रन्थ के उद्धार में किया है। स्थापत्य और मन्दिर निर्माण सम्बन्धी दीपार्णव नामक संस्कृत ग्रन्थ का गुजराती अनुवाद ५६० नकशों के साथ उन्होंने तैयार किया है और वह इस विशद रूप में मुद्रित और प्रकाशित भी हो रहा है। भारत में नामा प्रकार के शिल्पों की और विशेषतः वास्तु और स्थापत्य की परम्परा लगभग ५ सहस्र वर्ष से चली जाती है। नामा रूपों में इसका विकास हुआ है। चैत्यगृह, स्तूप, तोरण-वेविकाएँ, देवमन्दिर, राजप्रासाद,

नगर, बापी, जलाशय, दुर्ग, स्तम्भ आदि के सहजों उद्धारण देश में इस समय भी सुरक्षित हैं। वास्तु विद्या नितान्त व्यावहारिक ज्ञान है। किन्तु यह करते की विद्या है। जो क्रियाकुशल है वही इसका सच्चा जानकार है, किन्तु प्रयोग के पीछे वास्तु की भी द्रव सत्ता थी और निर्माण सम्बन्धी गणित का पूरा ज्ञान—जो ज्ञान प्रयोग कुशल स्थितियों के पास रहता था उसे मान कहते थे। लौभाग्र्य से इस विषय का 'मानसार' नामक एक विशिष्ट ग्रन्थ अभी तक सुरक्षित रह गया है। वह लगभग गुप्त युग के वास्तु और स्थापत्य का निर्देश करता है। श्री प्रसन्नकुमार आचार्य ने उसे मूल, अपित्री अनुवाद और शब्दसूची के साथ सम्पादित किया है। संस्कृत साहित्य में प्राचीन वास्तु और शिल्पविद्या सम्बन्धी ग्रन्थों का भी पर्याप्त विस्तार मिलता है। उनमें से कुछ महत्वपूर्ण ये हैं:—अर्थशास्त्र (अ० २१-२३), मानसार, बृहत्संहिता (अ० ५३-५८), भंजुश्रीमूलकल्प, मत्स्यपुराण (अ० १५२, २५५, २५७, २५८, २६२, २६३, २६६, २७०), गरुड पुराण (अ० ४५-४८), अग्नि पुराण (अ० ४२-४६, ४६-५५, ६०, ६२, १०४-१०६), विष्णुधर्मोत्तर पुराण (चित्र-सूत्रप्रकरण), समराज्यवृद्धि, मानसोद्धार, अपराजितपृच्छा, संशयसुख, ईशानशिवगुरुद्वैतपद्धति, मयमतम्, कामिकाग्राम, अश्वमेधमेदाग्राम, काश्यपशिल्प, वास्तुशास्त्र, शिल्पशास्त्र, हयग्रीवपंचरात्र, लक्षण-सारसमुच्चय (३५०० श्लोकों का महत्वपूर्ण अत्रकशित ग्रन्थ), प्रामादमण्डन, काममण्डन, क्षीरार्णव, दीपार्णव इत्यादि।

यह प्रवृत्ति की बात है कि इस मूल के अविच्छाद्य ग्रन्थ मुद्रित हो चुके हैं। किन्तु जिस रूप में ग्रन्थग्रन्थों का प्रकाशन होना चाहिए वेग-एक को छोड़ कर शेष ग्रन्थों के सम्बन्ध में अभी तक नहीं हुआ है। वास्तुशास्त्र संबंधी साहित्य का प्रामाणिक संस्करण वही हो सकता है जिसमें पारिभाषिक शब्दों की व्याख्या की गई हो और विषय के स्पष्टीकरण के लिए मानचित्रों का आश्रय लिया गया हो। एक बड़ी आवश्यकता इस बात की भी है कि जो देवप्रसाद या मन्दिर विद्यमान हैं उनके साथ सांख्यिक वर्णन का तुलनात्मक अध्ययन किया जाय। तभी उन वर्णनों का मर्म और स्वरूप एवं पारिभाषिक शब्दों के लक्षण समझ में आ सकते हैं। जिस साहित्य का ऊपर उल्लेख किया गया है उस सब को आधार बना कर उसकी शब्दावली का कोष रूप में संग्रह करने और मचित्र व्याख्या करने की भी आवश्यकता है। अनुसंधान कार्य में सलमन किसी भी विशिष्ट संस्था को यह कार्य अनेक रूप में लेना चाहिए। इसी के साथ यह भी आनुवंशिक रूप से कर्तव्य है कि जो शब्दावली पुराने शिल्पी या कारीगरों के पास अभी तक बच गई है उसका भी संग्रह समय रहते कर लिया जाय। विशेषतः राजस्थान, गुजरात, सौराष्ट्र, केरल, तमिलनाडु, उड़ीसा और नेपाल में इस प्रकार की महत्त्वपूर्ण शब्दावली अभी तक प्राप्त की जा सकती है। यह कार्य परिश्रमसाध्य तो अत्यंत है किन्तु प्राचीन भारतीय स्थापत्य की परिभाषाओं समझने के लिए अत्यंत आवश्यक भी है।

इन प्रकार के साहित्य का जिस रूप में प्रकाशन होना चाहिए, उसका एक अच्छा उदाहरण श्री प्रमोदचरणजीने 'दीर्घागव' ग्रन्थ के इस संस्करण द्वारा प्रस्तुत किया है। इस ग्रन्थ में सप्ताहस आध्याय हैं। प्रारंभ के उन्नीस अध्यायों में प्रामाद निर्माण संबंधी विधि का विस्तार से वर्णन है। इन में जगती (अ० ३), प्रामादपीठ (अ० ४), मण्डोवर (अ० ५), द्वार (अ० ६), शिखर (अ० ९), मण्डप (अ० १०) और संवरणा (अ० ११), ये प्रकरण अत्यंत महत्त्वपूर्ण हैं। मध्यकालीन प्रासादों में जगती पीठ का महत्त्वपूर्ण स्थान था। प्रासाद या मंदिर के गर्भे पृष्ठ

श्री जितनी चौड़ाई हो उससे तिगुनी, चौगुनी या पांचगुनी चौड़ाई का जगती पीठ बनाया जाता था। उसे प्रासाद का अधिष्ठान भी कहते थे। जगती की ऊंचाई का अनुपात प्रासाद के मण्डोवर या कोठे की ऊंचाई के अनुसार रखा जाता था। (पृ० ३७)। यदि चौबीस हाथ या ३६ फुट ऊंचा प्रासाद हो तो जगती का उदय ८ हाथ या १२ फुट तक हो सकता था। इसी से उसके महत्त्व का अनुमान किया जा सकता है। उच्छ्राय या ऊंचाई को जगती के नाना प्रकार के धरों से अलंकृत किया जाता था। इन का भी व्योरेवार उल्लेख प्रस्तुत ग्रन्थ में (पृ० ३८), एवं वास्तु-सार, प्रासादमण्डन आदि साहित्य में आया है। उदाहरण के लिए नीचे से शुरू कर के पहले जाव्यकुम्भ (हिन्दी जाड़मो), कर्णिक (हि० कनी), पद्मपत्र युक्त शीषे पत्रिका, छुरक (हि० छुरा), कुम्भक, कलश, अंतःपत्रक या अंतराल, कपोताली (हि० केवाल) पुष्पकण्ठ, इस प्रकार जगती के भव्य स्वरूप की कल्पना की जाती थी।

इस प्रकार की जगती के मध्य भाग में प्रामाद या देव मन्दिर का विन्यास किया जाता था। उसके पांच भाग मुख्य थे—पहला प्रामादपीठ, दूसरा मण्डोवर या कोठा या गर्भगृह, तीसरा शिखर, चौथा आमलकशिला एवं पांचवां भुज। प्रासादपीठ के कई प्रकार होते थे। जैसा विशाल मंदिर का उठान होता था उसी के अनुसार जगती और प्रासादपीठ की कल्पना की जाती थी। प्रासादपीठ में भी जाव्यकुम्भ, कणाली, प्रामपट्टी (मिहमुख या कीर्तिमुख) के अतिरिक्त विशेष शोभा के लिए कई प्रकार के धर रखे जाते थे। उन में अश्वधर, नरधर और हंसधर मुख्य थे। कुमारपाल युग में इन धरों का पूरा विकास हो गया था। नरधर में स्त्री पुरुषों के चौरागी आसनो में अंगमरोड की पूरी कला दिखाई जाती थी और ऐसा विश्वास था कि उस से मंदिर पर विजयी नहीं गिरेगी। मध्यकालीन बड़े मंदिरों में इन्हें स्पष्ट देखा जा सकता है। जाव्यकुम्भ के नीचे कई मोटे पथरों के मजबूत थर रखे जाते थे उन्हें भिन्न कहते थे।

इसके ऊपर वास्तविक प्रासाद या मंदिर का निर्माण किया जाता था। उसके लिए प्राचीन शब्द गर्भगृह या किन्तु मध्यकाल में उसे मण्डोवर कहने लगे। इस शब्द की व्युत्पत्ति सार्थक है। ऊंची जगती या पीठ को 'मण्ड' कहते थे और उसके ऊपर गर्भगृह के रूप में जो चोकोर या आयत कोठा बनाया जाता था वही मण्डोवर कहलाया। मण्डोवर के उदय या ऊंचाई को मूलनासिक जीतना रखते हैं, क्योंकि मूल से लेकर नासिका तक का उदय या प्रमाण इसके अंतर्गत आता था। प्रासाद की भित्ति या ती एक दम सीधी सपाट होती थी या आगे चलकर उग्री में रथ, प्रतिरथ, कोणरथ, ये कई भाग निर्गम और प्रवेशक की युक्ति से बनाए जाते थे। इन्हीं फालनाओं को मिलानेवाले छोटे भाग नन्दी कहलाते थे। ग्रन्थ में मण्डोवर के स्वरूप निर्माण का विस्तार से वर्णन किया गया है, और उसके विविध धरों के संस्कृत नाम और परिभाषाएं एवं उनकी ऊंचाई और निर्गम का उल्लेख आया है (पृ० ५६-७०)। इस विवरण से ज्ञात होता है कि प्रासाद का अंग-प्रत्यंग गणितीय प्रमाण से नियंत्रित था। प्रत्येक भाग की ऊंचाई, उसका निर्गम या प्रवेश एवं दूसरे भागों के साथ उसका अनुपात निश्चिन्त था। ये सारी नाप-जोख प्रधान स्थपति के मस्तक में विद्यमान रहती थी और तदनुसार ही अन्य शिल्पी प्रत्येक धर के एक-एक पथर को भूमि पर घड कर तैयार करते जाते थे, और वहीं से प्रासाद के उदय में एक धर के बाद दूसरे धर की उत्तरोत्तर रचना होनी जाती थी। मानोन्मान की यह परिपाटी बंधी-बंधाई होती थी। जिसे परम्परागत नाप-जोख के अनुसार प्रासादों का निर्माण करने वाले अन्य शिल्पी

या सिल्लाट भी जानते थे। यही भारतीय वास्तुविद्या की मान्य लोह-पद्धति थी और आज भी जहाँ यह कला पश्चिमी आक्रमण से सुरक्षित है वहाँ वास्तुविद्याचार्य स्वपति या शिल्पी इस प्रकार संपूर्ण जानकारी प्रायः कण्ठस्थ रखते हैं। मण्डोर के कई घरों में छुरक, कुम्भक, अंतर्पत्र, कपोताली, मंचिका, जंघा, प्रासपट्टी, भरणी, कूटलाग (छाया), आदि मुख्य थे। इनमें मंचिका या मंजी के ऊपर जंग का स्थान महत्वपूर्ण था। उमी में देवागना या मुरमुन्दरी मूर्तियों का निवास किया जाता था। इन्हें ही वास्तुपार में ठकुर के रूप में पेशणिका कहा है जो नाथ्य की विविध मुद्राओं का प्रदर्शन करती हुई दिखाई जाती थीं। उझीना और खजुराहो के मंदिरों के मण्डोबरो पर जंग भाग में बनी हुई की मूर्तियाँ उग शिल्प को प्राणवत्ता प्रदान करती हैं। कहीं-कहीं दो जंग भी बनाई जाती थी जिन्हें तलजंघा और उपरिजंघा कहते थे। इस प्रकार के प्रासाद का एक मानचित्र पृ. ६६ पर अंकित है।

प्रासाद के द्वार का निर्माण और अलंकरण भी महत्वपूर्ण अंग था। द्वार के दोनों स्तम्भ कई शाखाओं में बाँट कर बनाए जाते थे। इन्हें द्वारशाखा (हिं. बागसाख) कहते थे। उन्हीं से निकले हुए तिसाही (सं. त्रिशाला), पंचसाही (सं. पंचशाखा) शब्द भी लोक में प्रचलित हैं। द्वारशाखाओं की संख्या नौ तक कही गई है। प्रत्येक की अलग अलग मन्त्रा होती थी जैसे पत्र-शाखा, गन्धर्वशाखा, रूपशाखा, रत्नपत्रशाखा, सिंहशाखा आदि। स्पष्ट है कि उग-उम अलंकरण के अनुसार इन शाखाओं का नाम पड़ता था। वराहमिहिरने द्वार के अलंकरणों का बहुत ही सटीक वर्णन किया है। जो गुप्तकालीन मंदिरद्वारों पर घटित होता है। उम वर्णन में मंगल्य-विदग अर्थात् मांगलिक पक्षी नामक अलंकरण का भी उल्लेख आया है। यह अभी तक हमें केवल आसाम प्रदेश के दहपर्यंतिया नामक स्थान में बने हुए गुप्तकालीन मंदिर द्वार पर मिला है। गुप्तयुग में मंदिर के द्वार की शोभा उच्च विलक्षण होती थी और कई प्रकार के मौलिक अभिप्रायों से द्वाराक्षाओं का रूपम्पादन किया जाता था। मध्यकाल में भी प्रासाद-द्वार एवं तोरणों का महत्व विविष्ट बना रहा। मंदिर के सामने एवं भीतर भी कई प्रकार के तोरण विकसित किए गए, द्विष्टोलक तोरण, तलक तोरण, कपडंजी तोरण इत्यादि। बागसाख का नकशा स्वपति के कौशल का सूचक होता है। बागसाख के निचले भाग में जिसे टेरा कहते हैं, जीम में आकृति बनाई जाती थी, जहाँ गुप्तयुग में प्रतिहारी मूर्तियाँ अंकित की जाती थी। पर के क्षीय भाग या उत्तरंग को और निचले भाग या देहली को भी अलंकृत किया जाता था। देहली के तल दर्शन में वृत्तमंदारक या संतानक और उसके दोनों ओर कीर्तिवक्त्र या ग्राम अर्थात् मिहमुख बनाए जाते थे।

कूटलाय या छाजे से ऊपर शिल्प आरंभ होता था। शिखर के निर्माण में भारतीय शिल्पियोंने अपने कौशल की पराकाष्ठा विकसित की। शिखरों के विविध प्रकार एवं अंगप्रत्यंग का वर्णन करने के लिए एक महाग्रंथ ही चाहिए। नाग जाति के मध्यकालीन शिखरों में दो अलंकरण मुख्य थे। एक श्रृंग दूसरे अण्डक। श्रृंग शिखर की चारों दिशाओं में बनाए जाते थे और वे छोटे बड़े कई होते थे। इन में सब से बड़े श्रृंग के उग्रश्रृंग कहा जाता था, जिसके लिए लोक में छातियाश्रृंग नाम पड़ा है। एक प्रकार से यह शिखर का सम्मुख दर्शन होता था जिसे धूर्गों के रूप में दोहराया जाता था। प्रासाद निर्माण की इस विशेषता का स्पष्ट परिचय किसी मंदिर के शिखर को देखने से ही समझा जा सकता है। मंदिर के चीमुखी दर्शन को छोटे रूप में उत्कीर्ण कर के अण्डक का रूप दिया जाता था। इस से शिखर की ऊँचाई कम से अलंकृत की जाती थी। नाना

जाति के प्रासादों के शिखर का भेद अङ्गको की संख्या पर निर्भर करता था। कहीं अङ्गकों के लिए कूट शब्द भी प्रचलित था और एक सहस्र कूट वाले शिखरों का निर्माण भी सुनने में आता है। भूम और अङ्गकों के ऐसीदा विन्यास का निर्माण करने में मध्यकालीन महास्वपतियोंने रेखा-गणित की जिस जादूगरी का परिचय दिया है उस की कल्पना से सतिष्क चक्राने लगता है। सत्य तो यह है कि प्रासाद के जिस भाग को भी लें उसी में रेखाओं की भारीकी और जडाऊ लक्षण की शक्ति की पराकाष्ठा पाई जाती है, मानों मंदिर निर्माण पाषण-शिल्पियों का काम न रह कर सोने चांदी का जडाऊ काम करनेवालों का शिल्प बन गया था। शिखर के ऊपरी भाग में स्कंघ, आमलक शिला, कलश और ध्वजा का सज्जिवेश रहता था।

जिस प्रकार ब्रह्मसूत्र या कर्चाई में, वैसे ही गर्भसूत्र या लम्बाई में भी कई भाग विकसित हुए, जैसे गर्भगृह (हिन्दी गभारा), उसके आगे अंतराल या कौली मण्डप, फिर गूढमंडप, फिर त्रिक मंडप या त्रीकी, फिर रंगमण्डप या नृत्यमण्डप और अन्त में मुखमण्डप। इन गूढमंडप का शिखर गर्भगृह के शिखर से भिन्न होता था और उसे षष्ठा या गूमट कहते थे। गर्भगृह का शिखर उदयात्मक या उठा हुआ, और मंडप का शिखर बैठता हुआ होता था, जिस के घर एक दूसरे से सटे हुए रक्खे जाते थे। इनका उदाहरण पृ० ८८ के संमुख मानचित्र में स्पष्ट होता है। मण्डप की छत या गूमट के निचले भाग को बितान कहते थे, जिसमें अनेक प्रकार के अलंकरणों से युक्त कमण्डः ऊपर उठने हुए और घटते हुए घर बनाए जाते थे। इन्हीं में देदरिका, गजताल (दायी के ताल की आकृति जैसा, हि० गगालु) और कोल नामक घर घर मुख्य थे। इसके जिस भाग में १६ विधाधरों की मूर्तियां बनाई जाती थीं उसे गूमट का रूपकण्ड कहते थे। गूमट के मध्य में भीतर की ओर पद्मशिला का अलंकरण उसे विशिष्ट शोभा प्रदान करता था और विशाल आकार वाले झरर की तरह लटकता हुआ दिखाई पड़ता था। आबू के देवदाहा मंदिर में संगमरमर की जो पद्मशिला है उसकी शोभा संसार में अद्वितीय मानी जाती है। गूमट के बाहर की ओर का भाग संवरणा कहलाता था और उसमें घण्टिका, कूट और सिंहों के अनेक अलंकरण बनाकर नाना भेदों का निर्माण किया जाता था। इस प्रकार की पचीस संवरणाओं का विवरण विद्वान् व्याख्याकार ने किया है (पृ० १७१)। संवरणा के बीचों बीच सब से ऊपरी नाग में मूल घण्टिका और उनके अतिरिक्त और भी छोटे आकार की घण्टिकाएं बनाई जाती थीं। इन सबका विवरण चित्रों के साथ व्याख्याकार ने स्पष्ट किया है।

श्री प्रभाशंकरजीने इस एक ग्रन्थ की परिभाषाओं को स्पष्ट करने में जो परिश्रम किया है उससे उनका पाण्डित्य और अनुभव तो प्रकट होता ही है, किन्तु हमारा विश्वास है कि समस्त वास्तु शास्त्र के सुस्पष्ट अध्ययन का एक नया द्वार भी उन्मुख होता है। उनके दिखाए मार्ग से वीरार्णव ग्रंथ की परिभाषाओं को जानकर समरांगण-पूजधार, अपराजित-वृष्ठा, आदि अन्य किल्ल ग्रन्थों का भी मर्म समझने में सहायता मिलेगी। इसके लिए हम शिल्पविशारद स्थपति श्री प्रभा-शंकरजी सोमपुरा के अत्यंत अनुग्रहीत हैं। इतने अधिक चित्रों के साथ इस वीरार्णव ग्रंथ का प्रकाशन उनके अध्यवसाय का प्रमाण है।

शारद पूर्णिमा, सं. २०१७

वासुदेवशरण अश्रवाल

५-१०-६०

आचार्य, कला और स्थापत्य विभाग, काशी विश्वविद्यालय.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	शीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	शीटी	अशुद्ध	शुद्ध
४	१६	काणमर्यादाद्	कोणमर्यादात्	६२	२६	श्रीपीओ।	शिःपीओ।
६	२२	दैर्घ्य	दैर्घ्य	६५	७	भृगघोर	सुगुघोर
७	१७	गजशालाय	गजशालायां	६६	१६	भृगुधोर	भृगुधोर
८	८	आप, अने	आप, उत्तरभां	६६	३२	क२२।	क२२।
			ग० आप	६६	१६	विषे	विषे
११	६०	११-११x	१२-११x	६६	१६	परिवर्जनियम्	परिवर्जनीयम्
११	३६	४-११x४-११	४-२१x४-२१	१०५	८	श्रु	श्रु
१३	२	वापि	वापी	१०५	१४	युक्तिसूत्रेण	युक्तिसूत्रेण
१६	१४	भंगण यंद	यंद भंगण	११२	१६	भीष्म	भीष्म
२०	१५	इन्द्रावाक	इन्द्रावाक	११६	१७	...पादोन	...पादोनः
२३	१३	कृष	कृषा	११७	२६	व	नैव
२७	२	मर्वक यार्ण	मर्वकन्याणं	१२३	३	घटोदय	घटोदय
२७	२१	राहिणी	रोहिणी	१२८	१५	शिलान्तः	शिलातः
३३	१२	द्वयोः	द्वयोः	१२८	२८	मथा	मथो
३४	५	पुरुषस्य	पुरुषस्य	१३४	१७	त्रिहस्ते	त्रिहस्ते च
०५	७	ओ अ	ओ अं	१३५	४	हस्तस्योर्ध्व	हस्तस्योर्ध्व
३६	२१	११५ थी २२०	११५ थी १२०	१३६	२	अ॥३	अ
३७	१६	यात्रीशुधी	यात्रीशुधी	१३७	६	सब	सर्व
३७	२०	हस्तसाक्षा	हस्तसाक्षा	१३७	१६	कुंमकेन	कुंमकेन
४२	५	करोन्नतम्	करोन्नतम्	१४०	७	वितावानैक...	वितावानैक...
४७	१७	बुद्धिरेकैकमंगुलम्	बुद्धिरेकैकमंगुलम्	१५२	३३	रविनादो	रविनादः
५१	२८	निगमं	निगमं	१५३	६	स्तंभाष्टाक्षीति	स्तंभाष्टाक्षीतिः
५३	२६	निगंधार	निगंधार	१५३	१५	द्वादशालरं	द्वादशालरं
५५	५	प्रासादस्यौ	प्रासादस्य	१५५	१	शिवनादा	शिवनादाः
६१	२	पुनरेव	पुनरेवं	१५५	१८	...कुंम	कुंमः
६५	८	अरण्यूर्ध्व	अरण्यूर्ध्व	१५६	१	विषम	विषमे
६८	८	सूरः	सूरः	१५६	१५	द्वित्रिपत्रेण	द्वित्रिपत्रेण
७२	१	आगनी	आथा आगनी	१६०	६	पट्टपादन	पट्टपादन
७३	१६	पर्यंक-द्वारं	पर्यंक-द्वार	१६१	५	प्रासादप्रे	प्रासादप्रे
७४	२२	भूमिजे	भूमिजे	१६२	१५	मत्तावरणं	मत्तावरणं
७७	२४	पंचशास्त्रं	पंचशास्त्रं	१६२	२५	छिद्रभरनी	छिद्रभरनी
७६	४	बसुभाग	बसुभाग	१६३	१२	त्रिभूम्यतं	त्रिभूम्यतं
८६	१०	कार्योन्तरत्रके	कार्योन्तरत्रके	१७१	२७	यथाशक्ति	यथाशक्ति
				१८०	१५	अधभागे	अधभागे

પૃષ્ઠ	શ્લોકી	અનુક્ર	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	શ્લોકી	અનુક્ર	શુદ્ધ
૧૮૦	૧૫	ચૈવ	ચૈવ	૨૮૩	૨૭	મુશલ:	મુશલ:
૧૮૫	૨૮	કાંચ	કાંચ	૨૮૩	૩૦	છત્રકાળિ	છત્રકાળિ
૧૮૫	૨૮	વિજ્ઞાતા	વિજ્ઞાતા	૨૮૪	૧૧	પદ્મપ્રાંસ-	પદ્મીત્ર્યંશશક્તિપિંદ
૧૮૭	૬	પંચાશકે	પંચાશકે			શક્તિપિંદ	
૧૮૯	૨૩	પદ્મસાચુના...	પદ્મસાચુના...	૨૮૪	૧૨	કંટકોપેતો	કંટકોપેતો
૧૮૮	૫	...ડથસ્તે	...ડથસ્તાત્	૨૮૪	૧૩	દખ્ધ	દખ્ધ
૧૮૫	૬	ધાટત	ધાટત	૨૮૬	૬	તદ્ દ્વિહીનં	તદ્વિહીનં
૧૮૫	૨૫	કથયન્તિ	કથયન્તિ	૨૮૬	૧૮	દ્વયંમુલાભ્યા	દ્વયંમુલાભ્યા
૧૮૬	૧૨	રૂદ્રા દક્રમે	રૂદ્રાદિક્રમે	૨૮૭	૧	દ્વિમુદ્રિયન્થ	દ્વિમુદ્રિદ્વયં
૧૮૮	૬	સમ	સમ	૨૮૭	૫	પૂરકેન્	પૂરયેત
૧૮૯	૨૨	કુર્વાતિ	કુર્વાત્	૨૮૭	૨૨	આર્યુતનો	આર્યાવાળું
૨૦૧	૧૧	ચન્દ્રાકિત	ચન્દ્રાકિત	૨૮૮	૫	બોદશાગુલિ:	બોદશાગુલ:
૨૦૨	૧૬	કારાયેદ્	કારાયેદ્	૨૮૮	૯	મુશલં	મુશલં
૨૦૫	૧૮	તુર્જનો	તુર્જનો	૨૮૮	૧૦	તદ્ગઢ:	તદ્ગઢ:
૨૧૪	૧૦	બીજી વાર	બીજી વાર	૨૮૮	૧૦	મુશલપદ્મ	મુશલપદ્મ
૨૧૪	૨૫	પગગતિમ્	પગં ગતિમ્	૨૮૯	૧૩	ષટ્	ષટ્
૨૧૮	૨૧	લિંગયાતે	લિંગયાતે	૨૯૧	૨૦	ઉપરના ભાગ	વિસ્તાર ભાગ
૨૧૯	૫	દ્રષ્ટિ	દ્રષ્ટિ	૨૯૧	૨૧	ભાગની	ભાગની આકૃતિ
૨૨૦	૧૪	દ્વિતમ્	દ્વિતમ્			શૌભાવમાન	શૌભાવમાન
૨૨૨	૨૩	વિધાયતે	વિધાયતે	૨૯૨	૪	અંગલી દેવી	એવી અંગલી દેવી
૨૨૩	૨૧	વિધાયતે	વિધાયતે	૨૯૨	૫	મૂળ ભાગના	મૂળથી ભાગ મુધી
૨૨૪	૬	દુરિત:	દુરિત:	૨૯૫	૧૫	અથોટ	અથોર:
૨૪૨	૩	બળ્યા	વિજ્યા	૨૯૫	૨૨ ૨૪	વેંત લંબાઇ	આંગળ વિસ્તારનો
૨૪૬	૧૬	સ્ય	સ્ય	૨૯૬	૭	કરપના કરવી	કરવી
૨૫૧	૧૬	દક્ષિણ	દક્ષિણ	૨૯૬	૧૦	સાત...ગણુ	સાત આંગળ
૨૫૨	૨૪	સુદર્શનમ્	સુદર્શનમ્	૨૯૬	૧૨	“ભોતીની માળા પટકાવવી”	
૨૭૩	૨૪	શૈલ્યેવ	શૈલ્યેવ	૨૯૬	૧૩	ગુન્કા..	ગુન્કા...
૨૭૪	૨	ઐન	ઐમસ્વ	૨૯૬	૧૯	ચાન્તદ્વદત્ર	ચાન્તદ્વદત્ર
૨૭૭	૧૬	સ્થામનર્ણુ	લોલો વર્ણુ	૨૯૭	૨	તીક્ષ્ણંતરે	તીક્ષ્ણંતરે
૨૮૦	૭	મુચ્છે	મુચ્છં	૨૯૭	૧૩	ગુલાયતનં	ગુલાયતં
૨૮૦	૭	દ્વસ્તૌ	દ્વસ્તૌ	૨૯૭	૧૩	સપ્તાશુ	સપ્તાશુ
૨૮૦	૧૧	ગીત	ગીત	૨૯૨	૬	બીલેસા કમળ	કમળની કળી જેવી
૨૮૦	૧૧	દ્રષ્ટિ	દ્રષ્ટિ			જેવી	
૨૮૨	૮	યુક્ત	યુક્ત	૨૯૨	૯	ત્રિચતુર્થમાત્ર	ત્રિચતુર્થચમાત્ર
૨૮૨	૮	હુદિમાન	હુદિમાન	૨૯૨	૧૩	ચાસં	ચાસં
૨૮૨	૧૩	ચમમૂર્ણ	ચમમૂર્ણ				

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૯૨	૧૯	કરવાં	વિસ્તારનાં કરવાં	૩૩૦	૧૯	ચતુર્માસ	ચતુર્માસ
૨૯૩	૨૧	બાહુવલય	ઊંચું બાહુવલય	૩૩૧	૧૧	કર્ણ સદૃશ	કર્ણસદૃશ
૨૯૩	૨૯	પર્વના જોડલી	પર્વનાં પહેરાવવી, તે જોળી	૩૩૧	૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૮	શ્રેયાંસ	શ્રેયાંસ
૨૯૪	૧	મુધી વક્ર	સમાન અથવા વક્ર	૩૩૧	..૨૯.....	શ્રૃંગ ૧૭	શ્રૃંગ ૧૩
૨૯૪	૧૮	ભાતીએથી	સાથળથી	૩૩૨	૮	ઊરુઃ શૃંગાદ્યકં	ઊરુઃશૃંગાદ્યકં
૨૯૭	૨૪	ચાણગોનં	ચામાણ ભાગોનં	૩૩૨	૧૪	વિશતિપદ...	વિશતિપદ...
૨૯૮	૫	આઠ ભાગે	આઠમા ભાગે	૩૪૨	૧૫	ચૈવ	ચૈવં
૨૯૯	૭	બાહુનું	પરિધવાળું બાહુનું	૩૩૨	૧૮	પ્રતિકર્મ	પ્રતિકર્મં
૨૯૮	૮	(અંશ)	(આગળ)	૩૩૩	૧	ગમનિર્ગમ	સમનિર્ગમે
૨૯૮	૯	તાર	લંબામ	૩૩૩	૧	દિગઃ	દિશિ
૨૯૮	૧૭	વહિમુલ્લે	વહિમુલ	૩૩૪	છેલ્લી	કર્ણ રથે ચ	કર્ણ રથે ચ મદ્યાર્ધ
૨૯૯	૧	તત્તોઘ્યં	તત્તોચં			મદ્યાર્ધે	
૨૯૯	૧૦	અગર	અને પહેાળાં પાંચ	૩૩૫	૧	નંદિકોળી	નંદિકોળી
૨૯૯	૧૯	ઔગ્ર્યૂ	ઔગ્ર્યૂ	૩૩૭	૪	પ્રિયદં	ત્રિપદં
૨૯૯	૨૧	છ આડેનિ	સોળ પાંખડી	૩૩૭	૧૬	૫ કેસરી	૧ કેસરી
૨૯૯	૨૬	...ગાશકંઃ	...ગાશકંઃ	૩૩૯	૧૭	૧૮૭	૧૮૧
૩૦૨	૮	શૈલાનાજાન	શૈલજાન	૩૪૦	૧૦	લીકુન	લીકુને
૩૦૩	૧૬	મધુર્ચ્છેન	મધુર્ચ્છેન	૩૪૧	૩૯, ૧૦, ૧૮, ૧૯	નેમિ	નેમિ
૩૦૪થી	૪	આપેલી છે	આપેલી નથી				
૩૦૪થી	૬	સદીના	સદીની	૩૪૧	૫	કર્ણ...કાર્ય	કર્ણાં ..કાર્યઃ
૩૨૧	૫	વિકક્તિન	વિમાન્ત	૩૪૧	૫	પ્રતિકળ	પ્રતિકર્ણ
૩૨૧	૮	કર્ણ	કર્ણાં	૩૪૧	૨૦	શ્રૃંગ ૬૫	શ્રૃંગ ૬૧
૩૨૧	૯	સ્તથેવ	સ્તથેવ	૩૪૧	૮	ચતુર્દશ	ચતુર્દશ
૩૨૩	૩	...રુઠ.	...રુઠ	૩૪૧	૯, ૧૦, ૧૯, ૨૦	નેમિ	નેમિ
૩૨૪	૧૫	પ્રત્યાગાનિ	પ્રત્યાગાન				
૩૨૫	૬	તથેવ	તથેવ	૩૪૧	૧૨-૨૧	૬૫	૬૧
૩૨૫	૧૮	પર એ	પર એ ક્રમ	૩૪૨	૧	દ્વાદશેનો	દ્વાદશેનો...
૩૨૫	૧૯	એક શૃંગ	સર્વતોભદ્ર	૩૪૨	૧	પ્રત્યાગાનિ-	પ્રત્યાગાનિ
૩૨૭	૨૫	કર્ણ ડસ્ય	કર્ણાડસ્ય	૩૪૩	૩	ચૈવ	ચૈવં
૩૨૭	૨૫	દ્વિમાગિક	દ્વિમાગિકઃ	૩૪૩	૧૦	દ્વાવિંશતિપદ...	દ્વાવિંશતિપદ...
૩૨૮	૧૪	વૈ	વૈ	૩૪૩	૧૫	કેસરી	કેસરી
૩૨૯	૧	કેસરી	કેસરી	૩૪૩	૧૮	પ્રત્યાગાનિ-	પ્રત્યાગાનિ
૩૨૯	૩	ચૈવ	ચૈવં	૩૪૪	૧૨	મદ્યાર્ધ	મદ્યાર્ધ
૩૩૦	૨	પ્રકર્તવ્યોઃ	પ્રકર્તવ્યા	૩૪૪	૨૨	ષટ્	ષટ્
૩૩૦	૧૬	ક્ષેત્ર	ક્ષેત્રે	૩૪૪	૨૪	વેદરૂપ...	વેદરૂપ...

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
३४५	१८-३	हृथत्वारि	हृवत्वारि	३८२	११	सत्वं	मत्वं
३४६	२२	५ सर्वातामिद्र	६ सर्वातामिद्र	३८३	२०	सत्प	सत्प
३४६	३१	शुंग २२१- निवृत्ति १६	शुंग २२१	३८४	३१	दै ये	दै ये
३४७	१३	शब्द भेदतः	शब्द भेदतः	३८६	१२	दाक्ष	दाक्षा
३४८	२	१२५	१२५	३८७	८	श्यामवर्ण	श्यामवर्ण
३५०	१८	वर्ण	वर्ण	३८८	४	च्युता श्यामा	च्युता श्यामा
३५१	६	...स्थितस्यायां	...स्थितस्यायां	३८९	८	मृताश्च	मृताश्च
३५१	१९	युक्ता च	युक्ताश्च	३९०	४	श्रुते ज्ञाना	श्रुते ज्ञाना
३५१	१७	...परिवारिणा	...परिवारिणाः	३९१	६	पीता वरालम्बा	पीता वरालम्बा
३५१	१६	विष्णुपुत्र	विष्णुपुत्र	३९२	२	भयलंगल ज्ञान	भयलंगल ज्ञान
३५१	२०	केशान्ता	केशान्ता..	३९३	१०	वन्त	वन्त
३५२	४	कम्पवागाः	न कम्पवागाः	३९४	५	...हस्तकम्	.. हस्तकम्
३५३	६	जागृन्धे	जागृन्धे	३९५	८	श्रेयाम	श्रेयाम
३५३	१२	अगुलि आग	अगुलिआग	३९६	१२	उत्तर	ईश्वर
३५३	१६	हजामि...	हजामि	३९७	१४	मिस्थान मानवी	मिस्थान मानवी
३५३	२०	तुम्हाष्टा...	तुम्हाष्टा	३९८	८	उत्तरापादा	उत्तरा पादा
३५४	१०	नामो	नामि	३९९	१७	खेट	खेट
३५४	६	मानेना	मानेन	४००	१७	११-१२ कंद्या	कंद्या
३५४	१७	मंगुलम्	मांगुलम्	४०१	—	श्लेष	श्लेष
३५४	८	भवेत्	च भवेत्	४०२	१५	सर्प अने	सर्प, सर्प अने
३५४	१०	द्वयगुलं	द्वयगुलं	४०३	८	हरा	टस्था
३५४	१४	तुयोष्टी	तुयोष्टी	४०४	२	संख्याया	संख्याय
३५६	१६	पट्टाणि भे	पट्टाणि भाः	४०५	२	विद्यादेव्यः	विद्यादेव्यः
३५६	२०	पौडगागल	पौडगागुल	४०६	६	व	वज्र
३५६	२२	रंगुलं	रंगुलं	४०७	८	तेजा	तेजा
३६२	२०	शोशिन	शोशोना	४०८	८	वाहनम्	वाहनम्
३६४	६	मेहार्थ	मेहार्थे	४०९	१३	श्वेत	श्वेत
३६५	१६	भागान	भागान	४१०	२	श्वेतवर्णा	श्वेतवर्णः स्याद्
३६८	१३	देव्या	देव्य	४११	१२	श्यामवर्ण	श्यामवर्णः
३६८	१३	कोधौ	कोधौ	४१२	१६	भूमि	भूमिताः
३६८	१	यक्षिण्या	यक्षिणी	४१३	३	नदायुध	नदायुध
३७१	८	इदं	इदं	४१४	१८	दुन्दुभिः	दुन्दुभिः
३७३	१३	भूलोको भुव- लकिशो	भूलोको भुवो लकिशः	४१५	८	पात	पात
३७६	१८	शोदयो	शोदयः	४१६	८	वालेन्दु	वालेन्दु

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪૦	૧૪	સર્વમૂત	સર્વમૂત	૪૫૯	૧૦	મ્યૂનિ	ત્રિગવ્યુતિ:
૪૪૨	૨૬	કાલિ	કાલી	૪૬૦	૨	ચંદ્રાનનયો	ચંદ્રાનન:
૪૪૨	૨૬	કાલરાત્રિ	કાલરાત્રી	૪૬૧	૧૮	ચત્રિમાન	ચક્રિણ
૪૪૨	છેલ્લી	રાક્ષરી	રાક્ષસી	૪૭૩	૮	ડોળી	ઢોળી
૪૪૬	૪	ચથા	ચથા	૪૭૩	૧૨	શીર્તિ	શીતિ
૪૪૬	૧૪	પ્રોક્તો	પ્રોક્તો	૪૭૩	૨૦	મુલ્લાયતે	મુલ્લાચતે
૪૮૪	૧૮	ધમો...	ધર્મે	૪૭૩	૨૨	મુલ્લાયતે	મુલ્લાયતે
૪૪૯	૨૩	કોત્તમ	કોત્તમમ્	૪૭૭	૫	વિદ્ધિનં	વિદ્ધીનં
૪૪૯	૨૪	ચતુર્દિશિ	ચ ચતુર્દિશિ	૪૭૭	૧૦	...ભાગત	...ભાગત:
૪૫૨	૧૧	જિનેન્દ્રાશ્વ	જિનેન્દ્રાશ્વ	૪૭૭	૧૯	પદ સમોસર્ણ	પદં સમોસર્ણ
૪૫૨	૨૬	મુપરિદા...	મુપર્ણદા ..	૪૭૯	૨૭	શાશ્વતગિન	શાશ્વતગિન
૪૫૬	૮	મુપર્વદા	પર્વદા	૪૮૦	૩	શાશ્વતના	શાશ્વતના
૪૫૬	૧૨	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ	૪૮૨	૨૫-૨૯	શાશ્વતના	શાશ્વતના
૪૫૭	૭	રાત્રિના:	રાત્રિના	૪૮૪	૧૪	વર્ધમાના...	વર્ધમાના...

પાનું ૨૧૪. લીટી ૧૦. સુધારી વાંચો ક-કાર્ધ પાણુ કારણસર એકલી પીઠિકા-જળાધારી જરૂર સ્થાપન કરી શકાય. લિંગ નહિ.

પાનું ૨૮૯. શ્લોક ૩૭. સાચો અર્થ : કમળ જેવું કમળ, કાનતા લોલક જેવું પત્ર, પદ્માસન, અર્થ પદ્માસન અને દરનયુગલ એ યોગમુદ્રાઓ છે.

પાનું ૨૯૧. શ્લોક ૭. સાચો અર્થ : વાળતા અતભાગથી મુકૂટના અતભાગ સુધી જટા મુકૂટની ઉચાર્ધ ૨૪ આંગળી ૭૧, ૧૮, ૧૦ કે ૧૬ આંગળી રાખવી. લગાટે-કપાળે પટ્ટો કરવો.

પાનું ૨૯૪. શ્લોક ૯૮-૩૫-૩૬. સાચો અર્થ : અનામિકા અને અંગુઠો વાંકા કરીને હથેળીમાં રાખવા. કનિષ્ઠા આંગળી કંઈક વાંકી રાખવી અને મધ્યમા તથા તર્જની સીધી રાખવી. તેને સૂરીમુદ્રા કહે છે. તે કર્ણસૂત્ર બરાબર મીથમાં રાખવી સૂરીમુદ્રાની સાથે તર્જની જોડવામાં આવે તો અકુશમુદ્રા થાય છે. અંગુઠો, અનામિકા અને મધ્યમા આંગળી મધ્યમાં રાખવી અને કનિષ્ઠા આંગળી કંઈક વાંકી રાખવી અને તર્જની આંગળી સીધી રાખવી તેને તર્જનીમુદ્રા કહે છે.

પાનું ૨૯૫. શ્લોક ૪૨. સાચો અર્થ : પાનિની ઉપર બન્ને ખાજી જે સૂત્ર હોય તે અજવીર ખાજીયુ.

પાનું ૨૯૭. શ્લોક ૫૪-૫૫-૫૬. સાચો અર્થ : જે દ્રવ્યની શ્રુતિ બનાવી હોય તે જ દ્રવ્યનાં આયુર્ધો હોય. સૌ આંગળ લાંબું ધનુષ્ય કરવું. તે ૯, ૭, ૫ અથવા ૩ આંગળ લીન અથવા અધિક માનવું કરવાથી ત્રણ પ્રકારે ધનુષ્યનો ઉદય થાય છે. પુરી મુદ્રી પ્રમાણુનો વિસ્તાર કરવો તેના મધ્યથી બન્ને છેડા કમથી પાતળા થતા જાય. જેથી બન્ને છેડા અરધા અરધા આંગળ વિસ્તારતા અને ગોળાકારમાં ત્રણ આંગળના થાય.

પાનું ૨૯૮. લીટી ૧૦-૧૧. પૂરજની લખાઈના ત્રીજો ભાગે ઉઠી નાખી કરવી.

પાનું ૨૯૯. લીટી ૧૧-૧૨. ચર્મમૂતના એ વલય કડાથી યુક્ત ડમરૂ કરવું. ખાજીના ગોળાકાર મુખ આમડાથી મહેલા કરવા.

પાનું ૨૬૯. શ્લોક ૬૪, ૬૫. સાચો અર્થ : કમંડળ નવ આગળ લાંબું અને લંબાઈથી અરધું કે પોણું ઉચાઈમાં કરવું.

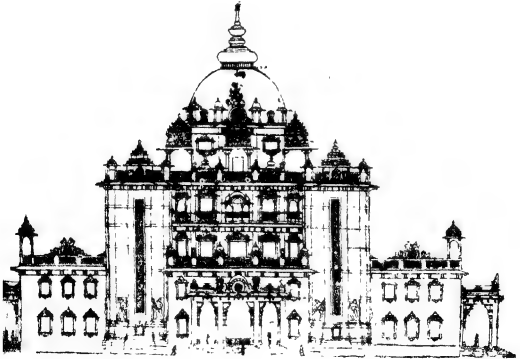
પાનું ૩૨૨. ન્યાં શૃંગ ૧૦૮૫ તિલક ૧૨ છે ત્યાં શૃંગ ૧૧૧૭ તિલક ૪ એમ વાંચો.

પાનું ૩૨૪. ન્યાં શૃંગ ૨૪૭ છે ત્યાં શૃંગ ૨૩૭ વાંચવા.

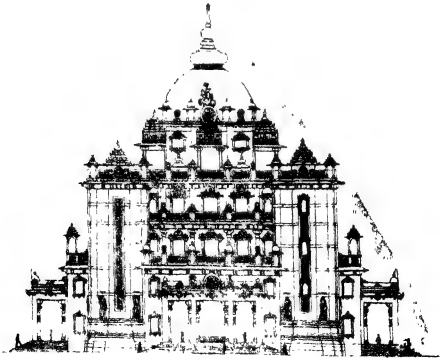
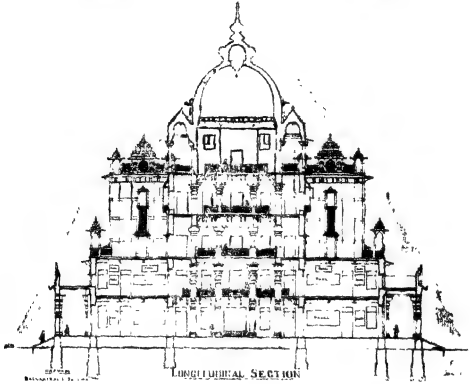
પાનું ૪૬૦. લીટી ૩. નારાયણે વર્ધમાન પર્યાકાસનસ્થિત. । ઉમેરો.

આ ઉપરાંત શ્લોકોમાં કેટલેક સ્થળે બે શબ્દો સાથે મૂકવાને બદલે વચ્ચે અંતર રાખીને લખ્યું છે અગર અંતર રાખવાને બદલે સાથે લખ્યા છે. તે સુધારીને વાંચવું. દાખલા નરીકે-પાનું ૪. શુભ વેદમસુ ને બદલે શુભવેદમસુ. અથવા પાના ૪૮-૫૨. તતોહીર્મ ને બદલે તતો હીર્મ.

ન્યુ દિલ્હીમાં ગાંધી સ્મારકનિધિના પ્લાનો : પ્ર. ઓ. સોમપુરા

न्यू इंदिरा गांधी स्मारकनिषिना खानो : प्र. ओ. सोमपुरा

श्री गणेशाय नमः

श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्यायां

ज्ञानप्रकाश-दीपार्णवे

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

आयतत्वाधिकारः

(शिल्पप्रभा भाषाटीका सहितः)

॥ अथ श्री मायाम्तरकारस्य मंगलाचरणम् ॥

जगत्त्राणं महादेवं सोमनाथं सरस्वतीम् ।

विघ्नेशं विश्वकर्माणं नित्यं मया नतोऽस्त्यहम् ॥ १ ॥

प्राचीनं शिल्पशास्त्रं च वास्तुविद्यां दीपार्णवे ।

गुर्जर-भाषया बह्वे शिल्पप्रभया टीकया ॥ २ ॥

जगत्पुं रक्षन् करवावाणा श्री सोमनाथ महादेवने अने विधाने आपनारी सरस्वती देवीने, विघ्नी शान्ति करवावाणा श्री गङ्गेशने, अने जगत् अष्टा श्री विश्वकर्माने अङ्कितपूर्वकं हुं नमस्कार कइं छुं. (१) दीपार्णवभां वास्तु-विद्या नामनुं जे प्राचीन शिल्पशास्त्र विश्वकर्माये रचेलुं छे, तेना सर्व जने उपयोग करी शकै तेवा आशयशी, तेनुं शिल्पप्रभा नामनी टीका साथे गुजराती भाषांतर हुं* कइं छुं. (२)

श्री विश्वकर्मा उवाच—

इदानीमभिधास्यामि सूत्रपातविधिं क्रमात् ।

शुभे मासे सिते पक्षे आदित्ये चोत्तरायणे ॥ १ ॥

चन्द्रताराबले प्रोक्ते शुभे लग्ने शुभे दिने ।

देवान् ऋषीन् पूजयित्वा तोषयित्वा च क्षिप्रिनः ॥ २ ॥

गृहारम्भोदितैर्विष्ण्वैः सूत्रपातं समाचरेत् ।

* रक्षयित प्रभाशंकर आचार्यभाषा सोमपुरा.

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે કે— પ્રથમ સૂત્રપાત (સૂત છોડવાની) વિધિ હું કહું છું : દેવાલય કે ઘરનો આરંભ શુભ માસમાં અઞ્જવાળિયા પક્ષમાં અને ઉત્તરાયણનો સૂર્ય હોય ત્યારે કરવો. જે શુભ દિને ચંદ્રમા અને તારાનું બળ હોય તથા શુભ લગ્ન હોય તે દિવસે દેવોની અને સ્થિતિઓની પૂજા કરીને તેમજ શિદ્ધિઓને સંતુષ્ટ કરીને, ઘરના આરંભના નક્ષત્રને દિવસે જમીનનું માપ કરવા માટે સૂત છોડવું. ૧-૨

માસફલ—

ચૈત્રે શોકકરં વિદ્યાદ્ વૈશાખે ચ ધનાગમમ્ ॥ ૩ ॥

જ્યેષ્ઠે^૧ ગૃહાણિ પીડ્યન્તે આષાઢે પશુનાશનમ્ ॥

શ્રાવણે ધનવૃદ્ધિશ્ચ શૂન્યં ભાદ્રપદે ભવેત્ ॥ ૪ ॥

કલ્હશ્ચાશ્વિને માસે મૃત્યુનાશશ્ચ કાર્તિકે ।

માર્ગશીર્ષે^૨ ધનપ્રાપ્તિઃ પૌષે ચ^૩ ધનસમ્પદઃ ॥ ૫ ॥

માઘે ચાગ્નિમયં કુર્યાત્ ફાલ્ગુને શ્રીઃ શુભોત્તમા ॥

ખાત સુદ્ધન^૪ :— ગૃહારંભ જો ચૈત્ર માસમાં કરે તો શોક ઉત્પન્ન થાય; વૈશાખ માસમાં ધનની પ્રાપ્તિ થાય; જ્યેષ્ઠ માસમાં ઘરની હાનિ થાય, (મક પીડા વગેરેથી); આષાઢ માસમાં પશુઓનો નાશ થાય; શ્રાવણ માસમાં ધનની વૃદ્ધિ થાય; ભાદ્રપદ માસમાં ઘર શૂન્ય રહે; આસો માસમાં કલેશ થાય; કાર્તિક માસમાં નોકર વાકરનો નાશ થાય; માગશર માસમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય; પૌષમાસમાં ધન સંપત્તિ વધે; માઘ માસમાં ઘરનો આરંભ કરે તો અગ્નિનો ભય ઉત્પન્ન થાય; અને ફાલ્ગુ માસમાં ગૃહારંભ કરે તો શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મી મળે. ૩-૪-૫

ગૃહારંભતિથિ—

પ્રતિપત્કૃષ્ણપક્ષીયા દ્વિતીયા ત્રામ્તુર્કર્મણિ ॥ ૬ ॥

તૃતીયા પચ્ચમી^૫ ચૈવ સપ્તમી^૬ દશમી તથા ।

एकादशी त्रयोदशी तिथयश्च शुभावहाः ॥ ७ ॥

ઘરનો આરંભ કરવામાં કૃષ્ણપક્ષની એકમ અને બીજી પક્ષની બીજ, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, દશમ, અચ્યારસ અને તેરશ, એ તિથિઓ શુભ કારક છે. ૬-૭

૧ જ્યેષ્ઠે પ્રહાઃ પીડ્યન્તે—પાઠાન્તરે.

૨ કામસમ્પદઃ—પ્રાઠાન્તરે.

૩ નવમી તથા.

કઈ સંક્રાંતિમાં કયા મુખનું ધર કરવું—

કન્યા-તુલા-વૃશ્ચિકેડકે ન ગૃહં પૂર્વસન્મુખમ્ ।

ધને ચ મકરે કુમ્ભે ન કુર્યાદ્ દક્ષિણોન્મુખમ્ ॥ ૮ ॥

મીને મેષે વૃષે ચૈવ ન કુર્યાત્પશ્ચિમોન્મુખમ્ ।

મિથુને કર્કટે સિંહે ન કુર્યાદુત્તરોન્મુખમ્ ॥ ૯ ॥

ત્યારે કન્યા, તુલા અને વૃશ્ચિક રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે પૂર્વ દિશા સન્મુખના દ્વારવાળું ધર ન કરવું. ધન, મકર અને કુંભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે દક્ષિણ દિશાના મુખવાળું ધર ન કરવું. મીન, મેષ અને વૃષભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે પશ્ચિમના દ્વારવાળું ધર ન કરવું. મિથુન, કર્ક અને સિંહ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે ઉત્તર દિશાના દ્વારવાળા ધરનો આરંભ કરવો નહિ. ૮-૯

સર્વ દિગ્દાર—

સિંહે ચૈવ તથા કુંભે વૃશ્ચિકે વૃષમે રવૌ^૧ ।

નૈવ દોષો ભવેત્તત્ર કુર્યાન્નાતુર્દિશં મુખમ્ ॥ ૧૦ ॥

શુભાશુભ-ગૃહાણાં ચ પ્રાસાદાનાં વિશેષતઃ ॥

શુભ તેમજ અશુભ ઘરોને માટે અને વિશેષ કરીને પ્રાસાદોને માટે એવો નિયમ છે કે, સિંહ, કુંભ, વૃશ્ચિક અને વૃષભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે ત્યારે દિશામાંની કોઈ પણ દિશાના દ્વારવાળા ભવનનો આરંભ કરી શકાય છે. ૧૦

આય મણુવાની રીત (અં. ૧)—

આયમૃસં વ્યયં તારામંશકં ચ ક્રમેણ તુ ॥ ૧૧ ॥

ધાન્નશ્ચ દીર્ઘતો વ્યાસં ગુણયેન્નાષ્ટભાજિતે ।

ધ્વજાદીનાં શેષમાયો લખ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૨ ॥

ધ્વજો ધૂમસ્તથા સિંહઃ શ્વાનો વૃષસ્વરૌ ગજઃ ।

ધ્વાંક્ષત્રૈવ સમં દૃષ્ટ્વા પ્રાચ્યાદિષુ પ્રદક્ષિણાઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્યોન્યાભિમુખાસ્તે ચ કર્મચ્છન્દાનુસારતઃ ।

૧ સિંહ જાય વૃષ' ચ વૃશ્ચિકઘટી યાતે હિતં સર્વતઃ ॥

(રાખવલ્લભ-અધ્યાય ૧, શ્લોક ૬)

મકાન-બવનના આથ, નક્ષત્ર, વ્યય, તારા અને અંશક એ અનુક્રમે મેળવવા. ઘર કે પ્રાસાદની ભૂમિની લંબાઈ અને પહોળાઈનો ગુણુકાર કરી તે રકમને આઠે ભાગવી. જે શેષ રહે તે ધ્વજાદિ આપે બહુવા. ૧ ધ્વજ, ૨ ધૂમ, ૩ સિંહ, ૪ ન્દાન, ૫ વૃષ, ૬ ખર, ૭ ગજ, ૮ ધ્વાંશ, એ આઠ આપે અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં સામસામા દષ્ટિ રાખીને રહેલા છે. ૧૧, ૧૨, ૧૩.૧

શુભાશુભ આય—

ધ્વજઃ સિંહૌ વૃષગૌ શસ્યન્તે શુભ વેશ્મસુ ॥ ૧૪ ॥

અધમાનાં સ્વરો ધ્વાંશો ધૂમ્નઃ શ્વાનઃ સુસ્વાવહઃ ।

૧ ઔ વિશ્વકર્મા પ્રકાશ અ. ૨ માં ગણિત કર્યાં સુધી મેળવવું તેની મર્યાદા કહે છે.

વકાદશકરાદૃર્ધ્વં વાષવ્ દ્વાત્રિશદ્ધસ્તકમ ।

તાવદાયાદિકં ચિન્ત્યં તદૃર્ધ્વં નૈવચિન્તયેત્ ॥ ૧૩ ॥

આવહવ્યો માસશુદ્ધિર્ન જીર્ણે ચિન્તયેદ્ ગૃહે ॥

અગ્રારથી ઉપર જતીશ હાય સુધીના વાસ્તુમાં આપાદિ અંગ મેળવવા. તે ઉપરના મોટા વાસ્તુમાં આપાદિ અંગ મેળવવાની ચિંતા ન કરવી. હજોદાર કરતાં આવ, વ્યય અને અંશક આદિ અંગ મેળવવાની જરૂર નથી (આમ પ્રમાણ છે હતાં શિષ્ટિઓ. હજોદારમાં આપાદિ અંગ મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે.)

વિવિધ વાસ્તુમાં ક્યાંથી ગણિત મેળવવું—

પ્રાસાદે કાળમર્યાદાદ્ ગૃહે મિત્તિસ્તુ મપ્યતઃ ।

વાપી-કૂપ-તટાગાદૌ આયં દયાશ્ચ મપ્યતઃ ॥ ૧ ॥

મળકપે મિત્તિવાત્તે ચ યાને મપ્યે શ્વયાસને ।

નગરેઽથ પુરે ગ્રામે લંકમાનં વિધીયતે ॥ ૨ ॥

લસુદ્ધસ્તમિતં લંક-માનમાહ પ્રજાપતિઃ ॥

(વાસ્તુકૌસ્તુભ-અ. ૧)

પ્રાસાદને ભિત્તિ સહિત બહાર રેખાએ, ઘરને ભિત્તિ વચ્ચે એટલે અંદરને કોઠે, વાવ, કુવા અને તળાવ આદિમાં અંદર (નીચે જાળની મેથિ) વચ્ચેમાં, ચુટ મંડપને ભિત્તિ સહિત બહાર, અને વાહન તથા પલ્લે અને અંદરના ગાળામાં આપાદિ અંગ મેળવવા. નગર, પુર, ગ્રામને હંક માનથી માપવું. તે હંક આઠ હાથના માનનો બહુવો.

કેટલાક શિષ્ટિપ્રવાહિઓ પાણીયું નક્ષત્ર ગણી અંગ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. પાણીના સાત ગણા વધારીને પછી ગુણાકાર કરે છે. પરંતુ આ રીત પાણી કે કોટના વાસ્તુને માટે બરાબર ન ગણાય એમ હું માનું છું. પરંતુ પાણીયું કોરાથી ગણવાનો પ્રયોગ કદાચ ધાતુ કે રત્નના નાનાં મંદિરાની રચનામાં વ્યાજબી મનાય.

ધ્વજ, સિંહ, વૃષ અને ગજ, એ ચાર આયો શુભ છે. તે ઉચ્ચ વર્ણોનાં ઘરો અને દેવાલયોમાં મેળવવાં શુભ છે. અને અધમ જાતિનાં ઘરોમાં ખર, ધ્વાંક્ષ, ધૂંઝ અને શ્વાન એ ચાર આયો આપવા તે તેમને સુખા-કારી છે.

વર્ણાનુસાર આયનું ફળ—

કલ્યાણં કુરુતે સિંહો નૃપાણાં ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૫ ॥

ત્રિમાણાં ચ ધ્વજઃ શ્રેષ્ઠો વૈશ્યાનાં વૃષ ઉત્તમઃ ।

શૂદ્રાણાં ગજ एवोक्तઃ સર્વકર્મફલપદઃ ॥ ૧૬ ॥

રાજાઓનાં લવન અને ક્ષત્રિયોનાં ઘરો વિષે સિંહ આય આપવો. બ્રાહ્મણોનાં ઘરોમાં ધ્વજ આય, વૈશ્યોનાં ઘરોમાં વૃષ આય, અને શૂદ્રનાં ઘરોમાં ગજ આય આપવો. તે સર્વ કામની સિદ્ધિ કરનારો છે. આ પ્રમાણે ચાર વર્ણોનાં ઘરોને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આયો આપવાથી તેમને ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૫-૧૬.

આયોના ગુણુદોષ—

ધ્વજે ચૈશ્વર્યલાભથ ધૂંઝે સંતાપ एव ચ ।

સિંહે ચ વિપુલા મોગાઃ સદા શ્વાને કલિર્ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

ધનં ધાન્યં વૃષે ચૈવ 'સ્ત્રીમરણં' રાસમે ભવેત્ ।

ગજે મદ્રાણિ પશ્યન્તિ ધ્વાંક્ષે ચ 'મરણં' ધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

ધ્વજ આય ધનનો લાભ કરાવે, ધૂંઝ આય સંતાપ કરાવે, સિંહ આય અગાધ ભોગ આપે, શ્વાન આય કલહ કરાવે, વૃષ આય ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ કરાવે, ખર આય સ્ત્રીનું મરણ કરે, ગજ આય સર્વ કલ્યાણ કરક છે, અને ધ્વાંક્ષ આય મરણ કરક છે. ૧૭-૧૮.

ધ્વજ આય આપવાનાં સ્થાન—

માસાદે પ્રતિમાલિંગે જગતી-પીઠ-મંડપે ।

વેદીકુંડે સુત્તિ ચૈવ પતાકા-છત્ર-ચામરે ॥ ૧૯ ॥

૧ સ્વસ્ત્યુ રાસમે ભવેત્ ॥-પાઠાન્તરે

વાપીકૂપતડાગાનાં કુણ્ડાનાં ચ જલાશયે ।

૧ ધ્વજોચ્છ્રયસ્ય સંસ્થાને ધ્વજં તત્ર પ્રદાયયેત્ ॥ ૨૦ ॥

આસને દેવપીઠેષુ વસ્ત્રાલંકાર-ભૂષણે ।

કેયુઃ-મુકુટાદી ચ નિવેશયેત્ ધ્વજં શુભમ્ ॥ ૨૧ ॥

દેવાલય, પ્રતિમા, શિવલિંગ, જગતી, પ્રાસાદની પીઠ, મંડપ, ચતુકુંડ, દ્વલ્લ, છત્ર, ચામર, વાવ, કુવા, તળાવ, કુંડ, આદિ જગાશય, દ્વલ્લ ઢંડ, દ્વલ્લ પનાકા, સિંહાસન, દેવની પીઠિકા, વસ્ત્ર-ઘરેણાં આદિ આભુષણો, કુંડલ, મુકુટ આદિને વિષે દ્વલ્લ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૯-૨૦-૨૧.

ધૂમ્ર આય આપવાનાં સ્થાન—

અગ્નિકર્મણુ સર્વેષુ હોમશાલામહાનસે ।

ધૂમ્રોઽગ્નિકુંડસંસ્થાને હોમકર્મગૃહેઽપિ ચ ॥ ૨૨ ॥

દરેક અગ્નિ કર્મનાં સ્થાનોમાં. હોમ કરવાની શાળામાં. રસોડામાં, અગ્નિ કુંડ અને હોમ કરવાનાં સ્થળોને વિષે ધૂમ્ર આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૨.

સિંહ આય આપવાનાં સ્થાન—

આયુષ્યેષુ સમસ્તેષુ શસ્ત્રાણાં ભવનેષુ ચ ।

નૃપાસને સિંહદ્વારે સિંહં તત્ર નિવેશયેત્ ॥ ૨૩ ॥

દરેક પ્રકારના શસ્ત્રોને વિષે, શસ્ત્રો રાખવાની શાળાને વિષે, રાખના સિંહાસનને વિષે, નગર કે પ્રાસાદના સિંહદ્વારને વિષે, સિંહ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩

શ્વાન આય આપવાનાં સ્થાન—

શ્વાનો ઇન્દ્રેચ્છગૃહે પ્રોક્તો વેદ્યાગારે નટસ્ય ચ ।

૩ નૃત્યકાર્યેષુ સર્વેષુ શ્વાનઃ શ્વાનોપજીવિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

૧ મૂર્તી લિંગેધ્વજે છત્રે વૈદ્યમાયાદિ કલ્પના ।

વિસ્તારાયમગણના તામન્યત્ર પ્રકલ્પયેત્ ॥

મૂર્તિ ત્રિશ, દ્વલ્લ અને છત્રની આવદિ કલ્પના લંબાઈ વડે કરવી. પણ અન્ય સ્થળે તો વિસ્તાર અને દીર્ઘતાનો અધ્યાસ કરીને તે પરથી ગણના કરવી.

૨ નૃપાણાં પાઠાન્તરે.

૩ વેદ્યા ગૃહેષુ-પાઠાન્તરે.

મહેશ્વ ભતિનાં ઘરોને, વેશ્યાઓ અને નટનાં ઘરોને, નાચવાના ફરેક સ્થાનોમાં, જેની આજીવિકા કૂતરા ઉપર હોય તેવા લોકોના ઘરોને વિશે શ્વાન આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૪.

વૃષ આય આપવાનાં સ્થાન—

વણિકર્મસુ સર્વેષુ મોજ્યપાત્રેષુ મળ્હપે ।

વૃષસ્તુરજ્જાલાયાં ગોશાલા-ગોકુલેષુ ચ ॥ ૨૫ ॥

વાણિજ્ય કર્મ કરનારા વેપારીને ત્યાં, જમવાનાં વાસણોને, ભોજન મંડપને, અશ્વશાળાને, ગૌશાળાને, અને ભરવાડ રખારીનાં ઘરોને વિશે વૃષ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૫.

ખર આય આપવાનાં સ્થાન—

તતવિતતાદિસ્વરે વાદિત્રે ત્રિવિધે તથા ।

કુળાલરજકાદીનાં સ્વરો ગર્દભજીવિનામ્ ॥ ૨૬ ॥

તત, વિતત, ઘન અને સુષિર, એ ચાર પ્રકારનાં વાજીત્રોને, ધોળીના ઘરોને વિશે અને જેની આજીવિકા ગધેડાથી હોય તેવા કુંભારને-ઓડને ઘેર ખર આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૬.

ગજ આય આપવાનાં સ્થાન—

ગજશ્ચ ગજશાલાય સિંહં યત્નેન વર્જયેત્ ।

સિંહાસને ગજં દેયં યાનસ્યાથ સૃદ્ધેષુ ચ ॥ ૨૭ ॥

અન્યોપસ્કરકર્માદૌ કામાગારે સૃદ્ધે ગજઃ ।

ગજશાળાને વિશે ગજ આય દેવો, પણ સિંહ આય કદી પણ ન આપવો. સિંહાસન, પાદાબ્ધી, રથ, ગાડી, આદિ વાહનોને, અને તેનું કામ કરનારાઓના ઘરોને વિશે, સ્ત્રી ક્રીડાગૃહ તથા ભોગ વિલાસના ભવનને વિશે ગજ આય આપવો. ૨૭

ધ્વાંક્ષ આય આપવાનાં સ્થાન—

મઠેષુ યંત્રશાલાસુ જિનશાલાદિકેષુ ચ ॥ ૨૮ ॥

ધ્વાંક્ષશ્ચૈવ પ્રદાતવ્યઃ શિલ્પકર્મોપજીવિનામ્ ।

સ્વકે સ્વકે ચ સ્થાને તે સર્વકલ્યાણકારકાઃ ॥ ૨૯ ॥

સન્યાસીઓના મઠ, યંત્ર બનાવવાના કારખાના, ઉપાશ્રય, શિલ્પનું કામ કરનાર (શિલાવટ, સોની, લુહાર, સુતાર, ચિત્રકાર) આદિના ઘરોને વિશે ધ્વાંક્ષ આય આપવો. એ આઠે આયો પોતપોતાના સ્થાનને વિશે આપવાથી કલ્યાણકારી થાય છે. ૨૮-૨૯.

૧ તંતુચિત્રસુસારાણાં-પાઠાન્તરે વર્ણનો ધધો કરનારા વજ્રકરોને ત્યાં.

આયોની દિશા—

પૂર્વદિશિ ધ્વજં દદ્યાદાગ્નેયે ધૂમ્રમેવ ચ ।

યામ્યાયાં ચ સિંહં દદ્યાદ્ નૈર્ઋત્યે શ્વાનમેવ ચ ॥ ૩૦ ॥

પશ્ચિમાયાં વૃષં દદ્યાદ્ વાયવ્યે સ્વરમેવ ચ ।

ઉત્તરે ચ ગજં દદ્યાદીશાને ધ્વાંસમેવ ચ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વમાં ધ્વજઆય, અગ્નિકોણમાં ધૂમ્રઆય, દક્ષિણ દિશામાં સિંહ આય, નૈર્ઋત્ય કોણમાં શ્વાન આય, પશ્ચિમ દિશામાં વૃષ આય, વાયવ્ય કોણમાં સ્વર આય, અને ઇશાન કોણમાં ધ્વાંસ આય હોય. ૩૦-૩૧

પરસ્પર આપવાના આય—

વૃષસ્થાને ગજં દદ્યાત્ સિંહં વૃષમઠસ્તિનોઃ ।

ધ્વજઃ સર્વેષુ દાતવ્યો વૃષો નાન્યત્ર દીયતે ॥ ૩૨ ॥

વૃષ આયને ઠેકાણે ગજ આય આપવો, વૃષ આય અને ગજ આયને ઠેકાણે સિંહ આય આપવો. ધ્વજ આય કોઈપણ આયને ઠેકાણે આપી શકાય. પરંતુ વૃષ આય કોઈપણ આયના સ્થાને કદી ન આપવો.

આયનાં સ્વરૂપ—

ધ્વજઃ પુરુષરૂપશ્ચ ધૂમ્રો માર્જારરૂપકઃ ।

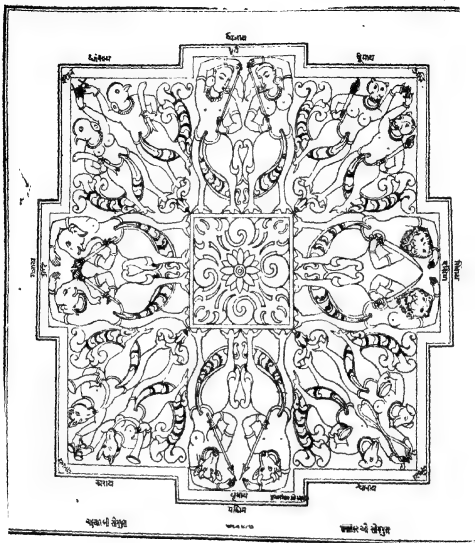
સિંહઃ સિંહસ્ત્રરૂપશ્ચ શ્વાનઃ શ્વાનસ્ત્રરૂપકઃ ॥ ૩૩ ॥

વૃષો વૃષમરૂપાદ્યઃ સ્વરો રાસમરૂપકઃ ।

ગજશ્ચ ગજરૂપેણ ધ્વાંસઃ કાકસ્ત્રરૂપકઃ ॥ ૩૪ ॥

ધ્વજ આયનું રૂપ પુરુષના જેવું, ધૂમ્ર આયનું ખિલાડા જેવું, સિંહ આયનું સિંહ જેવું, શ્વાન આયનું કૂતરા જેવું, વૃષ આયનું બળદના જેવું, સ્વર આયનું ગધેડા જેવું, ગજ આયનું હાથી જેવું, અને ધ્વાંસ આયનું કાગડાના જેવું સુખ-સ્વરૂપ છે. ૩૩-૩૪

૧. શ્લોક ૩૨ના અર્થ આ રીતે કરવામાં આવે છેઃ જે ભતિને ઘેર આવ્ય આપવાનું કશું હોય તે આવ્ય પહેલાં માર્ગમાં આપવો. પહેલે માળે વૃષાય કે ગજાય આપેલ હોય તો તે ઉપર સિંહ આવ્ય ખીલે માળે આપી શકાય. નીચે ગજાય હોય તો ઉપર ગજાય ન આપવો. જ્યારે આવ્ય પર ગજાય હોય, પણ કોઈપણ આવ્ય ઉપર વૃષાય ન આપવો. દરેક આવ્ય પર જ્યારે આપી શકાય. તોજે મત ઉપર ભાવનાનો આ શ્લોક ધરાવે છે. પણ સૌ તેને પ્રમાણિક માનતા નથી.

अथ आयतनां स्वरूपम् ।

मुखैः स्वनामसदृशा नराकारकरोदराः ।

हस्ताभ्यां तद्रूपाढ्याः पादाभ्यां विहगाकृतिः ॥ ३५ ॥

सर्वेषां सिंहवद्वीरा, प्रबलाश्च महोत्कटाः ।

महागणेश्वराः प्रोक्ताः क्षेत्रपाश्च दिशाष्टसु ॥ ३६ ॥

वास्तुकर्मसु सर्वेषु, आयादिकृतयोऽष्ट हि ।

पूजिताः पूजयन्त्येव, निज्जन्ति च पदे स्थिताः ॥ ३७ ॥

આયોનાં નામ પ્રમાણે મુખનું રૂપ જાણવું. પુરૂષની આકૃતિવાળા હાથ અને પેટ જાણવાં, પગો પક્ષીના જેવા, ગળાં સિંહનાં જેવાં. તે આયો બળવાન અને મહા તેજસ્વી છે. મોટા ગણપતિ જેવા, આઠે દિશાના ક્ષેત્રના આધપતિ જાણવા. વાસ્તુ કર્મના દરેક કામમાં તેમને પૂજવાથી, પોતાને સ્થાને રહેવા છતાં વિદ્યેની શાંતિ કરવાવાળા જાણવા. ૩૫-૩૬-૩૭

અથ નક્ષત્ર (અંગ ૨)—ધરના નક્ષત્રની મૂલરાશિ (ક્ષેત્રરૂળ) કાઢવાની રીત
આયામં यदि क्षेत्रं तु विस्तारेण च गुणयेत् ।

સમવિશત્યા હૃદ્ભાગં શેષે સ્યાન્મૂલનિશ્ચયઃ ॥ ૩૮ ॥

પ્રાસાદ કે ધરના ક્ષેત્રની લંબાઈ પહોળાઈને સામસામા ગુણીને જે ક્ષેત્રરૂળ આવે તેને સત્તાવીશે ભાગ દેતાં જે શેષ રહે, તે (ક્ષેત્રની) મૂળ રાશિ જાણવી. ૩૮
મૂલરાશિ પરથી નક્ષત્રનો અંક કાઢવાની રીત—

फले चाष्टगुणे तस्मिन् समविंशतिभाजिते ।

यच्छेषं लभते तत्र नक्षत्रं तद् गृहस्य तु ॥ ૩૯ ॥

ક્ષેત્રરૂળને આઠે ગુણીને સત્તાવીશે ભાગતાં જે શેષ રહે તે ધરના અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રના અંક જાણવા. ૩૯ (ગુઓ કોષ્ટક નં. ૨, ૩, ૪.)

(કોષ્ટક નં. ૨)

સમયોરસ ક્ષેત્રના દેવગણા નક્ષત્રોનું કોષ્ટક

ગજ અને આંબળમાં આંકડા આપેલા છે.

ગ. આ. ઋગ. આ.	નક્ષત્ર	ગ. આ. ઋગ. આ.	નક્ષત્ર	ગ. આ. ઋગ. આ.	નક્ષત્ર
૧-૧×૧-૧	મૃગશીર્ષ	૫-૫×૫-૫	અનુરાધા	૧૦-૧×૧૦-૧	મૃગશીર્ષ
૧-૩×૧-૩	રેવતી	૫-૧૩×૫-૧૩	મૃગશીર્ષ	૧૦-૩×૧૦-૩	રેવતી
૧-૫×૧-૫	મૃગશીર્ષ	૫-૧૫×૫-૧૫	રેવતી	૧૦-૫×૧૦-૫	મૃગશીર્ષ
૧-૧૩×૧-૧૩	અનુરાધા	૫-૧૭×૫-૧૭	મૃગશીર્ષ	૧૦-૧૩×૧૦-૧૩	અનુરાધા
૧-૨૬×૧-૨૬	રેવતી	૬-૬×૬-૬	રેવતી	૧૧-૫×૧૧-૫	પુબ્ધ
૨-૫×૨-૫	પુબ્ધ	૬-૧૭×૬-૧૭	પુબ્ધ	૧૧-૭×૧૧-૭	પુબ્ધ
૨-૭×૨-૭	પુબ્ધ	૬-૧૬×૬-૧૬	પુબ્ધ	૧૧-૧૫×૧૧-૧૫	રેવતી
૨-૧૫×૨-૧૫	રેવતી	૭-૩×૭-૩	રેવતી	૧૧-૨૩×૧૧-૨૩	અનુરાધા
૨-૨૩×૨-૨૩	અનુરાધા	૭-૧૧×૭-૧૧	અનુરાધા	૧૨-૭×૧૨-૭	મૃગશીર્ષ
૩-૭×૩-૭	મૃગશીર્ષ	૭-૧૬×૭-૧૬	મૃગશીર્ષ	૧૨-૭×૧૨-૭	મૃગશીર્ષ
૩-૬×૩-૬	રેવતી	૭-૨૧×૭-૨૧	રેવતી	૧૨-૬×૧૨-૬	રેવતી
૩-૧૧×૩-૧૧	મૃગશીર્ષ	૭-૨૩×૭-૨૩	મૃગશીર્ષ	૧૨-૧૧×૧૨-૧૧	મૃગશીર્ષ
૩-૧૬×૩-૧૬	અનુરાધા	૮-૭×૮-૭	અનુરાધા	૧૨-૧૬×૧૨-૧૬	અનુરાધા
૪-૩×૪-૩	રેવતી	૮-૧૫×૮-૧૫	રેવતી	૧૩-૩×૧૩-૩	રેવતી
૪-૧૧×૪-૧૧	પુબ્ધ	૮-૨૩×૮-૨૩	પુબ્ધ	૧૩-૧૧×૧૩-૧૧	પુબ્ધ
૪-૧૩×૪-૧૩	પુબ્ધ	૯-૧×૯-૧	પુબ્ધ	૧૩-૧૩×૧૩-૧૩	પુબ્ધ
૪-૧૬×૪-૧૬	રેવતી	૯-૬×૯-૬	રેવતી	૧૩-૨૧×૧૩-૨૧	રેવતી
૪-૨૧×૪-૨૧	રેવતી	૯-૧૭×૯-૧૭	અનુરાધા	૧૪-૫×૧૪-૫	અનુરાધા

અથ ગણ (અંગ ૩) નક્ષત્રના ગણની મેત્રી; પરસ્પર ગુણદોષ—

સ્વગણે ચોતમા પ્રીતિ-મધ્યમા દેવમાનુષે ।

કલહો દેવદૈત્યેષુ મૃત્યુર્માનવરાક્ષસે ॥ ૪૦ ॥

ધર અને ધરધણીના નક્ષત્રનો એક જ ગણ હોય તો ઉત્તમ પ્રીતિ રહે. જો એકનો દેવગણ અને બીજાનો મનુષ્યગણ હોય તો મધ્યમ પ્રીતિ બાજવી. પણ જો એકનો મનુષ્યગણ અને બીજાનો રાક્ષસગણ હોય તો તે મૃત્યુકારક બાજવું. એકનો દેવગણ અને બીજાનો રાક્ષસગણ હોય તો કલેશકારક બાજવું. ૪૦

દેવગણ નક્ષત્રો—

મૃગશિરની રેવતી ચ હસ્તઃ સ્વાતિઃ પુનર્વસુઃ ।

પુષ્યાનુરાધા શ્રવણ-મિત્રિ દેવગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

મૃગશિર, અશ્વિની, રેવતી, હસ્ત, સ્વાતિ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અનુરાધા અને શ્રવણ, એ નક્ષત્રો દેવગણ બાજવાં. ૪૧

રાક્ષસગણ નક્ષત્રો—

કૃત્તિકા મૂલમાશ્લેષા મઘા ચિત્રા વિશાલિકા ।

ધનિષ્ઠા શતતારા ચ જ્યેષ્ઠા ચ રાક્ષસગણાઃ ॥ ૪૨ ॥

કૃત્તિકા, મૂળ, અશ્લેષા, મઘા, ચિત્રા, વિશાખા, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, અને જ્યેષ્ઠા, એ નવ નક્ષત્રો રાક્ષસગણનાં બાજવાં. ૪૨

મનુષ્યગણ નક્ષત્રો—

મરણી ત્રીણિ પૂર્વાણિ જુત્તરાત્રયમેવ ચ ।

આર્દ્રા ચ રોહિણી ચૈવ નૈતે માનુષા ગણાઃ ॥ ૪૩ ॥

ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, આર્દ્રા, અને રોહિણી, એ નવ નક્ષત્રો મનુષ્યગણનાં બાજવાં. ૪૩

અધોમુખ નક્ષત્રોની અધોમુખ સંજ્ઞા અને તેમાં કરવાનાં કાર્ય—

મૂલં મઘા વિશાલ્લા ચ કૃત્તિકા મરણી તથા ।

પૂર્વાત્રયં તથાશ્લેષાઽધોમુખાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

મૂળ, મઘા, વિશાખા, કૃત્તિકા, ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, અને અશ્લેષા, એ નવ નક્ષત્રોની અધોમુખ સંજ્ઞા છે. ૪૪

(કાલક નં. ૩)

ધારેલા દેવ તથા મહાશયગણનાં નક્ષત્રો લાવવાને સાહે શેત્રની બન્ને બાજુના આંગળના આંકડા કાઢવાનું કાલક

દેવગણ નક્ષત્રો				મહાશયગણ નક્ષત્રો				
વર્ષ	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર
૧૦	૧૪	૧૬	૧૭	૨	૮	૧૨	૧૩	૧૫
૨૩	૪	૧૯	૨	૧૬	૧૦	૧૪	૩	૨૪
૨૪	-	-	-	-	-	૨૦	૨૪	૧૨
૨૫	૮	૨૩	૪	૨૭	-	૨૦	-	-
૨૬	૧૬	૨૨	૮	૨૩	૨૦	૩	૧૬	૨૪
૨૭	-	-	-	-	૧૩	૬	૧૨	૨૦
					-	-	-	-

ઉપરના છુટા આંકડા લગભગ પહેલાઈના ગ્રહ જાણીના સમજવા.

ઉત્તર
અર્ધ
અને

129 h-2 x
129 h-2 x

७३
भग

૪-૫ = ૪-૧ અવલોક
૪-૭ = ૪-૧૧ હસ્ત

શ્રવ
રા

per 61-1 x 61-1
false 61-1 x 61-1

ॐ नमो नमो नमो

D29 82-7 X96-7
 Lark 86-7 X66-7

२-५	×	२-४		पू०म
२-६	×	७-२	×	मे०म
२-७	>	२-११	क०व	प
२-१३	×	२-१७	अवस्य	
२-१५	×	२-६	देवती	

१-१७x १ १७ १७
 १-१६x १ १६ १७
 १-१६x १ २३ ६२१
 ७-१ x ७ ५ ३२५
 ७-३ x १ २१ ३२१

୦-୧ ୧-୨ ୨-୩ ୩-୪
 ଲିଭାକ ୬୬-୭୭ ୪୬-୪୭
 ୧୨୭ ୫-୬ ୫-୬
 ୫୫ ୬-୭ ୫-୬
 ୫୫ ୧୧୭ ୫୧୧-୭

२-१५५ २-१५ देवती
२-१५५ २-२१ देवती
२-१७५ २-११ प्रिय
२-१८५ ३-१ भूभङ्गिणी
२-१८५ २-२३ क्षत्र
२-२१५ २-२३ स्वाति

[illegible]

૬-૬ X ૬-૬ રેવળી
 ૬-૮ X ૬-૧૫ રેવળી
 ૬-૧૧ X ૬-૫ પ્રિય
 ૬-૧૨ X ૬-૧૬ મુશ્કેલી
 ૬-૧૭ X ૬-૧૭ હસ્ત

२-२३४	२-२३	अनुराधा
३-१	४-५	हरत
३-१	४-६	देवती
३-३	३-७	स्वात
३-३	३-६	देवती
३-५	३-६	देवती

७-११५ ७-११ अर्धशिला
 ७ १३५ ७-१७ दूरत
 ७-१३५ ७-२१ देवती
 ७-१५५ ७-१६ रयाति
 ७-१५५ ७-२१ देवती
 ७-१५५ ७-२१ देवती

૯-૧૭X ૯-૧૭ અનુરોધા
 ૯-૧૬X ૯-૨૩ હરત
 ૯-૧૮X ૧૦-૩ રેવતી
 ૯-૨૧X ૧૦-૧ રવાતિ
 ૯-૨૧X ૧૦-૩ રેવતી

શૂકાર્યમગ્નિકાર્યં ચ યુદ્ધં ચ વિવરં ક્ષિપેત્ ।
 ઇષુ કૂપતડાગં ચ વાપિ-ધૂમિ-ગૃહાણિ ચ ॥ ૪૫ ॥
 દ્યુતારમ્ભો નિધિઃ સ્થાપ્યો નિધાનસ્થનનં તથા ।
 ગણિતં જ્યોતિષારમ્ભઃ સ્વાતં બિલપ્રવેશનમ્ ॥ ૪૬ ॥
 અધોમુસ્થાનિ કાર્યાણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥

આ અધોમુખ નક્ષત્રોમાં જમીન સંબંધી કામ, અગ્નિ સંબંધી કામ, યુદ્ધ
 ખાઈ ખોદવી, કુવા, વાવ, તળાવ, વિગરે જળાશય ખોદવાં, લોંચરા ખોદવાં,
 જુગટે રમવું, દ્રવ્ય દાટવું, ધન ખોદવું, ગણિત અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રને
 આરંભ કરવો, ખાત કરવું, યુક્ષમાં પ્રવેશ કરવો, આદિ કાર્યો કરવાં.
 ૪૫-૪૬

તિર્યક્ (તીરછા) મુખવાળાં નક્ષત્રો અને તેમાં કરવાનાં કાર્યો—

જ્યેષ્ઠાશ્વિની પુનર્વસુ-મૃગશિરશ્ચ રેવતી ॥ ૪૭ ॥
 અનુરાધા તથા સ્વાતિ-હસ્તશ્ચિત્રા તિર્યચ્ચુસ્તાઃ ।
 સંધિં ચ વણિકકાર્યાણિ સર્વવીજાનિ વાપયેત્ ॥ ૪૮ ॥
 વાહનાનિ ચ યંત્રાણિ દમનં ચ વિનિર્દિશેત્ ।
 ગજાશ્વોષ્ટ્રજાતીનાં ચ મહિષવૃષાણાં તથા ॥ ૪૯ ॥
 દમનં કૃષિવાણિજ્યં ગમનં ક્ષૌરકર્મ ચ ।
 અરયટ્ટાદિયંત્રાણિ શકટવાહનાનિ ચ ॥ ૫૦ ॥
 તપશ્ચર્યાદિકર્માણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥

જ્યેષ્ઠા, અશ્વિની, પુનર્વસુ, મૃગશીર્ષ, રેવતી, અનુરાધા, સ્વાતિ, હસ્ત, અને
 ચિત્રા, એ નવ નક્ષત્રો તિર્યક્મુખવાળાં છે. ૪૭.

શત્રુ સાથે મિત્રતાની સંધિ કરવી, દુકાન માંડવી, ખેતી બતતનાં બીજો રોપવાં,
 વાવેતર કરવું, હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાડા, અને બળદ આદિ જનવશેને પલોટવાં
 અથવા નાથવાં, ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, પરગામ જવું, વાળ ઉતારવા,
 પાણીના રેંટ આદિ યંત્રો બનાવવાં કે ચલાવવાં, તપશ્ચર્યા કરવી, વિગેરે સર્વ કામો
 આ તિર્યક્મુખ નક્ષત્રોમાં કરવાં. ૪૮-૪૯-૫૦

ઉર્ધ્વમુખવાળાં નક્ષત્રો અને તેમાં કરવાનાં કાર્યો—

પુષ્પાર્દ્રાશ્રવણં ચૈવ ઉત્તરાત્રયમેવ ચ ॥ ૫૧ ॥

શતભિષગ્ રોહિણી ચ ધનિષ્ઠા ચોર્ધ્વવક્ત્રગાઃ ।

પ્રાસાદં તોરણં કાર્યં કૃષિં ચૈવ સમાચરેત્ ॥ ૫૨ ॥

પટ્ટાભિષેકપ્રારમ્ભઃ પ્રાસાદે ચ ધ્વજં ન્યસેત્ ।

ઊર્ધ્વવક્ત્રાણિ કાર્યાણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥ ૫૩ ॥

પુષ્ય, આર્દ્રા, શ્રવણ, ઉત્તરાશ્વિની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, શતભિષા, રોહિણી અને ધનિષ્ઠા, એ નવ નક્ષત્રો ઉર્ધ્વમુખવાળાં છે. ૫૧

પ્રાસાદ કરવો, તોરણ બાંધવાં કે ચડાવવાં, જેતી કરવી, રાજ્યાભિષેકનો આરંભ કરવો, દેવસ્થાનનો ધનગરો રોપવો, આદિ સર્વ કાર્યો ઉર્ધ્વમુખવાળાં નક્ષત્રોમાં કરવાં. ૫૨-૫૩

રાશિ બાજીવાની રીત—(અ'ગ ૪)

ગૃહક્ષેત્રસ્ય યદક્ષં ષષ્ઠિર્મુણિતં તથા ।

પંચત્રિંશચ્છત્રમક્તં શેષશુક્તિરજાદયઃ ॥ ૫૪ ॥

ધરના ક્ષેત્રનું જે નક્ષત્ર આબુ હોય તેના અંકને સાઠે (૬૦) ગુણવા. અને જે ગુણકાર આવે, તેને એકસો પાંત્રીશથી ભાગવા, જે શેષ રહે તે ચાલુ મેષાદિ રાશિ બાજીવી. (લઘિ આવે તે ગતરાશિ બાજીવી). ૫૪

નક્ષત્રોની રાશિ—

અશ્વિન્યાદિત્રયે મેષઃ સિંહઃ પ્રોક્તો મધ્યાત્રયે ।

મૃલાદિત્રયે ચાપશ્ચ શેષેષુ નવરાશ્નયઃ ॥ ૫૫ ॥

અશ્વિની, ભરણી, અને કૃત્તિકા, એ ત્રણ નક્ષત્રોની મેષરાશિ; મધ્યા, પૂર્વાશ્વિની અને ઉત્તરાશ્વિની એ ત્રણ નક્ષત્રોની સિંહ રાશિ; મૃલ, પૂર્વાષાઢા, અને ઉત્તરાષાઢા, એ ત્રણ નક્ષત્રોની ધન રાશિ બાજીવી. બાકી નવ રાશિનાં બધાં નક્ષત્રો બાજીવાં. ૫૫

મેષાદિશ્ચ મવેદ્ રાશિ—નક્ષત્રમશ્વિન્યાદિકમ્ ।

વાસ્તુકર્મસુ સર્વેષુ ગૃહવેદં વિશોધયેત્ ॥ ૫૬ ॥

મેષ આદિ બાર રાશિઓ છે. અને અશ્વિની આદિ સત્તાવીશ નક્ષત્રો છે. બધાં વાસ્તુકર્મ વિષે ગૃહવેદને છોડવો. ૫૬

ચંદ્રમાની દિશા—(અંગ ૫)

કૃત્તિકાદિ સપ્ત સપ્ત પૂર્વાદિષુ પ્રદક્ષિણે ।

અષ્ટાવિંશતિર્ઋક્ષાણાં તત્ર ચન્દ્ર ઉદાહૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

કૃત્તિકાદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામાં, મઘાદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણ દિશામાં, અનુરાધાદિ સાત નક્ષત્રો (અભિજીત સાથે) પાશ્ચિમ દિશામાં, અને ધનિષ્ઠાદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તર દિશામાં સ્થાપવાં. ધરતું નક્ષત્ર જે દિશામાં હોય તે દિશામાં ચંદ્રમા જાણવો. ૫૭

ચંદ્રમાનું કળ—

અગ્રતો હરતે હાયુઃ પૃથ્વતો હરતે ધનમ્ ।

વામદક્ષિણયોશ્ચન્દ્રો ધનધાન્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રાસાદે રાજગેહે ચ ચન્દ્રં દદ્યાત્ સદાગ્રતઃ ।

અન્યેષાં તુ ન ઢાતવ્યં શ્રીમન્તાદિગૃહેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

ધરના દ્વારની સામે ચંદ્રમા હોય તો આયુષ્યનો નાશ કરે, પાછળ ચંદ્રમા હોય તો ધનનો નાશ કરે, પણ ધરની ડાબી બાજુ અને જમણી બાજુ તરફ ચંદ્રમા હોય તો ધનધાન્ય વધારનારો જાણવો. પરંતુ દેવપ્રાસાદ અને રાજપ્રાસાદને વિષે સન્મુખ ચંદ્રમા આપવો. બાકી શ્રીમંત આદિના ધરને વિષે સન્મુખ ચંદ્રમા આપવો નહિ. (વ્યવહારમાં પ્રાસાદના અંગોમાં સન્મુખ અને ડાબી અને જમણી બાજુ દેવાય છે.) ૫૮-૫૯

રાશિમૈત્રી—રાશિના ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભાવ (અંગ ૬)—

સપ્તમે ચોત્તમા પ્રીતિ પહષ્ઠે મરણં ધ્રુવમ્ ।

નવપંચમેઽતિક્રેશઃ પુષ્ટિર્દશચતુર્થકે ॥ ૬૦ ॥

તૃતીયૈકાદશે મૈત્રી દ્વિતીયે દ્વાદશે વિુઃ ।

एवं तु षड्विंशं प्रोक्तं राशीनां च परम्पग्म् ॥ ૬૧ ॥

ધરની રાશિથી ધરધણીની રાશિ સુધી ગણતાં સાતમી આવે તો ઉત્તમ પ્રીતિ કરનારી થાય; છઠી અથવા આઠમી આવે તો, ધરના સ્વામીનું મૃત્યુ થાય; નવમી અને પાંચમી રાશિ આવે તો કલેશ થાય; દશમી અને ચોથી રાશિ આવે તો પુષ્ટિકારક છે; ત્રીજી અને અગિયારમી રાશિ આવે તો મિત્રતા થાય; બીજી અને બારમી રાશિ આવે તો શત્રુતા કરનારી જાણવી. આ ૫૭૯૬ રાશિની પરસ્પર શુદ્ધિ બેઠીને ધર આદિ બનાવવાં. ૬૦-૬૧

૧ ચંદ્રમા મેળવવા બાળત સુત્રધાર રાજસંક બહુ રપષ્ટ પોતાના મંથ-વાસ્તુરાજ અ. ૭માં કહે છે:

ધામ દક્ષિણપાશ્વેષુ સદાગ્રે દેવમૂપયોઃ ॥ વાસ્તુરાજ અ.-૭ ॥

રાજબલન કે દેવપ્રાસાદમાં ડાબી જમણી બાજુ અને અગ્રે સન્મુખ ચંદ્રમા મેળવવો.

ગૃહમૈત્રી-રાશિઓના સ્વામી અને ફળ (અંગ ૭)-

મેષવૃશ્ચિકયોમૈત્રિઃ શુક્રો વૃષતુલાધિપઃ ।

બુધઃ કન્યામિથુનયોઃ કર્કસ્ય ચન્દ્રમા પતિઃ ॥ ૬૨ ॥

સિંહસ્વાધિપતિઃ સૂર્યઃ શનિર્મકરકુંભયોઃ ।

ધનુર્મીનેશ્વરો જીવ એતે ક્ષેત્રગૃહાધિપાઃ ॥ ૬૩ ॥

સ્વક્ષેત્રે ન પીડયન્તે સ્વસ્થાને ક્ષેત્રપાલકાઃ ।

વિષમસ્થાઃ પીડયન્તે તત્સ્થાનં મહાસાદ્ ભવેત્ ॥ ૬૪ ॥

મેષ અને વૃશ્ચિક રાશિનો સ્વામી મંગળ; વૃષભ અને તુલાનો સ્વામી શુક્ર; કન્યા અને મિથુનનો સ્વામી બુધ; કર્કનો સ્વામી ચંદ્રમા; સિંહનો સ્વામી સૂર્ય; મકર અને કુંભનો સ્વામી શનિ; ધન અને મીનનો સ્વામી ગુરુ છે. આરે રાશિના આ સાત શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્રના અધિપતિ દેવ બાબુવા. આ સર્વ રાશિસ્વામીઓ પાતાની રાશિમાં હોય તો પીડા કરતા નથી. જો વિષમ રાશિમાં અર્થાત્ શત્રુના સ્થાનમાં હોય તો પીડા કરે છે. તેથી શત્રુમિત્ર ભાવ જોઈને ઘરેના ગણિતની યોજના કરવી. ૬૨-૬૩-૬૪

શ્રેષ્ઠાની શત્રુતા ને મિત્રતા—

રવેરજ્ઞારકસ્યૈવ મૈત્રી ચ ગુરુચન્દ્રયોઃ ।

અપાં ત્રયાણાં મૈત્રી ચ અન્યેષાં તુ ન વિદ્યતે ॥ ૬૫ ॥

રવો મન્દે સદા વૈરં કુજે મન્દે તથૈવ ચ ।

ગુરોઃ શુક્રસ્ય વૈરં ચ વૈરં ચ બુધચન્દ્રયોઃ ॥ ૬૬ ॥

રવિ, મંગળ, ગુરુ અને ચંદ્રમા એ પરસ્પર મિત્ર છે. તેની બાકીના શ્રેષ્ઠ સાથે શત્રુતા છે. રવિ અને શનિ, તથા મંગળ અને શનિ, પરસ્પર શત્રુ છે. ગુરુ અને શુક્ર, તથા બુધ અને ચંદ્રમા, પરસ્પર શત્રુ છે. ૬૫-૬૬

૧ સૂર્યક્ષેત્ર મહેત્ સિંહઃ ॥ પાઠાન્ધરે ॥

(કોષ્ટક નં. ૭)

રાશિના સ્વામી અને મિત્ર શત્રુ કે સમભાવ બેવાનું કોષ્ટક

રાશિ	સ્વામી	મિત્રભાવ	શત્રુભાવ	સમભાવ
સિંહ	સૂર્ય	ચંદ્ર ગુરુ મંગળ	શુક્ર શની	બુધ
કર્ક	ચંદ્ર	સૂર્ય બુધ	૦	ગુરુ શુક્ર મંગળ શની
મેષ વૃશ્ચિક	મંગળ	સૂર્ય ચંદ્ર ગુરુ	બુધ	શુક્ર શની
મિથુન કન્યા	બુધ	સૂર્ય શુક્ર	ચંદ્ર	મંગળ ગુરુ શની
ધન મીન	ગુરુ	સૂર્ય ચંદ્ર મંગળ	બુધ શુક્ર	શની
વૃષભ મૃગશિર	શુક્ર	બુધ શની	સૂર્ય મંગળ	ચંદ્ર ગુરુ
મકર કુંભ	શની	બુધ શુક્ર	સૂર્ય ચંદ્ર મંગળ	ગુરુ

વ્યય ગણવાની રીત-(અંગ ૮)--

નક્ષત્રં વસુભિર્મક્તે યચ્છેપં તદ્ વ્યયો ભવેત્ ।

एकैकस्यायसंस्थाने व्ययश्च विविधः स्मृतः ॥ ૬૭ ॥

સમો વ્યયઃ પિશાચશ્ચ રાક્ષસસ્તુ વ્યયોઽધિકઃ ।

વ્યયો ન્યૂનો યક્ષશ્ચૈવ ધનધાન્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬૮ ॥

નક્ષત્રના અંકને આઠે ભાગતાં જે શેષ રહે તે વ્યય જાણવો. એકેક આયને ઠેકાણુ વિવિધ પ્રકારના વ્યય જાણવા. આય અને વ્યયનો આંક સરખો આવે તો પિશાચ નામનો વ્યય જાણવો. આય કરતાં વ્યયનો અંક વધુ આવે તો રાક્ષસ નામનો વ્યય જાણવો. અને આય કરતાં વ્યયનો અંક ઓછો આવે તો યક્ષ નામનો વ્યય જાણવો. આ યક્ષ પ્રકારનો વ્યય ધનધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારો જાણવો.

આઠ વ્યયનાં નામો—

શાન્તઃ પૌરઃ પ્રદ્યોતશ્ચ શ્રિયાનન્દો મનોહરઃ ।

શ્રીવત્સો વિભવશ્ચૈવ ચિદાત્મકો વ્યયાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૬૯ ॥

શાંત, પૌર, પ્રદ્યોત, શ્રિયાનંદ, મનોહર, શ્રીવત્સ, વિભવ અને ચિદાત્મક—
(ચિન્તાત્મક) ! એ આઠ વ્યયોનાં નામ બાળુવાં. ૬૯

વ્યયોનું ક્ષણ—

ધ્વજે શાન્તઃ શુભઃ સત્યં નિત્યં કલ્યાણકારકઃ ।

ભોગપૂજાર્બલિં દદ્યાદ્ ગીતવાદ્યં મુગલયે ॥ ૭૦ ॥

ધ્વજ આયની સાથે શાંત નામનો વ્યય આપવો. તે હંમેશાં શુભ અને કલ્યાણ કરનારો છે. તે દેવાસ્રયમાં આપવાથી, ભોગ, પૂજા, બંધન, ગીત, વાદ્ય, આનંદ આદિ આપે છે. ૭૦

ધ્રુમસ્થાને યદા જ્ઞાન્તો ધાતુદ્રવ્યફલપ્રદઃ ।

સિંહસ્થાને યદા પૌરો નિત્યં શ્રીભોગદાયકઃ ॥ ૭૧ ॥

ધ્રુમ આયની સાથે શાંત નામનો વ્યય આપવાથી ધાતુ અને ધનના કાગને આપનારો છે. સિંહ આયની સાથે પૌર નામનો વ્યય આપવાથી, હંમેશાં લક્ષ્મીના ભોગને આપનારો છે. ૭૧

પ્રદ્યોતઃ જ્ઞાનસંસ્થાને નિત્યં સ્ત્રીમૃતસાંસ્કર્યદઃ ।

શ્રિયાનન્દો વૃષસ્થાને સર્વકર્મફલપ્રદઃ ॥ ૭૨ ॥

પ્રદ્યોત આયની સાથે પ્રદ્યોત વ્યય આપવાથી, હંમેશાં સ્ત્રી અને પુત્ર આદિનું સુખ મળે છે. વૃષ આયની સાથે શ્રિયાનંદ વ્યય આપવાથી સર્વ કર્મનું ક્ષણ મળે છે. ૭૨

મનોહરઃ સ્વરે યોજ્યઃ સર્વસમ્પત્તિદાયકઃ ।

શ્રીવત્સશ્ચ ગજે યોજ્યો ગજસિંહવલાધિકઃ ॥ ૭૩ ॥

મર આયની સાથે મનોહર વ્યય આપવાથી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ મળે છે. ગજ આયની સાથે શ્રીવત્સ વ્યય આપવાથી હાથી અને સિંહથી પણ અધિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩

વિભવો ધ્વાંસ સંસ્થાને સર્વકર્મફલપ્રદઃ ।

ચિદાત્મકં વ્યયં નિત્ય-માયેષ્વણમુ વર્જયેત્ ॥ ૭૪ ॥

ધ્વાંસ આયની સાથે વિભવ વ્યય આપવાથી સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ચિદાત્મક (ચિન્તાત્મક) વ્યય આઠે આયોમાંથી કોઈ પણ સાથે વર્જનીય છે. ૭૪

૧ “ચિન્તાત્મકો”-પાઠાન્તરે

(કોષ્ટક નં. ૮)
ભવન કે પ્રસાદના નક્ષત્ર પરથી વ્યય જાણવાનું અને વ્યયનો આથ સાથેના શુભ મેળની સમજાવવાનું કોષ્ટક

લોક કાલ કલક										
અશ્વિની ૧	અરુણ ૨	ફલ્ગુ ૩	શકલ ૪	મૃગશીર ૫	આર્દ્રા ૬	પુનર્વસુ ૭	રુધ્ર ૮			
અરુણ ૬	અશ્વિ ૧૦	પૂર્વાશ્વિની ૧૧	હરિત ૧૨	હરત ૧૩	ચિત્રા ૧૪	સ્વાતિ ૧૫	વિશાખા ૧૬			
અનુરાધા ૧૭	જ્યેષ્ઠા ૧૮	મૃગ ૧૯	પૂર્વાશ્વિ ૨૦	ઉર્વાશ્વિ ૨૧	અવળે ૨૨	મૃગશીર ૨૩	શતભિષા ૨૪			
પૂર્વાશ્વિ ૨૫	હરિત ૨૬	રેવતી ૨૭	પૂર્વાશ્વિ ૨૮	મૃગશીર ૨૯	આર્દ્રા ૩૦	પુનર્વસુ ૩૧	રુધ્ર ૩૨			
જ્ઞાન્ત ૧	પોર ૨	મહોત ૩	શ્રીવાનંદ ૪	મટોડર ૫	શ્રીવત્સ ૬	નભવ ૭	સિદ્ધાન્ત (ચિત્રામક) ૮			
ધૃમ ૧	કલક ૨	અન ૩	વૃષ ૪	મૃગ ૫	અર્ધ ૬	પુનર્વસુ ૭	રુધ્ર ૮			
વ્યયને કયા આથ સાથે મેળવવો શુભ છે.										

અંશક ગણવાની રીત-(અંબ ૯)---

મૂલરાશી વ્યયં ક્ષિપ્ત્વા મૂહનામાક્ષરાણિ ચ ।

ત્રિમિરેવ હરેદ્ભાગં ચચ્છેષં સ્યાત્તદંશકઃ ॥ ૭૫ ॥

ઇન્દ્રો યમશ્ચ રાજા ચ અંશકાસ્ત્રય એવ ચ ।

ત્રિપ્રમાણં ત્રિધોક્તં ચ જ્યેષ્ઠ-મધ્યમ-કન્યસમ્ ॥ ૭૬ ॥

મૂલરાશિ (ક્ષેત્રફળ)ના અંકમાં વ્યયનો અંક મેળવવો. અને તેમાં ધરના નામના જેટલા અક્ષરો હોય તેટલા અંક મેળવી જે સરવાળો થાય, તેને ત્રણ ભાગતાં જે શેષ રહે તે અંશક ગણવો. એક શેષ વધે તો ઇદ્રાંશ; અને જે શેષ વધે તો યમાંશ અને ત્રણ શેષ રહે તો રાજાંશ ગણવો. તે અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારે-જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ છે. ૭૫-૭૬

ઈદ્રાંશ આપવાનાં સ્થાન--

પ્રાસાદે પ્રતિમાલિંગે જગતીપીઠમંડપે ।

વેદીકુળે સુચિ ચૈવ ઇન્દ્રધ્વજપતાકયોઃ ॥ ૭૭ ॥

સ્વર્ગાદિ ભોગયુક્તેષુ નૃત્યગીતમહોત્સવે ।

અન્યેષુ શુભકાર્યેષુ ઇન્દ્રાશકં નિયોજયેત્ ॥ ૭૮ ॥

દેવાલય, મૂર્તિ, શિવલિંગ, દેવાલયની જગતીપીઠ, મંડપ, વેદી, કુંડ, હોમ કરવાનો સરવો, ઇન્દ્રધ્વજ પતાકા, સ્વર્ગસમાન સુખ ભોગવવાતું સ્થાન, નૃત્ય અને ગીતોની શાળાઓના, મહોત્સવ સ્થાન ઇત્યાદિ ખીલ્લ કાર્યોમાં ઇદ્રાંશ આપવો. ૭૭-૭૮

યમાંશ આપવાનાં સ્થાન--

ક્ષેત્રાદિસંજ્ઞા નાગેન્દ્રે બાણાગારે ચ મૈરવે ।

મૃદે માતૃગણદેવ્યા યમાંશકમિદોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

વિવિધં વણિજઃ કર્મ મધ્યમાંસાદિકોદ્ભવમ્ ॥

ઇત્યુક્તં ક્રમણઃ સ્થાને દાતવ્યં ચ યમાંશકમ્ ॥ ૮૦ ॥

ક્ષેત્રપાલ, નાગેન્દ્ર, બાણશૃહ, ભૈરવ, માતૃદેવી ઇત્યાદિની મૂર્તિઓમાં યમાંશ આપવો. તેમજ દારૂ માંસ આદિ વેચવાની દુકાનોમાં પણ યમાંશ આપવો. ૭૯-૮૦

રાજંશ આપવાનાં સ્થાન—

પુરમાકારનગરે સેટકૂટે ચ પર્વતે ।

હર્મ્યાદિ રાજસદને પ્રશસ્તે રાજકર્મણિ ॥ ૮૧ ॥

સિંહાસને ચ શય્યાયાં ગજાશ્વરથવાહને ।

રાજોપસ્કર હર્મ્યેષુ રાજાંશકમિહોચ્યતે ॥ ૮૨ ॥

પુર, કિલ્લા, નગર, નાનું ગામ, શિખર, પર્વત, હવેલી, રાજમહેલ આદિ બધાં પ્રશસ્ત રાજકાર્યોના સ્થાનમાં અને સિંહાસન, શય્યા, હાથી, અશ્વ, રથ આદિ વાહનોમાં રાજંશ આપવો શુભ છે. ૮૧-૮૨

(જુઓ કોષ્ટક નં. ૬)

તારા ગણવાની રીત—(અંગ ૧૦)

ગણયેત્ સ્વામિ-નક્ષત્રાદ્ યાવદ્દક્ષં મુદસ્ય ચ ।

નવમિશ્ચ હરેદ્ ભાગં શેષાસ્તારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૮૩ ॥

શાન્તા મનોહરા કૂરા વિજયા કલહોદ્ભવા ।

પદ્મિની રાક્ષસી વીરા આનન્દા નવમી સ્મૃતા ॥ ૮૪ ॥

ધરણીના જન્મ નક્ષત્રથી, ધરના નક્ષત્ર સુધી ગણતાં જે અંક આવે તેને નવથી ભાગતાં જે શેષ આવે, તે તારા બાજુવી. તેનાં નામ-૧ શાન્તા, ૨ મનોહરા, ૩ કૂરા, ૪ વિજયા, ૫ કલહોદ્ભવા, ૬ પદ્મિની, ૭ રાક્ષસી, ૮ વીરા, અને ૯ આનંદા એ નવ તારાનાં નામ બાજુવાં. ૮૩-૮૪

શુભાશુભ તારા—

તારાઃ શ્દ્ ચ શુભાઃ પ્રોક્તા-સ્ત્રિપંચસપ્ત વર્જિતાઃ ।

રાક્ષસીં કલહાં કૂરાં વર્જયેચ્છુભકર્મસુ ॥ ૮૫ ॥

નિર્ધના સપ્તમી તારા પંચમી હાનિદાયિકા ।

વિપદા તૃતીયા તારા તિસસ્તારા વિવર્જયેત્ ॥ ૮૬ ॥

જન્મતારા દ્વિતીયા ચ ષષ્ઠી ચૈવ ચતુર્થિકા ।

અષ્ટમી નવમી ચૈવ શ્દ્ ચ તારાઃ શુભાવહાઃ ॥ ૮૭ ॥

નવ તારાઓમાં છ તારા શુભ છે. ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી તારા- (કૂરા, કલહોદ્ભવા અને રાક્ષસી) એ ત્રણ તારા વર્જનીય છે. સાતમી રાક્ષસી તારા નિર્ધન કરે. પાંચમી કલહોદ્ભવા તારા હાનિ કરે. અને ત્રીજી કૂરા તારા દુઃખી કરે. એ માટે આ ત્રણ તારા હંમેશાં તજવી. જન્મની તારા શાન્તા, મનોહરા, વિજયા, પદ્મિની, વીરા અને આનંદા, એ છ તારા શુભકારક છે. ૮૫-૮૬-૮૭

પંચતત્વની જાણવાની રીત—(અંગ ૧૧)—આયુષ્ય સ્થિતિ—

(અંગ ૧૨) વિનાશ—

દેનેદષ્ટમિઃ ક્ષેત્રં ચ ફલે પૃથિવિભાજિતે ।

ઋષ્યં દશગુણં જીવઃ શેષાંકં ભૂતભાજિતમ્ ॥ ૮૮ ॥

પૃથિવ્યાપસ્તથા તેજો વાયુરાકાશમેવ ચ ।

પંચતત્ત્વે ભવેન્મૃત્યુ-રન્તકાલે પ્રમેદિતે ॥ ૮૯ ॥

ક્ષેત્રફળને આઠગણા કરીને સાઠ ભાગતાં જે લઘિ આવે તેને દશગણી કરવાથી જે ગુણાકાર આવે તે, ધરનું આયુષ્ય જાણવું. ક્ષેત્રફળને આઠગણા કરી સાઠ ભાગતાં જે શેષ રહે તેને પાંચ ભાગતાં જે રહે તેને—૧ પૃથ્વી, ૨ જળ, ૩ અગ્નિ, ૪ વાયુ અને ૫ આકાશ, એ પાંચ તત્ત્વો જાણવાં.

૧ પૃથ્વી (ધરતીકંપથી), ૨ જળ (જળપ્રલય), ૩ અગ્નિ, ૪ વાયુ (સખત વાવાઝોડું), ૫ આકાશ (વિજળી), એ પાંચ તત્ત્વથી ધર કે પ્રાસાદનો વિનાશ જાણવો. ૧ ૮૮-૮૯

૧ આવી રીતે પંચતત્ત્વથી અંતકાળનો ભેદ, પ્રાસાદ કે ધરના આયુષ્ય-વિનાશ (૫મી જગત)ની કલ્પના જ્યોતિષના દિસામથી દર્શાવે છે. તે વિશે વારપુદ્ય (મરીરીયક્સ) પ્રભાણે ઘણું સુંદર રીતે રપટીકરણ સચ્છિહ્વતંત્ર નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે કયું છે.

“ફલં નાગગુણં પૃથ્વા હૃતાલ્લભ્યં ફલં મવેત્ ।

મૃષ્મયે શર્કરાયુક્ત મૃદે જીવઃ સુનિશ્ચલઃ ॥ ૧ ॥

તદ્દશમ્ ભવેદાયુ-રિષ્ટિકા મૃત્સધામનિ ।

સૂર્ણપાપાળજે ત્રિશદ્-જ્ઞે ફલે સ્થિતિરુત્તમા ॥ ૨ ॥

નવતિજ્ઞે ફલે નાગૈ-યુક્તે પાપાળજે મૃદે ।

ઘાતુજે મધનેઽધ્માદ્રિ-લોચનજ્ઞે ફલે મવેત્ ॥ ૩ ॥

પરાયુઃ પંચધા પ્રોક્તં શેષં ભૂતસમાહૃતમ્ ।

પૃથિવ્યાપસ્તથા પ્રોક્તં વાયુરાકાશમેવ ચ ॥

દ્યુતેનાનિ વિજાનીયાત્તત્વાનિ સજ્જનાશને ॥ ૪ ॥

ક્ષેત્રફળને આઠગણું કરી સાઠ ભાગતાં જે આવે તેજ (૧) ફળ ચપું. તે કંકરી અને માટીથી બનાવેલા ધરનું આયુષ્ય જાણવું. (૨) એ ફળને દશગણું કરતાં ઇંટમાટીથી બનાવેલા ધરનો આવરણ જાણવી. તે ફળને ત્રીસગણું કરવાથી, (૩) ચુના અને પત્થરથી બનાવેલ ધરનું આયુષ્ય જાણવું. એ ફળને નેવુંગણું કરતાં (૪) પત્થર અને સીસાથી બનાવેલ ભવનનું આયુષ્ય જાણવું. તે ફળને બસોસીતરગણું કરતાં (૫) ઘાટ (સોદ, તાંબુ, સોનું ઇત્યાદિ)થી કરેલા ભવનનું આયુષ્ય જાણવું. એ ૫મ આયુષ્ય પાંચ પ્રકારનું કહ્યું. જળમાં (ફળ) નીકળ્યા પછી જે શેષ રહે તેનું પાંચ ભાગતાં જે શેષ રહે તે જનુકમે ૧ પૃથ્વી (ધરતીકંપ), ૨ જળ (જળપ્રલય), ૪ અગ્નિ, વાયુ (સખત વાવાઝોડાથી) અને ૫ આકાશ (વિજળી પડતી) એમ પાંચ તત્ત્વો શુદ્ધિમાં અંતકાળ સમયનાં ચિહ્નો છે. (વેનાથી નાશ પામે છે).

નક્ષત્રના કંઠાકે, મૂળરાશિ, ગણ, ચંદ્ર, રાશિના સ્વામી, વ્યય, નાડી, નક્ષત્રની યોની અને વૈરીયોનીકું—કેષક નં. ૯.
આ કોષકથી દસ અંગ સળી શકાય છે.

નક્ષત્રનો કંઠાક	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
૧ નક્ષત્ર ... મૂળરાશિ...	આશિની ૧૭	કરણી ૭	ફેતિકા ૨૪	રાહિણી ૧૪	મુજશિખં ૪	આર્દ્રા ૨૧	પુનર્વસુ ૧૧	પુલ્લ ૧	આર્દ્રેષા ૧૮	મમ્બા ૮	પૂ ફાલ્ગુન ૨૫	ઉ. ફાલ્ગુન ૧૫	કરત ૫
૨ ચક્ષુ ...	દેવચક્ષુ ૭	મુખચક્ષુ ૭	રાક્ષસ ૭	મનુષ્ય ૭	દેવ ૭	મનુષ્ય ૭	દેવ ૭	દેવ ૭	રાદસ ૭	રાક્ષસ ૭	મનુષ્ય ૭	મનુષ્ય ૭	દેવ ૭
૩ અંદ્ર ...	ઉત્તર ૭	ઉત્તર ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	પૂર્વ ૭	દક્ષિણ ૭
૪ શાશ્વ ...	મેષ ૭	મેષ ૭	મેષ ૭	વૃષભ ૭	વૃષભ ૭	મિથુન ૭	મિથુન ૭	કર્ક ૭	કર્ક ૭	સિંહ ૭	સિંહ ૭	સિંહ ૭	કન્યા ૭
૫ રાક્ષિતો સ્વામી	મંજળ ૭	મંજળ ૭	મંજળ ૭	શુક્ર ૭	શુક્ર ૭	કુમ્ભ ૭	કુમ્ભ ૭	સોમ ૭	સોમ ૭	સુર્ય ૭	સુર્ય ૭	સુર્ય ૭	કુમ્ભ ૭
૬ વ્યર્થક ...	જાત ૧	પાર ૨	પ્રજોત ૩	શ્રીવાનંદ ૪	મનોહર ૫	શ્રીવત્સ ૬	વિભવ ૭	ચિત્રાતમક ૮	જાત ૯	પોર ૧૦	પ્રજોત ૧૧	શ્રીવાનંદ ૧૨	મનોહર ૧૩
૭ નાડી ...	આશ ૭	મધ્ય ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આશ ૭	આશ ૭	આશ ૭	મધ્ય ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	મધ્ય ૭	આશ ૭	આશ ૭
૮ નક્ષત્રની યોની	આશ ૭	મળ ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭
૯ યોની વૈર	મહીપ ૭	સિંહ ૭	મહંદ ૭	નોળાચો ૭	નોળાચો ૭	વાનર ૭	મધ્ય ૭	મહંદ ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭	આર્દ્ર ૭
૧૦ નક્ષત્ર વૈર	ઉ. ફા. ૭	સ્વાતિ ૭	૦	ઉ. વા. ૭	૦	૦	અવજી ૭	આર્દ્રેષા ૭	પુલ્લ ૭	૦	૦	આશિની ૭	જિત્રા ૭
ઉત્પત્તિ	૫	૪	૩	૨	૧	૫	૪	૩	૨	૧	૫	૪	૩

દ્વિમિઃ શ્રેષ્ઠં ત્રિમિઃ શ્રેષ્ઠં પંચમિઃ સર્વમુત્તમમ્ ।

સપ્તમિઃ સર્વક યાળં નવમિઃ સર્વસમ્પદઃ ॥ ૧૦ ॥

ધર કે દેવાલયનું ગણિત કરતાં જે અંગ (આય-નક્ષત્ર) મળે તો શ્રેષ્ઠ, ત્રણ અંગ (આય-નક્ષત્ર-ગણ) મળે તો પછુ શ્રેષ્ઠ. પાંચ અંગ (આય-નક્ષત્ર-ગણ-ચંદ્ર અને વ્યથ) મળે તો સર્વોત્તમ. અને સાત અંગ (આય-નક્ષત્ર-ચંદ્ર-ગણ-વ્યથ-તારા અને અંશક) મળે તો સર્વકલ્યાણકારક. અને નવ અંગ મળે તો સર્વ સંપત્તિને આપનાર બાબુ. ૯૦

આયવ્યયાંશનક્ષત્રં તારાચન્દ્રમૈત્રાદિકમ્ ।

પ્રીતિરાયુશ્ચ મૃત્યુશ્ચ શુભં નન્દતિ ચેચ્ચિરમ્ ॥ ૧૧ ॥

આય-વ્યથ-અંશક-નક્ષત્ર-તારા-ચંદ્ર-મૈત્રી-પ્રીતિ-આયુષ્ય-મૃત્યુ, એ શુભ હોય તો ચિરકાળ પર્યંત સ્થિતિ બાબુવી. ૯૧

આયો રાશિશ્ચ નક્ષત્રં વ્યયસ્તારાંશકસ્તથા ।

ગૃહમૈત્રી રાશિમૈત્રી નાડીવેધગણેન્દ્રવઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૩ ઝું અંગ નાડીવેધ—

સપાંકાર નાડી ચક્રની કલ્પના જ્યોતિર્વિદોએ કરી સર્પના અંગમાં આવ-મખ ને અંગ એ ત્રણ પ્રકારે નક્ષત્રો મૂકી વહેચી છે.

જ્યેષ્ઠામૂલાશ્વિનીશિષ્વાદ્ દ્વયં શતમિષાદ્વયમ્ ।

ઉત્તરાકાલ્ગુનો યુગ્મ-માઘનાડીયમીરિતા ॥ ૫ ॥

મૃગશ્ચિત્રાનુરાધા ચ ભરણી વસુ પુષ્યકૌ ।

જલમમહિયુંજ્યશ્ચ મધ્યનાડી પ્રકીર્તિતા ॥ ૬ ॥

રાહિણી કૃત્તિકાપ્લેષા મધા સ્વાતિદ્વયં તથા ।

રેવતી ચોત્તરાષાઢા શ્રવણં ચાન્ત્યનાડિકા ॥ ૭ ॥

અશ્વિની, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, ઉત્તરાશ્વિની, હરત, જ્યેષ્ઠા, મૂળા, શતકિષા, અને પૂર્વાશ્વિની, એ નવ નક્ષત્રો આવ નાડીનાં છે. કર્કશ્ચી, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, પૂર્વા-કાશ્વિની, ચિત્રા, અનુરાધા, પૂર્વાષાઢા, ધનિષ્ઠા, અને ઉત્તરાશ્વિની, એ નવ નક્ષત્રો મધ્ય નાડીનાં છે. કૃત્તિકા, રાહિણી, અપ્લેષા, મધા, સ્વાતિ, વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણ, અને રેવતી, એ નવ નક્ષત્રો અંત્ય નાડીનાં બાબુવા. ૫-૬-૭

નાડીફલમ્ —

એક નાડીસ્થિતં તસ્મિન્નુક્તં ચેદ્ વરકન્યયોઃ ।

મરણં તદ્ વિજ્ઞાનીયા-વંશતઃ સ્થિતં ત્યજેત્ ॥ ૮ ॥

સ્વામિસેવકમિત્રાણાં ગૃહાણાં ગૃહસ્વામિનામ્ ।

રાક્ષાં તથા પુરાણાઞ્ચ નાડીવેધઃ સુખાવહઃ ॥ ૯ ॥

^{૧૪} અધિપતિર્વારલગ્ને ^{૧૫} તિથ્યુત્પત્તિસ્તથૈવ ^{૧૬} ચ ।
^{૧૮} અધિપતિ-વર્ગવૈરં ^{૧૯} તથૈવ ^{૨૦} યોનિવૈરકમ્ ॥ ૧૩ ॥

અધિપતિ (૧૪મું અંગ) —

ગેહસ્થોદયકં ક્ષેત્ર-ફલેન ગુણયેદ્ બુધઃ ।
 અષ્ટમિસ્તુ દ્વરેચ્છેષં શુભઃ સોઽધિપતિઃ સમઃ ॥ ૧૦ ॥
 વિકૃતઃ કર્ણકશ્ચૈવ ધૂમ્રવો વિતથસ્વરઃ ॥
 ચિહ્નાલો દુન્દુમિશ્ચૈવ દાન્તઃ કાન્તોઽધિનાયકઃ ॥ ૧૧ ॥

બુદ્ધિમાન (શ્વેતપદ્મે ગૃહની ઉદય (ઉત્તર)ને) ક્ષેત્ર ક્ષણના અંક સાથે ગુણિત કરી તેને આઠે ભાગ દેતાં જે શેષ આવે તે અધિપતિ ગણાયો. આ અધિપતિ સમ (મેટી) હોય તો તે શુભ છે. ૧ વિકૃત, ૨ કર્ણક, ૩ ધૂમ્ર, ૪ વિતથસ્વર, ૫ ચિહ્નાલ, ૬ દુન્દુમિ, ૭ દાન્ત, ૮ કાન્ત, એમ આઠ અધિપતિનાં નામો ગણવાં (અધિપતિ ગણવાનો બીજો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે.)

યદાયઘ્યયસંયોગે યદૈક્યં ઘસુભિર્મજેત્ ।
 શેષસ્ત્યધિપતિઃ કેચિદ્ વિષમઃ સમવાયહઃ ॥ ૧૨ ॥

અધિપતિ ગણવાની બીજી રીત — આય અને વ્યયના અંકનો સરવાળો કરી તેને આઠે ભાગતાં જે શેષ રહે, તે અધિપતિ ગણાયો. અને તે અધિપતિ જે વિષમ (મેટી) અંક હોય તો તે બધ ઉપગમે. ૧૨

અંગ ૧૫ (લગ્ન), ૧૬ (તિથિ), ૧૭ (વાર) —

આયર્ક્ષં ક્ષયતાતંશા-વિપાન્ ક્ષેત્રફલે જિજ્ઞેત્ ।
 અર્કમકો મહેલ્લગ્ન-મથ લગ્નેઽષ્ટસંગુણે ॥ ૧૩ ॥
 હૃતે શરૈકૈઃ શેષં તુ તિથિનામ સમં ફલમ્ ॥
 તિથૌ નચ્છન્ને વારઃ સ્વાર્કાયો મુનિમિર્હતે ॥ ૧૪ ॥

આય, નક્ષત્ર, વ્યય, તારા, અર્કક અને અધિપતિના અંકો અને ક્ષેત્રફળ, એ બધાના સરવાળાને બારે ભાગતાં જે શેષ આવે તે લગ્ન-(૧૫મું) ગણાયું. લગ્નને આઠે ગુણી પહેરે ભાગતાં જે શેષ આવે તે તિથિ-(૧૬મું) ગણાયી, અને તેનું ક્ષણ નીચે પ્રમાણે ગણાયું. તિથિને નવે ગુણી કરતાં ભાગતાં જે શેષ રહે તે વાર-(૧૭મું) ગણાયો.

(કોષ્ટક નં. ૧૦)

ધરના લગન પરથી તિથિ અને વાર જોવાનું કોષ્ટક--

ધરનું લગન	લગનના શુભ	તિથિ	વાર
૧ મેષ	ચર ૦	જ્યા ૮	ચંદ્ર
૨ વૃષભ	રિધર	નંદા ૧	ચંદ્ર
૩ મિથુન	મિથ્ર	રિક્તા ૬	શુક્ર
૪ કર્ક	ચર ૦	જ્યા ૨	શુક્ર
૫ સિંહ	રિધર	પૂર્ણા ૧૦	શુક્ર
૬ કન્યા	મિથ્ર	જ્યા ૩	શુક્ર
૭ તુલા	ચર ૦	નંદા ૧૧	સૂર્ય
૮ વૃશ્ચિક	રિધર	રિક્તા ૪	સૂર્ય
૯ ધન	મિથ્ર	જ્યા ૧૨	મંગળ
૧૦ મકર	ચર ૦	પૂર્ણા ૫	મંગળ
૧૧ કુંભ	રિધર	જ્યા ૧૩	ગુરુ
૧૨ મીન	મિથ્ર	નંદા ૬	ગુરુ

૦ ચર લગ્ન તથાવા

નન્દા ચ વ્રાહ્મણે પ્રોક્તા મદ્રા ચૈવ હિ જ્ઞત્રિયે ।

વૈદ્યે પ્રોક્તા જ્યા જ્ઞેવા રિક્તા શુદ્ધે પ્રદીયતે ॥ ૧૫ ॥

શુભસ્થાનેષુ સર્વેષુ પૂર્ણા ચૈવ નિયુજ્યતે ।

વારાઃ શેષં રત્યાદયો રવિમૌમૌ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

નંદા તિથિ (૧-૬-૧૧) બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ, જ્યા તિથિ (૨-૭-૧૨) ક્ષત્રિયને શ્રેષ્ઠ, જ્યા તિથિ (૩-૮-૧૩) વૈશ્યને શ્રેષ્ઠ, રિક્તા તિથિ (૪-૯-૧૪) શૂદ્રને શ્રેષ્ઠ ગણાયી. પૂર્ણા તિથિ (૫-૧૦-૧૫) સર્વ શુભસ્થાનોમાં યોજાવી-(દેવમંદિરમાં). તિથિને નવે ગુણી સાતે ભાગતા જે શેષ રહે તે રવિવાર આદિ ગણવા, તેમાં રવિ અને મંગળવાર વર્જવા (તજી દેવા). વાર ફળોને એક પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે. ૧૫-૧૬

(કર્ક, મીન, વૃશ્ચિક એ ત્રણ આઠાણે જાતિ; મેષ, સિંહ, ધન એ ત્રણ ક્ષત્રીય જાતિ; વૃષભ, કન્યા, મકર એ ત્રણે વૈશ્ય જાતિ; અને મિથુન, તુલા, કુંભ એ ત્રણ શૂદ્ર જાતિ ગણાયી. ધરમણીની રાશિની જાત ધરની રાશિની જાતિની સમાન કે ઉચ્ચ હોય તે શ્રેષ્ઠ ગણાયી; પણ નીચ હોય તે કનિષ્ઠ ગણાયી)

વાર ફળમાં—જન આય હોય તો રવિવાર શુભ. વૃષ આય હોય તો સોમવાર શુભ. જ્ઞાન અને ખર આય હોય તો શુક્રવાર શુભ. જન આય હોય તો ગુરુવાર શુભ. વૈદ્ય આય હોય તો શુક્રવાર શુભ. સિંહ આય હોય તો જનિવાર શુભ ગણવા. તેથી ઉલટા શુભ ન ગણવા, તેનો ત્યાગ કરવો.

સમ કૃત્ય—૧૫અ (૨), સિંહ (૫), વૃશ્ચિક (૮), અને કુંભ (૧૧) આ ચાર સ્થિર લગનનું કૃત્ય ઉત્તમ જાણવું. મિથુન (૩), કન્યા (૬), ધન (૯), મીન (૧૨) આ ચાર મિથ લગનનું મધ્યમ કૃત્ય જાણવું. મેષ (૧), કર્ક (૪), ગુલા (૭), અને મકર (૧૦) આ ચાર ચર લગનનું કૃત્ય કનિષ્ઠ જાણવું. તે લગ્નો તજી દેવાં.

૧૮મું અંગ યુદ્ધોત્પત્તિ—

નવમ્ ગૃહનક્ષત્રં રુદ્રસંસ્થા-સમન્વિતમ્ ।

પશ્ચમિસ્તુ હરેન્નામ્ શેષમુત્પત્તિઃ પશ્ચધા ॥ ૧૭ ॥

ધરના નક્ષત્રના અંગને નવમણ્ કરી તેમાં અગ્નીઆરનો આંક ઉમેરવો. તે સરવાળાને પાંચે ભાગતાં જે શેષ રહે, તે પાંચ પ્રકારના નક્ષત્રોની ઉત્પત્તિ જાણવી. તેનું કૃત્ય—૧ વધે તો ધણું જ્ઞાન કરાવે; બે વધે તો સુખપ્રાપ્તિ; ત્રણ વધે તો સ્ત્રીપ્રાપ્તિ; ચાર વધે તો ધનપ્રાપ્તિ અને પાંચ વધે તો પુત્ર પ્રાપ્તિ જાણવી. ૧૭

૧૯મું અંગ અધિપતિ વર્ગવેર—

સુપર્ણ ઓતુઃ સિંહઃ શ્વા સર્પાન્નુમૃગમીઢકાઃ ।

વર્ણાધિપાઃ ક્રમાદૃષ્ટૌ મહ્યો યઃ પશ્ચમો મતઃ ॥ ૧૮ ॥

મરુક, બિડાલ, સિંહ, શ્વાન, સર્પ, ઉદર, મૃગ અને મેષ એ આઠે અતુકમે તે તે વર્ણના અધિપતિ છે. એ અધિપતિના વર્ગમાં હરેકનો તેથી પાંચમે ભક્ષક છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૮

મનુષ્યના નામાક્ષર પરથી—

વર્ગ

અ	ઇ	ઉ	ઘ	તો	(૧) મરુકવર્ગ
ક	ઘ	ગ	ઘ	ઙ	તો (૨) બિડાલ વર્ગ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	તો (૩) સિંહવર્ગ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	તો (૪) શ્વાનવર્ગ
ત	થ	દ	ધ	ન	તો (૫) સર્પવર્ગ
પ	ફ	બ	ભ	મ	તો (૬) મૃગવર્ગ
ય	ર	લ	લ	ને	તો (૭) મેષવર્ગ
શ	ષ	સ	હ	નો	(૮) મેષવર્ગ

॥ વર્ગવેર ॥

(૧) મરુકને	(૫) સર્પને ૫૨૨૫૨ વેર
(૨) બિડાલને અને	(૬) મૃગને ૫૨૨૫૨ વેર
(૩) સિંહ અને	(૭) મેષને ૫૨૨૫૨ વેર
(૪) શ્વાન અને	(૮) મેષને ૫૨૨૫૨ વેર

ઉપર પ્રમાણે વર્ગવેર થઈ અને ધરધણીનાં તજવાં, ધરધણીનો પ્રત્યેક વર્ગ હોય અને ધરનો ભક્ષક વર્ગ હોય તો દારિદ્ર્ય આવે અને દ્રવ્યની કાંઈ ચથા કરે. પણ જો ઉપર પ્રમાણે ધરનો પ્રત્યેક વર્ગ હોય અને ધરધણીનો ભક્ષક વર્ગ હોય તો મૃત્યુ જાણવું.

ઉપર પ્રમાણે ભવન અથવા ભવનપતિના નામક્ષરના પહેલાં અક્ષર પરથી વર્ગ જાણવો, અને તે વર્ગવેર તજવું.

ઋક્ષ વૈરં સ્થિતિર્નાશો લક્ષણાન્યેકવિંશતિઃ ।

કથિતાનિ મુનિશ્રેષ્ઠૈઃ શિલ્પવિક્લિર્ગૃહાદિષુ ॥ ૧૪ ॥

इति धीविश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

आयतत्वाधिकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

૨૦મું અંગ યોગનૈવેર—

અશ્વોઽશ્વિની-શતભયો-મંરણી-પૌષ્ણયોગંજઃ ।

કૃત્તિકા-પુષ્યયોઽશ્લાઘો રોહિણી-મૃગયોરહિઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્વાનો મૂલાદ્રવ્યોર્યોનિઃ સાર્પાદિત્યે વિહાલકઃ ।

પૂર્વાફામધયોરાશ્વુ-રુફોત્તરમયોસ્તુ ગૌઃ ॥ ૨૦ ॥

હસ્તસ્વાત્યોસ્તુ મહિપી ક્યાપ્રશ્ચિન્નાવિશાક્ષયોઃ ।

જ્યેષ્ઠાનુરાધયોરેણઃ પૂષાઢાભચ્છે કપિઃ ॥ ૨૧ ॥

ઢપાઢામિજિતોર્થઞ્ચઃ સિંહઃ પૂર્માચનિષ્ઠયોઃ ।

મેષમર્કટયો વૈરં ગોવ્યાઘં ગજસિંહયોઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્વાનૈર્ણં સર્પનકુલં વિહાલોન્દુરકં મહત્ ।

મહિષાશ્વમિતિ ત્યાજ્યં મૃત્યુઃ સ્ત્રીપ્રમુલ્લેહમસુ ॥ ૨૩ ॥

અશ્વિની અને શતક્રિયા નક્ષત્રોની અશ્વયોનિ	ઉત્તરાશાદપદ અને ઉ. કાશ્યપીની ગોયોનિ
મરણી અને રેવતી „ મગયોનિ	રવાત અને હસ્ત નક્ષત્રોની મદિયયોનિ
કૃત્તિકા અને પુષ્ય „ અશ્વયોનિ	ચિન્તા અને વિશાખા „ વ્યાઘ્ર યોનિ
રોહિણી અને મૃગશીર્ષ „ સર્પ યોનિ	જ્યેષ્ઠા અને અનુરાધા „ મગયોનિ
મૂળ અને આર્દ્રા „ શ્વાન યોનિ	પૂર્વાષાઢા અને શ્રવણ „ કપિયોનિ
અશ્લેષા અને પુનર્વસુ „ બિહાલ યોનિ	ઉષાઢા અને અભિજિત „ નકુલયોનિ
પૂર્વાફાલ્ગુની અને મધ્ય „ મૃગશીર્ષ યોનિ	પૂર્વાશાદપદ અને ધાનશા „ સિંહ યોનિ

ઉપર પ્રમાણે નામાક્ષર પરથી નક્ષત્ર શોધીને અને ધર અને ધરધણીની યોનિને નિશ્ચય કર્યા પછી નીચે પ્રમાણે યોગનૈવેર જોવું.

મેષ યોગિને	મર્કટની યોનિ સાથે	વૈર
ગો „	વ્યાઘ્ર „	„
મગ „	ચિંહ „	„
શ્વાન „	વાનર „	„
સર્પ „	નકુલ „	„
બિહાલ „	મૃગશીર્ષ „	„
મહિષી „	અશ્વ „	„

ઉપર પ્રમાણે નક્ષત્રોની યોનિને પરસ્પર વૈર છે. તેથી સ્ત્રી પુરુષ તથા ધર ધરધણીનાં પરસ્પર યોગિનેર તજી દેવાં. યોગિનેરથી થતું ઉપજી. ૧૬-૨૭

મૂલ' શ્લોક ૯૨-૯૩-૯૪નું આપાંતર—

આય-૧, રાશિ-૨, નક્ષત્ર-૩, વ્યય-૪, તારા-૫, અંશક-૬, બ્રહ્મૈત્રી-૭, રાશિમૈત્રી-૮, નાદીવેધ-૯, ગણ-૧૦, ચંદ્ર-૧૧, અધિપતિવર્ગ-૧૨, વાર-૧૩, લગ્ન-૧૪, તિથિ-૧૫, ઉત્પત્તિ-૧૬, અધિપતિ વર્ગવેર-૧૭, યોગિવેર-૧૮, નક્ષત્રવેર-૧૯, સ્થિતિ-૨૦ અને વિનાશ-૨૧ એમ એકવીશ અંગ લક્ષણો વિદ્યાન શિક્ષિ અને મુનિશ્રેષ્ઠોએ ગૃહાદિ કાર્યમાં કહ્યાં છે. ૯૨-૯૩-૯૪

કૃતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળવના
આયત્તવાચિકારની, શિક્ષા વિસ્તાર રૂપરૂપિ પ્રભાશંકર એવાલક્ષણ
સોમપુરાએ કરેલ શિક્ષાપ્રજ્ઞા નામની આપાંતરના
પહેલો (૧) અધ્યાય સમાપ્ત.

૬૧મું અંગ નક્ષત્ર વૈર—

વૈરં ચોત્તરફાલગુમ્યશ્ચિયુગલે સ્વાતિભરણ્યોદ્ધયોઃ ।

રોહિણ્યુત્તરવાહયોઃ શ્રુતિપુનર્વસ્વોર્વિરોચસ્તથા ॥

ચિત્રા હસ્તમયોશ્ચ પુષ્યફણિનોર્જ્યેષ્ઠાવિશાક્ષાદ્વયે ।

પ્રાસાદે ભવનાસને ચ શયને નક્ષત્રવૈરં ત્યજેત્ ॥ ૨૪ ॥

ઉત્તરાશ્વિની અને અશ્વિની એ બે નક્ષત્રોને પરસ્પર વૈર.

સ્વાતિ અને બરહ્મણીને પરસ્પર વૈર.

રોહિણી અને ઉત્તરાષાઢાને પરસ્પર વૈર.

શ્રવણ અને પુનર્વસુને પરસ્પર વૈર.

ચિત્રા અને હસ્તને પરસ્પર વૈર.

પુષ્ય અને અશ્લેષાને પરસ્પર વૈર.

બૈષાખ અને વિશાખાને પરસ્પર વૈર.

એવી રીતે નક્ષત્રોનાં પરસ્પર વૈર, પ્રાસાદ, ધર, આસન, જળન (પલંગ)ને ભગે
બોક્તા કે બરહ્મણી સાથે નક્ષત્ર વૈરનો ત્યાગ કરવો. ૨૪

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे द्वितीयोऽध्यायः ॥

पुरुषाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि आयानां च विशेषतः ॥

यस्य यस्य भवेच्चायुर्वर्षुषः पुरुषस्य च ॥ १ ॥

श्रीविश्वकर्मा कहे छै :-हवे हुं पुरुषना शरीरनो जे आय छेय, तेने विशेष प्रकारे कहुं छुं. १

स चायुस्तद् विजानीया-दन्यथा निष्फलं भवेत् ।

नक्षत्रं देहसंज्ञान्वा-दंशकं च महामुने ! ॥ २ ॥

ताराः पञ्च महाशुक्ला-स्तदत्र गृहमेधिनः ।

एकान्तरेषु प्रदातव्यो ध्वजादिराय उत्तमः ॥ ३ ॥

हे महासुनि, जे रीते आय उपलववा. पाद्री अन्य सर्व निष्फल जण्डुं. अनुप्यना देहनी संज्ञाथी नक्षत्र, अंशक, तारा, (जेभां पांच शुभ छे तथा भीष्म अंगो छे.) ते उपलवविने ते गृह-धरना साभे जेवा. (नीचे) उपलववा आय ध्वजादिविधी एकान्तरे देवा ते उत्तम जण्डुं. २-३

रुद्रभागायते क्षेत्रे विस्तारे भूतभागिके ।

विन्यसेत्तत्र देवांश्च एभिः स्युश्च विलक्षयेत् ॥ ४ ॥

क्षेत्र के।ष्टकनी ल'जाधना अगियार लाग, अने विस्तारना पांच लाग करवा. तेभां नीचे प्रभाजे अ'के अने अक्षरों ल'जवा. ४

इन्द्राङ्गं प्रथमे भागे नक्षत्राणि द्वितीयके ।

तृतीये लोचनं देयं चतुर्थे तु रविस्तथा ॥ ५ ॥

पञ्चमे तु तिथिः प्रोक्तो वसुं षष्ठे नियोजयेत् ।

सप्तमे भागे वेदाश्च लोकत्रैवाष्टमे तथा ॥ ६ ॥

इषुसंख्या नवमे च दशमे च रसस्तथा ।

एकादशे ब्रह्मसंख्या कथितं मृनिपुंगवैः ॥ ७ ॥

के।ष्टकनी उपरनी प्रथम पांक्षितनां अगियार जानाजोभां अनुक्रमे १४, २७, २, १२, १५, ८, ४, ३, ५, ६, ८ जेभे ल'जवा, जेहुं मुनिपुंगवो जे कहुं छे. ५-६-७

१ एकान्तरेषु दातव्यो-पाठान्तर

કોષ્ઠેષુ કથિતા અંકા માતૃકાન્ વર્ણાન્ યોજયેત્ ।

નરુસર્કં ત્રિસર્ગં ચ ત્યજેચ્ચ યોગમક્ષરમ્ ॥ ૮ ॥

અંકોની નીચેની ચાર પંક્તિના કોઠાઓમાં અનુક્રમે માતૃકા અક્ષરો લખવા. તેમાં ક્રમ ત્વ લૂ લઃ ષઃ સ્વરોને, ત્રિસર્ગને, તથા સંયુક્ત (જોડીયા) અક્ષરો ક્ષ, જ્ઞ એ વ્યંજનોને છોડી દેવા. ૮

૧૪	૨૭	૨	૧૨	૧૫	૮	૪	૩	૫	૬	૯	૫૨૨૫૨ ભક્ષક આય નીચે પ્રમાણે
અ	આ	ઇ	ઈ	ઉ	ઊ	એ	ઐ	ઓ	ઔ	ઋ	ઋઋ ધૂમ્ર સિંહ જ્ઞાન
ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	૧ ૨ ૩ ૪
ડ	ઢ	ઢ	બ	ત	થ	દ	ધ	ન	પ	ફ	વૃષ ખર ગજ બ્રહ્મ
મ	મ	મ	ય	ર	લ	વ	શ	ષ	સ	હ	૫ ૬ ૭ ૮

સ્વામિનામાક્ષરાંકેન ગુણયેદ્ધર્વપંક્તિગાન્ ।

ફલં હરેદ્દૃષ્મિસ્તુ શેષમાયો મનુષ્યસ્ય ॥ ૯ ॥

ધ્વજાદીનાં ચતુર્ણાં તુ ચત્વારો દૃષભાદયઃ ।

મક્ષકા ભવને વર્જ્યા ગૃહસ્વામ્યાયમક્ષકઃ ॥ ૧૦ ॥

હતિશ્ચી વિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાવર્ણવે

પુરુષાધિકારે દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

ધરધણી (સ્વામિ)ના નામનો પહેલો અક્ષર હોય તે શોધીને નામના બેટલા અક્ષરો હોય તેટલી સંખ્યાને પહેલી પંક્તિમાં જે અંક હોય તેટલાથી ગુણી અને તેનો આઠે ભાગ લેતાં જે શેષ રહે તે ધરધણીનો ધ્વજાદિ આય ભણવો. ધ્વજાદિ (ધ્વજ, ધૂમ્ર, સિંહ અને જ્ઞાન) એ ચાર આયોના અનુક્રમે વૃષભાદિ ચાર (વૃષ, ખર, ગજ અને બ્રહ્મ) એ આયો ૫૨૨૫૨ ભક્ષક છે. તે ભક્ષક આય ભવનના સ્વામિના આયનો ભક્ષક હોય તો સ્વામિનું મૃત્યુ થાય. માટે આય સામા ભક્ષક આયો આવે તે તજવા. ૯-૧૦

હતિશ્ચી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો પુરુષાધિકાર

નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર ઝોષાદભાઈ સોમપુરાએ રચેલ,

શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો બીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧ જાનના માલીકનું નામ બીમજી છે તો “બ” અક્ષરની ઉપલી પંક્તિમાં ૨૭નો અંક છે હવે બીમજીના નામના ત્રણ અક્ષરો છે. તેને ૨૭×૩=૮૧ થાય તેને આઠે ભાગતાં શેષ એક-૧ રહે તો બીમજીનો ધ્વજ આય ઉપજશે. હવે જો ધરનો આય વૃષાય હોય તો તે ભક્ષક છે. તે મૃત્યુ ઉપજાવે. પણ જો ધરનો આય મળય કે બીજો હોય તો શરૂ ભણવું. જો ભક્ષક આય હોય તો ધરનો આય બદલવો.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे तृतीयोऽध्यायः ॥

जगती-तोरणाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि जगतीलक्षणं बुध ! ।

सा चामूढा दिशाभागा मनोज्ञा सर्वतः प्रुवा ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે :-હે મુનિ ! હું પ્રાસાદની જગતીનાં લક્ષણ કહું છું. જે જગતી દિગ્મૂઢ ન હોય તેવી, મનને આનંદ આપનારી, અને ચારે તરફ પાણીનો પ્રવાહ બાય તેવી, જગતી શુભ બાજુવી. ૧

પ્રાસાદો લિંગમિત્યુકો જગતીપીઠમેવ ચ^૧ ।

પ્રતિદ્વારા દેવકુલં વિભાગા નામતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રાસાદ તે શિવલિંગનું સ્વરૂપ છે. જેમ લિંગને જળાધારી રૂપ પીઠ છે, તેમ પ્રાસાદને જગતી રૂપ પીઠ બાજુવી. તેમાં દેવકુળ અને પ્રતિદ્વારનાં સ્વરૂપો કરવાં. જગતીના વિભાગ પરથી (૬૪) નામ કદ્દમાં છે. ૨

આद्या पंचगुणा मोक्ता द्वितीया च चतुर्गुणा ।

तृतीया त्रिगुणाख्याता कनिष्ठा मध्यमोत्तमा ॥ ૩ ॥

પ્રાસાદપૃથુમાનેન ત્રિગુણા ચોત્તમા સ્થિતા ।

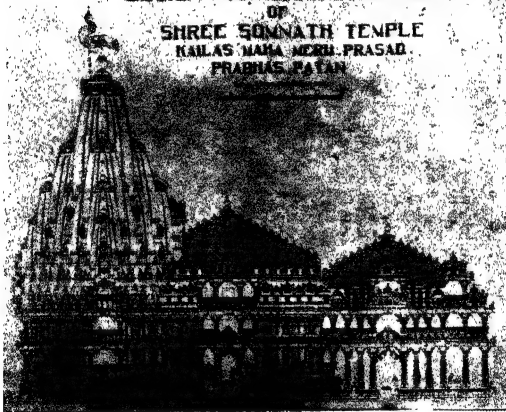
ચતુર્ગુણા મધ્યમા ચા-ધમા પચ્ચગુણોચ્યતે^૧ ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેનાથી ત્રણગણા વિસ્તારમાં જગતી ઉત્તમ માનની બાજુવી. ચારગણા વિસ્તારમાં હોય તે જગતી મધ્યમ માનની બાજુવી. અને પાંચગણા વિસ્તારમાં હોય તે જગતી કનિષ્ઠ માનની બાજુવી. ૩-૪

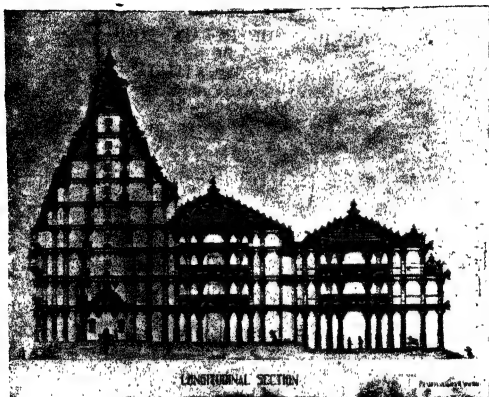
૧ સૂત્રસંતાન અપરાજિત સૂત્ર ૧૧૫થી ૨૨-—એમ ૭ અખ્યાયોમાં જગતી (૧) સવિસ્તર વર્ણન છે. ૧ અગ્નેશ્વર, ૨ શિવ, ૩ બ્રહ્મા, ૪ વિષ્ણુ, ૫ સૂર્ય, ૬ દેવી, ૭ જીન, ૮ સર્વદેવ, એમ આઠ દેવોને આઠ આઠ પ્રકારની જગતીનાં નામ અને લક્ષણો સાથે આપેલ છે. તેમ ચોસઠ પ્રકારનાં જગતીનાં સ્વરૂપો સવિસ્તર સુંદર રીતે આપેલ છે. સૂત્રધાર રાજસિંહ વિરચિત વાસ્તુરાજ્ય ગ્રંથમાં કૃત્ત બેનાટક જગતી સ્વરૂપ આપેલ છે, ચાનરત્નકોષ શિલ્પગ્રંથમાં જગતી વિષે સવિસ્તર વર્ણન છે.

૨ આનો બીજો અર્થ એમ પણ નીકળી શકે કે જ્યેષ્ઠ માનના પ્રાસાદને ત્રણગણી, મધ્ય માનના પ્રાસાદને ચારગણી, અને કનિષ્ઠ માનના પ્રાસાદને પાંચગણી, જગતી કરવી

DESIGN FOR RECONSTRUCTION
OF
SHREE SONNATH TEMPLE
KAILAS NANA MORM PRASAD
PRABHAS PATAN

શ્રી સોમનાથના બંધ ઉત્કાસ મહામેડ પ્રાસાદનું કલામય પણ દર્શન-મહાનુષિક શિખર. ગુદ
નૃત્યમંડપ પર સંવરણા પોલ્યાબરો કુદ ઉત્કા. નાગરાદિ પ્રાસાદનો આઠસો વર્ષો આવો
સજ્જમ પ્રાસાદ બંધાયો. દ્વારસમેત : ભગવાનજી મગનલાલ શિલ્પકાર :
સ્થપતિ : પ્ર. એ. સોમપુરા. દીપાલ્કવ

શ્રી સોમનાથના લઘ્ય ટેલોસ મહામેડ્ પ્રાચીન ઉચ્ચ છે દર્શન-લેખાં સિખરમાં નવ મળતા
 છે. મંદપમાં તથા મળતાની ગેલેરીવાળો સજ્જત પ્રાચીન આકારો વર્ષે ગુજરાતમાં જાણી
 રહ્યા છે. ડ્રાફ્ટસમેન-સગવળનજ મગનલાલ શિલ્પકાર : રથપાલ પ્ર. જો. સોમપુરા : હીપાલ્કર્ણ

રસસમ્પૂર્ણાભ્યાતા યુક્તિપર્યાયસંસ્થિતા ।

જિનેન્દ્રે ત્રિપુરુષે ચ દ્વારિકાયામથોચ્યતે ॥ ૫ ॥

પરિવાર સાથેના મંદિરોને (અથોત્ જ્યાં દેવીનાં ચોસઠ ચોગિની યુક્ત મંદિર હોય ત્યાં), હાથેશ્વરનાં કુરતાં મંદિરો હોય ત્યાં, જ્યાં જીનમંદિર કુરતી દેરીયો સાથે હોય ત્યાં (કે એવાં મંદિરોને), જીનેન્દ્રપ્રાસાદને, પ્રહ્લા, વિષ્ણુના અને શિવના પ્રાસાદોને છ કે સાતગણી જગતી કરવી. દ્વારકાને પણ એવી જ કરી છે. ૫

સમા સપાદા સાર્ધા ચ દ્વિગુણા વા મુખાયતે ।

અપરે ઋજુ કર્ણાઘા પૂર્વમણ્ડપાનુક્રમેઃ ॥ ૬ ॥

મંડપોની જગતી તેના મુખ આગળ જોડણી સમાધ, દોઢી કે બમણી, વિસ્તારમાં આગળના પ્રત્યેક પૂર્વના મંડપના અનુક્રમે રેખાથી કરવી. ૬

જગતીનું ઉંચાઈનું પ્રમાણ—

કમ-દ્વાદશેકેડવાંશા શાલા ત્ર્યંશા દ્વાવિંશકે ।

દ્વાત્રિંશે ચ ચતુર્યાંશા ભૂતાંશા ચ શતાર્થકે ॥ ૭ ॥

એક હાથથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદની જગતી પ્રત્યેક ગળે અર્ધો અર્ધો ગજ (હસ્ત) ઉંચી કરવી. તેરથી બાવીશ હાથ સુધીના પ્રાસાદની જગતી ગજના ત્રીજા ભાગ (આઠ આઠ આંગળ) અને ચોવીશથી બત્રીશ હાથના પ્રાસાદોની જગતી ગજના ચોથા ભાગે (છ છ આંગળ) ઉંચી કરવી. તેત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદની જગતી પ્રાસાદના ગજના પાંચમા ભાગની (ચાર ઇંચ ૬૧૧ દોરા) ઉંચાઈની કરવી. ૭

પુનઃ જગતીની ઉંચાઈનું બીજું પ્રમાણ કહે છે—

एकहस्ते तु प्रासादे जगती तत्समोदया ।

द्विहस्ते हस्तसार्द्धा च त्रिहस्ते च द्विहस्तका ॥ ८ ॥

सार्द्धद्वિકरमुत्सेधः प्रासादे चतुर्हस्तके ।

चतुर्हस्तोपरिष्ठाच्च यावद् द्वादश हस्तकम् ॥ ९ ॥

प्रासादस्यार्धमानेन त્રિभागेन ततः परम् ।

चतुर्विंशति हस्तांतं कारयेच्च विचक्षणः ॥ १० ॥

पादेनैवोच्छ्रयं कार्यं यावत्पंचाशद्वસ્તકम् ।

इदं मानं च कर्तव्यं जगतीनां समोदयः^૧ ॥ ૧૧ ॥

૧ અહીં સાર્ધ, ત્રિભાગ અને પાદનો અર્થ પ્રાસાદના નહિ પરંતુ ગજના ૧૨ આંગળ, ૮ આંગળ અને ૬ આંગળ સમજવાં જોઈએ. ક્રમથી ચલુતાં તે સમજાશે.

હવે જગતીની ઉંચાઈનું બીજું માન કહે છે : એક હાથના પ્રાસાદને એક હાથ ઉંચી જગતી કરવી. બે હાથના પ્રાસાદને દોઢ હાથની, ત્રણ હાથના પ્રાસાદને બે હાથની, ચાર હાથના પ્રાસાદને અઢી હાથની ઉંચી જગતી કરવી. પાંચથી બાર હાથના પ્રાસાદને જગતીની ઉંચાઈ પ્રાસાદના અર્ધ ભાગે કરવી. તેરથી ચોવીસ હાથના પ્રાસાદને પ્રાસાદના ત્રીજા ભાગે જગતી ઉંચી કરવી. વિચક્ષણ શિદ્ધિએ પચીસથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને જગતી પ્રાસાદના ચોથા ભાગે ઉંચી કરવી. આ માન જગતીની ઉંચાઈનું બહુવું. ૮-૯-૧૦-૧૧

જગતીના ઉદ્દયના થર વિભાગ—

તદુચ્છ્રાયં મજેત્માઙ્ગ ! અષ્ટાવિંશપદૈરધઃ ।

ત્રિપદં જાઙ્યકુંભં ચ દ્વિપદં કર્ણકં તથા ॥ ૧૨ ॥

પદ્મપત્રસમાયુક્તા ત્રિપદા શીર્ષપત્રિકા ।

શ્ચુરકં દ્વિપદં પ્રોક્તં કુંભકં સપ્તમિઃ પદૈઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્રિપદઃ કલ્પઃ પ્રોક્તઃ પદૈકં ચાન્તઃપત્રકમ્ ।

ત્રિપદા ચ કપોતાલી પુષ્પકંઠં યુગાંશકમ્ ॥ ૧૪ ॥

કણ્ઠાચ જાઙ્યકુંભં ચ નિર્ગમં ચ પદાષ્ટકમ્ ।

(જગતી—જુઓ પૃષ્ઠ ૪૯)

હે બુદ્ધિમાન ! જગતીની ઉંચાઈના અઠાવીસ ભાગ કરવા; તેમાં ત્રણ ભાગનો બડંબો, બે ભાગની કણી, ત્રણ ભાગની પદ્મપત્ર (છાજલી આસપટ્ટી સાથે), બે ભાગનો ખરે, સાત ભાગનો કુંબો, ત્રણ ભાગનો કળશો, એક ભાગની અધારી, ત્રણ ભાગનો કેવાળ, અને ચાર ભાગનો પુષ્પકંઠ (ઉપરનો ગળતો) કરવો. પુષ્પકંઠની (અધારીથી) બડંબાનો નીકાળો આઠ ભાગનો રાખવો. ૧૨-૧૩-૧૪

કર્ણેષુ ચૈવ દિક્ષાલાઃ પ્રાચ્યાદિષુ પ્રદક્ષિણાઃ ॥ ૧૫ ॥

જગત્યાઃ પશ્ચિમે મદ્રે રથિકૈકત્રિમિસ્તથા ।

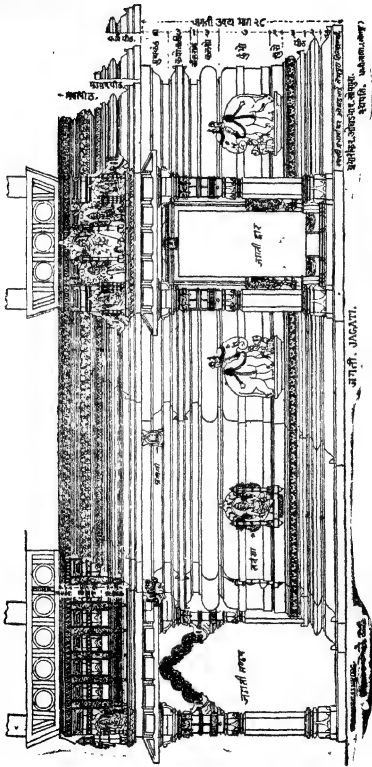
તથા પશ્ચક્રમસ્રકાઃ કર્ત્તવ્યા વામદક્ષિણે ॥ ૧૬ ॥

જઞ્ઞનિષ્કામમકરો મુખં ચ વિકૃતાનનમ્ ।

ઉચ્ચાનપાદોઞ્ઞતં ચ હસ્તે હસ્તે ચતુર્યવમ્ ॥ ૧૭ ॥

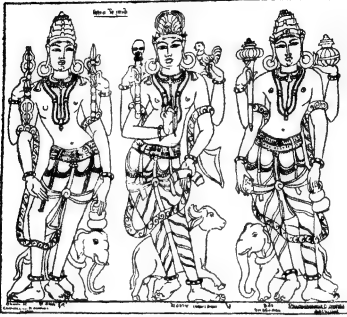
પ્રાસાદસ્ય સમં જ્ઞેયં જગતીમદ્રનિર્ગમમ્ ।

પાદોને તથા કર્ત્તવ્યં પ્રાસાદસ્ય સમં તતઃ । ૧૮ ॥

जगती प्रवेश चतुर्भुजा—महापति तथा कृष्णसुत

મદ્રનિર્ગમતુલ્યં તુ જગતીમંડનિર્ગમમ્ ।
 દ્વિતીયં તસ્ય કર્તવ્યઃ પ્રતિહારાસ્તદગ્રતઃ ॥ ૧૯ ॥
 દિશાના દિગપાલો

પૂર્વ-ધ્રુવ

દક્ષિણ-યમ

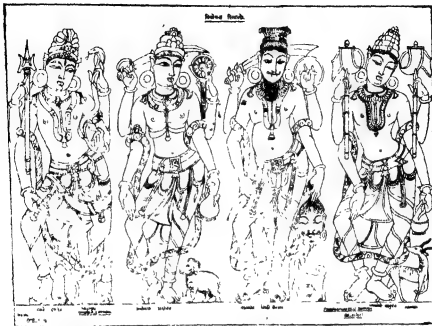
ઉત્તર-કુબેર

પશ્ચિમ-વરુણ

જગતીના કોણોમાં પૂર્વીક પ્રદ-
 ક્ષિણના ક્રમે દિગપાલો સ્થાપવા.
 જગતીના પશ્ચિમ ભદ્રમાં એક-ગણુ-
 પાંચ અથવા સાત સ્થિકાઓ ડાબી-
 જમણી તરફ કરવી. પાણીના નિકાસ
 માટે વિદ્યુતમુખવાળાં, ઉંચા પગવાળાં
 મકરનાં મુખો કરવાં. તેનું છિદ્ર એક
 ગળે ચાર જવ પ્રમાણનું રાખવું.
 પ્રાસાદની બરાબર ભદ્રનો નિકાળો
 જગતીમાં રાખવો. અથવા પોપ્પા ભાગનું
 ભદ્ર રાખવું. ભદ્રના નિર્ગમ બરાબર
 જગતીના મંડનો (માઠ) નિર્ગમ કરવો.
 તે પ્રમાણે બીજો મંડ (માઠ) કરવો.
 તેની આગળ પ્રતિહારીનાં સ્વરૂપો
 બનાવવાં. ૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯

વિદિશાના દિગ્પાલો

ઇશાનદેવ

અગ્નિદેવ

નૈઋત્યદેવ

વાયવ્યદેવ

જમતીના પ્રતિહારો —

‘આદિમૂર્તિઃ પદન્યાસાત્ મતિદારા વામેતરે ।

વામે ચૈવ ભવેન્નન્દિ-ર્મહાકાલઃ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

યામ્યદ્વારે ભવેદ્ ભૂંગી હેરમ્વશ્ચૈવ દક્ષિણે ।

પશ્ચિમે દુર્મુખો વામે પાંદુરો વાય દક્ષિણે ॥ ૨૧ ॥

સોમ્યાં ચૈવ સિતો વામે હાસિતશ્ચૈવ દક્ષિણે ।

મધ્યના પદમાં આદિમૂર્તિ (શિવની) સ્થાપન કરવી. તેની ડાબી જમણી તરફ પ્રતિહારોનાં સ્વરૂપો કરવાં. પૂર્વદિશામાં આદિમૂર્તિની ડાબી તરફ નંદી, અને જમણી તરફ મહાકાલ નામના પ્રતિહારો બનાવવા. દક્ષિણ દિશામાં ડાબી તરફ ભૂંગી, અને જમણી તરફ હેરમ્વ નામના પ્રતિહારો બનાવવા. પશ્ચિમ દિશામાં ડાબી તરફ દુર્મુખ અને જમણી તરફ પાંદુર નામના પ્રતિહારો બનાવવા. ઉત્તર દિશામાં ડાબી તરફ સિત અને જમણી તરફ અસિત નામના પ્રતિહારોની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવી. ૨૦-૨૧

૬. અહીં શિવપ્રાસાદની કથના કરીને શિવના આઠ પ્રતિહારોનાં નામ ઉપર કહ્યા છે. પરંતુ પ્રાસાદમાં જે આદિદેવ (મૂળનાયક પ્રભુ) બિરાજમાન હોય તે દેવના પ્રતિહારો પૃથક્ પૃથક્ કહ્યા છે. તે પ્રમાણે જેના તેના પ્રતિહારોનાં સ્વરૂપો જમતી કે દારશાખામાં દિશાવાર કરવાં.

વેદિકા કક્ષાસનના વિભાગો—

રાજસેનશ્વતુર્ભાગ:

સપ્તભાગા ચ વેદિકા ॥ ૨૨ ॥

દ્વિભાગાસનપટ્ટશ્ચ

કક્ષાસનં કરાજતમ્ ।

જગતી ઉપર રાજસેન ચાર

ભાગનું અને વેદિકા સાત ભાગ-

ની, અને આસનપટ્ટ બે ભાગનું

કરવું. તેના પર કક્ષાસન (કઠેડો)

એક હાથ ઉંચો કરવો. ૨૨

મંડપાગ્રે મુંડિકાગ્રે

મતોલ્યાગ્રે તથૈવ ચ ॥ ૨૩ ॥

તોરણં ત્રિવિધં સ્થાનં

જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠકમ્ ॥

જગત્યાશૈવ માનેન

તત્રાન્તરં નિગદ્યતે ॥ ૨૪ ॥

અધિકં પોઢશં ચૈવ

વિમક્તં નવધા પુનઃ ।

ત્રિધા જ્યેષ્ઠમિતિ સ્વાતં

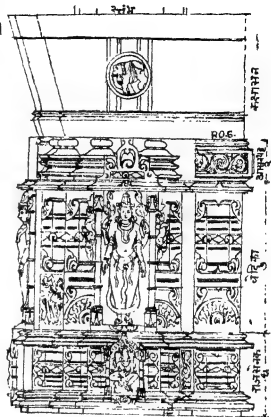
ત્રિધા મધ્યં કનિષ્ઠકમ્ ॥ ૨૫ ॥

મંડપના પગથીઆથી આગળ નીકળતા બે પાણુ હાથીઓની સૂંઢની આકૃતિ કરવી. તેની આગળ પ્રતોડી કરવી. તેના પર જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ, એ ત્રણ માનનાં તોરણ કરવાં.

જ્યેષ્ઠ માનની જગતીના વિસ્તાર માનમાં તેનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ માન થાય, અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ માન થાય. મધ્ય માનની જગતીનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ મધ્ય માન થાય અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો કનિષ્ઠ મધ્ય માન થાય. અને કનિષ્ઠ માનની જગતીના વિસ્તારમાં તેનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ માન થાય અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો કનિષ્ઠ કનિષ્ઠ માન જગતીનું થાય. આ પ્રમાણે નવ માન બહુવાં. ૨૩-૨૫ પ્રતોલ્યા તોરણ સ્તંભોનો પદ્ધતિવસ્તાર—

સ્તમ્ભગર્ભે મિત્તિ ગર્ભે તન્મધ્યે ચ વિચક્ષણ ! ।

તોરણસ્યોભયસ્તમ્ભૌ બ્રહ્મગર્ભે તુ સંસ્થિતૌ ॥ ૨૬ ॥

કક્ષાસનના-રાજસેન-વેદિકા-આસનપટ્ટના વિભાગ

હે બુદ્ધિમાન ! તોરણના બન્ને સ્તંભો પ્રાસાદના પદના ગર્ભે, અગર તેની ભીંત (દીવાલ)ના ગર્ભે, અગર તે યેની વચ્ચે સ્થાપન કરવા. પરંતુ તે ઉભા પ્રહ્લ્લગર્ભની બંને બાજુ (સરખા માપે) તોરણના બન્ને સ્તંભો ઉભા કરવા. ૨૬ પ્રતોહ્યાના સ્તંભાદિ થરોનું ઉદ્દેશ પ્રમાણ અને સ્વરૂપ:—

પીઠઃ સ્તંભસ્તથા કુંભી ભરણી ચ શિરઃ સ્થલમ્ ।

પ્રાસાદસ્યાનુમાનેન પટ્ટં પટ્ટાનુસારતઃ ॥ ૨૭ ॥

પીઠં ચ દ્વયં પાદોનં ભાગૈકેન તુ કુંભિકા ।

પંચ ભાગો ભવેત્સ્તંભો ભાગાર્થં ભરણં ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥

શરં ચ ભાગમેકેન ગડદી પીઠમાનતઃ ।

શરં ચ પૂર્વમાનેન ભાગૈકઃ પટ્ટ એવ ચ ॥ ૨૯ ॥

તદૂર્ધ્વે કૂટછાદ્યં ચ તિલકં સ્તંભસ્તકે ।

ત્રિ-પંચ-સપ્ત-નવમિ-રીલિકાવલનૈર્યુતમ્ ॥ ૩૦ ॥

સદાશિવો મધ્યદેશે બ્રહ્મવિષ્ણુ યામ્યોત્તરે ।

તદૂર્ધ્વે ક્ષોભનાઃ કાર્યા ઈલિકાભિરલંકૃતાઃ ॥ ૩૧ ॥

પ્રતોહ્યામાં નીચે પીઠ કરવું, અને તેની ઉપર બડબો, કણ્ઠી, આસપટ્ટી, કુંભી, સ્તંભ, ભરણું અને સરા (ઉત્તરોત્તર) કરવાં. તે બધાં પ્રાસાદના માને કરવાં. પટ્ટ પાટના પદ પ્રમાણે કરવો.

(પ્રતોહ્યા—બુબો પૃષ્ઠ ૪૪)

પ્રતોહ્યાનું પીઠ (બડબો, કણ્ઠી, આસપટ્ટી) પોણા બે ભાગનું, તે પર કુંભી એક ભાગની, સ્તંભ પાંચ ભાગનો, ભરણું અરધા ભાગનું, સર એક ભાગનું અને તે પર ગડદી (કેડી) પોણાબે ભાગની કરવી. તેની ઉપર સર એક ભાગનું, તેના પર એક ભાગ ઉંચો પાટ (એમ કુલ તેર ભાગ પીઠ સહિત થયા.) પાટ ઉપર કૂટ-છાદ્ય (ગલતાળું છત્રું) કરી તે પર સ્તંભના ગર્ભે તિલક કરવું. વચ્ચે ત્રણ, પાંચ, સાત, કે નવ તોરણના આંટાઓ (ઇંચળના જેવા) કરવા. તોરણના મધ્યમાં મહાદેવ અને તેની જમણી બાજુ બ્રહ્મા અને ડાબી બાજુ વિષ્ણુની મૂર્તિઓ (એમ ત્રિપુરૂષ મૂર્તિઓ) કરવી. તે ઇલિકાને કેાતર કામથી અલંકૃત કરવી. ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧

પ્રતોહ્યાના પાંચ પ્રકાર અને સ્વરૂપો—

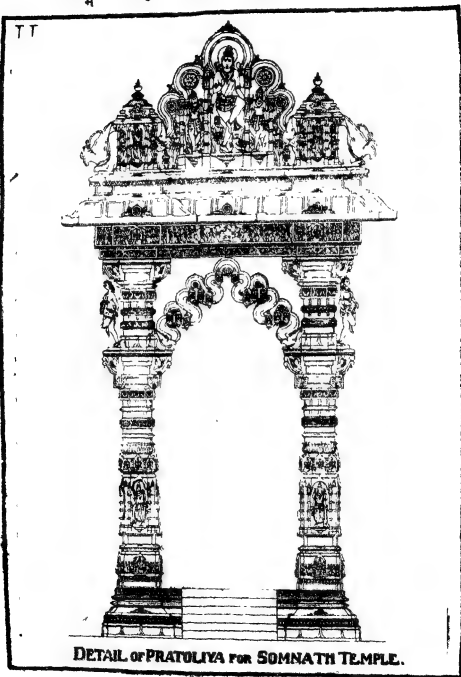
સ્તંભ દ્વયેન ચોસુંગં યુગ્મસ્તંભૈર્માલાધરઃ ।

ચતુરસ-ચતુઃસ્તંભૈ-ત્રિચિત્રઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૩૨ ॥

૧ બ્રહ્મચર્ચા એટલે પ્રાસાદના ઉભો મર્ભ. ૨ આ-એટલે પૂર્વપુબે મર્ભગૃહ હોય તો પૂર્વથી પશ્ચિમની ઉભી રેખા તે બ્રહ્મચર્ચા બલ્યુલ.

स्तम्भस्योभयपक्षे तु वेदिका चित्ररूपकः ।

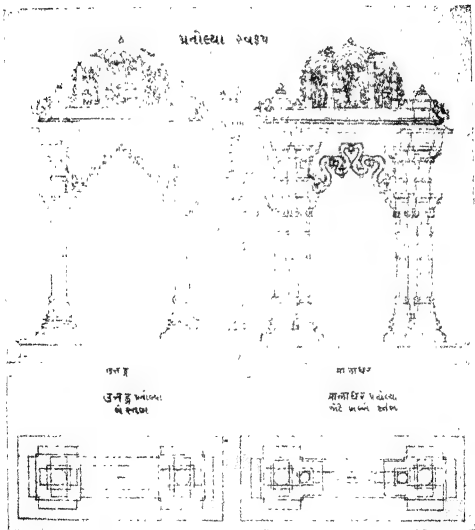
षड्भिः स्तम्भैस्तु रूपादय-मकरध्वजमुच्यते ॥ ३३ ॥

DETAIL OF PRATALIYA FOR SOMNATH TEMPLE.

प्रतास-सोमनाथ मठान् प्रतासो प्रतासः,

જે સ્તંભોના પ્રતોડ્યાને “ઉત્તંગ” કહેવામાં આવે છે, એડકા જે સ્તંભો વાળા પ્રતોડ્યાને “માલાધર” અને ચાર સ્તંભોની ચાક્રીને “ત્રિચિત્ર”; અને ચાર સ્તંભો પણ તેની જે યાત્રુ જે વેદિકા “કક્ષાગ્રન” હોય તેને “ચિત્રરૂપ” અને છ સ્તંભ યુક્ત પ્રતોડ્યાના રૂપને “મકરેન્દ્રજ” કહેવાય છે. આમ પ્રતોડ્યાના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. ૩૨-૩૩

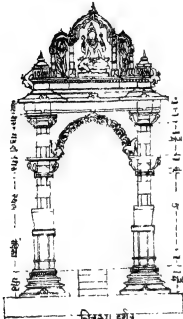

દેવવાહનતું સ્થાન અને અંતર—

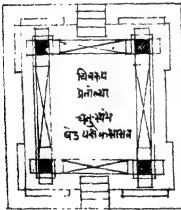
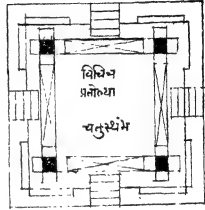
વ્યોમો દૃષમઃ સિંહશ્ચ ગરુડો હંસ એવ ચ ।

એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃ-પચ્ચ-ષ્ઠ-સપ્ત-પદાન્તરે ॥ ૩૪ ॥

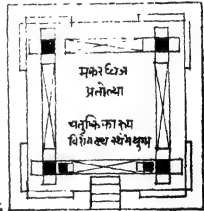
વિચિત્ર (૩)

પ્રતોલ્યા સ્વરૂપ

P.O.S.

ચિત્ર ૩૪ (૪)

મકરધ્વજ (૫)

વિમાન, વૃષભ, સિંહ, ગરુડ અને હંસ, આદિ દેવવાહનોનું સ્થાન એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ કે સાત પદ છેટે (ચતુષ્ઠિકા) અગર મંડપ રૂપે કરવું. ૩૪
 રતિશ્રી વિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળે

જગતી-તોરણાધિકારે તૃતીયાંશ્યાય: ૧ ૩ ૧

રતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ રૂપ દીપાવળેવનો જગતી-
 તોરણાધિકાર પર શિલ્પ વિસારદ પ્રકાશકર આદ્યકલાઈ સામયુગ્ય
 કદેશ શિલ્પ પ્રકા નામની ટીકાનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे चतुर्थोऽध्यायः ॥

पीठ लक्षणाधिकार

लिट्टनुं मानः—

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रासादपीठमानकम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे भिट्टं वेदाङ्गुलं भवेत् ॥ १ ॥

हस्तादि-पंचपर्यन्तं वृद्धिरेकैमङ्गुलम् ।

पंचोर्ध्वं दशपर्यन्तं हस्ते पादोनमङ्गुलम् ॥ २ ॥

दशोर्ध्वं विंशपर्यन्तं हस्ते वृद्धिरेर्धाङ्गुला ।

विंशत्युर्ध्वे शतार्धान्तं चतुर्हस्तैकमङ्गुलम् ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा ढडे छे:—ढवे ङुं पीठनुं मान कङुं छुं. पडेलां लिट्टनुं मान कडे छे. अेक गजना प्रासादने आर आंगणनुं लिट्ट करवुं. जेथी पांच गज सुधीना प्रासादने अेकेक आंगणनी; छथी दश गज सुधीना प्रासादने पोछा पोछा आंगणनी; अगियारथी वीश गज सुधीना प्रासादने अर्धा अर्धा आंगणनी, अने अेकवीशथी पचास गज सुधीना प्रासादने पा पा आंगणनी वृद्धि लिट्ट मानमां करवी. १-३

एवं त्रिपुण्यकं कार्यं निर्गमं चतुर्थीशकम् ।

इदं मानं तु भिट्टस्य पीठं चैव तदूर्ध्वतः ॥ ४ ॥

अेक, जे अथवा त्रषु लिट्ट, पुछेपानी आकृति युक्त करवां. तेना नीकाजे. उवाधना मानथी बाधा जागे, पीठथी राखवे. आ प्रभाजे लिट्टनुं मान कङुं ते पर पीठ करवुं. ४

पीठमान—

एकहस्ते तु प्रासादे पीठं वै द्वादशाङ्गुलम् ।

हस्तादि पंचपर्यन्तं यावदस्ते पंचाङ्गुलम् ॥ ५ ॥

पंचोर्ध्वं दशपर्यन्तं वृद्धिर्वेदाङ्गुला भवेत् ।

तदूर्ध्वं विंशपर्यन्तं वृद्धिश्चैवाङ्गुलत्रयी ॥ ६ ॥

विंशत्यादि षट्त्रिंशान्तं वृद्धिरेवाङ्गुलद्वयी ।

आङ्गुलिका ततो वृद्धि-यावत्पंचाशदष्टस्तकम् ॥ ७ ॥

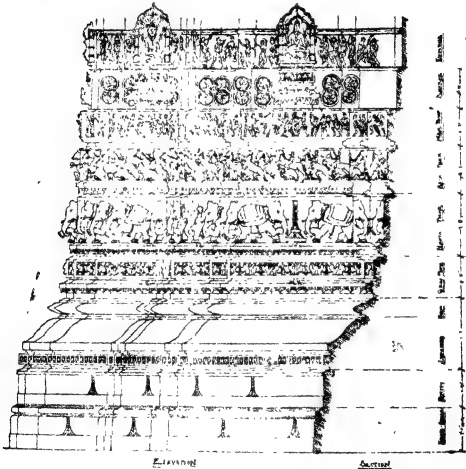
अेक गजना प्रासादने आर आंगणनुं पीठ करवुं. जेथी पांच गजना प्रासादने अत्येक गजे पांच पांच आंगणनी, छथी दश गज सुधीना प्रासादने अत्येक गजे आर आर आंगणनी, अगियारथी वीश गज सुधीना प्रासादने अत्येक गजे त्रषु त्रषु आंगणनी, अेकवीशथी छत्रीश गजना प्रासादने अत्येक गजे अठ्ठे आंगणनी,

અને સાડત્રીશથી પચાસ ગજના^૧ પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે એકેક આંગળની વૃદ્ધિ પીઠમાનની કરવી. ૫-૬-૭

પંચમાંશે તતોદીન^૨ કન્યસં શુભલક્ષણમ્ ।

જ્યેષ્ઠ^૩ તતો મવેત્પીઠ^૪ પંચમાંશે તદાધિકમ્^૫ ॥ ૮ ॥

પીઠનું જે માન આવ્યુ હોય તે (મધ્યમાન). તેના પાંચમો ભાગ હીન કરે તે હનિષ્ઠ માનનું પીઠ, અને પાંચમો ભાગ અધિક કરે તે જ્યેષ્ઠમાનનું પીઠ બાબુનું. ૮

મહાપીઠ-પરશિલા. વિદ, કુંભારો અંશ

૧. શિલ્પક્રમેશો દરત એટલે મજ બાબુએ
૨. સુતસંતાન-અપરાજિત સુત ૧૨૮માં જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ માનના વર્ણીતો, ફરી પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ-જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ, એમ મધ્ય માનના ત્રણ ભેદ અને કનિષ્ઠ માનના ત્રણ ભેદ એ રીતે કુલ નવપ્રકાર (ભેદ) થઈ તેના પ્રત્યેક ભેદની નામ કર્યાં છે ૧ સુમદ, ૨ સર્વતોભદ્ર, ૩ પદ્મક, ૪ વસુધર, ૫ સિંહ-પીઠ, ૬ જ્યેષ્ઠ, ૭ મરુક, ૮ હંસ, ૯ વૃષભ, એમ નવ નામો પીઠનાં કર્યાં છે.

દ્રાવિડ અને વૈરાટ જાતિના પ્રાસાદનાં પીઠમાન—

દ્રવિઢે પ્રાસાદાર્પણ વૈરાટે વાથ સંમૃણુ ।

મંડોવરં વિશભાગં ષઢ્ઢભાગં પીઠમેવ ચ ॥ ૧ ॥

દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદનું પીઠમાન પ્રાસાદથી અર્ધ ભાગનું કરવું અને વૈરાટ જાતિના પ્રાસાદનું પીઠમાન મંડોવરના (ઉંચાઈના) વીશ ભાગ કરી તેમાંથી છ ભાગનું પીઠમાન રાખવું. ૯

મહાપીઠાના ઉદયના થરોનું માન-પહેલું (૧)—

૮ જાડખો ઉદયે દ્વિચત્વારિંશદ્-વિભાગાંસ્તુ પૃથક્ પૃથક્ ।
૧૪ કણ્ણીમાસ વસુમિર્જાઢ્યકુંભશ્ચ ચતુર્દશૈઃ કળાલિકા ॥ ૧૦ ॥
૧૨ ગજથર ગજપિઠં દ્વાદશાંશં વસુમિર્નરપીઠકમ્ ।
૮ નરથર ૧જાઢ્યકુંભઃ પંચભાગઃ કળાલિશ્ચાષ્ટ નિર્ગમે ॥ ૧૧ ॥
— ૪૨ ત્રિભાગં ગજપીઠં ચ દ્વિભાગં નરપીઠકમ્ ॥

પીઠ ઉદયના ૪૨ ખેતાલીશ ભાગ કરવા. એમ પીઠાના (ચાર) પ્રકારના જુદા જુદા ભાગો કહ્યા છે. આઠ ભાગનો જાડખો, ચૌદ ભાગની કણ્ણી-(અંતરાણ, છાજલી ને આસપટ્ટી): બાર ભાગનો ગજથર, આઠ ભાગનો નરથર, એમ કુલ ૪૨ ભાગ કહ્યા છે. હવે નીકાળો કહે છે. જાડખો પાંચ ભાગ. કણ્ણી, છાજલી, આસપટ્ટી (ગજપીઠની ધીસીથી) આઠ ભાગ, અને ગજપીઠ ત્રણ ભાગ અને બે ભાગ નરપીઠ (ખરાથી) નીકાળો રાખવો. એ રીતે અઢાર ભાગ નીકાળો રાખવો. ૧૦-૧૧

મહાપીઠનો બીજો પ્રકાર—

૮ જાડખો દ્વિતીયં ચ પ્રવક્ષ્યામિ ચત્વારિંશદ્વિભાગતઃ ॥ ૧૨ ॥
૧૨ કણ્ણીમાસ વસુભાગં નરપીઠં ગજપીઠં તુ દ્વાદશમ્ ।
૧૨ ગજથર કળાલિકા દ્વિષઢ્ઢભાગા અષ્ટમિર્જાઢ્યકુંભકઃ ॥ ૧૩ ॥
— ૪૦

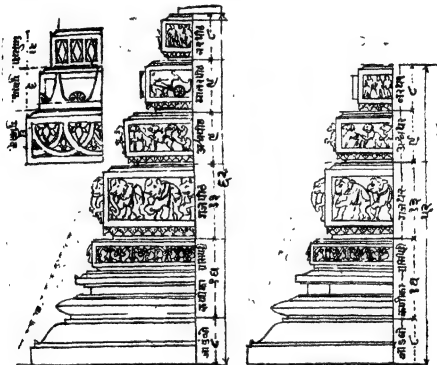
(પીઠપ્રકાર ૧લો ને ૨જો-શુભો ૫૯ ૫૨)

હવે મહાપીઠનો બીજો પ્રકાર ચાલીશ ભાગનો કહે છે. ઉપલો નરથર આઠ ભાગ, ગજથર બાર ભાગ (આસપટ્ટી છજી અંતરાણ) કણ્ણી બાર ભાગનો, નીચે જાડખો આઠ ભાગનો કરવો. ૧૨-૧૩

૧. જાઢ્યકુંભ. સત્તમાગઃ ષઢ્ઢમાગા તુ કળાલિકા-પાઠાન્તરેઃ

મહાપીઠના ઉદય વિભાગનો ત્રીજો પ્રકાર કહે છે—

- ૮ જાડબો તૃતીયં ચ પ્રવક્ષ્યામિ અષ્ટમિર્જાઙ્યકુંભકઃ ।
 ૧૪ કણિમાલ ચતુર્દશૈઃ કળાલિશ્ચ ત્રયોદશૈર્ગજસ્તથા ॥ ૧૪ ॥
 ૧૧ ગજથર ૯ અશ્વથર નવમિરશ્વપીઠં ચ વસુભિર્નરપીઠકમ્ ।
 ૮ નરથર નિર્ગમં પૂર્વમાનેન ચતુર્થે ત્વમતઃ શૃણુ ॥ ૧૫ ॥

મહાપીઠ પ્રકાર-ચોથો

મહાપીઠ પ્રકાર-ત્રીજો

નોંધ:-ઉપરના નકશામાં કુલ ૭૦ ચો. ૧૨ને બદલે ૬૧ નાંચવા.

મહાપીઠના ઉદયના થરોનો ત્રીજો પ્રકાર હવે કહું છું. જાડબો આઠ ભાગનો, કણી (અંતરાજ, છબ્બું ને આસપટ્ટી મળીને) ચૌદ ભાગ, ગજથર તેર ભાગનો, અશ્વથર નવ ભાગનો અને નરથર આઠ ભાગનો એમ કુલ બાવન ભાગ ત્રીજા પ્રકારના પીઠાદયના બાહુવા. તેનો નીકાળો આગળ કહેલાં માન પ્રમાણે રાખવો. હવે પછી મહાપીઠનો ચોથો પ્રકાર સાંભળો. ૧૪-૧૫

મહાપીઠના ઉદય વિભાગનો ચોથો પ્રકાર—

- ૮ જાડંબો વસુભિર્જાઙ્યકુંભશ્ચ મન્નુમિસ્તુ કળાલિકા ।
 ૧૪ કણીપ્રાસ ગજપીઠમશ્વપીઠં અનંગગ્રહસંસ્થયયા ॥ ૧૬ ॥
 ૧૩ અશ્વપીઠ માતરપીઠ નવમિર્માતરં ચૈવ વસુમિર્નરપીઠકમ્ ।
 ૯ અશ્વપીઠ
 ૯ માતરપીઠ
 ૮ નરપીઠ
 —
 ૧૧ ઉદયભાગૈકપટ્ટિ-નિર્ગમે ચાષ્ટવિંશતિઃ^૧ ॥ ૧૭ ॥

મહાપીઠના ઉદયના ચરોનો ચોથો પ્રકાર કહે છે. જાડંબો આઠ ભાગનો, કણી-છત્તુ-પ્રાસપટ્ટી ચૌદ ભાગની, ગજપીઠ તેર ભાગનું, અશ્વપીઠ નવ ભાગનું, માતરપીઠ નવ ભાગનું અને નરપીઠ આઠ ભાગનું એમ કુલ ઉદય એકસઠ ભાગનો અને નીકાળો અઠાવીશ ભાગનો રાખવો. ૧૬-૧૭

અશ્વપીઠં રથૌ કાર્યં રાજાગારે તુ ધામનિ ।
 રથશ્ચૈવ પ્રકર્ત્તવ્યો માતરં ચણ્ડિકાદિષુ ॥ ૧૮ ॥

સૂર્યના પ્રાસાદને અશ્વના રાજ્ય ભવનને અશ્વપીઠ કરવું. અને ચંડીદેવીઓના પ્રાસાદને માતરપીઠ કરવું. તેમાં રથની આકૃતિ કરવી. ૧૮

૧. વૃક્ષાર્ણવ બ. ૧૪૭માં શિવપ્રાસાદનો વિધિ આપતાં તે મહાપીઠના વિભાગ કહે છે. તેમાં વિશેષતા વૃષપીઠનો છે. આ મંથ સાધાર મહાપ્રાસાદને અનુરૂપ વિશેષ છે.

પ્રાસાદસ્ય વડંક્ષેન પીઠં કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ।
 ઉદયં વિભજેત્ પ્રાજ્ઞ ભાગાદ્યંચ ચૈષ તત્ ॥ ૨૧ ॥

- ૧૨ કિદ્ધ
 ૧૦ જાડંબો મિદ્ધં ચ દ્વાદશભાગં દશમિર્જાઙ્યકુંભકઃ ।
 ૭ કણી કર્ણિકા સસભાગા ચ દશમિર્પ્રાસપટ્ટિકા ॥ ૩૦ ॥
 ૧૦ પ્રાસપટ્ટી
 ૧૦ વૃષપીઠ તત્સર્ભં વૃષપીઠં ચ નવમિર્નરપીઠકમ્ ।
 ૯ નરથર નિર્ગમં તૂષ્યાદેન યુકાયુક્તં ચ ધીમતા ॥ ૩૧ ॥
 —
 ૫૮

ચતુર શિશુઓ પ્રાસાદના છઠા ભાગે પીઠનું નિર્માણ કરવું. તે આવેલા પ્રમાણના ઉદયના કિદ્ધ સાથે ૫૮ આડાવન ભાગ કરવા. ૧૨ ભાગ કિદ્ધ, ૧૦ ભાગ જાડંબો, ૭ ભાગ કણી, ૧૦ ભાગની પ્રાસપટ્ટી અને ૧૦ ભાગનું વૃષપીઠ કરવું. અને સૌથી ઉપર ૯ ભાગનું નરપીઠ કરવું. તેનો નીકાળો, ઉદયથી અર્ધ, ૫૭ યુક્તિથી યુદ્ધિમાન શિશુઓ (રથાન માન પ્રમાણે જોઈને) કરવો. ૨૬-૩૦-૩૧

દેવીના મંદિરમાં માતર પીઠમાં રથ કરવાનું કહ્યું છે. તેમ રૂદ્રપ્રાસાદમાં વૃષપીઠ કહેલ છે.

સર્વ સામાન્ય કામદ પીઠ અને કર્ણપીઠના થરો કહે છે—

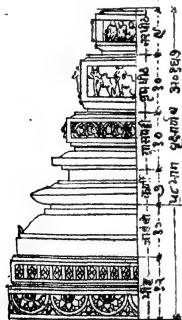
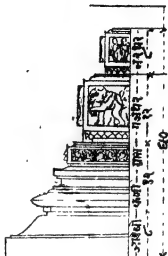
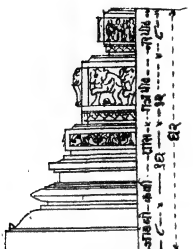
ગજાશ્વનરપીઠાનિ સ્વલ્પદ્રવ્યે ન સંભવઃ ।

જાડ્યકુંભઃ કર્ણકચ શિરઃપાલી સ કામદઃ ॥ ૧૯ ॥

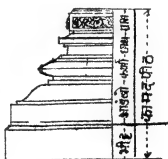
પીઠ પ્રકાર-૫ હેલો

(પેલ-૧૨-૧૩)

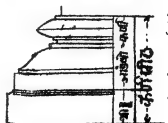
પીઠ પ્રકાર-બીજો

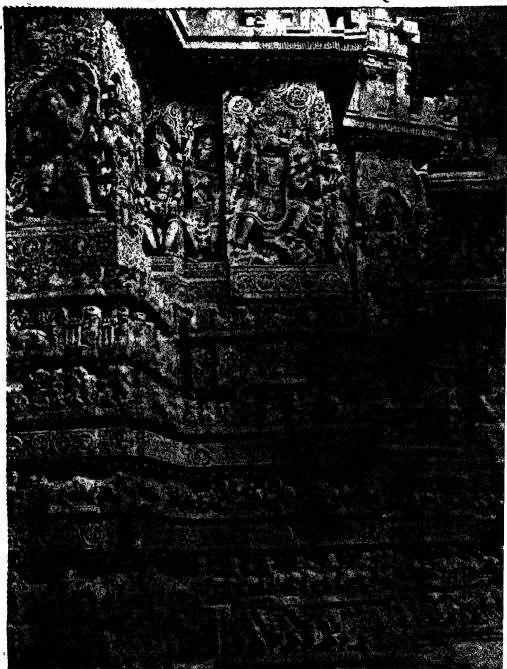
અધાપીઠ-૨ ક્ષાત્ર

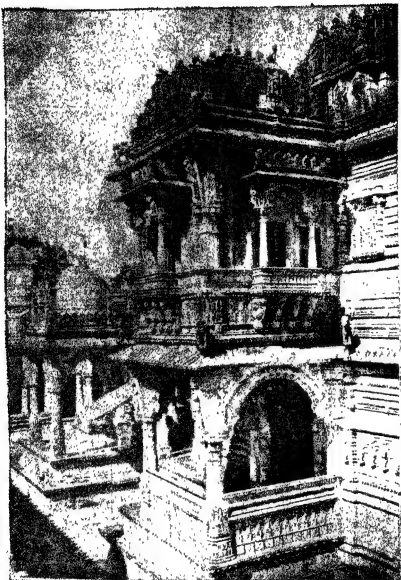
કર્ણપીઠ અને શિરપીઠ

કર્ણપીઠ

હલીબડ બેલુર તથા સોમનાથ પુરમની હયશાળ શત્રુકાળના પ્રાસાદના મહાપીઠ મંડોવરમાં
 ૩૫ સોનામાં કરેલી કળાકૃતિ એવું પાપાજી કામ. દીપાબ્જી આ. ૪

અમદાવાદ હાલિસીમ મંદિરના ચુઠ મંડપનો ચોક
સ્થપતિ-પ્રમથદેવ સોમપુરા

દીપાબ્ધિ

શિરઃપાલીં વિના ત્વેવં, કર્ણપીઠં તુ કારયેત્ ।

જાઢ્યકુંભઃ કળાલિશ્ચ પ્રશસ્તઃ સર્વકામદઃ^૧ ॥ ૨૦ ॥

ગજ-અશ્વ અને નરથરવાળું મહાપીઠ, અદ્ય દ્રવ્ય વ્યયથી મદિર ખાંધવામાં સંભવિત નથી. ત્યારે જાડંબો કણી અને આસપટ્ટીવાળું “કામદ” નામનું (પાંચમા પ્રકારનું) પીઠ કરવું. અને તેથી પણ અદ્ય, ઉપરની આસપટ્ટી સિવાય જાડંબો અને કણી એમ બે થરોવાળું કણીપીઠ (છઠ્ઠા પ્રકારનું પીઠ) કરવું તે સર્વ કામનાને આપનારું જાણવું. ૧૯-૨૦

ઉપર કહેલા માનથી પીઠાદ્ય ઓછું કરવાનું વિધાન—

અર્ધમાને ત્રિમાને વા પીઠં ચૈવ નિયોજયેત્ ।

સ્થાનમાનાશ્રયં જ્ઞાત્વા તત્ર દોષો ન વિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥

હીનદ્રવ્યેઽધિકં પુણ્યં તસ્યાનુક્રમ યુક્તિમિઃ ।

દ્વૃશં કુરુતે યસ્તુ સર્વકામફલપ્રદઃ ॥ ૨૨ ॥

૧. સૂત્રસંતાન અપરાજિત અને પ્રાસાદમંડન—

શિષ્યપ્રથેમાં પીઠાદ્યના ત્રેપન વિભાજ કહ્યા છે જાડંબો નવ જાગ ૬ કણી સાત જાગ-૭, છત્ત, આસપટ્ટી સાત જાગ-૭, ગજથર બાર જાગ-૧૨, અથથર દસ જાગ-૧૦, અને નરથર આઠ જાગ-૮; એમ કુલ ત્રેપન જાગ ઉદય અને નિર્ગમ જાગ બાવીસ કહેલા છે. જ્યારે અહીં દીપાવર્ણમાં ચાર પ્રકારના મહાપીઠ અને કામદ, અને કણીપીઠ એમ બે મળી છ પ્રકારના પીઠ કહ્યા છે. અને વિવિધ ચાર પીઠોના જાગો કહ્યા છે. વળી મહાપીઠના ચોથા પ્રકારમાં માત્ર પીઠ કહેલ છે તે વિશેષ છે. કામદ અને કણીપીઠ મહાપીઠના આવેલા માનથી ઉદયમાં ઓછું થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ કહેલા ઉદયમને જ કરવાનો આગ્રહ સેવવો, એ દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ સૂચવે છે. બંધારમાં તેમ કરવું સક્રિય રીતે બરાબર નથી. તેથીજ શાસ્ત્રકારોએ અલ્પમાને ત્રિમાને વા પીઠં ચૈવ નિયોજયેત્ કહી, તેમ ઓછું કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી, એમ નિર્દેશ કરેલ છે. કહેલા માનથી અધું કે ત્રીજા જાગનું પીઠ, કામદ અને કણીપીઠ કરવું. સ્થાન માનનો આશ્રય જાણીને તેમ કરવામાં દોષ નથી, તેમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

૨. પ્રાધાન્ય એવા મોટા પ્રાસાદને મહાપીઠ કરવું. પરંતુ જીજ્ઞાસુ નિરાધાર પ્રાસાદોમાં કામદપીઠ, કહેલા માનથી ઓછું કરવામાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે સામાન્ય પ્રાસાદ કે એક પંક્તિના વિશેષ મંદિરો દોષ, જેવા કે બાવન છનાલય કે સદ્ભક્ષિત્રી દેરીઓ કે ચોસદ ચોગિત્રીની દેરીઓ જેવા કામોમાં કણીપીઠ કરવું. આ અધું સ્થાન માનનો આશ્રય જાણીને પુરુષમાન શિષ્યોએ કરવું. જો જ એકજ સૂત્ર પઠી રાખવાનો આગ્રહ ન રાખવો પણ વિવેકશુદ્ધિ વાપરવી.

સર્વેષાં પીઠમાધારઃ પીઠહીનં નિરાશ્રયમ્ ।

પીઠહીના વિનશ્યંતિ પ્રાસાદા નૃપતેર્ગૃહાઃ ॥ ૨૩ ॥

इति श्रीविश्वकर्मेणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
पीठलक्षणाधिकारे सत्तुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ઉપર કહેલા પીઠના માનથી અર્ધ કે ત્રીજા ભાગે પીઠનું નિયોજન, સ્થાન માનનેા આશ્રય બાણીને કરવાથી દોષ લાગતો નથી. કારણ કે થોડા ખર્ચમાં અધિકે પુણ્ય પ્રાપ્તિના આ ઉપાસના કેમથી કામદ અને કર્ણપીઠ કરવાની યુક્તિ છે. એમ કરવાથી તે સર્વ કામનાનું કૃણ આપનારું બાણુવું. સર્વને પીઠનેા આધાર બાણુવો. પીઠ વગર-આશ્રય વગરનું સમજવું. દેવપ્રાસાદ કે રાજભવનેા પીઠ વગરનાં કરવાથી તેનેા નાશ થાય છે. ૨૧-૨૨-૨૩

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવના

પીઠ લક્ષણાધિકારની, શિલ્પવિશારદ પ્રભાશંકર જોષીભાઈ

સામપુરાએ કરેલ શિલ્પપ્રભા નામની બાષા દીકાને

ઓથા (૪) અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. અચિરેણૈવ સર્વેદા ॥ પાઠાન્તરમ્

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे पंचमोऽध्यायः ॥

प्रासादोदय मंडोवराधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मंडोवरस्य लक्षणम् ।

प्रासादस्यो प्रमाणं तु ज्ञातव्यं मूलनासिकम् ॥ १ ॥

रथोपरथौ नंदी च भद्रोपभद्रमेव च ।

एतान्यङ्गानि बाह्येषु निर्गमं पीठकादिकम् ॥ २ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे છે:—હવે હું મંડોવરનાં લક્ષણ કહું છું. પ્રાસાદનું પ્રમાણ તેની એ રેખા-કર્ણના મૂળનાસિકે બાણવું. રથ, ઉપરથ, નંદી, ભદ્ર, ઉપભદ્ર, આદિ અંગે રેખા (કર્ણ)થી બહાર નીકળતાં કરવાં. પીઠ વિગેરે તેનાથી પણ બહાર નીકળતાં કરવાં. ૧-૨

પ્રાસાદની શુદ્ધ બતિ—

भूमिना विमानाश्चैव लतिना द्राविडास्तथा ।

नागराश्च समाख्याता वैराटाश्चैव मिश्रकाः ॥ ३ ॥

૧. પ્રાસાદના રથ, ઉપરથ, નંદી, અને ભદ્રના અંગેના નિર્ગમ સંબંધની સ્પષ્ટતા, ઉપલબ્ધ અંગેનાં જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ શુદ્ધ શિલ્પીગણેથી બાણવામાં આવે છે કે—

अङ्गोपाङ्गं गमाः कार्याः समदलं च भागवा ।

हस्ताङ्गुलं तथाच्चा च फालना चतुर्निर्गमाः ॥

પ્રાસાદના અંગેનાં રથ, ઉપરથ, નંદી આદિના નીકળા—(૧) સમદલ, (૨) ભાગવા, (૩) હસ્તાંગુલ અને (૪) આચાર્ય, એમ ચાર પ્રકારે ફાલનાંગેના નીકળા રાખવા. (૧) સમદલ એટલે જેટલા માપનું એ અંગ હોય તેટલોજ તેના નીકળો તે સમદલ. (૨) ભાગવા એટલે વિકસિત કહેતાં જેટલા ભાગ કલા હોય તેટલો નીકળો અંગેના રાખવો તે ભાગવા. (૩) હસ્તાંગુલ એટલે પ્રાસાદ રેખાએ-કર્ણ જેટલા મળેના હોય તેના મળે એક આંગળ અંગે બહાર કાઢવા તે હસ્તાંગુલ. (૪) આચાર્ય એ એક, દોઢ અંગર એક આંગળ જેટલા બહુ એટલા નીકળાનાં અંગે રાખવા તેને આચાર્ય કહે છે. આમ ચાર પ્રકારે કલા છે. ૫૫૬ ૫૫૬ નિર્ગમ બતાવવાનો હેતુ દ્રવ્યબલ અને સ્થગના કારણે શિલ્પાચાર્યે પીઠ

एते च जातिशुद्धाश्च ज्यंतरान् परिवर्जयेत् ॥

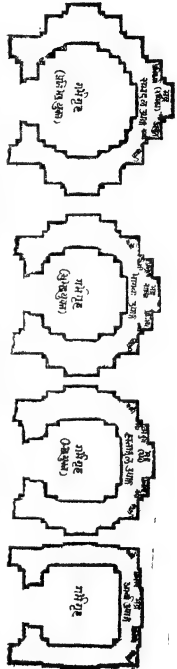
અને મંડવરમાં કહ્યું છે તેમ આ ઉપગિના વિશે પણ કહ્યું છે. સમઢલ ઉપગિ પૂરી જમ્યા રેકે છે. બાગવા તેથી ઓછી જમ્યા રેકે છે. અને હરતાંયુલ ઉપગિમાં તેથી પણ ઓછી જમ્યા રેકાય છે.

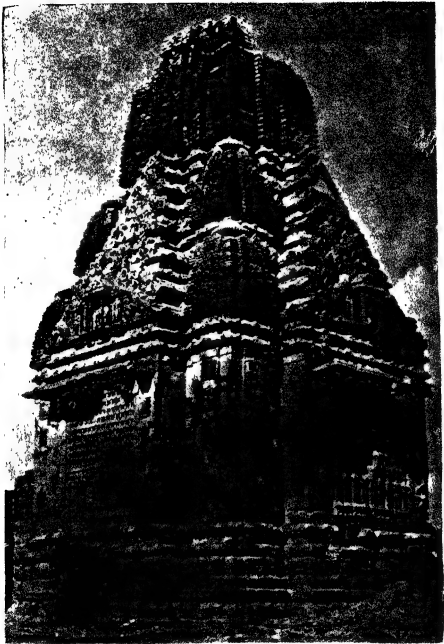
આ ત્રણે પ્રકારના ઉપગિવાળા પ્રાસાદો પર શિખર થાય છે. જ્યારે સંવરણમાં આર્ચા પ્રકારના ઉપગિ કાઢવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાક રથળામાં સમઢલ ઉપગિમાં શિખરની રચનામાં બણી છુટછાટ શિલ્પીને રહે છે. બાગવામાં તેથી ઓછી, પરંતુ હરતાંયુલવાળા પ્રાસાદોના શિખરમાં તે શિલ્પીની ખરેખર કસોટી થાય છે. છુદ્ધિમાન શિલ્પીએ હરતાંયુલ ઉપગિના પ્રાસાદના શિખરની રચના સુંદર આવા હરતાંયુલ પ્રમાણુ ઉપગિવાળા સાંવાર મહા-પ્રાસાદ દ્વારિકાના જમત મંદિરનો છે. પરંતુ તેનું શિખર સમઢલ જેવું સુંદર દેખાય છે.

છુદ્ધિશાળી શિલ્પી હંમેશા પ્રાસાદની રચના પહેલાં શિખરની છુટછાટની કલ્પનાથી નીચે ઉતરે છે. અને આમ કરે ત્યારે તે કાર્ય સુંદર થાય છે. વળી નંદી-કણીના ઉપગિ તેના તેટલા બાજે સમઢલ, બાગવા કે હરતાંયુલ પ્રાસાદોમાં રાખવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં કેટલીક વખત એક વિશેષતા એ છે કે કણી-રેખાની બાજુની નંદી કણીનો નિર્ગમ નદી કે ઢતાં તે કણીરેખા બરાબર રાખી વચ્ચે ઉપગિ રપટ દર્શાવવા પાણીતાર પાડવામાં આવે છે.

આમ સહેલું કરવામાં આવે છે. નંદી કણીનો નિર્ગમ કાઢવામાં આવતો નથી. શિખરની મૂળ રેખાની બે બાજુના પ્રયંજોના નિકાળા વધુ ઘર્ષ જવાના બચે અનુભવી શિલ્પીએ તેમ કરે છે તે યોગ્ય છે. આ જાતની રચના લુના કાસોમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રાસાદના અર્ધગુહ-૧) જ્યારે ઉપગિ-ચિત્રબદ્ધ, મુકાદ, બાદ, ચાતુરખ ૨) બાકિ-સમઢલ, બાગવા, હરતાંયુલ, આર્ચા.

આર્યેશિલ શાલકોટના સૌભ-પથી. દશમીસદીના ઉભવિહીન-કેશકોટા
(૬૨૭)-શિવમસાદ

બે નંદાયુગ મેઢ મંડોલ (જાણુ)

ભૂમિબાહિ, વિમાનાહિ, લતિનાહિ, દ્રાવિડાહિ, નાગરાહિ, વૈરાટાહિ અને મિથ્રકાહિ, સાવધારાહિ એ આઠ પ્રાસાદની ભતિઓ શુદ્ધ બાણવી. વ્યંતરાહિ ભતિઓ (દેવપ્રાસાદમાં) તજવી. ૩

પ્રાસાદ ભિત્તિમાન—

ઇષ્ટિકા ચતુર્થાંશેન પંચમાંશેન શૈલજા ॥ ૪ ॥

દારુજા ચ પઢંશેન સૌવર્ણી સપ્તમાંશકે ।

રજતસ્ય તથા કાર્યા મિત્તીનાં તુ પ્રમાણકમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રાસાદની રેખાએ હોય તેનાથી ઇંટની ભીંતની બડાઇ (ઓસાર) થાથા ભાગની, પાષણની ભીંત (દીવાલ)ની બડાઇ પાંચમા ભાગે, લાકડાની છઠ્ઠે ભાગે. સોના આદી આદિ ધાતુના પ્રાસાદની ભીંતની બડાઈ સાતમા ભાગે કરવી. એ પ્રમાણે નિરંધાર પ્રાસાદોની ભીંતોની બડાઈનું કહ્યું છે. પાષણના નિરંધાર પ્રાસાદને (માન્યથેઓમાં) પાંચમે કે છઠ્ઠે ભાગે પણ ઓસાર કરવાનું કહ્યું છે. ૪-૫

૧. જયે ચૈ વિશ્વકર્મોકા પ્રાસાદભાતિઃ કથ્યતે ।

જ્ય અંથમાં પ્રાસાદની ચૌદ ભતિ વિશેષે કરીને કહી છે. તે ભતિઓ દેવ-દેવતાહિની સિવાચિંત પૂજની શૈલી પરથી તેની આકૃતિ અને ભતિ સર્જી છે. તે નીચેના કોષ્ટક પરથી જાણશે.

ક્રમ	પ્રાસાદની ભતિ	સિવાચિંત દેવદેવતાહિ	ક્રમ	પ્રાસાદની ભતિ	સિવાચિંત દેવદેવતાહિ
૧	નાગરાહિ	— દેવાચિંત	૮	ભૂમિબાહિ	— બુધાલ-નરેદ્ર
૨	દ્રાવિડાહિ	— દાનવ	૯	વિમાનનામર	— સૂર્ય-મહાહિ
૩	લતિનાહિ	— અંધવ	૧૦	વિમાન પુષ્પક	— નક્ષત્ર-દેવરાજ
૪	વૈરાટાહિ	— વસુધર	૧૧	વલ્લભાહિ	— ઓર્વાહિ દેવી
૫	વિમાનાહિ	— યક્ષ	૧૨	દારુજાહિ	} હરસિક્કા દેવી અને જૂત ભતિ
૬	સાવધારાહિ	— ઉરજ		સિંહાવલોકન	
૭	મિથ્રકાહિ	— વિવાધર	૧૩	ફાસનાકારાહિ	— પિશાચ વ્યંતર
			૧૪	રથા રૂડાહિ	— ઇંદ-શક

આ ચૌદ ભતિના પણ અનેક પ્રકારના બેદો કહ્યા છે.

મણ્ડાવશલક્ષણિ ચ પંચત્રિંશત્સહસ્રકેઃ ।

દેશાલયસ્ય સંખ્યેયં પ્રયુક્તા વાસ્તુવેદિભિઃ ॥ ૧ ॥

એમ અઠાર લાખ પાંચત્રિંશ હજાર પ્રાસાદના (સિંખરાહિ બેદ) પ્રકાર બાણવા. ૧

૨. પંચમાંશેઽથવા સા તુ પષ્ટાંશે શૈલજા મવેત્ ।

(સૂત્રસંતાન સુત્ર ૧૨૬)

પાષણના પ્રાસાદને પાંચમે અથવા છઠ્ઠે ભાગે ભીંત-ઓસાર રાખવો.

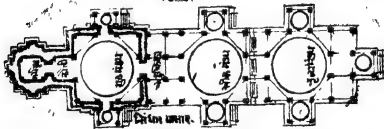
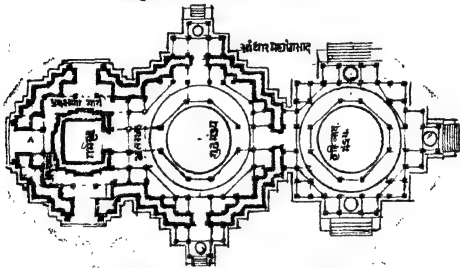
સાવંધરાદિ જાતિના પ્રાસાદની ભીંતનું પ્રમાણ—

સાવંધારેષુ સર્વેષુ મિત્તિર્ગર્ભે ઞ્રમંતિકા ।

અષ્ટમાંશેન કર્તવ્યં મિત્તિમાનં પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬ ॥

જમવાળા (સાંધાર) સાવંધારાદિ જાતિના પ્રાસાદને વિષે ગર્ભગૃહ દ્વરતી જમણી (પરિક્રમા) હોય છે. તેથી તેની ભીંતો પ્રાસાદના માનથી આઠમા ભાગે કરવી. આ પ્રમાણે ભીંતોની બહારનું પ્રમાણ બૃહદં બૃહદં કહ્યું છે. ૬

જમયુક્ત સાંધાર મહાપ્રાસાદનું તળદર્શન

નિરંધાર પ્રાસાદનું તળદર્શન

૧. પ્રમાણવ અર્થમાં જમવાળા પ્રાસાદનું ભિત્તિપ્રમાણ આ પ્રમાણે કહે છે—

દશમાંશે થદા મિત્તિ-દ્વાદશાંતે હિ મધ્યતઃ ।

ત્રિવિધં મિત્તિમાનં ચ જ્યેષ્ઠમધ્યમકન્યસમ ॥ ૧૫૧ ॥

મધ્યસ્તૂપે પ્રદાતવ્યા મિત્તિઃ સ્વાત્પોડશાધિકા ।

પંચપાંશે નિરંધારે મિત્તિઃ પ્રાસાદશૈલજે ॥ ૧૫૨ ॥ (દક્ષાણં વ બ. ૧૪૭)

જમવાળા સાંધાર પ્રાસાદનું ભિત્તિમાન પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના (૧) દશમા, (૨) અગિયારમા ને (૩) બારમા ભાગે રાખવું. એમ જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ એ રીતે ત્રણ વિધિમાન ભિત્તિનું કહ્યું છે. જમ છોડતા વચ્ચલા સ્તૂપની ભિત્તિ સોળામે ભાગ વધારીને વધુ રાખવી, પરંતુ નિરંધાર (જમ વગરના) પ્રાસાદોની ભિત્તિનું માન પાંચાણનું પાંચમા કે છઠ્ઠા ભાગે રાખવું. ૧૫૧-૧૫૨

પ્રાસાદના ઉદયનું માન—

હસ્તાદિ-પંચપર્યન્તં વિસ્તરાત્ તત્સમુચ્છ્રયઃ ।

દ્વાદશાંગુલતો વૃદ્ધિ-ર્યાવદ્દસ્તત્રયોદશમ્ ॥ ૭ ॥

एकादशाङ्गुला वृद्धिः पर्यन्तमेकविंशतिम् ।

अतः स्यात्पुनर्वृद्धिश्च हस्ते हस्ते दशाङ्गुला ॥ ८ ॥

एकविंशतिहस्ताच्च यावत्पंचाशद्वस्तकम् ।

उच्छ्रयं मतं मध्यस्थं विमजेच्छास्त्रપારગઃ ॥ ૯ ॥

એક હાથ (ગળ)થી પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદની ઉભણી (ઉદય) પ્રાસાદ બેટલો રેખાએ હોય તેટલી કરવી. છ હાથથી તેર હાથ સુધીના પ્રાસાદની ઉભણી પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. ચૌદ હાથથી એકવીશ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અગિયાર અગિયાર આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. બાવીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે (ગળે) દશ દશ આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. એ રીતે ઉભણીનો સામાન્ય નિયમ વાસ્તુશાસ્ત્રના પારંગત આચાર્યોએ કહ્યો છે. ૭-૯ આય દોષની શુદ્ધિ માટે ન્યૂનાધિક કરી શકાય—

अङ्गुलं द्वित्रिकं वापि कुर्याद्दीनं तथाधिकम् ।

आयदोषविशुद्ध्यर्थं ह्रस्ववृद्धी न दूषिते ॥ ૧૦ ॥

કહેલા માનથી આયદોષ આવતો હોય તો તેની શુદ્ધિને માટે એક બે કે ત્રણ આંગળ એકા વધતું આવેલા માનમાં કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૦

પહેલો ૧૦૮ ભાગનો મંડોલ—

૪ ખંદો

ધુત્કસ્તુ ચતુર્ભાગઃ કુંભકો દશપંચકઃ ।

૧૫ કુંભો

પ્રવેશશ્ચ ચતુર્ભાગઃ સ્કંધઃ પદ્મદલૈર્યુતઃ ॥ ૧૧ ॥

૬ કળશો

કુંભલીશસ્તુ પદ્મભાગઃ ત્રિભાગાન્તરપત્રકમ્ ।

૪ અતરપત્ર

૬ કળાંગ

કપોતાલી પદ્મભાગા તુ મંચિકાઽપિ તથૈવ ચ ॥ ૧૨ ॥

૬ મંચિકા

૩૨ મંધા

ઢાત્રિંશત્પદિકોચ્છ્રાયા જંઘા કાર્યા વિચક્ષણૈઃ ।

૧૧ ઉદ્દયમ

ઉદ્દમો રુદ્રભાગશ્ચ કપિગ્રાસૈરલંકૃતઃ ॥ ૧૩ ॥

૬ બરણી

પદ્મભાગા મરણી ચૈવ કપોતાલી તથૈવ ચ ।

૬ મહાકિંગળ

૪ અતરપત્ર

ત્રિભાગાન્તરપત્રં ચ કર્તવ્યં ચ વિચક્ષણ ! ॥ ૧૪ ॥

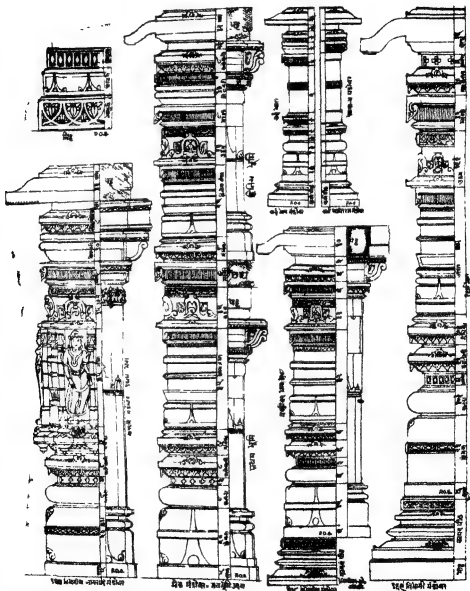
૧૦ જ્યુ

૧૦૮ દિગ્ભાગં કૂટલાઘં ચ નિર્ગમં સાર્દસપ્તકમ્ ।

પ્રાસાદના ઉદય (ઉભણી)ના ૧૦૮ ભાગ કરવા, તેમાં ચાર ભાગનો ખંદો, તથા પંદર ભાગનો કુંભો કરવો. થરવાળાં પ્રવેશ (બાટની ઉંડાઈ) ચાર ભાગનો

૧. મંચિકા ક્રતુમેવ જ - પાઠાન્તરે

રાખવો. કુંભાને કંઈ અને પદ્મપત્રચુક્ર કરવો. છ ભાગનો કળશો, ત્રણ ભાગનું અંતરપત્ર (અંધારી), છ ભાગનો કેવાળ; છ ભાગની માંચી; અત્રીશ ભાગની બાંધી, ખુદ્દિમાન શિલ્પીએ કરવી. અગિયાર ભાગનો દોઢીયો, વાંદરાએ અને આસ સુખેથી શોભતો કરવો. છ ભાગની ભરણી, છ ભાગનો મહાકેવાળ, ત્રણ ભાગ અંતરપત્ર (અંધારી) અને દશ ભાગનું ગલતાળું છજુ, સાડાસાત ભાગના નિકાળાવાળું, ખુદ્દિમાન સ્થપતિએ કરવું. ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪

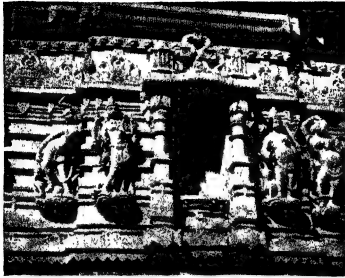

નામનાદિ મંદોચર-ભાગ ૧૪૪

મેડ મંદોચર

મંદોચર-ભાગ ૧૦૮

મંદોચર-ભાગ ૧૧૬

સુખસિદ્ધ પંચાસર પ્રાસાદના મંડોલર-ગોળ અને જંઘાના
દિગ્પાલના અને દેવગંભીરના કળામય સ્વરૂપો. Constructing
by P. O. Sompura. દીપાલ્કૃષ્ણ અ. ૫

મંડોલરના ભદ્રના કળામય ભવાણ અને દિગ્પાલ
સ્વરૂપ. P. O. Sompura દીપાલ્કૃષ્ણ અ. ૫

સુમસિદ્ધ સોમનાથજીના પ્રાચીન પ્રાસાદનો ભગ્ન મંડોવર.

દીપાલ્કૃષ્ણ અ. ૫

મંડોવરના ઉદ્દમભા દોરીયો અને મંચિકાના બે થરો.

દીપાલ્કૃષ્ણ અ. ૫

પ્રાચીન સોમનાથજીના જાન્ય પ્રાસાદનું 'પાણ્ડુ' ભદ્ર, મહાપીઠ અને અંકિત મંડોલર (અધ્યાય ૧)

भीजे १६६ भागने। भ'डोवर—

१ अशे	पुनरेव प्रवक्ष्यामि छुरक ऋतुभागतः ॥ १५ ॥
२३ कुंभो	
१०॥ कणशे।	त्रयोविंशत्कुंभकश्च कलशो दशसार्द्धकः ।
४ अंतराण	
६॥ देवाग	अंतःपत्रं चतुर्भागं नवसार्द्धा कपोतिका ॥ १६ ॥
१०॥ म'यिका	
४४ अ'धा	मंयिका दशसार्द्धा च वेदवेदा च जंयिका ।
१६॥ उद्गम	सार्द्धकोनविंशतिश्च कर्त्तव्यो बुद्धमो बुधैः ॥ १७ ॥
१२ अरणी	
१० महादेवाग	भरणी द्वादशभागा दशभागा मयोतिका ।
४ अंतरपत्र	
१६ छणुं	अंतःपत्रं चतुर्भागं षोडशांशं तु छाद्यकम् ॥ १८ ॥
१६६	निर्गमो दशभागेन एव ज्ञातमुशिल्लिपिभिः ॥

६वे १६६ भागने। भीजे भ'डोवर कहुं छुं:— छ भागने। अशे, त्रेवीश भागने। कुंभो, सादादश भागने। कणशे, चार भाग अंतराण, सादानव भाग देवाग, सादादश भाग म'यिका, युम्भादीश भागनी अ'धा, सादीओगाणीश भागने। होदीये, आर भागनी अरणी, दश भागने। महादेवाग, चार भागने। अंतराण, अने सोण भागनुं गलताणुं छणुं, दश भागे नीकणनुं छणुं, ज्ञानवान उत्तम शिष्यीये करवुं. १५-१६-१७-१८

त्रीजे ऐकसे। युम्भादीश भागने। नागरादि भ'डोवर—

५ अशे	तृतीयं च प्रवक्ष्यामि नागराणां मंडोवरम् ॥ १९ ॥
२० कुंभो	
८ कणशे।	सुरकः पंचभागस्तु विंशतिः कुंभकस्तथा ।
२॥ अंतराण	
८ देवाग	पूर्वमध्यापरे भागे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ २० ॥
६ म'यिका	त्रिसंध्या भद्रे शोभाढ्या चित्र परिकरैर्वृता ।
४५ अ'धा	
१५ उद्गम	नासिके रूपसंघाटा गर्भे च रथिकोत्तमा ॥ २१ ॥
८ अरणी	
१० क्षिरावती	मृणालपत्रं शोभाढ्यं स्तंभिका तोरणान्विता ।
८ महादेवाग	
२॥ अंतराण	६वे छुं त्रीजे नागरादि भ'डोवर (१४४ भागने।) कहुं छुं-
१३ छणुं	

पांच भागने। अशे, वीश भागने। कुंभो करवा. तेमां करता १४४ भागनुं तथा मध्यमां ऐम ग्रह्या, विष्णु अने इन्द्रनां स्वर्ग्ये करवां, लक्ष्मणे विषे त्रलु संध्या देवीयोनां इषो करता परिकर साथे करवां. (दिग्गजादि) इषो करवां; पदराना भागमां गले देवार्जुनायोनां इषो करवां. कमणना पत्रोथी शोभती तोरण्यु युक्त आंबलीओवाणी उत्तम रथिकाओ (गवाक्ष) करवी. १६-२०-२१

કલશો વયુમાગસ્તુ સાર્દદ્વૌ ચાન્તઃપત્રકમ્ ॥ ૨૨ ॥

વયુમિથ કપોતાલી મંચિકા નવમાગિકા ।

પંચત્રિશદુચ્છિતા ચ જંવા કાર્યા વિવક્ષણ ! ॥ ૨૩ ॥

ભ્રમનિર્વાણતૈઃ સ્તંભૈર્નાસિકોપાઙ્ગફાલનાઃ ।

મૂઠનાસિકસર્વેષુ સ્તંભઃ સ્યાચ્ચતુરસ્રકઃ ॥ ૨૪ ॥

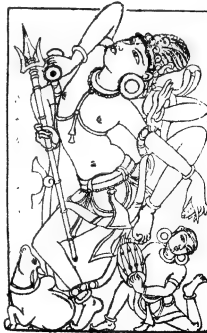
ગજૈઃ સિઘૈર્વરાલૈશ્ચ મકરૈઃ સમલંકૃતાઃ ।

કર્ણેષુ ચ દિક્પાલાષ્ટાં માચ્યાદિષુ પ્રદક્ષિણાઃ ॥ ૨૫ ॥

કુંભા ઉપર આઠ ભાગનો કલશે, અઢી ભાગનું અંતરપત્ર, આઠ ભાગનો કેવાળ; નવ ભાગની માચી; પાંત્રીશ ભાગની જંધા કરવી. (મંચિકામાં શ્રેઠા નિકાળો કાઢી તે પર) ઉપાંગ=ફાલનાઓમાં રૂપની બાબુમાં થાંભલીઓ કરવી. તે ઉપાંગ=ફાલના બધા મૂળનાશક=ખુણા ચારસ રાખી થાંભલીઓ નીકળતી કરવી. તે થાંભલીઓને હાથી, સિંહ, વિરાલિકા અને મકર મુખથી અલંકૃત કરવી. રેખામાં પૂર્વાદિ પ્રદક્ષિણાએ આઠ દિગ્પાલોના સ્વરૂપો કરવાં. ૨૨-૨૩-૨૪-૨૫

અંધકેશ્વર

નાયેશ શિવ

‘નાટયેશઃ પશ્ચિમે મદ્રે
દક્ષિણે ચાન્ધકેશ્વરઃ’ ।
ચંડિકા ઉત્તરે દેવી
દંપ્તાસુ વિકૃતાનના ॥૨૬॥
પ્રતિરથે તત્ર દેવ્યઃ
કર્તવ્યાશ્ચ દિશાધિપાઃ ।
વારિમાર્ગે મુનીન્દ્રાશ્ચ
પ્રલીનાસ્તપઃસાધને ॥૨૭॥

ગયાજ્ઞાકારમદ્રેપુ
કુર્યાન્નિર્ગમભૂષિતા ।
નાગરી ચ તથા લાટી
વૈરાટી દ્રાવિડી તથા ॥૨૮॥
શુદ્ધા તુ નાગરી ક્ષયાતા
પરિકર્મચિરજિતા ।
સીયુગ્મસંયુતા લાટી
વૈરાટી પત્રસંકુલા ॥૨૯॥

મંજરી વહ્નુલા કાર્યા
જંઘા ચ દ્રાવિડી સદા ।

નાગરી મધ્યદેશેષુ લાટી લાટે પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૦ ॥

દ્રાવિડી દક્ષિણે દેશે વૈરાટી સર્વદેશજા ।

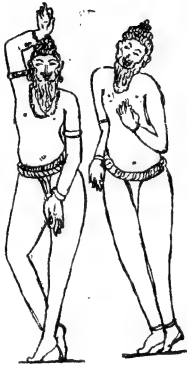

ત્રિપુરાન્તક સિંચ

૧. અહીં શિવપ્રાસાદની કથનપ્રતી શિવાદિ સ્વરૂપો શિવનાં જુદાં જુદાં કથાં છે. પરંતુ જે દેવના પ્રાસાદ હોય તેના પર્વાય સ્વરૂપો બદલા જોખલાઓમાં કરવાં. જૈનપ્રાસાદ હોય તો જનમૂર્તિઓ મૂકવી. જૈનો તે રીતે પ્રાસાદને મેરૂપ માને છે. તેમ દેવીના પ્રાસાદોમાં ચંડીના અન્ય સ્વરૂપોવાળી મૂર્તિઓ બદલા જોખલાઓમાં મૂકવી. આ મૂર્તિઓ પૂજનીક ન મળાય.

૨. અધિકારનું સ્વરૂપ શિવે અધિકારાસુર દેવનો વધ કર્યો ત્યારનું છે. શિવના ત્રિયુગ પર અધિકારાસુરને ઉંચે ચઢાવેલ વૉખો છે. તેવા સ્વરૂપો દેશમાં ઘણાં મોટાં જોવામાં આવે છે. બનારસ સારનાથ મ્યુઝીયમમાં અને ઉજ્જૈન મહાકાલેશ્વરના મંદિરના કમ્પાઉન્ડની પરસાળમાં, અધિકારાસુરની પ્યાર ને ચૌદ કુટાં ઉંચી બળ્ય મૂર્તિઓ ઘણી મુદર છે. સોમનાથમાં પણ હજાર વર્ષ પહેલાં મંદિરના પીઠના બદમાં પણ આવી નાની મૂર્તિ હતી.

જ'ધાના પશ્ચિમ ભદ્રમાં નાટયેશ્વર (શિવનટરાજ), દક્ષિણ ભદ્રમાં અધિકેશ્વર (શિવ), ઉત્તર દિશામાં ભદ્રમાં દાંતવાળી વિકૃત સુખવાળી ચંડિકાનાં સ્વરૂપો કરવાં. જ'ધાના અતિરથમાં દેવીઓ અને દિશાપતિનાં (અને દેવાંગનાનાં) સ્વરૂપો કરવાં. પાણીતાર વારિમાર્ગોમાં તપસ્યામાં લીન એવા મુનિઓનાં રૂપો કરવાં. ભદ્રોને વિષે નીકળતા એવા સુશોભિત ગોખલાઓ કરવા.

મુનિ-તાપસ

યુગ્મ-રૂપ

નાગરી; લાટી; વૈરાટી અને દ્રાવિડી એમ ચાર

પ્રકારની જ'ધાઓમાં નાગરી જાતની જ'ધા પરિકર્મ સહિત શુદ્ધ છે. લાટી જ'ધા સ્ત્રીયુગ્મ (જોડલાંવાળી) રૂપવાળી; વૈરાટી જ'ધા પત્રોથી યુક્ત બાણુવી. દ્રાવિડી જ'ધા અનેક પ્રકારની મંજરી (અંડકો)વાળી બાણુવી. નાગરી જાતિ મધ્યદેશમાં, લાટી દક્ષિણ ગુજરાત-લાટ પ્રદેશમાં, દ્રાવિડી દક્ષિણ પ્રદેશમાં અને વૈરાટી પ્રથા સર્વ દેશોમાં છે. ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦

ઉદમઃ પંચદશાંશૈઃ કપિપ્રાસૈરલંકૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

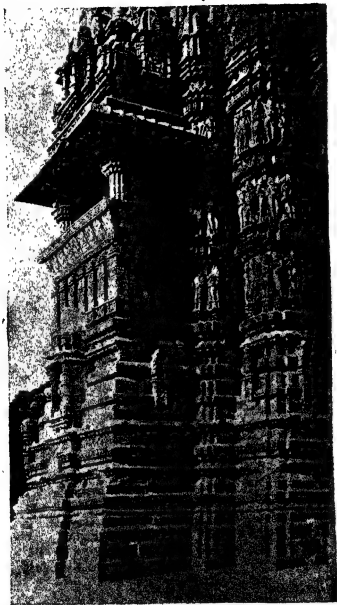
મરણી વસુમાગા તુ પંચૈવ ચ શિરાવટી^૧ ।

^૧તદુર્ધ્વં પંચમિઃ પટ્ટં કપોતાલી વસુ સ્મૃતા ॥ ૩૨ ॥

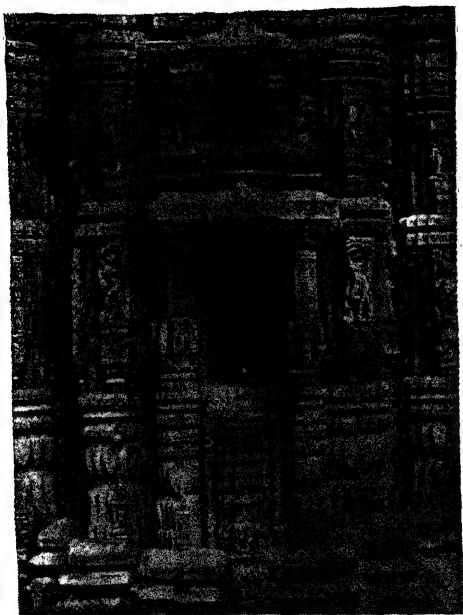
દ્વિમાર્દ્રમંતઃપત્રં ચ ત્રિદશં કૂટછાદ્યકમ્ ।

નિર્ગમં દશમાગે તુ મેર્વાદિનામતઃ શૃણુઃ ॥ ૩૩ ॥

૧-૨ અન્ય ગ્રંથોમાં શિરાપટ્ટો ચ વિગ્રમાગા શિરાવટી અને પટ્ટ સાથે દશ બાજુ કલા છે. બપોરે બહાર શિરાવટી પાંચ બાજની અને તદુર્ધ્વં પંચમિઃ પટ્ટઃ પાંચ બાજનો પટ્ટ કરવાનું કથ્થું છે.

અભુષાહોના કંઈક મહાદેવના કંઠાપ્રભુ મંદિરના ભદ્રનો ભવાણ
અને ઉત્તરોત્તર ચણ બંધાવાળો અનેક દેવદેવરૂપ સાથેનો
મહેશ્વર દીપાબ્જિત અ. ૫

ଭାରତୀୟ (ଓଡ଼ିଆ) ଗୃହୀଣା ଗାୟାଣୀ ଗୃହୀଣୀ

ଦୀପାବଳୀ ପା. ୫

જંઘા ઉપર દોઢીઓ પંદર ભાગનો, તેના પુણે વાંદરાઓનાં રૂપો, અને પ્રાસપટ્ટીથી અલંકૃત કરવો. આઠ ભાગની ભરણી, અને પાંચ ભાગની શીરાવટી, તેના પર પાંચ ભાગનો પટ્ટ કરવો. મહાકેવાળ આઠ ભાગનો, અઢી ભાગનો અંતરપત્ર, તેર ભાગનું છબું, તેના નીકાળો દશ ભાગનો રાખવો. એમ કુલ ૧૪૪ ભાગનો મંડોવર કહ્યો છે. હવે આ મંડોવર પર (ભરણીના થર પરથી) મેવોદિ નામનો મંડોવર કહું છું તે સાંભળો. ૩૧-૩૨-૩૩

મેરૂ મંડોવર—

અરણ્યૃર્ધ્વં મવેન્મંચી અષ્ટભાગસમુચ્છિન્નતા ।

પંચવિંશતિકા જંયા ઉદ્ગમશ્ચ ત્રયોદશ ॥ ૩૪ ॥

અષ્ટભાગા ચ મરણી સપ્તભાગા શિરાવટી ।

ચતુર્ભાગં તુ પટ્ટં સ્યાત્ તદૂર્ધ્વં શૃણુ પંડિત ! ॥ ૩૫ ॥

વસુમિશ્ચ કપોતાલિઃ દ્વિસાર્દ્ધં ચાન્તઃપત્રકમ્ ।

કૂટલાઘં દ્વાદશાંશં કર્તવ્યં સર્વકામદમ્ ॥ ૩૬ ॥

વિસ્તરેણ સમુત્સેષો યાવત્પયમભૂમિકામ્ ।

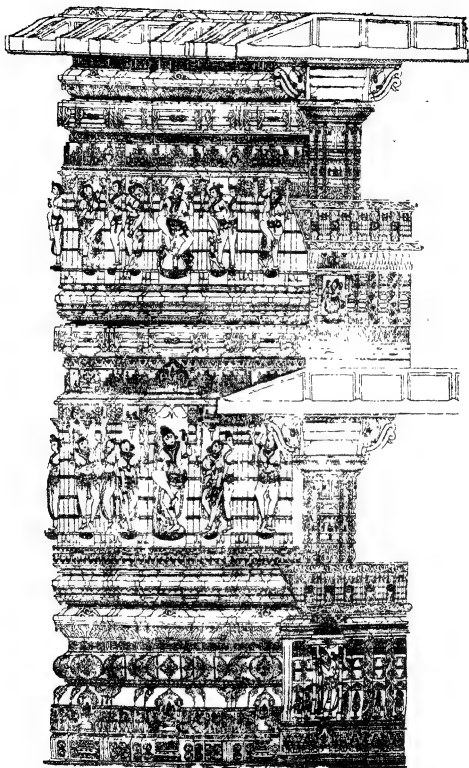
મૃંગકૂટોદયં ત્યક્ત્વા શેષં મંડોવરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૭ ॥

(મેરૂ મંડોવર—જુઓ પૃષ્ઠ ૬૬)

૧ મેરૂ મંડોવરની રચના વિભાગ કહે છે:—(૧૪૪ ભાગના મંડોવરના ખરાથી ભરણી સુધીના નવ થરોના ૧૧૦ા ભાગ ઉપરથી એટલે) ભરણી ઉપર આઠ ભાગની માચી, પચીશ ભાગની જંઘા, તેર ભાગનો દોઢીયો, ફરી આઠ ભાગની ભરણી; સાત ભાગની શિરાવટી, અને ચાર ભાગનો પટ્ટ તે ઉપર આઠ ભાગનો મહાકેવાળ, અઢી ભાગનો અંતરાળ અને ૧૨ ભાગનું છબું, એમ ૧૧૦ા ભાગ પર નવ થરના ૮૭ા ભાગ મળી કુલ ૧૯૮ ભાગનો મેરૂમંડોવર સર્વ કામનાને આપનારો બાણુવો. પહેલાઈ પ્રમાણેની ઉભણી જમીન પરથી પહેલી ભૂમિ સુધીની રાખવી. શૃંગેા અને ફટના ઉદય છોડી કંઈને બાકી નીચેનો ભાગ મંડોવરની ઉંચાઈ બાણુવી. ૩૪-૩૭

૧ મેરૂ મંડોવરના વિભાગ અપરાશ્ચન સુત્રસંતાન સુત્ર ૧૨૮માં બે છબું અને ત્રણ જાંગીવાળો મેરૂમંડોવર કહ્યો છે. જ્યારે અઢી બે જંઘાને એક જગવાળો મેરૂમંડોવર કહ્યો છે. ૧૪૪ ભાગના મંડોવરના ખરાથી ભરણી સુધીના નવ થરોના ૧૧૦ા ભાગ (ઉપર મ્લેક ૪૪ થી ૩૬માં જતાવેલા) માચીથી જગ સુધીના નવ થરોના ૮૭ા ભાગ મળી ૧૯૮ ભાગ થયા. તે ઉપર ૧૦૦ પૃ ૫૧ ભાગના છ થરો છબું સુધી કરી કુલ ૨૪૬ ભાગનો મહામંડોવર અપરાશ્ચતકારે કહ્યો છે. આ મંથમાં જતાવેલ બે જંઘા અને એક જગવાળો મેરૂમંડોવર સોમનાથજીના જુના મંદિરમાં હતો. દારિકામાં પણ છે. તેમજ આણુના ચોમુખજીના મંદિરને પણ આ પ્રકારનો મેરૂ મંડોવર છે. તારંગાના સંજ્ઞમ પ્રાસાદને બે છબું છે. પણ આ ઉદયમાન ખરાબર પહેલા જગ પરથી જાવન ભાગ મળતા નથી. કહાય કેઈ જન્ય મંથોના આધારે તે રચના કરી હશે.

ચા. ૬

સાધાર મહાપ્રાસાદનો બે જંધાયુભ મેરૂ મંડાવ

સમ્રમોદયે પ્રાસાદે સ્થાપ્ય મેરુમંડોવરમ્ ।

વાહ્યાન્તરે થરમાન-મુદયં ત્વમતઃ શ્રુણુ ॥ ૩૮ ॥

‘કુંભકેન સમા કુંભી સ્તંભ’ શિરશ્ચ જંઘયોઃ ।

પટ્ટં વા ઉદ્ગમાન્તેન શેષભૂમિવિરાજિતે ॥ ૩૯ ॥

સજ્જમ પ્રાસાદના ઉદય માનમાં મેરૂ મંડોવરની રચના કરવી. હવે તેના બહારના થરવાળા અને અંદરના સ્તંભના છોડના ઉદયનો મેળ રાખવાનું કહ્યું છે તે સાંભળો. કુંભા બરાબર કુંભી (ઉપરે ગળીને), સ્તંભ (ભરણું) અને સરૂ જંઘાના મધ્યાગમાં સમાવડું. અને પાટ દોઢીયાના ઉદરમાં સમાવવો. બાકી ઉપરનો માળ ભૂમિ બાણુવી. ૨ ૩૮-૩૯

ત્રિમાને ભૂમિજે ચૈવ વૈરાટે ચ તથૈવ ચ ।

વલ્લભ્યાં ચ સમન્તેષુ પ્રાસાદે પરમોદયઃ ॥ ૪૦ ॥

ત્રિમાનાદિ, ભૂમિબાદિ, વૈરાટાદિ અને વલ્લભાદિ એ સર્વ પ્રાસાદોનો ઉદય આ પ્રમાણે બાણુવો. ૪૦

ચોથો સાડા સાત ભાગનો મંડોવર—

૧૧ કુંભો

૦૧ કળશો

૦૧ અધારી

૦૧ કેવાળ

૦૧ માંચી

૨ જંઘા

૦૧ ભરણી

૦૧ શિરાવટી

૦૧ મહાકિવાળ

૦૧ અધારી

૦૧૧ છશ્ચું

સ્વરુકઃ પીઠમધ્યે તુ સપાદભાગઃ કુંભકઃ ।

માગાર્થસ્તુ ઘટઃ કાર્ય-સ્તસ્પાર્થ ચાન્તઃપત્રકમ્ ॥ ૪૧ ॥

માગાર્થા તુ કપોતાલી મંચિકા તત્સમા ભવેત્ ।

જંઘા ભાગદ્વયં કાર્યા ભરણી ચાર્થમાગિકા ॥ ૪૨ ॥

શિરાવટી ચાર્થમાગા પટ્ટાર્દ્ધં હિ પાદાન્તરમ્ ॥

કૂટછાત્રં પાદોનાંશં નિર્ગમં ચ પદદ્વયમ્ ॥ ૪૩ ॥

૭૧

૧. “કુંભં ઉદુંબરાતેન”-પાઠાન્તર

૨. પટ્ટોદયં તુ જંઘાંતે ઉદ્ગમોદરં સ્થાપયેત્ ।

ઉપયુંપરિ સંસ્થાપ્ય ભૂમ્યંતે મરણ્યન્તકમ્ ॥ ૩૨ ॥

(વૃક્ષાર્ણવ અ. ૧૪૬)

બમથુક્ત સાધાર પ્રાસાદના મેરૂ મંડોવરમાં જંઘાના ઉપર પાટનો ઉદય દોઢીયાના ઉદરમાં સમાવવો. અને ઉપરની ભૂમિની સ્થાપના કરવી. પહેલી ભૂમિનો અત ભરણીના થરે આવે. (તે ૫૨ માંચીનો થર).

૩. કૂટ આ સાડાસાત ભાગના સામાન્ય મંડોવરમાં ખરાનું માન પીઠ બેથું બાણુવું. અને આ મંડોવરમાં બીજા મંડોવરોની જેમ દોઢીયાનો થર પણ કહ્યો નથી. ખરો

સાડા સાત ભાગનો મંડોવર કહે છે :— ખરો પીઠમાં છુત થયો બજુવો. કુંબો સવા ભાગ, કળશો અરધો ભાગ, અંધારી પા ભાગ, કેવાળ અરધો ભાગ, માંચી અરધો ભાગ, જંધા બે ભાગ, ભરણી અરધો ભાગ, શિરાવટી અરધો ભાગ, મહાકેવાળ અરધો ભાગ, પા ભાગ અંધારી, અને છત્રું પોણા ભાગ ઉદય; અને બે ભાગ નીકળતું કરવું. એમ કુલ સાડા સાત ભાગનો મંડોવર કરવો. ૪૧-૪૩

સ્વલ્પદ્રવ્યે મહત્પુણ્યં મયોક્તા યુક્તિકા મવેત્ ।

પિઠં તુ કથિતં પૂર્વ-મૂર્ધ્વં સ્તરમતઃ શ્રુણુ ॥ ૪૪ ॥

સ્તરઃ કુંભી ચ કલશઃ કપોતાલી સ્યાદન્તરમ્ ।

ન કુર્યાદુદ્ગમશિરં જંઘારૂપાણિ મંચિકામ્ ॥ ૪૫ ॥

પીઠમાંજ ગજુવાનું સુત્ર બધા મંડોવરમાં એક સરખું ગજુવાની બુલ ન કરવી. સાધારણ મંડોવરમાં ઓછા થરો દર્શાવવાના કારણે, આમ બધો ખરા વિષે કહ્યું છે છતાં પણ સુત્રસંતાન સુત્ર ૧૨૮માં ૧ ખરો, ૨ કુંબો, ૩ કળશો, ૪ અંતરાળ ૫ કેવાળ, ૬ રૂપ વગરની જંધા, ૭ ભરણી, ૮ મહાકેવાળ, ૯ અંતરાળ, ૧૦ તે પર છત્રું આટલા દસ થરો બાંધવાનું અરૂપ દ્રવ્યથી મંદિર બાંધતાં કરવાનું કહ્યું છે. બ્યારે બીજા મંડોવરમાં તેર-૧૩ થરો કલા છે.

૪. અન્ય મંડોવરોમાં છાંનના ઉદય કરતાં નિર્ગમ ઓછો કલો છે. બ્યારે બધો ઉદયથી નિર્ગમ વધુ કલો છે ।

૫. આ ગ્રંથમાં મહાગૃહમંડોવર સિવાય ચાર મંડોવર કલા છે. તે સિવાય સત્તારીશ ભાગનો મંડોવર પણ પ્રાસાદમંડલ ગ્રંથમાં આ નીચે કલો છે.

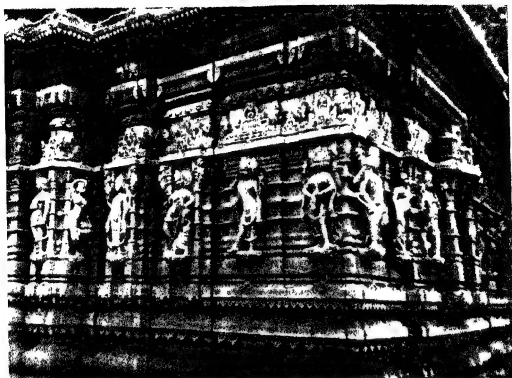
પીઠતચ્છાદપર્યન્તં સત્તવિંશતિભાજિતે ।

દ્વાવશાનાં ચુરાલીનાં ભાગસંખ્યા ક્રમેણ તુ ॥ ૧ ॥

સ્વાધિક્વેદસાર્ધાર્ધ-સાર્ધસાર્ધાષ્ટમિશ્ચિમ્નિઃ ।

સાર્ધસાર્ધાઽષ્ટમાગેઃ સ્યાદ્ દ્વિસાર્ધેઽયંશનિર્ગમઃ ॥ ૨ ॥

પીઠ ઉપરથી છાંન સુધીના મંડોવરના ૨૭ ભાગમાં ખાર ખરા બાહિ થરો સંખ્યાના ક્રમે કરવા. ૧ ભાગ ખરો, ૪ ભાગ કુંબો, ૧૧ કળશો, ૧૧ ભાગ અંધારી, ૧૧ ભાગ કેવાળ, ૧૧ ભાગ માંચી, ૮ ભાગ જંધા, ૩ ભાગ દોઢીયો, ૧૧ ભાગ ભરણી, ૧૧ ભાગ મહાકેવાળ, ૧૧ ભાગ અંધારી, અને છત્રું અઢીમાત્ર, ઉદય અને નીકળા બે ભાગ, એમ કુલ ૨૭ ભાગનો મંડોવર બજુવો. વળી કંકર ફેરવે વાસ્તુસાર ગ્રંથમાં છાંન પરના વિરાટ અને પ્રહારના થરો મંડોવરમાં ગણી ભાગ આપેલા છે. જંધા પર છાંનથીનો થર વિશેષ કલો છે. બ્યારે મહાકેવાળ અને અંતરાળના થરો કલાજ નથી. તે રૂઢાને કોઈ ગ્રંથાધારે કહ્યું હશે ! થરવિભાગ-૧ ખરો, ૨ કુંબો, ૧૧ કળશો, ૧૧ કેવાળ, ૧૧ માંચી, ૫૧ જંધા, ૧ અબ્જી, ૨ ઉજંબા (દોઢીયો), ૧૧ ભરણી, ૧૧ શિરાવટી, ૨ છત્રું, ૧૧ વિરાટ અને ૧૧ પ્રહાર. એમ તેર થરોના પચીસ વિભાગ કલા છે. આ સિવાય અન્ય પ્રકારના મંડોવરોનું શિષ્ય ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

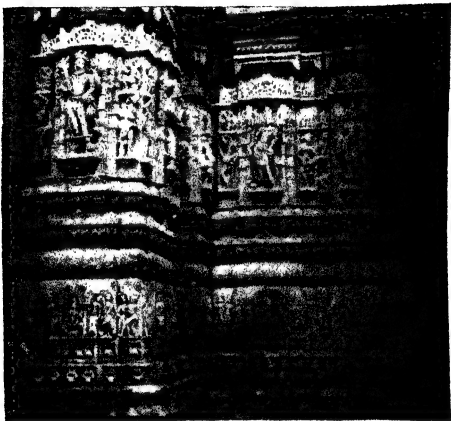
અલ્પહીલપુર પાટણના કુમસિદ્ધ પંચાસર માસાદનો મંડાપર.
સ્થપતિ-મ. ભા. સોમપુરા

દીપાલ્કૃત અ. ૫

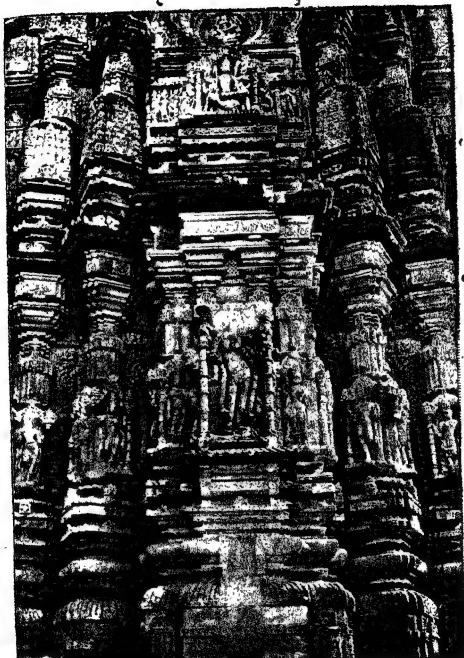

ગોદેશ સૂર્ય મંદિરનો ભાગ મંડપ પીઠ કક્ષાચ્ચત્ર સ્તંભો આદિતું મુંદર કામ

દીપાલ્કૃત

માયીન મંદિરનો કળામય દેવ દેવતાનાં અનેક સ્વરૂપ સુભ મંડોલર દીપાકૃતિ આ. ૫

મળવા-ઉદયેશ્વર માસાદનો કળામય મંડિપ અને શિખરનો અંશ. (અધ્યાય ૫)

પાલીતાણા-શત્રુ'લય તળેની '૪૨ના આગમ જ'દિશત્તુ મલેસ દ્વાર તથા
બસાલ્યક (અધ્યાય ૧૦). (Constructing Architect P.O. Sompura)

મરણ્યુર્ધ્વં કપોતાલી-મન્તરાલં તુ છાદ્યકમ્ ।

इति साधारणः प्रोक्तः प्रासादे स्तरसंख्यया ॥ ૪૬ ॥

અદ્યદ્રવ્ય ખર્ચી મોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય તેવી સુક્તિ મેં કહી છે. (કામદ કે કર્ણ) પીકનું આગળ કર્ણ છે. તે ઉપરનો થરો સાંભળો. ખરો, કુંભો, કળશો, અંતરાળ અને કેવાળ. તે પર રૂપ વગરની જંઘા, બરણી, મહાકેવાળ, અંતરાળ અને છત્રું. એમ (દશ) થરો કરવા. તે થરવાળામાં દોઢીયાનો થર, શિરવાટી અને માચીના એમ ત્રણ થર ન કરવા. તેમજ જંઘામાં રૂપ કામ ન કરવું. એ રીતે સાધારણ સાદો મંડોવર પ્રાસાદના થર સંખ્યા સાથે કહ્યા. ૪૪-૪૫-૪૬ (આનો નકશો મંડોવરની સાથે આપેલ છે.)

અન્ય જાતિના પ્રાસાદોના ઉદય—

सिंहावलोकनाः सर्वे सिंहकर्णविभूषिताः ।

विस्तारार्थं समुत्सेधः पर्यन्तं पृथુ છાદ્યકમ્ ॥ ૪૭ ॥

ભતિને સાન્ધારે મિશ્રે વિમાનનાગરે તથા ।

विमानपुष्पके चैव कुर्यात्तु नागरोदयः ॥ ૪૮ ॥

ધાતુજે રત્નજે ચૈવ દારુજે તુ રચારહે ।

नागरच्छंदमिवोक्तं प्रासादे परमोदयः ॥ ૪૯ ॥

સર્વે સિંહાવલોકન જાતિના પ્રાસાદના કેણો-ખુણાએ સિંહોથી શોભાયમાન કરવા. આવા પ્રાસાદોની છત્ર સુધીની ઉભણી, વિસ્તારથી અરધી કરવી. ભતિન, સાંધાર, મિશ્ર, વિમાનનાગર અને વિમાનપુષ્પક, એ જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી નાગર જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી પ્રમાણે કરવી. ધાતુ અને રત્નના, અને કાષ્ઠના તથા રથાફળ જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી પણ નાગરછંદ પ્રમાણે કરવી. ૪૭-૪૮-૪૯

द्राविडे तु समुत्सेधो यावच्छाद्योर्ध्वमस्तके ।

कर्णमाने समुत्सेधो घंटान्तं यावत्कल्पयेत् ॥ ૫૦ ॥

एकभूम्यादितो वृद्धि-र्यावद् द्वादशभूमयः ।

अनुक्रमे जंघावृद्धि-द्वर्यादितो मास्करान्तकम् ॥ ૫૧ ॥

દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદોનો ઉદય છબના મથાળા સુધી બાણવો; પણ જેટલું શેખાથે હોય, તેટલું તિલક (ઘંટાના) મથાળા સુધી ઉદયમાન રાખવું. આ પ્રાસાદોને એકથી બાર ભૂમિ (માળ) કરવા, તેની અનુક્રમે બેથી બાર સુધી જંઘા કરવી. ૫૦-૫૧

ગર્ભગૃહનું સ્વરૂપ—

ચતુરસ્રં મદ્રકં ચ સુમદ્રં પ્રતિમદ્રકમ્ ।

ગર્ભગૃહં ફાલ્ગુનીયં દોષદં ગર્ભમાયતમ્ ॥ ૫૨ ॥

કુંભી તુ કુમ્ભકે જ્ઞેયા સ્તંભો જ્ઞેયસ્તથોદ્ગમઃ ।

મરણ્યા મરણી જ્ઞેયા કપોતાત્મી તથા શિશુઃ ॥ ૫૩ ॥

કૂટજાદ્યં પટ્ટમમ-મર્ષોદયે કરોટકઃ ।

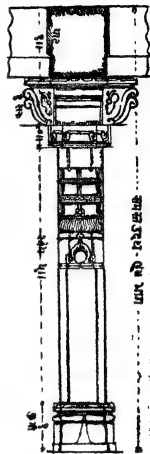
નવ સાર્દ્ધોદયે કુંભ્યે-કા સાર્ધપંચસ્તમ્ભકમ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્થેન મરણીશીર્ષ-મેકં પટ્ટસ્તુ સાર્દ્ધકમ્ ।

સપાદં સાર્દ્ધં પાદોનં ગર્ભોદયસ્ય માનકમ્ ॥ ૫૫ ॥

ગર્ભગૃહનું સ્વરૂપ કહે છે:—ગભારાનું તળ-ચોરસ, ભદ્રવાળુ, સુભદ્ર અને પ્રતિભદ્ર-એવાં ફાલ્ગુનીયં અંદર ત્રણ ખાતુના ચોરસામાં કરવાં. (ગર્ભગૃહના ઉપગિના નકશા આગળ આપેલા છે.) પરંતુ ગર્ભગૃહ પહોળાઈ દરતાં ઉઠાઈમાં વધુ હોય તો યમચુડ્વી નામક વેધ દોષ જાણવો.

સ્તંભ અને મંડોવરનો મેળ:—ગર્ભગૃહના ચાંભલાનો છોડની કુંભી મંડોવરના કુંભા બરાબર રાખવી: દોઢીયા જેટલા સ્તંભ; ભરણી પ્રમાણે ભરાવું, મહાકેવાળ (અધારી) બરાબર સફરાખવું. ગલતાળા છબા બરાબર પાટ રાખવાં. તે પાટ ઉપર ગભારાના વિસ્તાર-થી અર્ધ ઉંચે ફલાદીઓ-વિતાન (ધુમટ) કરવો. પર

ગર્ભગૃહ સ્તંભ પ્રમાણ

૧. ગર્ભગૃહ સંબંધના શ્લોક પર થી પપમ્ કહેલા વિધાનોનો સર્વ રીતે વિચાર કરીને સુહિમાન શિલ્પીએ કાર્ય કરવું.

જુના નિરંધાર પ્રાસાદોના મુદપને કમાનો કરવાની પ્રથા નડોતી; અને સત્તરમી સદી પછી કમાનો કરવાની પ્રથા મુરલીમ રથાષ્ટપના અનુકરણ રૂપે થઈ. દારનો વાઢ (નીરંધાર પ્રાસાદમાં) દોઢીયાના મથાળા બરાબર ને ભરણીના તળના સમસૂત્રે સામાન્ય રીતે હોય છે. એટલે તે સ્તંભ અને દારને મથાળે સમસૂત્ર-સ્તંભોદ્ગમે સેવ-ચાંભલા ઉદ્ભવનો બરાબર મેળવવો. અને ચાંભલા બરાબર નિરંધાર પ્રાસાદોમાં દારનો વાઢ સમસૂત્રે હોય છે.

બહાર ત્રણ બદના ગોખલાનો વાઢ જાંગીની ઉપલી છજના તળ બરાબર સમસૂત્રે સામાન્ય રીતે હોય છે. તે ગોખલા અને દારનો વાઢ સમસૂત્રમાં જુના કામોમાં નથી હોતો-મળતો નથી. તેથી તે દોષ છે, એમ ન માનવું. પણ તે એક પ્રથા-રૂઢી છે.

કમાનવાળા મંદપ કે ચોટીના ચાંભલા અને દારનો વાઢ પણ મળતો નથી. એટલે કમાનોના પાવચા દારમાં મળે છે તેને દોષ માનવો, તે સમજ વચરનું છે. તે દોષ નથી.

અથાન્યત્ હવે બીજું કહે છે. ગર્ભગૃહના ઉદયના સાડાનવ ભાગ કરી, એક ભાગ કુંભી, સાડાપાંચ ભાગ સ્તાંભ, અર્ધા ભાગની ભરણી, એક ભાગતું સરૂ, અને દોઢ ભાગનો પાટ રાખવો. (કુલ સાડાનવ ભાગ કરવો). ગર્ભગૃહના પદથી સવાયો દોઢો કે પોણા બે ગણો ગર્ભગૃહનો ઉદય રાખવો. ૫૩-૫૪-૫૫

કોલી પ્રમાણમ્—કોલી પ્રમાણ—

કોલીમાનં પ્રવક્ષ્યામિ પદપદાર્થત્ર્યંશતઃ ।

કોળાથો નૈવ કર્ચન્વા પ્રાસાદકોળે જ્વાનતરમ્ ॥ ૫૬ ॥

મદ્રચ્છંદે ન કર્ચન્વ્યં જ્વાનતરં મુશિલ્પિભિઃ ।

અન્યથા સ્થાપયેદ્યસ્તુ શિલ્પી મ્યાદ્ દોષકારકઃ ॥ ૫૭ ॥

૧'કોલી પોઢશાંશે મદ્રે વિમ્વૃતં સલિલાનતરમ્ ॥

૨'જ્વાનતરં ચતુર્ભાગં પ્રવેશમેકમાગતઃ ॥ ૫૮ ॥

મુસ્તાલિદોમયે પાર્શ્વે કોઢિલા શુભલક્ષણા ।

કોળવિમ્તારવિમ્તીર્ણા કર્ચન્વા શિલ્પિભિઃ સદા ॥ ૫૯ ॥

હવે કોલી પ્રમાણ કહું છું:—ગર્ભગૃહના પદ પ્રમાણે, પદના અર્ધ ભાગે, અથવા પદના ત્રીજે ભાગે એમ ત્રણ પ્રમાણ, અહીં કોળીના નીકાળાના કહ્યા છે. (પહોળાઈ તો ગર્ભગૃહ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે હોય,) તે કહેલા ત્રણ પ્રમાણથી એમણું એટલે કોણ રેખાના વિભાગથી એાછી કોળી તો ન જ કરવી. પ્રાસાદની રેખા (કોળી પાસે) બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ પાણીતાર પાડવો. પછી કોળીના ભદ્ર છંદમાં બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ જ્વાનતર પાણીતાર ન પાડવો. જો કોળીના ભદ્રે પાણીતાર પાડે તો શિલ્પીને દોષકારક બાબતું. (અન્ય ગ્રંથમાં પાણીતાર પાડવામાં ઘણા દોષો કહ્યા છે.) સલિલાનતર કોળીના દળ એટલે જેટલી કોળી હોય તેના સોળમા ભાગે ભદ્રનો (નીકાળા) વિસ્તાર કરવો. કર્ણરેખા અને કોળીના વચ્ચે જ્વાનતર પાણીતાર ચાર ભાગનો અને તેની ઉંડાઈ એક ભાગની રાખવી—આ કોળી સલિલાનતર મુખાલિંદના બંને બાજુ ઉપર કેકિલા (પ્રાસાદપુત્ર) શુભ લક્ષણ સુક્ત કરવી. વિસ્તાર કોણ:રેખા બરાબર પહોળાઈ હંમેશા શિલ્પીએ રાખવી. ૫૬ થી ૫૯.

અથાન્ય કોલી પ્રમાણમ્—(કોલી પ્રમાણ બીજું)—

મધ્યસ્થા પ્રાસાદપાદે ભ્રમા સા ચ ત્રિમાગતઃ ।

અર્ધે તુ સંભ્રમા કોલી પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણતઃ ॥ ૬૦ ॥

૧. “પૃથુકર્ણા ત્રિતાંશેસ્તુ”—પાડાનતર.

૨. “પાનીતાર-હવકાંતર”—પાડાનતર.

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના ભાગની કોળીને મધ્યસ્થા; ત્રીજા ભાગની કોળીને બ્રહ્મા; અને પ્રાસાદના અર્ધ ભાગની કોળીને સજ્જમા. એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણો કોળીનાં નામ સાથે કહ્યાં છે. ૧ ૬૦

પ્રણાલ વિચાર—

पूर्वापरस्य प्रासादे प्रणालं शुभमुत्तरे ।

दक्षोत्तरे शुभं पूर्वं चतुर्जगती मण्डपे ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુખના પ્રાસાદને પ્રણાલ (પરનાળ) ઉત્તરે મૂકવી તે શુભ છે. તથા ઉત્તર દક્ષિણ સુખના પ્રાસાદોમાં પ્રણાલ પૂર્વે મૂકવી, પરંતુ જગતી અને મંડપમાં તો આરે દિશાએ પાણીના નીકાસની પ્રણાલ રાખવી. ૬૧

इत्युक्तं मानमुद्दिष्टं वास्तुविद्भिर्रुदाहृतम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां कथितं प्राप्तिहेतवे ॥ ૬૨ ॥

વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાતાએ ઉપર પ્રમાણે જે માન બતાવેલ છે, તે પ્રમાણે કરવાથી, ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ (નો હેતુ કહ્યો છે) થાય છે ૬૨

सर्वफलमवाप्नोति इदं वास्तु कारयेत् ।

अन्यथा कुरुते वास्तु कल्पदोषो महान् भवेत् ॥ ૬૩ ॥

સ્વર્ત્રફલમવાપ્નોતિ ઇદં વાસ્તુ કારયેત્ ।

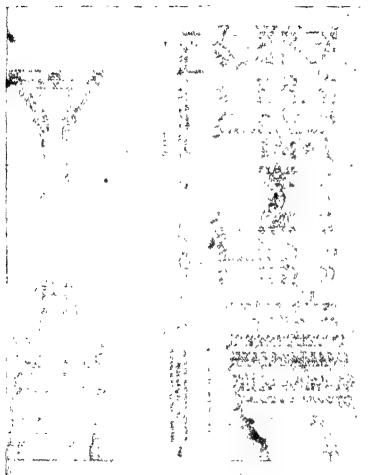
પ્રાસાદોદય મંજોવરાધિકારે પંચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

વિદ્વાન શિદ્ધિપત્રોના કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તુ કર્મ કરવાથી, ઇચ્છિત ફળ મળે છે, પણ તેથી ઉલટું કર્મ કરવાથી, શિદ્ધિનો મોટો ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૩

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો પ્રાસાદના ઉદયમાન અને મંડોવરાધિકાર નામનો, શિલ્પ વિશારદ અભારકર આચર્યભાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રજ્ઞા નામની ભાષાટીકાનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. કોળી મુકવાનો હેતુ શિખરયુક્ત પ્રાસાદના ઉપગોના નીકાળાના કારણે થુદ્ધિ-પૂર્વકનો છે. પરંતુ સંવરણયુક્ત પ્રાસાદને કોળીનું અર્થ પ્રમાણ ચોગ્ય છે. અગર તેનથી હોતી. કારણ કે તેનાં ઉપગો ઘણાં ઓછાં હોય છે.

સ્તાલ અને પ્રતિવસ્તુ સમન્વય (અધ્યાય ૧૦)

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे षष्ठोऽध्यायः ॥

द्वारमानाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादद्वारमानकम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं स्यात् षोडशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

षोडशाङ्गुला वृद्धिश्च पर्यन्तं चतुर्हस्तकम् ।

गुणाङ्गुला भवेद् वृद्धि-र्यावच्च वसुहस्तकम् ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं द्वयाङ्गुला वृद्धिः पंचाशद्वस्तकम् ।

नागरे द्वारमाख्यातं प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે:—હવે હું નાગરાદિ દ્વારમાન કહું છું. એક હાથના પ્રાસાદના દ્વારનું માન સોળ આંગળ ઉદયમાં કરવું. પછી ચાર હાથ સુધી-પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આંગળ વધારીને દ્વારનો ઉદય કરવો. પાંચ હાથથી આઠ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન પ્રત્યેક હાથે ત્રણ ત્રણ આંગળ; અને નવથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન-બે બે આંગળ વધારીને કરવું. આ પ્રમાણે વાસ્તુ કર્મના જ્ઞાતા વિદ્વાનોએ નાગરાદિ જાતિના પ્રાસાદનું દ્વારમાન કહ્યું છે. ૧-૨-૩

યાનવાहनपर्यङ्के-द्वारप्रासादसंश्रुतम् ।

दीर्घतोऽर्धं च विस्तारं શ્રુમં સ્યાતુ કલાધિકમ્ ॥ ૪ ॥

પાલખી, વાહન, પલંગ, પ્રાસાદ અગર ઘરનાં દ્વારને લંબાઈ (ઉંચાઈ)થી અરધા માને પહોળાઈ રાખવી એ શુભ છે, તેમાં પણ લંબાઈનો સોળમો ભાગ વધારીને પહોળાઈ કરવામાં આવે તો અધિક શ્રેષ્ઠ છે. ૪

આય દોષની શુદ્ધિ માટે ન્યૂનાધિક કરવામાં દોષ નથી—

અઙ્ગુલં દ્વિત્રિકં વાપિ કુર્યાદ્દીનં તથાઽધિકમ્ ।

આયદોષવિશુદ્ધયર્થે દ્વિત્રિકી ન દૂષિતે ॥ ૫ ॥

આય દોષની શુદ્ધિ માટે આવેલા માનમાં એક બે કે ત્રણ આંગળ ઓછાવતું કરવામાં દોષ નથી. ૫

મિશ્રકે લતિને ચૈવ તથા વિમાનનાગરે ।
 દશદસ્તાત્વરં યાવન્ સાર્વધારેષુ કામદમ્ ॥ ૬ ॥
 વિમાનપુષ્પકે ચૈવ તથા સિંહાવલોકને ।
 પ્રશસ્તં નાગરં દ્વારં કર્તવ્યં શાસ્ત્રપારગૈઃ ॥ ૭ ॥

મિશ્રજાતિ, લતિનજાતિ, વિમાનનાગર જાતિ; દશ હાથથી ઉપરના (જમણી= પ્રદક્ષિણવાળા) સાવધારજાતિ, વિમાનપુષ્પક જાતિ અને સિંહાવલોકન જાતિ, એ સર્વ જાતિના પ્રાસાદોને નાગરાદિ જાતિનું દ્વારમાન કરવું શ્રેષ્ઠ છે, એમ શાસ્ત્રના પારંગામી વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૬-૭

ભૂમિજ પ્રાસાદનું દ્વારમાન—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે દ્વારં સૂર્યાઙ્ગુલોદયમ્ ।
 હસ્તે હસ્તે સૂર્યવૃદ્ધિ-ર્યાવત્સ્યાન્ પંચહસ્તકમ્ ॥ ૮ ॥
 પંચાઙ્ગુલા ભવેદ્ વૃદ્ધિ-ર્યાવત્સ્યાત્ સપ્તહસ્તકમ્ ।
 વેદાઙ્ગુલા ભવેદ્ વૃદ્ધિ-ર્નવહસ્તં ન સંશયઃ ॥ ૯ ॥
 અતઃૠર્વાઙ્ગુલા^૧વૃદ્ધિ-ર્યાવત્પંચાશ્વદ્વસ્તકમ્ ।
 ભૂમિજે દ્વારમાનં તુ પ્રયુક્તં વાસ્તુવેદિમિઃ ॥ ૧૦ ॥

એક હાથના પ્રાસાદનું દ્વારમાન બાર આંગળ ઉદયમાં કરવું, તેમ પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગળ, છથી સાત હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે પાંચ પાંચ આંગળ, આઠ ને નવ હાથના પ્રાસાદને ચાર ચાર આંગળ, દસથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળ વધારીને દ્વારને ઉદય કરવો. આ પ્રમાણે ભૂમિજાદિ પ્રાસાદનું દ્વારમાન વાસ્તુશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૮-૯-૧૦

વલ્લભ્યાં ચૈવ વૈરાટે વિમાને ભૂમિજો યથા ।
 અન્યથા ચ ન કર્તવ્યં યદીચ્છેચ્ચ શ્રિયાદિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

વલ્લભી, વૈરાટી અને વિમાન જાતિના પ્રાસાદોના દ્વારમાન ભૂમિજ પ્રાસાદના દ્વારમાને કરવું. કલ્યાણ અને લક્ષ્મીની ઇચ્છાવાળાને ખીજું દ્વારમાન કરવું નહિ. ૧૧

૧. અપરાખિત સત્રચંતાન આદિ ગ્રંથોમાં “ૠર્વાઙ્ગુલા” પાઠ છે.

દ્રાવિડ પ્રાસાદનું દ્વારમ ૧—

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं चैव दशाङ्गुलम् ।
 दशाङ्गुला भवेद् वृद्धि - र्यावत्पङ्क्तं भवेत् ॥ १२ ॥
 अत ऊर्ध्वं पञ्चाङ्गुला वृद्धिः स्याद् दशहस्तकम् ।
 द्वायाङ्गुला ततो वृद्धि-र्यावत्पञ्चाशद्वस्तकम् ॥ १३ ॥
 द्राविडे द्वारमानं तु प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ।
 प्रासादसदृशं द्वारं फांसनाकारे द्राविडम् ॥ १४ ॥

એક હાથના પ્રાસાદનું દ્વારમાન દશ આંગળ ઉદયમાં કરવું; બેથી છ આંગળ સુધી અત્યેક હાથે દશ દશ આંગળ; સાતથી દશ હાથ સુધીના અત્યેક હાથે પાંચ પાંચ આંગળ, અને અગિયારથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન બીજા આંગળ વધારીને કરવું. આ વાસ્તુશાસ્ત્રના વિકાનોએ દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદનું દ્વારમાન ઉદયમાં કહ્યું છે. ફાંસનાકાર જાતિના પ્રાસાદોને પણ દ્રાવિડ જાતિનું દ્વારમાન કરવું. ૧૨-૧૩-૧૪

धातुजे रत्नजे चैव दारुजे च रथारुहे ।
 प्रासादसदृशं छंदं प्रमाणं द्वारसंयुतम् ॥ १५ ॥

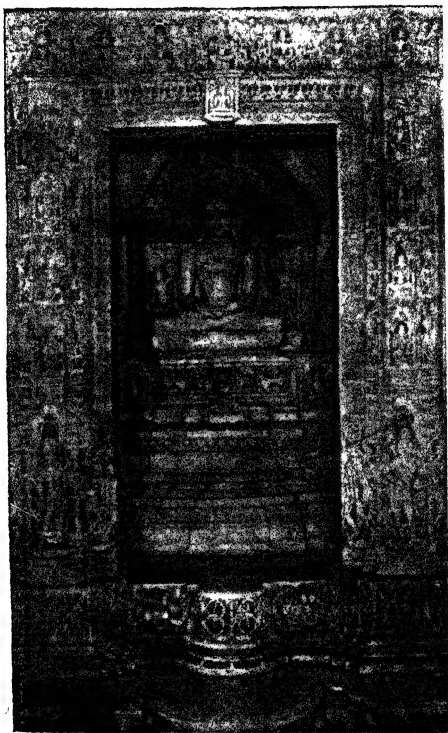
ધાતુના રત્નના પ્રાસાદો અને દારૂજાદિ (કાષ્ઠના) તથા રથારૂહ તથા તે પ્રકારના પ્રાસાદોના જેવા છંદનું દ્વાર પ્રમાણુ એજ પ્રમાણુ કરવું. ૧૫

शापायेनां नाम —

^१स्मरकीर्तिश्च ^२प्रभवा ^३सुभगा ^४गांधारी तथा ।
^५नंदिनी ^६मालिनी चैव ^७हस्तिनी ^८मुकुली तथा ॥ १६ ॥
^९पद्मिनी नवशाखाश्च एकाघातः प्रकीर्तिताः ।

આણી દેવલાલ મંદિરના કૃષ્ણજીના દ્વાર સાથા, કીર્તી સ્તંભ અને તોરણ ત્રીપાણીના અ. ૧

આપુ દેલવાડાના મુમસિદ્ધ મંદિરની દેવકુલિકાના પોદરા વિધાદેવી મુખદાર અને અતિમ સર્વોત્તમ પરિકર

શીપાર્કિય આ. ૧

સમં ચ એકશાખા તુ શૂદ્રે વૈશ્યે દ્વિજે સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭ ॥

નવશાસ્ત્રં દેવેશાનાં દેવાનાં સપ્તશાસ્ત્રિકઃ ।

પંચશાસ્ત્રં સાર્વભૌમે ત્રિશાસ્ત્રં મંડલેશ્વરે ॥ ૧૮ ॥

એક શાખા અને સમ (બે, ચાર શાખાવાળાં દ્વાર) શૂદ્ર, વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણોના દ્વારોને વિષે કરવાં. નવશાખાવાળું દ્વાર મહાદેવ (શિવને), સપ્તશાખાવાળું દ્વાર સર્વ દેવદેવીઓને, પાંચ શાખાવાળું દ્વાર ચક્રવર્તિ રાજાઓને, અને ત્રિશાખાવાળું દ્વાર મંડલિક રાજાઓને કરવું. ૧૭-૧૮

દેવોનાં દ્વાર—

શિવદ્વારં ભવેદ્ જ્યેષ્ઠં કનિષ્ઠં ચ જનાભયે ।

મધ્યમં સર્વદેવાનાં સર્વકલ્યાણકારકમ્ ॥ ૧૯ ॥

મહાદેવના પ્રાસાદને જ્યેષ્ઠમાનનું દ્વાર રાખવું. અને ધર્મશાળા-મનુષ્યાલયને કનિષ્ઠ માનનું દ્વાર રાખવું. અને બાકી સર્વ દેવોના પ્રાસાદને મધ્યમાનનું દ્વાર કરવું. એ કલ્યાણકારક છે. ૧૯

ત્રિશાખા—

ચતુર્ભાગાંકિતં કૃત્વા ત્રિશાસ્ત્રં વર્તયેત્તતઃ ।

મધ્યે દ્વિભાગિકઃ સ્તંભો ભાગમેકેન નિર્ગમઃ ॥ ૨૦ ॥

પત્રશાખા ચ કર્તવ્યા સ્ત્રલ્વશાસ્ત્રા તથૈવ ચ ।

સ્ત્રીસંજ્ઞા ચ ભવેચ્છાસ્ત્રા પાર્શ્વયોઃ પૃથુભાગિકા ॥ ૨૧ ॥

ત્રિશાખાના વિસ્તાર (બાંડમાં) ચાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગનો વચ્ચેનો રૂપસ્તંભ=ભાગીકસ્તંભ કરવો. અને તે એક ભાગ નીકળતો કરવો. ૧ રૂપસ્તંભની એક બાજુ (દ્વાર તરફ) પત્રશાખા અને બીજી બાજુ ખલ્વશાખા, અડેક ભાગના વિસ્તારમાં કરવી. તે સ્ત્રીસંજ્ઞક શાખા છે. રૂપસ્તંભ પુરૂષસંજ્ઞક છે. ૨૦-૨૧

પાંચશાખા—

પંચશાસ્ત્રાં પ્રવક્ષ્યામિ વૃક્ષમાગેન ચ વિસ્તરે ।

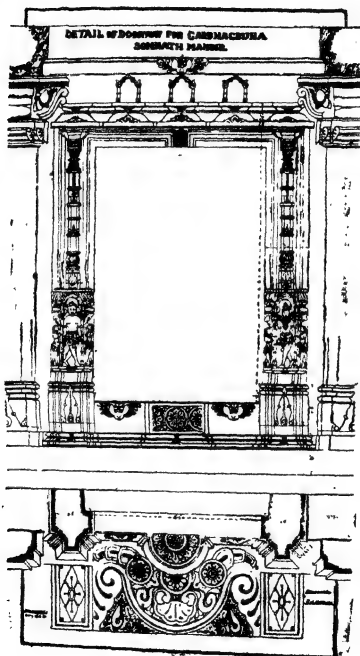
માગમાગા ભવેચ્છાસ્ત્રા રૂપસ્તંભો દ્વિભાગિકઃ ॥ ૨૨ ॥

પત્રશાસ્ત્રા ચ ગંધર્વા રૂપસ્તંભસ્તૃતીયકઃ ।

ચતુર્થી સ્ત્રલ્વશાસ્ત્રા ચ સિંહશાસ્ત્રા ચ પંચમી ॥ ૨૩ ॥

૧. પ્રત્યેક શાખાના મધ્યનો રૂપસ્તંભ બે ભાગનો પડેલો કલો છે. તેનો નીકળો, એક બાજુથી પથ્થુ વડુ રાખવાનું અન્યથ કહ્યું છે.

પંચશાખાના વિસ્તાર (બડ)માં છ ભાગ કરવા. તેમાં એક એક ભાગની શાખાઓ, અને મધ્યનો રૂપસ્તાંભ બે ભાગનો કરવો. પહેલી પત્રશાખા, બીજી મધ્યશાખા, ત્રીજો રૂપસ્તાંભ; ચોથી ખડક શાખા, અને પાંચમી સિંહશાખા બાણવી. ૨૨-૨૩.

સપ્તશાખા કાર-તળી અર્ધચંદ્ર અને કાર હરણ

अमशा ॥ ७॥—

गामशाखं

मवक्ष्यामि

चतुर्भाग-

विभाजितम् ।

भागभागश्च

शाखाः स्यु-

र्मध्यस्तंभो

द्विभागिकः ॥२४

प्रथमा पत्र-

शाखा च

गंधर्वारूप-

शाखिका ।

चतुर्थी स्तंभ-

शाखा च

रूपशाखा

च पंचमी ॥२५

षष्ठी तु खल्व-

शाखा च

सिंहशाखा

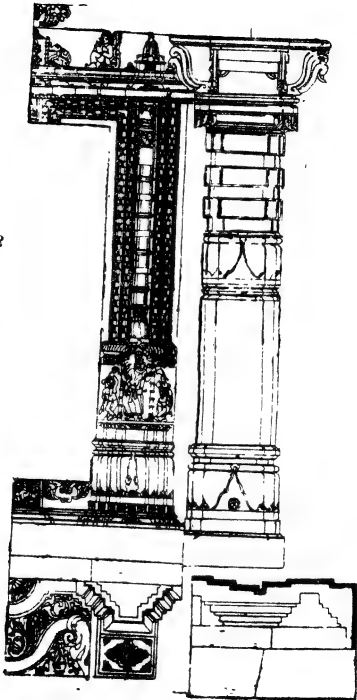
च सप्तमी ।

आसादकर्ण-

सहिते

सिंहशाखा

समे द्वावे ॥२६

अमशा ॥ ७॥—

હવે સપ્તશાખાનાં સ્વરૂપ કહે છે :— શાખાના જાડમાં આઠ ભાગ કરવા. બધી છ શાખો અકેક ભાગની કરવી. પરંતુ મધ્યનો રૂપસ્તંભ એ ભાગનો કરવો. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજી રૂપશાખા, ચોથી રૂપસ્તંભ, પાંચમી રૂપશાખા, છઠ્ઠી ખલ્લશાખા અને સાતમી સિંહશાખા જાણવી. પ્રાસાદ રેખાએ હોય, તેની બરાબર સિંહશાખા સમતુલ્યમાં કરવી. ૨૪-૨૫-૨૬.

નવશાખા—

નવશાખાં પ્રવક્ષ્યામિ દેવાનાં દુર્લભં સદા ।

તત્ર વિશ્રામ્યતે રુદ્રઃ ત્રિદશૈઃ સદૃ સંયુતઃ ॥ ૨૭ ॥

શાસ્ત્રાવિસ્તારમાનં તુ રુદ્રભાગૈર્વિભાજિતમ્ ।

પત્રશાખા ચ ગંધર્વા રૂપસ્તંભસ્તૃતીયકઃ ॥ ૨૮ ॥

ચતુર્થી સ્વલ્પશાખા ચ ગંધર્વા ચૈવ પંચમી ।

ષષ્ઠકો રૂપસ્તંભશ્ચ રૂપશાખા તુ સપ્તમી ॥ ૨૯ ॥

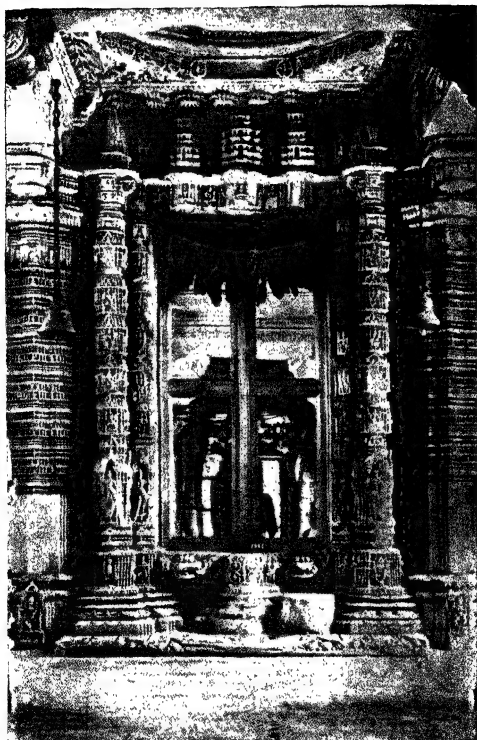
અષ્ટમી સ્વલ્પશાખા ચ સિંહશાખા તથાન્તિમા ।

પેટકે વિસ્તરઃ કાર્યઃ પ્રવેશશ્ચતુરંશકઃ ॥ ૩૦ ॥

પંચમાંશેન કર્તવ્યઃ ચતુઃસાર્દેન ચોચ્યતે ।

एवं તુ નવશાખાયાં રૂપસ્તંભદ્વયં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

૧. જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેના પ્રતિદારો ચાર દિશાની દારશાખાઓમાં બન્ને બન્ને એમ આઠ કલા છે, તે પ્રતિદારોનાં સ્વરૂપો દારશાખામાં દારશાખના સ્થાને કરવા. જિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, અણ્ણ, ગૌર્વાદિ ચંદ્રી અને જીન તીર્થ કર એ પ્રત્યેક દેવોના જુદા જુદા પ્રતિદારો, આઠ આઠ, તેના આયુષ્યાદિ જાણે કલા છે. તે પ્રમાણે દારશાખામાં દિશા પ્રમાણ કરવા. વળી વચલા રૂપસ્તંભોમાં જે દેવ કે દેવી હોય, તેના પર્વાય રૂપોની પંક્તિ કરવાતું પણ કહે છે. વિષ્ણુ મંદિર હોય તે દક્ષાવતાર સ્વરૂપો થાય, જૈન મંદિરમાં પોદશ વિભાદેવીઓ પણ કરે છે. પ્રતિદારો જે દિશામાં કલા હોય તેવા જ સ્વરૂપો કરવા.

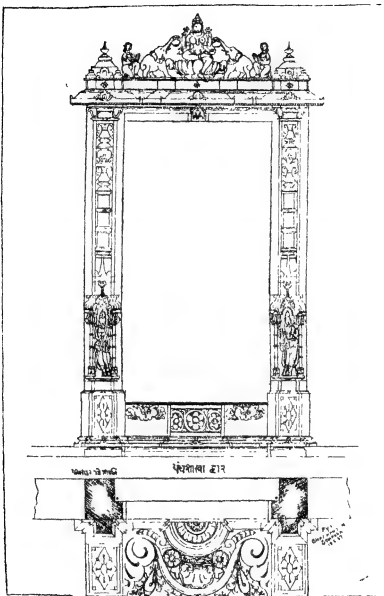

આણી દેવવાદીના સમઠલ રૂપ સ્તંભયુક્ત દ્વાર

આપ્ત દેવવાસના દેરાળી જેઠાણીના કળાયુગ ગિર્જાના

દીપાવળી

દારતળ-શ'ખોડાર અને દાર દશ'ન

હવે નવ શાખાનું સ્વરૂપ કહું છું; જે દેવોને પણ હુલ્લે છે. નવ શાખા-
વાળા રૂદ્રના પ્રાસાદને વિષે શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિ દેવો સહીત વિશ્રામ કરે
છે. શાખાના વિસ્તારમાં અગિયાર ભાગ કરવા, તેમાં એકેક ભાગની સાત શાખાઓ
ગા. ૧૧

અને બે બે ભાગના બે રૂપસ્તંભો કરવા. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજી રૂપસ્તંભશાખા, ચોથી ખટ્વશાખા, પાંચમી ગંધર્વશાખા, છઠ્ઠો રૂપસ્તંભ, સાતમી રૂપશાખા, આઠમી ખટ્વશાખા, અને છેલ્લી નવમી સિંહશાખા બાજુવી. શાખાના પેટા વિસ્તારના ચોથા ભાગે; પાંચમા ભાગે; અથવા સાડાચાર ભાગે શાખાના પ્રવેશદ્વાર રાખવાં. આ નવ શાખાની વિધિ કહી. તેમાં બે રૂપસ્તંભો આવે (અન્ય શાખાઓમાં એક રૂપસ્તંભ હોય છે.) ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧

વેદાંગે દ્વારપાત્યાશ્વ ગંગાયમુનયોસ્તથા ।

પરે ચામરધારી ચ ઝ઼ર્વે મૃણાલભૂપિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

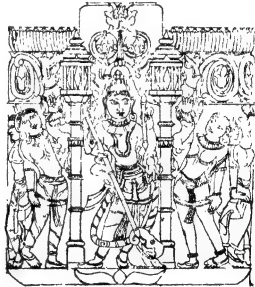
શાખાની ઉંચાઈના ચોથા ભાગે દ્વારપાલ કરવા. (હાળી શાખામાં) યમુના અને જામણી શાખામાં ગંગાનાં સ્વરૂપો યજ્ઞ કરી શકાય. તેની બે બાજુ ચામરધારીનાં સ્વરૂપો કરવાં. તે ઉપર દંડ સાથે કમળથી શોભતી શાખાઓ કરવી. ૩૨

ઉદુંબર વિભાગ અને

સ્વરૂપ—

મૂલનાસિકમુત્રેણ

કુંભેનોદુમ્બરઃ સમઃ ।

દ્વારશાખાનો ઉદા-પ્રતિજ્ઞારી-ચામર ધરધારી

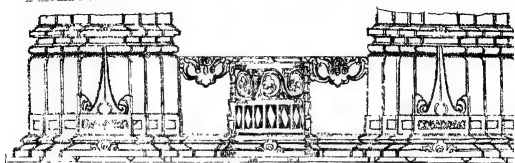
દ્વાર્ધિસ્તારત્રિભાગેન મધ્યે વૃત્તમંદારકમ્ ॥ ૩૩ ॥

ઉદુમ્બરસ્ય ચોત્સેધં ત્રિધામક્તં તુ કારયેત્ ।

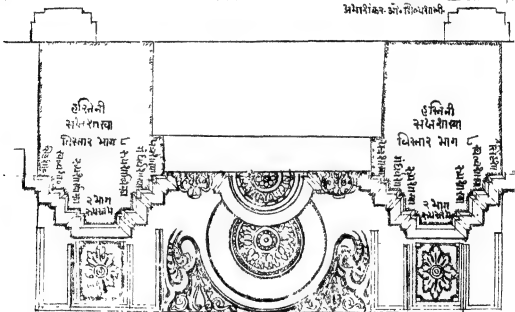
પીઠં તુ ભાગમેકેન દ્વિભાગા પટ્ટિકા ભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

મંદારકોભયપક્ષે કીર્તિવક્ત્રં કુળીદ્રિયમ્ ।

ઉદુંબરં સમાલ્યાતં પદ્મમૃણાલસંયુતમ્ ॥ ૩૫ ॥

અભયશિવ-કો.શિવપ્રભી

સમશાખાતલ રૂબરૂપ (તલકદા)-શંખાદાર અને ઉદુમ્બરના તલ અને દર્શન
સ્લોક ૩૩ થી ૩૮

મૃગનાસિક-રેખાના સૂત્ર બરાબર; કુંભાની ઉંચાઈ બરાબર ઉંબરા મૂઠવો (પ્રમાણમાં ગાળી પણ શકાય) દ્વારની પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે ઉંબરાના મધ્યમાં ગોળ મંદારક (માણું) કરવું. તે ઉંબરાની ઉંચાઈના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગનું ઉંચું પીઠ-કળી બાંધવો. અને બાકી બે ભાગની પટ્ટિકા રાખવી. ઉંબરાના માણાની બંને બાજુ પુણીચો અને કીર્તિવક્ર ગ્રાસમુખ કરવાં. ઉંબરા કમગથી શોભતો કરવો. ૩૩-૩૪-૩૫

ઉદુમ્બર ગાળવાનું ચતુર્વિધ પ્રમાણ—

ઉદુમ્બરં કુંભકાંતં તદુચ્છયશ્ચતુર્વિધઃ ।

તસ્યાર્ધેન ત્રિભાગેન પાદોનં રહિતં તથા ॥ ૩૬ ॥

ઉંબરાની ઉંચાઈ ગાળવાનાં ચાર પ્રમાણ કહ્યાં છે—કુંભાની ઉંચાઈ બરાબર ઉંબરો રાખવો. (૨) કુંભાની ઉંચાઈના અર્ધ ભાગે ઉંબરો નીચો રાખવો. (૩) કુંભાની ઉંચાઈના ત્રીજા ભાગે ઉંબરો નીચો રાખવો. (૪) અને કુંભાની ઉંચાઈના ચોથા ભાગે ઉંબરો નીચો રાખવો, અર્થાત્ ૧ગાળવો. (ઉંબરો ગાળતા કુંભી વાદ તલસ્વરૂપ—તલકડાં તેા પૂર્વવત્ રાખવાં. તે ગાળવાં નહિ). ૩૬

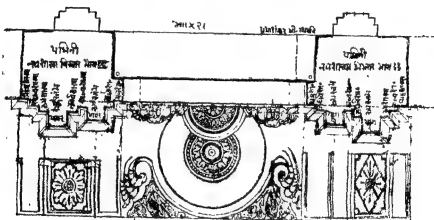
અર્ધચંદ્ર શાખાદ્વાર—

ચુરકેન સમં કુર્યા-ર્ધચંદ્રમ્ય ચોચ્છિન્નમ્ ।

દ્વારમ્ય વિસ્તરાર્ધેન દ્વારવ્યાસસમાયતમ્ ॥ ૩૭ ॥

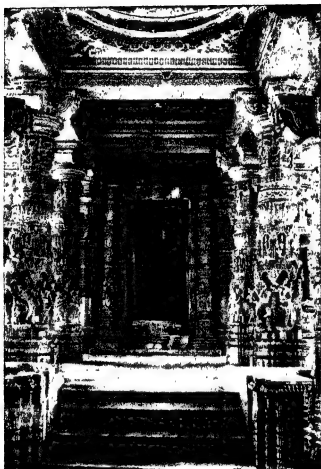
દ્વિભાગમર્ધચંદ્રશ્ચ માગેન દ્વૌ ગવારકો ।

પત્રશંખસમાયુક્તઃ પત્રાકારૈશ્ચક્રુતઃ ॥ ૩૮ ॥

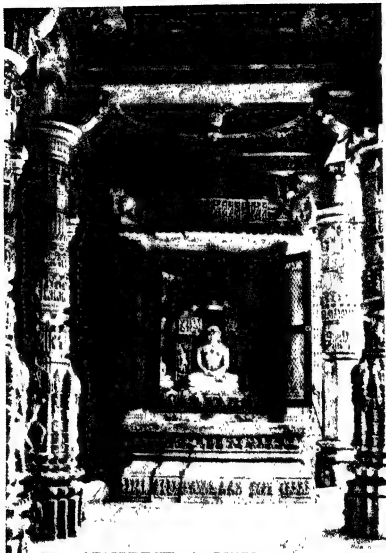

ઉદુંબર અને અર્ધચંદ્ર તળ સ્વરૂપ

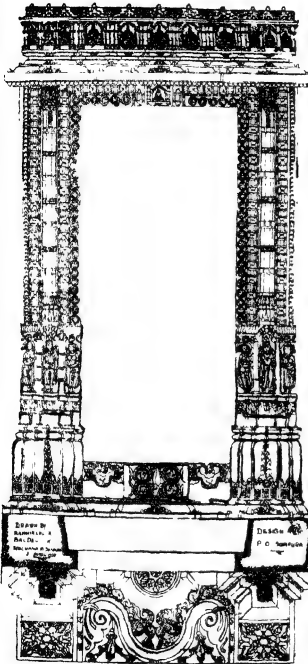
૧. કુંભાર્થી ઉંબરો ગાળવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. એક એવી પણ માન્યતા આ સંબંધે પ્રવર્તે છે કે—જે ઉંબરો ગાળતો તે તેની સાથે કુંભી પણ નીચે કાઢતો પરતુ આ અમને પ્રામાણિક લાગતું નથી. માન્યતા અને તે હોય. ક્ષીરાણુવ અંધર્માં ઉંબરો ગાળવાનું કહી, ‘કુંભીસ્તંભ’ ચ પૂર્વવત્’ આમ ચોખ્ખું કહ્યું છે. કુંભી તથા યાંભલો તે જેમ છે તેમજ રાખવાં. પરંતુ સાચાના પાઠો મારોમચડોને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કણુલાવવાના પ્રયત્નો ન થવા જોઈએ. આ વાતના દાખલામાં કોઈ જુના મંદિરોના દૃશ્યોને પ્રામાણિક કેમ માની શકાય? અંધાર જોઈએ. આ અમારી માન્યતા છે. બાકી તેા તુંડે તુંડે મંત્રિભિન્ના છે.

આપુ કુલ્ચીગચ્છીની નવચોટી અને દ્વાર (અધ્યાય ૧૦)

આણુ વિઝગરસીતા સ્તંભિા અને ગોખલો (અધ્યાય ૧૦)

મંડોવરના બરાના
મથાળા બરાબર સમસ્ત્રે
અર્ધચંદ્ર શંખોદાર ઉંચા
ધમાં કરવો. દારની પહો-
ળાઈ જેટલો લાંબો અને
તેમાંથી અર્ધ નીકળતો
(પહોળો) શંખોદાર
(અર્ધચંદ્ર) કરવા. તેની
લંબાઈના ત્રણ ભાગમાં
વચ્ચેલો અર્ધચંદ્ર બે ભાગ-
નો અને તેની બે બાજુ
ગગરા બે અર્ધો અર્ધો
ભાગના કરવા. તેના ગાળા-
માં શંખો અને પત્રો
કરવાં. આ શંખોદારને
કમળોની આકૃતિથી અલ-
કૃત કરવો. (કેટલાંક જુનાં
કામોમાં અર્ધચંદ્રની વચ-
લી ગોળાઈ ગગરાથી
બહાર નીકળેલી હોય છે.)
૩૭-૩૮

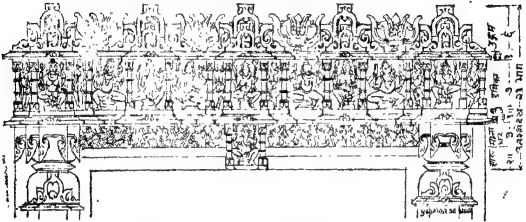
મંડપ અને ગર્ભગૃહ-
નું ભૂમિતળ રાખ-
વાનું માન—

ઉદૃશ્વર્ગર્થે ત્ર્યંગે વા
પાદે વા ગર્ભભૂમિકા ।
મંડપેષુ ચ સર્વેષુ ।
પીઠાન્તે રજ્જ્ભૂમિકા ॥૩૯

માયીન સૈલીનું દાર-તળ અને દર્શન
ગર્ભગૃહના ઉંબરાની ઉંચાઈના અર્ધભાગે ત્રીજા ભાગે કે ચોથા ભાગે ગભારાનું ભૂમિ-
તળ રાખવું. રંગમંડપ કે નવચોડીએ અર્ધનું ભૂમિતળ પીઠના મથાળા સુધીનું રાખવું. ૩૯

ઉત્તરંગનું પ્રમાણ—

ઉદુંવરસપાદેન ઉત્તરજ્ઞં વિનિર્દિશેત્ ।
 વિમજ્યતે તદુચ્છ્રાયઃ ભાગા અથૈકવિંશતિઃ ॥ ૪૦ ॥
 પત્રસાસ્ત્રા વિજાસ્ત્રા ચ દ્વિસાર્ધં તુ પ્રકાસયેત્ ।
 માલ્યધરં ત્રિભાગં ચ કર્ણવ્યં વામદક્ષિણે ॥ ૪૧ ॥
 પાદોના છજીકા પટ્ટી પાદોના ચોર્ધ્વફાલના ।
 રથિકા સપ્તભાગાશ્ચ ભાગૈકં કંઠમેવ ચ ॥ ૪૨ ॥

પદ્મભાગમુત્સેષં કાર્ય-મુદ્રમં ચ પ્રશસ્યતે ।
 દેવો વારયેત્પ્રાજ્ઞઃ સર્વયજ્ઞફલં ભવેન્ ॥ ૪૩ ॥
 યસ્ય દેવસ્ય વા મૂર્તિઃ સૈવ કાર્યાન્તરજ્ઞકે ।
 પરિવારશ્ચ શાસ્ત્રાર્યાં ગણેશશ્ચોત્તરજ્ઞકે ॥ ૪૪ ॥

इति श्री विश्वकर्मेणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपवर्णने
 द्वारमाणाधिकारे ण्योऽध्यायः , ६ ॥

હવે ઉત્તરંગનું પ્રમાણ અને તેના ઘાટ વિભાગ કહે છે. ઉગરાથી સવાથો બડો ઉત્તરંગ કરવો. તે ઉચ્ચાઈના એકવીસ ભાગ કરવા. નીચેથી પત્રશાખા અને વિશાખા (ખીલ જે શાખાઓ હોય તે) તે બધું એકી ભાગમાં કરવું. તે પર માલાધર ત્રણ ભાગ ઉચા ડાળી જમણી બંને તરફ કરવાં. તેના પર પોણા ભાગની છલ અને પોણા ભાગની પટ્ટી કરવી. ઉભા ફાલનાના ખાંચાઓ પોણા પોણા ભાગના રાખવા. છબ પર સાત ભાગની રથિકા (એટલે મધ્યમાં રૂપ અને નીચે ઉપર પાટલી છલ મળીને સાત ભાગ) તેના પર એક ભાગનો કંઠ (છાજલી જેવો) તે ઉપર ૪ ભાગ ઉચ્ચાઈના દોઢીયા (ગાળામાં આસમુખ સાથે) કરવા. એ રીતે ઉત્તરંગની ઉચ્ચાઈમાં ઘાટ વિકાન શિલ્પીએ કરવા. તેથી સર્વ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. ૪૦-૪૪

મતિથી રચકર્તા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળિને દ્વારમાનાધિકાર નામનો, ત્રિલ્પ વિશારદ પ્રભાસકર આચડભાઈ શોભપુરાએ રચેલ, શિશ્યપ્રભા નામની આપાટીકાનો હકો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावर्णवे सप्तमोऽध्यायः ॥

देवता दिग्बुद्ध्याधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

यन्मुखं यस्य देवस्य तद् दिङ्मुखं च शस्यते ।

नान्तराभिमुखा देवा देवा दक्षिणदिङ्मुखाः ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે—એ દેવો જે દિશાના મુખના હોય, તે દિશા ભણી મુખ રાખીને બેસારવા. ઉત્તર દિશાના મુખવાળા દેવોને દક્ષિણ દિશાના મુખ ભણી બેસારવા નહિ. ૧

पूर्वदिशाभिमुखश्चैत्र आदिदिवाकरो भवेत् ।

चतुर्द्वारं च ब्रह्माणं कुर्याच्च पूर्वदिङ्मुखम् ॥ २ ॥

પૂર્વ દિશાના મુખવાળા જે આદિદેવ સૂર્ય છે. તેને પૂર્વદિશાભિમુખ સ્થાપવા. બ્રહ્માને ચારદ્વારવાળા પ્રાસાદમાં કે પૂર્વદિશા સન્મુખ સ્થાપવા. ૨

स्वयंभूवाणो घाटश्च मुखलिङ्गं सनातनम् ।

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपश्च विश्वेशः सर्वदिङ्मुखः ॥ ૩ ॥

સ્વયંભૂલિંગ, બાણલિંગ, ઘટિત (રાજલિંગ) લિંગ, મુખલિંગ, સનાતનલિંગ, વ્યક્તલિંગ, અવ્યક્તલિંગ અને વિશ્વેશ્વર એ સર્વ દિશામાં સ્થાપન કરવાં. અથવા તે સર્વના અનુમુખ પ્રાસાદ કરવા. ૩

सर्वत्र सर्वतोभद्र-चतुर्द्वारः शिवालयः ।

मूर्त्तिभेदेन जानीया-चतुर्द्वारः प्रकीर्त्तितः ॥ ૪ ॥

होमशाला च कर्त्तव्या चतुर्द्वारोपशोभिता ।

यज्ञમંડપવેદીષુ ચતુર્દ્વારઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૫ ॥

स्थाप्यं शिवं जिनं ब्राह्मं चतुर्द्वारं चतुर्मुखम् ।

वाणलिङ्गं राजलिङ्गं मुखलिङ्गं तथैव च ॥ ૬ ॥

આરે બાણ ભદ્રવાળું અને ચારદ્વારવાળું શિવાલય થાય; એ મૂર્તિના ભેદે કરી ચાર દ્વારવાળું કહ્યું છે. હોમશાલા, યજ્ઞમંડપ અને યજ્ઞની વેદી પણ ચારદ્વારવાળી શોભાયમાન થાય. શિવ, જીન, બ્રહ્મા, બાણલિંગ, રાજલિંગ, મુખલિંગ, એ સર્વને ચારદ્વારવાળા, અનુમુખ પ્રાસાદ કરી શકાય. ૪-૫-૬

‘દ્વિજરાજં રેવતં ચ વિદુર્વાઘ્નદિહ્મુલ્લમ્ ।

પૂર્વાપરમુલ્લા યે ચ વક્ષ્યન્તે તે યથાર્થતઃ ॥ ૭ ॥

દિવ્યરાજ અને રેવત એ દેવો પશ્ચિમાભિમુખના બાણવા. હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમમુખના દેવોને યથાર્થ કહું છું. ૭

બ્રહ્મા વિષ્ણુઃ શિવઃ સૂર્યઃ ઇન્દ્રસ્કંદહુતાશનાઃ ।

પૂર્વાપરમુલ્લા હોતે વાસ્તુશાસ્ત્રેષુ કીર્તિતાઃ ॥ ૮ ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, કાર્તિકસ્વામી અને અગ્નિદેવ, એ દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમમુખે સ્થાપન કરવા, એવું વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૮

ગણેશચૈવ નાગેશઃ ક્ષેત્રાધિપશ્ચ ભૈરવઃ ।

ધનાધ્યક્ષશ્ચ ગન્ધર્વા ગ્રહમાતૃગણાસ્તથા ॥ ૯ ॥

નકુલીશશ્ચ ચંડીશઃ કાર્યા દક્ષિણદિહ્મુલ્લાઃ ।

પર્વં વિદિહ્મુલ્લાઃ કાર્યા નાન્યે ચૈવ દિવૌકસઃ ॥ ૧૦ ॥

ગણેશ, નાગેશ, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, કુબેર, ગન્ધર્વ, ગ્રહ, માતૃગણ, નકુલીશ અને ચંડીશ એ દેવો દક્ષિણાભિમુખ બેસાડવા, તથા વિદિશામાં પણ બેસાડે શકાય છે. અન્ય દેવો દેવ. (હનુમાન સિવાય) વિદિશામાં બેસાડવા નહિ. ૯-૧૦

નૈર્ઋત્યામિમુલ્લઃ સ્થાપ્યો હનુમાન વલ્લુદ્ધિમાન ।

રુદ્ર એકાદશો રોદ્રો રાક્ષમાનાં ક્ષયંકરઃ ॥ ૧૧ ॥

બળવાન અને બુદ્ધિવાળો એવા હનુમાનજીને નૈર્ઋત્યદિશા સન્મુખ સ્થાપન કરવા. રાક્ષસોનો ક્ષય કરનાર રુદ્રસ્વરૂપવાળો અગિયાર રુદ્રોને પણ નૈર્ઋત્ય દિશામાં સ્થાપવા. ૧૧

ઉર્ધ્વમૂલમધોઽગ્રં ચ વિલોમં દ્વાઃકપાટકમ્ ।

વરુણોત્તરપૂર્વેણ સ્થાપ્યં ચૈવં મૃશાસ્રતઃ ॥ ૧૨ ॥

મૂલ ભાગ ઉપર અને અગ્ર (મસ્તકનો) ભાગ નીચે એવા દરવાજાનાં કમાડ ઉલટાં બાણવાં. દરવાજા પશ્ચિમ, ઉત્તર, અને પૂર્વમુખના (વિશેષ કરીને પ્રાસાદના) રાખવા એ શાસ્ત્રાસા છે. ૧૨

ભૈરવં ક્ષેત્રપાલં ચ વૈતાલાધોરા પિત્રીશાન્ ।

ચળદાર્દિં યમનાગાર્દિં સ્થાપ્યં દક્ષિણદિહ્મુલ્લમ્ ॥ ૧૩ ॥

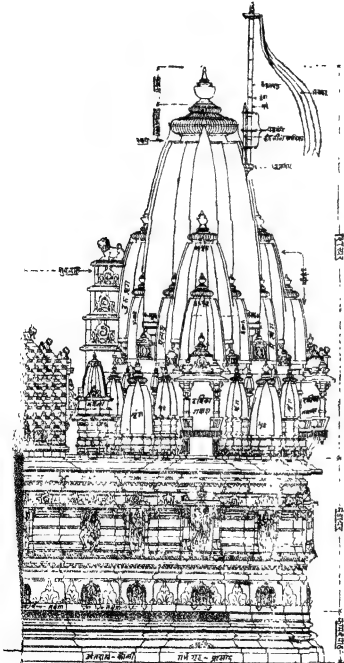
ભૂતપ્રેતપિશાચાશ્ચ યક્ષેશદૈત્યરાક્ષસાઃ ॥

અન્યાઃ શુદ્રદેવદેવ્યઃ દક્ષિણામિમુલ્લાસ્તથા ॥ ૧૪ ॥

૧. યદ્દરાજ રમમાર્ણ, વિદુર્દક્ષિણદિહ્મુલ્લમ્-“અપરાજિત સ્વચ્ચંતાન સ્વચ્ચમ્ ॥ ૧૩૪

(અમરુત) ને

શી નામકુળે

સેનગઢ - કોળી

ગાંધી મંદિર - ભાગ્યદેવ

સેનગઢ

સેનગઢ

પરિવેશ, ઓલંડેશ, સેનગઢ, સેનગઢ, કાલકેશ

(અભિયાન-૫)

11. આંધ્ર પ્રદેશ તટદર્શન અને મંડોવર સ્તંભોદય (અધ્યાય-૫)

(२) यथाभावे, (३) अज्ञाने

પરિશિષ્ટ

५९

અને

2131

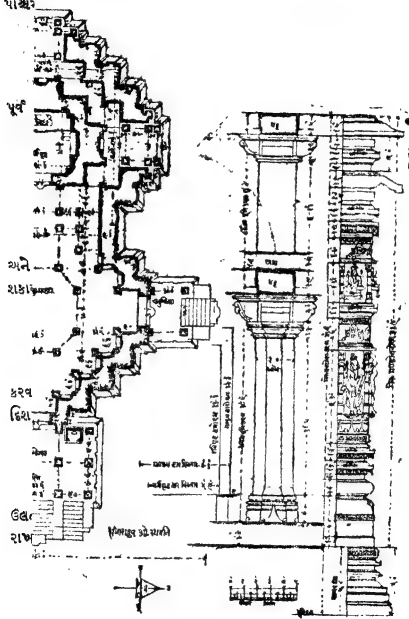
ਫ਼ਰਵ

621

દેલ

217

શ્રીમદ્ભગવદ્ ગોપાલકૃષ્ણ ઓ સ્વામિ

દિક્પાલોક્તદિશિ સ્થાપ્યા પુરદ્વારોક્તદેવતાઃ ॥

અન્યત્ર કુરુને યસ્તુ પૂજાહાર્નિર્ન સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

ભૈરવ, ક્ષેત્રપાળ, વૈતાલ, અધોર અને પિતૃદેવ, ચંડી, યમ, નાગદેવ આદિ ઉચ્ચ દેવદેવીઓ દક્ષિણાભિમુખ (દક્ષિણ સામે) બેસારવાં. યક્ષેશ (કુબેર), દૈત્ય, રાક્ષસ, ભૂતપ્રેત, પિશાચ અને ક્ષુદ્રજાતિનાં દેવદેવીઓ પણ દક્ષિણ દિશા સામે મુખે બેસારવાં. જે દિગ્પાલ જે દિશાના હોય તે દિશા સામે બેસારવા. નગરદ્વારે જે દેવો કલ્યા હોય તે બેસારવા. આમ યથાયોગ્ય સ્થાને કહેલી દિશામાં દેવોને બેસારવા. એથી ઉચ્ચ દિશામાં બેસારવાથી, પૂજા કરનારને હાનિ અને લક્ષ્મીને કષ્ટ કરે છે. ૧૩-૧૪-૧૫

દક્ષિણોત્તરમુખાશ્ચ પ્રાચ્યાશ્ચૈવ તુ પશ્ચિમાઃ ।

વીતરાગસ્ય પ્રાસાદાઃ પુરમધ્યે મુખાવદ્ધાઃ ॥ ૧૬ ॥

દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ એ ચારે દિશામાં વીતરાગ (ગ્નિદેવ)ના પ્રાસાદો નગરમાં હોય તો મુખકારક છે. ૧૬

પ્રશસ્તં ચ સમુત્સેયે ગૃહસ્થાર્ધભૂરંગિકા ।

શ્રિયં શાંતિમીપ્સિતં ચ કર્તુઃ કારયિતુસ્તથા ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीविश्वकर्मेणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

देवताविद્યमुखाधिकारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ૭ ॥

ઘરની ઉપર અર્ધ ભૂરંગિકા હોય તે પ્રશસ્ત છે. તે બંધાવનાર તેમજ બાંધનારને લક્ષ્મી, સુખશાંતિ અને ઈચ્છિત ફળ દેનાર છે. (ભૂરંગિકાની પ્રથા ઉત્તર ભારતમાં વિશેષ દેખાય છે). ૧૭

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવના

દેવતા વિદ્યુમુખાધિકારની, શિક્ષા વિશારદ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ

સોમપુરાએ કરેલ શિક્ષાપ્રભા નામની ભાષા ટીકાનો

સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. દેવતા વિદ્યુમુખ

૧ પૂર્વમુખ દેવો—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, શિવલિંગ, રાજલિંગ, મુખલિંગ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, કાર્તિકેશ્વામી, જીન. ૨ અગ્નિમુખ—અગ્નિદેવ, દિગ્પાલ.

૩ દક્ષિણમુખ—નાગેશ, ક્ષેત્રપાળ, નિરૂતિ, ભૈરવ, અધોરશિવ, જીન, બૃંહરાજ, કુબેર, માંધવ, યદુ, માતૃકામુખ, નકુલીશ, નામ, ચંડીશ, હનુમંત, યમ, (આ દેવો વિદિશામાં પણ બેસી શકે) વૈતાલ, પિતૃમુખ, યક્ષ, દૈત્ય, રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અને ક્ષુદ્ર જાતિનાં દેવો-દેવીઓ. ૪ નૈઋત્ય મુખ—નિરૂતિ, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, હનુમંત.

૫ પશ્ચિમમુખ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, રુદ્ર (કાર્તિકે) અગ્નિ, વરુણદેવ, દિગ્પાલ, રૈવત, જીન. ૬ વાયવ્યમુખ—વાયુદેવ-દિગ્પાલ.

૭ ઉત્તરમુખ—કુબેર-શિવલિંગ, બ્રહ્મા, જીન, ગણેશ, વિષ્ણુદશાવતાર.

૮ ઇશાનમુખ—ઈશાનજીવ દિગ્પાલ.

૯ ચતુર્મુખ—શિવલિંગ, બ્રહ્મા, જીન, યમગંડપ, હોમશાલા.

શા. ૧૨

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावलि अष्टमोऽध्यायः ॥

देवता दृष्टिपद स्थापनाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

‘द्वात्रिंशद् द्वारमुत्सेध-मूर्ध्वके त्रीणि वर्जयेत् ।

अथोऽष्टमे शिवः प्रोक्तो दशैकादश-हीनकम् ॥ १ ॥

द्वादशे तु समुत्सेधे कुर्याच्च जलशायिनम् ।

चतुर्दशे मातृदेवीं षोडशे यक्षमेव च ॥ २ ॥

अष्टादशे तु कर्त्तव्या-बुभौ रुद्रो च श्रीहरिः ।

ब्रह्मयुग्मं च कर्त्तव्य-मत ऊर्ध्वं तथा शृणु ॥ ३ ॥

एकाधिके बुधश्चैव लेपचित्राणि कारयेत् ।

विंशतिमे दुर्गादेवी अगस्तिर्नारदस्तथा ॥ ४ ॥

एकविंशतमे चैव लक्ष्मीं च जिनमेव च ।

चतुर्विंशे समुत्सेधे सरस्वतीं गणाधिपम् ॥ ५ ॥

૧. સુતસંતાન સૂત્ર ૧૪૭માં ચોસઠ ભાગ કરી દેવદૃષ્ટિસ્થાન એકી અંકે કહેલા છે. તેમ અહીં નથી. વળી સુતસંતાન સ્લોક ૭માં ઉદુમ્બરાદિતઃ પ્રોક્તમુત્તરંગોદરાદ્યઃ ॥ કહ્યું છે. એટલે કિયાના યાનના અભાવવાળા લોકો ઉત્તરંગ સુધીના ભાગનું આ વિધાન છે, તેવું માની દુરામદ મેલે છે. પરંતુ જ્યારે તે માનવાનું કહે છે. તેથી શાખા એજ દ્વારને ખરે ઉદ્ધવ જાણ્યે. અહીં કહેલા દેવદૃષ્ટિસ્થાન સુતસંતાનથી કંઈક જુદા પડે છે. અને એવા મતમતાંતર અનેક છે. પણ વિદ્વાનોએ મને તે એક મંથના સૂત્રને માન્ય કરી ચાલવું જોઈએ. સુતસંતાનના ૬૪ ભાગના દેવદૃષ્ટિસ્થાન વધુ બચાવવામાં છે.

દૃષ્ટિ સંબંધેના જુદા જુદા મંથોમાં જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે. ચૌદમી સદીના જૈન કંઠકુર ફેરેએ રચેલા વાસ્તુસારમાં કહ્યું છે કે દ્વારની ઉંચાઈમાં દસ ભાગ કરી, તીથેથી પહેલા ભાગે મહાદેવ, બીજા ભાગે શિવચક્રિ, ત્રીજા ભાગે શેષશાયિ (વિષ્ણુ), ચોથા ભાગે લક્ષ્મીનારાયણ, પાંચમા ભાગે નિષ્કલ્પશાવતાર, ચરાહાવતાર; છઠ્ઠા ભાગે લેપચિત્રની પ્રતિમાની દૃષ્ટિ, સાતમા ભાગે શાસનદેવ (જનપ્રજુના યક્ષ યદ્ધિણી આદિ) અને સાતમા ભાગમાં દસ ભાગ કરી, તેમાં સાતમા ભાગે વીતરાજ જનપ્રજુની દૃષ્ટિ રાખવી. આઠમા ભાગે ચંડી દેવી, અને નવમા ભાગમાં શેરવ તથા છત્ર ચામરધારી દેવોની (ઇન્દ્ર)ની દૃષ્ટિ રાખવી. અને દશમા ભાગમાં કોઈની દૃષ્ટિ રાખવી નહિ.

પદધિકર્વિશોત્સેધે માનવચન્દ્રમેવ ચ ।

બ્રહ્માવિષ્ણુસ્તથા રુદ્રઃ સૂર્યસ્તુ સપ્તર્વિશતૌ ॥ ૬ ॥

ભૈરવશ્રદ્ધિકા ચૈવ ઇકોનત્રિશદંશકે ।

તદ્ધર્વે ભૈરવં કાર્યં નાન્યેષાં તુ કદાચન ॥ ૭ ॥

શ્રી વિન્ધકર્મા કહે છે કે:—દ્વારની ઉંચાઈના (શાખના) બત્રીશ ભાગ કરવા, તેમાં ઉપરના ત્રણ ભાગ છોડી દેવા. નીચેથી આઠમે ભાગે શિવલિંગ, દશમા અને અગિયારમા ભાગમાં કોઈ દેવની દષ્ટિ કહી નથી. આરમા ભાગે સુતેલા વિષ્ણુ, જળશાયિ શેષનારાયણ, ચૌદમે ભાગે માતૃકાદેવીઓ, સોળમા ભાગે યક્ષાની; અઠારમે ભાગે શિવપાર્વતી; લક્ષ્મીનારાયણ અને બ્રહ્માસાવિત્રી એમ ત્રિપુરુષ-યુગ્મમૂર્તિની દાંદ રાખવી. હવે તે ઉપરના ભાગોની દષ્ટિ સાંભળો. આગણીશમા ભાગે બુદ્ધ તથા હેપ અને ચિત્રાની મૂર્તિઓ; વિશમા ભાગે દુર્ગાદેવીની, અગસ્ય નારદાદિક નાષિની; એકવીશમા ભાગે લક્ષ્મી અને જિનદેવની; ચૌવીશમા ભાગે ગરુડની અને ગણેશની; છવીશમા ભાગે માનવચન્દ્રની, સત્તાવીશમા ભાગે સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવની (મૂર્તિ); આગણત્રીશમા ભાગે ભૈરવ અને ચંડિકાદેવીની દષ્ટિ રાખવી. આગબત્રીશમા ભાગની ઉપર ભૈરવ સિવાય કોઈ દેવની દષ્ટિ રાખવી નહિ. ૧-૭ (જુઓ-વિવિધ મંથોના મને દષ્ટિસ્થાન દર્શાવતું કાષ્ઠક)

પુનઃ દષ્ટિસ્થાન—

દ્વારોચ્છ્રયોઽષ્ટધા ભક્ત કર્ધ્વભાગં પરિત્યજેત્ ।

સપ્તમ-સપ્તમે ભાગે તસ્મિન્ દષ્ટિસ્તુ શોભના ॥ ૮ ॥

૧. દ્વિગચારાચાર વસુન્દહીકૃત પ્રતિષ્ઠાસારમાં કહે છે—

“વિમજ્ય નવધા દ્વારં તત્ત પદ્મમાગાનધસ્યજેત્ ।

કર્ધ્વાંશો સપ્તમં તદ્વદ્ વિમજ્ય સ્થાપયેદ્ દશમ્ ॥

દ્વારોપ્યના નવ ભાગ કરી, નીચેના છ ભાગ, અને ઉપરના બે ભાગ તથા દેવા આઠી જે સાતમા ભાગ રહ્યો તેમાં નવ ભાગ કરી તેમાં સાતમા ભાગે પ્રતિમાની દષ્ટિ રાખવી.

વારણસાર અને વસુન્દહીજના દષ્ટિમત જૈનમથો પણ, પરસ્પર જુદા પડે છે. સૂતસંતાનથી પણ તે સાવ ભિન્ન છે. અહીં દીપાણ્વ અને ક્ષીરાણ્વ મંથનો દષ્ટિમત એક છે. પણ તે સૂતસંતાનથી ભિન્ન છે. દીપાણ્વ અને ક્ષીરાણ્વ મંથો શિવપના સમૃદ્ધ મંથો ગણાય છે. આ અને મંથો સૂતસંતાનથી પણ ભિન્ન હોવાનું કારણ કદાચ સભ્યમ મહાપ્રાસાદો (કદાચ ગિરધાર પ્રાસાદો વિષે પણ સંભવિત છે). દીપાણ્વ અને ક્ષીરાણ્વમાં વિશેષ કરીને સભ્યમ મહાપ્રાસાદનાં સૂત્રોનાં પ્રમાણો વિશેષ આપેલાં છે. તે કારણે આ વિધાન સંભવિત છે. પરંતુ સંધાર કે ગિરધાર પ્રાસાદોનાં દષ્ટિસૂત્રો જુદાં હોવાનું કદાચ મંથમાં જોવામાં આવતું નથી. બત્રીશ ભાગ દાષ્ટસૂત્રનું પ્રમાણ, ક્ષીરાણ્વ તથા દીપાણ્વમાં

દ્વારની ઉંચાઈના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો આઠમા ભાગ તજી દેવો. સાતમા ભાગના આઠ ભાગ કરી તેના સાતમા ભાગે દેવોની દષ્ટિ રાખવી શુભ છે. ૮

પ્રતિમા સ્થાપન પદ વિભાગ—

અથાષ્ટવિંશતિર્ભાગા ગર્ભગૃહાર્ધમાગતઃ ।

પ્રથમે ચ શિવઃ પ્રોક્તઃ કિંચિદીશાનમાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

કર્ણપિપ્પલિકામૂત્રં શુજગર્ભે તુ સંસ્થિતમ્ ।

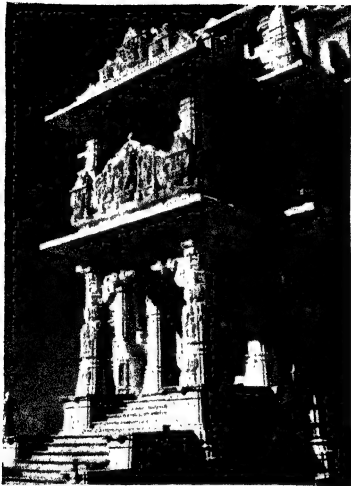
પાદગુલકર્મમૂત્રે પદગર્ભેષુ દેવતાઃ ॥ ૧૦ ॥

ગર્ભગૃહમાં દેવ સ્થાપન કરવાના વિભાગ કહે છે :— પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના મધ્યભાગ (દ્વાર તરફનો ભાગ છોડી) પાછળ ભીંત તરફના અર્ધ ભાગના અઠ્ઠાવીશ ભાગ કરવા. તેમાં મધ્ય ગર્ભના પ્રથમ ભાગમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. તે

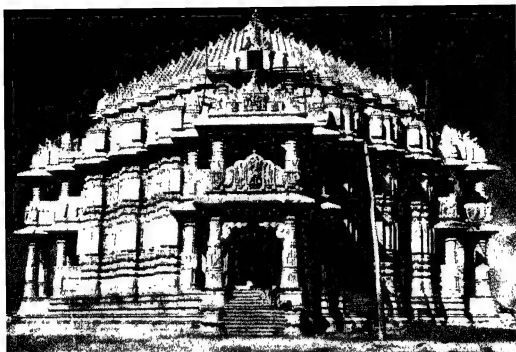
કહ્યું છે. દીપાણ્વના અંધકારે જિનમત આઠ ભાગનો જે સર્વસાધારણ છે તે પ્રમાણે કહ્યો તો છે જ, એસઠ ભાગ અને આઠ ભાગના વિધાન વૃદ્ધાણ્વ, અપરાજિત, મૂત્રસ્વંતાન રૂપાવતાર, દેવતામૂર્તિપ્રકરણમ્, જ્ઞાનરત્નકોશ, વાસ્તુમંજરી અને વાસ્તુરાજમાં આપેલાં છે. વર્તમાનકાગમાં શિશ્પીઓ આઠ ભાગનાં દૃષ્ટસૂત્ર વિશેષ કરીને વ્યવહારમાં લે છે.

દ્વારોદયના આઠ ભાગ કરી ઉપરો ભાગ છોડી, સાતમાના કરી આઠ ભાગ કરી, તેના સાતમા ભાગનું દષ્ટિસ્થાન સામાન્ય રીતે યતાવ્યું છે. આ સૂત્ર સૂત્રસ્વંતાન અપરાજિતના ૬૪ ભાગના વિધાનને મળવું આવે છે. જ્યાં સૂત્ર વિભાગની રેખા (ખસરો-ત્રોટી) આવેલ હોય ત્યાંજ દષ્ટિ એટલે આંખની કીકીનો ગર્ભ રાખવાની પ્રથા શિશ્પીઓમાં છે. હમણાં જૈન વિદ્વાનો સત્તમસત્તમેનો અર્થ સાતમામાં એટલે સાતમાની અદર એવો કરે છે. જ્યારે શિશ્પીઓ સાતમાના સાતમે જે વિભાગ આવ્યો હોય ત્યાંજ દષ્ટિ રાખવાનું માને છે. આ વિવાદ પ્રામાણિક પણ હોય છતાં વિશ્વકર્મા રચ્યા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલ નથી. આ વિધાન ફક્ત સોળમી સદીના પ્રાસાદમંડપ અ. ૪ના શ્લોક પાંચમાં સત્તમસત્તમે દષ્ટિવૃંદે સિદ્ધે ધ્વજે ગુપ્તા ॥ એમ કહ્યું છે. આ પ્રમાણ શ્રીમંડતે કયા અંચનું લીધું છે તે હજી બજાવામાં આવ્યું નથી. આ સૂત્ર જૈન વિદ્વાનો, પોતાના સમર્થન રૂપે ટાંકે છે. બાકી શિશ્પના કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દષ્ટિસૂત્ર આપના હિસાબે મેળવવાનું કહ્યું નથી. જ્યારે શિશ્પીઓ પોતાના મત સમર્થનમાં હીરાણ્વમાં અ. ૧૧૬ અને વૃદ્ધાણ્વ અ. ૧૪૭નું પ્રમાણ આપે છે.

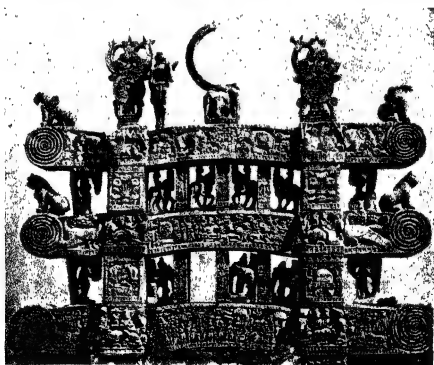
અર્ચાદષ્ટિઃ ઘર. સ્વંમઃ પીઠં મંડોવરસ્તથા ॥ ચાલગ્રં લોપયેદ્ યત્ર નિષ્ફલં તત્પ્રજાયતે ॥ દેવની દૃષ્ટ સ્તંભપીઠ મંડોવર વિગેરેના ધરો કહેના સૂત્ર પ્રમાણે રાખવા. એક વાળ જેટલો લોપ ઉંચો કે નીચો થવા ન દેવો. નહિતર તે કાર્ય ફળને આપનારું થતું નથી. પણ કાર્યસિદ્ધિ સમયે શિશ્પીઓએ આવા મતમતાંતરના ચિત્કાવાદમાં ન ઉતરતાં જૈન વિદ્વાનો આ કાર્યમાં પોતપોતાના મતનો આગ્રહ સેવે ત્યારે તેમ કરવું,

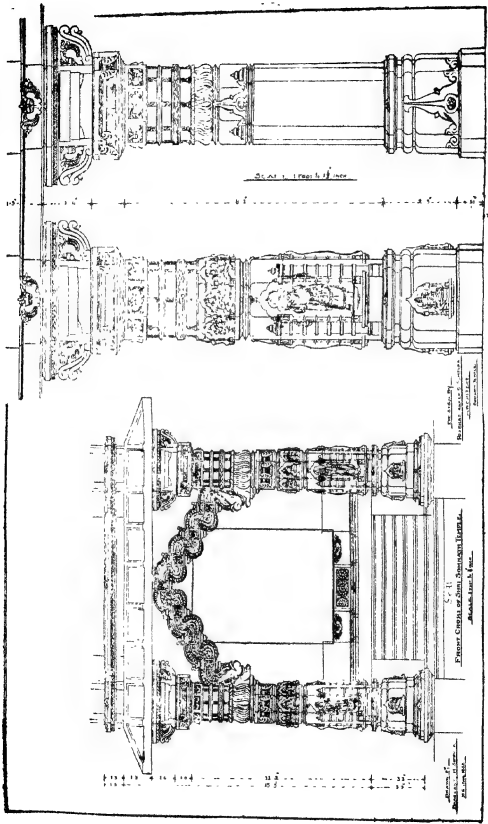
અમસિદ્ધ સોમનાથજી મહાપ્રાસાદનો પ્રવેશભાગ વિહોલક તોરણ
સજિત રૂપવાળા કલાકો અને તે પરનું ઈશીકા લેખાં શ્રીમા, વિષ્ણુ
અને મહેશની પાંચ પાંચ કુદ ઉચ્ચી મૂર્તિઓ છે. સ્થપતિ:
પ્રભાસીદર મોખડભાઈ સોમપુરા, દીપાલ્કર્ષ

શ્રુતસિદ્ધ સોમનાથજી પ્રાસાદ (પ્રભાસપાટણ)-દ્વિજૂંઠિ યુગ મંડોલર તથા સંવરણ
સ્થપતિ પ્ર. એ. સોમપુરા-પાણીવાલા દીપાલ્કર

સાંચી સ્તૂપના દરવાજા પરનું. ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીનું સિંચણ દીપાલ્કર

શ્રીમદ્ ગણેશમુર્તિ મંદિર (ગણેશ મંદિર) અને દ્વાર

(જાણી : અલ્પાચાર્ય-૫)

શ્રી ૨૦

દશમે વિશ્વરૂપસ્તુ અગ્નિદેવેકાદશે ।
 દ્વાદશે માસ્કરશ્ચૈવ દુર્ગા સ્યાચ્ચ ત્રયોદશે ॥ ૧૩ ॥
 ચતુર્દશે વિધ્નરાગ્નો ગ્રહાશ્ચ દશપંચમે ।
 પોટશે ચ ભવેન્માતા ગણાઃ સપ્તદશાંશકે ॥ ૧૪ ॥
 અષ્ટાદશે મૈરવસ્તુ ક્ષેત્રપાલસ્તતોઽધિકે ।
 યક્ષરાઘ્ વિંશતિતમે હનુમાંસ્તુ પદાધિકે ॥ ૧૫ ॥
 દ્વાવિંશે તુ ઋગધોર-સ્તથાઽધોરઃ પદાધિકે ।
 ચતુર્વિંશે ભવેદ્ દૈત્યો રાક્ષસશ્ચ પદાધિકે ॥ ૧૬ ॥
 પિશાચશ્ચૈવ પડ્વિંશે ભૂતશ્ચૈવ તથાપરે ।
 તદગ્રે ચ પદં શૂન્યં ક્રમેણ મંડલસ્થિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

૧. પ્રતિમા સ્થાપન પદવિભાગ—અઠાવીસ ભાગ ગર્ભગૃહના પાછલા ભાગ કરી તેમાં દેવતા સ્થાપનાના પદવિભાગ આપેલા છે. દીપાવર્ણવ અને અપરાંજિત સૂત્રસંતાન તથા શાન્તરત્નકોષ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથો એક મતે અઠાવીસ ભાગના આ મત સ્વીકારે છે. પરંતુ રૂપાવતાર દેવતામુનિ પ્રકરણમાં આ ૩ ગર્ભાંશના ૪૬ ભાગ કહીને પદસ્થાપના કહે છે.

ભાગા યકોતપંચાશદ્ ગર્ભાંશો મિત્તિતો ભવેત્ ।
 ગર્ભાંશો વ્રત્તપંસ્થાને દેવ ભાગાષ્ટકં તતઃ ॥ ૬ ॥

માનુષ્ય પોટકાંશઃ સ્યાત્ ચતુર્વિંશઃ પિશાચકઃ ।
 દેવાંશો વ્રહ્મલિખવંશાઃ સર્વે દેવાશ્ચ માનુષે ॥ ૭ ॥

માતરો યક્ષગન્ધર્વા રક્ષોભૂતસુરાદયઃ ।
 સ્થાપ્યાઃ પેશાચકેઽંશે તે વ્રહ્માંશે લિન્કમૈશ્વરમ્ ॥ ૮ ॥

અમારાના (પછીત તરફના) અર્ધભાગના ઓગણીપચાસ ભાગ કરવા. તેમાં ગર્ભાંશી પહેલો ભાગ બ્રહ્માંશ, પછી આઠ ભાગ દેવાંશ, પછી કાચ સોળ માનુષ, અને ચોવીસ ભાગ પિશાચક, (આમ કુલ ૪૬ ભાગ થયા). આમાં દેવાંશમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ સ્થાપન કરવા. અને માનુષ-અંશમાં સર્વદેવ, અને પિશાચક અંશમાં માતર, યક્ષ, ગંધર્વ, રાક્ષસ, ભૂત આદિ સ્થાપન કરવા. (બ્રહ્માંશમાં ગર્ભગૃહના મધ્યમાં) ત્રિંગની સ્થાપના કરવી. આ ઓગણી પચાસ વિભાગનું દેવતાપદ સ્થાપન પ્રમાણુ દ્રવિડમંથ, મયમતમમાં પણ આપેલું છે. વળી સમરાંશનું સૂત્ર-ધારમાં મહારાજ ભોજદેવ અધ્યાય (૭૦)માં કહે છે કે—

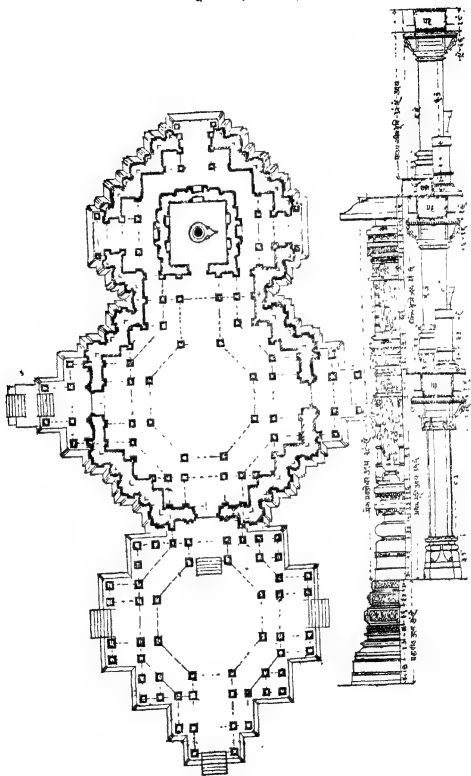
મકે પ્રાસાદગર્ભાંશે દશઘા પૃષ્ઠભાગતઃ ।

પિશાચરક્ષોદનુજાઃ સ્થાપ્યા ગન્ધર્વગુહાકાઃ ॥

અવિત્યશ્ચંડિકા વિષ્ણુર્બ્રહ્મેશાનાઃ પદક્રમાત્ ।

ગર્ભગૃહની પછીત તરફના અર્ધભાગમાં દશ ભાગ કરી, ભીંતથી ૧-પહેલા ભાગમાં પિશાચ ૨-બીજામાં રાક્ષસ, ૩-ત્રીજામાં દેવ, ૪-ચોથામાં ગંધર્વ, ૫-પાંચમામાં યક્ષ,

શ્રી સોમપથલ-દેવાસ મહામેડ માસાઠ જમયુજા સાંધાર માસાઠ તલ્લકશન અને મડોવર
દત્તજ ભુમિઉદય (અધ્યાય-૫)

વિષ્ણુભાગે ઉમાદેવી બ્રહ્મસ્થાને સરસ્વતી ।
 સાવિત્રી મધ્યદેશે તુ લક્ષ્મીં સર્વત્ર દાપયેત્ ॥ ૧૮ ॥
 વીતરાગો વિપ્રરાજે યથોક્તં જિનશાસને ।
 માતૃમણ્ડલ મધ્યે તુ દેવતાશ્ચ સમસ્તકાઃ ॥ ૧૯ ॥
 પર્યંકાસનોર્ધ્વસ્થાનિ વિષ્ણુરૂપાણિ યાનિ ચ ।
 વિષ્ણુસ્થાને જલશાયી વારાહસ્તપદેસ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥
 મત્સ્પાદિ-વિષ્ણુરૂપાણિ સર્વાણિ નવમે પદે ।
 હરિશંકરોમામૂર્તિ-વિષ્ણુસ્થાને પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૧ ॥
 અર્ધનારીશ્વરં દેવં રુદ્રસ્થાને પ્રકલ્પયેત્ ।
 સપ્તમે બ્રહ્મસંસ્થાને *હિરણ્યામાર્મકસ્તથા ॥ ૨૨ ॥
 (બુધો કોષ્ટક—દેવતા પદ સ્થાપન વિભાગ)

* મિશ્રમૂર્તિ ચ સ્થાપયેત્ - પાઠાન્તરે

પક્ષ, ક્ષેત્રપાલ અને દશ ભાગમાં દાનવ, રાક્ષસ, મૃદુ, માતૃકા-એમ અનુક્રમે દેવોનાં સ્થાપના કરવી.

વળી બોજદેવ સમરાંગણ સુત્રમાં કહે છે કે-અભારાના ૭ ભાગ કરી પાછો ભીંત તરફનો એક છઠો ભાગ છોડીને પાંચમા ભાગમાં સર્વ દેવતાઓની સ્થાપના કરવી એ પ્રશંસનીય છે.

સુત્રધાર વિરપાલ વિરચિત પ્રાસાદતિલક બેઠાવા પ્રાસાદમાં કહે છે કે—

પ્રાસાદગમે^૧ હિ વર્લં વિષે^૨ ઠારામ્બલં^૩ પરિવર્જનિયમ્ ।

દલેડન્યતઃ પંચવિભાગકાર્યં તસ્મિન્ વિષેયાનિ નિજાસનાનિ ॥ ૧ ॥

યક્ષાદયશ્ચ પ્રથમે વિભાગે દ્વિતીયભાગેઽખિલદેવતા વૈ ।

બ્રહ્મા ચ સૂર્યશ્ચ જિનસ્ત્રીયે ચતુર્થે^૪ હરિઃ પશ્ચમે હરશ્ચ ॥ ૨ ॥

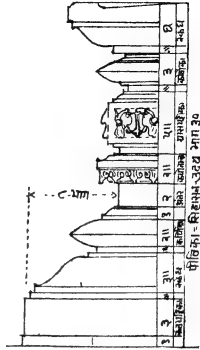
પ્રાસાદના મર્મગૃહના અર્ધભાગનો હાર તરફનો ભાગ છોડી દેવો, બીજામાં પાંચ ભાગ કરી તેમાં દેવોનાં આસનો (સિંહાસનો)નાં વિધાન કહે છે. પછીતથી પહેલા ભાગમાં પક્ષ, બોધવ, ક્ષેત્રપાલાદિ; બીજા ભાગમાં સર્વ દેવદેવીઓ; ત્રીજામાં બ્રહ્મા, સૂર્ય, અને જિન ત્રીય^૫ કરતું સિંહાસન કરવું. ચોથા ભાગમાં વિષ્ણુ અને પાંચમા ભાગે હર, શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

જિનદત્તસુરિના નીતિશાસ્ત્રના મંથ વિવેક વિલાસમાં પણ સુત્રધાર વીરપાલના પ્રાસાદ તિલક મંથના આ મતનું લગભગ સમર્થન કરે છે. વળી હકુરે દેહે પણ વારતુ-ભારમાં પાંચ ભાગ કહે છે.

પ્રાસાદગમે^૧ ગોહાલે^૨ મિસિતઃ પંચધાકૃતે ।

યક્ષાદ્યાઃ પ્રથમે ભાગે દેવ્યઃ સર્વા દ્વિતીયકે ॥ ૧ ॥

વિષ્ણુ ભાગે ઉમાદેવી, બ્રહ્માના ભાગમાં સરસ્વતીદેવી, સાવિત્રીદેવી (બ્રહ્માના) મધ્યભાગમાં અને લક્ષ્મીજી કોઈપણ વિભાગમાં સ્થાપન કરી શકાય. જનતીર્થકર વીતરાગ દેવને અને જનશાસન દેવો, વિશ્વરાજ (ગણેશ)ના સ્થાને ચૌદમા ભાગે સ્થાપી શકાય. અધી દેવીઓની મૂર્તિઓ માતૃ-મંડળમાં સ્થાપવી. વિષ્ણુની પદ્માસન ઝોટલી કે ઉભી મૂર્તિઓ શેષશાયી અને વરાહાદિ દશાવતારની મૂર્તિઓ વિષ્ણુના નવમા ભાગ સ્થાનમાં સ્થાપવી. વિષ્ણુ, શંકર ને ઉમાજી એ ત્રણેની મિશ્ર યુગ્મમૂર્તિ વિષ્ણુના સ્થાનમાં પધરાવવી. અર્ધ નારીશ્વરની મૂર્તિ રૂદ્રના ભાગમાં સ્થાપવી. બ્રહ્માના સાતમા ભાગમાં દ્વિરણ્યગર્ભ (શાલિ-ગ્રામ) અથવા ત્રિપુરુષની યુગ્મમિશ્ર મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવી. ૧૮-૨૨

પ્રસ્થાપના - કો. સ્થાપિત.

દેવ-સિદ્ધિ-કારક-ધરતિ-વિભાગ

પૌર્ણિકા - સિદ્ધિમત્ - ૩૦ ભાગ ૩૦

જિનાકસ્વન્દકુળાનાં પ્રતિમાઃ સ્યુસ્તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થમાગે સ્થાપ્યલક્ષ્મીશસ્ય પંચમે ॥ ૨ ॥

(વિવેકવિલાસ)

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના પાછલી બીંત તરફના અર્ધભાગમાં પાંચ ભાગ કરી પહેલા ભાગમાં મહા, બીજામાં સર્વ દેવદેવીઓ, ત્રીજામાં જીન, સૂર્ય, કાર્તિકસ્વામી અને કૃષ્ણ; અને ચોથા ભાગમાં બ્રહ્મા અને પાંચમા ભાગમાં અર્ધાત મધ્ય ગર્ભમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

આ પ્રમાણે સમરંગણના બીજા મંતે, પ્રાસાદ તિલક તથા વિવેક વિલાસના મંતે આસન ઝોટલે “પથાસણ” એવો અર્ધ શિલ્પી વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. જે કે આ દીપાણ્વ અને ક્ષીરાણ્વ, અપરાજિત સૂતસતાન, જ્ઞાનરત્નકોષ, આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ખુબ પ્રતિમા સ્થાપનના વિલાસનું કહેલું છે.

શિલ્પ વર્ગ જૈન પ્રતિમા સ્થાપન માટે-મંદન સૂતધારનો નીચેનો મત વધુ સ્વીકારે છે,

પદ્માયો વક્ષ મૃતાયાઃ પદ્માયે સર્વદેવતાઃ ।

તવમે વૈષ્ણવં બ્રહ્મા મધ્યે લિંગં શિવસ્ય ચ ॥

અથ પીઠિકા ॥—

- ૧ ભુખભે ઉચ્છ્રયે યત્ર પીઠસ્ય ત્રિંશતા પરિભાજિતે ।
 ૩ કંઠપટ્ટી ઇકાંશં ભૂગતં કાર્યં ત્રિભાગઃ કણ્ઠપીઠિકા ॥ ૨૩ ॥
 ૧૧ કંઠ મધ્યતે ભાગાર્દ્ધં મુલ્કપટ્ટં ચ સ્કન્ધઃ સાર્દ્ધત્રયોશ્ચતઃ ।
 ૧૧ કંઠ સ્કન્ધસ્ય પટ્ટિકા વૈ સ્યાદ્ ભાગાર્દ્ધં ચાન્તઃપત્રિકા ॥ ૨૪ ॥
 ૨૧ કણ્ઠી કર્ણઃ સાર્દ્ધદ્વયં વૈ સ્યાદ્ ભાગૈકં ચિપ્પિકા મતા ।
 ૨૧ કણ્ઠી દ્વિભાગં ચાન્તઃપત્રકં કપોતાલી દ્વિસાર્દ્ધિકા ॥ ૨૫ ॥
 ૫૧ આસપટ્ટી સાર્દ્ધર્પચ ગ્રાસપટ્ટિઃ કર્ત્તવ્યા વિધિપૂર્વકમ્ ।
 ૧૧ કંઠ કર્ણે અર્ધે મુલ્કપટ્ટિકામ્યા ત્રિભાગં કર્ણશોભનમ્ ॥ ૨૬ ॥
 ૩ કણ્ઠી અર્ધઃ સ્કન્ધપટ્ટિઃ કાર્યા ચતુર્ભાગશ્ચ સ્કન્ધકઃ ।
 ૪ પુષ્પકંઠ શોભનશ્ચષ્ટિભાગૈઃ કર્ત્તવ્ય તદશંકૈતૈઃ ॥ ૨૭ ॥ ઇતિ પીઠિકા ॥

૩૦

હતિશ્ચો વિશ્વકર્મણ કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

દેવતા દષ્ટિપદ સ્થાપનાધિકારે અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥ ૮ ॥

દેવસ્થાપના નીચેની પીઠિકા-પખાસણુ-સિંહાસનની ઉંચાઇ (જે ભાગે આવતી હોય) તેના ત્રીશ ભાગ કરવા. તેમાં એક ભાગ ભૂમિમાં જાય, ત્રણ ભાગની કંઠ-

મળગૃહના પાછળ પાટ નીચે થક જૂનાદિ ઉમ દેવો મેસારવા. અને પાટ છોડીને ખીન્ન દેવો મેસારવા, તેનાથી આગળ બહાર અને વિષ્ણુ અને મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

પાટ છોડીને જૈન પ્રતિમા પધરાવવાના આ સુત્રને શિવપીરમં વધુ આધારિત અને છે. અર્ધના પાંચ ભાગ કરી ત્રીજા ભાગમાં સિંહાસન પખાસણુ કરવાનું પ્રમાણ માની લેવાખરા શિવપીરો તેમ પધરાવે છે.

શ્રીરાષ્ટ્રવ, અપરાશ્વત યાનરત્નકેશ દીપાણુવ, વાસ્તુસાર કે વિવેકવિદ્યાસના મત પ્રમાણે પ્રાચીન મંદિરોમાં (ગીરીસાના કોણિકાના સુખમંદિરમાં અને દારિકામાં રણગોડછના જગતમંદિરમાં) ઉપર કહેલા ભાગ પ્રમાણે સ્થાપના થયેલ છે. પરંતુ જન પ્રતિમાની આ રીતના ભાગે સ્થાપના થવાના દર્શાત હજુ સુધી પ્રાચીન મંદિરોમાં મળતાં નથી. જે તે રીતે મેસારવામાં આવે તો પાછળ પ્રદક્ષિણા થાય તેટલી જગા લગભગ રહે. પરંતુ જૈન મંદિરોમાં આવી પ્રદક્ષિણાની પ્રમા મળગૃહમાં નથી. સુખ કે વિષ્ણુ મંદિરમાં ચરણ-સ્પર્શ તેમજ મળગૃહમાં પ્રદક્ષિણાની પ્રમા પ્રાચીન મંદિરોમાં છે.

વાસ્તુસાર, વિવેકવિદ્યાસ અને પ્રાસાદતિલકના કથન પ્રમાણે પાંચ ભાગના ત્રીજો ભાગ પીઠિકા સિંહાસનની મધ્યકાને સ્વીકારાય તો આ મતબેદ રહેતો નથી.

નાના મળગૃહમાં ત્રીજા ભાગે પ્રતિમા સ્થાપન કરવામાં આવે તો મળગૃહમાં પૂજકોને હરવા કરવાની જ જગ્યાની ઘણી તકલીફ ઉભી થાય.

પટ્ટિકા, અરધા ભાગની મુખપટ્ટિ-કંઠ; સાડાત્રણ ભાગનો સ્કંધ (ગલતો જાડંબો) કરવો. તેમાંથી અરધા ભાગમાં કંઠ કાઢવો. તે પર અરધા ભાગની અંધારી પટ્ટી, અઢી ભાગની કણ્ઠી, એક ભાગની ચિષિકા (ચીપલી), બે ભાગનો અંતરપત્ર, અઢીભાગ છબ્બ કેવાળ, સાડાપાંચ ભાગની ગ્રાસપટ્ટી વિધિથી કરવી. તેના પર અર્ધા ભાગની મુખપટ્ટી (ધસી) કરવી. ત્રણ ભાગની કણ્ઠી, અરધા ભાગની કંઠપટ્ટી. અને તે ઉપર ચાર ભાગનો ગલતો (સ્કંધ) કરવો. શ્લોક-ઘાટની ઉંડાઈ, આઠ ભાગની (અંતરાળથી) રાખવી. તે રીતે ભાગથી અંકિત સિંહાસન રચવું. ૨૩-૨૭

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો દેવતા દષ્ટિપદ સ્થાપનાધિકાર નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર જ્ઞાનપ્રકાશ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे नवमोऽध्यायः ॥

शिखराधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

पंचनाशिक—अथातः संप्रवक्ष्यामि भद्रार्थं शिखरं तथा ।

भद्रार्थं च ततो वत्स ज्ञातव्यं मूलनाशिके ॥ १ ॥

भद्रं द्वात्रिंशद्द्विभागं कर्तव्यं च विचक्षणैः ।

मूलनाशिकं द्विभागं त्रिभागं द्वितीयं तथा ॥ २ ॥

वेदभागं तृतीयं तु भद्रं चतुर्दशैव च ।

पंचमी फालनाकार्या उपाङ्गसदृशा भवेत् ॥ ३ ॥

यावद्भस्तप्रमाणेन विस्तृता क्रियते कटिः ।

तावदङ्गुलपादेन फालनानां तु निर्गमः ॥ ४ ॥ इति पंचनाशिका^१

विश्वकर्मा कहे छे—हे वत्स ! शिखरना भद्रना अर्धंथी पुष्पा सुधीना भाग कहुं छुं. आभा भद्रना अत्रीश भाग करवा. पडेवी ફાલના એ ભાગ, બીજી ફાલના ત્રણ ભાગ, ત્રીજી ફાલના ચાર ભાગ, અને આખું ભદ્ર ચૌદ ભાગનું બજુવું. પાંચમી ફાલના ઉપાંગ પ્રમાણે કરવી. (પ્રાસાદ) જેટલા હાથ કોણુ હોય તેટલા હાથે પા પા આંગળની ફાલનાઓના નીકાળા રાખવા. ૧-૨-૩-૪

સપ્તનાશિક—સપ્તનાશિકં વક્ષ્યામિ ભદ્રાર્થં षष्ठ्यભાગિકમ્ ।

પ્રથમં વસુમિર્ભાગં દ્વિતીયં રુદ્રસંલ્યયા ॥ ૫ ॥

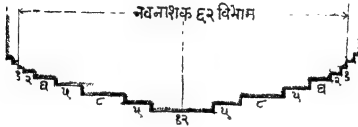
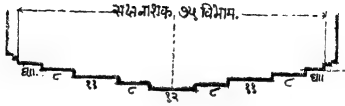
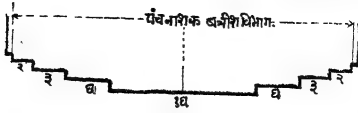
તૃતીયં વસુમિર્ભાગં મૂલં સાર્દ્ધં ચતુષ્ઠયમ્ ।

ષષ્ઠં ચ સપ્તમં ચૈવ ફાલના નામ નામતઃ ॥ ૬ ॥ इति सप्तनाशिक

હવે હું સપ્તનાશિક કહું છું—અરધું ભદ્ર છ ભાગનું; પહેલી ફાલના આઠ ભાગની, બીજી ફાલના અગિયાર ભાગની; ત્રીજી ફાલના આઠ ભાગની; મૂલનાશિક સાઠ ચાર ભાગની; છઠ્ઠી અને સાતમી ફાલનાઓ નામ માત્રની કરવી. (ફાલનાને નીકાળો આગળ કહ્યો તેમ રાખવો) કુલ પંચોતેર ભાગ સપ્તનાશિકના બજુવા. ૫-૬

૧. ભદ્રાર્થં ચ ચતુર્દશ—પાઠાન્તરમ્

૨. શિખરના ભદ્રમાં આવી ફાલનાઓ કરવાનું દીપાણુ'વ, ફોરાણુ'વ અને તાન-રત્નકાપ અંશમાં જ કહ્યું છે. અષ્ટરાશત સ્ત્રવશ્ચંતાનમાં આ પાઠો નથી. પંચ-સપ્ત ને નવ

પંચ-સપ્ત અને નવનાશિક વિભાગ

નવનાશિક—નવનાશિકં પ્રવક્ષ્યામિ મદ્રાર્થમેકત્રિંશતમ્ ।

એકભાગં દ્વિભાગં વા વેદભાગં તૃતીયકમ્ ॥ ૭ ॥

ચતુર્થં ચાણભાગં તુ પંચમં વસુસંયુતમ્ ।

ષષ્ઠં ચાણવિભાગં તુ સપ્તમં રસસંયુતમ્ ॥ ૮ ॥

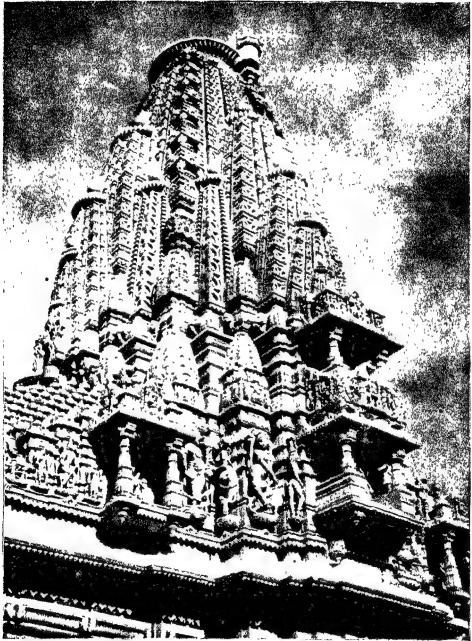
અષ્ટમં નવમં ચૈવ ફાલના નામ નામતઃ ।

યાવદ્વસ્ત્રપ્રમાણેન ક્રિયતે કટિવિસ્તરે ॥ ૯ ॥

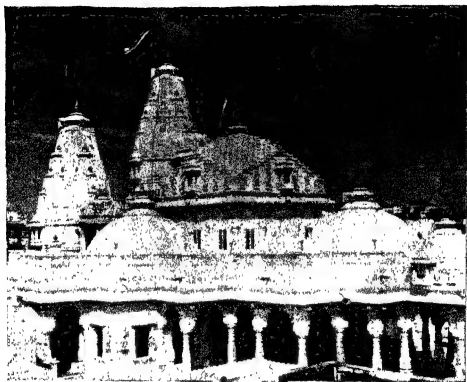
તાવદંગુલપાદેન ફાલનાનાં તુ નિર્ગમઃ ।

અથ ન લોપયેદ્ યસ્તુ ન ચાલ્પં શિલ્પિષુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૦ ॥

નાશિક કેટલાક જુના પ્રાસાદોના કામોમાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક નીચે પીઠથી તે નાશિક પાડે છે. કેટલાક છાત્ર પરથી બાદને નાશિક પાડેલા જોવામાં આવે છે. મેવાડમાં આ પ્રથા વિશેષ છે. ગુજરાતમાં છે પણ અલ્પ.

ગુજરાત અભ્યુદયપુર પાટણના પ્રસિદ્ધ 'લેનમંદિર પંચાસરણી' કેળામય શિખર (અંક ૫૫ ૯)
(Constructing Architect : P. O. Sompura)

અભાસ પાટલ પ્રસિદ્ધ નૈનમંદિર. અંદ્રાખળ પ્રાસાદના નવ ગર્ભગૃહ તથા ચાર મંડપયુક્ત બે જૂમિલાળો બંધ્ય પ્રાસાદ (બાંધ્યાય ૯). (Constructing Architect : P. O. Sompura)

શિખરના ભદ્રના નવનાશિક કહે છે—અરધા ભદ્રના એકત્રીશ ભાગ કરવા તેમાં પ્રથમ ફાલના એક ભાગ, બીજી ફાલના બે ભાગ, ત્રીજી ફાલના ચાર ભાગ, ચોથી ફાલના પાંચ ભાગ, પાંચમી ફાલના આઠ ભાગ, છઠ્ઠી ફાલના પાંચ ભાગ, સાતમી ફાલના (ભદ્રાધ) છ ભાગ, અને આઠમી અને નવમી ફાલના નામ માત્રની કરવી. જેટલું કોણ રેખાએ હોય તેટલા હાથે પા પા આંગળ ફાલના ખાંચાઓના નીકાળા રાખવા. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન શિદ્ધિપત્રે ફાલનાના ભાગ દોષવા નહિ. ૭-૮-૯-૧૦

શૃંગો પર શૃંગ ચડાવવાનું વિધાન—

વિમક્તે તુ તલછન્દે સિસ્ત્રોર્ધ્વં તુ કારયેત્ ।

છાદસ્યોર્ધ્વે મહારઃ સ્વાત્ શૃંગે શૃંગે તથૈવ ચ ॥ ૧૧ ॥

‘મહારાંસ’ પુનર્દઘાત્ પુનઃ શૃંગાણિ કારયેત્ ।

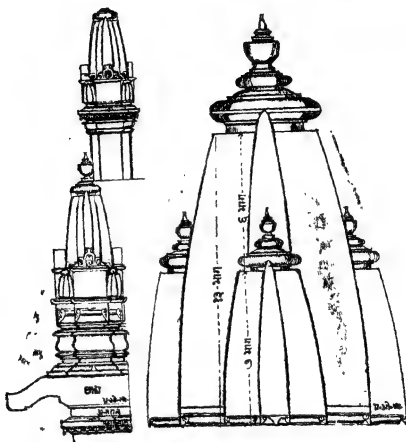
સમસ્તાનામધોભાગે કુર્યાચ્છાદં વિભૂષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘અધઃ શૃંગાર્ધભાગેન ઊર્ધ્વશૃંગો વરોદ્ગમઃ ।

एकैकं युक्तिसूत्रेण कुर्याद्वै सर्वकामदम् ॥ ૧૩ ॥

૧. છાન પર પ્રકાશનો થર (પણ કાષ્ટ શિશ્પીઓ તેના બહારે હજીવાળો પાલનો થર) કરે છે. અહીં પ્રત્યેક શૃંગ નીચે આ થરો હજીવાળા ચડાવીને શૃંગ ઉપર થર મૂકવાનું વિધાન કહે છે તે સુંદર દેખાય છે. જો કે અધા શિશ્પીઓમાં તે પ્રથા નથી. કાષ્ટ શૃંગ ચડાવતાં શૃંગના કળશની ઉંચાઈ જેટલી ચાર કે છ કે આઠ આંગળ જેટલી જાંગી ચડાવીને બીજું શૃંગ ચડાવે છે. આમ કરતું સામાન્ય છે. ઉપર કહ્યું તે રીતે ન રવામા હોય નથી. પરંતુ શાસ્ત્રકારે ઉત્કૃષ્ટ કાર્યની અપેક્ષાએ તેમ કહ્યું છે. જો કે અંશકારે કહાયા પણ વિશેષ જાંધા પ્રત્યેક શૃંગ નીચે ચડાવીને મુકેલા જોવામાં આવે છે. દા. ત. દારિકાનું જગત્સંદર; રાજસ્થાનમાં કાપરલાળ. રાણકપુરમાં પ્રત્યેક શૃંગ નીચે ઉંચી જાંધાના ઘાટ કરીને ચડાવેલ છે. તેથી શિખર ખણું ઉંચું લાગે છે. કેટલીક વખત શિશ્પીને તેવી રચના કરવાની ફરજ આવી પડે છે.

૨. અધઃ શૃંગાર્ધભાગેન ઊર્ધ્વશૃંગો વરોદ્ગમઃ ॥ પ્રાસાદના અંતર્યામ પર ઉત્તરોત્તર શૃંગ પર શૃંગ ચડાવવાનું કહ્યું છે. નીચલા શૃંગના અર્ધભાગથી ઉપરના શૃંગની ખીખરીની તોડ કરવી. એમ યુક્તિથી કાપ કરવું. પ્રાસાદના અંતર્યામ ફાલનાના નીકાળા જગારે હસ્તાંગુલ પ્રમાણ હોય છે, ત્યારે શિખરની રચના કરવામાં આ સૂત્રોનો યુક્તિથી પ્રયોગ બુદ્ધિમાન શિશ્પીઓ કરે છે. “સમદશ” ફાલના યુક્ત પ્રાસાદને શ્લોક ૧૬નો પૂર્વાર્ધ બરાબર અંધ બેસે છે, પણ હસ્તાંગુલ પ્રાસાદના શિખરમાં સદિશ રૂપમાં સુશોભિત બનાવીને, કાર્ત્ત્વિય કરવાની હોય છે. આવા બધા પ્રશ્નોમાં જમર સમર્થેશુ પુસ્તકીયું જ્ઞાન નિર્ધારક નીવડે છે. જેમ કાપદાને વ્યવહાર આગળ । કમલ થતું પડે છે, તેમ કાપ કરનાર શિશ્પીઓને તેના કામમાં, અનેક ગુણો ઉભી થાય છે ત્યારે બુદ્ધિમાન શિશ્પીઓ શાસ્ત્રાધારને (જને તેહલું) માન આપીને કાર્ત્ત્વિય કરે છે.

શ્રૃંગ પર શ્રૃંગ-વિધાન-સ્થો. ૧૨-૧૩ ઉશ્રૃંગ-વિધાન-સ્થો. ૧૪-૧૫

ઉશ્રૃંગ ચડાવવાનું વિધાન—

ઉશ્રૃંગાણિ મદ્રે સ્યુ-રેકાદિગ્રહસંખ્યયા ।

ત્રયોદશાર્દે સપ્તાર્દે લુપ્તાનિ ચોરુશ્રૃંગકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

ઘંટા બાજી પ્રમાણં ચ સ્કંધે સ્કંધં તુ કારયેત્ ।

સૂત્રયિત્વા ક્રમયોગં અધઃકર્ણં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૫ ॥

હવે શ્રૃંગો ચડાવવાનું કહે છે—પ્રાસાદના અંગોપાંગની ક્ષાલનાઓમાં તળ-છાંદની વિભક્તિ છબા પરથી શિખરમાં પહોં કરવી. છબા પર પ્રહાર (પ્રહારનો થર) કરી શ્રૃંગ પર શ્રૃંગ એમ (પ્રતિરથાદિ પર) ચડાવતા જવું. પ્રહારનો થર કરી

૧. ઉશ્રૃંગોમાં હેર વિભાજ કરી નીચેનું (સાત ભાગ હુમ) દવાવવા કહ્યું છે અને ઉપરનું ઉશ્રૃંગ ૭ ભાગ પુશ્કું રહે—આમ કહ્યું છે. પરંતુ સક્રિય કર્મ કરતાં ઉપગોના પર કેટલોક આધાર રાખવો પડે છે. આને લૌકિક-આત્મી ભાષામાં કર્મકંડ વિવા કહી છે. મંથર સૂત્રોને કેમ ધસવતીતેનું સક્રિય યાન અનુભવી ક્રિયાવાન શિષ્યોએ ખાસેજ હોય છે.

તે પર શ્રૃંગ કરવું. તે સર્વ શ્રૃંગોની નીચે એટલે પ્રહારના થર છાજવીથી શોભના કરવા. નીચેના શ્રૃંગના અર્ધભાગે બીજું ઉપરનું શ્રૃંગ ચડાવવું. એમ એકેક પર યુક્તિથી સૂત્રથી ઉપર કરતા જવું, તે સર્વ રચના કામનાને આપનારી બાજુવી. ૧૧-૧૨-૧૩

હવે ભદ્ર પર શ્રૃંગો ચડાવવાનું વિધાન કહે છે—ભદ્ર ઉપર ઉરશ્રૃંગ એક પર એક એમ નવ સુધી (કહેલા કેમ પ્રમાણે) ચડાવી શકાય. (તેની ઉપલા) ઉરશ્રૃંગના (પાયચાથી બાંધણા સુધીના) તેર ભાગ કરી નીચેના સાત ભાગ હ્રસ્વ (હપાતા) કરવા. એમ પ્રત્યેક ઉપરાપર ઉરશ્રૃંગ ચડાવતા જવું. અહીં આમલસારાનું પ્રમાણ બહાર બાજુવું. પણ બાંધણાથી બાંધણું સમજવું. એ સૂત્રના ક્રમયોગે કરી નીચે ઉપર ઉરશ્રૃંગ ચડાવતા જવું. ૧૪-૧૫

અંડકની ગણત્રીમાં કેને લેના—

શ્રૃંગોરુશ્રૃંગપ્રત્યંગ—ગણયેદંડકાનિ ચ ।

ઘંટા તવંગ તિલકં કુર્યાદ્ પ્રાસાદભૂષણમ્ ॥ ૧૬ ॥

કર્ણં રથં પ્રતિરથં સુભદ્રં પ્રતિભદ્રકમ્ ।

કુર્યાજ્જલાંતમાર્ગેણ શુદ્ધાન્વેવાંગસંસ્કયયા ॥ ૧૭ ॥

ફૃંવાંગપ્રમાણેન સપાદં શ્રૃંગમુચ્છ્રયે ।

સ્કંધસ્યાર્ધોદયે ઘંટા સર્વકામફલપ્રદા ॥ ૧૮ ॥

કયા શ્રૃંગ-અંડકની ગણત્રીમાં લઈ શકાય—

શ્રૃંગ (ખીખરીઓ), ઉરશ્રૃંગ, પ્રત્યંગ, (ચાથગરાશીયા) ને અંડકની ગણત્રીમાં લેવા. ઘંટા, તવંગ અને તિલક એ પ્રાસાદના શિખરના શણગાર રૂપ છે. (તે અંડકમાં ગણવામાં નથી આવતાં). રેખા, રથ, પદરે, સુભદ્ર અને પ્રતિભદ્ર એ પ્રાસાદના ઉપાંગોને જળમાર્ગ પાણીતાર પાડીને શુદ્ધ અંગ સંખ્યામાં બતાવવાં. અને તે અંગના (માપ) પ્રમાણે-સવાયુ-ઉંચા શ્રૃંગ ખીખરા ચડાવવા. તેની નીચે પહોળાઈના અર્ધભાગથી કાંઈ વિશેષ ઉપર બાંધણે સ્કંધે રાખવું. તેની સ્કંધ બાંધણાની પહોળાઈથી અર્ધઉંચી આમલસારી કરવાનું (સામાન્ય વિધાન) કહ્યું છે. તે સર્વ કામનાના ફળને આપનારૂં બાજુવું. ૧૬-૧૭-૧૮

૧. પ્રાસાદના પ્રતિરથ ઉપરથ ઉપર શ્રૃંગો ચડાવી ઉરશ્રૃંગમાં હ્રસ્વ ચાપ તે રચના સુંદર લાગે છે. કેટલાક પ્રાસાદની વિભક્તિઓમાં કચુંની બાજુમાં ખુણી ન હોય તેવા સંજોગોમાં આમ કરવામાં શિષ્ટીઓની કાચું કરવાની ખુબી જણાય છે. રાજસ્થાનમાં શિષ્ટીઓ તેની ખુણીની રચનાને બહુખુણી ઉપગમવાનું કહે છે. એટલે બધાં નીચે ફાલનાનું અંગ ન હોય ત્યાં જળ પરથી પ્રત્યંગ સાથે ખુણી ઉપજાવવી પડે છે.

શિખરની શૃંગ રેખાનો પાયથો મેળવવાનું વિધાન—

વિમાનનાગરચ્છંદે કુર્યાદ્વિમાનપુષ્પકે ।

નિરંધારેષુ સર્વેષુ નાગરે મિશ્રકેઽપિ વા ॥ ૧૯ ॥

एकद्वित्रिक्रमादुक्ता भित्तिमध्ये यथोत्तरम् ।

गर्भमध्ये यदा रेखा महामर्मज्ञयावहा ॥ ૨૦ ॥

સાંધારે સ્તંભરેખા ચ કર્તવ્યા મધ્યકોષ્ટકે ।

ભ્રમણી વાઘમિત્તિશ્ચ ક્રમાત્સંખ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૧ ॥

રેખાનો પાયથો કયાં મેળવવો તે વિધાન કહે છે — વિમાનનાગરચ્છંદ, વિમાનપુષ્પકચ્છંદ, મિશ્રકાદિચ્છંદ, અને નાગરચ્છંદના નિરંધાર પ્રાસાદોમાં એક-એ-ત્રણ એમ શૃંગો ઉત્તરોત્તર ભીતિ પર ચડાવવાં. ગભારાની અંદર રેખા ગળવા ન દેવી. જો ગભારાની અંદર રેખા ગળે—પડે તો મહામર્મ દોષ ઉપજે છે. તે નાશ કરનારો બાણવો. આ પ્રમાણે નિરંધાર પ્રાસાદોનું વિધાન કહ્યું છે. પરંતુ જમવાળા મહાપ્રાસાદો સાંધાર હોય તો તેનો વચ્ચે સ્તંભ કોઠાના આગળના સ્તંભો, બરાબર કઈ આવે તે મુજબ જમણીની બહારની ભીત ઉપર અનુક્રમે સપ્થામાં શૃંગ ચડાવવાની યોજના કરવી. (એટલે સાંધાર પ્રાસાદના શિખરનો પાયથો મધ્યકોષ-વચ્ચલા સ્તંભના ગર્ભગૃહની ભીત બહાર મેળવવો). ૧૯—૨૦—૨૧

શિખરોદયનાં ત્રણ પ્રમાણ—

રેખાવિસ્તારમાનેન સપાદેન તદુચ્છ્રયઃ ।

ત્રિભાગસદ્વિતૈશ્ચ સાર્દે વા તુ વિચક્ષણઃ ॥ ૨૨ ॥

શિખર પાયથો રેખાએ જેટલું પહોળું હોય, તેનાથી સવાયું શિખર (બાંધણું) ઉંચું કરવું. અથવા ૧૧ કે દોઢું ઉંચું શિખર બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ કરવું.^૧ ૨૨

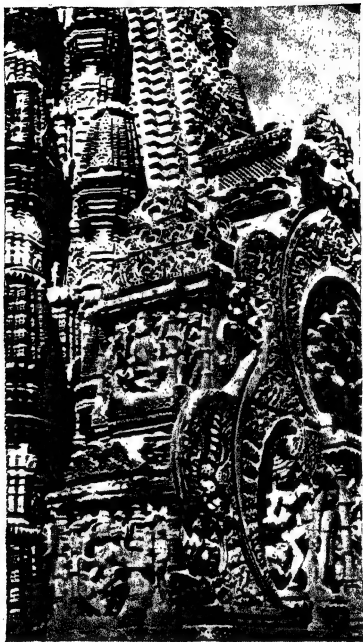
દશયા મૂલે પૃથુત્વે પદ્મભાગઃ સ્કંધ ઉચ્ચતે ।

પંચમાગો ભવેત્ સ્કંધ ઉમયોઃ પરિપક્વયોઃ ॥ ૨૩ ॥

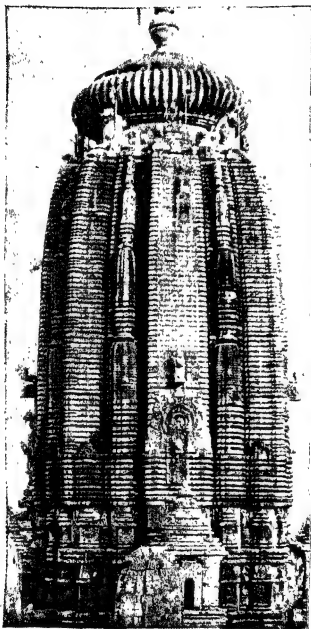
પદ્મવાણે દોષદઃ પ્રોક્તઃ પંચાશ્ચ ન જ્ઞસ્યતે ।

૧. શિખરનો પાયથો=ચળરેખા મેળવવાની ત્રિધિ નિરંધાર પ્રાસાદમાં ગભારાની અંદરની ફરકથી વધુ પાયથો રાખવો. નિરંધારે મૂલમિત્તૌ સાંધારે ભ્રમમિત્તિષુ.

૨. શિખરની ઉંચાઈ કરવામાં શિલ્પીઓમાં સવાયું, દોઢું અને પોણમધ્ય એમ ત્રણ રીતે કરવાની પ્રથા છે. ઉત્તર ભારતમાં પોણમધ્ય કે બમણા ઉંચા શિખરો જોવામાં આવે છે પુરાણોમાં બમણા ઉંચાનો પાઠ છે.

ઉદયપુર-(માળવા) ઉદયેશ્વર મહાદેવના કળાયુગ શિખરનો-શુકનાસ
 દીપાବ્દિ ૨૦. ૬

ઝોરિયા-જગન્નાથપુરીના એકાંકીક પ્રકારનું શિખર
દીપાવર્ણ અ. ૬

શિખરની નીચે ઉપરની પહોળાઈ રાખવાનું પ્રમાણ—

મૂળ શિખર એટલે પાંચથે દશ ભાગ કરવા. અને ઉપર છ ભાગનું આંધણું રાખવું તેને સ્કંધ કહે છે. તે પાંચ ભાગે પછી રાખી શકાય. બાકીની સ્કંધની ડાળી જમણી તરફ નમણું રહે છે. છ ભાગથી આંધણું (સ્કંધ) વધારે પહોળું રાખવાથી દોષ કહ્યો છે. અને પાંચ ભાગથી ઓછી પહોળાઈ સ્કંધ આંધણું હોય તેવું શિખર શોભતું નથી.^૧ ૨૩

રેखाविस्तारमानेन दशभागविभाजितम् ॥ २४ ॥

द्विभागः कोण इत्युक्तं भद्रं भागत्रयं भवेत् ।

प्रतिरथः सार्द्धभाग उभयोः परिपक्षयोः ॥ २५ ॥

સ્કંધનવાંશે સાર્દઢ્ઢૌ રથકોણૌ દ્વિમદ્રકમ્ ।

શિખરના પાંચથે અને આંધણું (સ્કંધ) પહોળાઈમાં ક્ષાલના=નાશક પાડવાના વિભાગ કહે છે.—શિખરના પાંચથે (મૂલકર્ણ) દશ ભાગ કરવા. તેમાંથી રેખા બે ભાગ, પ્રતિરથ દોઢભાગ, અને અરધું ભદ્ર દોઢભાગ, આ પ્રમાણે ગર્ભથી ખને યાગ્ય મળી દશ ભાગ બાણુવા. અને શિખરના ઉપલા ભાગે સ્કંધ—આંધણું નવ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગ રેખા, દોઢભાગ પ્રતિરથ અને આખું ભદ્ર બે ભાગનું મળી (૨+૧+૨+૧+૨=૬) કુલ નવ ભાગ બાણુવા. ૨૪-૨૫

મંડોવરોદય અને શિખરોદયનું સામાન્ય પ્રમાણ—

शिलोर्ध्वतः कलशान्त-मुदये भागविंशतिः ॥ २६ ॥

મંડોવરોઽષ્ટાર્ધાષ્ટ નવ જ્યેષ્ઠાદિમાનતઃ ।

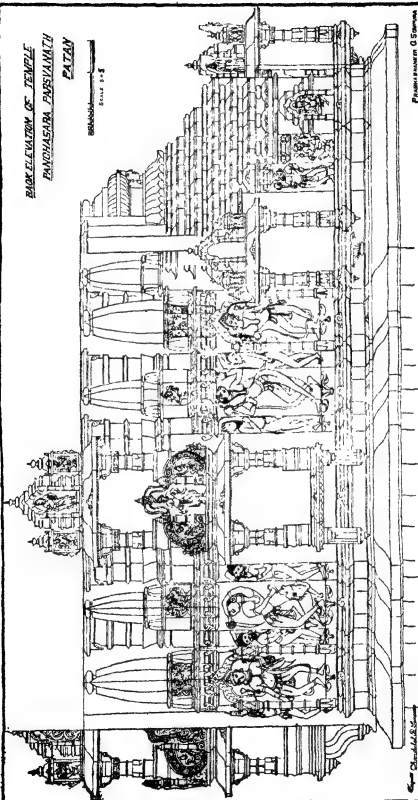
શેષોદયે શિલ્પરં સ્યાત્ પ્રયુક્તં વાસ્તુવેદિમિઃ ॥ ૨૭ ॥

નીચે ખરશિલાથી ઈંડા=કળશના મથાળા સુધીની કુલ ઉંચાઈના વિશ ભાગ કરી તેમાં મંડોવર આઠ ભાગનો ઉંચો તે જ્યેષ્ઠ; સાડાઆઠ ભાગનો ઉંચો મંડોવર મધ્યમ; અને નવ ભાગ ઉંચો મંડોવર કનિષ્ઠ માનનો બાણુવો. અને બાકીના બે ભાગ રક્ષા તે શિખરના ઉદયના બાણુવા. એમ સામાન્ય રીતનો ઉદય વાસ્તુશાસ્ત્રના શાતાઓએ કહ્યો છે.

૧. શિખરના પાંચથે મૂળ રેખાના દશ ભાગ કરી છ ભાગનું આંધણું સ્કંધ રાખવાથી, તે જશ બહુ બધક લાગે છે. પાંચ ભાગનું ભાગ ખરૂં. પરંતુ ઉપરથી પાતળું લાગે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સાડાપાંચ ભાગે સ્કંધ રાખવાથી સુંદર લાગે છે. આ અર્થ રચના તેા શિલ્પીઓની માન્યતા અને દષ્ટિ પર અવલંબે છે.

BACK ELEVATION OF TEMPLE
PANDHASARA PARSVANATH
PATAN

500

James Charles D. Thompson

**PRADHA BARNETT Q.50000000
ARCHITECT**

1944-1945 (10.12.44) 11-12.45

सं. व. नं. १७५।

સ્કંધ રેખા વિભાગ નામ—

વિમલસૂત્રક્રમતઃ સ્કંધાઃ સ્યુઃ પંચવિંશતિઃ ।

ચતુર્દસ્તાદિતઃ કૃત્વા યાવત્પંચાશ્વસ્તકમ્ ॥ ૨૮ ॥

પચીશ રેખાઓનાં નામો—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ સ્કંધનામાનિ શ્રૂયતામ્ ।

^૧સૌમ્યઃ ^૨શાન્તઃ ^૩શુભઃ ^૪સત્યો ^૫ગન્ધર્વઃ ^૬શંખવર્ધનઃ ॥ ૨૯ ॥

^૭કીર્તિનન્દો ^૮મહાભાગ્યઃ ^૯સંપ્રમો ^{૧૦}દિશિનાયકઃ ।

^{૧૧}રુદ્રનેત્રઃ ^{૧૨}સદાભાસો ^{૧૩}જયાનન્દસ્તથાદ્રૈકઃ ॥ ૩૦ ॥

^{૧૪}યક્ષો ^{૧૫}દક્ષઃ ^{૧૬}ક્ષિતિધરઃ ^{૧૭}સમાત્રઃ ^{૧૮}સંયુત્તસ્તથા ।

^{૨૦}શેખરશ્ચ ^{૨૧}પ્રજાપૂર્ણઃ ^{૨૨}પ્રવર્તકઃ ^{૨૩}પ્રધોતકઃ ॥ ૩૧ ॥

^{૨૪}રેખાવિભૂષણશ્ચૈવ ^{૨૫}વિજયાનન્દ ઇત્યમી ।

સ્કંધાસ્તુ નામતો જ્ઞેયાઃ સંસ્ક્રયાતાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૩૨ ॥

સ્કંધની રેખા વિભાગ અને નામઃ—(શિખરનું કૃણ એટલે પાંચમે દશ ભાગ કરવા, અને છ ભાગનું બાંધણું રાખવું, તેને સ્કંધ કહેવો.) પાંચ કે છ ભાગના સ્કંધની ડાબી બમણી નમણું રહે છે. છ ભાગથી વધુ પહોળો સ્કંધ દોષયુક્ત કહ્યો છે. અને પાંચ ભાગથી ઓછો પહોળો સ્કંધ શોભતો નથી.) આ છ કે પાંચ ભાગના સ્કંધના (બાંધણાના) ઉપરના ભાગમાં વિભક્તિસૂત્રના કેમથી બાંધણું પચીશ (૨૫) રેખાઓના લેદો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે રેખાવિભાગો ચાર હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદમાં કરવા. ૨૮

હવે હું સ્કંધની રેખાના લેદનાં પચીશ નામો કહું છું તે સાંભળોઃ—
૧-સૌમ્ય, ૨-શાન્ત, ૩-શુભ, ૪-સત્ય, ૫-ગંધર્વ, ૬-શંખવર્ધન, ૭-કીર્તિનંદ, ૮-મહાભાગ્ય, ૯-સંપ્રમ, ૧૦-દિશિનાયક, ૧૧-રુદ્રનેત્ર, ૧૨-સદાભાસ, ૧૩-જયાનન્દ, ૧૪-આદ્રૈક, ૧૫-યક્ષ, ૧૬-દક્ષ, ૧૭-ક્ષિતિધર, ૧૮-સમાત્ર, ૧૯-સંયુત, ૨૦-શેખર, ૨૧-પ્રજાપૂર્ણ, ૨૨-પ્રવર્તક, ૨૩-પ્રધોતક, ૨૪-રેખાવિભૂષણ, ૨૫-વિજયાનન્દ. એમ પચીશ સંખ્યામાં સ્કંધની રેખાનાં નામો બાબવાં. ૨૯-૩૨

ચતુર્વિંશતિરંશાંશ્વ સ્કન્ધકે યોજયેદ્ બુધઃ ।

તસ્યાર્દે નવભાગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્ચ વિવક્ષ્ણૈઃ ॥ ૩૩ ॥

કોણસ્તુ ભાગચત્ત્વારઃ પ્રતિરથસ્ત્રિભાગકઃ ;

‘મદ્રાર્દ’ં હિ દ્વિભાગં તુ તતસ્તુ સાધયેત્ કલામ્ ॥ ૩૪ ॥

બુદ્ધિમાન્ શિલ્પીએ ચોવીશ ભાગ શિખરના સ્કન્ધ બાંધણું કરવા. બાંધણાના અર્ધભાગમાં નવ ભાગ વિચક્ષણુ શિલ્પીએ કરવા. તેમાં રેખા ચાર ભાગની, પદ્મે ત્રણ ભાગનો અને અરધું ભદ્ર બે ભાગનું કરી રેખાની કળાને સાધવી. ૩૩-૩૪

કળારેખા—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ રેખાભેદં પૃથગ્વિધમ્ ।

‘સર્વા’ઃ કલાઃ સમુત્પન્ના રેખાઃ षોડશ કીર્તિતાઃ ॥ ૩૫ ॥

ત્રિસંહાદૌ સંહવૃદ્ધ્યા સંહાન્યષ્ટાદશાવધિ ।

ષોડશૈવ સમાચારા કલાદૌ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૬ ॥

અષ્ટાદાવષ્ટપદ્ધ્યન્તં ચતુર્વૃદ્ધિક્રમેણ તુ ।

રેખાશ્ચૈવ પ્રયોક્તવ્યાઃ પટ્પંચાશ્ચત્તત્ત્વયમ્ ॥ ૩૭ ॥

હવે હું અન્ય પ્રકારના જુદા જુદા રેખાભેદ કહું છું :—સર્વ રેખા કળાની ઉત્પત્તિ સોળ પ્રકારની બતાવી છે. તેમાં ત્રિખંડા એ પહેલી કળા છે. તે પછી એકેકની વૃદ્ધિ થતાં સોળ કળા સુધીના અઠાર ખંડ થાય છે. આ સોળ કળાઓ સમાચારી છે. તેના ખંડોમાં ચાર ચાર કળાઓની વૃદ્ધિ થાય છે. અતુકમે (ખીબા ખંડમાં ૮-૮) ચતુઃ ખંડમાં ૧૨-૧૨ કળાની વૃદ્ધિ થાય છે. ત્યારે સોળમા અષ્ટાદશ ખંડના બધા ખંડોમાં ૬૮-૬૮ કળાઓ થાય છે. આ સોળ રેખાઓની પ્રત્યેકની સોળ સોળ રેખાઓ મેળવીને ૨૫૬ કળા-રેખાઓ થાય છે. તે શિખર દોરવાના કાર્યમાં લેવી. ૩૫-૩૬-૩૭

પંચસંહા દૌ સંહદ્વયી ઇકોનત્રિંશકાવધિ ।

સંહચારે કલા જ્ઞેયા અંકવૃદ્ધિક્રમેણ તુ ॥ ૩૮ ॥

ઇકદ્વિત્રિચતુઃપંચ પટ્પન્તાષ્ટક્રમોદ્રતાઃ ।

અનેન ક્રમયોગેન ઇકોનત્રિંશકાવધિ ॥ ૩૯ ॥

પંચસંહે કલાશ્ચૈવ સંખ્યાયા દશપંચ ચ ।

ઇકોનત્રિંશે પંચાધિ-ત્રિંશદુક્તં ચતુઃશતમ્ ॥ ૪૦ ॥

ઉદયપુર (ભાળવા)ના ઉદયેશ્વરના-કળામય પ્રાસાદનો પૃથ ભાગ. પીઠ, મંડોર અને
અનોખા પ્રકારનું શિખર દીપાલુક

પાંચ ખંડથી શરૂ કરી એકેક ખંડની વૃદ્ધિ કરતાં ૨૫ રેખાના ૨૯ ખંડ થાય. તેના પ્રત્યેક ખંડની કમ-વૃદ્ધિની સાથેજ કળા-વૃદ્ધિ થાય છે. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, એ ક્રમે પ્રત્યેક ખંડે ખંડે એકેક કલાની વૃદ્ધિના ક્રમયોગે આગણત્રીશ ખંડ સુધી થાય છે. પાંચ ખંડના પહેલા ખંડે એક, બીજા ખંડે બે, ત્રીજા ખંડે ત્રણ, ચોથા ખંડે ચાર; પાંચમા ખંડે પાંચ કળાઓ થતાં, એમ પાંચ ખંડે પંદર કળાઓ થાય. એ પ્રમાણે પચીશમી રેખાના ૨૯ ખંડોની સર્વ મળીને કળાઓ ૪૩૫ ચારસો પાંત્રીશ થાય છે. (એનાં પચીશ નામો કહ્યાં છે.) ૩૮-૩૯-૪૦.

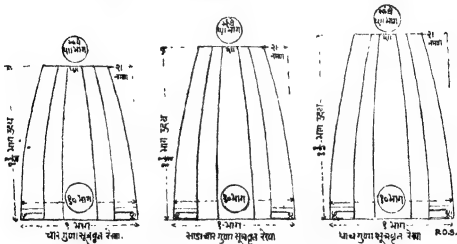
રેખા દોરવાના સામાન્ય નિયમ—

રેખામૂલસ્ય વિસ્તારાન્ પદ્મકોશં સમાલિખેન્ ।

ચતુર્ગુણેન સૂત્રેણ સપાદશિસ્વરોદયઃ ॥ ૪૧ ॥

ત્રિભાગે સાર્દ્ધચતુષ્કં સાર્ધોદયે પંચગુણમ્ ।

પાદોનદયે પાદોનં સપ્તસૂત્રં રેખાઃ સમાઃ ॥ ૪૨ ॥

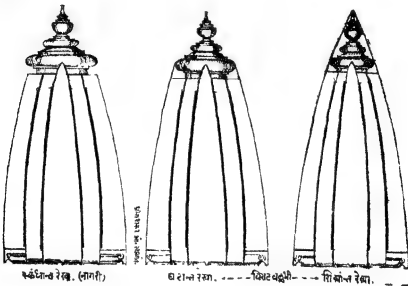
સવાયા-૧૧ અને દોઢા શિખરોના ઉદયના રેખાસૂત્રનું સામાન્ય પ્રત્યય

સવાયા શિખરને પાયથાના વિસ્તારથી ચારગણા સૂત્રના વૃત્તથી વગર ખીલેલા કમળાપુષ્પના આકાર જેવી રેખા દોરવી; ૧૧ શિખરોદયના પાયથાથી સાડાચારગણા સૂત્રથી રેખા દોરવી; દોઢા ઉદયવાળા શિખરને પાંચગણા સૂત્રથી રેખા દોરવી; અને પોણાગમણા ઉદયવાળા શિખરને પાયથે જેટલું હોય તેમાંથી પોણાસાતગણા સૂત્રના વૃત્તથી રેખા દોરવી; એ રીતે રેખા શિખરની નમણુ માટેનો સામાન્ય વિધિ કહ્યો છે. ૪૧-૪૨

શિખાન્તં રેખા ઘંટાન્તં વિરાટવલ્લભાદિકે ।

સ્કન્ધાન્તં નાગરી રેખા પ્રશસ્તા સર્વકામદા ॥ ૪૩ ॥

શિખરની રેખાઓ છોડવાના અનેક પ્રકાર કહ્યા છે. તેમાં (પ્રાસાદની બાતિના છંદ પ્રમાણે) મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. શિખાંત એટલે કળશ સુધી રેખા છુટે તે; અને ઘીછ ઘંટાંત (આમલસારા સુધી) છુટે તે. (આ પ્રકાર વિરાટ, ભૂમિજ અને વલ્લભી આદિ બાતિને માટે છે). ત્રીજું સ્કંધાંત એટલે બાંધણે છુટે તેવી રેખા. વાળું શિખર સાંધાર નિરંધાર નાગરાદિ બાતિને માટે પ્રશસ્ત છે તે સર્વ કામનાને આપનારું બાળું (આગણી ના-રાદિ બાતિના છંદને સ્કંધાંત રેખા પ્રશસ્ત છે). ૪૩

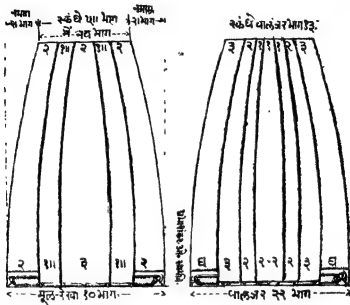

વાલંજર —

		રેખામાનં મયાલ્યાતં વાલંજરમથ શૃણુ ।
૪	૩	રેખા વિસ્તરસ્ય માનં દ્વાવિંશપદભાજિતમ્ ॥ ૪૪ ॥
૩	૨	કોણસ્તુ ભાગચત્વારઃ પ્રતિરથસ્ત્રિભાગકઃ ।
૨	૧	ઉપરથો દ્વિભાગસ્તુ મદાર્દ હિ દ્વિભાગકમ્ ॥ ૪૫ ॥
—	—	સ્કંધે ત્રયોદશ માગા ત્રિધા કર્ણે દ્વયં રથે ।
૧૧	૬૧	ઉપરથે ચૈકભાગઃ શેષં મદ્રં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૪૬ ॥
૧૧	૬૧	
—	—	
૨૨	૧૩	

શિખરની રેખાનું માન મેં કહ્યું. હવે વાલંજર (શિખરના નાસીક)ના વિભાગ સાંભળો. શિખર પાચથે જેટલું હોય, તેના આવીશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા ચાર ભાગની, પ્રતિરથ ત્રણ ભાગનો, ઉપરથ બે ભાગનો; અને અરધું ભદ્ર બે

ભાગતું બાણુવું. હવે શિખરતું સ્કંધ બાંધણું બેટલું હોય તેના તેર ભાગ કરવા; તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા; બે ભાગનો પઢરો; એક ભાગનો ઉપરથ; અને બાકી અરધા ભાગતું અરધું ભદ્ર, એ રીતે વાલંબરના વિભાગ કહ્યા છે. ૪૪-૪૫-૪૬

રેખા વાલંબર-(શ્લોક-૪૪-૪૬)

સ્કંધવેધ—

સ્કંધહીનં ન કર્તવ્યં નાધિકં કિં ચ કારયેત્ ।

સ્કંધહીને કુલોચ્છેદો મૃત્યુરોગમયાવહમ્ ॥ ૪૭ ॥

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન સ્કંધેઽધિકં ન કારયેત્ ।

માનપ્રમાણસંયુક્તઃ શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ચ કારયેત્ ॥ ૪૮ ॥

આયુરારોગ્યસૌભાગ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ।

મૂલકન્દે પ્રવિષ્ટે તુ સ્કંધવેધે इति स्मृतः ॥ ૪૯ ॥

શિલ્પિસ્વામિનૌ હન્યેતે સ્કંધવેધે ન સંશયઃ ।

નિર્ગમો હસ્તસંલ્પૈર્વા અંગુલૈરુપપાદિતઃ ॥ ૫૦ ॥

ઓછા સ્કંધવાળું શિખર કે અધિક માનના સ્કંધવાળું શિખર ન કરવું. સ્કંધ માપથી ઓછું થાય તો કુળનો નાશ થાય છે તેમજ મૃત્યુ તથા રોગનો ભય ઉપજે છે. તેથી કરીને સ્કંધ (બાંધણું) અધિક માપતું પણ ન કરવું. સર્વ ઉપાયોથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે માનપ્રમાણ યુક્ત કામ કરવાથી આયુષ્ય, આરોગ્ય

• મૂલસ્કંધ-પાઠાન્તર

અને સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં જરા પણ શંકા નથી. પાયથાના પ્રમાણથી ઓછું વધતું કરી સ્કંધવેધ કરવો નહિ (એ સ્કંધના મૂળમાં (ધ્વજદંડ) પ્રવિષ્ટ થાય તો સ્કંધવેધ બાબતો.) સ્કંધવેધથી સ્વામી અને શિષ્યોનો નાશ થાય છે તેમાં શંકા ન બાબતો. આંધણે વાલંજરના સર્વ નામીકનો નીકાળો, જેટલા ગજનો પ્રાસાદ હોય તેટલા ગજે આંગળનો (ત્રણે નામીક મળીને ગજે આંગળ) નીકાળો રાખવો. ૪૭-૪૮-૪૯-૫૦

શ્લોમયેદંશપાદોન પાદોનશ્ચાપિ વિસ્તૃતઃ ॥

इति रेखोच्छ्रयंकुर्याद् चालंजर इति स्मृतः ॥ ૫૧ ॥

વાલંજરના નામિકના (મૂળમાં) પાણીનાર પાણાભાગને ઉડો, પાણાભાગ પહોળો રાખવો. એ રીતે વાલંજરના ભાગ બાબતો. ૫૧

શિખરના ભદ્રગવાક્ષ—

त्रिमूर्तिर्यस्तु भद्रान्ते रथिका सर्वकामदा ॥

शुकनासस्तथा सिंहो भद्रे त्वेकैकमयुनः ॥ ૫૨ ॥

શિખરના ત્રણે બાજુના ભદ્રોમાં ગવાક્ષ કરવા. તેમાં દેવ મૂર્તિઓ કરવી. આવી કરેલી રથિકા (ભદ્ર) સર્વ કામનાને આપે છે. શિખરના અગ્રભાગે શુકનાસ કરવો. અને ત્રણે બાજુના ભદ્રના ગવાક્ષ પર એકેક સિંહ બેનાવો. ૫૨

શુકનાસનું સ્વરૂપ—

अग्रे कोली कपोलस्तु शुकनासस्तु नासिका ॥

सांधारे स्तंभरेखा च कर्त्तव्या मध्यकोष्ठके ॥ ૫૩ ॥

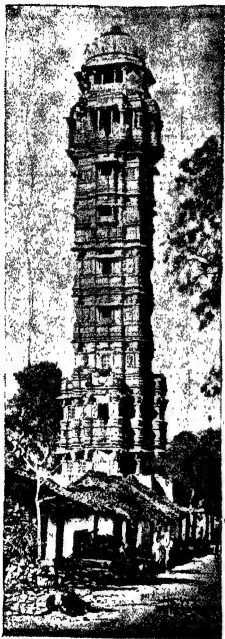
प्रासादस्य पुरो भागे निर्वाणमूलशृंगकम् ।

तदग्रे शुकनासं च एकादिसप्तपद्मम् ॥ ૫૪ ॥

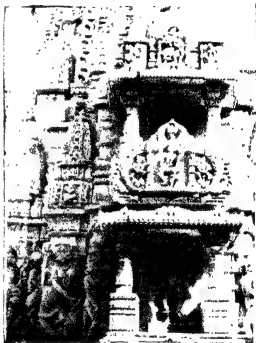
तस्योपरि सिंहः स्थाप्यो मंडपकलशसमः ॥

द्विस्तंभः शुकनाસાગ્રે વિજ્ઞેયઃ પાદમંડપઃ ॥ ૫૫ ॥

પ્રાસાદની આગળ શિખરમાં ડોળી એ કપોલરૂપ કહી છે અને તેમાં શુકનાસ એ નાસિકારૂપ છે. સાંધાર પ્રાસાદોમાં મધ્યકોષ્ઠ (સ્તૂપ)ની આગળ ડોળીના સ્તંભો પર શિખરની રેખા આવે છે. પ્રાસાદના શિખરના આગલા ભાગમાં નીકળતા ઉચ્ચગંજની આગળ શુકનાસ ઉપરાઉપર એકથી સાત દોઢીયા ચડાવીને કરવો. અને તેના પર સિંહ સ્થાપન કરવો. તે મંડપના (કળશ) લગભગ સમ-સૂત્રે રાખવો. શિખરમાં શુકનાસ આગળ બે સ્તંભો કરવા. તે “પાદમંડપ” નામથી બાબતો. ૫૩-૫૪-૫૫

ચિત્રાવડના મંડન સુતધારે બાંધેલો કળાશ્રય
કાલિસ્થંભ દીપાબ્જિવ

અ. પાટણ પંચાસર લેન મહિર-શિખરની જાંધા
ઉપરાઉપર કળાશ્રય બવાણો.
સ્થપતિ-મ. ઓ. સોમપુરા દીપાબ્જિવ અ. ૬

ભારતીય રેલ્વેસ્ટેશન નયુનારૂપ ભવનનિર્માણ-આંબેડકર ભવન પાલીતાણા
શિશુસાસ્ત્રી બલજીતરાય પ્રભાકરે સોમપુરા

શુકનાસના ઉદયવિભાગ -

છાદ્યોધ્વે સ્કંધપર્યન્ત-મેકર્વિશતિભાજિતમ્ ।

અંકદિગ્દ્રુદ્ધર્યાંશ-ત્રયોદશાંશમુત્સજેન્ ॥ ૫૬ ॥

શુકનાસસ્ય સંસ્થાનં છાદ્યોધ્વે પંચધોઘ્નતમ્ ।

તેન માનેન પાદાંતં મંડપોધ્વે મમુત્સજેત્ ॥

મંડપોધ્વે શુકપંટા મમા ન્યૂના ન ચાધિકા ॥ ૫૭ ॥

પ્રાસાદના છત્રાથી શાખરના રકંધ=ખાંધણા સુધીના ઉદયના એકવીશ ભાગ કરવા. તેમાંથી છત્ર પરથી નવ, દશ, અગિયાર, બાર અને તેર ભાગ સુધીમાં શુકનાસનું સ્થાન બાણુવું. એ રીતે છત્ર પરથી શુકનાસના ઉદયના પંચવિધ માન કદ્યાં છે. તે શુકનાસના ઉદયમાનના વિભાગના અંત સુધી મંડપની ઉપરના (શાખરબાદિ થરની મૂળ ઘંટાના) ઉદયની રચના કરવી. એટલે મંડપના ઉપર ઘંટા (હાલ આમલસારા) શુકનાસની બરાબર રાખવો. અગર ઘંટા નીચે રહે. પરંતુ શુકનાસથી ઘંટા ઉંચી ન રાખવી. ૫૬-૫૭

કોકિલા [પ્રાસાદપુત્ર]નું લક્ષણ—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ કોકિલા લક્ષણં પરમ્ ।

સ્થાનં પ્રમાણમેતેષાં શુભં વા यदि वाऽशुભम् ॥ ૫૮ ॥

કર્ણગર્ભાન્તરે જ્ઞાત્વા કર્તવ્યા યત્ર તત્ર ચ ।

કોણવિસ્તરવિસ્તીર્ણા કોકિલા શુભલક્ષણા ॥ ૫૯ ॥

અનેનૈવ પ્રકારેણ કર્તવ્યા શિલ્પિભિઃ સદા ।

ઉભયોઃ પાર્શ્વયોરેવ एकैका च प्रशस्यते ॥ ૬૦ ॥

કોલી પ્રાસાદ રાજસ્ય વામદક્ષિણતઃ સ્થિતા ।

કોણાર્દે કોકિલા યત્ર શ્રીનાશોદ્વેજનં કલિઃ ॥ ૬૧ ॥

૧. અપરાજિત સૂચ ૧૮૫ માં શુકનાસસમા ઘંટા, ન ન્યૂના ન તત્તોઽધિકા અર્થાત શુકનાસને મધ્યે અને મંડપને આમલસારા ઘંટા બરાબર એક સુત્રમાં રાખવા. ઘંટા નીચી કે ઉંચી પણ ન રાખવી. વળી દીપાણુવના મંડપાધિકારના દશમા અધ્યાયને પાંચમે શ્લોક-તદુધ્વે ન પ્રકર્સવ્યં અલ્પસ્થં વ દુષ્યેત્ ॥ અર્થાત શુકનાસથી મંડપની ઘંટા નીચી રાખવી. પરંતુ નીચી હોય તો દોષ નથી તેમ કહ્યું છે.

શિલ્પક્રમેમાં શુકનાસસમા ઘંટા કહે છે. પણ આમલસારા એમ કહ્યું નથી. તેનું કારણ ૧૩મી ૧૪મી સદી સુધીના પ્રાસાદોમાં હુમટ ઉપર આમલસારા નહિ-પણ સંવરણા કરવાની પ્રથા વિશેષ કરીને હતી. અને તે સંવરણાની ટોચ પર ઘંટા થાય. ઘંટા પર કળશ=ટું આવે. પાછલા કાળમાં સંવરણાને બદલે હુમટો ચવા માંડવા. તેના પર ચંદ્રસ મૂકી આમલસારા મૂકવાની પ્રથા શરૂ થઈ, તેથી ઘંટાનું સ્થાન વિસ્થાપિત થઈ ગયું છે. શુકનાસ-શાખરના રકંધ=ખાંધણાથી છત્ર સુધીની ઉંચાઈના ૨૧ ભાગ કરી નવથી તેર ભાગમાં શુકનાસનું સ્થાન ગણવું. ક્ષીરાણુવ મંચમાં નવ ભાગના શુકનાસને કુમાટ-દશ ભાગનાને, કપિભદ્ર અગિયાર ભાગનાને નિર્ધંટ, બાર ભાગનાને નિશાચર અને તેર ભાગે ઉચો શુકનાસ કરવામાં આવે તો ચંદ્રધોષ. એ ક્ષીરાણુવકારે નામાધિધાન કહાં છે.

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન કોણાર્દ્રં ન વ્યતિક્રમેત્ ।

યમદંડ્રા તુ વિજ્ઞેયા મિત્તિશ્ચૈવ શુભપ્રદા ॥

સર્વલક્ષણસંયુક્તા કોકિલા મુફલપ્રદા ॥ ૬૨ ॥

હવે હું કોકિલાનાં લક્ષણ કહું છું. તેના સ્થાન, પ્રમાણ અને શુભ અને અશુભ કહું છું. રેખાનો ગર્ભ બરાબર જાળવીને આધું પાછું કરવું. કણ્ઠીની (રેખાની) પહોળાઈ બરાબર કોકિલાનો વિસ્તાર રાખવો, તે શુભ જાણવું. આ કહેલા વિધિ પ્રમાણે કોકિલા શિદ્ધિપ્રત્યે કરવી જોઈએ. કોલી=એ પ્રાસાદ-રાજની ઠાપી જમણી તરફ બેઠે પડખે એકેક કોકિલા કરવી. (કોકિલા પ્રાસાદ પુત્ર). હવે તેના દોષ કહે છે. કોણ (રેખા)થી કોકિલા અર્ધ કરે તો લક્ષ્મીના નાશ, ઉદ્વેગ અને કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રયત્ને કરીને રેખાથી અરધા પ્રમાણની કોકિલા ન કરવી, કરે તો તે યમદંડ્રા રૂપ જાણવી. પણ તે ભીત (દીવાલ) જેટલી કરવાથી શુભ ફળને આપનારી જાણવી. ૫૮-૫૯-૬૦-૬૧-૬૨

આમલસારાનું પ્રમાણ અને વિભાગ—

સ્કંધઃ પઢમાગકો જ્ઞેયઃ સપ્તાંશામલસારકઃ ।

ક્ષેત્રમષ્ટાવિંશભૈ—રુચ્છૂયે ચ તદર્ધતઃ ॥ ૬૩ ॥

ગ્રીવા માગત્રયં કાર્યા અંકકઃ પંચમાગકઃ ।

ત્રિભાગા ચન્દ્રિકા ચૈવ તથૈવામલસારિકા ॥ ૬૪ ॥

નિર્ગમે ષટ્ સાર્ધમાગો ભવેદામલસારિકા ।

૧'ચન્દ્રિકા દ્વિ સાર્ધમાગા અણકકઃ પંચ એવ ચ ॥૬૫॥ ઇતિ આમલસારા

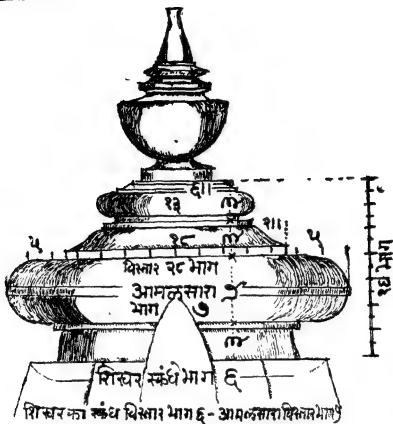
૧. મૂળ શિખરના ઉપગિાનું બદ આમલસારાના મધ્યમને જીભરૂપે પ્રાચીન મંદિરોમાં હોય છે અને આખું શિખર વિશેષ કરીને કુચ્છીની નકલીથી અલકૃત કરેલું હોય છે. પરંતુ આમલસારામાં મને ચોમિનીઓનાં માર મુખ અને કોણે પર વિદક્ષામાં તાપસના રૂપે દમણાં જાંવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પાછળથી પ્રાવૃત્ત થઈ હોય તેમ લાગે છે. પ્રાચીન કામોમાં તે નથી. આ પ્રથમાં કોણે કે બદ રૂપ કરવાનું કહ્યું નથી. અપરાજિત સૂચસંતાનમાં જોવામાં નથી આવતું પરંતુ ક્ષીરાણેશમાં કોણે રૂપ કરવાનું કહ્યું છે.

શિવે સ્વેશ્વરરૂપં તુ ધ્યાનમગ્નં ચિત્તજ્ઞાનઃ

શિલ્પરકર્તૃ વાતવ્યં જિને કુર્યાંજિનેશ્વરઃ ॥

અર્થ—શિખરના આમલસારાના કોણે પર શિખરના પ્રાસાદને છત્તરનું ધ્યાનમગ્ન રવરૂપ, વિશ્વજ્ઞ શિદ્ધિપ્રત્યે કરવું. અને જીનના પ્રાસાદમાં છત્તરની (મીઠી) મુર્તિ કરવી.

(શિખરના રકઃ—ખીજ એક અર્વાચીન પ્રમાણ—શિખરના રકઃ ખીજાણું-ચપટથરમાં પદ્માની જેમ બહાર કાઢવાની છે. જો કે ઘણા જુના કામોમાં મૂળ શિખરને તેવું ખીજાણું બહાર દાખવીત જોવા પડે કાઢેલાં જાંવામાં આવતો નથી. આવો કોઈ શાસ્ત્રોક્ત પાઠ કર્યા જોવામાં નથી. સમ્રામ પ્રાસાદોમાં તે શિખરના રકઃ ખીજાણું નરથર જોવા રૂપોતો પદો સોમનાથજીના મારગી સદીના મંદિરમાં હોય તેમ અવશેષો પરથી જણાય છે. પરંતુ ખીજાણું તારવવાનું કર્યા જણાયું નથી.

શિખરના સ્કંધ અને આમલસારા પ્રમાણ

સ્કંધ ભાગ ૭ અને આમલસારા વિસ્તાર ભાગ ૨૮. આમલસારા ઉદય ભાગ ૧૪, વિસ્તાર ભાગ ૨૮.

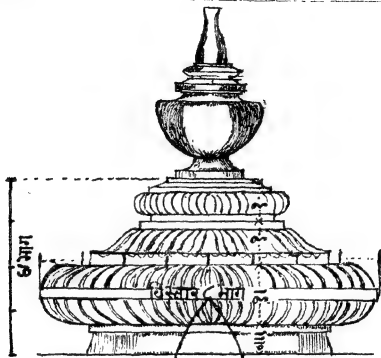
સ્કંધ (પાંચજી)નો ૭ ભાગ વિસ્તાર હોય ત્યારે સાત ભાગ વિસ્તારનો આમલસારો કરવો, તે આમલસારાના વિસ્તારમાં અડધાથી ૧ ભાગ કરવા. અને ચૌદ ભાગ આમલસારો ઉદયમાં કરવો. ગળું ત્રણ ભાગ, અંડક પાંચ ભાગ, ત્રણ ભાગ ચંદ્રસ અને ત્રણ અને ત્રણ ઉપલી આમલસારી (ગોળો) કરવો. (એમ કુલ ચૌદ ભાગ ઉદયના બાજુના). હવે વિસ્તારના ભાગ કહે છે. (ગર્ભથી) સાડા-૭ ભાગ આમલસારી (ગોળો) નીકળતો. તેનાથી અડધીભાગ ચંદ્રસ નીકળતો અને તેનાથી પાંચભાગ નીકળતો અંડક (વચ્ચે) કરવો. (એમ ૧૪+૧૪=૨૮ ભાગ વિસ્તારના બાજુના). ૬૩-૬૪-૬૫

પ્રકારાન્તર—પ્રતિરથાવુમૌ મધ્યે વૃત્તં ચામલસારકમ્ ।

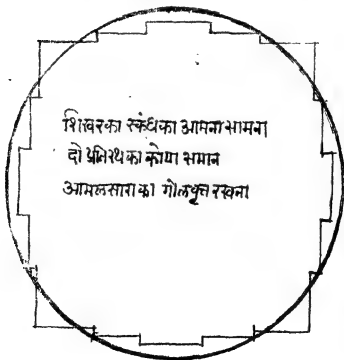
ઉદયસ્તુ તદર્ધે તુ ત્રિમક્તે ચતુર્શકઃ ॥ ૬૬ ॥

ગ્રીવા પાદોનભાગા સ્યાત્ સપાદં ચ તથાંડકમ્ ।

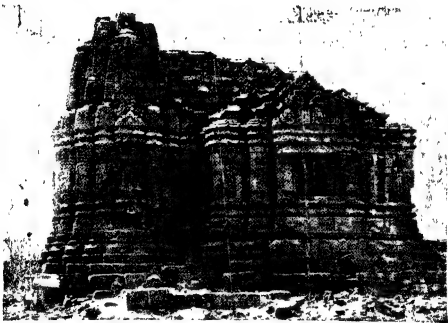
ચંદ્રિકા ચૈકભાગેન ભાગા ચામલસારિકા ॥ ૬૭ ॥

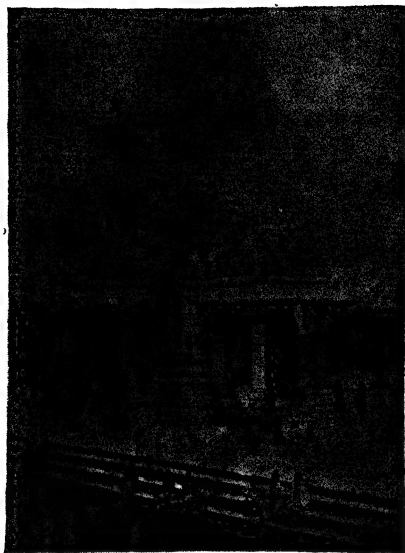
शिखरना आभूषणसारा प्रमाण — चार भाग ७६५

रक्षणा आमलसारा के प्रतिरूप प्रमाण आभूषणसारा विस्तार साधने।
आ प्रमाण अने रक्षणा के साथ अने आभूषणसारा उकाश के आभूषण
अने प्रमाण भण्ड रहे छै।

નવખી સહીતું એક વિશાંકિક શિખર-પીઠ અને છબ્બ વગરનો મંડિર. અને મંડપ ઉપરનું ત્રિપટ આ પ્રાચીનની ત્રિશિષ્ટતા છબ્બ રહીત અને ત્રિપટ છે. દીપાલ્કવ

અસિદ્ધ ત્રિનેત્રેશ્વર (તરણેશ્વર) શિવાલય—(ચાન-સૌરાષ્ટ્ર) રચયિત્રી—ડૃ. મુરબી
 એવડ માઠ મવાનમાઠ, પાલીવાલુ. આ પ્રાચીનની નિશાનતા-છળ રહિત મંડીવર
 (પીઠનો વાનોપો પ્રકાર) મંડીવર પર ત્રિપદ

આમલસારા વિભાગનો પ્રકારાન્તર (ખીજો મત) કહે છે:—સ્કંધ આંધણના (સામસામા પ્રતિરથ)ની મધ્યમાં આવે તે રીતે ગોળ આમલસારો કરવો. તેની પહોળાઈથી ઉંચાઈ અર્ધ કરી તેમાં ચાર ભાગ કરવા. ગળું પોણા ભાગનું, અંડક સવા ભાગનો, ચંદ્રિકા, ચંદ્રસ એક ભાગનો, અને એક ભાગ આમલસારો (ગોળો) એમ મળી કુલ ચાર ભાગ ઉદયના બાજુવા. (આ પ્રમાણુ, ઉપરના પ્રમાણુની પહોળાઈ બરાબર મળી રહે છે.) ૬૬-૬૭

ધ્વજ ઢંડનું સ્થાન—

पूर्वमुखे च प्रासादे ध्वजा नैऋत्यकोणके ।

दक्षिणामिमुखे कार्या वायुकोणे न संशयः ॥ ६८ ॥

वारुणमुखे प्रासादे ध्वजा चेशानकोणके ।

उत्तरामिमुखे चैव अग्रिकोणे च स्थापयेत् ॥ ६९ ॥

પૂર્વમુખના પ્રાસાદને નૈઋત્ય કોણમાં ધ્વજ સ્થાપવી. દક્ષિણાભિમુખ પ્રાસાદને વાયવ્ય કોણમાં, પશ્ચિમાભિમુખ પ્રાસાદને ઈશાન કોણમાં અને ઉત્તરાભિમુખ પ્રાસાદને અગ્નિ કોણમાં ધ્વજઢંડ રોપવો. (પ્રાસાદના શિખરના ઉપલા ભાગમાં પાછળના ભાગના જમણા પઢરામાં ધ્વજ રોપવાનું કહે છે.) ૬૮-૬૯

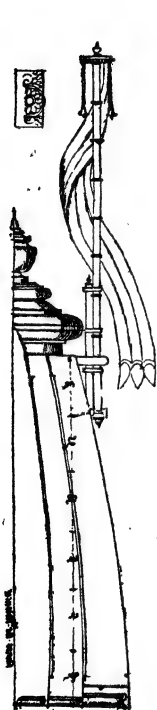
ધ્વજધાર-સ્તંભવેધ સ્થાન પ્રમાણ—

षष्ठभागे हि रेखाया-स्तदंशः पादवर्जितः ।

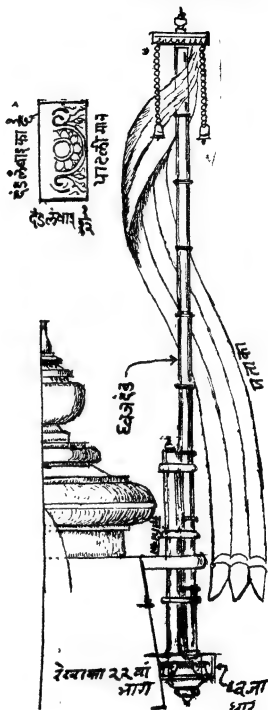
ध्वजाधारस्तु कर्तव्यः प्रतिरये च दक्षिणे ॥ ७० ॥

(શિખરના ધ્વજઢંડ તથા ધ્વજધાર—જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૨)

પ્રાસાદના શિખરની મૂળરેખાનો (ઉદયનો) છઠ્ઠો ભાગ લઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ તછને—એછો કરીને તેટલા માપનો (સ્કંધ=આંધણ નીચે) ધ્વજધાર (લામસા જેવું) શિખરની જમણી તરફના પઢરામાં (ધ્વજઢંડને ઉભો રાખવા સાડ) કરવો. (ધ્વજધાર=સ્તંભવેધ. ધ્વજધારને સ્થાને ધ્વજપુરૂષની મૂર્તિ કરવાની પ્રથા પાછળના કાળમાં દાખલ થઈ પરંતુ જુના કાળોમાં તે નથી.) ૭૦

शिखरना देवता ह'ड
मूल शिखरना उदय प्रमाणे श्री देवतादेव' रक्षण

शिखरना देवताधार, देवता'डिडा, देवता'ड
अने पाटली

પ્રાસાદસ્ય પૃષ્ઠભાગે દક્ષિણદિશિ ચાનુગે ।

સ્તંભવેધસ્તુ કર્ત્ત્વ્યો મિત્યાશ્ચ શ્વષ્ટકાંશકઃ ॥ ૭૧ ॥

ઘટોદયપ્રમાણેન સ્તંભિકોદયઃ કારયેત્ ।

ધામહસ્તકવિસ્તાર-સ્તસ્યોધ્વે કલશો ભવેત્ ॥ ૭૨ ॥

વંશાધારા વજ્રવંધા વંશાનાં વેષ્ટનાદિકમ્ ।

વંશવંધાશ્ચ કર્ત્ત્વ્યા હસ્તે હસ્તે તથા પુનઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રાસાદના શિખરના પાછલા ભાગમાં જમણા પઢરામાં સ્તંભવેધ (ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાના ટેકરૂપ નીચે કલાઓ) કરવો. તે પ્રાસાદની ભીતની બાઠાઈના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરવો, અને ધ્વજદંડને મજબૂત આધારરૂપ તથા ધ્વજદંડ સાથે ઉભી કરવાની કાષ્ટની સ્તંભિકા કરવી. તેની ઉંચાઈ આમલસારાની બરાબર સ્તંભિકા કરવી. તેની બાઠાઈનું પ્રમાણ, ગર્ભગૃહ જેટલા ગજનો હોય, તેટલા આંગળનું (સામાન્ય રીતે) રાખવું. અને તે સ્તંભિકા પર મોઢરો=કળશ કરવો. ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સાથે વેષ્ટનાદિ વજ્રવંધા બાંધી દંડને મજબૂત સ્થિર કરવો. તે બંધે એકેક હાથે મજબૂત ત્રાંબાના પાટાઓ વજ્રવંધાથી બાંધવા. ૭૧-૭૨-૭૩

કળશમહિમા—

ક્ષીરાર્ણવે સમુત્પન્નઃ પ્રાસાદસ્યાગ્રજાતકઃ ।

પ્રાસાદો દેવનૃપાણા-મન્યેષાં હર્મ્યમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

૧. ધ્વજદંડને સ્થિર રાખવાને આધારરૂપ મજબૂતી સાફ જાણમાં કાષ્ટની સ્તંભિકા ઉભી કરવાની પ્રાચીન પ્રથા છે. તે શિખરના બાંધણાથી નીચે અને આમલસારાની ઉંચાઈ જેટલી તે સ્તંભિકાની ઉંચાઈ રાખવાની કહી છે. (કાષ્ટક તેથી વધુ પણ કહે છે.) તે સ્તંભિકા અને ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાને નીચે કલાઓ સ્તંભવેધ કરવો. તેમાં પાટલીના ઘાટની નીચે લામસુસુંભિકા કરવી. તેમાં થોડા ખાડા અરધોઠા આંચળો જરા સાલ જેટલો કરવો. તેમાં ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સ્થિર રહી શકે, આ રીતથી ધ્વજદંડને સાલ જેવું કાંઈ રાખવું પડતું નથી. વર્તમાન પ્રથા આમલસારામાં કલાઓ કરી દંડ ઉભો કરવામાં આવે છે, તેથી તેને સાલ રાખવું પડે છે.

આથી શાસ્ત્રોક્ત પાઠ કરતાં દંડ સાલ જેટલો વધુ રાખવો પડે છે. અને તે કળશથી ધણો ઉંચો દેખાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રોક્ત પાઠ પ્રમાણેના ધ્વજદંડ કળશથી પ્રમાણસર ઉંચા રહે છે. રાજરથાનના સિદ્ધીઓ જુની પ્રથાને અનુસરે છે.

સ્તંભવેધ સ્તંભિકાની પ્રથા પ્રાચીન છે. ત્રણસોક વર્ષથી વર્તમાન પ્રથા શુભરાતમાં શરૂ થઈ જણાય છે.

૨. અષ્ટમાંશકે—પાઠાન્તર.

૩. કલશોદયપ્રમાણેન—પાઠાન્તર.

મુરાગારેષુ સર્વેષુ વિશ્વકર્મવચો યથા ।

શૈલજે શૈલજઃ કાર્યો દારુજે દારુજસ્તથા ॥ ૭૫ ॥

ધાતુજે ધાતુજશ્ચૈવ એષ્ટિકે ચૈષ્ટિકઃ શુભઃ ।

ચિત્રે ચિત્રં વિધાતવ્યો હેમજઃ સર્વકામદઃ ॥

શ્રેષ્ઠઃ સર્વત્ર શ્રેષ્ઠાનાં મુવર્ણકલશધ્વજઃ ॥ ૭૬ ॥

ક્ષીરસમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો, અને સર્વ શ્રેષ્ઠ ભાગમાં રહેનારો એવો કળશ છે. દેવમંદિર અને રાજમહેલ એ પ્રાસાદ કહેવાય. ધીમ્ન હૃમ્ન એટલે ઘર કહેવાય. ત્રણ દિશાના મુખવાળા એવા રાજપ્રાસાદ અને દેવપ્રાસાદો પર કળશ ચઢાવવા એવું વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. પાષાણના પ્રાસાદને પાષાણનો, કાષ્ઠને કાષ્ઠનો, ધાતુને ધાતુનો, ઇંટનાં ઇંટનો, ચિત્રનાં ચિત્રનો કળશ ચઢાવવો. તેમાં શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ કળશ અને ધ્વજદંડ છે. તે સર્વ કામનાને આપનાર છે. ૭૪-૭૫-૭૬

નાગરાદિ કળશમાન—

પ્રાસાદસ્પાષ્ટમાંશેન પૃથુત્વં કલશાણ્ડકમ્ ।

ષોડશાંશયુતં શ્રેષ્ઠં દ્વાર્ત્રિશાંશૈસ્તુ મધ્યમમ્ ॥ ૭૭ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના આઠમા ભાગે કળશ=ઇંડાનો વિસ્તાર રાખવો. આ વિસ્તાર માનમાં તેનો સોળમો ભાગ વધારીયે તો શ્રેષ્ઠમાન, અને બત્રીશમો ભાગ વધારીયે તો મધ્યમાન કળશની પહેળાઈનું બાણુવું. ૭૭

વૈરાટે દ્રાવિડે ચૈવ ભૂમિજે ત્રિમાનોદ્ભવે ।

વલ્લભીનાં સમસ્તાનાં પ્રાસાદે પટ્ટકાંશકે ॥ ૭૮ ॥

ધર્માર્થકામમોક્ષાણા-મીપ્સિતં લભને ધ્રુવમ્ ।

સ્થાપયેદ્ યુક્તાલક્ષ્ઠારૈઃ કલશં કામરૂપકમ્ ॥ ૭૯ ॥

વૈરાટભતિ, દ્રાવિડભતિ, ભૂમિજભતિ, ત્રિમાનોદ્ભવ ભતિ અને વલ્લભાદિ ભતિ એ સમસ્ત ભતિના કળશ તેના પ્રાસાદના છઠ્ઠા ભાગે વિસ્તારમાં કરવા. તે ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ અને ઇચ્છિત કળને આપનાર છે. તે કળશ વિધિ વિધાનથી અનેક અલંકાર સાથે સ્થાપવાથી કામરૂપદાતા છે. ૭૮-૭૯

કળશનાં અન્ય બે પ્રમાણો—

રેખાયાઃ પંચમાંશેન કલશં કારયેદ્ બુધઃ ।

ઘન્ટાવિસ્તારપાદેન તત્પાદેન યુતં પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

इत्थं कलश विस्तार उच्छ्रयस्तस्य सार्द्धतः ।

કળશનાં બીજાં બે પ્રમાણુ કહે છે. શિખરની રેખાના પાયથાની પહોળાઈના પાંચમા ભાગે કળશનો વિસ્તાર બુદ્ધિમાન શિદ્ધીએ કરવો.

ત્રીભુવં પ્રમાણુ—ઘંટા. આમલસારાના વિસ્તારના ચોથા ભાગમાં તેના ચોથા ભાગ ઉમેરતાં બેટલો વિસ્તાર થાય, તેટલો કળશ વિસ્તારમાં રાખવો. એટલે આમલસારાની પહોળાઈથી સવાયો કરી, ચતુર્થાંશ કળશની પહોળાઈ રાખવી. એ રીતે કળશનો વિસ્તારનાં પ્રમાણુ બધી તેનાથી દોઢો ઉંચા કળશ કરવો. ૮૦

કળશવિભાગ—

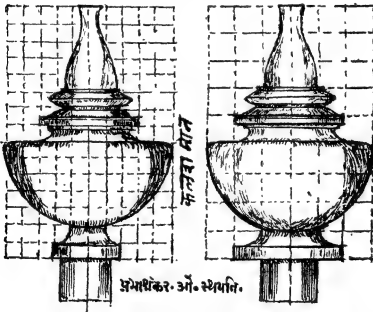
વિસ્તારં દશમિર્માર્ગૈ—હૃદયં દશપંચ ચ ॥ ૮૧ ॥

પદગ્રહી દ્વિભાગા તુ પંચભાગમથાંકકમ્ ।

ગ્રીવા ભાગેન ચૈક્રેન ભાગૈકં પદ્મપત્રિકા ॥ ૮૨ ॥

કર્ણિકા ભાગમેકં તુ અતઃ કુર્ધ્વં તુ પટ્ટિકા ।

વીજપૂરં પંચભાગ—મુદયં દશપંચ ચ ॥ ૮૩ ॥

કળશ (૭૬૧) માન

નાગરાદિ પ્રાસાદના આવેલ કળશ પ્રમાણુના-પહોળાઈમાં દશ ભાગ અને ઉંચાઈમાં પંદર ભાગ કરવા. તેમાં નીચલી પડઘી બે ભાગની, અંક પાંચ ભાગનો તે પર ગળું એક ભાગ, પદ્મપત્રિકા એક ભાગની, કણી એક ભાગની અને તે ઉપર પટ્ટિકા કરી અને બીજેરૂં=ડોડલો=પાંચ ભાગનો કરવો એ રીતે ઉંચાઈના પંદર ભાગ થયા. ૮૧-૮૨-૮૩

ઉદયં ચ સમાયુક્તં વિસ્તારાંશમતઃ શૃણુ ।
 પદગ્રહી દ્વિભાગા તુ પંચભાગં તુ ચાંડકમ્ ॥ ૮૪ ॥
 ગ્રીવા ચૈવ દ્વિભાગા તુ ત્રિભાગા પન્નપત્રિકા ।
 કર્ણિકા ચ દ્વિસાર્પા તુ વીજપૂરં સાર્દાંશકમ્ ॥
 અગ્રં તુ ભાગમેકં તુ ચૈવં કલશલક્ષણમ્ ॥ ૮૫ ॥

કળશના ઉદયના ભાગ કહ્યા—અને હવે પહોળાઈના ભાગ સાંભળો. પદથી ગર્ભથી બે ભાગ, આંડક ગર્ભથી પાંચ ભાગનું, ગળું ગર્ભથી બે ભાગ, છાજલી ગર્ભથી ત્રણ ભાગની, કણી ગર્ભથી અઢી ભાગની, ખીજેર ગર્ભથી દોઢ ભાગનું રાખવું. ખીજેરા (ડાડલા)નો અગ્રભાગ, ઉપરો એક ભાગનો રાખવો. આ પ્રમાણે કળશ લક્ષણ બાણવું. ૮૪-૮૫

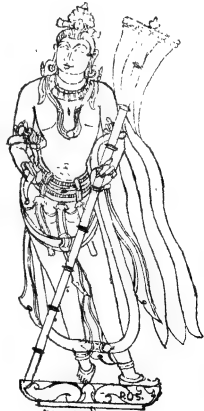
પ્રાસાદ પુરૂષ—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ
 પુરુષસ્ય પ્રવેશનમ્ ।
 ન્યસેદ્ દેવાલયેવેવં
 જીવસ્થાનં ફલં ભવેત્ ॥૮૬॥

હવે હું પ્રાસાદ પુરૂષનો પ્રવેશવિધિ કહું છું. પ્રાસાદોમાં તે જીવસ્થાને છે. તેને પધરાવવાથી ફળ મળે છે. ૮૬

एकहस्ते तु प्रासादे
 पुरुषोऽर्धाङ्गुलो भवेत् ।
 अर्धाङ्गुला भवेद् वृद्धि-
 र्यावत्पंचाशद्वत्कम् ॥ ૮૭ ॥

સુવર્ણના પ્રાસાદ પુરૂષની મૂર્તિનું પ્રમાણ કહે છે:—એક હાથના પ્રાસાદથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગળે અર્ધાઅર્ધા આંગળની વૃદ્ધિ કરી તે પ્રમાણની પ્રાસાદ પુરૂષની મૂર્તિ કરાવવી. ૮૭

પ્રાસાદ સુવર્ણ પુરૂષ

પ્રાસાદ સુવર્ણ પુરૂષ

પ્રાસાદ પુરૂષનું સ્થાન—

છાદનસ્ય પ્રવેશેષુ શૃંગમધ્યેऽયત્રોપરિ ।

શુકાનાસાવસાનેષુ વેદ્યુધ્વે^૧ ભૂમિકાન્તરે ॥ ૮૮ ॥

આ પ્રાસાદ પુરૂષને ક્યાં ક્યાં સ્થાપી સ્થાપી શકાય તે કહે છે:—છાદ-
છાતીયાની ઉપર, ખીખરીઓના થરોના મધ્યમાં, શિખરના ઉપર (આમલસારામાં),
શુકનાસના ઉપર, વેદીની ઉપર, ભૂમિની મધ્યમાં, આ પ્રાસાદ પુરૂષની સ્થાપના
કરવી. ૧ ૮૮

હેમજં તારજં વાપિ તામ્રજમમિષેકયેત્ ।

કલ્પશેનાજ્યપૂર્ણેન સૌવર્ણં પુરુષં ન્યસેત્ ॥ ૮૯ ॥

સોનાનો, રૂપાનો કે ત્રાંબાનો કળશ ધી ભરીને, તે પર અભિષેક કરેલા
સુવર્ણ પુરૂષને (પલંગ સાથે) સ્થાપન કરવો. ૮૯

મધ્યગર્ભે વિધાતવ્યો હૃદયવર્ણકો વિધિઃ ।

ઈંસતૂલા તતઃ કુર્યાત્ તામ્રપર્યંકસંસ્થિતઃ ॥ ૯૦ ॥

શય્યાયાં ચ પ્રમુપ્તોઽસૌ પદ્મં ચ દક્ષિણે કરે ।

ત્રિપતાકં કરે વામે કારયેદ્ હૃદિ સંસ્થિતઃ ॥ ૯૧ ॥

મધ્યગર્ભમાં આ હૃદયવર્ણ (પ્રાણ)ની સ્થાપનાનો વિધિ કરવો. ત્રાંબાનો પલંગ
કરાવી, તે ઉપર રૂઢી ભરેલી રેશમી શય્યા ઉપર પ્રાસાદ પુરૂષની મૂર્તિ સુવરાવવી.
તેના જમણા હાથમાં કમળ ધારણ કરાવવું. અને ડાબા હાથમાં ત્રણ શિખાવાળી
પતાકાવાળો ધ્વજાદંડ રાખી હાથ છાતીયે રાખવો. ૯૦-૯૧

કલ્પજાદંડનું પૃથક્ પૃથક્ ઉદ્યમાન—

પ્રાસાદકટિવિસ્તારં ચતુષ્કીસ્તં મવિસ્તરાત્ ।

ગર્મમિત્તિસમં દૈર્ઘ્યં કચિત્ કર્ણસ્ય વિસ્તરમ્ ॥ ૯૨ ॥

૧. પ્રાસાદ પુરૂષને વર્તમાન કાળમાં આમલસારાના મધ્યમાં સ્થાપન કરવાનો વિધિ
આ પ્રમાણે છે. નીચે ગાયનું ઘી ભરેલો કળશ શેર સવાશેરનો ભરી તેના પર ઢાંકણું વાસી
તે પર સુવર્ણ પુરૂષને ગાદીનાગા ચાંદીના ઢોલીયામાં સુવરાવે છે. અને તે પર ભેતણ પ્રગ્ની
જેટલી જગ્યા ખાલી રહે તેમ આરસના પાટીયાનું ઢાંકણું સંપુટની જેમ મુઠવામાં આવે છે.
તે પર પ્રતિષ્ઠા સમયે ઇંડું કળશ સ્થાપન કરે છે. સુવર્ણ પ્રાસાદ પુરૂષ દગાવ તેમ ઢાંકણું
નહિ સંપુટની જેમ ખાલી જગ્યા રાખવી.

विभक्ते चैव प्रासादे शिखरविस्तृतेः समम् ।

१ध्वजवंशस्य दीर्घत्वं मया प्रोक्तं मतान्तरे ॥ ९३ ॥

ધ્વજદંડની લાંબાઈનાં વિવિધ પ્રમાણો:—(૧) પ્રાસાદનો વિસ્તાર જાગીયે હોય તેટલો. (૨) ચોકીના પદના બે ઘાંભડાના વિસ્તારના ગાળા જેટલો. (૩) ગભારાના વિસ્તાર જેટલો. (૪) રેખાએ હોય તેટલો. (૫) પ્રાસાદના શિખરના પાયથા જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલો. એમ ધ્વજદંડ લાંબો કરવો. એ પાંચ પ્રકારનાં જુદાં જુદાં મતાંતરે મેં કહ્યાં છે. (તે પાંચ પ્રકારનાં જુદાં જુદાં નામો કહે છે.) ૯૨-૯૩ ધ્વજ દંડનાં નામો—

विजयः शक्तिरूपश्च सुप्रभश्च जयावहः ।

पंचमो विश्वरूपस्तु प्रमाणं तस्य कल्पयेत् ॥ ९४ ॥

ઉપર કહેલા ધ્વજદંડની લંબાઇનાં પાંચ પ્રકારનાં નામ કહે છે. (૧) વિજય, (૨) શક્તિરૂપ, (૩) સુપ્રભ, (૪) જ્યાપહ અને (૫) વિશ્વરૂપ, એ પાંચવિધ ધ્વજદંડનાં નામો બાણવા.^૧ ૯૪

૧. દેવજીદેવનાં ચાર્ય પ્રમાણે—

दंडः काये-स्तृतीयांशे शिलान्तः कलशान्तकम् ।

मध्यश्चाष्टांशहीनोऽसौ ज्येष्ठः पादोनः कन्यसः ॥

નીચે ખરાયો ઈડા કળશ સુધીની ઉચાઈના ત્રીજા ભાગ જેટલા લાંબો હ'ંડ બધેષ-
માનનો, તેનાથી આઠમો ભાગ હીન કરે તેો મધ્યમાનનો, અન ચોથો ભાગ હીન કરે તેો
કર્તવ્ય માનનો જણવે.

क्षीराक्षुधमां चक्षुः प्रभाष—

पिङ्गं च कथितं बत्स उदयं च ह्यतः शृणु ।

प्रासादकोणमर्यादा सप्तद्विस्तम्भकं मतम् ॥

गर्भमाने च कर्त्तव्यं यावत्पञ्चाशद्वस्तकम् ॥

‘પ્રજ્ઞદંડુ’ માને હવે હું ‘હયાથી લેવું’ તે કહું છું, તે સંભળ. એકથી સાત હાથના પ્રાસાદને કોણેરખાના માને, પચીસ હાથ સુધીનાને ગર્ભગૃહના માને, અને પચાસ હાથ સુધીનાને પાવચાના વિરતારના માને, ‘પ્રજ્ઞદંડી’ લખાઈ કરેલી.

२. ध्वजक'डनां त्रिविध मान—

प्रासादपृथुमानेन दंडो ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।

मध्याह्नीनो वृशांशेन पञ्चमांशेन कर्म्यतः ।

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેટલો જ્વજ્વલક લાંબો તે જ્યેષ્ઠ આન, તેનાથી ઘસમો લામ
હીન કરે તો મધ્યઆન, જ નેજો પાંચમો લામ હીન કરે તો કનિષ્ઠ આન પ્રાપ્ત્યું.

मूलरेखाप्रमाणेन कनिष्ठं दंडसंभवम् ।

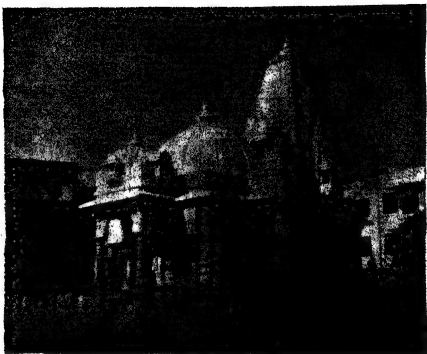
मध्यमं द्वादशांशेन षडंशेन तथोत्तमम् ॥

શિશુરના પાવયા જેટલો જીવજંદ કાનજ માનતો જાણવો. તેમાં બારમે ભાજ વધારવાથી મધ્યમાન, અને છઠો ભાજ વધારવાથી જ્યેષ્ઠ માન જાણવું.

અજીવાલો કંઠથી મહારેવના જાળ્ય પ્રાર્થના.

દીપાવલી

शुभ-मादुभा लैत मंदिर

शिकपभार लणव'वशय प्रभाश'कर सोमपुरा हीपाळ्'व

દંડની બડાઇનું પ્રમાણ—

एकहस्ते त्वासादे दंडः पौदोनमंगुलम् ।

अर्धाङ्गुला भवेद् दृढि-यावत् पंचाशद्वस्तकम् ॥ ૧૫ ॥

पृथुत्वं च प्रकर्त्तव्यं सुवृत्तं पर्वकान्वितम् ।

पर्वमिर्वિपमैः कार्यः समग्रन्थिः सुखावहः^૧ ॥ ૧૬ ॥

એક હાથના પ્રાસાદનો ધ્વજદંડ, પોણા આંગળી બડો રાખવો. બેથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે અર્ધો અર્ધો આંગળી વૃદ્ધિ કરવી. તેની આ બડાઈ, ધ્વજદંડની પર્વસહિતની ગોળાઈની બાજુવી. ધ્વજદંડને વિષે એકી ગાળા અને બેકી ત્રિથિ (કાકણી) હોય તેવો સુખને આપનારો બાજુવો. (શિવશક્તિને તેથી ઉલટું કહ્યું છે). ૯૫-૯૬

ધ્વજદંડનું કાષ્ઠ—

वंशमयोऽपि कर्त्तव्यो दृढदारुमयोऽपि च ।

शिशपः खदिरश्चैव अर्जुनो मधुकस्तथा ॥

ધ્વજદંડ વાંસનો અથવા મજબૂત લાકડાનો સીસમ, ખેર, અર્જુન કે મહુડાના કાષ્ઠનો કરવો.

સુવૃત્તઃ સારદારુથ ગ્રંથિકોટરવર્જિતઃ ॥ ૧૭ ॥

સુંદર, ગોળ, સારું, પાકું અને કઠણ લાકડું ગાંઠો, ડોતરકાણા વગરનું કાષ્ઠ ધ્વજદંડમાં લેવું. ૯૭

ધ્વજદંડની પાટડીનું માન અને આકૃતિ—

तद्धर्षं च षडंशेन मर्कटी चार्धविस्तृता ।

तत् त्रिभागमुत्सेधं च किंकाणी-घंट-मंडिता ॥ ૧૮ ॥

૧. ક્ષીરાર્ણવ — સમપર્વે^૧ યદા વૃણસ્તત્ર શક્તિમયં ભવેત્ ।

समं च विषमं प्रोक्तं शुभं तद्भवने द्वयम् ॥

ઉપર એકીપર્વને એકી કાકણીનો ધ્વજદંડ શુભ કહ્યો છે. જ્યારે ક્ષીરાર્ણવકાર કહે છે કે સમપર્વે અને એકી કાકણીવાળો ધ્વજદંડ શક્તિદેવીના (અને મહાદેવના) મંદિરામાં કરાવવો. જો કે એકી કે એકી બેઉ પ્રકારના ધ્વજદંડો ભવનને વિષે તો શુભ જ છે.

અર્ધચન્દ્રાકૃતિશ્ચૈવ પાશ્વર્થે કાર્યો ગગારકઃ ।

તસ્યોધ્વર્થે કલ્પઃ કાર્યઃ પંચમાંશેન દીર્ઘતઃ ॥ ૧૧ ॥

ધ્વજહંડની ઉપરની પાટલી, હંડની લંબાઈના છઠ્ઠા ભાગની કરવી. પાટલીની લંબાઈના અર્ધભાગની પહોળી કરવી. અને પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે પાટલી બંદી કરવી. તેને ઘુઘરીઓ અને ઘંટડીઓથી સુશોભિત કરવી. ધ્વજહંડની પાટલીમાં અર્ધચંદ્રની આકૃતિ કરવી. બાબુમાં બે ગગારાની આકૃતિ કરવી. પાટલી ઉપર કળશ કરવો. તે કળશ પાટલીની લંબાઈના પાંચમા ભાગને ઉંચો કરવો. (ધ્વજહંડને બ્લોક આગળ આપેલ છે). ૯૮-૯૯

પ્રકારાન્તર—

દંડપૃથુસપ્તગુણાઽઽ-પંચ પદ્મગુણાઽઽદાશમ્ ।

ઝર્વર્થે પંચગુણા પ્રોક્તા મર્કટીમાનમુચ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

ધ્વજહંડની પાટલીનું બીજું માન કહે છે:—હંડની બડાઈથી સાતગણી પાટલી લાંબી, પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને કરવી. છથી આર હાથ સુધીના પ્રાસાદને ધ્વજહંડની બડાઈથી છ ગણી પાટલી લાંબી કરવી. અને તે ઉપરના વિશેષ ૧૩ થી ૫૦ ગજના પ્રાસાદોને હંડની બડાઈથી પાંચગણી પાટલી લાંબી કરવી. ૧૦૦

ધ્વજપતાકા પ્રમાણ—

ધ્વજાદંડપ્રમાણેન પતાકાં ચ પ્રલંબयेत् ।

પૃથુત્વે ચાષ્ટમાંશેન ત્રિમિર્વા પંચમિઃ શિસૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

પતાકા દિવ્યવસ્ત્રા ચા-ર્દ્રચન્દ્રા ચ મર્કિકિર્ણી ।

દેવચિહ્નાકૃતાયુધ-વાહનાદીનાલેખયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ધ્વજહંડની લંબાઈ બેટલી પતાકા ધ્વજ લાંબી રાખવી. તેની પહોળાઈ આઠમા ભાગે રાખવી. તે ત્રણ કે પાંચ શિખાવાળી કરવી દિવ્યવસ્ત્રની પતાક કરાવવી. તેમાં અર્ધચંદ્રની આકૃતિ કરવી. કાંગરી અને ઘુઘરીઓ ફરતી લટકાવવી પતાકામાં દેવનું કાંઈ ચિહ્ન આયુધ કે વાહન આલેખવું. ૧૦૧-૧૦૨

ચતુર્મુલે મેર્વાદિકે પ્રાસાદે દંડપંચકમ્ ।

શિખરસ્યોરુશૃંગેઽપિ ચતુર્દંડાંશ્ચ સ્થાપયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

મેરૂ પ્રાસાદને, ચતુર્મુળ પ્રાસાદને (કે સાંધાર પ્રાસાદને) ધ્વજહંડ પાંચ હાથવા. એક મૂળ શિખરને અને બીજા ચાર ધ્વજહંડો શિખરના ઉપલા ઉશૃંગમાં સ્થાપન કરવા (એમ પાંચ). ૧૦૩

નિષ્પન્નં શિલ્પરં દૃષ્ટ્વા ધ્વજહીનં ન કારયેત્ ।

અમુરા વાસમિચ્છન્તિ ધ્વજહીને મુરારાલયે ॥ ૧૦૪ ॥

તેયાર થયેલા શિખરને ધ્વજ વગર રાખવું નહિ. કારણ કે ધ્વજરહિત શિખરને જોઈને ભૂતાદિ રાક્ષસો તેમાં વાસ કરવા ઇચ્છે છે. તેથી દેવાલય ધ્વજરહિત રાખવું નહિ. ૧૦૪

ઈદંશં કુરુતે યશ્ચ લભતે ચાક્ષ્યં પદમ્ ।

દિવ્યદેહો ભવેત્તસ્ય મુરૈઃ સહસ્રૈઃ ક્રીડતિ ॥ ૧૦૫ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

શિલ્પરનિર્માણાધિકારે નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

ઉપર પ્રમાણે ધ્વજયુક્ત પ્રાસાદ કરાવનારને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ દિવ્યદેહ ધારણ કરી હજારો વર્ષો દેવોની સાથે ક્રીડા કરે છે. ૧૦૫

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો શિખર નિર્માણનો શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર જોષીભાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे दशमोऽध्यायः ॥

मंडपाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मंडपानां तु लक्षणम् ।

प्रासादस्य प्रमाणेन मंडपं कारयेद् बुधः ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે. હવે હું મંડપનાં લક્ષણ કહું છું. બુદ્ધિમાન શિલ્પિએ પ્રાસાદના પ્રમાણથી મંડપ બનાવવા. ૧

મંડપ પ્રમાણ—

સમ^૧ સપાદ^૨ સાર્દ્ધ^૩ ચ પાદોનદ્વયમેવ^૪ ચ ।

દ્વિગુણં चाय कर्तव्यं अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ ૨ ॥

મંડપ (૧) પ્રાસાદના માન જેવડો, (૨) પ્રાસાદથી સવાયો, (૩) દોડો, (૪) પોણામેગણો અને (૫) બમણો—એ રીતે પાંચ પ્રકારના માનનો મંડપ કરવો. એથી મોટો ન કરવો. ૨

શુકનાસનું સ્થાન—

પ્રાસાદસ્યાથ શિસ્તરં તદુચ્છ્રયે પ્રકલ્પિતમ્ ।

છાદ્યોર્ધ્વં સ્કંધપર્યંત-મેકર્વિશતિભાજિતમ્ ॥ ૩ ॥

૧. અપરજિત સૂત્ર ૧૮૫માં મંડપના સાત પ્રકારના પ્રમાણ કહ્યા છે. પ્રાસાદની (૧) સમ, (૨) સવાયો, (૩) દોડો, (૪) પોણામે ગણો, (૫) બમણો, (૬) સવામે ગણો, અને (૭) અઢીમણો કરવાનું કહ્યું છે. સમરાક્ષણ સૂત્રવાર અ. ૬૭માં ૬ધુ પ્રાસાદને મોટો મંડપ કરવો હોય તો થઈ હાકે તેમ કહ્યું છે. વારણ ભૂમિના સંકોચના કાળે એટલે થઈ શકે. વળી તે કહે છે કે—

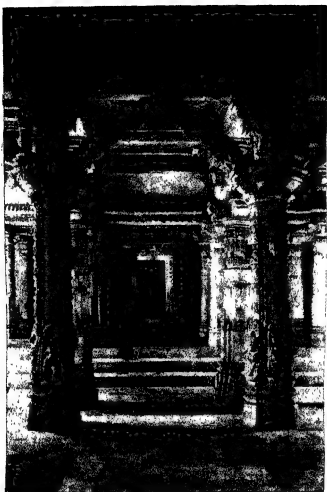
શતમણોસરં જ્યેષ્ઠ-શ્ચતુઃષષ્ઠિ કરોઽષ્ટરઃ ।

કનિષ્ઠો મંડપઃ કાર્યો દ્વાત્રિશત્કરસંમિતઃ ॥

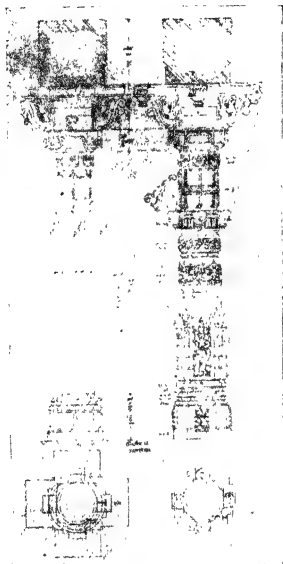
એકસો આઠ હાથનો જ્યેષ્ઠ માનનો, ચોસઠ હાથનો મધ્ય માનનો, અને બીસ હાથનો કનિષ્ઠ માનનો મંડપ રચી શકાય છે. અપરજિત સૂત્ર ૧૮૫માં (૧) દસ હાથથી વધુ પ્રમાણના પ્રાસાદને મંડપ સમ અથવા સવાયો કરવો. (૨) પાંચથી દસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને દોડો મંડપ કરવો. (૩) ચાર હાથના પ્રાસાદને પોણામે ગણો (૪) ત્રણ હાથના પ્રાસાદને બમણો. (૫) એ હાથ કે એક હાથના પ્રાસાદને ચોડી ચતુષ્કકા કરવી.

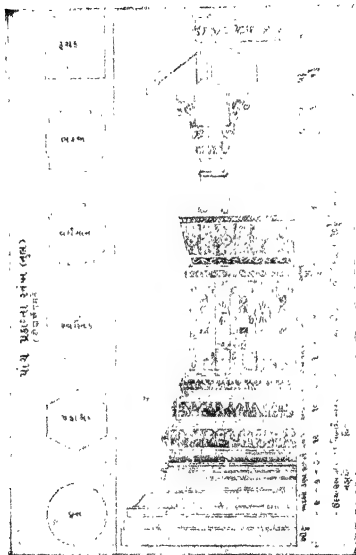
આણંદના જૈન મંદિર (અધ્યાય ૧૦)

वस्त्रुपाय तिरुपाय आयुना मंदिर (अध्याय १०)

સ્તાંભા (સ્લોક ૯, અધ્યાય ૧૦)

3015-3100 (2015-2016, 2017-2018)

અંકદિશારુદ્રધૃય-ત્રયોદશાન્તમુત્સૃજેત્ ।

શુકનાસસ્ય સંસ્થાનં છાદ્યોર્ધ્વે પંચધામતમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદના શિખરની ઉંચાઈમાં શુકનાસનું સ્થાન કરવું. છાદના ઉપરથી શિખરના બાંધણીની મથાળા સુધીની ઉંચાઈમાં એકવીશ ભાગ કરવા, તેમાંથી નવ, દશ, અગિયાર, બાર અથવા તેર ભાગે શુકનાસનું સ્થાન રાખવું. આમ પાંચ પ્રકારે શુકનાસનું સ્થાન બાંધવું. ૩-૪

મંડપ પરની સંવર્ણાદિની ઉંચાઈ—

તેન માનેન પદાન્તં મંદપોર્ધ્વે સમુચ્છ્રયમ્ ।

તદૂર્ધ્વે ન હિ કર્તવ્ય-મધઃસ્થં નૈવ કલ્પયેત્ ॥ ૫ ॥

શુકનાસસમા ઘંટા ન ન્યુના ન તતોઽધિકા ।

અન્યોન્યં ચ યદા ગ્રસ્તં મહાદોષા ઇતિ સ્મૃતાઃ ॥ ૬ ॥

શુકનાસના માન સુધી મંડપના (ધુમટનો આમલસારો કે સંવર્ણાની) ઘંટા ઉંચાઈમાં સમસૂત્ર બરાબર રાખવી. શુકનાસથી ઘંટા ઉંચી ન રાખવી તેમ નીચી પણ ન રાખવી. શુકનાસ બરાબર ઘંટા (આમલસારો) સમસૂત્ર (એક લેવળમાં) રાખવો, ઉંચો નીચો ન રાખવો. જો એક બીજાથી ઉંચા નીચું થાય તો મહા-દોષ ઉત્પન્ન થાય. ૧-૬

સ્તંભોની આકૃતિ અને તેનાં નામ—

ચતુરસ્રાશ્ચ રુચ્કા મદ્રજા મદ્રસંયુતાઃ ।

પ્રતિરથા વર્ધમાનાઃ પર્લસકેન પર્લસ્રકાઃ ॥ ૭ ॥

અષ્ટાંશેન મહેત્કર્ણા અષ્ટકર્ણાસ્તુ સ્વસ્તિકાઃ ।

પંચવિધોક્તાઃ સ્તંભાશ્ચ કાર્યાઃ માસાદભૂષિતાઃ ॥ ૮ ॥

ચાર ખુણાવાળો ચોરસ સ્તંભ હોય તેનું “રુચક” નામ બાળવું. ત્રિનાશક-વાળાને “ભદ્રજા”, પઢરા (પ્રતિરથ)વાળા સ્તંભનું “વર્ધમાન”, છ ખુણાવાળાનું

૧. અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૮માં શુકનાસના આ મતનું સમર્થન કરે છે ત્યારે તે જ મંથના સૂત્ર ૧૮૫નો તેરમો શ્લોક તદૂર્ધ્વે ન ચ કર્તવ્યઃ મધઃસ્થં નૈવ કલ્પયેત્ । શુકનાસથી ઘંટા ઉંચી ન કરવી. પણ નીચો હોય તો દોષ નથી. પ્રાસાદ મંડપના સાતમા અધ્યાયનો સાતમો શ્લોક પણ ઘંટા નીચો રહે તો દોષ નથી તેમ કહે છે. ન્યુના એટલે ન બાધિકા ।

“પડસક”, આઠ ખુણાવાળાનું સ્વસ્તિક નામ બાબુનું. એ રીતે પાંચ પ્રકારના સ્તંભો પ્રાસાદના આબૂષણ રૂપ બાબુવા.^૧ ૭-૮

મદ્રેરલંકૃતા કુંભી સ્તંભો મદ્રાષ્ટાસ્ટુત્તઃ ।

મરણ્યાં પલ્લવા વૃત્તા શીર્ષાગ્રે વાય કિષ્કરાઃ ॥ ૯ ॥

પ્રાસાદ મંડપની કુંભી ભદ્રથી અલંકૃત કરવી. એક સ્તંભમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે. પરંતુ એક સ્તંભમાં ભદ્ર અષ્ટાસ્ટ અને વૃત્તના ઘટ્ટપલ્લવયુક્ત કરવાં. ભરણાને ખુણે પત્રપાંદડાં અને નીચેની કાંઠિયાં ગોળ (વૃત્ત) (એ સ્તંભનું શીર્ષ અષ્ટાસ્ટ હોય તો) કરવી. “શઙ્” એક યા જે ગોળ ચુંડાવાળું કરવું. અગર કિષ્કર (કીચક)ના રૂપથી અલંકૃત કરવું. ૯

સ્તંભનું વિસ્તાર (અડ) પ્રમાણ પહેલું—

પ્રાસાદસ્ય દશાંશેન એકાદશાંશેનૈવ ચ ।

દ્વાદશાંશેન કર્તવ્ય્યા જ્યેષ્ઠ-મધ્યમ-કન્યસાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના દશમા ભાગે, અગિયારમા ભાગે કે બારમા ભાગે, સ્તંભની બહાર રાખવી. તે જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માન જાણવું.^૨

સ્તંભના વિસ્તાર (અડ)નું બીજું પ્રમાણ—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે સ્તંભઃ સ્યાચતુરઙ્ગુલઃ ।

સપ્તાઙ્ગુલશ્ચ દ્વિહસ્તે ત્રિહસ્તે ત્રિઙ્ગુલઃ ॥ ૧૧ ॥

૧. સ્તંભોની આકૃતિ પ્રમાણેના નામે અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૪માં આજ પ્રમાણે કહ્યાં છે. મત્સ્યપુરાણ અં ૨૫૫માં (૧) રૂચક (ચોરસ), ૧૦૪ (અષ્ટાંશ) (૩) દ્વિવજ્રક (સોળાંશ), (૪) પ્રધીનક (ખત્રીશ અંશ), (૫) વૃત્ત (ગોળ) આમ નામ ને સ્વરૂપ કહ્યાં છે. માનસાર અં ૧૫માં (૧) બહર્ગક (ચોરસ), (૨) વિષ્ણુર્ગક (અષ્ટાંશ), (૩) રૂદ્રર્ગક (સોળાંશકવૃત્ત), (૪) રક્ષર્ગક (પાંચ કે છઠાંશ) આમ નામ ને સ્વરૂપ આપેલાં છે. સ્તંભના બાદને નકરી અનેક પ્રકારની થાય છે. સાદા બાટવાળા, રૂપવાળા, નકશીવાળા થાય છે. બારમી તેરમી સદીના સ્થાપત્યોના અવશેષોમાં ઘટ્ટપલ્લવયુક્ત સ્તંભો જોવામાં આવે છે. હમણાં બેસાંક વર્ષથી સ્તંભોના સામાન્ય સ્વરૂપ નીચે ભદ્ર, તે પર અષ્ટાંશ, તે પર ગોળ, અને તેની ઉપર હમણેક ઈંચનો અષ્ટાંશના પદ્મામાં પ્રાસમુખ કે કુલ કરેલાં જોવામાં આવે છે. તે પ્રાસના મુખમાંથી સાંકળી ટાકરી લટકતી હોય છે. અગર કુલનો તોળા હોય છે.

૨. અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૫માં પ્રાસાદના પ્રમાણથી સ્તંભની બહાર ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩ કે ૧૪ ભાગે એમ પાંચ પ્રકારે રાખવાનું વિધાન છે. સ્તંભના બહાર પ્રમાણ તો વારંવાર દ્રવ્યની દ્રઢતા ઉપર આધાર રાખે છે. સ્થાપ પાપાણ્ય, આરસ, નંદપુરી ખારો પથ્થર કે પોરબંદરી પથ્થર એમ ઉત્તરોત્તર દ્રઢ છે. એટલે આરસનો સ્તંભ ખારા કે પોરબંદરી પથ્થરના સ્તંભથી પાતળો થાય. તેમાં વિવેક બુદ્ધિ કામ કરવું.

દ્વાદશાઙ્ગુલવિસ્તારઃ પ્રાસાદે ચતુર્દસ્તકે ।

ચતુર્દસ્તાદિતઃ કૃત્વા યાવદ્ દ્વાદશહસ્તકમ્ ॥ ૧૨ ॥

સાર્દાઙ્ગુલા ભવેદ્ વૃદ્ધિઃ પ્રતિહસ્તે વિવર્ધયેત્ ।

દ્વાદશહસ્તસ્યોર્દ્ધે તુ યાવત્તુ ત્રિંશદ્દહસ્તકમ્ ॥ ૧૩ ॥

एकाङ्गुला ततो वृद्धि-हस्ते हस्ते प्रदापयेत् ।

अत ऊर्ध्वं ततः कुर्याद् यावत्पंचाशदहस्तकम् ॥ १४ ॥

अर्द्धाङ्गुला भवेद् वृद्धिः कर्तव्या शिल्पिभिः सदा ।

चतुर्गुणोच्छ्रयं प्रोक्त-मेतत्સ્તંભस्य लक्षणम् ॥ ૧૫ ॥

એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગળ બડો સ્તંભ કરવો, બે હાથનાને સાત આંગળ, ત્રણ હાથનાને નવ આંગળ, ચાર હાથનાને બાર આંગળ સ્તંભ બડો કરવો. પાંચથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે દોઢ દોઢ આંગળ વધારવો. તેરથી ત્રીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળ અને એકત્રીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અર્ધા અર્ધા આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં જુનું. તે માનનો બડો સ્તંભ કરવો (સામાન્ય રીતે) સ્તંભની બડાઇથી ઉંચાઈ ચાર ગણી કરવી. એ રીતે સ્તંભનું લક્ષણ શિલ્પિઓએ બજાવું. ૧૧-૧૫

(સાંધાર) મહાપ્રાસાદોના પ્રાચીવ મંડપનું ઉદયમાન—

૧ રાજસેનક નરપીઠસ્ય ચોર્ધ્વં તુ ઉત્તરઋસ્ય મસ્તકમ્ ।

૨ વેદિકા કૃત્વા દશ ઠિ સાર્દાંશાન્ ભાગૈકં રાજસેનકમ્ ॥ ૧૬ ॥

૦૧૧ આસનપદ

૪ સ્તંભ

૦૧૧ ભરણું

૧ સર

૧૧ પાટ

—

૧૦૧

વેદિકા ચ દ્વિભાગા તુ ભાગાર્ધાસનપટ્ટકઃ ।

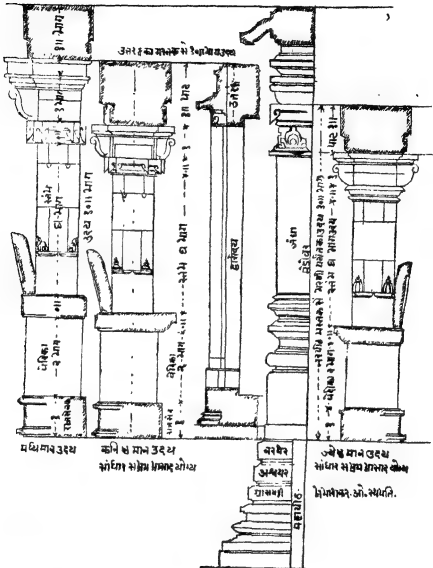
સ્તંભશ્ચૈવ ચતુર્ભાગો ભાગાર્ધે ભરણં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

શરં ચ ભાગેનૈકેન પટ્ટશ્ચ સાર્દાભાગકઃ ।

કન્યસં ચ સમાખ્યાતં મધ્યમં શૃણુ સાંપ્રતમ્ ॥ ૧૮ ॥

મહાપ્રાસાદના મહાપીઠના નરથરના મથાળાથી દ્વારપરના ઉત્તરંગના મથાળા સુધીની ઉંચાઈ મુખપ્રાચીવ મંડપની સાડાદશ ભાગની કરવી. તેમાં એકતું રાજસેનક, બે ભાગની વેદિકા (જંઘાવેણી રાશીયુ), અરધા ભાગનો આસનપટ્ટ (આસરોટ) કરવો. તે ઉપર ચાર ભાગનો ઉંચો સ્તંભ કરવો. અરધા ભાગનું ભરણું, એક ભાગનું સર, અને દોઢ ભાગનો પાટ બડો કરવો. એ રીતે મંડપના ઉદયનું કનિકમાન કહ્યું છે. મધ્યમ માનનો ઉદય કહ્યું. છું તે સાંભળો. ૧૬-૧૭-૧૮

સાધાર અને નિરંધાર પ્રાસાદો ના મંડપર તાથે મંડપના ઉદયનો સમન્વય

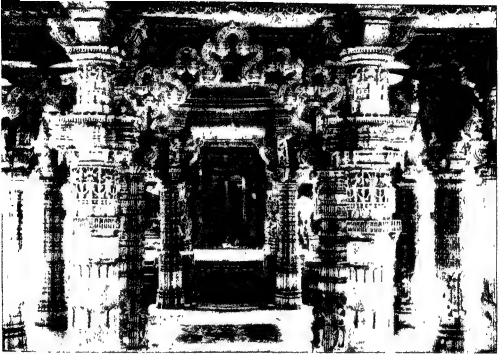

(નિરંધાર) પ્રાસાદોના શ્રીક મંડપનો ઉદય—

નરપીઠસ્ય ચોર્ધ્વં તુ કૂટ છાદ્યસ્ય મસ્તકમ્ ।

કૃત્વા દશ ચ સાર્દ્ધાંશાન્ પૂર્વમાનેન મધ્યમમ્ ॥ ૧૯ ॥

(નિરંધાર) પ્રાસાદોમાં પીઠના નરથરના મથાળાથી છળના મથાળા સુધીની શ્રીક મંડપની ઉચ્ચાઈમાં સાડાદશ ભાગ કરવા. તેમાં ઉપર કહેલા માન પ્રમાણે રાજસેન કે વેદિકા સ્તંભાદિ કરવાં. આ મધ્યમાન બાજુવું. ૧૯

આણું શ્રીગજેન્દ્રજીનો મંદિર, ગાંધીનગર, જોડિશક તોરણ અને દ્વાર (અધ્યાય ૧૦)

ପ୍ରଥମ ବିଗ୍ରହ ମୂର୍ତ୍ତି (ଅଧ୍ୟାୟ ୧୦)

(સાધાર) મહાપ્રાસાદના ત્રીકમંડપના ઉદ્યનું ધીજી' માન—

નરપીઠસ્ય ચોર્ધ્વં તુ યાવદ્ મરણીમસ્તકમ્ ।

માગાશ્ચ દશસાર્દાંશા જ્યેષ્ઠમાનં વિધીયતે ॥ ૨૦ ॥

(સાધાર) મહાપ્રાસાદના મહાપીઠના થરથરના મથાળાથી મંડોવરની ભરણીના મથાળા સુધીના ત્રીક મંડપના ઉદ્યનના સાડાદશ ભાગ કરવા. તેમાં ઉપર કહેલા માન પ્રમાણે રાજસેનક વેદિકા સ્તંભાદિ કરવાં. આ જ્યેષ્ઠ માન બાણુવું.^૧ ૨૦

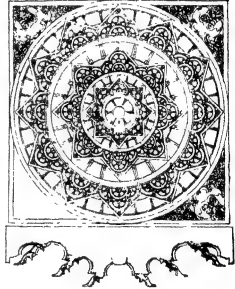
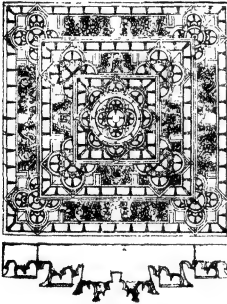
મંડપના વિતાન ધુમટનાં ત્રણ વિધાનો—

મંડપાનાંસમસ્તાનાં મધ્યે કુર્યાદ્વિતાનકમ્ ।

આદ્યોત્પત્તિસમં સવ-વિતાનાનાં તુ લક્ષણમ્ ॥ ૨૧ ॥

વિતાનાનિ વિચિત્રાણિ ભિન્નાન્યુત્તિસ્તકાનિ ચ ।

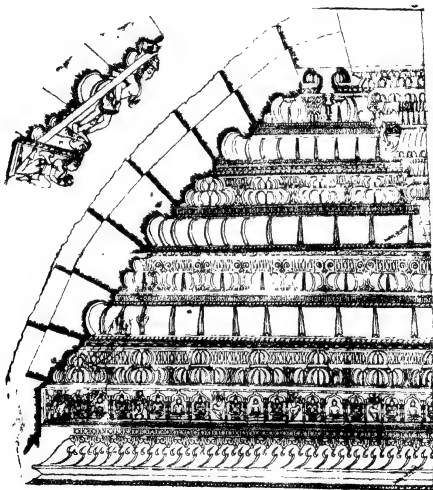
સમતલ્લાનિ જંગ્યાનિ ઉદિતાનિ ત્રિધા ક્રમાત્ ॥ ૨૨ ॥

વિતાનનો પ્રકાર—સિમ્હાન્યુત્તિમા--તલદર્શન અને ઉદદર્શન

૧. નિર્ધાર કે સાધાર પ્રાસાદના જર્જરુદના મંડોવરના થરે પ્રમાણે ગૂઢ મંડપના થરવાળાનો મંડોવર કરવો. પરંતુ જે ત્રીક મંડપ કરવો હોય તો કહેલા અખમાન પ્રમાણે ઉદય બાણુવો. પરંતુ તેમાં અંદરના ચાંમલાના છાંડ તો કુંમકેન સમાકુંમીના કહેલા સૂત્ર પ્રમાણે રાખવા. સાધાર પ્રાસાદોમાં શ્લોક ૧૬-૧૭ અને ૨૦ પ્રમાણે ત્રીક મંડપનો ઉદય કરવો. આ રીતના કાર્યમાં સુવ શિલ્પિએ થરકંબ થવા ન દેવા. તારંમાર્ગ આ યો. ૧૮

ચૂદમંડપ, ત્રીકમંડપ, નૃત્યમંડપ, પ્રાચીવાહિ મંડપો એવા સમસ્ત પ્રકારના મંડપોની અંદર ઉપર વિતાન ધુમટ કરવા. સર્વ વિતાનના લક્ષણોની ઉત્પત્તિ સમસરખા છાતીયા ઢાંકવાની પ્રથાથી શરૂ થઈ. વિતાન=ધુમટો વિચિત્ર પ્રકારના (અનેક) કહ્યા છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય છે. પહેલો ક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્ત, બીજો સમતલ અને ત્રીજો ઉદિત એમ ત્રણ ક્રમ મુખ્ય બાબવા. ૨૧-૨૨

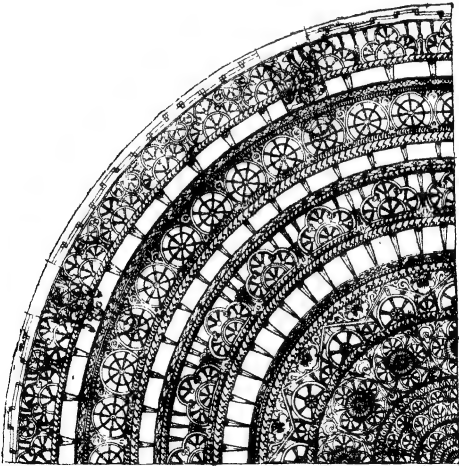
બગાણુ અને કોતરથી અલંકૃત થરોવાળા વિતાન (ધુમટ)નાં દર્શન અને ઉદ્દર્શન. ઉદિત (૧)

પ્રમાણે છે. સોમનાથજીના જૂના કે નવા મંદિરમાં પણ આમ છે. સાધાર પ્રાસાદના સ્તંભાદિના ચરમેળ માટે કુંભકૈન સમાકુંભી-સ્તંભશિરં ચ જંઘયોઃ કહેલ છે. એટલે કુંભા બરાબર કુંભી અને ચાંકલો, બરણું અને સરૂ જાંગીના મથાળામાં સમાવવું. અને પાટ ઉદ્દમમના થરમાં સમાવનાં. આ સૂત્ર મેરૂમડોવરને લાગુ પડે છે. અન્યને નહિ. (નિરંધાર પ્રાસાદને નહિ).

(૧) ક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્ત એટલે ધ્રુમટના થરો ઉપર કોલ જેમ ઉપર ચઢીને પાછો નીચે ઉતરી પાછા ઉપર ચઢીને ઢંકાય તે ક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્ત.

(૨) સમતલ એટલે સીધા છાતીયાની જેમ ઢંકાય તે સમતલ. તેમાં છાતીયા સાદા રાખે છે કે પછી તેમાં પટ્ટની આકૃતિ જેવું થોડા ઉપાડવાળું કોતરકામ કરે છે. તેને સમતલ પ્રકાર કહેવા.

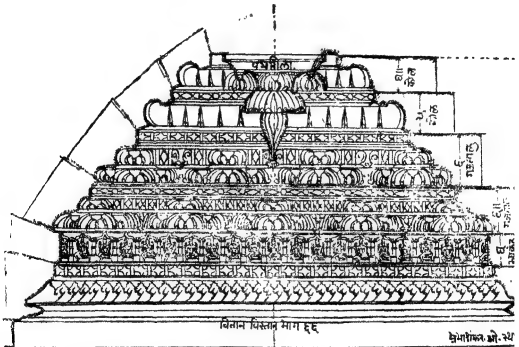
(૩) ઉદિત એટલે ધ્રુમટના થરો કોલ કાચલા ગવાળુના થરોથી ઉંચું ઉંચું કરી ઢંકાય. અગર સાદા ગલતાના થરોથી પણ ધ્રુમટ થાય. તેના મધ્યમાં પદ્મશિલા ઝુંબર જેવી લટકતી થાય. તે ઉદિત ત્રીજો પ્રકાર જાણવો.

ગવાળુ કે.જથી અલંકૃત ચિતાન (ધ્રુમટ)નું તરકરશન ઉદિત (૨)

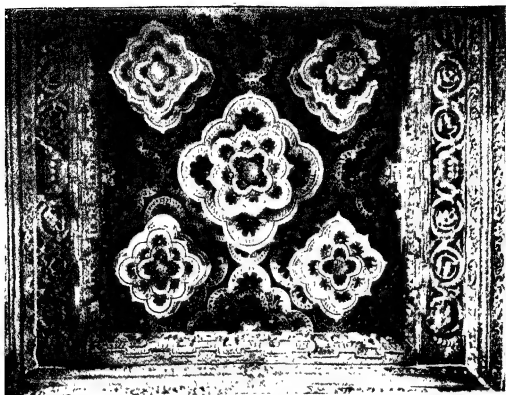
વિતાન ધુમટના ઉદયના થરોનું ઉદિતાન પ્રકારનું માન કહે છે—

- ૭ ઠણીદરી ઉદયો વિસ્તારદેન વૃષ્ટિભિર્વિભાજિતે ।
 ૪ રૂપકંઠ કર્ણદર્દરિકા કાર્યા સપ્તભાગપ્રમાણતઃ ॥ ૨૩ ॥
 ૬ ॥ ગજતાલુ-૧ રૂપકંઠશ્વતુર્ભાગઃ પોઢશવિદ્યાધરયુક્ ।
 ૬ ગજતાલુ-૨ ગજતાલુ પદ્મભાગં તુ સાર્દપદ્મભાગકં તથા ॥ ૨૪ ॥
 ૫ કોલ-૧ પંચભાગં ભવેત્ કોલઃ ચતુઃસાર્દશતુર્થકઃ ।
 ૫ ॥ કોલ-૨ એવં તુ કારયેન્નિત્યં વિતાનનૈકમંડિતમ્ ॥ ૨૫ ॥
 —
 ૪૪

ગજતાલુ (ગજાણુ) અને કોલાદિ થરો યુક્ત વિતાન (ધુમટ) તેના વિસ્તાર વિભાગ ૬૬
 અને ઉદયવિભાગ ૪૩— (વિતાનનું દર્શન અને ઉદદર્શન)

મંડપનો વિતાન ધુમટ પહોળાઈથી અર્ધ ઉચો કરવો. તે પહોળાઈના છાસક (૬૬) ભાગ કરવા. તેની ઉંચાઈમાં તેત્રીશ ભાગ કહે છે. (પાટ ઉપર હાંશોના થરો પછી) સાત ભાગની ઠણીદાદરી, ચાર ભાગનો રૂપકંઠ-તેમાં (આઠ અગર) સોળ વિદ્યાધરોનાં રૂપો નીકળતાં કરવાં. ગવાળુ=કાચલાનો થર છ ભાગનો, તે પર બીજો થર સાડા છ ભાગનો બાડો. તેના પર પાંચ ભાગનો કોલનો થર કરી તે પર ચોથો થર સાડાચાર ભાગનો ગવાળુનો કરવો. ઉદિત વિતાનની હંમેશ

સિમ્હા-સુશિખાનિ પ્રકારનો વિતાન (છત)

આણુ

અ. ૧૦

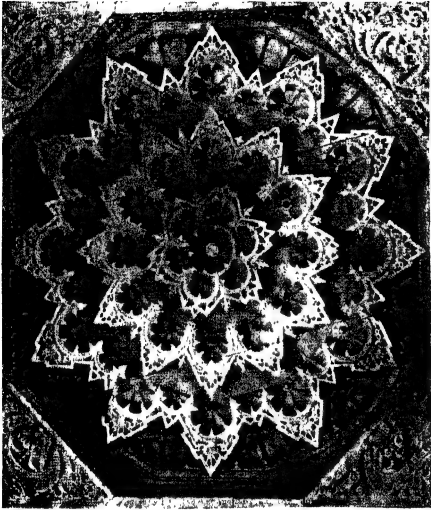

સમતલાનિ-વિતાનનો પ્રકાર (છત) આણુ

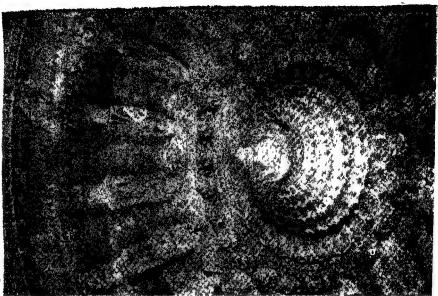
અ. ૧૦

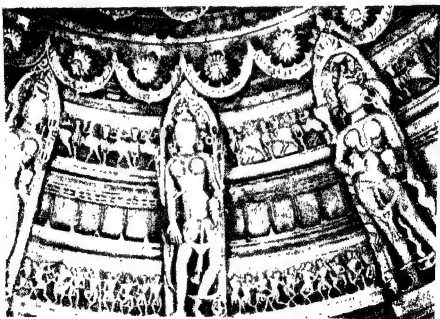
ଓଡ଼ିଆନି ପ୍ରକାରନୋ ବିତାନ-ଧୁମଟ (ଆଧୁ)

(શિખરિશિખર મકાનનો કળામય ચિત્રાન (કુમટ) દીપાલ્કર અ. ૧૦

આપ્તિની ઉત્તિની મહારની કામચ દાખા
(કુચ) પાસેના આને લાલકાની ઉત્તિ રૂપ
દાખાં ૫ અ. ૧૮

ઉત્તિની મહારની કામચ દાખા (કુચ) રૂપ કામ
આને (અર્ચના) આપ્તિ મહારની દાખા
દાખાં ૫ અ. ૧૯

એ વિધ એ રીતે થાય છે. વિતાન અનેક રીતે સુશોભિત (આકાશના તારામંડપ જેવો) કરવો.^૧ ૨૩-૨૪-૨૫

પુષ્પકાદિ મંડપો—

પુષ્પકોડ્ય ચતુઃપૃષ્ઠા સુમદ્રો સ્તંભદ્વાદશ ॥

પુષ્પકાદ્ દ્વૌ દ્વૌ હીનાઃ સ્યુર્મંડપાઃ સપ્તવિંશતિઃ ॥ ૨૬ ॥

૧ ૨ ૩ ૪
પુષ્પકઃ પુષ્પમદ્રશ્ચ સુદ્રત્તોડ્યતનન્દનઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
કૌશલ્યો બુદ્ધિસંકીર્ણો ગજમદ્રો જયાવહઃ ॥ ૨૭ ॥

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
શ્રીવત્સો વિજયશ્ચૈવ વાસ્તુકીર્તિઃ શ્રુતિજયઃ ।

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
યજ્ઞમદ્રો વિશાલશ્ચ સુશ્રેષ્ઠઃ શત્રુમર્દનઃ ॥ ૨૮ ॥

૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
ભાગપંચો નંદનશ્ચ માનવો માનમદ્રકઃ ।

૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
સુગ્રીવો સરિતશ્ચૈવ કર્ણિકારઃ શતર્દિકઃ ॥ ૨૯ ॥

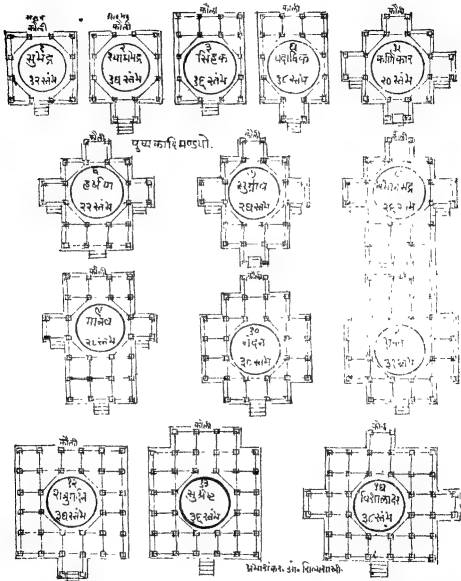
૨૫ ૨૬ ૨૭
સિંહશ્ચ સિંહમદ્રશ્ચ સુમદ્રશ્ચ તથૈવ ચ ।

ઇત્યેતે મંડપાઃ પ્રોક્તાઃ સપ્તવિંશતિઃ સંખ્યયા ॥ ૩૦ ॥

૧ વિતાન એટલે આકાશ, ચંદરવો. મંડપનું વિતાન, આકાશ. ધુમટ, છત. શ્લોક ૨૩ થી ૨૫ માં કહેલા કોલકાચલાના ભાગો સામાન્ય રીતે કલા છે. વિતાન અનેક પ્રકારના થાય છે. અર્ધાંશના પાટ પર સોળ કે બીસીસ કાંશો મુકી કણ્ઠીદાદરીનો થર સર્વમાં થાય છે. તે પર રૂપકંઠનો થર ગોળ થાય છે. તેમાં કોઈ માસના મુખો કરે છે. કોઈ દેવ દેવી-ઓનાં રવરૂપો કરે છે. કોઈ દશ્યો કરે છે. જૈન મંદિરમાં ચોવીસ તીર્થંકરો તેમના પક્ષ-પશુથી સાથે ફરતા તે થરમાં કરે છે. હવે આ થર પછી વિવિધ થરો થાય છે. કેટલાક કોલનો એક થર અને એક કાચલાનો એક થર. કોઈ એ થર કોલના અને એક કાચલાનો, કોઈ ત્રણ થર કોલના અને પછી કાચલાનો થર ચઢાવે છે. મધ્યમાં પદ્મશિલા ચઢાવે છે. જેને લોકભાષામાં ઝુમ્મર કહે છે. કોલકાચલાના થરો ચઢાવી સંકેતી મધ્યમાં પદ્મશિલા કોતરકામવાળી લટકતી થાય છે. પદ્મશિલા રથાપન કરવાનું મુદ્દર્પ વિધિથી કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે. કારણ કે તે ધુમટનો છેલ્લો પાયાથી ચઢાવવામાં બધું જોખમ રહેલું છે.

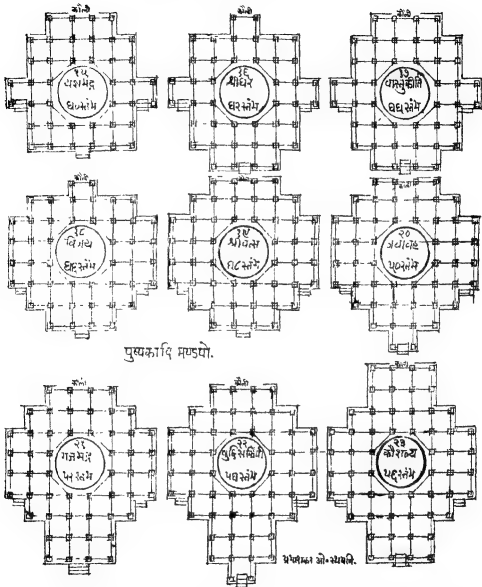
વિતાનના વિવિધ ૧૧૧૩ પ્રકારો શિલ્પપ્રોએ કલા છે. કોલકાચલાના થરોના વિતાન (ધુમટ) થાય એટલું જ નહિ પરંતુ લુખો પર લુખો (લામસા)ના નીકળાથી સંકેતી, અમર માળો પર મળેલા ચઢાવી, ગોળ અમર ચારે બાજુથી સંકેતી વિતાન (ધુમટ) થાય છે. ધુમટનું સાદું કામ કરવાનું હોય તો ગોળ થર પર ચલતા (પુષ્પકંઠ) જેવા થરો

પુષ્પકાંઠિ ૨૭ મંડપ સ્વરૂપ--(૧)

પાંચસાત ઉપરઉપર નીકાળા કાઠી ચઢવી, સંકેતી ઉપર પદ્મશિલા રચાવન કરે છે. બ્રહ્મગૃહમાં તો લગભગ જુના મંદિરોમાં આજ પ્રયાઃ હતી, વિતાન શબ્દ અને તેની કૃતિ શિલ્પવર્ગમાં નિરમૂત થતી જાય છે. કારણ કે મુસ્લીમ રાજ્યકાળ પછી, આપણી શિલ્પ-શૈલીમાં ફેટલાક ફેરફારો થયા છે. ધુમટ બીજકુલ સાદા અંદર બહાર થવા માંડ્યા, તોરણનું સ્થાન કમાને લીધું. વિતાનના જાણ લાગ ઉપર સવરણ=શામરણ કરવાનું વિધાન શસ્ત્રોક્ત છે. શામરણના બદલે સંન્યાસીના મરતક જેવા સાદા જોળુ ધુમટ થવા માંડ્યા. જો કે હજુ સંવરણ શિલ્પકારો કરી રહ્યા છે તેટલું શુભચિન્ન છે.

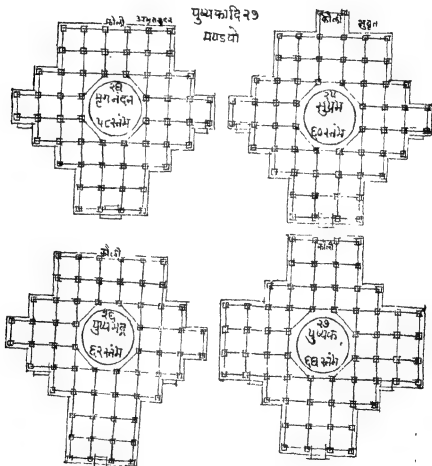
પુષ્પકાદિ મંડપ સ્વરૂપ—(૧)

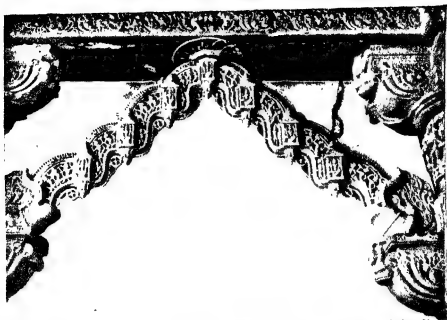
પ્રથમ પુષ્પક નામનો ચોસઠ સ્તંભોનો મંડપ બાણુવો. તેમાંથી બબે સ્તંભો બનુકમે ઓછા ઓછા કરવાથી સત્તાવીશમે સુભદ્ર નામનો મંડપ બાર સ્તંભો બાણુવો. એ રીતે પુષ્પકાદિ સત્તાવીશ મંડપોનાં નામ કહું છું : ૧ પુષ્પક (૬૪ સ્તંભ), ૨ પુષ્પભદ્ર (૬૨ સ્તંભ), ૩ સુવ્રત (૬૦ સ્તંભ), ૪ અમૃતનંદન (૫૮ સ્તંભ), ૫ કૌશલ્ય (૫૬ સ્તંભ), ૬ બુદ્ધિસંકીર્ણ (૫૪ સ્તંભો), ૭ ગજભદ્ર (૫૨ સ્તંભ), ૮ જયાવહ (૫૦ સ્તંભો), ૯ શ્રીવત્સ (૪૮ સ્તંભ), ૧૦ વિજય (૪૬ સ્તંભો),

૨૧ વાસ્તુકીર્તિ (૪૪ સ્તંભો), ૧૨ શ્રુતિજય (૪૨ સ્તંભો), ૧૩ યજ્ઞભદ્ર (૪૦ સ્તંભો), ૧૪ વિશાલ (૩૮ સ્તંભ), ૧૫ સુશ્રેષ્ઠ (૩૬ સ્તંભ), ૧૬ શત્રુમર્દન (૩૪ સ્તંભ), ૧૭ ભાગ્યંથ (૩૨ સ્તંભ), ૧૮ નંદન (૩૦ સ્તંભો), ૧૯ માનવ (૨૮ સ્તંભો), ૨૦ માનભદ્રક (૨૬ સ્તંભ), ૨૧ સુશ્રીવ (૨૪ સ્તંભ), ૨૨ હરિત (૨૨ સ્તંભો), ૨૩ કર્ણિકાર (૨૦ સ્તંભ), ૨૪ શતધિક (૧૮ સ્તંભો), ૨૫ સિંહ (૧૬ સ્તંભ), ૨૬ સિંહભદ્ર (૧૪ સ્તંભો), ૨૭ સુભદ્ર (૧૨ સ્તંભો) એમ તેનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.^૧ ૨૬-૩૦

પુષ્પકાદિ મંડપ સ્વરૂપ—(૩)

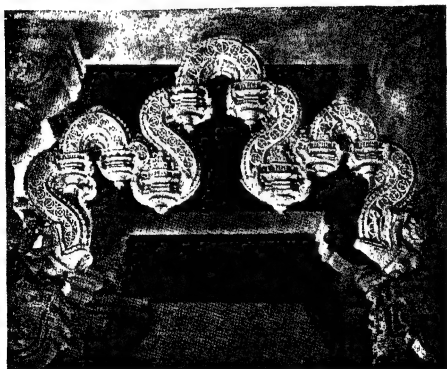

૧ પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોનાં લક્ષણો અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૬માં બહુ ૨૫૯ વિગતથી સ્વરૂપો આપેલાં છે. સમરભિય સૂત્રધાર અ. ૬૭માં આ મંડપોના નામો અને સ્વરૂપો આપેલાં છે. પણ તે અરપ્ત છે મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૭૦માં નામો અને સ્તંભ સંખ્યા આપેલાં છે. વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં પણ સત્તાતીસ મંડપોનાં નામ સંખ્યા આપેલાં છે. પરંતુ સ્વરૂપ આપેલાં નથી.

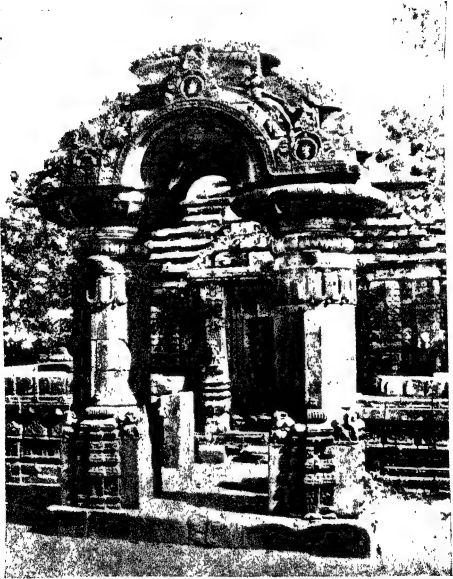
મહામુખ કળામય તોરણ

દીપાલ્કી

કળામય હીરોલિક પ્રભવતું તોરણ

દીપાલ્કી

આરિસા ભુવનેશ્વરના તોરણનો પ્રકાર

દીપાભ્યંક

બીજ પ્રકારના મેર્વાદિ પચ્ચીશ મંડપો કહે છે—

મેર્વાદીંશ્ચ પ્રવક્ષ્યામિ પંચવિંશતિમંડપાન્ ।

ગીત્તિદ્વારપ્રાગ્રીવાંશ્ચ ભૂમિકાં માંડમુચ્છ્રયમ્ ॥ ૩૧ ॥

તેવાં શંકડસ્ય સંસ્થાને કર્તવ્યં શાસ્ત્રપારગૈઃ ।

एकभूमिं द्विभूमिं वा गर्भसूत्रानुसारतः ॥ ३२ ॥

હવે હું મેરૂ આદિ પચ્ચીશ પ્રકારના મંડપ કહું છું. તેમજ ભિત્તિયુક્ત દ્વારવાળો પ્રાગ્રીવ (પ્રવેશ) મંડપ, ભૂમિ-મજલા અને માઠની ઉંચાઈ કહું છું. મંડપોના ખડો એક ભૂમિવાળા અથવા બે ભૂમિવાળા, પ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને શિલ્પશાસ્ત્રના પારગામી શિલ્પિઓએ કરવા. ૩૧-૩૨

મેર્વાદિ મંડપોનાં લક્ષણો—

લક્ષણાનિ સમોક્તાનિ કથયામિ સમાસતઃ ।

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे अष्टधा प्रविभाजिते ॥ ३३ ॥

द्विभागं च भवेन्मध्ये चतुष्कया संवृते धरैः ।

अलिङ्गं भागिकं कुर्याद् द्वादशस्तंभैः शोभितम् ॥ ३४ ॥

હવે હું મેર્વાદિ મંડપોનાં લક્ષણ કહું છું. સમચોરસ ક્ષેત્રના આઠ ભાગ કરવા. તેમાંથી વચલા ચાર વિભાગનું એક પદ કરી ફરતી ચારે દિશામાં બધે ભાગની પહોળી ચતુષ્કકા કરવી. અને તે ચતુષ્કકા=અલિંગ=એકેક ભાગ નીકળતી કરવી. પહેલો મંડપ બાર સ્તંભવાળા કરવો. ૩૩-૩૪

બીજે અને ત્રીજે મંડપ—

द्वितीयो विंशतिस्तंभै-रष्टाविंशतिभिः परैः ।

भद्रं तु भागनिष्कासं षड्भागं चैव विस्तरे ॥ ३५ ॥

બીજે મંડપ વીશ સ્તંભોનો અને ત્રીજે મંડપ અક્ષવીશ સ્તંભોનો બાબુવો. તેમાં એકેક ભાગ ભદ્રનો (આલંદ=ચોડીનો) કરવો. આ મંડપો (છત્રીશ ભાગના ક્ષેત્રમાં છ ભાગ વિસ્તારમાં કરવા. ૩૫

ચોથો મંડપ—

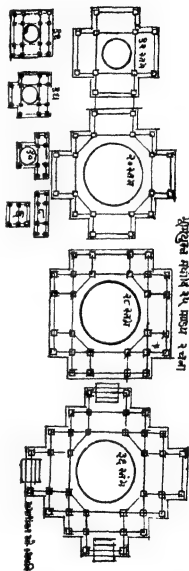
प्रतिभद्रं ततो भागे चतुर्भागं तु विस्तरम् ।

द्विभागायामविस्तारः प्राग्रीवः स्याच्चतुर्दिशि ॥ ३६ ॥

(સોળ પદમાં બાર સ્તંભોવાળા મંડપને ચારે તરફ) ચાર ભાગ વિસ્તારનો એક ભાગ નીકળતો પ્રતિભદ્ર કરવો. અને તેમાંથી આગળ (એક ભાગ) નીકળતી અને બે ભાગ લાંબી પહોળી ચતુષ્કકા-પ્રાગ્રીવ અલિંગ ચોતરફ કરવી. (આ રીતે ચોથો મંડપ છત્રીશ સ્તંભોનો બાબુવો). ૩૬

ભામિયુક્ત મેવાદિ પચ્ચીશ મંડપ રચના—

क्र.सं.	ग्रंथ	पृ.सं.	वर्ग	मूल्य
१	अथर्ववेद	१४	प्रथम	३६ २८
२	विश्वकोष	६६	३६	३०
३	संस्कृतविद्या	६८	३६	३२
४	प्रतापवर्धन	७०	३६	३४
५	पुष्पावली	७२	३६	३६
६	महाभारत	७४	३६	२८ १०
७	भूतलोक	७६	३६	२८ १२
८	पुष्पावली	७८	३६	२८ १४
९	शक्तिदेव	८०	३६	२८ १६
१०	सुरप्रिया	८२	३६	२८ १८
११	सतशृंग	८४	३६	२८ २०
१२	पृथ्वी	८६	३६	२८ २२
१३	कीर्तिपताक	८८	३६	२८ १२ १२
१४	महापद्य	९०	३६	२८ २० ६
१५	पद्मराज	९२	३६	२८ २० ८
१६	हर्षनारायण	९४	३६	२८ २० १०
१७	शृंगवली	९६	३६	२८ २० १२
१८	श्वेतवती	९८	३६	२८ २० १४
१९	रत्नकूट	१००	३६	२८ २० १२ ४
२०	होमकूट	१०२	३६	२८ २० १२ ६
२१	महाभारत	१०४	३६	२८ २० १२ ८
२२	विभवान	१०६	३६	२८ २० १२ १०
२३	कलास	१०८	३६	२८ २० १२ १२
२४	मंदार	११०	३६	२८ २० १४ १२
२५	मेरु	११२	३६	२८ २० १६ १२

દ્વાદશશતસ્તંભાથ ભૂમિકા પંચધોચ્છ્રૂતા ।

મેરુમંડપ ઉક્તશ્ચ દ્વિમૌમોર્ધ્વં ચ માંડતઃ ॥ ૩૭ ॥

એકસો બાર સ્તંભવાળો પાંચ મળલાવાળો મેરુમંડપ બાબુવો. તે બે મળલાની ઉંચાઈ ઉપરનો કરવો. તે ૫૨ માઠ કરવો. ૩૭

દ્વૌ દ્વૌ સ્તંભૌ હ્રસ્વયોગાદ્ મંડપાઃ સ્યુર્યાધાક્રમમ્ ।

ચતુઃષ્ઠિસ્તંભકાન્તં મંડપાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૩૮ ॥

એકસો બાર સ્તંભોથી બળે. સ્તંભ બોછા બોછા ક્રમથી કરતાં ચોસઠ સ્તંભો સુધીના પચ્ચીસ મંડપો થાય (એમ ચોસઠ સ્તંભોવાળો બે ભૂમિનો ત્રિલોકવિજય મંડપ બાબુવો.) ૩૮

‘છાદ્યાદર્ધ્વં દ્વિપદં સ્યાત્ તથા વૈ પદ્મસંભવે ।

જંઘાડર્ધે તુ તથા કાર્યા નવધા પંચલક્ષણમ્ ॥ ૩૯ ॥

જંઘોત્સેધં સમોદયં ષોડશાંશં સમોર્ધ્વતઃ ।

ઉત્તરોત્તરસૂત્રેણ વાઘપટ્ટાન્ન^૧ સંશયઃ ॥ ૪૦ ॥

ગર્ભચ્છાદ્યં તત્સેધસ્થા શાસ્ત્રા.....

તત્ક્ષેત્રસ્ય.....ઉક્તં વાઘપદં ન સંશયઃ ॥ ૪૧ ॥

મંડપાગ્રે દ્વિતીયસ્તુ તૃતીયસ્તુ યદા ભવેત્ ।

દ્વારસ્ય વિક્રમે (?) યસ્ય દ્વારપટ્ટં ન સંશયઃ ॥ ૪૨ ॥

દ્વારસ્યાર્ધે ત્રિભાગે વા યાવદ્^૨ દશાંશં વિધીયતે ।

દોષસ્તત્ર સમાખ્યાત-સ્તાલભેદોડન્યથા ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

અર્લિદાશ્ચોપર્લિદાશ્ચ *ભ્રમસૂત્રાનુસારતઃ^૪ ।

વાઘદ્વારં તુ કર્તવ્યં કિંચિન્મૂલાધિકં શુભમ્ ॥ ૪૪ ॥

(સજ્જમ મહાપ્રાસાદોભો) છબ સુધીમાં ઉપર બે પદની નીકળતી ચતુષ્ઠિકાની રચનાવાળા મંડપનું નામ ‘પદ્મસંભવ બાબુ’. જંઘાના અર્ધભાગ સુધીમાં નવ ભાગમાં પાંચ લક્ષણ બાબુવાં. જંઘાની ઉંચાઈ બરાબર ઉઘથ કરવો, કે સોળસો ભાગ ઉપર લઈ જવો (?) એમ ઉત્તરોત્તર સૂત્ર બહારના પદોની ઉંચાઈ સંશય

૧. શ્લોક ૪૦ થી ૪૪ સુધીના ચાર શ્લોકના પાઠ બેદની રચણ. કોષ વિદ્યાન શિષ્ય પાસેથી મળે તો નવી આવૃત્તિમાં સુધાર સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

૨. પદાન્નઃ - પાઠાન્તર. ૩. દ્વારજાલગચ્છાકૈ - પાઠાન્તર.

૪. સમસૂત્ર - પાઠાન્તર. ૫. ગર્ભસૂત્રાનુસારતઃ - પાઠાન્તર.

વગર રાખવી—ગર્ભગૃહની ઉંચાઈ બરાબર ચતુષ્ઠિકા કરવી. તેની શાખા.....
.....તે ક્ષેત્રની.....કહેલી છે. બહારના પદ પ્રમાણે રાખવામાં સંશય ન
કરવો. મંડપની આગળ બીજી અને ત્રીજી એમ (ચતુષ્ઠિકા) કરવી. દ્વારના સમ-
સૂત્રમાં દ્વારપટ્ટ=ઉત્તરંગ એક સૂત્રમાં રાખવા. પરંતુ દ્વારના અર્ધો કે ત્રીજા કે
દશમા ભાગે બળીયાં કે ગવાક્ષ=ગોખલા કરવા. પણ તે સર્વ ગવાક્ષ-ગોખલા
એક તાલમાં રાખવા. તેમાં તાલ ભેદ થાય તે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. અલિહ=
ચતુષ્ઠિકા અને નીકળતી ચતુષ્ઠિકા કરતી સમસૂત્રમાં અને ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને
કરવી. બહારનું પ્રવેશ=સિંહદ્વાર કંઈક (મૂળ દ્વારથી) મોટું કરવું તે શુભ છે. ૩૬-૪૪

મેરૂ આદિ પચ્ચીશ મંડપનાં નામ—

ગર્ભસ્થાનુસારેણ મંડપં કારયેદ્ બુધઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
મેરુ-મંદાર-કૈલાસા દિમવાન્ ગંધમાદનઃ ॥ ૪૫ ॥

૬ ૭ ૮
હેમકૂટો રત્નકૂટઃ શ્વેતો વૈ શૃંગવાંસ્તનઃ ।

૯ ૧૦ ૧૧
ઈંદ્રનીલઃ પદ્મરાગો મદાપદ્મસ્તથા પરઃ ॥ ૪૬ ॥

૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
કીર્તિપતાક-પૂર્ણાગ્નૌ શતશૃંગઃ સુરપ્રિયઃ ।

૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯
શાંતિદેહશ્ચ પુણ્યાત્મા ભૂર્ભુવઃસ્વઃ સન્માર્ગકઃ ॥ ૪૭ ॥

૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩
પ્રતાપ-તેજોવર્ધનૌ વિમાનઃ પદ્મસંભવઃ ।

૨૪ ૨૫
લક્ષ્મીવિલાસો વિજ્ઞેય-સૈલોક્યવિજયસ્તથા ॥ ૪૮ ॥

પંચવિંશતિરિત્યુક્તા મેર્વાદ્યા મંડપાસ્તથા^૧ ।

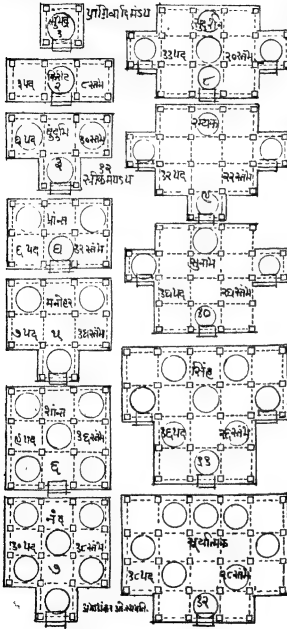
પ્રાસાદસ્પાગ્રતઃ કાર્યા વ્લાણકસ્ય ચોપરિ ॥ ૪૯ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને વિદ્વાન શિષ્યએ મંડપની રચના કરવી તે
મેરૂમંડપનાં નામ કહે છે: ૧ મેરૂ, ૨ મંદાર, ૩ કૈલાસ, ૪ દિમવાન, ૫ ગંધ-
માદન, ૬ હેમકૂટ, ૭ રત્નકૂટ, ૮ શ્વેતશૃંગ, ૯ ઈંદ્રનીલ, ૧૦ પદ્મરાગ, ૧૧ મહાપદ્મ,
૧૨ કીર્તિપતાક, ૧૩ પૂર્ણાગ્નિ, ૧૪ શતશૃંગ, ૧૫ સુરપ્રિય, ૧૬ શાંતિદેહ, ૧૭
પુણ્યાત્મા, ૧૮ ભૂર્ભુવઃસ્વઃ, ૧૯ સન્માર્ગ, ૨૦ પ્રતાપ, ૨૧ વર્ધમાન, ૨૨
વિમાન, ૨૩ પદ્મસંભવ, ૨૪ લક્ષ્મીવિલાસ અને ૨૫ ત્રૈલોક્યવિજય એ મેરૂ આદિ

૧. મેર્વાદિ પચ્ચીશ મંડપોનાં નામ અને તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ અપરાંજિતસૂત્ર
૧૮૮માં આપેલ છે.

પચ્ચીશ મંડપોનાં નામ બાણવાં. આ મંડપો તે પ્રાસાદની આગળ અને બાણજી ઉપર કરવા. ૪૫-૪૬

મેર્વાદિ મંડપો કયાં કયાં કરવા—

નિર્ગૂદાગ્રે ત્રિક: પ્રોક્ત:

સ્તસ્યાગ્રે નૃત્યમંડપ: ।

રાજદ્વારે પ્રતોલ્યગ્રે

વાપીદ્વારાગ્રે એવ ચ ॥૫૦॥

દેવાગારે જગત્યગ્રે

જગતીદ્વારકે વિદુ: ।

ઇત્યુક્તા સર્વસ્થાનેષુ

મેર્વાદિમંડપાસ્તથા ॥૫૧॥

પ્રાસાદની આગળ ગૂદ મંડપ કરવો. તેનાથી આગળ ત્રિકમંડપ (ચોકીમંડપ), તેનાથી આગળ નૃત્યમંડપ કરવો. આ ત્રિકમંડપ, નૃત્યમંડપ, આ પ્રકારના મંડપોની રચનાને કરવો. રાજપ્રાસાદની આગળ, પ્રતોલ્યાની આગળ, વાવના મુખ આગળ, દેવમંદિર; જગતી આગળ કે જગતીના દ્વાર આગળ, ઇત્યાદિ સર્વ સ્થળોએ એ મેરૂ આદિ મંડપોની રચના કરવી. ૫૦-૫૧

સંવરણાશ્ચ કર્તવ્યા—

જ્ઞાઘકૂટપંટાન્વિતા: ।

માદોઽપિ તાદશ: કાર્યો

યાદશો મેરુમંડપ: ॥૫૨॥

પ્રાશીવાદિ બાર મંડપનાં સંવરણ મંડપની ઉપર છાજલી ઉદ્દગમ કૂટ ને ઘંટાવાળી સંવરણ (શામરણ) કરવી. માઠ પછી મેરૂ મંડપના જેવો કરવો. ૫૨

અતઃ પ્રાસાદતુલ્યા ચ દ્વિતીયા ધૂમિરૂર્ધ્વતઃ ।

તૃતીયા ચ પ્રકર્ત્તવ્યા પ્રાસાદસ્કંધહીનતઃ ॥ ૫૩ ॥

હવે પ્રાસાદના પ્રમાણે ધીજી ભૂમિની ઉપર ત્રિભૂમિ-મજલો કરવો. ૫૩ તે પ્રાસાદથી નીચે કરવો. ૫૩

મત્તવારણચ્છાદ્યં ચ સંવરણા વિતાનકમ્ ।

માંગણે માદરૂપાદ્યઃ કર્ત્તવ્યઃ શુભલક્ષણઃ ॥ ૫૪ ॥

મંડપોને કક્ષાસન (રાજસેનક વેદિકા તથા આસનપટ્ટાદિ કરવું. તે પર છાદ= ઢાંકણ=વિતાન કરી ઉપર સંવરણ કરવી. આ પ્રમાણે શુભલક્ષણવાળા મંડપોથી આગળ પ્રવેશ દ્વાર ઉપર માદ કરવો. ૫૪

વર્ધમાનાદિ ગૃહમંડપ—

^૧વર્ધમાનઃ ^૨સ્વસ્તિકા ^૩ગરુડઃ ^૪સુરનંદનઃ ।

^૫સર્વતોમદ્ર-^૬કૈલાસે-^૭ન્દ્રનીલા ^૮રત્નસંભવઃ ॥ ૫૫ ॥

૧ વર્ધમાન, ૨ સ્વસ્તિક, ૩ ગરુડ, ૪ સુરનંદન, ૫ સર્વતોમદ્ર, ૬ કૈલાસ, ૭ દ્વિન્દ્રનીલ અને ૮ રત્નસંભવ એમ આઠ ગૃહમંડપનાં નામ બહુવાં અને તે પ્રાસાદની આગળ કરવા. હવે તેનાં સ્વરૂપ લક્ષણ કહે છે—

^૧ચતુરસ્રો ^૨વર્ધમાનઃ ^૩સ્વસ્તિકો ^૪મદ્રસંયુતઃ ।

^૫ગરુડઃ ^૬સ પ્રતિરથઃ ^૭સુરાનન્દઃ ^૮મદ્રકોદકૈઃ ॥ ૫૬ ॥

^૧કર્ણાદયૈઃ ^૨સર્વતોમદ્રઃ ^૩કૈલાસો ^૪મદ્રકોદકૈઃ ।

^૫પ્રતિરથાન્દ્રનીલઃ ^૬ત્રિમિઃ ^૭સ્પાદ્રત્નસંભવઃ ॥ ૫૭ ॥

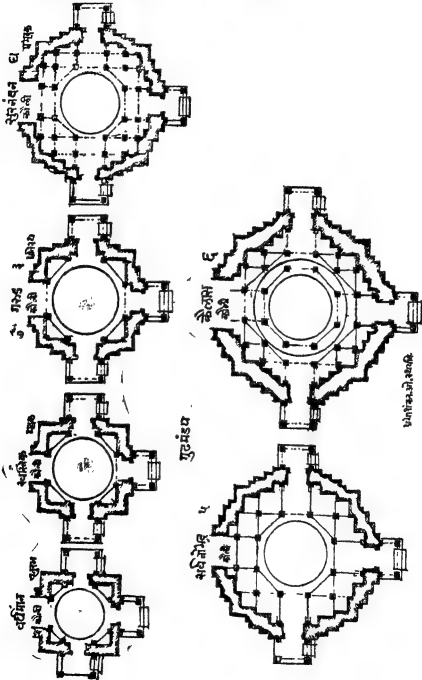
इत्यष्टौ च समाख्याता वर्धमानादिमंडपाः^૧ ।

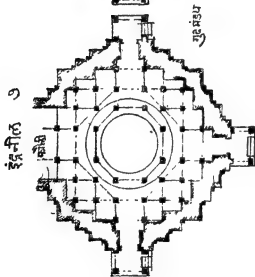
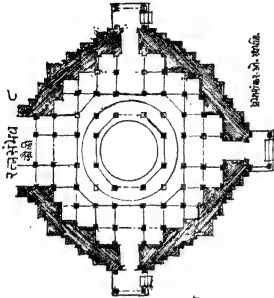
સપીઠમંડોવરાદિ-પ્રાસાદાકૃતિમેશ્વલા ॥ ૫૮ ॥

૧. અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૬માં પુષ્પકાદિ ૨૬ મંડપોનાં સ્વરૂપ લક્ષણો આપેલાં છે. સ. ૧૮૭માં વર્ધમાનાદિ આઠ ગૃહમંડપો સુબ્રાહ્મણ્ય દ્વારા ત્રિકમંડપોનાં સ્વરૂપનું લક્ષણ આપેલું છે. સૂત્ર ૧૮૮માં પ્રામીવાદિ પોદસમંડપો અને મેર્વાદિ પચ્ચીસ મંડપો (અર્થાત્ ૩૧ થી ૩૫ સુધીનાં) આપેલાં છે. સુરાસન પાંચ મંડપો; મદ્રાર્થ પાંચ મંડપો, પાંચ સજામંડપો, પાંચ રાજપૂતપાથ મંડપ અને ત્રણ જોખનાથ પાંચ મંડપો એ પચ્ચીસ મંડપો સ્તંભસંખ્યા સાથે કલા છે. તે ઉપરાંત નંદનાદિ આઠ મંડપો આપેલાં છે.

एकं वा त्रीणि वा कुर्याद् द्वाराणि कामदायकः ।

चतुष्किका याम्योत्तरे अग्रे वा वामदक्षिणे ॥ ५९ ॥

ગૃહમંડપ—(૨)

શિવનાદાદિ છ મહામંડપો—

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ મંડપાનાં યથાક્રમમ્ ।

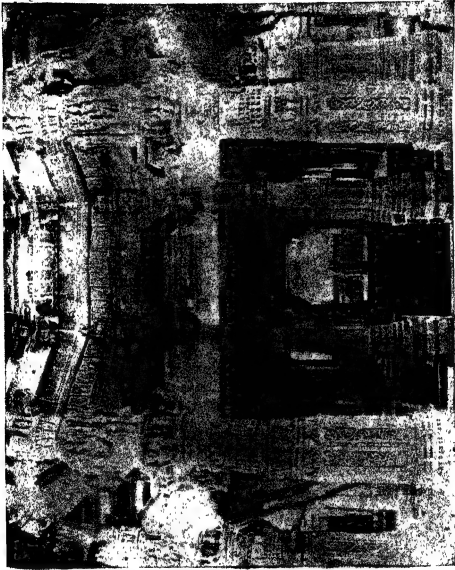
નામસ્વરૂપં માનં ચ પ્રયુક્તં વૃક્ષરાજસુ ॥ ૬૦ ॥

શિવનાદો^૧ હરિનાદો^૨—બ્રહ્મનાદસ્તથૈવ^૩ ચ ।

રવિનાદો^૪ સિંહનાદઃ^૫ પૃથ્વો^૬ મેઘનાદકઃ ॥ ૬૧ ॥

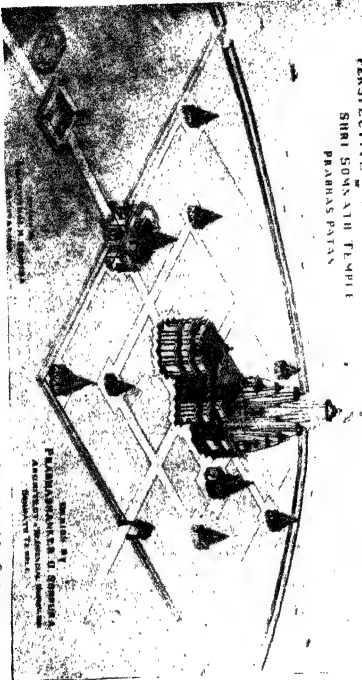
આઠ પ્રકારના ગૃહમંડપનાં સ્વરૂપ કહે છે: ચોરસ ગૃહમંડપને વર્ધમાન-૧ કહે છે, ભદ્રવાળાને સ્વસ્તિક-૨, પ્રતિરથવાળાને ગરુડ-૩, ભદ્ર અને તેની પાસે પ્રતિભદ્રવાળાને સુરાનંદ-૪, કર્ણુની પાસે નંદીવાળો સર્વતોભદ્ર-૫, ભદ્રની પાસે ખુણીવાળો (કે પાળીનારવાળો) કલાસ-૬, પ્રતિરથ પાસે નંદીવાળો ઈંદ્રનીલ-૭, અને ત્રણ ખુણીવાળા ગૃહમંડપને રત્નસંભવ-૮ નામે બોલ્યો.

એ રીતે વર્ધમાનાદિ આઠ ગૃહમંડપોનાં સ્વરૂપો કહ્યાં. તે મંડપોને પ્રાસાદના જેવું પીઠ અને મટાવરાદિ થરો કરવા. એક આગર ત્રણ દાર કરવાથી તે કામનાને આપે છે. આગલા દાર આગળ એક અને ડાબા જમણા દાર પાસે એક એક એમ ત્રણે બાજુ દાર કરવાં, તેની આગળ ચોકોએ કરવી. તેથી વિશેષ વચલી ચોકોની બાજુ જમણી તરફ (એમ ત્રણ પદની) ચોકો કરવી. ૫૬-૫૯

રાજસ્થાન રાજ્યકુપુરના મેધનાદ મંદિરનું આંતરિક દ્રશ્ય. ફત્તેહી, તોરણના બાહે ચાલેલા, અને
કળાયુગ કલાસૃતો દીપાલ્કૃત

PERSPECTIVE VIEW
SHRI SOMNATH TEMPLE
PRABHAS PATAN

DESIGNED BY
PRABHAKARJIJI. D. SOMNATH
ARCHITECT, PRABHAS PATAN
SOMNATH TEMPLE

શ્રી સોમનાથ યાત્રા સંસ્થા (સંસ્થા) દ્વારા તૈયાર કરાયેલું નકશું.
પ્રબાસ પાટણ, ગુજરાત રાજ્ય.

હવે હું છ મહામંડપનાં નામ અને સ્વરૂપ પ્રમાણુદિ જે વૃક્ષાર્ણવમાં કહ્યાં છે તે તમોને યથાક્રમથી (સંક્ષિપ્તમાં) કહું છું; ૧ શિવનાદ, ૨ હરિનાદ, ૩ બ્રહ્મનાદ, ૪ રવિનાદ, ૫ સિંહનાદ અને છઠ્ઠો-૬ મેઘનાદ. ૬૦-૬૧

માગાદ્યૌ શિવનાદશ્ચ

સ્તંભાશ્ચત્વારિશ્ચન્મતાઃ ।

હરિનાદો દ્વયષ્ટભાગઃ

સ્તંભાઃ પટ્પંચાશન્મતાઃ ॥ ૬૨ ॥

જિનભાગે બ્રહ્મનાદઃ

સ્તંભાષ્ટાશીતિ શોભિતઃ ।

રવિનાદોઽષ્ટાવિંશતિઃ

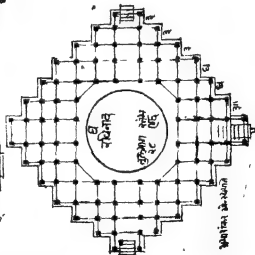
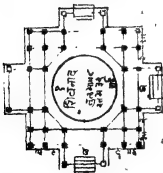
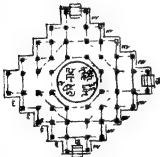
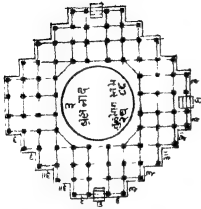
સ્તંભાશ્ચ વેદોનશતમ્ ॥ ૬૩ ॥

સિંહનાદસ્તુ દ્વાત્રિંશત્

પટ્પંચાશદુત્તરં શતમ્ ।

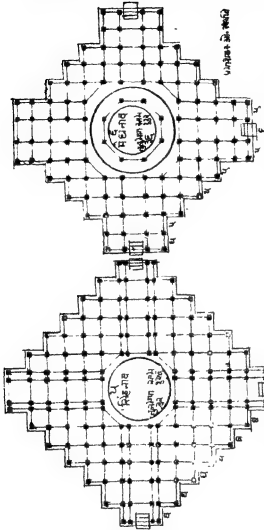
પટ્ત્રિંશત્ મેઘનાદઃ

સ્તંભા દ્વાદશાંત્તરં શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

શિવનાદ, હરિનાદ, બ્રહ્મનાદ, રવિનાદ, સિંહનાદ અને મેઘનાદ—એ છ મહામંડપોનાં તલકદશન સ્વરૂપ-(૧)

૧. આ છમ્મ મહામંડપોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ ૭૬ પ્રતિરમ-ઉપરયાદિ અંશ વિભાગનું સિદ્ધપના મહામંડ વૃક્ષાર્ણવના અધ્યાય ૧૦૨માં વિગતથી આપેલું છે. (૧) શિવનાદ—

મહામંડપો-(૨)

સાડા ત્રણ ભાગનો અને રેખા કચ્છ સાડા ત્રણ ભાગની. અઠારી સ્તંભોનો મંડપ. (૪) રવિનાદ-અઠારી ભાગના પહેનો. તેમાં પાંચ ભાગનું બંધનું પદ. ઉપરથનું પદ સાડા ત્રણ ભાગનું અને રેખા તથા પ્રતિરથના પદો ચાર ચાર ભાગના. છનુ સ્તંભોનો મંડપ. (૫) સિંહનાદ-બત્રીસ ભાગના પહેનો. તેનાથી બંધના ત્રણ પદો, તેમાં વચ્ચું પદ પાંચ ભાગનું, બાહ્યના દોઢ દોઢ ભાગના અને રેખા પ્રતિરથ ને ઉપરથ એ ત્રણ પદો ચાર ચાર ભાગના, (૬) મેઘનાદ-છત્રીસ ભાગના પહેનો-તેમાંથી બંધના ત્રણ પદોમાં વચ્ચું છ ભાગનું અને બાહ્યના બેઢ પદો પાંચ પાંચ ભાગના તે બંધો બે પદો નીકળે ૪+૫ ભાગે રેખા અને પ્રતિરથના પદો પાંચપાંચ ભાગના બહુવા. મેઘનાદમાં મધ્યમાં ૬બલ અઠારી આવે.

હવે મહામંડપોનાં સ્વરૂપ વર્ણવે છે. આઠ ભાગનો (૧) શિવનાદ મંડપ ચાલીસ સ્તંભોનો બહુવા. (૨) હરિનાદ-સોળ ભાગનો અને છપ્પન સ્તંભોનો મંડપ. (૩) પ્રભનાદ-ચોવીસ ભાગનો અઠારી સ્તંભોનો મંડપ. (૪) રવિનાદ-અઠારી ભાગનો છનુ સ્તંભોનો મંડપ. (૫) સિંહનાદ-બત્રીસ ભાગનો એકસો છપ્પન સ્તંભોનો મંડપ. (૬) મેઘનાદ-છત્રીસ ભાગનો એકસો ચાર સ્તંભોનો મંડપ બહુવા. ૬૨-૬૩-૬૪

આઠ ભાગ. વચ્ચું બંધ ચાર ભાગનું. રેખાનાં બે પદો બે બે ભાગનાં અને દોઢ ભાગનું, ચાલીસ સ્તંભોનો મંડપ. (૨) હરિનાદ-સોળ ભાગના પદોનો. બંધ ચાર ભાગનું. પ્રતિરથ ત્રણ ભાગ અને રેખા ત્રણ ભાગની છપ્પન સ્તંભોનો મંડપ. (૩) પ્રભનાદ-ચોવીસ ભાગના પદોનો. બંધ ત્રણ પદોનું તેમાં મધ્યનું ચાર ભાગ અને બે બાહ્યના ત્રણ ત્રણ ભાગ. પ્રતિરથ

શિવનાદા ષષ્ઠમંડપા દ્વિસાદ્ધીશ્ચયભૂમિકાઃ ।

સર્વદેવેષુ કર્તવ્યાઃ સ્વનામ્ના ચ વિશેષતઃ ॥ ૬૫ ॥

રથયુક્તાશ્ચ પ્રાસાદા વેદિયુક્તાશ્ચ મંડપાઃ ।

મધ્યસ્તંભાષ્ટકે ગૃહદી તોરણાનિ પ્રદક્ષિણે ॥ ૬૬ ॥

શિવનાદ આદિ છ મહામંડપો અઢી ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિ ઉદયના સર્વ દેવોને કરવા. તેમાં જે જે દેવોનાં નામ છે તે દેવોને વિશેષે કરીને કરવા. પ્રાસાદ રથાદિ (ભદ્ર આદિ અંગ) અંગવાળા કરવા, અને મંડપ વેદીવાળા કરવા. મંડપના વચલા આઠ સ્તંભોને ઠેકી ચડાવી ફરતાં તોરણો કરવાં. ૬૫-૬૬

મંડપાલંકાર—

ઘટપટ્ટવકુંભીમિઃ સ્તંભાઃ કાર્યાઃ સ્વલંકૃતાઃ ॥

દૈનિકાતોરણૈર્યુક્તા મદલૈર્મંડિતાઃ શુભાઃ ॥ ૬૭ ॥

દેવાક્ષના અષ્ટદ્વાદશ-પોઢશજિનદ્વાત્રિંશઃ ।

ચતુઃપદિ કલ્પાયુક્તાઃ સ્તંભે સ્તંભે વિરાજિતાઃ ॥ ૬૮ ॥

મહામંડપોના કુંભી સ્તંભો ઘટપટ્ટવોથી અલંકૃત શોભિતા ઇલિકા તોરણ યુક્ત મહાદેવાળા સુંદર કરવા. આઠ, બાર, સોળ, ચોવીશ કે બત્રીશ રથવાંગનાઓ (નૃત્યાદિ ચેષ્ટા કરતી) ચાસઠ કળાયુક્ત એવા લક્ષણવાળી થાંભલે થાંભલે મૂકવી. ૬૭-૬૮

આઘથરજાઙ્યકુંભ કર્ણિકા ગ્રાસમેવ ચ ।

इत्येवं पीठबन्धस्य भ्रमतश्च प्रदक्षिणे ॥ ६९ ॥

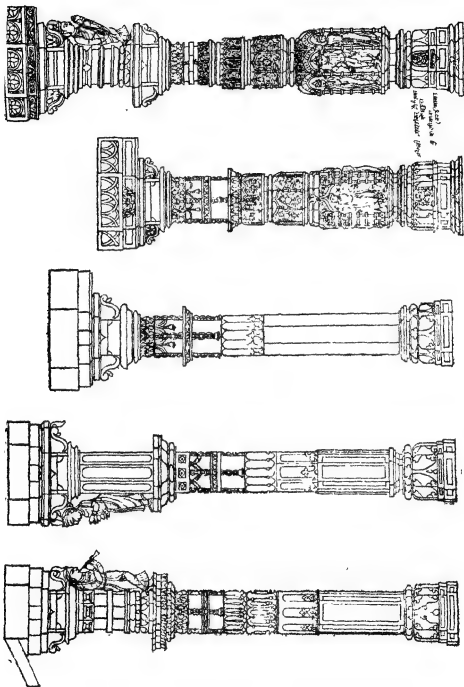
કુંભકલશકપોતાલ્યા વા રાજસેનવેદિકા ।

આસનપટ્ટશ્ચ કાર્યઃ કક્ષાસનવિભૂષિતઃ ॥ ૭૦ ॥

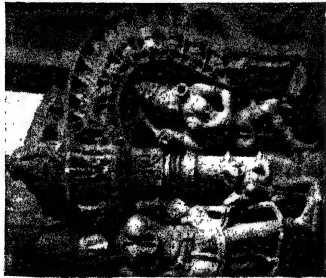
મંડપને પહેલો થર ભીટ, બેઠાંબો, કણી, આસપટ્ટીનું પીઠ બંધ ફરતું પ્રદક્ષિણાએ કરવું. ઉપર કુંભો-કળશોને કેવાળના થરો અગર રાજસેનક, વેદિકા; આસનપટ્ટ કરી, તે પર કક્ષાસનથી શોભિતું કરવું. ૬૯-૭૦

૧. જે સ્તંભો વચ્ચેના ઘાંઘા ગાળાના પાટની મળ્યુતાઈ અને શોભા સાફ મળેા કરવામાં આવે છે. તે કામન જેવું સુંદર દેખાય છે. તોરણ અને કાચલાવાળા તોરણ કરતાં નીકળતી મળેાથી મળ્યુતાઈ ધણી રહે છે. તોરણની પુરાણી શૈલીનું સ્થાન કાચલાવાળી પદ્ધતિવાળી પ્રથાએ લીધું છે. તે પાછલા કાળની કૃતિ છે.

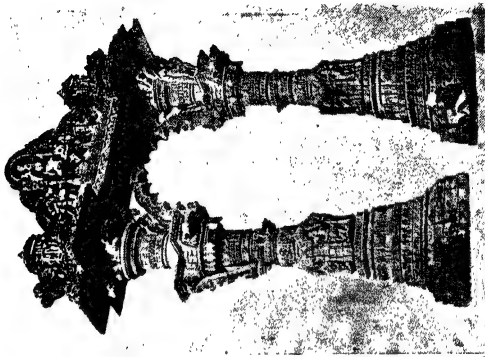
૨. દેવાંગના દેવકન્યાના સ્વરૂપો બત્રીશના પૃથક્ પૃથક્ તેની વર્ણવેલી શૈલી પ્રમાણે નામ ૩૫ શિલ્પશાસ્ત્રોમાં વૃષ્ણાણવમાં આપેલાં છે. મન કંઈપણ દેવાંગનાનું સ્વરૂપ કરવું નહિ. તે પ્રત્યેક દેવાંગનાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો અને સ્વરૂપનાં નામ આપેલાં તે પ્રમાણે કરવાં.

કોશવાડીયા અને દોડીયા ઉબજીના સ્તંભોના ચિત્રા બહુ પ્રકાર

સોમનાથ પ્રતીક્યા પરના તોરણનો અંશ
સ્થપતિ-પ્રભાકર કો.

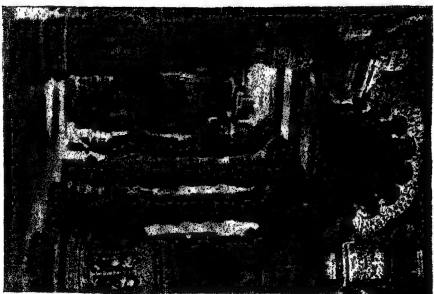
પ્રતીક્યા તોરણ

વ. ૬૯૫૨

અ. ૧

સાહેબા મંદિર દ્વાર અને દેવીકી. દીપાવલી

સાહેબા મંદિર મુદર દેવીકી અને કાચીવાળા દોરણ.

પ્રાસાદસ્થિપંચભૂમિઃ સપ્તમિર્નવમિસ્તયા ।

બ્રહ્મસ્થાનં સદા રમ્યં સ્વર્ગપ્રાસાદશાશ્વતમ્ ॥ ૭૧ ॥

ચતુર્મુખો બ્રહ્મણો હિ વિષ્ણોઃ કુર્યાદ્ વિશેષતઃ ।

ચતુર્મુખશ્ચ રુદ્રસ્ય પ્રાસાદઃ પુણ્યહેતવે ॥ ૭૨ ॥

યથા દિનં વિના સૂર્યં શશાંકં વિના શર્વરી ।

યસ્મિન્ દેશે ચતુર્મુખઃ પ્રાસાદો ન હિ વિદ્યતે ॥ ૭૩ ॥

મહાપ્રાસાદ ત્રણ, પાંચ, સાત કે નવ ભૂમિનો કરવો. સ્વર્ગ જેવા શાશ્વત પ્રાસાદમાં બ્રહ્મ મધ્યસ્થાન હોયેલાં રમ્ય કરવું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવવાથી મહદ્ પુણ્ય ઉપાજન થાય છે. જે દેશમાં (આવા રમ્ય) ચતુર્મુખ પ્રાસાદ નથી તે દેશ સૂર્ય વગરના દિવસ જેવો કે ચંદ્ર વિનાની રાત્રિ જેવો બાણવો. ૭૧-૭૨-૭૩

દેવાદિનાં કયાં કયાં સ્વરૂપો કરવાં—

શિવરૂપં ચ કર્તવ્યં વામાડ્યોરમીશાનકમ્ ।

લાસ્યં તાંડવનૃત્યં ચ વૈતાલં ચ વિશેષતઃ ॥ ૭૪ ॥

નારદસ્તુમ્બરુશ્ચૈવ વાદિત્રૈર્વિવિધૈઃ સહ ।

સિદ્ધિબુદ્ધિસમાયુક્તો નૃત્યકુદ્-ગણનાયકઃ ॥ ૭૫ ॥

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ કૃપિરૂપાણ્યનેકથા ।

ચતુઃસહસ્રગોપીયુક્ કૃષ્ણઃ પરિકરૈર્વૃતઃ ॥ ૭૬ ॥

સ્ત્રીયુગ્મસંયુતં રૂપં લોકલીલાં પ્રદર્શયેત્ ।

મિથુનૈઃ પત્રવહ્નીમિઃ પ્રમથૈશ્વોપશોભયેત્ ॥ ૭૭ ॥

(શિવપ્રાસાદના મંડપમાં) શિવનાં અનેક સ્વરૂપો વામ, અધોર, તત્પુરુષ, ઇશાનાદિ કરવાં. લાસ્ય તાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ અને વૈતાલનાં રૂપો કરવાં. (તે રીતે પૃથક્ પૃથક્ દેવોના મંદિરમાં તે તે રૂપ કરવાં.) નારદ તુંબરુ, વિવિધ વાજાં ત્ર યુક્ત, અને સિદ્ધિબુદ્ધિ સહિત નૃત્ય કરતા ગણપતિનાં રૂપ કરવાં. એંશી હજાર અધિ સ્વરૂપમાંથી અનેક કરવાં. (વિષ્ણુના મંદિરના મંડપમાં) ચાર હજાર ગોપીઓથી લીલા કરતા વિંટાયલા કૃષ્ણનાં સ્વરૂપો કરવાં. સ્ત્રીપુરુષનાં જોડલાં રૂપો લોકલીલા કરતાં દર્શાવવાં. યુગ્મરૂપો કમળનાં પત્રો અને વેલડીઓનાં રૂપોથી શોભાયમાન કરવાં. ૭૪-૭૭

૧. મિથુનનો અર્થ મેથુન માની ક્ષિપ્રિઓ અનેક પ્રાસાદોમાં તેવી અંકુતિઓ કૃત્તલના હેતુથી કરેલી છે. અશ્વીઋ સ્વરૂપો પણ જુનાં મંદિરોમાં તેવી યોજા કરતાં ખુલ્લેખાંસરે જોવામાં આવે છે તે સહેલુ છે તેવી પણ એક માન્યતા છે.

ઇન્દ્રાદિલોકપાલાશ્ચ નૃત્યં કુર્વન્તિ તે સદા ।
 માસ્કરાદિગ્રહાઃ કાર્યાઃ દ્વાદશ રાશયસ્તથા ॥ ૭૮ ॥
 સમર્વિંશતિર્નક્ષત્રાણ્યષ્ટાભિઃ સિદ્ધિર્મિર્યુતાઃ ।
 દ્વાદશમેઘરૂપાણિ કર્તવ્યાનિ પ્રયત્નતઃ ॥ ૭૯ ॥
 અષ્ટાવાયાશ્ચાષ્ટવ્યયા નવતારાસ્વરૂપકમ્ ।
 સમસ્વરાશ્ચ પદ્ધરાગાઃ પટ્ટત્રિશ્ચ રાગિનિકાઃ ॥ ૮૦ ॥
 યજ્ઞગન્ધર્વત્રિદ્વાદ્યાઃ પન્નગાઃ કિન્નરાસ્તથા ।
 અનેકદેવતા નૃત્ય-મંડપે પરિવેષ્ટિતાઃ ॥
 દલિકાતોરણૈર્યુક્તા ગજસિંહવિરાલિકા ॥ ૮૧ ॥

ઇન્દ્રાદિ દિગ્પાલ, લોકપાલ, નૃત્ય કરતા કરવા. સૂર્યાદિ નવગ્રહો, બાર રાશિઓ, સત્તાવીશ નક્ષત્રો, બાર મેઘસ્વરૂપો, અષ્ટમહાસિદ્ધિનાં સ્વરૂપો, આઠ આય, આઠ વ્યય, નવ તારાનાં સ્વરૂપો, સાત સ્વર, છ રાગ, છત્રીશ રાગિણીનાં સ્વરૂપો, યજ્ઞ, ગાંધર્વ, વિદ્યાધર, નાગ, કિન્નરો, અને અનેક દેવતાઓ મંડપમાં કરતા નૃત્ય કરતા કરવા. (મુખ્ય રૂપોને) દલિકા તોરણ સાથે ગજસિંહ અને વિરાલિકા કરવી. ૭૮-૮૧

પ્રાસાદાગ્રે મંડપઃ સ્યા-દેકત્રિદ્વારસંયુતઃ ।

જિનત્રિપુરુષદ્વાર-કામુ સ્યુન્નિકમંડપાઃ^૧ ॥ ૮૨ ॥

પ્રાસાદના આગળનો ગૃહમંડપ એક અગર ત્રણ દ્વારવાળો કરવો. જીન, બ્રહ્મા, વિશ્ણુ, મહેશને દ્વારકાના પ્રાસાદ આગળ ત્રિકમંડપ કરવા. ૮૨

સમતલં ચ વિપમં સંઘાટો મુખમંડપઃ ॥

મિત્યંતરે યદા સ્તંભ-પટ્ટાદીં નૈવ દૂષણમ્ ॥ ૮૩ ॥

ક્ષણમધ્યેષુ સર્વેષુ પટ્ટમેકં ન દાપયેત્ ।

યુગ્મં ચ દાપયેત્તત્ર વેધદોષં વિવર્જયેત્ ॥ ૮૪ ॥

પ્રાસાદને એકથી બીજો મંડપ જોડતાં જો ભીતિનું અંતર હોય તો, ભૂમિનું તળ ઉંચાનીચું હોય અગર સ્તંભ કે પાટ આઘા પાછા હોય (એટલે એક સૂત્રમાં લાઈનમાં લેવડમાં ન હોય) તો પણ દોષ લાગતો નથી. ક્ષણ એટલે ખંડ=પદમાં વચ્ચે એક પાટડો ન મૂકવો. પણ બેકી સ્તંભ કે પાટ મૂકીને વેધદોષ તળવો. ૮૩-૮૪

૧. આર્વા સ્વરૂપો જગન્નાથજીના મંદિરમાં, કોણાકના સુવર્ણમંદિરમાં તેમજ જીવનેશ્વરના મંદિરમાં મોટાં રૂપો કરેલાં જોવામાં આવે છે. જૈનોનાં આજી તેમજ રાણકપુરના મંદિરમાં પણ આર્વા નાનાં રૂપો છે.

તલૈસ્તુ વિષમા સ્તુલ્યૈઃ, ક્ષણૈઃ સ્તંભૈઃ સમૈસ્તથા ।

વિષમે તુ તુલાપદૈ ગૃહે ચન્દ્રાવલોકના ॥ ૮૫ ॥

મંડપની રચના વિષમ એકીપદ વિભાગના તળ ઉપર સમ=એકી સ્તંભોથી કરવી. તુલાપદ=પાટડા એકી આવે. અલિંદ=ચતુષ્કકા સન્નુપ કે બાજુમાં એકી=વિષમ કરવા. (અહીં ક્ષણ=ખંડ=પદ એક અર્થમાં છે) અને ગૃહમંડપનું ભદ્ર કક્ષાસન યુક્ત કરી તેમાં બાજી મૂકવી. ૮૫

નિઃસ્તંભા મિત્તિકામિત્તે-(રિપ્યશૌ ચ) ચતુષ્કકા ।

સ્તંભેષુ યુગ્મસ્તંભાશ્ચ મૂલસૂત્રસમુદ્રવાઃ^૧ ॥ ૮૬ ॥

સ્તંભ વગરના મંડપ હોય ત્યાં ભીત કરવી. (ગૃહમંડપ) અને બહાર ભીતને લગતી ગર્ભમાં ચોકીના સ્તંભો કરવા તે ઈષ્ટ છે. થાંભલાઓ એકી સંખ્યામાં મૂળ બ્રહ્મગર્ભને અનુસરીને મૂકવા. ૮૬

ઉદુંવરાધે^૨ ત્ર્યંશે વા પાદે વા ગર્ભભૂમિકા ।

મંડપેષુ ચ સર્વેષુ પીઠાન્તે રજ્જુભૂમિકા ॥ ૮૭ ॥

કુર્યાદ્ વૈ દ્વિત્રિપેન ચિત્રપાપાણજેન વા ।

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના ઉંબરાની ઉંચાઈના અર્ધો ભાગે, ત્રીજા ભાગે કે ચોથા ભાગે નીચું ગર્ભગૃહનું ભૂમિતલ કરવું (રાખવું). મંડપ રંગમંડપનું તળ પીઠના

૧ ભોજદેવ વિરચિત સમરંગણ સુતધારના અખ્યાન ૬૬માં કાઠના મંડપોનાં સ્વરૂપો આપેલાં છે.

માનસાર મંથમાં પાપાણ અને કાઠના મંડપો કલા છે. તે મંડપો કપાં કપાં અને કપા હેતુના કરવા તે લંબાણથી કણું છે. દેરાલય આમળ, નમરમામ આમળ, પુષ્પશ્વેત્રે, તીર્થક્ષેત્રે, જળાશય કિનારે, સમુદ્રતીરે, દેવવિલાસાર્થ, સૃંગારાર્થ મંડપો, દેવારામમંડપો, નૃત્યગીતમંડપ, યાત્રામાર્ગ મંડપ, અગ્નિકાર્થ મંડપ, સુખાન્વિતાર્થ મંડપ, રત્નામંડપ, તાપસ્વીમંડપ, નૃત્યમાર મંડપ, રાજ્યાભિષેક મંડપ, જૂષ આયુધમંડપ, જૂષ અભ્યાસ મંડપ, નૃપભોજનાર્થ મંડપ, બૃષદમ્બામિ મહત્તમંડપ, શેષપુદાર્થ મંડપ, નાટકાદિ મંડપ, ઉપનયન મંડપ, કૌરાર્થ મંડપ, યુવરાજ લીલાવલોકનાર્થ મંડપ, એમ પૃથક્ પૃથક મંડપો કલા છે.

૨. ચોક્કસી કરતાં ગૃહમંડપનું તળીયું ઉંચું કરવું જોઈએ. એટલે પીઠથી એક બે આજળ ઉંચું થાય, ચોડીનું તથા ખુલ્લા મંડપનું તળીયું તો પીઠમથાળે એકચૂરમાં થાય. વચ્ચે ઢાળ કરવો. નૃત્ય મંડપનું ભૂમિતલ અહીં જતાવેલું નથી. પરંતુ રાજસ્થાનોના પ્રાસાદમાં કાચપોઠના બદાખાના તળ ખરેશ્વલના મથાળા બરાબર નૃત્યમંડપનું ભૂમિતલ હોય છે. પરંતુ મદાપ્રાસાદોમાં નૃત્યમંડપનું તળ પ્રાસાદીના મથાળા બરાબર હોવાનું સમજમાં છે.

મથાળે રાખવું. રંગમંડપનું તળીયું (આરસામાં) બે ત્રણ પટ્ટાવાળું રંગીન પાખાણુથી શોભીતું કરવું. ૮૭

નવનામં પંચનામં દેવદેવસ્ય કારયેત્ ॥ ૮૮ ॥

પુણ્યકં શંસનામં તુ વિષ્ણવે મુરપૂજિતમ્ ।

વિઙ્ગવં હંસપક્ષં તુ બ્રહ્મણે પરિપૂજયેત્ ॥ ૮૯ ॥

નવનામ અને પંચનામ દેવાધિદેવ મહાદેવને કરવા. પુણ્યક અને શંખનામ વિષ્ણુદેવને. અને વિઙ્ગ અને હંસપક્ષ એ બ્રહ્માને (મંડપો) કરવા. ૮૮-૮૯

અથાતઃ કથિતં વત્સ ! વલાણકસ્ય લક્ષણમ્ ।

જગતીપાદવિસ્તીર્ણં પટ્ટપાદેન વર્જિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

ગિવમૂયૌં બ્રહ્મવિષ્ણુ ચંડિકા જિન एव च ।

एतेषां च मुराणां च कुर्यादग्रे वलाणकम् ॥ ९१ ॥

હવે હે વત્સ હું તમને બલાણકનાં લક્ષણ કહું છું. તે મૂળ પ્રાસાદની જગતી જેટલી પહોળાઈનું બલાણક કરવું. પરંતુ ચોડીના પદ જેટલા વિસ્તારનું ન કરવું. શિવ, સૂર્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ચંડીદેવી અને જીન તીર્થંકરોના દેવોમાં અને રાબના પ્રાસાદો આગળ બલાણકો કરવાં. ૯૦-૯૧

બલાણક વિસ્તારનું વિવિધ માન—

પ્રાસાદવ્યાસમાનેન ગર્ભમાનેન ચાડયવા ।

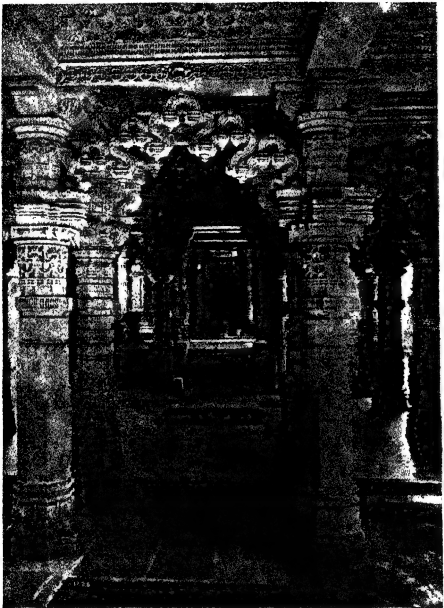
શાલાલિન્દ્રમાણેન ત્રિવિધં માનલક્ષણમ્ ॥ ૯૨ ॥

ઉત્તમે કન્યસં મધ્યે મધ્યં કનિષ્ઠે ચૌત્તમમ્ ।

અન્યચ્ચ યુક્તિમેદૈશ્વ પુરતઃ પૃષ્ઠતોઽય વા ॥ ૯૩ ॥

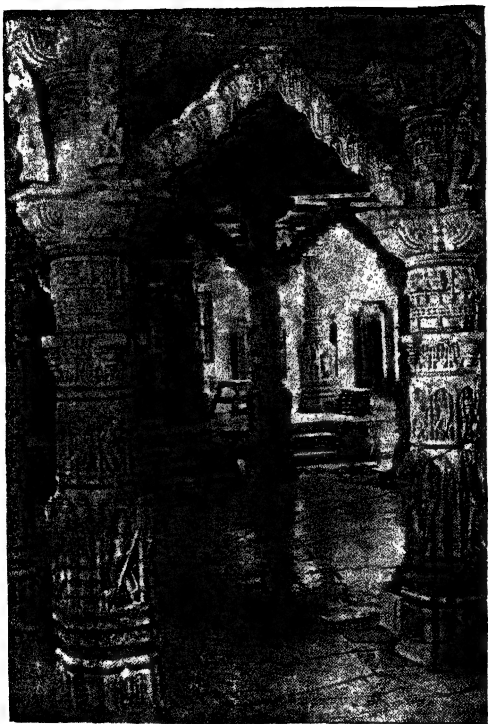
પ્રાસાદની પહોળાઈ જેટલું અને (સજ્જમ સાંધાર પ્રાસાદમાં મૂળ) ગર્ભગૃહ પ્રમાણે અને શાળા અલિંદના પ્રમાણથી પહોળું બલાણક રાખવું. આ ત્રિવિધ માન બલાણકનાં કદમાં. ઉત્તમ માનનાને કનિષ્ઠ માનનું, મધ્યને મધ્ય માનનું. અને કનિષ્ઠને ઉત્તમ માનનું. એમ બલાણક કરવાં. અન્ય યુક્તિ ભેદ કરીને પૂર્વ અને પશ્ચિમે આગળ અને પાછળ બલાણક કરવાં (બલાણક ચતુર્મુખને આદિ તરફ પણ થાય). ૯૨-૯૩

૧. આ ૭ નામના મંડપોનાં સ્વરૂપો કોઈ અન્ય ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યાં નથી. પરંતુ વિતાનના પ્રકારોમાં પંચનામ, નવનામ, જ ખાવત અને હંસપક્ષ નામો આવે છે. કોઈ વિદ્વાન ક્ષિતિષ આ ૭ મંડપોનું સ્પષ્ટકરણ સાથેના પાંદો કોઈ ગ્રંથમાંથી જણાવશે તો ક્ષિતિષસમાજ ઉપકૃત થશે.

આણુ દેવવાદના કેળામય રત્નભિા અને હાડિતકે પ્રકારનાં તોરણો

હીપાલ્કુવ

આણી દેવવાડાના મહિશ્વરી સ્થાન અને તોરણ

દીપાવળી

પાંચ પ્રકારના બલાણુ નાં નામ—

વામનશ્ચ વિમાનશ્ચ હર્મ્યશાલશ્ચ પુષ્કરઃ ।

તથા ચોતુર્જનામા ચ પંચૈતે ચ વ્યાળકાઃ ॥ ૧૪ ॥

વર્તનં કથયિष્યામિ પદં સંસ્થાનમાનતઃ ।

પ્રાસાદગ્રે ચ પ્રાકારે મંદિરે વારિમધ્યતઃ ॥ ૧૫ ॥

૧ વામન, ૨ વિમાન, ૩ હર્મ્યશાલ, ૪ પુષ્કર, અને ૫ ઉત્તુંગ, એમ પાંચ નામનાં બલાણુક બાણુવા. તેના વર્તન સ્વરૂપ પદ સંસ્થાનના માનથી બલાણુક ક્યાં ક્યાં કરવા તે કહું છું. પ્રાસાદ (રાજમહેલ) આગળ, નગરના કિલ્લા આગળ, દેવમંદિર આગળ અને જળાશયની મધ્યમાં (કે આગળ) એમ બલાણુકનાં ૫૬ સ્થાન બાણુવાં. ૬૪-૬૫

કયા નામના બલાણુકે ક્યાં કરવા —

વામનો દેવતાગ્રે ચ વિમાનોત્તુંગો રાજવેદ્મનિ ।

હર્મ્યશાલે શૃહે વાગ્ધિ પ્રાસાદે નગરાનને ॥ ૧૬ ॥

પુષ્કરં વારિમધ્યમ્ય-મગ્રતઃશૈવ ભૂષિતમ્ ।

મત્તનવભૂમ્યુત્તુંગ-મતઃ કર્ણવે ન કારયેત્ ॥ ૧૭ ॥

દેવપ્રાસાદ આગળ જે બલાણુક મંડપ કરવામાં આવે તેનું ૧-વામન નામ બાણુવું. રાજમહેલ આગળના બલાણુકને ૨-વિમાન અને ૩-ઉત્તુંગ નામના બલાણુક બાણુવા. ઘરોના આગળ ડેલી કે નગરના મુખ આગળ જે બલાણુક કરવામાં આવે તેને ૪-હર્મ્યશાલ નામનો બલાણુક કહે છે. જળાશયના મધ્યમાં અને જળાશયના મુખ આગળ શોભિતો એવો ૫-પુષ્કર નામનો બલાણુક બાણુવો. ઉત્તુંગ નામના બલાણુક સાતથી નવમાગ સુધીનો ઉંચો કરવો. તેથી વધુ ઉંચો ન કરવો. ૬૬-૬૭

પ્રાસાદાગ્રે જગત્યગ્રે ગ્રસ્તઃ સ્યાન્મુસ્તમંડપઃ ।

કર્ણભૂમિઃ પ્રકર્ત્તવ્યા નૃત્યમંડપસૂત્રતઃ ॥ ૧૮ ॥

લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યામિ સ્થાનમાનં ચ ભૂમિકામ્ ।

પ્રકટિત્રિવતુઃપચ્ચ-રસસપ્તાષ્ટમિસ્તથા ॥ ૧૯ ॥

પ્રાસાદની આગળ, જગતીની આગળ, અંદર સમાય તેવો મુખમંડપ કરવો. જગતીનો ભૂમિમંડપ નૃત્યમંડપના સમસૂત્રે કરવો. તેનાં લક્ષણ કહું છું. આ બલાણુક એક, બે, ત્રણ ચાર પાંચ છ સાત કે આઠ પદ છેડે સ્થાનમાનનો આશ્રય બાણીને ભૂમિ છોડીને કરવો. ૬૮-૬૯

જગતી તુ શિરોદેશે જટરે ચોત્તરજ્ઞકમ્ ।

અથસ્તુલોદયે ભૂમિ-ર્ધટનાદિ ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

તત્સમં તુ પ્રકર્તવ્ય-મુતરજ્ઞે સપટ્કમ્ ।

ઉદયોન્નતમાનેન સોપાનં તુલામધ્યતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જગતીના મથાળા સુધીમાં એટલે તેના જટરમાં દ્વારના ઉત્તરંગને સમાસ કરવો. (જગતી નીચેના પ્રવેશ મંડપ કે ચોડીના) તુલા-પાટડાને ઉદય અને ભૂમિદલ, કુંભા બરાબરમાં સમાવવો. જગતીની ચોડીના પાટ બરાબર પ્રવેશદ્વારને ઉત્તરંગ રાખવો. જગતીના ઉદયના માનમાં પાટડાની અંદર ઉપર ચડવાનાં પગથીયાં કરવાં ૧ ૧૦૦-૧૦૧

કુંભીમ્નંમશિરઃપટ્ટં પૃથક્કૃત્ત્વચ્ચાદિકમ્ ।

ભૂમિં તુ ભૂમિમાનેન સમસૃષ્ટૈર્વિચક્ષણાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મૂળ પ્રાસાદના બલાણકના કુંભી થાંભલા સરાપાટ અને બીજા પાટ આદિ મળેલે મળવાના પ્રમાણે વિચક્ષણ શિલ્પિએ સમસૂત્રે રાખવા. ૧૦૨

વળાણકસ્તત્તદગ્રે તોરણં મદ્રમસ્તકે ।

તદ્ વાલે મત્તાવરણં સન્નુસ્વં વામદક્ષિણે ॥ ૧૦૩ ॥

૧. બલાણક-બલાનક-એટલે લૌકિક ભાષામાં કેવી-પ્રવેશદ્વાર કે દાર પરનો બામ જાણવો. દેવપ્રાસાદમાં પ્રવેશબામ ઉપરનો મકપ અથવા કટપેક મથળે મળ મંદિરના સામે મકગૃહ કરવામાં આવે છે. દેવપ્રાસાદમાં બલાણક એ રીતે (વિશેષ બામ હોય છે, કે મૂળ પ્રાસાદની ભૂમિ એક મળવા એટલી ઉંચી હોય ત્યારે આવળ લાણક નીચેથી પ્રવેશ થાય છે, આમ નીચેના પ્રવેશદ્વારની પશ્ચ આગળ ફાઇ એક, તથા કે ચાર ચતુર્ધિકા (ચોડી) અથવા મંડપ કરે છે. ત્યારે તેને મુખમંડપ કહે છે. (તેને પશ્ચ વામન નામ બલાણક કહે છે.) અથવા ઉપરના બલાણક મંડપના ઘગભામ અર્ધભાગે પદના દ્વિસામે પશ્ચ નીચે દ્વાર મુકવામાં આવે છે. આ દ્વારને જગતીમાં સમાવ થાય છે. પરંતુ ક્યાંક ઝોણા ઉદયવાળી જગતીમાં શ્લોક ૧૦૧ પ્રમાણે નીચેના મુખમંડપ કે ચોડીના પાટ અને તે પરનો ભૂમિદલ (જાતીય-રચણ-લાદી-ફોર)નો સમાસ મૂળપ્રાસાદના ઉદયરતી અંદર એટલે કુંભાની અંદર સમાવે છે. નીચેના મુખમંડપ કે ચોડીના પાટ દ્વારના ઉત્તરંગ ઉપર સામાન્ય રીતે હોય છે. પરંતુ જ્યાં એવા ઝોણા ઉદયવાળી જગતીમાં દ્વારના ઉત્તરંગના સમસૂત્રે અથવા કાંઈક ઉંચે પાટનું તણ રાખવળી ફરજ પડે છે આ વિષય સ્થાનમાન અને ભૂમિતકના ઉદય ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. ઉત્તુમ નામનો બલાણક દ્વારકના ગોપુર જેવો અથવા રાજપ્રાસાદ આગળ મોટા ટાવર જેવો જાણવો. પરંતુ એટલું ચાદ રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ સ્થાપત્ય કરતાં બલાણક થોડુંક પશ્ચ નીચું હોવું જોઈએ. શિષ્ટપ્રમંથની આજ્ઞા અને લૌકિક માન્યતા બુદ્ધવી નહિ જેમ આપણે મકાન કરતાં આગળની કેલી ત્રીચી રાખીએ છીએ, તેમ આ સૂત્ર આવા કાર્ય સમયે બુદ્ધવું ન જોઈએ.

બલાણુકના આગળ ભદ્રભાગ ઉપર માથે તોરણ કરવું. તેની બહાર બલાણુકને સન્મુખ અને જમણી તરફ મત્તવારણ=કક્ષાસન કરવાં. ૧૦૩

મૂલપ્રાસાદવદ્ દ્વારં મંદપે ચ બલાણકે ।

ન્યૂનાધિકં ન કર્તવ્યં દૈર્ઘ્યં હસ્તાંગુલાધિકમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂળ પ્રાસાદના પ્રમાણે બલાણુકના મંડપનું દ્વાર રાખવું (ચોછા વધતું) આઘા પાત્રું ન રાખવું. પરંતુ બલાણુકનું (નીચેનું) જગતીના ઉદયમાંનું મૂળ પ્રવેશદ્વાર તેના ગળે આંગળ અધિક રાખવું. ૧૦૪

બલાણુક (અન્ય મત) —

જગત્યગ્રે ચતુષ્કિકા વામનં તદ્બલાણકમ્ ।

રાજદ્વારે વિમાનોત્કુળં પંચ વા સપ્તભૂમિકા ॥ ૧૦૫ ॥

દર્મ્યશાલે શૃઙ્ગે વાઽપિ કર્તવ્યં ગોપુરાકૃતિઃ ।

એકભૂમૌ ત્રિભૂમ્યતં શૃઙ્ગદ્વારસ્ય મસ્તકે ॥ ૧૦૬ ॥ इति पंचविध बलाणकम् ।

इति धी विश्वकर्मेणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीर्घार्णवे

મંડપાધિકારે દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાસાદની જગતી આગળ જગતીમાં સમાય તેવી ચોકી કે મંડપ કરવો. તેને પણ “વામન” નામનું બલાણુક કહે છે. રાજપ્રાસાદ આગળ વિમાન અને પાંચ કે સાત ભૂમિ ઉંચા એવાને “ઉત્તુંગ” બલાણુક કહે છે. ઘરના દ્વારની ગોપુરાકૃતિ એક કે ત્રણ માળની રેલીને હર્મ્યશાલ કહે છે. (અહીં જળાશય પુબ્કર બલાણુક અપૂર્ણ છે) ઇતિ પંચવિધિ બલાણુકઃ ૧૦૫-૧૦૬

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દોષાર્ણવનો મંડપાધિકાર પર

શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર આચાર્યનાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પમંથા

નામની કાપાટીકાનો દશમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे एकादशोऽध्यायः ॥

संवरणाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि संवर्णमानमुत्तमम् ।

एकहस्तादितः कृत्वा यावद्दशस्तशतार्द्धकम् ॥ १ ॥

मथमा पंचघंटा च द्वितीया नवघंटिका ।

तावच्च चतुरोद्वि—यावदेकोत्तरं शतम् ॥ २ ॥

पंचविंशतिरित्युक्ता त्रिभक्तिर्भागमंग्यया ।

विभक्तिरष्टभागाद्या यावद् वेदोत्तरं शतम् ॥ ३ ॥

तदनन्तरं वृद्धिश्च चतुर्भागा यथोत्तरम् ।

चतुर्घटोद्धृता वृद्धिः संख्याभेदैश्च नामतः ॥ ४ ॥

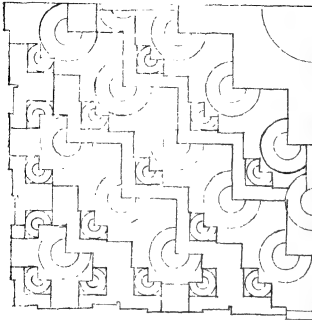
श्री विश्वकर्मा કહે છે:— હવે હું ઉત્તમ માનની સંવરણાનું લક્ષણ કહું છું: તે એક હાથથી પચાસ હાથ સુધીના (મંડપાદિ)ને શામરણ કરવી. પાંદડી પાંચ ઘંટાની શામરણ, બીજી નવ ઘંટાની શામરણ, એમ ચારચારની વૃદ્ધિ. એકઝો એક ઘંટા સુધીની તે ભાગ સંખ્યાથી પચ્ચીસ સંવરણની થાય છે.

વિભક્તિ ભાગસંખ્યા:—પહેલા આઠ ભાગની શામરણથી એકઝો ચાર ભાગ સુધીની એમ પચ્ચીસ સંવરણ ચારચાર ભાગની વૃદ્ધિથી કરતા જવું. વિભક્તિ ભાગના ક્રમથી ચારચાર ઘંટાની વૃદ્ધિ ભેદે કરીને કરવી. તેના પ્રત્યેકનાં પચ્ચીસ નામ કહ્યાં છે. ૧-૨-૩-૪

૧. સંવરણને શિષ્ટપંચોની ભાષામાં શામરણ કહે છે. શામરણ ક્યાં કોના પર કરવી તે સામાન્ય રીતે મંડપ પર કરવાનું કહે છે. મળંગૃહ પર, શિખર અને મંડપ પર સંવરણ કરવાનું વિધાન છે. પરંતુ અહીં શિખર કરવાની કુખંટતા કોય તેવા વિકટ સ્થાનમાં અગર તેો યજ્ઞમાન પોતાની ધનસંપત્તિની સ્થિતિ પ્રમાણે શિખર કે શામરણ કરાવે છે. મળંગૃહ ઉપર પણ શામરણ જીનાં કામેમાં જોવામાં આવે છે.

ઓરીસા=કલિંગ દેશમાં શિખરો તેમજ શામરણ પણ જોવામાં આવે છે. શામરણનો એક બીજો પ્રકાર તે ત્રિસટા છે. તે કલિંગ દેશમાં વિશેષ દેખાય છે. આપણે ત્યાં પણ સાધારણ અદ્યપદબચ્ચ કરીને કરાવેલાં નાના મંદિરો પર ત્રિસટા જોવામાં આવે છે. ૧ શિખર, ૨ શામરણ અને ત્રીજો પ્રકાર ત્રિસટા છે. ત્રિસટાનો નામસાદિ....સાસોક્ત પાઠ હજી જોવામાં આવેલ નથી. ત્રિસટાએ સંવરણનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. બધા પ્રાચીન મંદિરોમાં તે થોડા ફારફેર રૂપે જોવામાં આવે છે. સંવરણને નારી જાતિથી શિષ્ટમાં સંબોધેલ છે. ત્રિસટા એ પ્રાચીન શિષ્ટપદના પરિવર્તન સ્વરૂપ છે.

સંવરણા તત્ત્વશીત

અથ નામાનિ વક્ષ્યામિ
સંવરણા યથાસ્થિતાઃ ।

પુષ્પિકા નંદિની ચૈવ
દશાક્ષા દેવમુંદરી ॥૫

કુલતિલકા રમ્યા ચ
ઉદ્ગિષ્ઠા ચ નારાયણી ।

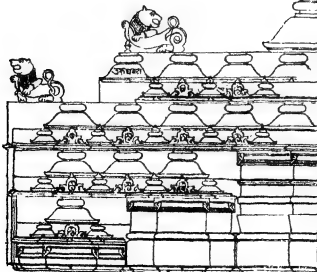
નલિકા ચમ્પકા ચૈવ
પદ્મામ્બ્યા ચ સમુદ્રવા ॥૬

ત્રિદશા દેવગાંધારી
રત્નગર્ભા ચૃદામણિઃ ।

દેમકૂટા ચિત્રકૂટા
દિમામ્બ્યા ગંધમાદની ॥૭

મંદરા મેદિની જ્યાતા
કૈટામા રત્નસંભવા ।

મેરુકૂટોદ્ભવાજ્યાતાઃ
સંહયયા પંચવિંશતિઃ ॥૮

૩૩ બામી સેતુનીની પુસ્તકી સંવરણી પદ્મની-ગૌતમી.

પુસ્તકીર આચાર્ય

૧. જાનરત્નકોષ અર્થે
આથી જિજ્ઞાસુઓની બાંધણી
સંવરણા તેની બંધા સજ્જા
૨૨થી આપેલ છે. બાંધણીથી
નાવકોની નામની સંવરણા
૧૨૬ અંકની કક્ષા છે વળી
તેમાં એક વિશેષ આપેલું છે
કે એક અને એ કાચના
માપની દેરીની સંવરણા પાંચ
બાંધણીની કરવી તથા કાચના
માપને નવ બાંધણી કરવી.
એમ ૧૭ થી ૩૦ કાચનાને
૪૧ બાંધણીની સંવરણા કરવી
તેમ કહેલ છે.

હવે સંવરણાનાં નામ કહું છું. ૧ પુષ્પિકા, ૨ નંદિની, ૩ દશાક્ષા, ૪ દેવ-
સુંદરી, ૫ કુલતિલકા, ૬ રમ્યા, ૭ ઉદ્ધભિન્ના, ૮ નારાયણી, ૯ નલિકા, ૧૦
અંપકા, ૧૧ પદ્મા, ૧૨ સમુદ્ધભવા, ૧૩ ત્રિદશા, ૧૪ દેવગાંધારી, ૧૫ રત્નગર્ભા,
૧૬ ચૂડામણિ, ૧૭ હેમકૂટા, ૧૮ ચિત્રકૂટા, ૧૯ હિમા, ૨૦ ગંધમાદની, ૨૧
મંદરા, ૨૨ મેદિની, ૨૩ કિલાસા, ૨૪ રત્નસંભવા, ૨૫ મેરૂકૂટા, એમ પચ્ચીસ
શામરણનાં નામે જાણવાં. ૫-૬-૭-૮

ચતુર્સ્રીકૃતે ક્ષેત્રે અષ્ટમાગવિમાનિતે ।

માર્ગો દ્વો રથિકા કાર્યા ચતુર્દિશુ વ્યવસ્થિતા ॥ ૯. ॥

કર્ણે ઘંટિકા દ્વિમાગા તદ્વઃ કૂટકોળતઃ ।

મૂઝઘંટા ત્રય(ચતુર્)માગા માર્ગેકં કલ્પં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

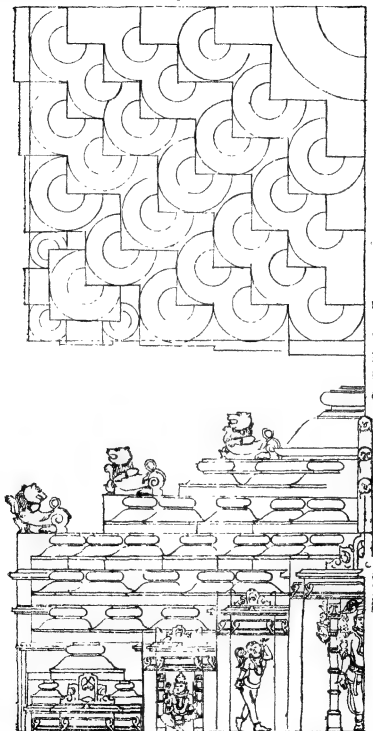
उदयं च मवक्ष्यामि भागाश्चत्वार एव च ॥

જાઘોદ્રમાસ્તરકૂટઃ તદ્ધર્થે ઘંટિકા ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ચારસ ક્ષેત્રના આઠ વિભાગ કરવા. તેમાં ગર્ભે મધ્યમાં જે જે ભાગની રથિકા
(ભદ્ર) કરવી. રેખા ત્રણ ત્રણ ભાગની. તે રીતે ચારે ગાત્રએ વિભાગની વ્યવસ્થા
કરવી. (૬) રેખાએ જે ભાગની ઘંટિકા પહોળી અને તેની નીચે ખુણું ફૂટ
કરવાં. (સર્વોપરિ) મૂળ ઘંટા ત્રણ ભાગની (ફૂટ સાથે ચાર ભાગની) પહોળી અને
તે ઉપર એક પહોળો કળશ કરવો. આ તળાવિભાગ કહ્યા છે. હવે ઉદય ઉભણી
ચાર ભાગની કરવાતું કહું છું. પ્રત્યેક ઘંટા નીચે જાજલી, તે પર ફૂટ કરવું.
ફૂટના થરમાં (ઘંટિકાના ગર્ભે) ઉદ્ધગમ દોઢીયો કરવો. તે ફૂટ ઉપર ઘંટિકા
કરવી. ૯-૧૦-૧૧

૧. સંવરણા (શામરણ)ના કમમાં જીભ પરથી દાખડી ફેલાળ કે એવા ઘાટો પર કે
(જંધા પર) સંવરણાની શરૂઆત થાય છે. રેખા પર જાજલી તે પર દોઢીયો અને દોઢી-
યાને થરે ફૂટ થાય છે. આની ઉપર ઘંટિકા (તિલક) કરવી. આ શામરણના થરોનો કમ
છે. જાજલી દોઢીયા=ફૂટ અને તે પર ઘંટિકાના થરો ઉપરઉપર કહેલા વિભાગ સુધી
આમ ચડતી ઉપરની મધ્યની (મદા) ઘંટિકા કરવી. તે ઘંટિકાને ચારે ખુણે ફૂટો કરવા.
આ ચાર ફૂટો સંજ્ઞાની ગણતરીમાં શામરણોએ લીધા નથી. પણ (શિખરમાં પંચાડી
નવાડીક શિખરીઓ પોણી થાય છે. છતાં તેના બધા અંગકો ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે.
તેમ) સંવરણાના ખીખ થરોના ફૂટો પણ ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે. સંવરણાની
પહોળાઈ કરતાં ઉંચાઈ અર્ધી કહી છે. પરંતુ જુનાં કેટલાક કામોમાં જરા ઉંચી પણ
જોવામાં આવે છે. જેજામરેના આદિનાથના મંદિરની શામરણના ઘંટા ફૂટના પ્રત્યેક થર
નીચે નાની નાની ઘાટાળી જાગી ચડાવેલ છે. તે જો કે ઉંચાઈમાં વધુ દેખાય છે. તેમાં
ખારીક કેતરકામ પણ કયું છે.

संस्करण अधिकार

१८ वीं शताब्दी से वर्तमान काल की संस्था की शैली.

प्रभाकर अ. २५५.

તદ્ગંધા મદ્ગંધા ચ ચતુષ્કૂટા જ્ઞાપસ્થા ।

સિંહસ્થાનં (કર્ણ ?) ગર્ભઘંટા ઉરુઘંટા તદ્ધર્વતઃ ॥ ૧૨ ॥

ગર્ભમૂલોદ્રમે કાર્યા રથિકાઢ્યૈશ્વિસ્તરા ।

માગોદ્રમે છાઘોદ્રમં કૂટા ચૈ સર્વકામદા ॥ ૧૩ ॥

તદ્ધર્વે ચ ચતુઃકર્ણે માગોચ્છ્રયા ચ ઘંટિકા ।

તસ્યોપરિ મૂલઘંટા ચતુષ્કોણે ચતુષ્કૂટા ॥ ૧૪ ॥

તેજ રૂપની (છાજલી દોઢીયાના રૂપની ઉપરની સર્વોપરિ) ભદ્રઘંટા કરવી. તેની નીચે ચારે ખુણે ફૂટ કરવા. ગર્ભની ઘંટા (જે સંખ્યામાં ગણવામાં આવતી નથી) તેને ઉરુઘંટા કહેવામાં આવે છે. તે ઉપર સિંહનું સ્થાન રાખવું (સિંહ બેસારવા). મૂળ ગર્ભ ઉપર જાગીએ રથિકા=ભદ્રે એ એ ભાગના પહોળા દોઢીયા ઉદ્ગમ કરવા. (ખુણા પર) એક ભાગની ઉચ્ચાઈમાં છાજલી ઉદ્ગમ દોઢીયો અને ફૂટ કરવા. તે સર્પ કામનાના રૂપપ્રદ જાણવા. તે ઉપર ચારે ખુણે ઘંટિકા એકેક ભાગની ઉચ્ચી કરવી. તે ઉપર (સર્વોપરિ) મૂલઘંટા કરવી તેના ચારે ખુણે ચાર ફૂટ કરવા. (જે કે આ ચાર ફૂટ સંખ્યાની ગણતરીમાં લેવાતા નથી) ૧૨-૧૩-૧૪

‘કૂટોધર્વે ત્રિમાગાયમે મૂલઘંટા માર્દ્ધેદિયા ।

સિંહં ચૈ ઉદ્રમોધર્વે તુ ઉરુઘંટા માગોપરિ ॥ ૧૫ ॥

તદુપરિ સિંહસ્થાનં માગૈકં ચ વિનિર્ગતમ્ ।

સિંહવિદ્યાધરયજ્ઞ-સિંહગજૈશ્વનુર્દિશિ ॥ ૧૬ ॥

અષ્ટસિંહૈઃ પંચઘંટૈઃ કૂટૈરેવં દિગ્દિશિભિઃ ।

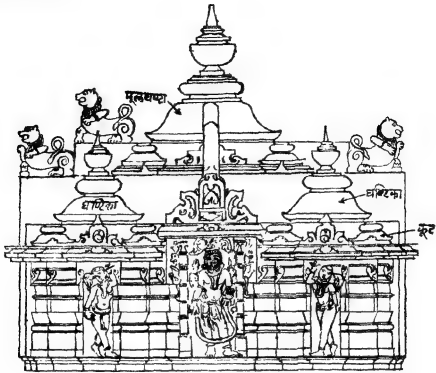
ચતુર્ભિર્મૂલકૂટાશ્ચ પુષ્પિકાનામ નામતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧ વર્તમાન કાળમાં જે સંવરણા ચડાવવાની પ્રથા શિદ્ધિપ્રત્યેષામાં છે તે હસેક વર્ષથી ચાલી આવતી હોય તેમ જાણ્યું છે. તેમાં શાસ્ત્રોક્ત રીત નથી સદેજ ફરે છે. પરંતુ તે સાવ અશાસ્ત્રીય છે તેમ કહેવું બરાબર નથી.

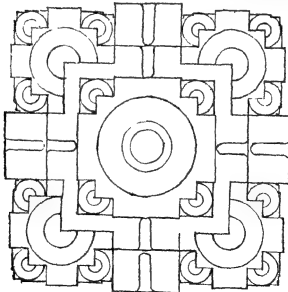
સંવરણાના મથાળે મખમાં (મકા) બાંટકાજ કરવી જોઈએ. બહો પાઠોમાં કે બીજા પ્રથોમાં બાંટકાને બદલે આમલસારો ચૂકવાનું કહ્યું નથી. તેરમી એકમી સદીની શરૂ કાંઈ જુની સંવરણા ઉપર આમલસારો મુકેલો જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે બરાબર નથી, એમ હું માનું છું. કારણ કે પાઠ નથી. માટે ત્યાં (મકા) બાંટકાજ ચૂકવી જોઈએ.

શિખરપાથ અને મંડપલક્ષણાધિકારમાં શિખરને શુકનાસ મેળવતાં કહે છે કે— “શુકનાસે સમાઘંટા” એટલે મકપના ઉપરની સંવરણાની ઉપલી બાંટકાખંટા શુકનાસના સમસૂતમાં રાખવી. ત્યાં આમલસારો જાહે વાપરી નથી. તેથી જુના કાળમાં સંવરણાના મથાળે મુકાતો ન હતો. પરંતુ બાંટકાજ મુકાતી હતી. એરિસા-કર્લિંગ દેશના માસાદના મંડપો પર સંવરણાજે ત્રિસદા પર બેઠા જ મુકેલી છે.

બીરી રીતે આ વિવરમાં ઉચિત એ છે કે મંડપ ઉપર શામરજીજ કરવી તે યોગ્ય છે. પરંતુ બ્યારે ગર્ભગૃહ ઉપર શામરજી કરવામાં આવે ત્યારે તે પર આમલસારો સ્થાપન કરવો જોઈએ. કારણ કે ગર્ભગૃહ ઉપર જ્વળદંડ સ્થાપન કરવાનો હોય છે. તેથી ત્યાં આમલસારો જ મુકવો યોગ્ય છે.

पुष्पिका नाम संवर्णा (१) प्रभालिका ५ कूट १६. सिंह ८. भाग ८.
अभास १९. ओ. स्थिति.

મધ્યના મૂળ ઘંટા ચાર ખુણાના કૂટ ઉપર ત્રણ ભાગ પહોળી અને દોઢ ભાગ ઊંચી (મૂળઘંટા) કરવી. દોઢીયા પર ઉરૂઘંટાના ભાગપર સિંહ ચારે તરફ (મધ્યગર્ભે) બેસારવા. જાંગીમાં સિદ્ધ વિદ્યાધરે અને યક્ષનાં રૂપે ચારે તરફ કરવાં (ઉપર ચારે ગર્ભે) સિંહ અને હાથીનાં રૂપ (ઉરૂઘંટા પર) કરવાં. આ રીતે આઠ ભાગની સંવરણ, આઠ સિંહ, પાંચ ઘંટા અને સોળ કૂટવાળી મધ્યની મૂળઘંટા નીચેના ચાર કૂટ સાથે આવા પ્રકારની પુષ્પિકા નામની પ્રથમ સંવરણ બાબુવી. ઇતિ પુષ્પિકા (૧). ૧૫-૧૬-૧૭

માનુભાગં ભવેત્ક્ષેત્રં કર્ણો ભાગત્રયસ્તથા ।

પદ્મભાગમદ્રવિસ્તાર-શ્વતુર્દિશુ નિયોજયેત્ ॥ ૧૮ ॥

તવક્કૂટયોર્મધ્યે તિલકં દ્વયંશવિસ્તરમ્ ।

ભાગોદયં વિધાતવ્યં રૂપસંગ્રાટમૂષિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધવિદ્યાધરયક્ષ-સિંહગજૈશ્વતુર્દિશિ ।

કૂટોપરિ હિ કૂટશ્ચ મદ્રકર્ણે ચતુર્દિશિ ॥ ૨૦ ॥

હવે ખીજી નંદિની નામની સંવરણ કહે છે. ક્ષેત્રના બાર ભાગ કરવા. તેમાં રેખા ત્રણ ભાગની અને આખું ભદ્ર છ ભાગનું પહોળું કરવું. તે રીતે ચારે દિશાએ વિભાગ કરવા. બે તવંગ અને કૂટની વચ્ચે ઉપર તિલક કરવી. તેમાં ઘંટિકા બે ભાગ પહોળી કરવી. અને તે ઘંટિકા એક ભાગ ઊંચી કરવી. શામરણ રૂપ અને ઘાટથી શોભતી કરવી. તેમાં સિદ્ધ વિદ્યાધર અને યક્ષનાં રૂપે જાંગીમાં ચારે દિશામાં કરવાં. અને ઉપર ગર્ભે સિંહ અને હાથીનાં સ્વરૂપે ઉરૂઘંટા ઉપર કરવાં ભદ્રના ખુણે ઉપર!ઉપર બે બે કૂટ ચારે તરફ કરવા. ૧૮-૧૯-૨૦

કર્ણે ચ કૂટવંટા ચ તસ્યોપરિ પુનર્ભવેત્ ॥

અષ્ટચત્વારિંશત્કૂટા મૂલે રયુઃ પૂર્વવચ્ચથા ॥ ૨૧ ॥

નવવંટાસમા યુક્તા તદ્ધર્વે સૂર્યસિંહકાઃ ।

નન્દિનીનામવિખ્યાતા કર્તવ્યઃ સર્વકામદા ॥ ૨૨ ॥ ઇતિ નન્દિ-

ની નામ દ્વિતીયા સંવરણા ॥

સંવરણાની રેખાએ છઠ્ઠી ઉઘમની બે બાબુ કૂટ પર ઘંટિકા કરવી. તે જ રીતે તે ઉપર ફરી છઠ્ઠી દોઢીયા કૂટ પર ઘંટિકા કરવી. આ રીતે ૪૮-અડતાલીશ કૂટ અને મૂળઘંટા નીચે જેમ ચાર પહેલા જુદા ગણેલ તેમ બાબુવું. કરવી નવ

ધંટા અને તે પર બાર સિંહ ચારે તરફ બેસારવા. એવા પ્રકારની સર્વ કામના પૂરનારી એવી નંદિની નામની સંવરણા બાણી. ૧ ઇતિ નંદિની (૨). ૨૧-૨૨

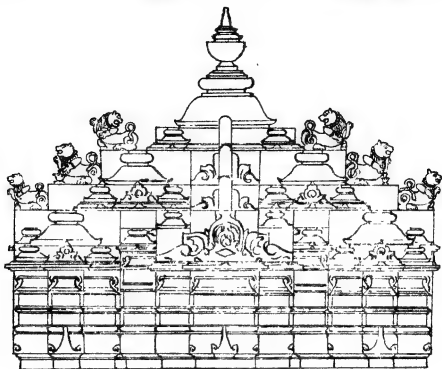
૧. સંવરણાના કંમે નામ, વિકાસિત, ઘંટિકા, કૂટ અને સિંહ સંખ્યાનું કોષ્ટક

ક્રમ	સંવરણાનું નામ	વિકાસિત બાજ	ઘંટિકા સંખ્યા	કૂટ સંખ્યા	સિંહ સંખ્યા	ક્રમ	સંવરણાનું નામ	વિકાસિત બાજ	ઘંટિકા સંખ્યા	કૂટ સંખ્યા	સિંહ સંખ્યા
૧	પુષ્પિકા	૮	૫	૧૬	૮	૧૪	દેવગાધારી	૬૦	૫૭	-	૬૦
૨	નંદિની	૧૨	૯	૪૮	૧૨	૧૫	રત્નચર્મા	૬૪	૬૧	-	૬૪
૩	દક્ષાક્ષા	૧૬	૧૩	-	૧૬	૧૬	ચક્રામૈત્ર્ય	૬૮	૬૫	-	૬૮
૪	દેવસુંદરી	૨૦	૧૭	-	૨૦	૧૭	હેમરત્ના	૭૨	૬૯	-	૭૨
૫	કૃત્તિકા	૨૪	૨૧	-	૨૪	૧૮	ચિત્રકૂટા	૭૬	૭૩	-	૭૬
૬	રત્ના	૨૮	૨૫	-	૨૮	૧૯	હિમા	૮૦	૭૭	-	૮૦
૭	ઉદિમ્બા	૩૨	૨૯	-	૩૨	૨૦	અંધમાદની	૮૪	૮૧	-	૮૪
૮	નારાયણી	૩૬	૩૩	-	૩૬	૨૧	અંદરા	૮૮	૮૫	-	૮૮
૯	નલિકા	૪૦	૩૭	-	૪૦	૨૨	મેદિની	૯૨	૮૯	-	૯૨
૧૦	અંપકા	૪૪	૪૧	-	૪૪	૨૩	કેસાસા	૯૬	૯૩	-	૯૬
૧૧	પદ્મા	૪૮	૪૫	-	૪૮	૨૪	રત્નસંગવા	૧૦૦	૯૭	-	૧૦૦
૧૨	સમુદ્રભવા	૫૨	૪૯	-	૫૨	૨૫	મેરુકૂટા	૧૦૪	૧૦૧	-	૧૦૪
૧૩	ત્રિદક્ષા	૫૬	૫૩	-	૫૬						

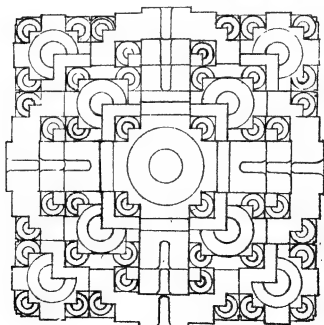
ઉપરનાં નામો પરથી બીજી સંવરણા બંધ બેસારવા પ્રવર્ત કરવો. જો કે સંવરણા બંધ બેસારવી તે હુદિની કસોટી છે. ત્રીસો મળી મળ્યા પછી સરળતા મળી જાય છે, પરંતુ હુદિને ખૂબ કસતી પડે છે. ઘંટાનો બરાબર મેળ રાખીને કૂટ ચકાવવાની રીત વધુ અમુક છે. જો કે આ અખ્યાયમાં બે સંવરણાની રીત રચણતાથી આપેલ છે તે પરથી પચ્ચેશ સંવરણાનો ખ્યાલ રચણ આવી શકશે.

શ્રીમંડન સૂત્રધારે સંવરણા વિશે સવિસ્તર આ પ્રમાણે કહ્યું નથી. જામને ઘંટીકાના ઉત્તરોત્તર કમનું જ કહ્યું છે. પરંતુ કૂટનો ઉલ્લેખ તેમણે પોતાના “પ્રાસાદ મંડન” અંથમાં કર્યો નથી.

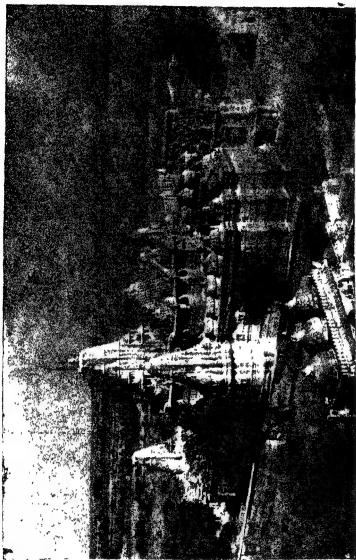
વળી મંડપ પરની સંવરણાને બદલે ૧૧મી સદીના કાળ પછી હુમટ થવા માંડ્યા. અંદરના કામમાં વિતાવઃ બાદવાળો હુમટ જતો તે વધારાકી અલતીના સાદા થરોથી ઢાંકી દેતા. તો કોઈ સમુદ્ધશાળી પ્રાસાદમાં અનેક જાતના કોશ કાચાની નકશીવાળા વિતાવ જતા. કેટલાક જુના મંદિરોમાં આવા વિતાવવાળા હુમટો હોય છે અને ઉપર જોવાઈ. વાળો હુમટ જોવામાં આવે છે. તેમ કમળના કારણે કવિખ્યાત કરવાના હેતુથી તેમ કમળ હોય. જોળ હુમટ અંદરના કામમાં અને બહાર પથ જોળ અંબાસીના અસ્તક જોવા કરવાની પ્રથા તો મુસ્લિમ કાળ પછી શિવપથ દાખલ થઈ. શિવપથો આવા સાદા હુમટોની ઘૂવમાં સંધિ રાખી ખૂબીથી કામ કરે છે.

* નરિસી નામ સેવર્ણી (૨) ભાગ ૩૨. ઘટ્ટિકા ૬. કૂટ ધટ, સિંહ ૩૨. •
પ્રગાશિકર. ઓ. સ્થપતિ.

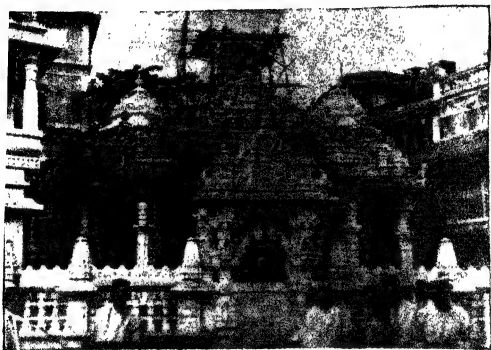

નરિસી સંસ્કૃતનાચિકાર

சென்னை, 15.05.2019

स्थितिः प्र. जे. सोमपुर.

મુંબઈ લાલબાગ જેન-કબ્રાસ્ત્રા માસાદ-સ્ત્રા, તોરજી તથા સંદરજી
સ્થપતિ-ડૉ. લાઇ બાઇરા'કર બોધકલાઇ, પાણીતાગુડા.

દીપાવ્કિંદ

કાર્યા તિલકદ્વિધિયં યાવત્ક્ષેત્રં વેદાશ્રકમ્ ।
 મંડપદલનિષ્કાશે-મંત્રિભાગૈસ્તુ કલ્પના ॥ ૨૩ ॥
 વૃહદ્દલૈર્મિષ્નોદ્વિજ્ઞા મંડપક્રમભાગતઃ ।
 આસાં યુક્તિર્વિધાતઃપ્યા મેરુકૂટાન્તકલ્પના ૨૪ ॥

इति श्रीविश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपान्तरे
 संवरणाधिकारे वकाशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

એ, રીતે સંવરણાની ચાર ચાર તિલક ઘંટિકાની વૃદ્ધિ કરતાં જવી. (એમ પચીસ સંવરણા ૧૦૪ ભાગની ૧૦૧ ઘંટિકાની કરતાં જવી). મંડપના અંશ, ભદ્ર, પ્રતિરથાદિના નીકાળા સંવરણાની વિભક્તિ વિભાગથી રાખવા. મંડપના કેમ વિભક્તિ ભાગથી બુદ્ધા બુદ્ધા અંગે ભદ્ર, પ્રતિરથાદિના નીકાળા થાય છે. એ રીતે કેમે કેમે યુક્તિથી મેરુકૂટ સુધીની સંવરણા ચડાવવી. ૨૩-૨૪

इति श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपान्तरे
 संवरणाधिकारणी, शिक्षा विस्तार प्रकाशक ज्ञानप्रकाश
 सोमपुराणे कश्चि शिक्षाप्रकाश नाम्नी व्यास दीक्षणे
 अलिखारणे अध्याय समाप्त.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे द्वादशोऽध्यायः ॥

कूर्मशिलाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि कूर्मादीनां तु लक्षणम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे कूर्मश्चाद्वाङ्गुलः स्मृतः ॥ १ ॥

द्विद्विर्धाङ्गुला कार्या दशपंचहस्तावधिम् ।

अत ऊर्ध्वैकविंशत्याः पादद्विद्विः प्रकीर्त्तिता ॥ २ ॥

तदार्द्धेन पुनर्द्विद्वि—र्यावद्वस्तुशतार्धकम् ।

हैमो रोप्यश्च कर्त्तव्यः सवेपापप्रणाशनः ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छे के डवे हुं (सोना इषाना) कूर्मनु प्रभाषु कहुं छुं. अेक हाथना प्रासादने अधो आंगणने कूर्म करवे. ते पंढर हाथ सुधीना प्रासादने प्रत्येक हाथे अरधा अरधा आंगणनी वृद्धि करवी. मागथी अेकवीश हाथ सुधीना प्रासादने प्रत्येक हाथे पा पा आंगणनी अने पावीशथी पचास हाथ सुधीना प्रासादने प्रत्येक हाथे अेकेक होरे (है) आंगणनी वृद्धि करतां जवी अे रीते कूर्मभान सुवर्ण के इषातुं जणुवु. तेनी स्थापनाथी सर्व पापेने नाश थाय छे. १-२-३

शिलातुं भान—

एकहस्ते तु प्रासादे शिलावेदाङ्गुला भवेत् ।

षडङ्गुला द्विहस्ते च त्रिहस्ते ग्रहसंख्यया ॥ ४ ॥

सूर्याङ्गुलं शिलामानं प्रासादे वेदहस्तके ।

तृतीयांशोदयंकार्यं हस्तादौ च युगान्तकम् ॥ ५ ॥

चतुर्हस्तादितः कृत्वा यावद् द्वादशहस्तकम् ।

पादोनाङ्गुलद्विर्द्धि हस्ते हस्ते च दापयेत् ॥ ६ ॥

१. सुवर्ण आदीनु कहेहुं कूर्मभान मध्यम जणुवु. तेनाथी अतुथोअ हीन करे तो जेष्ठभान थाय. अेअ अपराजित सत्र १४३मां कहेहुं छे. प्रासाद मंइन अ. १ अने वास्तुशास्त्रमां पत्र अधो आंगण कूर्मप्रभाषु अेक ज आयेहुं छे. सार आंगण शिला प्रभाषु प्रासाद मंइन अने वास्तुशास्त्र मंयमां आयेहुं नथी.

એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગળની શિલા કરવી. બે હાથનાને છ આંગળ, ત્રણ હાથનાને નવ આંગળ, અને ચાર હાથના પ્રાસાદને બાર આંગળની સમ-ચોરસ શિલા કરવી. આમ ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદની શિલા ત્રીજા ભાગે બંડી કરવી. પાંચથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને પોણાપોણા આંગળની વૃદ્ધિ પ્રત્યેક હાથે કરતાં જવી. ૪-૫-૬

સૂર્યહસ્તાદિતઃ કૃત્વા યાવન્ન જિનહસ્તકમ્ ।

અર્દાઙ્ગુળા ભવેદ્વૃદ્ધિ-સ્ત્રચ્છૂયે તુ નવાઙ્ગુળા ॥ ૭ ॥

ચતુર્વિંશાદિતઃ કૃત્વા યાવત્ષટ્ત્રિંશદ્ધસ્તકમ્ ।

તથા પાદાઙ્ગુળા વૃદ્ધિઃ પિંડં ચ દ્વાદશાઙ્ગુલમ્ ॥ ૮ ॥

ષટ્ત્રિંશાદિતઃ કૃત્વા યાવત્પંચાશદ્ધસ્તકમ્ ।

‘અષ્ટમાંશાઙ્ગુળાવૃદ્ધિઃ પિંડં ચ દ્વાદશાઙ્ગુલમ્ ॥ ૯ ॥

બારથી ચોવીશ હાથના પ્રાસાદને અર્ધા અર્ધા આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. અને ચોવીશ ગળના પ્રાસાદની શીલા નવ આંગળ બંડી રાખવી. પચ્ચીશથી છત્રીશ ગળના પ્રાસાદને પા પા આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. અને છત્રીશ ગળના પ્રાસાદની શિલા બાર આંગળ બંડી રાખવી. સાઠત્રીશથી પચાસ ગળના પ્રાસાદને પ્રત્યેક

૧. શિલામાનનું ક્ષીરાણ્યવર્મા જે પ્રમાણ આપેલું છે તેજ આ ગ્રંથને મળતું છે. પચાસ ગળના પ્રાસાદને ૨૮૮૦ આંગળનું શિલામાન થાય છે. પરંતુ અપરાજિત સૂત્ર ૧૫૪માં આપેલું માન થલું મોટું છે. યાનરત્નકોશ ગ્રંથમાં આપેલું શિલા પ્રમાણ ક્ષીરાણ્યવર્મા અને દીપાણ્યવર્મા બંને ગ્રંથોના મતનું સમર્થન કરે છે. યાનરત્નકોશમાં વિશેષતા છે—એટલું પાદ રાખવાની જરૂર છે. આ પહેલું શિલામાન સમચોરસ બળતું.

આ મંથની કૂર્મશિલાનું માન કહ્યું છે. પરંતુ અષ્ટશિલા કે ચાર શિલાનું માન પ્રમાણ કેટલું રાખતું તેનો કોઈ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. દીપાણ્યવર્મા પાંચ શિલા અને નવ શિલા એમ બેઉ પ્રકારે શિલા રચાવન કહે છે. અપરાજિત અને ક્ષીરાણ્યવર્મા માત્ર નવ શિલાનું કહે છે. પ્રાસાદમંડન અને વારતુરાજ્યમાં કેમત સેના રૂપાના એક કૂર્મનું જ પ્રમાણ આપેલું છે. વિદ્યાર્થી પ્રકાશ અને યાનરત્નકોશમાં પાંચ શિલા અને નવ શિલા એમ બંને મતો આપેલા છે.

મંથની કૂર્મશિલાનું માન કહ્યું. પરંતુ પાંચ કે અષ્ટશિલાના માન પ્રમાણ સ્થિર-જંથોમાં આપેલાં નથી. પરંતુ સ્થિરજંથોની પરંપરા યૈત્રી એવી છે કે કૂર્મશિલાના જેટલી અષ્ટશિલા લાગી અને તેનાથી અર્ધ પહોળી અને કૂર્મશિલા જેટલી બંડી રાખવાની પ્રમા છે. કોઈ કૂર્મશિલા જેટલી સમચોરસ માપની અષ્ટશિલા કરે છે. પણ તેમાં આસાર નીચે દબાવાની કઠોક બુદ્ધ થવાનો ભય રહે. અષ્ટશિલાઓ પ્રાસાદના મૂળ યોગસારની બરાબર વચ્ચે દિશાવિદિશામાં દબાવી ભોધએ. મંથની કૂર્મશિલા અને ચાર દિશાઓની શિલાઓ ચોરસાક્રમાં પથરાવવી. અને વિદિશાની ચાર શિલાઓ ત્રણી ૪૫ ડીગ્રીએ રચાવન કરવી.

ગળે એકેક દોરે (૩ આંગળ)ની વૃદ્ધિ કરવી. તે શિલાની બહાર આંગળની કરવી. ૭-૮-૯

શૈલજે ચસ્તમાનોક્તં દૃષ્ટિકાનાં તદર્થતઃ ।

શૈલજે શૈલજં કુર્યા-દિષ્ટિકાયાં તપેષ્ટિકા ॥ ૧૦ ॥

ઉપર જે પાષાણની શિલાનું માન કર્યું તે પ્રશસ્ત છે. એ ઇટની શિલા સ્થાપન કરવાની હોય તો તેનું માન ઉપર કહેલ શિલા માનથી અધુરું રાખવું. પાષાણના પ્રાસાદને અને પાષાણની, ઇટના પ્રાસાદને ઇટની શિલા સ્થાપવી. ૧૦

શિલા ઉપર કરવાની અકૃતિ—

પદ્મપત્રસમાયુક્તા નન્દાવર્તી ચ સ્વસ્તિકા ।

તદેવાયુધસંજ્ઞા ચ પીઠબંધવશાનુગા ॥ ૧૧ ॥

શિલામાં પદ્મપત્ર, નંદાવર્તી, સ્વસ્તિક (સાધિયો)ની આકૃતિ ચિહ્ન કોતરવાં અગર તો (જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તે) દેવના આયુધની સંજ્ઞા કોતરવી. તે પીઠ બંધને અનુસરેને બાળવું. ૧૧

૧. મધ્યની કુર્મશિલામાં કે અષ્ટશિલાઓમાં કયાં કયો ચિહ્નોની આકૃતિ કરવી તે પૃથક્ પૃથક્ પ્રથમમાં પૃથક્ પૃથક્ મત છે. શ્રી વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં કાચબો, નામ, જનાદન અને શ્રી દ્રુવની આકૃતિ અને મધ્યની શિલામાં અને વિદિશાની શિલાઓમાં સ્વાસ્તિકાની આકૃતિ કરવાનું કહે છે.

એજ પ્રથમ પદ્મ સિદ્ધાસન, તોરણ, છત્ર અને ચારભુજ યુક્ત ત્રિલોચની આકૃતિ કરવાનું કહે છે વળી એજ પ્રથમ બાહ્યાર્થિક વજ્ર પ્રમાણે શિલાનું પ્રમાણ આપેલ છે. તેમજ વારણદેવના અંબ પ્રમાણે પાંચ શિલાઓ સ્થાપન કરવાનું વિદ્યાન વિષતથી આપે છે નિધિ કુંભોનાં પચ્ચ જુદાં જુદાં નામો જુદા જુદાં પ્રથમમાં કહે છે.

વિશ્વકર્માપ્રણીત કીરાજીવમાં કુર્મશિલામાં કરવાનાં નવ ચિહ્નોનું રચણ વિધાન છે. તેમાં અષ્ટશિલાઓનાં નામો અને નવનિધિ કુંભોનાં નામો આપેલા છે. મધ્યની ધરણી-શિલામાં કરવાનાં નવ ચિહ્નો કહે છે.

લહેરં ચ મત્સ્યમંદૂકં મકરી પ્રાસમેષ ચ ।

શંખસર્પઘટેયુક્તઃ શિલામખ્યે હાલંકૃતઃ ॥ ૫ ॥

ફરીવાર અ. ૧૦૧ ॥

૧ લહેર, ૨ મત્ત, ૩ મંદૂક (રેકો), ૪ મકર, ૫ પ્રાસ, ૬ સંખ, ૭ સર્પ અને ૮ કુંભ એજ આઠ આકૃતિ કુર્મશિલામાં કરતી કોતરવી. અને મધ્યમાં કુર્મશિલા પ્રમાણના પંચમા ભાગનો કુર્મ કોતરવો. (નવ ખાનાં પાડીને) બહાર આ આકૃતિઓ પૂર્વાદિ અનુક્રમે ભેવાનું રચણ કર્યું નથી. ત્યારે “પ્રાસાદતલકચ્છેરાયા પ્રાસાદ”ના કર્તા સુતપ્રજા વીરપાલે ઉપરોક્ત લહેર અષ્ટશિલાના ક્રમથી કોતરવાનું રચણ કર્યું છે. શ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલ લહેર

પાંચ શિલા અને પાંચ નિધિ—

નન્દા મદ્રા જયા રિક્તા પૂર્ણાશ્યા પંચમીશિલા ।

અથઃ પદ્મો મહાપદ્મઃ શંખો મકરકચ્છપો ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વેના ક્રમથી લેવાની માન્યતા શિલ્પીઓના અમુક વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. સુત્રધાર વીરપાલે આ રૂપથીકરણ કનિપત રવેચ્છાથી કયું હશે ? કે કેમ તે આપણે કહી શકતા નથી. અન્ય કોઈ પ્રંથોમાં વીરપાલના મતનું સમર્થન મળતું નથી. આથી શિલ્પીઓ આ ભેદ રીતને અનુસરે છે. અમારા વડીલો પૂર્વમાં લહેર રાખવાને માટે શ્રી વિશ્વકર્માના ક્ષીરાણ્ણવના મતના સમર્થક હતા. વળી તેઓ જણાવતા કે પૂર્વમાં લહેર દ્વાર પાસે રાખવી, તે યજ્ઞ-માનને પૂર્ણ ઐશ્વર્ય આપનાર છે. પરંતુ ઇંક-શકુન શાસ્ત્ર પ્રમાણે અને તે મુખ દિશાનો પ્રાસાદ હોય તેને પૂર્વમાંની દ્વાર સામે લહેર રાખવાનું જણાવતા. આ પણ એક વિચાર-ણીય પ્રશ્ન છે. આ વિષયમાં કયો મત સ્વીકારવો, તે ભ્રા. મુખી પ્રાચીન પ્રંથોમાં વધુ રૂપિય પ્રમાણે ન મળે ત્યાં મુખી શિલ્પીઓને એકાદ મત પ્રમાણે ચાલવાનું રહે છે. આવાં આદર્શોમાં શાસ્ત્રાદ્યાની અવગણના લેખાય નહિ.

સેતુપુરા શિલ્પઓમાં ફરતી અષ્ટ શિલામાં જે તે દિશાના દિશ્પાલના એકેક આયુધનાં ચિહ્નો કોતરવાની પ્રથા છે. જે કે તે અશાસ્ત્રીય તો નથીજ. તેમજ તે શિલાને જે તે દિશાના દિગ્પાલના કહેલાં વર્ણ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત કરી રથાપન કરવામાં આવે છે. વસ્ત્ર લપેટતાં પહેલાં તે શિલાઓનું વિધિથી સ્નાન પૂર્ણનાદિ કરવામાં આવે છે. પૂર્વની શિલામાં વજ્ર, અગ્નિમાં સરવો, (હોમ કરવાનો) દક્ષિણમાં હંક, નૈઋત્યમાં ખડ્ગ, પશ્ચિમમાં પાશ, વાયવ્યમાં પ્વન, ઉત્તરમાં મદા, અને ઈશાન કોણમાં ત્રિશુલ એમ ચિહ્નો અષ્ટશિલામાં કોતરવામાં આવે છે.

ખાત મુદ્રત્ અને શિલારોપણ વિધિ એ બંને વિધિ પૃથક્ પૃથક્ છે. તેનું રૂપથીકરણ કરવું આવશ્યક છે. ખનન એટલે ખાત અને તે ખોદવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ. તે પહેલાં પ્રાસાદનું આપું તળદર્શન બ્રૂમ પર કરે છે. તેને શિલ્પઓ બ્રૂમ ત્રેવકવાના નામથી સંબોધે છે. ખનન મુદ્રત્માં પૃથ્વી સૂતી બેઠી જોઈ સારો શુભ દિવસ જુએ છે. અને તે પછી ખોદાણની ઉદામ્, જમીનની દહતાના પ્રમાણ જેટલું સમયનું અંતર રાખી શિલા-ન્યાસનું બીજું મુદ્રત્ કરે છે.

એક મર્જગૃહના પ્રાસાદોનું વિધાન છે. પરંતુ અદારમી કહીથી ત્રણ મર્જગૃહની પ્રથા જૈનોમાં પ્રચલિત થઈ. વધુ, પ્રભુજનો વિરતાર પધરાવવાના ઉદ્દેશથી થઈ. આવા વખતે ખાત મુદ્રત્નાદિ વચ્ચા મૂળપ્રાસાદને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવે છે. પ્રાસાદ મર્જગૃહનો ઉપગો સાથેના આખો બામ સળંગ ખોદવાનું મજબૂતીના કારણે કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. દ્રાવિડમાં એસાર પુરતા જ પાયા ખોદી શિલારોપણ કરવાની વિધિને પ્રથમેષ્ટિકા કહે છે.

આપણા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં મર્જગૃહ સિવાયના મંકપ યોગીસોના પાયા પહેાળા એસાર પુરતા ખોદી પુરે છે. કેટલાક શિલ્પઓ મંકપ યોગીના પાયા સળંગ બામ

ત્યાં ચાર દિશાઓ અને મધ્યમાં એમ પાંચ શિલા સ્થાપન કરવાની હોય ત્યાંતે પાંચ શિલાના-૧ નંદા, ૨ ભદ્રા, ૩ જ્યા, ૪ રિક્તા, અને ૫ મધ્યની પૂર્ણી-એમ પાંચ નામો બાણુવાં. તેની નીચે અનુક્રમે સ્થાપન કરવાના પાંચ કળશનાં નામ પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખ, મકર અને કચ્છપ બાણુવાં. ૧૨

ખોદાવી પૂરે છે. આમ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો શસ્ત્રશોધનનો છે. ખાસાદના પાયા સગંધ ખોદવાના હોય છે. જય ખોદતાં જો કૃષિમ અથુદ્ધ ભૂમિ પુરેલી જેવી નીકળે તો બધો ભાગ કઢાવી નાખવામાં આવે છે. શિસ્પ શાસ્ત્રનો હેતુ શૂન્યશુદ્ધિ અને ઉપરના ભારે વજનનું દટપણું જોવાનો હોય છે. પાચો કેટલો જોડા લેવો તે વિષે વાસ્તુરાશ્ર કહે છે, **પાવાણાન્તં જલાન્તં વા વાલુકાન્તં દદમ્ભિઃ** વાલુકા કે જે દેશમાં પાવાણુ આવતો હોય ત્યાં તેટલો બની શકે તો જગ સુધી. અગર યુગ્મગત જેવા પ્રદેશમાં અમે તેટલા ઉંડા જતાં પણુ કેતી જ આવે, ત્યાં દસ બાર કે પંદર પુટ જોડા રેતીમાં પાયા લેવા. અમર મોરમ જેવી સાધારણ કુંજભૂમિ આવે ત્યાં સુધી ખોદી શિલારોપણ વિધિ કરવામાં આવે છે. પાયા માટે શસ્ત્રશોધન કરવાની આવડત આવશ્યકતા છે. શિલારોપણવિધિ શિદિપઓ આ રીતે કરે છે. પાવાણુમાં યજમાન, શિદિપ તથા આચાર્ય પૂજ્યવ્ય સાથે ઉતરી જોમુત્રાદિથી સંચય કરી પંચગવ્યથી અને પંચામૃતથી અખીત્ર, યુગ્મગત, કંક, કેસર, ધૂપ દીપાદિથી વિધિસર ભૂમિનું પૂજન કરી ભૂમિની પ્રાર્થના કરી શિલારોપણ વિધિ કરે છે. મધ્યગર્ભમાં કૂર્મશિલા અને અષ્ટદિશામાં આઠ શિલાઓ ખાસાદના બરાબર એસાર હવાય તે રીતે એસારની કાષ્ટનો ચાકથી દોરી રાખવામાં આવે છે. કૂર્મશિલાઓ અને અષ્ટદિશાઓ પધરાવવાનું જે સ્થાન નક્કો કરવામાં આવે ત્યાં એક નાનો કળશ કુંભ મુકાય તેટલો ખાડો ખોદી મુકવામાં આવે છે. તે પહેલાં તે નાના ગતમાં ત્રાંચા કે ઉચ્ચધાતુનો નામ અને કાચો મુકી તે પર કળશમાં પંચકલાય, પંચપદ્મ, પંચગંધ, સમ-ધાન્ય, સર્વોષધિ, એકધાતુ, કોડી ચગોડી, નવનિધિના પ્રતિનિધિરૂપ પંચગતની પોટલી, અંગાજળ કે પવિત્ર તીર્થજળ અમર ૧૦૮ કુવાનું પાણી કે ઓછા વધનું, શેરાળ, (પાણીની લીલ) સફેદ તાંદુર આદિ થોડા થોડા પ્રમાણસર કળશમાં પધરાવી (કળશ સામાન્ય રીતે ત્રાંચાનો હોય છે.) તેને ત્રાંચાનું ઢાંકણું બાંધી શિલાના મળે નીચે મુકી શિલા સ્થાપન અન્તરચાર વિધિથી ઉસાદથી કરે છે. ત્યાર પછી શિદિપને વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ માનીને તેનું પૂજન કરી સત્કાર કરવામાં આવે છે.

મધ્યની ધરણી શિલા ઉપર આદિનો કૂર્મ સ્થાપિત કરી તે પર નાભિનો નાળ (પાર્શ્વ) ઉભો કરવાની પ્રથા છે. આ નાભિના માટે શાસ્ત્રોક્ત પાંચ નહીં માનનારાઓ નાભિની ચોગનાળને દાક્ષિણાત્ય પ્રથા માને છે. પરંતુ આપણા ઉત્તર : ભારતનો શિદિપમંથ વિશ્વકર્મા પ્રકાશના હજી અધ્યાયમાં લિખ સ્થાપનવિધિ કરતાં કહે છે-

ब्रह्मसूत्रचतुष्के तु स्थाप्या कूर्मशिला ततः ।

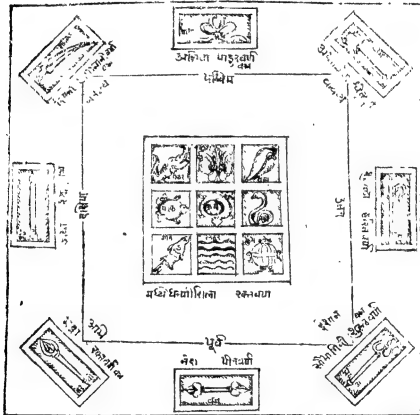
तद्वर्मे विन्यसेत् कूर्मं सौवर्णं द्वादशमुखम् ॥ ૧૨૦ ॥

નવ શિલાઓનાં નામ—

નન્દા મદ્રા જયા પૂર્ણા અજિતા વાપરાજિતા ।

મંગલા વિજયાલ્યાતા ધરણી નવમીશિલા ॥ ૧૩ ॥

ચાર દિશાઓ અને ચાર કોણે અને મધ્યમાં નવ શિલાઓ સ્થાપન કરવાની હોય છે. તેનાં નામ—૧ નન્દા, ૨ ભદ્રા, ૩ જ્યા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અજિતા, ૬ વાપરાજિતા, ૭ મંગલા, ૮ વિજયા અને ૯ મધ્યની નવમી ધરણીશિલા જાણવી. ૧૩

કૂર્મશિલા અને આદિશિલા

કૂર્મશિલા અને આદિશિલા

તત્ર રત્નાવિમિસ્સાર્થે ભૂમ્યાઽથ હૃદયે ન્યસેત્ ।

તસ્યેવ હિ તત્તત્રમે નીરંત્રં વજ્રલેપકેઃ ॥ ૧૨૧ ॥

બ્રહ્મસૂત્રના ચતુષ્કર્મ કૂર્મશિલા સ્થાપિત કરેલી હોય ત્યાં કૂર્મશિલાના ચર્મમાં બાર મુખવાળો કૂર્મ અને રત્નાદિ સજ્જિત ભુમિના હૃદયમાં (નાભીમાં હિતારી) સ્થાપિત કરી તે ચર્મની નાભિ (રેખ)ને વજ્ર લેપથી બંધ કરી દેવી. આ વિધિ અગ્નિપુરાણ અધ્યાય ૯૭માં આપેલ છે.

નવનિધિ કળશોના નામ—

સુમદ્રશ્ચ વિભદ્રશ્ચ સુનંદઃ પુષ્પદંતકઃ ।

જયોઽથ વિજયશ્ચૈવ કુંભઃ પૂર્ણમ્તથોત્તરઃ ॥ ૧૪ ॥

નવાનાં તુ યથાસંખ્યા નિધિકુંભા અમી તથા ।

૧ સુમદ્ર, ૨ વિભદ્ર, ૩ સુનંદન, ૪ પુષ્પદંત, ૫ જય, ૬ વિજય, ૭ કુંભ,
૮ પૂર્ણ અને ૯ ઉત્તર એમ નવનિધિ કળશો અનુક્રમે શિલાઓ નીચે સ્થાપન
કરવા. ૧૪

‘અર્ચપાદે ત્રિભાગે વા શિલાં ચૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥ ૧૫ ॥

મધ્યે કૂર્મઃ પ્રદાતવ્યો રત્નાલંકારસંયુતઃ ।

હેમરૌપ્યમયઃ કાર્યો દ્વરૌપ્યમયો ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

ધરણીમધ્યે સંસ્થાપ્યો યથા કૂર્મઃ પ્રયત્નતઃ ।

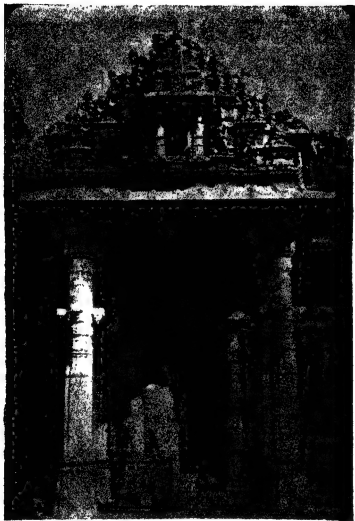
રત્નાલંકારસંયુક્તો દિવ્યવસ્ત્રૈઃ સૃષ્ટિજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧. મધ્યની ધરણીશિલા મર્મગૃહના મધ્યગર્ભે સ્થાપન કરવાની જે સામાન્ય રીતે
માન્યતા પ્રવર્તે છે. પરંતુ તે અહીં રજુ કરે છે.

અઘભાગે ત્રિભાગે વા શિલાં ચૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥

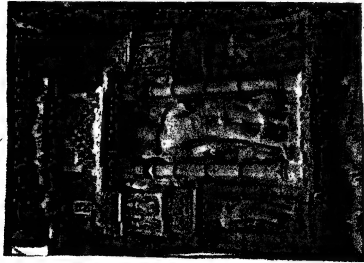
શિવશિંગની મધ્યગર્ભે સ્થાપના થાય ત્યારે મધ્યની કૂર્મશિલા મધ્યમાં જ હોવી
જોઈએ. તે યરાત્ર છે. પરંતુ અન્ય દેવોના પદસ્થાપન વિકાસો અકારના ત્રીજા કે ચોથા
ભાગમાં આવે છે. ત્યારે તેવા સમયમાં તે દેવની સ્થાપનાના યરાત્ર નીચે જ કૂર્મશિલા
હોવી જોઈએ. અને ત્યાંથી ચેતનાળ ઉભો થાય. તે દેવના નીચે અવલંબે (ઝાળ)ને
યરાત્ર આવી રહે. દેવોના યરાત્ર નીચે અહીં આપેલા પ્રમાણનો પ્રયોગ શિષ્ટિઓએ
કરવો જોઈએ. એટલે દેવસ્થાપના યરાત્ર નીચે જ કૂર્મશિલાની સ્થાપના કરવી જોઈએ.
દશરથાં થોડા વખતથી શિલા સ્થાપન વિધિમાં જનવિધિના નામે કેટલાક જનવિધિકારો
શિલાસ્થાપન સાથે જ પાંચામાં રૂપાનો ઢાલીયો, માદલી મૂકી સુવર્ણની પ્રાસાદ પુરણની
મૂર્તિ પધરાવવાનો આમ્રદ સેવે છે. પાંચામાં સુવર્ણ પ્રાસાદ પુરણની સ્થાપનાની આ રીત
આ ગૃહસ્થોની ખોટી છે. પ્રાસાદ પૂરણ તો જીવ સ્થાનના ફગડપ દેવાલયના શિખરના
આમલસારામાં પધરાવવાનું વિધાન છે. (નહિ કે પાંચામાં) સોએક વર્ષ પરના કોઈ પાનામાં
લખેલી વસ્તુને પ્રમાણ માની લેવું ન જોઈએ. શિષ્ટિઓ તે પ્રાસાદ પુરણે ચાંદીના
ઢાલીયા સદિતની રિધિ શિખરના આમલસારામાં ઘૂત કળશ સાથે પધરાવે છે અને તે
શાસ્ત્રોક્ત પડો છે.

મધ્યની શિલા પર અહીં કે સુવર્ણનો ઉપર કહેલા પ્રમાણનો કૂર્મસ્થાપન કરવો તે
યાદ રાખવું આથી કૂર્મપ્રમાણ અને શિલાપ્રમાણ બેઉ પ્રમાણો જોવાય છે.

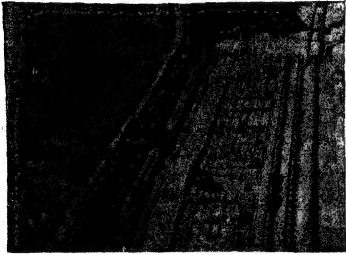

અગ્રહીશપુર પાટણના સુબસિદ પ'આસર-આસાહના મંદિરનું પૃષ્ઠદ્વાર
અને તે પરની સંસ્કૃતિ

શ્રી ચંદુલાલ શિલ્પી.

સોદેરાના સુરભદિરની જાલાનાં દેવસ્થાને

પંચાસર (પાટણ)ના પ્રાસાદનો મંડિર અને
શિખરનો અવાસ અને શામરજીનો અંશ

અણ્ણીજીપુર (પાટણ) પ્રસિદ્ધ લેખ પંચાસર મંદિર
શિખર તથા શામરજી-સ્થપતિ પ્ર. અંગ. સોમપુરા
કીર્તિપાત્ર વ્ર. ૧૧

મધ્યની કૂર્મશિલા ગર્ભગૃહના મધ્યમાં કે ચોથા કે ત્રીજા ભાગે કૂર્મશિલા સ્થાપિત કરવી. (એટલે જ્યાં દેવસ્થાપના થાય તેની બરાબર નીચે કરવી) ખાતના મધ્યગર્ભમાં કૂર્મને રત્ન અલંકારથી વિભૂષિત કરીને સ્થાપવો. કૂર્મ સોના કે રૂપાનો નક્કર કરાવવો. ધરાલી ધરણીશિલા ઉપર એ કૂર્મ સ્થાપવો. શિલાનું રત્ન અને દિવ્યવસ્ત્રોથી પૂજન કરવું. ૧૫-૧૬-૧૭

શિલોર્ધ્વે તુ ન દાતવ્યા ઇષ્ટિકા ચ કદાચન ।

દિક્પાત્રેભ્યો વર્તિ દદ્યાદ્ દિવ્યવસ્ત્રં ચ શિલ્પિને ॥ ૧૮ ॥

અર્ચયિત્વા પ્રયત્નેન હોમકર્માદિમંગલમ્ ।

અનેન વિધિના ચૈવ સર્વપાપહયો ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

હતિશ્રી વિશ્વકર્મેણ કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાવર્ણવે

કૂર્મશિલાધિકારે દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૨ ॥

પાપાણની શિલા ઉપર ઇંટની શિલા કયારે પણ સ્થાપિત ન કરવી. (અર્થાત્ પાપાણની શિલા પર પાપાણની શિલા સંપુટની જેમ મૂકવી.) દિગ્પાત્રોનું પૂજન કરી તેમને અલિહાન આપવાં. દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણો શિલ્પિને આપી સંતુષ્ટ કરવા. પૂજન વિગેરે અચલથી કરી હોમ વિગેરે માંગલિક કાર્ય કરવું. આ પ્રમાણે અનેક વિધિ વિધાનથી શિલાઓ સ્થાપિત કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે. ૧૮-૧૯

હતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો કૂર્મશિલાધિકારનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર ઓઘડમાર્ધ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા નામની કાપાટીકાનો આરંભો અધ્યાય સમાપ્ત.

**એકે હાથ (ગળ) થી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રમાણના રૂપ(શલા, જગતી લીટ થીડ ઉકથમાન
હીરમાન, સ્તંભમાન, આસનરંથ (બેદી) અને ઉભી પ્રતિમા પ્રમાણનું' કોષ્ટક**

ગ્રા. નં. ૧ ગ્રા. નં. ૨	જગતી પ્રમાણ		બીટમાન		પીટમાન		નાગસાદિ દ્વારમાન		નુ. નુ. કુ. નુ.		પ્રતિમામાન	
	આ. બેળ	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.	દા.થ. આ.
		(૧)	(૨)									
૧ મળ	૪	૧-૦	૦-૧૨	૪	૦-૧૨	૧-૦	૦-૧૬	૦-૨૬	૪	૬	૧૧	૧૧
૨ મળ	૬	૧-૧૨	૧-૦	૫	૦-૧૫	૨-૦	૧-૮	૧-૮	૭	૧૨	૨૧	૨૧
૩ મળ	૮	૨-૦	૧-૧૨	૬	૦-૨૨	૩-૦	૨-૦	૨-૦	૮	૧૮	૩૧	૩૧
૪ મળ	૧૨	૨-૧૨	૨-૦	૭	૧-૩	૪-૦	૨-૧૬	૨-૧૬	૧૨	૨૪	૪૧	૪૧
૫ મળ	૧૨	૩-૦	૨-૧૨	૮	૧-૮	૫-૦	૨-૨૦	૨-૧૮	૧૩	૨૭	૪૩	૪૩
૬ મળ	૧૩	૩-૧૨	૩-૦	૮	૧-૧૨	૫-૧૨	૩-૦	૨-૨૨	૧૫	૩૦	૪૫	૪૫
૭ મળ	૧૪	૪-૦	૩-૧૨	૯	૧-૧૬	૬-૦	૩-૪	૩-૧	૧૬	૩૩	૪૭	૪૭
૮ મળ	૧૫	૪-૧૨	૪-૦	૧૦	૧-૨૦	૬-૧૨	૩-૮	૩-૪	૧૮	૩૬	૪૮	૪૮
૯ મળ	૧૪	૫-૦	૪-૧૨	૧૧	૨-૦	૭-૦	૩-૧૨	૩-૬	૧૯	૩૯	૫૧	૫૧
૧૦ મળ	૧૬	૫-૧૨	૫-૦	૧૧	૨-૪	૭-૧૨	૩-૧૬	૩-૮	૨૧	૪૨	૫૩	૫૩
૨૦ મળ	૨૨	૬-૦	૮-૧૬	૧૬	૩-૧૦	૧૨-૪	૪-૧૨	૪-૪	૩૧	૫૨	૬૩	૬૩
૩૦ મળ	૨૪	૧૨-૦	૧૧-૮	૧૯	૪-૬	૧૬-૧૦	૫-૮	૫-૦	૩૬	૬૨	૭૩	૭૩
૪૦ મળ	૨૫	૧૪-૧૨	૧૩-૧૦	૨૧	૫-૨	૨૦-૧૪	૫-૧૮	૫-૨૦	૪૧	૭૨	૮૩	૮૩
૫૦ મળ	૨૮	૧૭-૦	૧૫-૧૦	૨૪	૫-૧૨	૨૪-૧૮	૬-૪	૬-૧૬	૪૬	૮૨	૯૩	૯૩

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

राजलिङ्गाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

राजलिङ्गं प्रवक्ष्यामि यथामवति श्राव्यतम् ।

वेदादिवेदवृत्त्या च यावत् षट्त्रिंशद्वस्तकम् ॥ १ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે કે હવે હું રાજલિંગનો વિધિ કહું છું. તે હમેશાં શાશ્વત છે. પ્રારંભમાં ચાર હાથથી પ્રત્યેક ચાર ચાર હાથ વધારતાં છત્રીશ હાથ સુધી વધારતાં બધું. જેથી નવ પ્રકારનાં રાજલિંગ થાય. (૪, ૮, ૧૨, ૧૬, ૨૦, ૨૪, ૨૮, ૩૨, ૩૬—એમ નવ પ્રકારે). ૧

ખીજું માન—

‘હસ્તાદિનવપર્યતં નવલિંગાનિ પ્રોક્તાનિ ।

લિંગમાનં સમાખ્યાતં પ્રાસાદે^૧ પૂજિતાનિ ચ ॥ ૨ ॥

ખીજું માન કહે છે. એક હાથથી નવહાથ સુધીના નવ રાજલિંગ (ઘટિત લિંગ) કહ્યાં છે. આ પ્રમાણે લિંગનું માન કહ્યું. તે પ્રાસાદને વિષે પધરાવીને પૂજવાં.^૨

૧. રાજલિંગ=ઘટિતલિંગ એકથી નવ હાથનાં કર્યાં છે. તેમાં પશુ એક હાથથી ૭ ૭ આંગળી વૃદ્ધિ કરતાં નવ હાથ સુધીનાં તેત્રીશ લિંગ બન્યાં. અને :તે તેત્રીશનાં પ્રત્યેકનાં નામે અપરાખિત સૂત્ર ૨૦૧ અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં આપેલાં છે. અપરાખિત સૂત્ર ૨૦૧માં એમ છ છ, ત્રણ ત્રણ, બજમે, એક એક, અર્ધઅર્ધ, પા પા તે એક દોરો એમ મળી દશ બેઠ કહી કુલ ૧૪૪૨૦ લિંગમાન સંખ્યા કહી છે.

૨. પ્રાસાદે ચ લતીનકે=પાઠાન્તર.

૩. ધરને વિષે એક અંગુઠાના પર્વથી ત્રણ ચાર આંગળીનું લિંગ પૂજવું. અન્ય પ્રતિમા નવ આંગળી કે અંગિયાર કે ચારત્રી આંગળી પ્રમણ સુધીની મુઠ્ઠરથને ધરે પૂજવી.

नवहस्तं भवेद्विङ्गं प्रासादे च शतार्द्धके ।

पंचहस्ताद् दश यावत् प्रासादः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥

दशहस्तादधो नास्ति प्रासादः सभ्रमस्तथा ।

पंचहस्ताच्छतार्द्धं च प्रासादश्च तदुच्यते ॥ ४ ॥

एकादि नवहस्तान्तं लिङ्गं प्रासादे पूजितम् ।

नवहस्तोर्ध्वं लिङ्गं तु प्रासादेन विनार्चयेत् ॥ ५ ॥

हस्तमानं भवेद्विङ्गं वेदहस्ते सुरालये ।

चतुर्भ्योऽथ एकहस्तं तदुच्यते शिवालये ॥

न स्थाप्यं घात्र्यलिङ्गं च शैलं च रत्नजं विना ॥ ६ ॥

नव हाथ सुधीना माननुं लिङ्ग पयास हाथना प्रासादने विषे पूजवुं.
पांचथी दश हाथ (के तेथी वधु)ना मानने “प्रासाद” कहेवो. दश हाथथी उपरना
प्रासादो शांघार प्रासाद भ्रमवाणा करवा. पांच हाथथी पयास हाथना भापना
देवालयने “प्रासाद” कहेवो. तेभां अेकथी नव हाथ प्रमाणुनां लिङ्गे प्रासादमां
पूजवां. नव हाथथी उपरनां लिङ्ग प्रासाद वगर पुडला (आटला पर) पूजवां.
अेक हाथना माननुं लिङ्ग आर हाथना शिवालयमां पूजवुं. आर हाथथी नीचेना
भापना देवालयने “शिवालय” कहेवुं. ते शिवालयमां घटित (लिङ्ग) पायात्रुनु
स्थापवुं नहि. तेभां णालुलिङ्ग के रत्नलिङ्ग पधराववां. ३-६

नवरत्नलिङ्गप्रमाणु—

रत्नमेकाङ्गुलं लिङ्गं—मङ्गुलाङ्गुलवृद्धितः ॥

नवान्तं नवलिङ्गानि वृद्धिर्वा मुद्रमानिका ॥ ७ ॥

अेथी अधिक भापनी मुर्ति गृहरथे घरने विषे न पूजवी. पत्री आरण कये छे. नव हाथ
सुधीनी प्रतिमा प्रासादमा पूजवी. तेथी मोटी विद्याय प्रतिमा के लिङ्गनु (पुडली वेदी पर)
प्रासाद वगर पूजन करवुं.

तदूर्ध्वे नवहस्तान्तं पूजनीयं सुरालये ।

दशहस्तादितो चार्धं प्रासादेन विनार्चयेत् ॥

ज्ञानरत्नकोश ॥

૧૨૯૧ના લિંગનું પ્રમાણ એક આંગળથી નવ આંગળ સુધી એમ એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં નવલિંગપ્રમાણ અથવા એક મગના દાણાથી નવ મગના દાણા જેવડા પ્રમાણનાં નવલિંગ પ્રમાણ બાણવાં. ૭

નવધાતુ લિંગપ્રમાણ—

ધાતોરણાંગુલં પૂર્વ-મષ્ટાણાંગુલવર્ધનાત્ ।

ત્રિહસ્તાન્તં નવૈતાનિ લિંગાનિ ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૮ ॥

ધાતુનું લિંગ પ્રથમ આઠ આંગળથી આઠ આઠ આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં ત્રણ હાથ સુધીનાં નવ પ્રકારનાં ધાતુલિંગપ્રમાણ બાણવાં. ૮

૧અણ્લોહાનિ લિંગાર્યે સ્વર્ણં રોપ્યં ચ તામ્રકમ્ ।

કામ્યપિત્તલવજ્જાનિ નાગલોહં તથાષ્ટમમ્ ॥ ૯ ॥

૧. સુપ્રમેદાગમે— મૌલિકં ચ પ્રવાલં ચ વૈદૂર્યં સ્ફટિકં તથા ।

પુણ્યં મરકતં નીલં રત્નજં સંપ્રકીર્તિતમ્ ॥

નવરત્નમાં ૧ હીરા, ૨ મોતી, ૩ પુષ્પરામ, ૪ વૈદૂર્ય, ૫ પદ્મરામ, ૬ પ્રવાલ, ૭ ઉદનીલ, ૮ માણમય અને ૯ સ્ફટિક એમ નવરત્નનાં રત્ન બાણવાં. તેનાં લિંગો જુદાં જુદાં ફળોને દેનાર કલાં છે. એકથી નવ આંગળ પ્રમાણ નવે લિંગનાં પૃથક પૃથક નામો સિદ્ધપ્રદોમાં આપેલાં છે. રત્નનું લિંગ શિવરરૂપ છે. તેથી તેનું માનપ્રમાણ જોરાની બરૂર નથી.

૨. ધાતુલિંગ—અહીં લોહ શુદ્ધ મિશ્રધાતુ તરીકેનો છે. શુદ્ધ ધાતુ માટે ધુમાચાર્ય પોતાની શુકનીતિમાં કહે છે :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
સુવર્ણં રજતં તામ્રં વજ્રં શીશં ચરક્રકમ્ ।

૭
લોહં ચ ધાતવઃ સપ્ત દ્યોપામન્યે તુ સંકરાઃ ॥ ૮૮ ॥

૧ સોનું, ૨ રૂપું, ૩ તાંબુ, ૪ કથાક ૫ સીસું ૬ બરફ, અને ૭ લોહું, આ ધાતુ મુખ્ય ગણાય છે. આથી તે સાત ધાતુના મિશ્રણથી બીજી ઉપધાતુ (પિત્તલ કાંસાદિ) ઉત્પન્ન થઈ છે. (વર્તમાન કાળમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે બીજી પણ ધાતુની શોધ થઈ છે. તે સુવર્ણથી પણ અનેકમણી કિંમતી છે.)

યથાપૂર્વં તુ શ્રેષ્ઠં સ્યાત્ સ્વર્ણં શ્રેષ્ઠતરં મતમ્ ।

વજ્રતામ્રમયં કાસ્ય પિત્તલં તામ્ર વજ્રજમ્ ॥ ૮૯ ॥

ઉપર કહેલી સાત ધાતુ પૂર્વ પૂર્વને શ્રેષ્ઠ (અને ઉત્તરોત્તર ક્રિય) ગણાય છે. સર્વ

અષ્ટલોહ એટલે ધાતુ, તેમાં ૧ સોનાનું, ૨ ચાંદીનું, ૩ ત્રાંબાનું, ૪ કાંસાનું, ૫ પિત્તળનું, ૬ કલ્પનું, ૭ સીસાનું અને ૮ લોહનું તે આઠ પ્રકારનાં અષ્ટલોહલિંગ કહ્યાં છે. ૯

ધાતુમાં સોનાને શ્રેષ્ઠ માની છે. જસત અને ત્રાંબાના મિશ્રણથી પિત્તળની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્રાંબા અને કલ્પના મિશ્રણથી કાંસ ની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પરત્ન ઉત્તરાર્ધ અં ૧

સૌવર્ણં રાજતં તામ્રં પૈત્તલં કાંસ્યમાયસમ્ ।

સૈસકં ત્રાયુષં ચેતિ લોહં ધિવં તથાષ્ટવા ॥

૧ સોનું, ૨ ચાંદી, ૩ ત્રાંબું, ૪ પિત્તળ, ૫ કાંસું, ૬ સીસું, ૭ કલ્પ અને ૮ લોહ એ આઠ ધાતુ માની છે. સર્વ મિશ્રણ ધાતુને અષ્ટલોહ કહેવાય છે. અષ્ટલોહને ઢાળીને ધાતુની પ્રતિમાલિંગ આદિ કરાય છે. દક્ષિણ સિવાયમાં પાંચધાતુમાં ૧ ત્રાંબું, ૨ પિત્તળ, ૩ સોનું, ૪ ચાંદી અને ૫ સહેદ સીસું વપરાતું હતું. તેમાં ત્રાંબું દશ ભાગ, પિત્તળ અષોભાગ, સહેદ સીસું અને મોનું ચાંદી, ભક્તની શ્રદ્ધા-રાજા ઇચ્છાનુસાર મેળવના દતા. જ્યપુરમાં જેજ ધાતુ વિશેષ કરીને વાપરે છે. પિત્તળ એક મળ અને ત્રાંબું શેર-પાંચ સોનું ચાંદી ઇચ્છાનુસાર વાપરી મિશ્રણ કરે છે. અન્ય શિલ્પિઓ પિત્તળ મળ-૧, ત્રાંબું શેર અઢી, ચાંદી શેર અષોભા, મોનું વાલ અઢી-આ પ્રમાણે પણ મેળવણી કરે છે. પાંચ ધાતુ તરીકે પાંચ ધાતુ વાપરવી જોઈએ તેમ મનાય છે. ધાતુનાં કામો રાજરથાનના સોમપુરા શિલ્પિઓ રાજરથાનના ઉદયકાળમાં ચૌદમી પંદરમી સોળમી સદીમાં કરતા દતા. ગુજરાતમાં પણ દક્ષીણ બારમી સદીમાં ધણું ઉચ્ચ કાટિવું કામ થતું હતું. તેના દાખલાઓ તે કાળની પ્રતિમાઓ પુરા પાડે છે. આશુની કહેવાતી ચૌદસો મળની પ્રતિમાઓ સોમપુરા શિલ્પિઓની કરેલી કહેવાય છે. વર્તમાન કાળમાં સોમપુરા શિલ્પિઓનું લગ્ન આ તરફ નથી, તે ખેદની વાત છે. આ કામ ગુજરાતમાં બહુ ઓછું થાય છે. પાણીતાણા-મહુવામાં હાલ તેવું કામ કરનારા છે. શિલ્પિઓ જ્યપુરમાં પણ છે. ધાતુ પ્રતિમા તે વિશેષ કરીને દ્રાવિડ દેશમાં બણી ભરાતી હતી. તેના પુરાવા તે કાળની મૂર્તિઓ છે. ગુપ્તકાળની અતિ સુંદર ધાતુ પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાં ખોદકામમાંથી મળે છે.

સુમેદાગમ—સૌવર્ણં રાજતં ચૈવ કાંસ્યં મારકટં તથા ।

આયસં સૌસકં ચૈવ શ્રપુકં ચેતિ લોહજમ્ ॥

પ્રતિમાના વારવૃદ્ધ્ય માટે શુભચાર્યજી કહે છે—

પ્રતિમા સૈકતી પૈષ્ઠી લેખ્યા લેખ્યા ચ મૃષ્મયી ।

ચાર્ક્ષી પાપાણ ધાતુરત્ના સ્થિરા જ્ઞેવા યથોચ્ચત ॥ ૭૨ ॥

પ્રતિમા રેતીની, લોહીની, ચિત્રની, લેપની, માટીની, કાષ્ટી, પાપાણની, ધાતુની અને રતનની બને છે તે દ્રવ્યો ઉત્તરોત્તર દૃઢ થન મજબુત બાજુવા

નવકાષ્ઠલિંગપ્રનાયુ—

‘દૃઢકાષ્ઠમયં લિંગં કર્તવ્યં ષોડશાંગુલમ્ ।

ષોડશાંગુલિકા દૃઢિઃ ષટ્કરાન્તં નૈવ દિ ॥ ૧૦ ॥

દૃઢ મજ્જ્યુત લાકડાનું પ્રથમ લિંગ સોળ આંગળનું બાણુવું. તે પછી સોળ-સોળ આંગળની વૃદ્ધિ છ હાથ સુધી કરતાં નવ પ્રકારનાં કાષ્ઠલિંગ પ્રમાણ બાણુવું. ૧૦

ગર્ભમાને લિંગમાન—

‘ચાર્ધે પંચાશકે ત્ર્યંશે જ્યેષ્ઠં લિંગં તુ મધ્યમમ્ ।

નવાંશે પંચમાર્ગં સ્યાદર્ધાર્ધે કનિષ્ઠોદયમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગર્ભગૃહના પાંચ ભાગ કરી ત્રણ ભાગની લંબાઈનું લિંગઉદય જ્યેષ્ઠ માનનું બાણુવું. નવ ભાગ કરી પાંચ ભાગની લંબાઈનું લિંગઉદય મધ્ય માનનું બાણુવું. અને ગર્ભગૃહના અર્ધભાગે લિંગ ઉદયમાં કરવું તે કનિષ્ઠમાન બાણુવું. ૧૧

પ્રાસાદમાને લિંગમાન—

‘પ્રાસાદે દિ દશાંશેન માર્ગાર્ધે લિંગમેવ ચ ।

લિંગમાનં પ્રમાણં તુ તન્માનો દૃપ્તો મૈવેત્ ॥ ૧૨ ॥

૧. કાષ્ઠના લિંગનાં નવ પ્રકારનાં નામ અપરાંજિત અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં આપેલાં છે. કાષ્ઠમાં ઉત્તમ પ્રકારના દૃઢ મજ્જ્યુત કાષ્ઠો શાસ્ત્રીમાં આ પ્રમાણે ગણાવેલાં છે. શ્રીપદ્મી, સિંદુપા, અશોક, શિરીષ, ખંદર, (ખેર) અજુન, ચંદન, લીમડા, રતનચંદન, બીજક, કપુર, દેવદાર, પારિજાત, મહુડા, દોંતાલ અને અગરનાં કાષ્ઠ—તે છદ્મ વગરનાં, કદબ્ધ ગાંઠ વગરનાં શાખાડાળાં નહિ પણ મુળ થકના કાષ્ઠમાંથી કઢિતલિંગ ગણાવું. કાશિકાગમ:-

સ્તદિરશ્ચંદનરસાલૌ મધૂકઃ સરલો મતઃ ।

વિલ્વકદંબવદરૌ લેલ્યદારુશ્ચ શિશપઃ ॥

પદ્મસાજુનાવશોકઃ ક્ષીરિણો રક્તચંદનઃ ।

સ્તિન્નઘઘારાશ્ચ યે વૃક્ષાઃ પયસાન્ત્યે તુ મધ્યમાઃ ॥

૨. રત્નતિલકના પંચમ પટલમાં અને સ્વપરાંજિત સુત્રધારના અ. ૭૦માં તથા અપરાંજિત સુત્ર ૨૦૨માં તથા કારણાગમમાં મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૬૭માં આ ગર્ભગૃહના માન પ્રમાણના જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ, કનિષ્ઠના પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ બેઠ કહી નવ બેઠ કહે છે.

૩. ક્ષીરાણ્ઘ-અ૦—પ્રાસાદપંચમાંશેન લિંગમં કુર્યાત્પ્રયત્નતઃ ।

(૧) પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના પાંચમા ભાગનું લાંબું લિંગ જ્યેષ્ઠ માનનું બાણુવું.

(૨) પ્રાસાદના દશમા ભાગના અર્ધભાગનું લિંગ દશાંશેન માર્ગાર્ધે તે માન સંધાર

પ્રાસાદ રેખાએ-કર્ણે પહોળો હોય તેના દશ ભાગ કરી અરધા ભાગનું લિંગ બનવું કરવું. તે લિંગની લંબાઈના માનનો નંદી લાંબો કરવો (આ માન સાધાર પ્રાસાદને યોગ્ય છે.) ૧૨

અળાચળ લિંગની કયાં સ્થાપના કરવી—

નૈઋત્યાદિતોઽધસ્તે પ્રાસાદે સ્થિરતાં નયેત્ ।

સ્થિરં ન સ્થાપયેદ્ ગેહે ગૃહિણાં દુઃસ્વકૃતયા ॥ ૧૩ ॥

એક હાથથી લઘુ નાના શિવાલયમાં સ્થિરલિંગ સ્થાપન ન કરવું. તેમજ ગૃહસ્થના ઘરને વિષે પણ સ્થિરલિંગ સ્થાપન ન કરવું. ત્યાં સ્થિર સ્થાપનાથી ગૃહસ્થને દુઃખદાયક થાય છે. ૧૩

ધાતુજે રત્નજે ચૈવ સ્વયંભૂવાણદારુજે ।

વેદમ ન્યૂનાધિકં પ્રોક્તં વક્ત્રલિંગે તુ પાર્થિવે ॥

શૈલજે વાત્સલિજ્ઞં તુ વિધિરુક્તશ્ચ શાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

ધાતુના, રત્નના, કાષ્ઠના લિંગમાં કે સ્વયંભૂ બાળલિંગમાં કે પાર્થિવ લિંગમાં પ્રાસાદમાન ઓછાવધતું હોય તો દોષ નથી. પરંતુ પાષાણનું ઘટિત રાજલિંગ તો શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિમાનથી જ કરવું. ૧૪

શિલાપરીક્ષા—

૪૫૧૧૧૧૧ ધનાસ્તિગ્ધાઽઽમૂલાગ્રાદાર્જવાન્વિતા ।

ગજવેટારવા ઘોષા સા પુંશિલા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૫ ॥

પ્રાસાદને યોગ્ય છે. દર્શાશેન માગસાદે પ્રાસાદના દશ ભાગ કરી દોઢ ભાગનું લિંગ સામાન્ય રીતે નિરંધાર પ્રાસાદને યોગ્ય છે.

(૭) દ્રવિડ શિલ્પમંથોમાં લિંગમાન પ્રમાણ બીજી રીતે પણ કહ્યા છે. તેમાં મંદિર બંધાવનાર યજમાનના શરીર પ્રમાણથી માન કહે છે. માનસાર અં ૫૨:—

યજમાનસ્ય મેદૂન્તં નાર્યન્તં હૃદયંતકમ્ ।

નેત્રાન્તં સમતુક્તં સ્યાન્નચલિક્કોદયં મયેત્ ॥ ૩૦ ॥

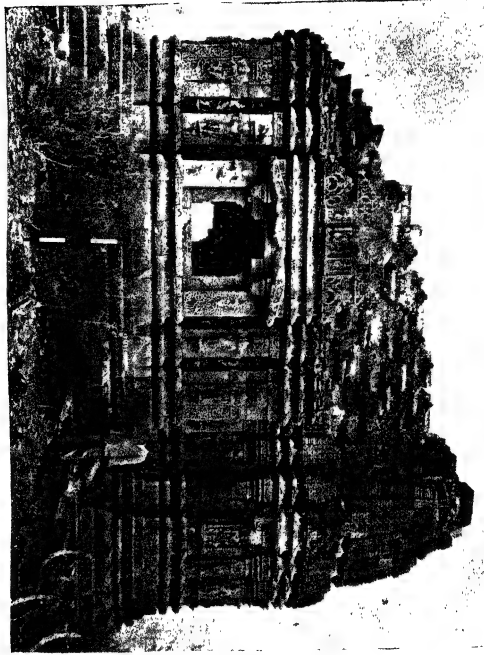
યજમાનના શરીર પ્રમાણથી લિંગમાન કહે છે. ૧ ગુલ્ફાગ્ર સુધી, ૨ નાભિ સુધી, ૩ હૃદય સુધી, ૪ રત્ન સુધી, ૫ ખજા સુધી, ૬ ફાલી સુધી, ૭ નાસિકા સુધી, ૮ આંખ સુધી, અને ૯ મસ્તકની ઉંચાઈ સુધી, એમ નવ પ્રમાણ લિંગની ઉંચાઈનાં બજાવાં.

૪. શિલાપરીક્ષાનો આખો એક અધ્યાય ૪૦માં અપરાજિત સૂત્રમાં વનવાના શિલા-પરીક્ષાનો પચ્ચીસ શ્લોકોનો છે

સારાં શુભ મુહૂર્તં શુભ શક્તુન ભેદને શિલા લેવા નીકળવું. આ વનરેવની સ્તુતિ કરી, મંત્રાદિથી પૂજા કરી, પાષાણ કુંદવે; લિંગ કે પ્રતિમાના પાષાણ સાદે દક્ષિણ કે

છળ વિહીન હસમી સતી ની પ્રતિરૂતિ વડીલશ્રી ઝાઘડભાઈ ભવાનજીનું ત્રિનેત્રેશ્વર (ધાન-સૌરાષ્ટ્ર)
મસાદ નિર્માણ. વિ. સં. ૧૯૫૭ મંડપાદી ત્રિષ્ટ

સ્થૂલમૂલા કૃશાગ્રા યા કાંસ્યતાલસમધ્વનિઃ ।

સ્ત્રીશિલા કૃશમૂલાગ્ર-સ્થૂલા પંઠેતિ નિઃસ્વના ॥ ૧૬ ॥

હવે શિલાપરીક્ષા કહે છે. (૧) એકજ વર્ણ (રંગ)ની નક્કર ચીકણી હોય, જે પાપાણ્ડુશીલા મૂળથી અગ્રભાગ સુધી સરખી હોય, હાથીના ગળાના ઘંટના જેવા અવાજવાળી હોય તેવી શિલાને પુશિલા કહેવી. (૨) જેનું મૂળ બહુ હોય અને ઉપરનો ભાગ પાતળો હોય, અને કાંસાના તાલીયા જેવો જેનો અવાજ હોય તે સ્ત્રીશિલા બોલવી. (૩) જેનો નીચેનો ભાગ પાતળો હોય અને ઉપરનો ભાગ બહુ હોય અને અવાજ (હ્રીન) વગરની હોય તેવી શિલાને નપુંસક શિલા કહેવી ૧૫-૧૬

ઞ્જિજ્ઞાનિ પ્રતિમામિત્રં^૫ કુર્યાન્ પુંશિલયા વૃથઃ ।

યોજ્યાઃ સ્ત્રીશિલયા સમ્યક્ પીઠિકાશક્તિમૂર્તયઃ ॥ ૧૭ ॥

પંઠોપલેન કર્તવ્યે વ્રહ્મકર્મશિલે તથા ।

પ્રાસાદતલકૂપાદિ-કર્મ કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં થિર મળકની કહવાના કરતી. અને પાપણ્ડુ પર તેવું ચિહ્ન કરવું (યાદી સાડે). ઉત્તરમાં મરતકની કહવાના ન કરતી કાંઈ કે પક વગરની, ચોખ્ખી, એક રસ હોય તેવી, એક સરખાં વર્ણની, મધુર શિલા પ્રતિમા લિંગ કે પીઠિકા સાડે કાઢતી. અપરાજિત એ નામરાહિ શિલ્પનો ગ્રંથ છે. તેણે શિલાપરીક્ષામાં ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૧ યુરા, ૨ ખાલા, અને ૩ વૃક્ષા; જે શિલા કાંચા વગરની મંલીર, મધુર, ચાડે સ્વરચાળી, તેજસ્વી, કામળ, શીતલ, સુગંધા હોય એવી શિલાને યુરા નામ આપે છે. તે સર્વ કામના ફળને દેનારી લિંગ અને દેવપ્રતિમા સાડે યોગ્ય જાણવી. (૨) મરત્ય મંડુક કે મધ્યાખ્ય જેવા ચિહ્નવાળી શિલા તે વૃક્ષા નામની જાણવી. (૩) જે શિલા અતિકામળ, મંદગુણક એવી શિલાને ખાલા નામે જાણવી. અમુક વર્ણ ચિહ્નવાળા પાપણ્ડુ, પ્રતિમા લિંગમાં વજાવા. અમુક વર્ણની શિલા બ્રાહ્મણ કાનિયાદિ વર્ણને ગ્રેહ કહેતી છે.

દ્વિવક શિલ્પગ્રંથમાં અને આપરામાં આવેલ પુ. ૨૭. પંઠ શિલાનાં લક્ષણો કહ્યા છે મયમતમાં અને શિલ્પરત્ન ઉત્તરાધમાં આપેલ છે તે આટલું સ્પષ્ટ નથી. કાસ્યપ શિલ્પ-ગ્રંથમાં ચોરસ, લંબચોરસ, ગોળ, દક્ષ કે ગાર કોણચાળાના નીકળતા પાપણ્ડુ પરથી પુરિમત, સ્ત્રીલિંગ તથા નપુંસકલિંગનાં લક્ષણો કહ્યા છે. પણ તે અપુષ્ટ છે. કાસ્યપ શિલ્પમાં ખીજ પ્રકારે સ્વર પરથી પરીક્ષા જણાવેલ છે. સ્વરહીના નપુંસકા ॥ વળી આમળ ગ્રંથમાં પરીક્ષા કરતાં સુપ્રમેદાગમ કહે છે. અગ્નિવજ્રાન્થ યુક્તા ચ લજ્જેસાં પ્રયત્નતઃ ॥ જે પાપણ્ડુ સહેજે અગ્નિથી બળેતો હોય અને તેનો યુનો ચર્મ જતો હોય તેવા લાઇમસ્ટોન પાપણ્ડુ વજાવા.

૫. મિત્ર એટલે લિંગ અને પ્રતિમાના મુખ સહિતને મિત્ર કહે છે. એટલે મુખ-લિંગ બન્ધાવ્યકત અર્થાત્ બન્ધ અને અબન્ધ. અબન્ધ એટલે આકાર વિનાનું લિંગ

બુદ્ધિમાન શિષ્યએ પ્રતિમાલિંગ અને સુખલિંગ પુશિલાનાં બનાવવાં. જળાધારી, સિંહાસન, અને દેવી પ્રતિમાઓ સ્ત્રી શિલામાંથી બનાવવાં, બ્રહ્મશિલા, કૂર્મશિલા, તથા પ્રાસાદના બાંધકામમાં, કુંડાદિ જળાશય આદિના કાર્યમાં બુદ્ધિમાન શિષ્યોએ નપુસક શિલા વાપરવી. ૧૭-૧૮

ઘટિતલિંગ સ્વરૂપ—

ब्रह्मांशश्चतुरस्रोऽधो मध्योऽष्टांशस्तु वैष्णवः ।

पूजाभागः मुवृत्तः स्यात् पीठोर्ध्वे शंकरस्य च ॥ ૧૯ ॥

ઘટિતલિંગની લંબાઈ (ઉંચાઈ)ને નીચલો બ્રહ્મશિલા પર ચોરસભાગ બ્રહ્માંશ, વચલો (પીઠિકામાં કરેલો) અષ્ટાંશ, વિષ્ણુ ભાગ; અને ઉપલો ગોળ પૂજાભાગ તે (પીઠિકા જળાધારી પરનો) શંકરનો ભાગ બાણ્યવો. ૧૯

અર્થાત્ દ્રાવક શિષ્યપ્રશ્નોમાં અને તેના તાત્ત્વિક પ્રશ્નોમાં મૂર્તિ અને લિંગ આદિ ઉપર ખુબ વિવરણ આપેલા છે. લિંગ દ્વિવિધ (બે પ્રકાર)ની હોય છે. (૧) કૃત્રિમ, (૨) અકૃત્રિમ. અકૃત્રિમ એટલે સ્વંભૂ અને બાણ્યલિંગ, કૃત્રિમ એટલે રાજલિંગ. લિંગનો બીજો પ્રકાર— ૧ અળ અને ૨ અચળ. (૧) અળલિંગ ધરને વિષે અચર એક હાથ સુધીના શિવાલયમાં નાનું બાણ્ય. રત્ન કે ધાતુનું રચર હવે વગરના લિંગને ચળલિંગ કહે છે. (૨) અચળ— બે હાથથી ઉપરના પ્રાસાદ શિવાલયમાં રચર સ્થાપિત કરેલ લિંગને અચળ લિંગ કહે છે. ત્રીજું ત્રિવિધ લિંગ—(૧) અવ્યક્ત (નિષ્કળ), (૨) વ્યક્ત (સકળ), (૩) વ્યક્તાવ્યક્ત (મિશ્ર).

(૧) અવ્યક્ત લિંગના પાંચ પ્રકાર છે—(૧) સ્વયંભૂ, (૨) બાણ્યલિંગ, (૩) આપ, (૪) માનુષ અને (૫) વૈષ્ણવ. તે પાંચને અવ્યક્ત લિંગ કહે છે. અથવા નિષ્કળ કહે છે. (૧) સ્વયંભૂ લિંગ—આદિ કાળથી જે ઉદભવેલું હોય તે સ્વયંભૂ—(કુદરતી). (૨) બાણ્યલિંગ—આ દેશના કહેલા પાવન રરજો ગંગા, નર્મદા, હરદાર, પ્રભાસ, આદિ સ્થળેથી કુદકાતા ઊંડાના આકારનું કુદરતી લિંગ હોય તેને બાણ્યલિંગ કહે છે. (૩) આપ—શીશુ જેવું. બ્રહ્મસૂત્રથી પર હોય, નીચે સ્થૂલ ને ઉપર કુશ્લ કે વચ્ચે સ્થૂલ હોય તેવા શિલિંગને આપલિંગ કહે છે. (૪) કૃત્રિમ માનુષલિંગ—૧ ઘટિતપાણ્યલિંગ, ૨ રત્નજ, ૩ ધાતુજ, ૪ કાષ્ઠલિંગ, જે મનુષ્ય વિધિથી તૈયાર કરેલ હોય તે. (૫) વૈષ્ણવલિંગ—દ્વિલિંગલિંગ—ગંધજ, ભસ્મ, ઘૂત, કરતુડી, લવણ, પાર્શ્વ, પાન્ય, વસ્ત્ર, પુષ્પ, શકંશ, ચુક, લાક્ષ, એ દ્રવ્યોના કર્મસાદના હેતુથી કરેલા લિંગને વૈષ્ણવલિંગ—દ્વિલિંગલિંગ કહે છે.

સિદ્ધાંત ચોખરમાં—એક છટ્ટા ભાગનું કહ્યું છે તે દેવલિંગ. કરસંપુટ જેવું રેખાઓ-વાળું, કે તરવાળું, ઉંચાનાંચું, લંબા આકારનું બ્રહ્મસૂત્રથી વર્તીત એવું દેવલિંગ બાણ્યજું.

(૨) વ્યક્તલિંગ=તે શિવપ્રતિમા-સ્વરૂપ છે. (ચાર, છ, આઠ કે તેથી વધુ હાથવાળી

‘બ્રહ્મશિલાનું’ પ્રમાણ—

‘બ્રહ્મકર્ણપ્રમાણેન આયામે ચ દ્વિજશિલા ।

પિઠં વૈ તત્સમં કાર્યં બ્રહ્માર્દેન તુ ચાયથા ॥ ૧ ॥ ૨૦ ॥

લિંગ નીચેની બ્રહ્મશિલાનું પ્રમાણ કહે છે. ઘટિતલિંગના ચોરસ બ્રહ્મ ભાગના

(શિવપ્રતિમા) ને બ્યક્ત ભાવવાળી બ્યક્ત છે એટલે સ્વકલ-પૂજકના યુક્ત મૂર્તિસ્વરૂપ છે.

(૭) બ્યક્તાબ્યક્ત=એટલે મુખને મિત્રલિંગ કહે છે. જે બ્યક્ત તેમજ અબ્યક્ત પણ હોય છે.

ધારાલિંગનો પણ એક પ્રકાર છે—તેમાં નીચે ચોરસ, વચ્ચે અઠાંચ, અને તે પર શિવભાગ (પૂજાભાગ)માં ફરતી ખાર, સોળ, ત્રીસ, ચોવીસ કે અઠાવીસ ધારો કરવી (બલકા જેવી).

જ્ઞાનાષ્ટક કે સદ્બલિંગનો એક ૧૪શેષ પ્રકાર છે. તેમાં પૂજાભાગમાં ફરતી ગોળ ભાગ બચી કદી તેમાં નીચેથી ઉપર એમ ૧૦૮ કે હજાર લિંગ ખતાવે છે. લિંગ વિષે રિચાલ સંદિગ્ધ છે. આગમોમાં સુપ્રમદગમ, કામિકાગમ, કિરણાગમ, પૂર્વકિરણાગમ, સકલાગમ, આરસમદમાં લિંગ વિષે ઘણું કહ્યું છે. અહીં તો જળકુંજના એક બિન્દુ જેટલું આપીને સંતોષ માનું છું.

૬. અન્ય શિલપત્રમાં બ્રહ્મશિલા મર્મગૃહના ચોથા ભાગની સમચોરસ કરવી. તેનાથી અર્ધો જાડી કરવી.

મર્મગૃહચતુર્થાંશે બ્રહ્મશિલાપ્રમાણતઃ ।

શિલા દદા ચતુરસ્રા તસ્યાર્દે પિઠિકા મથેન્ ॥

લિંગ સ્થાપનાના શુભમુહુર્તે બ્રહ્મશિલા પર ચાર કોણ અને ચાર દિશામાં તથા મધ્યમાં એમ નવગ્રન્ સ્થાપત કરી તે પર લિંગની સ્થાપનાની વિધિ વિશ્વકર્માપ્રકાશ અ. ૬ માં આપી છે. જે આ દીપાણિવ મંથના કૂર્મશિલાધિકાર નામના બારમા અધ્યાયના દ્વિપણમાં આપેલ છે.

બ્રહ્મસૂત્ર ચતુષ્કે તુ સ્થાપ્યા કુર્મશિલા તતઃ ।

તદ્રમે વિન્યસેત્ કુર્મં સૌવર્ણં દ્વાદશમુલ્લમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

તત્ત રત્નાદિમિસ્તાર્જે મૂમ્યાશ્ચ હૃદયે ન્યસેત્ ।

તસ્યૈવ દિ તસદ્રમે નીરન્ત્રં વજ્રલેપકૈઃ ॥ ૧૨૧ ॥

બ્રહ્મસૂત્રના ચતુષ્કમાં કૂર્મશિલા સ્થાપિત કરેલી હોય ત્યાં કૂર્મશિલાના મધ્યમાં ખાર મુખવાળો કૂર્મ અને રત્નાદિ સહિત જુગિના હૃદયમાં (નાભીમાં ઉતારી) સ્થાપત કરી તે મધ્યની નાભિ (રંધ્ર)ને વજ્ર લેપથી ખંધ કરી દેવી. આ વિધિ અગ્નિપુરાણ અધ્યાય ૯૭માં આપેલ છે.

(પુણ્યપુણ્ય) પ્રમાણે પહોળી બ્રહ્મશિલા મૂકવી. તેની બાડાઈ બ્રહ્મભાગ જેટલી અથવા બ્રહ્મભાગથી અરધી રાખવી. ૨૦

બ્રહ્મભાગે ચાષ્ટમાંગે ક્ષિપેત્ તદ્ બ્રહ્મપ્રસ્તરે ।

સર્વેષામેવ લિંગાનાં પૂજા ભવતિ સર્વદા ॥ ૨૧ ॥

બ્રહ્મભાગના આઠમા ભાગે બ્રહ્મશિલામાં હંડી ક્ષોભણ કરીને ઘટેતલિંગની સ્થાપના કરવી. તેમ કરવાથી તેની હંમેશા પૂજા થાય છે. ૨૧

(આમળ પ્લોક ૬૫-૭૦ના ખસોકમાં બ્રહ્મશિલાનું રવરૂપ બતાવેલ છે)

ચતુર્વિધ વિષ્કંભ—

મૃદ્દારુણોદ્દશૈલાનાં દૈર્ઘ્યે^{૨૪} ભક્તે જિનાંશકૈઃ ।

કાર્યઃ સાર્દસસમસા-પ્રનવાંશૈશ્વ વિસ્તરઃ ॥ ૨૨ ॥

ચતુર્વિધો હિ વિષ્કંભઃ કર્તવ્યઃ શાસ્ત્રપારમૈઃ ।

^૧સુરગણાર્ચિતા^૨ડનાદ્ય-^૩આદ્યઃ સર્વસમો ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

પાથિવ, કાષ્ઠ, ધાતુ અને પાષાણના લિંગની લંબાઈના ચોવીશ ભાગ કરવા. તેમાં ૭—સાડાસાત, ૭—સાત, ૮—આઠ અને ૯—નવ ભાગ એમ ચાર પ્રકારે લિંગના વિષ્કંભ (વિસ્તાર) શાસ્ત્રપારંગત શિદ્ધિએ રાખવા. તે ચાર પ્રકારમાં ૧ સુરગણાર્ચિત, ૨ અનાદ્ય, ૩ આદ્ય અને ચોથો પ્રકાર સર્વસમ બાબુવો. હવે તેનું વિવરણ કહે છે. ૨૨-૨૩

(૧) સુરગણાર્ચિત લિંગવિભાગ—

નાહપાદેન વિષ્કંભ-ઋપિમિર્બ્રહ્મણઃ પદમ્ ।

અષ્ટમિર્વૈષ્ણવં જ્ઞેયં રુદ્રાંશ્ચ ગ્રહસંખ્યયા ॥

इत्थमन्यच्च કર્તવ્યં લિંગં સુરગણાર્ચિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

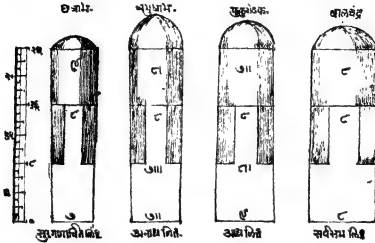
લિંગને વિષ્કંભ—બ્રહ્મભાગ—સાત, વિષ્ણુ ભાગ—આઠ, અને રૂદ્ર-શંકરના નવ ભાગ વિસ્તારમાં રાખવા. એ રીતે સુરગણાર્ચિત લિંગના વિષ્કંભ=વિસ્તારના વિભાગ બાબુવા. ૨૪

અનાથ લિંગવિભાગ—

વિસ્તરે સાર્દસમાંશઃ પાદોનાષ્ટાંશો બ્રહ્મણઃ ।

અષ્ટમિર્વિષ્ણુર્વિજ્ઞેયઃ સપાદાષ્ટાંશઃ શંકરઃ ॥

અનાથ નામતઃ પ્રોક્ત-મન્યદ્ માનં ચ વક્ષ્યતે ॥ ૨૫ ॥

લિંગવિસ્તારતા આદ્ય પ્રકાર

હવે અનાથ લિંગના વિષ્ણુ (વિભાગ) કહે છે. વિંગનો નીચેનો ભાગ સાદાસાત, બ્રહ્મભાગ પાંચાઆઠ ભાગ, વિષ્ણુભાગ આઠ ભાગ, અને ઉપરનો શંકરનો ભાગ સવાઆઠનો રાખવો. એ રીતે અનાથ લિંગના વિષ્ણુ વિભાગ કહ્યા છે. હવે આથલિંગના વિભાગ કહું છું. ૨૫

આથ લિંગવિભાગ —

ગ્રહસંખ્યાકૃતે પિંડ-મણ્ડસાર્દ તુ બ્રહ્મણઃ ।

અષ્ટમિર્વિષ્ણુર્વિજ્ઞેયઃ સપ્તસાર્દ ચ શંકરઃ ॥

ઇદમન્યચ કર્તવ્ય-માદ્યલિંગસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥

આથલિંગના વિભાગમાં નીચે નવ ભાગ, બ્રહ્માના સાદાઆઠ ભાગ, અને વિષ્ણુના ભાગ આઠ. અને તે પુરના સાદાસાત ભાગ શંકરના બાંધવો. આ રીતે આથલિંગની પહેલાબાંધના વિભાગ કહ્યા છે. ૨૬

સર્વસમ લિંગના વિભાગ—

વિસ્તારાયામતો યેડપિ ત્રયો ભાગાઃ સમા યદા ।

વિદ્યાત્ સર્વસમં નામ લિંગં ધાન્યધનાગમમ્ ॥ ૨૭ ॥

ઘટિત રાજલિંગની પહોળાઈ બ્રહ્મભાગ, વિષ્ણુભાગ અને શંકરભાગની ત્રણેની એ સરખી હોય તેા તેનું નામ સર્વસમ બાબુલું. અને તે ધનધાન્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (ચોવીશ ભાગ લિંગની ઉચાઈમાં અને પહોળાઈમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવના આઠ આઠ ભાગ રાખવા.) ૨૭

હીનાધિક્યૌ ન કર્ત્ત્વ્યૌ ભાગૌ બ્રહ્મત્રિલોચને ।

ઉચ્છ્રયેડપિ ચ લિંગાનાં ન ન્યૂનો નાધિકો હરિઃ ॥ ૨૮ ॥

લિંગની ઉચાઈના કહેલા ભાગથી બ્રહ્મા, શિવના ભાગો ઓછા કે વધારે કરવા નહિ. ઉચાઈમાં પણ નાના કે મોટા ભાગ વિષ્ણુના ન કરવા. ૨૮

માનુષલિંગ દશ ભેદ (અ થાન્તરે)—

^૧સમલિંગં ^૨વર્ધમાનં ^૩શૈવાધિકં ^૪ચ સ્વસ્તિકમ્ ।

^૫સર્વદેશિકલિંગં ^૬ચ ^૭ત્રૈરાશિકં સહસ્રકમ્ ॥ ૨૯ ॥

^૮ધારાલિંગં ^૯ચ ^{૧૦}શૈવેષ્ટ્યં મુખલિંગમુદાહતમ્ ।

લિંગં ચ દશમેદં સ્યાન્માનુષં તત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

રાજલિંગ, ઘટિતલિંગ=માનુષલિંગના દશ ભેદ (પ્રકાર) કહે છે. ૧ સમલિંગ, ૨ વર્ધમાન, ૩ શૈવાધિક, ૪ સ્વસ્તિક, ૫ સર્વદેશિક લિંગ, ૬ ત્રૈરાશિક લિંગ, ૭ સહસ્રકલિંગ, ૮ ધારાલિંગ, ૯ શૈવેષ્ટલિંગ, ૧૦ મુખલિંગ. એ રીતે માનુષ (ઘટિત) લિંગના દશ ભેદ બાબુવા. તેનું વિવરણ નીચે આપે છે. ૨૯-૩૦

(૧) સમલિંગ—

લિંગાયામે ત્રિભાગે તુ ^૧एकांशं ચતુરસ્રકમ્ ।

मध्ये व्योम તુ ^૨वस्त्रं ^૩वृक्षं चाप्येकमंશકમ્ ॥ ૩૧ ॥

લિંગની લંબાઈના ત્રણ ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનો એક ભાગ ચોરસ (બ્રહ્મ-ભાગ), વચ્ચેનો અઠાંશનો એક ભાગ વિષ્ણુભાગ, અને પૂબભાગ, ગોળ પણ એક ભાગ એ રીતે વિપ્રપૂજ્ય સમલિંગ બાબુલું. ઈતિ સમલિંગ. ૩૧

(૨) વર્ધમાન લિંગ—

^{૧૨}માનુવર્ધમે ^{૧૩}તથાયામે સપ્તાંશે ^{૧૪}चतुरस्रकम् ।

^{૧૫}अष्टास्रमष्टभागेन ^{૧૬}नवांશે ^{૧૭}वृक्षमुच्यते ॥ ૩૨ ॥

૧ ૭ ૮

૫ ૬ ૭

ષટ્સપ્તમભાગં વા પંચષટ્સપ્તમાગકમ્ ।

૪ ૫ ૬

ચતુષ્પંચષટ્શં વા વર્ધમાનં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૩૩ ॥

હવે વર્ધમાન લિંગના વિભાગ કહે છે.—લિંગની લંબાઈના ચોવીશ ભાગ કરવા તેમાં નીચેનો ચોરસ (બ્રહ્મભાગ) સાત ભાગનો, વચ્ચેના વિષ્ણુ આઠ ભાગનો, ગોળ પૂજાભાગ નવ ભાગનો રાખવો. આ પહેલો પ્રકાર છે. હવે વર્ધમાનલિંગનો બીજો પ્રકાર કહે છે—છ બ્રહ્મભાગ, સાત ભાગ વિષ્ણુ, અને પૂજાભાગ આઠ રાખવા. હવે ત્રીજો પ્રકાર કહે છે—બ્રહ્મભાગ ૫, વિષ્ણુ છ ભાગ, અને પૂજાભાગ સાત રાખવા. હવે ચોથો પ્રકાર કહે છે—નીચેનો બ્રહ્મભાગ ચાર, વિષ્ણુ પાંચ ભાગ, અને પૂજાભાગ છ રાખવો. એ રીતે વર્ધમાન માનુષ ઘાટત લિંગના ચાર પ્રકાર બાજુવા. (ક્ષત્રિયપૂજ્ય). ૩૨-૩૩

(૩) શૈવાધિક લિંગ—

આયામે દશથા કૃત્વા ચતુરસ્રં ત્રિમાગતઃ ।

અષ્ટાન્નં ચ ત્રિમાગેન ચતુરંશેન વૃત્તકમ્ ॥

શિવાધિકમિદં શસ્ત્રં શુક્તિશુક્તિફલપદમ્ ॥ ૩૪ ॥

લિંગની લંબાઈના દશ ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનો ચોરસ ભાગ ત્રણનો, વચ્ચેના અષ્ટાંશ ત્રણ ભાગનો; અને ઉપરનો પૂજાભાગ ગોળ ચાર ભાગનો રાખવો. તે શિવાધિક પ્રકારનું લિંગ ભોગ અને શુક્તિના ફળને દેનારું બાજુવું. (વૈશ્યપૂજ્ય). ૩૪

(૪) સ્વસ્તિલિંગ—

નવથા લિંગમાનેન દ્વયંશં મધ્યે ગુણાંશકમ્ ।

વૃત્તે યુગાંશકે દૈર્ઘ્યે શ્દ્રેડપ્યેતચ્ચ શસ્યતે ॥ ૩૫ ॥

લિંગની લંબાઈના નવ ભાગ કરવા. બે ભાગ ચોરસના; વચ્ચેના અષ્ટાંશના ત્રણ ભાગ; અને પૂજાભાગ ગોળના ચાર ભાગ બાજુવા. તે શૂદ્રને પૂજાયોગ્ય પ્રશસ્ત છે. તે સ્વસ્તિક લિંગ બાજુવું. ૩૫

(૫) સાર્વદેશિક લિંગ—

સાર્વદેશિકલિંગાનિ કથયન્તિ ગર્ભમાનતઃ ।

પ્રાસાદગર્ભમાને તુ પંચાંશે ત્રિમિરુત્તમમ્ ॥ ૩૬ ॥

નવાંશે પંચમિર્મધ્યં મવત્યર્ધેન કન્યસમ્ ।

તદવાન્તરમેદેન મવન્ત્યન્યાદિષદ્ પુનઃ ॥

તત્તન્મંદિરમાનેન ત્રય(ષટ્)ત્રિંશત્યમાણકમ્ ॥ ૩૭ ॥

હવે સાર્વદેશિક લિંગ ગર્ભગૃહના માનપ્રમાણથી કહું છું. પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના પાંચ ભાગ કરી ત્રણ ભાગનું દીર્ઘલિંગ ઉત્તમ માનનું બાણું. ગર્ભગૃહના નવ કરી પાંચ ભાગનું લિંગ મધ્યમ માનનું બાણું. અને ગર્ભગૃહના અર્ધભાગના પ્રમાણનું લિંગ કનિષ્ઠ માનનું બાણું. આ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માનના પ્રમાણના એકેકનાં છ છ પ્રમાણ અવાન્તર ભેદે કરીને કરતાં છત્રીશ (તેત્રીશ) પ્રમાણ મંદિર માનનાં તે સાર્વદેશિક લિંગ બાણવાં. ૩૬-૩૭

(૬) ત્ર્યેરાશિક લિંગ—

અર્ચનં નવથા કૃત્વા બ્રહ્માદ્યસ્ત્રિવિભાગતઃ ।

પટ્તસપ્તાષ્ટકભાગેન્તુ ગ્રાહ રુદ્રાદિષુ ક્રમાત્ ॥

ત્ર્યેરાશિકમિદં પ્રોક્તં શુદ્ધાણાં તુ પ્રશમ્યતે ॥ ૩૮ ॥

લિંગની લંબાઈના નવ ભાગ કરવા. તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને પૂનભાગ ત્રણત્રણ ભાગના બાણવા. બીજા પ્રકારે અનુક્રમે છ, સાત અને આઠ ભાગ રુદ્રાદિક્રમે કરવા તે ત્ર્યેરાશિકલિંગ શુદ્ધને પૂજયોગ્ય પ્રશસ્ત છે. ૩૮

(૭) ધારાલિંગ—

ધારાલિંગમયો નયે

શ્રૂયતાં તુ પ્રજાપતે ।

પાદાદુર્ધ્વકપયન્તં

ધારાલિંગં પ્રશસ્તકમ્ ॥૩૯॥

અથો વેદાશ્રકં—

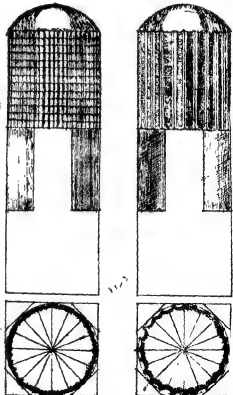
કુર્યાન્નદુર્ધ્વ ત્વષ્ઠ ધારયા ।

ઊર્ધ્વે પોઢશ ધારાથ

મોગાર્થી લભતે મુખમ્ ॥૪૦॥

સર્વવર્ણ પ્રશસ્ત ધારાલિંગ:—ધારા લિંગનાં લક્ષણ હે પ્રજાપતે હું કહું છું તે સાંભળો. નીચેથી ઉપર સુધીનાં ધારાલિંગ પ્રશંસનીય છે. નીચે ચોરસ અને ઉપર અકુંઠ અને તે ઉપરના પૂનભાગમાં સોળ ધારા (લિંગ ફરતી ઉભી ગોળ ધાર જેવી સળીયે) ફરેવી. તે ભોગ, અર્થ, અને સુખને આપે છે. તે બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણને પ્રશસ્ત છે.

૩૯-૪૦

સાદ્ય સદ્યલિંગ

સાતસદ્યલિંગ

૨૦૨

ધારાલિંગ

દારાલિંગ

ધારાલિંગ (અન્યાન્તરે)--

પંચધારાસ્પધારા નવધારાર્કધારિકાઃ ।

ધારાઃ પોડશ વિજ્ઞતિઃ ત્રિષ્ટાશ્વાટ્વિજ્ઞતિઃ ॥ ૪૧ ॥

ધારાલિંગમ્ ॥

ધારાલિંગને પાંચ, સાત, નવ, બાર, કે સોળ, વીશ, કે ચોવીશ, કે અડાવીશ ધારાઓ લિંગ કરતી કરવી. ૪૧

(૮) સહસ્રલિંગ--

સર્વતોમદ્રલિંગેષુ ધારાઃ રયુઃ પચ્ચવિજ્ઞતિઃ ।

સમપર્ણદલાકારાસમાન્સર્વાસ્સમાન્તરાઃ ॥ ૪૨ ॥

एकैकस्यां तु धारायां चत्वारिंशत्संख्यया ।

કુર્યાન્મમાનિ લિંગાનિ સ્યાચ્છલિંગસદસ્રકમ્ ॥ ૪૩ ॥

સર્વતોમદ્ર શિવલિંગને પચ્ચીશ ધારાઓ (લિંગ કરતી ઉભી ગોળ સળીઓની જેમ) સાતીનના પાંદડાંના આકારની સમાન્તર સરખી ધારાઓ કરવી. તે એકેક ધારામાંથી ચાલીશ ચાલીશ લિંગની યોજના કરવી (કેતવવા). સર્વ સમાન સરખાં (લિંગ) કુલ સંખ્યામાં હજાર લિંગ થાય છે.^૧ (અર્થાં કરતી ચાલીશ ધારા અને એકેકમાંથી પચ્ચીશ પચ્ચીશ લિંગ કરવાથી હજાર લિંગ થાય છે, તેમ હોવું જોઈએ.) ૪૨-૪૩

૧. માનુષ=૬૪ બેઠાદિ ધટિતલિંગના પ્રમાણો અન્ય મંથોમાં અને આગમ મંથોમાં પણ મળે છે. સુમબેદાગમ, કામિકાગમ, કરણાગમ, અંશુપદ્મબેદાગમ, સિદ્ધાંતસાર, પૂર્વ કિરણાગમ, સકલાગમ, સારસંમદ, જ્યોત્સનાદેવ, મનમત વિગેરે મંથોમાં લિંગવિષયક બહોળું સાહિત્ય આપેલું છે.

અર્થાં ધારાલિંગ માટે કહેવું આવશ્યક છે કે લિંગના પૂજનાત્મક ઉભી ગોળ સળીઓ જેવું ફરતું કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના લિંગ ગુજરાતમાં બહુ ઓછાં જોવામાં હજી આવે છે. રાજસ્થાન, ઝોરીસા, જુવનેશ્વરમાં જે તેમ દ્રવિડમાં તીરથરીપુરમાં આ પ્રકારના ધારાલિંગ, સદસ્રલિંગ અને અષ્ટોત્તરશત લિંગ (૧૦૮ લિંગ) એક જ લિંગમાં ફેરેલા કમરવાળી જળાધારીમાં સ્થાપન કરેલાં છે. તેવું ધટિતલિંગ કરાવનારને એકસો આઠ હજાર લિંગ સ્થાપનનું મહાપુણ્ય મળે છે. ઉપર કહેલાં દશ માનુષલિંગ (ધટિતલિંગ)માં નવમું શેવાણક લિંગનું પ્રમાણ અપ્રાપ્ય છે. જુની નકલોમાં તે મળતું નથી.) દશમું મુખલિંગ આ પછી આવે છે. એ રીતે રાજલિંગ કે ધટિતલિંગ કે માનુષલિંગો વિધિ જન્યુરો, ઝોરિસા-જુવનેશ્વરમાં સહસ્રલિંગો નાનામોટા મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે.

अथ शिरोवर्त्तन—

शिरोवर्त्तनमधुना लिङ्गानां वक्ष्यते क्रमात् ।

^१ छत्राभा ^२ त्रपुषाभा च ^३ कुक्कुटाङ्गा ^४ ऽर्धचन्द्रका ॥

^५ बुद्बुद सदृशाः पञ्चै-बोदिष्टा वर्त्तना शिरः ॥ ४४ ॥

छत्राभमष्टमांशे तु सार्द्धद्वयं शिरस्तथा ।

षडंशे च चतुर्भागे त्रपुषाभशिरः सम ॥ ४५ ॥

विस्तारार्द्धे कुक्कुटाङ्गं त्र्यंशैकभागार्द्धचन्द्रम् ।

सार्द्धत्र्यंशे तुल्यव्यास-मष्टांशे बुद्बुदाकृतिः ॥ ४६ ॥

घटितलिङ्गना शिरोवर्त्तनं कथं कर्तुं १ छत्राभा, २ त्रपुषाभा, ३ कुक्कुटाङ्ग, ४ आलम्ब्यार्द्ध, ५ पुद्गुदाकृति, ते पांच प्रकार शिरोवर्त्तनं लिङ्गनां लक्षणानि ।

१ छत्राभा—लिङ्गना विस्तारना आठ भाग करी तेना अर्ध भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखवुं, ते छत्राभा.

२ त्रपुषाभा—लिङ्गना विस्तारना छ भाग करी तेना आठ भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखवुं, ते त्रपुषाभा.

३ कुक्कुटाङ्ग—लिङ्गना विस्तारना अर्ध अष्टांशे अर्धभागे शिरोवर्त्तनं राखवुं, ते कुक्कुटाङ्ग.

४ आलम्ब्यार्द्ध—लिङ्गना विस्तारना त्रय भाग करी अष्ट भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखवुं, ते आलम्ब्यार्द्ध.

५ पुद्गुदाकृति—लिङ्गना विस्तारना आठ भाग करी साडा त्रय भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखवुं, ते पुद्गुदाकृति. अरि ते शिवलिङ्गना पांच प्रकारनां शिरोवर्त्तनं लक्षणानि. ४४-४५-४६

शिरोवर्त्तनना अन्य भत—

आद्यलिङ्गे त्रिमक्ते तु भागैकं बालचन्द्रमाः ।

अनाद्ये च चतुर्मक्ते कुक्कुटाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

सुरगणार्चिते छत्रा सार्द्धद्वयं तु चाष्टभिः ।

सर्वसमं षडंशं च त्रपुष्करं प्रकीर्तितम् ॥ ४८ ॥

પુણ્ડરીકં વિશાલાક્ષં શ્રીવત્સં શત્રુમર્દનમ્ ।
 ઉક્તાનિ હવ્રવત્વારિ સર્વકામાર્થસાધકમ્ ॥ ૪૯ ॥
 અર્ધે પદે ત્રિભાગે વા લક્ષણં શુભદં તૃણામ્ ।
 શિરોવર્તનં વાચ્યે તુ અતઃ કુર્ધ્વં ન કારયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અન્ય મતે ચાર પ્રકારનાં શિરોવર્તન કહે છે — આઠ (વિષ્કંભ) લિંગના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગનું શિરોવર્તન ૧-ખાલચંદ્ર નામે બાણવું.

અનાઠ (વિષ્કંભ) લિંગના વિસ્તારના ચાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગનું ઉંચું શિરોવર્તન અર્ધગોળ તે કુકુટાંકક નામ બાણવું.

સુરગણાચિત (વિષ્કંભ) લિંગ વિસ્તારના આઠ ભાગ કરવા. (અઢી ભાગનું માથું રાખવું) તે છત્રાકાર શિરોવર્તન નામ બાણવું.

સર્વસમ—(વિષ્કંભ) લિંગના છ ભાગ કરવા (તેના ચારનું માથું રાખવું) તેને ત્ર્યુષ્કર શિરોવર્તન નામ બાણવું.

એમ ઉપર કહેલા ચારે શિરોવર્તનના (અનુક્રમે) ૧ પુંડરીક, ૨ વિશાલાક્ષ, ૩ શ્રી વત્સ, ૪ શત્રુમર્દન નામ કહ્યાં છે. તે સર્વ કામ અને અર્થના મનોરથ પૂર્ણ કરનારાં બાણવાં. તે શિરોવર્તન લિંગની પહોળાઈના અર્ધભાગે, એથાભાગે કે ત્રીજા ભાગે (એમ સામાન્ય રીતે) શિરોવર્તન (ઉંચાં માથાં) રાખવાં; તે મનુષ્યોને શુભદાયક છે. આથી વધારે માનનાં શિરોવર્તન ન કરવાં.

(અત્રે એ બાણવું જરૂરી છે કે લિંગની લંબાઈ કરતાં શિરોવર્તન વિશેષ બાણવું. લિંગની લંબાઈ ગોળાઈ શિરોવર્તનની ધાર સુધી બાણવી.) ૪૭-૫૦

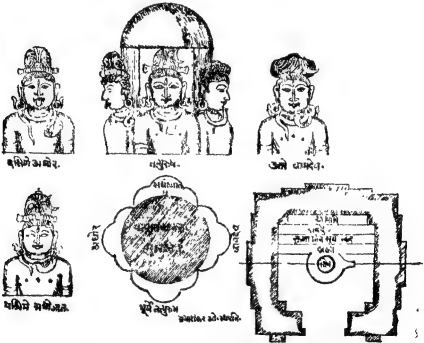
અથ મુખલિંગ—

હસ્તાદિ-પંચહસ્તાન્તં મુખલિંગં પ્રકલ્પયેત્ ।
 અતઃ પરં ન કુર્યાત મિશ્રલિંગં શુમેચ્છયા ॥ ૫૧ ॥
 મુખલિંગં ત્રિવક્ત્રં વા એકવક્ત્રં ચતુર્મુખમ્ ।
 સન્મુખં ચૈકવક્ત્રં સ્યાત્ત્રિવક્ત્રં પૃષ્ઠતો નહિ ॥ ૫૨ ॥

पंचवक्त्रं द्विवक्त्रं वा लिङ्गं राष्ट्रान्तरे गिरौ ।

सर्वेषां मुखलिङ्गानां त्रयुषं कुक्कुटांडकम् ॥ ५३ ॥

એક હાથથી પાંચ હાથ મુખીના લિંગને મુખલિંગ કરવાં. તે ઉપરનાં મોટાં ત્રિશ્રલિંગ પોતાનું શુભ ઇચ્છવાવાળાએ ન કરવાં. (મુખલિંગ=ત્રિશ્રલિંગ=) વ્યક્તાવ્યક્ત. તે મુખલિંગ ત્રણ અગર એક અગર ચાર તરફ એમ લિંગને મુખ કરવાં. એક મુખ સ-મુખ કરવું. ત્રણ મુખ કરવાં હોય તો પાછળ મુખ ન કરવું. જો પાંચ મુખ અગર એ મુખવાળું શિવલિંગ પર્વત પરની રાજધાનીમાં કરવાં. ત્રયુષ કે કુકુટાંક શિશવત્તનવાળા લિંગને જ મુખ કરવાં. ૫૧-૫૨-૫૩

મુખલિંગ અને ગર્ભાવસ્થામાં દેવસ્થાપના વિભાગ

અયોક્તં વ્યક્તલિંગં તું શિવાંશે દશમાગિકે ।

અશ્વિનેત્રાગ્નિમાગૈઃ સ્યાત્ રક્ષઃ કંઠસ્થાનનમ્ ॥ ૫૪ ॥

उष्णीषः षोडशांशस्तु मुकुटं द्वयंशं मूर्धनि ।

भागेन मुखविष्कंभौ विस्तृतश्चोर्ध्वलिङ्गतः ॥ ५५ ॥

ललाटकर्णभ्रूनेत्र-घ्राणरन्ध्रमुखादिकम् ।

मानोन्मानप्रभागेन सर्वं सकलवत् સ્થૂતમ્ ॥ ૫૬ ॥

આર્પવદ્ બ્રહ્મવિષ્ણ્વંશૌ વદાસ્ત્રાવેવ મિશ્રકે ।

પુરુષાદિમુસ્તાનાં તુ લક્ષણં ત્વથ કથ્યતે ॥ ૫૭ ॥

ઉપર કહેલ વ્યક્તલિંગમાં શિવાંશના દશ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગનો રકંધ (ખળો) બે ભાગનો કંઠ (ગળું) ત્રણ ભાગનું મુખ કરવું. ઉપ્પીષ જટામુકુટ સાથે દ્વોગ ભાગ રાખવા. મસ્તક બે ભાગ, મુખવિસ્તાર એક ભાગ, લલાટ, કાન, નયન (આંખ), આદિતું માન અને ઉન્માન એ મૂર્તિઓના (કહેલા) ભાગ પ્રમાણે બાંધવું.

બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ ભાગ આર્પલિંગની માફક બાંધવા. હવે પુરુષાદિ મુખનાં લક્ષણો કહું છું.

કુંકુમામં વિશાલાક્ષં ત્રિનેત્રં નક્રકુણ્ડલમ્ ।

ચન્દ્રાંકિતં જટાજૂટં માચ્યાં તત્પુરુષાનનમ્ ॥ ૫૮ ॥

પિત્તલમશ્ચ જટાજૂટં સર્વપ્રોતશિરોરુદ્ધમ્ ।

સેન્દુર્દાર્પિં મરાલશ્ચ સ્યાદવોરં તુ દક્ષિણે ॥ ૫૯ ॥

ધમ્મિલાવદ્રમુકુટં નીલાલકવિભૂષિતમ્ ।

ઉત્તરં વામદેવાલ્યં મુલ્લં કુર્યાન્મનોરમમ્ ॥ ૬૦ ॥

પૂર્ણેન્દ્રકુન્દવલ્લં પ્રસન્નં રત્નકુણ્ડલમ્ ।

ચન્દ્રાંકિતં જટાજૂટં સઘોજાતં તુ પશ્ચિમે ॥ ૬૧ ॥

કુંકમના જેવા લાલવર્ણના અને વિશાલ ત્રણ નેત્રવાળા, માછલીના આકારના કુંડલોવાળા, શોભાયમાન, જટામાં અર્ધચંદ્રવાળા, એવા પૂર્વ મુખના તત્પુરુષ બાંધવા. હાડી મુઠ અને માથાના પીળા કેશવાળા, મસ્તકપર અર્ધચંદ્ર ધારણ કરેલા, કમળ સમાન નેત્રવાળા એવા દક્ષિણના અવોર શિવ બાંધવા. નીલવર્ણની જટાથી બાંધેલા, ધમ્મિલ મુકુટથી શોભતા એવા ઉત્તર દિશાના મુખવાળા વામદેવ શિવ બાંધવા. પૂર્ણચંદ્રમા ધારણ કરેલા, કમળના જેવા સફેદ વર્ણવાળા, પ્રસન્નમુખના, રત્ન કુંડલથી શોભતા, જટામુકુટમાં ચંદ્રથી શોભતા, એવા પશ્ચિમ દિશાના મુખવાળા, સઘોબત શિવનું સ્વરૂપ બાંધવું.

૧ કિરણાગમે નવમપટલે—

મુક્ષલિલ્લં તથા વક્ષ્યે સર્વકામાર્થસાધનમ્ ।

પૂજાભાગં સમસ્તં તુ દ્વિવઘ્તાંશં મજેત્ ક્રમાત્ ॥ ૧ ॥

પીઠિકા-(જળાધારી) નું માન

યન્માનં લિંગસ્યોત્સેષં તન્માને પીઠવિસ્તરઃ ।
 પીઠકસ્ય ત્રિભાગેન કર્તવ્યો યોનિર્નિર્ગમઃ ॥ ૬૨ ॥
 તદર્ધેન મુખં તસ્ય વિસ્તારે ચ ત્રિભાગિકમ્ ।
 ત્રિભાગે તસ્ય પાદે વા કર્તવ્યો મેઘલા તતઃ ॥ ૬૩ ॥
 મેઘલાયાસ્ત્રિભાગેન સ્વાતં વિજ્ઞાયતે તથા ।
 વિષ્ણુભાગોચ્છ્રયં યાવત્ પીઠિકા ચોચ્છ્રયે સ્મૃતા ॥ ૬૪ ॥

લિંગ જેટલું ઉંચું હોય તે માનની પીઠ (જળાધારી) પહોળી કરવી. જળાધારીના (પહોળાઈના) ત્રીજા ભાગે યોનિ (પાણીની પરનાળ) નીકળતી કરવી. તે

ત્રયોદશાંગુલાદ્ઽં તુ મુખમેકં પ્રકીર્તિતમ્ ।
 શરાનનં ચતુર્ધ્વકર્ત્રં ત્રિવક્રં ચૈકવક્રકમ્ ॥ ૨ ॥
 ચતુર્વિઘ્નુ ચતુર્વક્રં ત્રિવક્રપૃષ્ઠદીનકમ્ ।
 કુર્વેકવક્રમ્ધ્વે તુ મુખમાનેન બુદ્ધિમન્ ॥ ૩ ॥
 મુકુટેનોર્ધ્વધ્વક્રં તુ ત્રયોદશાંગુલકમ્ ।
 ગ્રીવામૂલાત્ સ્તનાન્તં સ્યા - વર્ષાધિકત્રયોદશ ॥ ૪ ॥
 સ્તનસૂત્રાવધિર્યાવત્ કરાયેદ્ દ્વિમુજાન્વિતમ્ ।
 પ્રતિમાલક્ષણોક્તેન માર્ગેનૈવ સમાચરેત્ ॥ ૫ ॥
 શેષં લિંગવદાકારં કારયેલ્લક્ષણાન્વિતમ્ ।
 વક્રત્રલિંગપ્રમાણં તુ પ્રોકં તત્ કિરણાગમે ॥ ૬ ॥

સર્વ કામનાને આપનાર એવા મુખલિંગ વિશે કહ્યું છે. લિંગના પૂજ્ય ભાગમાં ૧૨ અંગ કમથી કરવા, તેમાં ૬૧ ભાગનું આપું મુખ કરવું. લિંગના પાંચ ચાર ત્રણ અને એક મુખ ૧ ૨ ૩ ૪ અને ચાર દિશામાં ચાર મુખ કરવા. ત્રણ મુખવાળા લિંગનું મુખ પાછળ ન કરવું. અને પાંચ મુખ કરવાનાં હોય ત્યારે ઉપર એક મુખ અને ચાર દિશામાં ચાર મુખ યુક્તિમાન સ્થિતિએ પ્રમાણથી કરવા.

મુકુટના સાથે સાઠાતેરે ભાગનું કરવું. ગળાના મૂળથી સ્તન સુધી તેર ભાગથી અધિક રાખવું.

સ્તન સ્વરૂપ —

નાકી ઉપરના ભાગની લિંગની જેવી આકૃતિ અને લક્ષણવાળું કરવું એ રીતે મુખ લિંગનું પ્રમાણ કહ્યું છે.

(ત્રીજા ભાગની થોળિ)ના અર્ધ ભાગે પ્રનાલતુ' મુખ રાખવું. મુખના ત્રીજા ભાગે પાણીની નાળની પહોળાઈ રાખવી. મુખના વિસ્તારના ત્રીજા ભાગના ચોથા ભાગે મેખલાઓ કરવી. મેખલાના ત્રીજા ભાગે ખાત, (પાણી ઢાળ) કરવો, વિષ્ણુ ભાગની ઉંચાઈ બેટલી પીઠિકાની ઉંચાઈ (બડાઈ) રાખવી. ૬૨ થી ૬૪.

પીઠિકાના ઘાટવિભાગ—

ઉચ્છ્રાયમષ્ટદશભિ - માર્ગૈઃ કૃત્વા વિવક્ષણઃ ।

કર્ણં તુ સાર્દભાગેન પટ્ટિકા ચાર્દમાગિકા ॥ ૬૫ ॥

દ્વિતીયા ચાર્દભાગેન સ્કંધશ્રૈવ ત્રિમાગિકઃ ।

પટ્ટિકા સ્કંધમૂળે તુ અર્દભાગા તતો ન્યસેત્ ॥ ૬૬ ॥

અંતઃપત્રં તથા ચાત્ર સાર્દભાગેન શોભનમ્ ।

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ દ્વિભાગં કર્ણકં ભવેત્ ॥ ૬૭ ॥

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ સાર્ધાં ચાન્તરપટ્ટિકા ।

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ ત્રિભિસ્તુ સ્કંધ એવ ચ ॥ ૬૮ ॥

પટ્ટિકા ચાર્દભાગા તુ દ્વિતીયા તત્સમા ભવેત્ ।

સાર્ધભાગં તથા કર્ણં યોજ્યા સ્થાનેષુ પટ્ટિકા ॥ ૬૯ ॥

પ્રવેશઃ સપ્તભિર્માર્ગૈઃ પીઠિકા ચ તથા મુખ ।

કર્ણં સાર્દત્રયં જ્ઞેયં પાદોના પટ્ટિકા ભવેત્ ¹ ॥ ૭૦ ॥

॥ इति पीठिका ॥

જળાધારી (પીઠિકા)ની ઉપર કહેલ માનની ઉંચાઈના બુદ્ધિમાન શિદ્ધિએ અઢાર ભાગ કરવા. તેમાં દોઢ ભાગની પટ્ટી અને અરધા અરધા ભાગની બે પટ્ટિકા (કંદ) કરવી. પડધો=ગલત=સ્કંધ ત્રણ ભાગનો અને તેના મૂળમાં અરધા ભાગનો કંદ (પટ્ટિકા) કરવી. અંતરપટ=અંધારી દોઢ ભાગની શોભનીય કરવી.

અરધા ભાગનો કંદ અને બે ભાગની કણી કરવી, તેને ફરી અરધા ભાગનો કંદ કરવો. વળી અંતરપટ અંધારી દોઢ ભાગની કરવી. અરધા ભાગનો કંદ અને ત્રણ ભાગનો પડધો=ગલતસ્કંધ કરવો. અને બે કંદ અરધા અરધા ભાગના કરવા. અને દોઢ ભાગની પટ્ટી કરવી. પીઠિકાના ઘાટનો નીકાળો (અંતરપટથી) સાત ભાગનો બુદ્ધિમાન શિદ્ધિએ કરવો. વચલી કણી ત્રણ ભાગ અને બધા કંદ

૧. હીપાશૃંગ અ. ૮ માં અપરાશ્રિત સુતસંતાન અ. ૨૦ માં અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં પીઠિકાના જે વિભાગો આપેલા છે. તે આવી કાકલીવાળી જળાધારીને બદલે બહા-વિષ્ણુ અને સુર્વાદિવેના સિદ્ધાસન પળાસણના જેવી આકૃતિનું કહ્યું છે. શિવલિંગને તેવા સિદ્ધાસનવાળી જળાધારીનો ઘાટ જોવામાં આવતો નથી. ગુજરાતમાં પ્રાચીન બધે જળાધારી સાવ સાદી કરેલી જોવામાં આવે છે. પણ તે કાઝીય છે.

(પટ્ટિકાઓ) પાષાણના નીકળતા રાખવા. ઇતિ પીઠિકા જળાધારી ૬૫ થી ૭૦.

પીઠિકાનાં વાસ્તુદ્રવ્ય—

શૈલજે શૈલજં પીઠં

ધાતુરત્નેષુ ધાતવઃ ।

પુલ્લિકામિકતે લિઙ્ગે

સ્ત્રીશિલામિશ્ર પીઠિકા

॥ ૭૧ ॥

પાષાણના લિંગને

પાષાણની જળાધારી કરવી.

રત્નના લિંગને ધાતુની અને

ધાતુના લિંગને ધાતુની

જળાધારી કરવી પુલ્લિકા

પાષાણનું ઘટિતલિંગ કરવું.

અને સ્ત્રીશિલા શિલાની

શિલાની જળાધારી કરવી.

(ઉલટું થાય તો દોષ કહ્યો

છે) ॥ ૭૧ ॥

જળાધારીના મામાન્ય

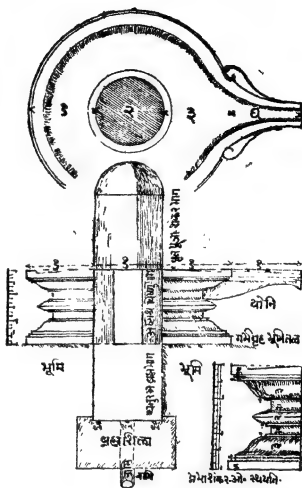
ધાર—

ઝર્વાધો જાઙ્યકુંભં ચ

તન્મધ્યે કર્ણકં મન્વેત્ ।

યસ્ય દેવસ્ય યા પત્ની

પીઠે તાં પરિકલ્પયેત્

॥ ૭૨ ॥

પીઠિકા-જળાધારી અને રાજલિંગના વિભાગ અને પ્રકારશક્તિ

જળાધારીની સામાન્ય આકૃતિમાં ઉપર નીચે બેડંબો=ગલત અને વચ્ચે કાળી કરવી. આ પીઠિકાને તે દેવની પત્ની રૂપ કલ્પવી. ૭૨

જાન્યૈરુયા વિધાતવ્યં નેષ્ટમન્યોન્યસંકટમ્ ।

આહુઃ શૈલેન્દ્રજે કેચિત્ પીઠં પક્વેષ્ટકામયમ્ ॥ ૭૩ ॥

જળાધારી એકજ ભતના વાસ્તુદ્રવ્યની (પાષાણને પાષાણની, ધાતુને ધાતુની) કરવી. જુદીજુદી ભતના દ્રવ્યની જળાધારી કરવી નેષ્ટ છે. કોઈ શિલ્પશાસ્ત્રકારે પાષાણના લિંગને પક્વેષ્ટી ઇંટની જળાધારી કરવી તેમ કહે છે. ૭૩

ઉપર્યુપરિ પીઠાનાં સન્ધિરંગાવસાનકે ।

નાલસ્ય મધ્યમધ્યે ચ કર્ણે સંધિ ન કારયેત્ ॥ ૭૪ ॥

ઉપરાઉપર ઘાટવાળી પીઠિકાઓની સંધિ, અંગોના અંતમાં એટલે અંતર-પત્રની ઘસીમાં સંધિ રાખવી પડે તો તેમ પણ કરવું. પણ નાળાના મધ્યભાગે કે કોણમાં સંધિ ન રાખવી.

જ્જાધારીનાં દશ પ્રકારનાં નામ—

^૧મ્થંહિલા ^૨ચૈવ ^૩ચાપી ^૪ચા યક્ષી ^૫વેદી ^૬ચ મંડલા ।

^૧પૂર્ણચન્દ્રા ^૭ચ ^૮વત્રી ^૯ચ પન્નાર્ધચન્દ્રિકા તથા ॥ ૭૫ ॥

^{૧૦}ત્રિકોણા દશમી તાસાં વિજ્ઞેયા દશ પીઠિકા ।

ચતુરસ્ત્રા મ્થંહિલા મ્યાદ્ એક મેઘલયા યુતા^૧ ॥ ૭૬ ॥

ચાપી દ્વિમેઘલા જ્ઞેયા યક્ષી ચૈવ ત્રિમેઘલા ।

ચતુરસ્ત્રાયતા વેદી મર્વકામફલપ્રદા ॥ ૭૭ ॥

મંડલા ચતુરલ યાતુ ગણાનાં સિદ્ધિદેતવે ।

રક્તા દ્વિમેઘલા મધ્યે પૂર્ણચન્દ્રા તુ સા ભવેત્ ॥ ૭૮ ॥

મેઘલાત્રયમયુક્તા પડસા વત્રિકા ભવેત્ ।

પોડસાસ્ત્રા ભવેત્ પન્ના કિંચિત્સપ્તમૃણાલવત્ ॥ ૭૯ ॥

લગ્નક્રિયા ધનુષાકાગા અર્ધચન્દ્રા તુ સા ભવેત્ ।

ત્રિકોણા નૃદ્ધિતૌ દ્રુસ્ત્રા ત્રિશૂલ સદૃશી ભવેત્ ॥ ૮૦ ॥

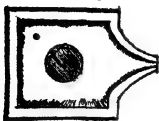
^૧દશ યોનયમ્નુ કાર્યાઃ સદા શુભફલપ્રદા ।

જ્જાવા ચોત્તરપૂર્વેણ પ્રશસ્તલક્ષણાન્વિતા ॥ ૮૧ ॥

૧ મત્સ્યપુરાણ — અ. ૨૬૩ — જજિતા મેઘલાદિભિઃ

૨ જ્જાધારીની આકૃત કમળા જેવી કરવાની કહી છે. અન્ય રીતે પણ કામદ પીઠ જેવી. અને ઉપર કણી ગણતવાળી કરવી. પીઠિકાનાં ૩૦ વિભાગનાં સ્વરૂપ અપરાજિત અ. ૨૦૭ માં આપેલાં છે પરંતુ તે તો અન્યદેવોનાં પગાસણ સિવાસન માટે છે. તેની આકૃતિની જ્જાધારી કયાંઈ જોવામાં આવતી નથી. કમર આકૃતિની જ્જાધારી શાઓત છે. પરંતુ ગુજરાતમાં પ્રાયઃ જ્જાધારી સાવ સાદી ત્રણ ચાર કે છ આંગળી યાવ છે પણ તે અશાઓત છે. સાધાર મદાપ્રાસારોમાં તે અપગદ કદાચ હોય. તેમાં જ્જાધારી અપદ બે ચરે પણ કરી શકાય. દ્રવિડમાં પીઠિકા જ્જાધારી ચાર પ્રકારની પન્નાપીઠ, બદપીઠ, વેદિકા, પરિમંડળ, કહી છે. પન્નાપીઠ કમર આકારની પણ વચ્ચે કણી નહિ. બદપીઠ કણીપીઠ જેવી કરી તે ઉપર ત્રણ પટ્ટીઓ મૂકી વચલી પટ્ટી નહાર કાઢવાની. બાકી બે તો આપણી જેવી કમર સ્વરૂપની વચ્ચે કણીવાળી. પણ બામ નાના મોટા રાખે છે.

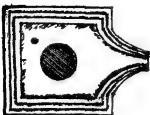
इति भद्रावली पीठिका ललाटादीनां स्वरूप

कर्मलिङ्ग १

धापी १

धक्षी १

वेदी ५

मण्डला

धूमिचक्रा

पञ्चिका प्रभा. ३०.

यन्त्र

अधिवह.

त्रिकोणा.

अथ ललाटे चित्तस्थितिः

જળાધારીનાં સ્થંડિલા, વાપી, યક્ષી, વેદી; મંડલા, પૂર્ણચંદ્રા, વન્જી, પદ્મા, અર્ધચંદ્રા, તથા ત્રિકોણા, એમ દશ નામે જાણવાં હવે તેના સ્વરૂપ કહે છે. (૧) સ્થંડિલા જળાધારી ચોરસ અને એક મેખલા વાળી (૨) વાપી જલાધારી, બે મેખલાવાળી. (૩) યક્ષી ત્રણ મેખલાવાળી હોય છે. (૪) લંબ-ચોરસ જળાધારી વેદી નામે જાણવી, તે સર્વકામની કૃણદાતા છે. (૫) ગોળ જળાધારી મંડલા નામે જાણવી. તે શિવગણોને પ્રિય તથા સિદ્ધિને આપનારી છે. (૬) પૂર્ણચંદ્રા તે બે મેખલાળી રક્તવર્ણની પૂર્ણચંદ્રના જેવી ગોળ જળાધારીને પૂર્ણચંદ્રા નામે જાણવી. (૭) છ હાંસની ત્રણ મેખલાવાળી વન્જીકા નામે જાણવી. (૮) સોળ હાંસની કમળના જેવી નીચેથી કંઈક સાંકડી એવી જળાધારીને પદ્મા નામે જાણવી. (૯) ચડાવેલા ધનુષ્યના આકારની “અર્ધચંદ્રા” નામે જળાધારી જાણવી. (૧૦) ઉપરના ભાગે જરા સાંકડી એવી ત્રિશૂલના જેવી ત્રિકોણા જળાધારી જાણવી. એ રીતે (દશ)વેલ આકૃતિ લક્ષણુકૃત) દશ જળાધારીનાં સ્વરૂપ જાણવાં. તે હમેશા શુભ કૃણને દેનારાં છે. જળાધારીની પ્રનાળ (પૂર્વ પશ્ચિમ મુખવાળા પ્રાસાદને) ઉત્તરે અને ઉત્તર દક્ષિણ મુખવાળા પ્રાસાદને પૂર્વે રાખવી. (૭૫ થી ૮૧)

સિર્ગોદિપદ સ્થાપન—

પ્રાસાદગર્ભગેહોર્થે ભિત્તિતઃ પંચચાક્રુતે ।

યક્ષાઘાઃ પ્રથમે ભાગે દેવ્યઃ સર્વાં દ્વિતીયકે ॥ ૮૨ ॥

જિનાર્કસ્કંદકૃષ્ણાનાં પ્રતિમાઃ સ્યુસ્તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થભાગે સ્યા - હિન્દુમીશસ્ય પંચમે ॥ ૮૩ ॥

પ્રાસાદ ગર્ભગૃહના અર્ધે ભાગમાં પાછલી ભીંત તરફના પાંચ ભાગ કરવા. ભીંતથી પહેલા ભાગમાં યક્ષાદિની મૂર્તિ, બીજા ભાગમાં સર્વ દેવીઓ, અને ત્રીજા ભાગમાં, છન-ત્યૂર્થ-કાર્તિકસ્વામી. અને કૃષ્ણની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. ચોથા ભાગમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ, અને પાંચમા ભાગમાં એટલે મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના (મધ્યથી કંઈક ઈશાન તરફ) કરવી. ૮૨-૮૩

શિવદષ્ટિ વિભાગ—

દ્વારોચ્છૂયસ્ય મધ્યે વૈ ચતુષ્પૃષ્ઠચંશમાજિતે ।

एकादिकोनविंशत्यां दष्टिरव्यक्तं योजयेत् ॥ ૮૪ ॥

एकविंशे व्यक्ताव्यक्तं व्यक्तं च त्रयोविंशतौ ।
सप्तत्रिंशे उमास्त्र - दृष्टिर्युग्मस्वरूपकम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीविश्वकर्मेणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपाणवे
वास्तुविद्यायां राजलिंगाधिकारे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

દ્વારશાખાની ઉંચાઈના ચોક્કસ ભાગ કરવા. એકથી ચોગણીશ ભાગ મુધીમાં લિંગ (દૃષ્ટિની) યોજના રાખવી. એકવીશ ભાગે મુખલિંગની દૃષ્ટિ રાખવી. અને ત્રેવીશમા ભાગે વ્યક્ત એટલે શિવમૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી. અને ૩૭ સાડત્રીશમા ભાગે ઉમાસ્ત્રની યુગ્મ સ્વરૂપ મૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી.

धृतिश्री विश्वकर्मा विरचित ज्ञानप्रकाश दीपाण्वने वास्तुविद्याना (धटितलिंग)
राजलिंगाधिकार पर शिल्प विशारद प्रकाशंकर आघडभाई सोमपुरा
शिल्पशास्त्रांशे द्वादशी शिल्पप्रकाश नाम्नी कापाटीका साधनेन
तेरभा अध्याय समाप्त.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

बाणलिङ्गाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि बाणलिङ्गस्य लक्षणम् ।

कथयामि समासेन सर्वपापहरं शुभम् ॥ १ ॥

હવે હું આણ્વલિંગનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહું છું. આણ્વલિંગ સર્વ પાપોને નાશ કરનાર છે. અને તે શુભ ફળદાયક છે. ૧

આણ્વલિંગનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન—

કુરુક્ષેત્રે ચ લિંગાણિ સરસ્વત્યાં તથા પુનઃ ।

વારાણસ્યાં પ્રયાગેષુ ગંગાયાઃ સક્ષમેષુ ચ ॥ ૨ ॥

યાનિ ચૈ નર્મદાયાં ચ અન્તર્વેદ્યાં ચ સક્ષમે ।

કેદારે ચ પ્રભાસે ચ બાણલિંગં સુસ્થાવદમ્ ॥ ૩ ॥

કુરુક્ષેત્ર, સરસ્વતી નદી, કાશી, પ્રયાગ, ગંગાના સંગમ (ત્રિવેણી સંગમ), નર્મદા નદી, ગંગાધિભુના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં, કેદારનાથમાં, પ્રભાસતીર્થમાં—આટલા પ્રદેશમાં જે જે સ્વાભાવિક લિંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આણ્વલિંગ કહે છે. તે સુખકારક છે. ૨-૩

આણ્વલિંગની પરીક્ષા—

ત્રિપંચવારં યસ્યૈવં તુલાસામ્યં ન જાયતે ।

તદા બાણં સમાખ્યાતં શેષં પાષાણસમ્મલમ્ ॥ ૪ ॥

જે લિંગને ત્રણ કે પાંચ વાર તોળવા છતાં જે લિંગનું વજન એક સરખું ન આવે, તેને આણ્વલિંગ કહેલું છે. બાકી બધા પાષાણ બાણવા. ૪

૧. અહીં આણ્વલિંગ અને રાજલિંગના બેદ બાણવા આવશ્યક છે. રાજલિંગ એટલે માનુષકૃત લિંગ=વટિતલિંગ અને આણ્વલિંગ એટલે શાસ્ત્રકારોએ કહેલી પવિત્ર નદીઓના કુદરતી અંશકૃતિ પાષાણ. સ્વયંભુ લિંગ એટલે કુદરતી પ્રગટ થયેલું, હજારો વર્ષથી પૂજાતું લિંગ. તે લિંગ આકૃતિમાં બરાબર ગોળાકૃતિ કદાચ નં પણ હોય. રાજલિંગના દસ બેદો કહ્યા છે તેમાં સુખલિંગ પણ આવે છે, જેના દસ બેદો આ અંશના ૧૩મા અધ્યાયમાં આપેલા છે.

વિષમં ચ યદ્યેકં ચ દ્વિતીયં સમતાયનમ્ ।

વાળલિંગં સમાધ્યાત્ રોષં રોહ સમુદ્ભવમ્ ॥ ૫ ॥

એક અગર એ વાર તોળવાથી એકજ વજન ન જણાય અને પછી એ એ અથવા ચારવાર તોળવાથી એકજ વજન જણાય તો તેવા લિંગને પણ બાણલિંગ બોલ્યું, આડીનાં રોકે બોલ્યાં.

પહેલીવાર તોળવાથી વજનમાં વિષમતા જણાય અને બીજીવાર તોળવાથી વજનમાં સમાનતા જણાય તો તેને પણ બાણલિંગ બોલ્યું. આડી પાષાણુ બોલ્યાં. પ વર્જનીય લિંગ—

વામનં દીર્ઘજઙ્ઘં ચ કરાભાસ્યં યવાકૃતિમ્ ।

સ્કંધહીનં કવંચં ચ પટેતે સ્વામિધાતકં ॥ ૬ ॥

એ બાણલિંગ ૧ વામન અર્થાત્ ટુંકું, ૨ લાંબી ભંધવાળું, ૩ વિકરાળ દેખાય તેવું, ૪ જવના આકારનું, ૫ સ્કંધ સહિત અને ૬ અરામ સ્કંધવાળું હોય એવા છ પ્રકારનાં લિંગ, સ્વામીનો નાશ કરનારાં છે. ૬

મળ્દલં જાલકં જ્ઞેયં કેકિનં શિશ્વરં તથા ।

કર્કુરં ચ કુશં જ્ઞેયં ષડ્લિંગાનિ વર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

૧ ગોળ મંડળવાળું, ૨ બાળાં થાય તેવું, ૩ મચર શિખાની (મોરપીછની) આકૃતિ દેખાતી હોય તેવું, ૪ શિખરના આકારનું, ૫ કાખરચીતરું (અનેક રંગવાળું) અને ૬ પાતળું—એ છ ભતનાં બાણલિંગો પણ તજવાં. ૭

‘સ્થાપિતા સર્વદેવૈસ્તુ વિના સ્ફુટિકયોરપિ ।

સંયોગં ચ કૃતે તેષાં પ્રતિમા સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૮ ॥

સર્વ દેવોએ સ્થાપેલી, ફાટ્યા વગરની એ શિલાઓને જોડી દેવામાં આવે તો પણ તે પ્રતિમા (અખંડ) કહેવાય અને તે પૂજવી. ૮

૧. ઉત્તમ પ્રકારના એ જોડેલા પાષાણની પ્રતિમા અખંડ માનીને પૂજી, આમ પ્રમાણ છે. તે સામાન્ય રીતે બધા સંજોગોમાં માની લેવાનું નથી. પરંતુ બુદ્ધ વિજ્ઞાન પ્રતિમાના માટે આ વિધાન છે. તેનો દુરૂપયોગ બધા દાખલામાં થઈ ચકે નાહ. આવું ઉદાહરણ તારાજીની અજીનાજીની પ્રતિમા છે. તેનો કટિ ઉપરનો ભાગ અને નીચેનો પલાઈનો ભાગ એ બે જુદાં છે. વાસ્તુશાસ્ત્રના કર્તાએ ભુલિથી એવા સંયોગો માટે પ્રમાણ આપ્યું છે. તેનો સદુપયોગ કરવો. ત્યોક આડમાનો અર્થ તો દેવોથી પુજાયેલા તેવા પાષાણ કે મહાપુરુષોએ સ્થાપિત કરેલા તેવા પાષાણની પ્રતિમા કે લિંગ પૂજવાનું કહ્યું છે. એકાદ સૈદ્ધા પરની કે જુની દેવમૂર્તિ કે લિંગ સ્ફુટિત કે બંગ હોય તો પણ તેને પૂજવાની જાણારા છે.

आषुलिङ्गना दोषे—

स्थूलं षण्ढं च दीर्घं च स्फुटितं छिद्रसंयुतम् ।
विन्दुयुक्तं च शूलाग्रं कृशं च चिपिटं तथा ॥ ९ ॥
वक्रं च मध्यहीनं च बहुवर्णं च यद्भवेत् ।
वर्जयेन्मतिमान् लिङ्गं दोषदुष्टं तथैव च ॥ १० ॥

ये आषुलिङ्ग जडुं होय, नपुंसक होय (पाषाणदोषे), लांथु होय, झटेवुं होय, छिद्र-काष्ठावाणुं होय, जिंदु-टपकावाणुं होय, उपरने भाग शुण जेवे होय, पातणुं होय, अपटुं होय, वांकु-टेडुं होय, वयभां पातणुं होय, अने अनेक वर्णनुं होय; ध्यादि दोषवाणुं लिङ्ग मतिमान् शिष्टपीठे तजवुं. ६-१०

लिङ्गना दोषानुं ३७ —

स्थूललिङ्गे महाव्याधिः षण्ढे दीर्घे च जायते ।
दीर्घमाने च नश्यति स्फुटिते मरणं ध्रुवम् ॥ ११ ॥
छिद्रेण जायते दुःखं विन्दुयुक्तेन चापदम् ।
शूलाग्रे धननाशाय कुरेण कलहो भवेत् ॥ १२ ॥
चिपिटेन तु लिङ्गेन दारिद्र्यमंडलं भवेत् ।
विदेशगमनं वक्रे मध्यहीने प्रजाक्षयम् ॥
बंधनं पुत्रनाशं च बहुवर्णेन जायते ॥ १३ ॥

प्रभाषुधी जडुं लिङ्ग होय तो धणीने भोटो रोग थाय; नपुंसक (पाषाण-दोषे) लिङ्ग होय के लांथुं होय तो भोटो रोग थाय, अधिक लांथुं होय तो पूजनारने नाश थाय; झटेवुं होय तो भरण थाय; छिद्र-काष्ठावाणुं होय तो दुःख थाय, जिंदु-टपकावाणुं होय तो आपत्ति आवे, उपरने भाग शुण जेवे होय तो धनने नाश थाय, पातणुं कलेश करावे, अपटुं के मंडणवाणा लिङ्गशी हरिद्रता आवे, वांका-टेडा लिङ्गशी परदेश रहैवानुं करावे, वयभां पातणुं होय तो प्रजनने नाश करावे, अधिक वर्णवाणुं लिङ्ग पूजनारने अधन करावे अने पुत्रनाश थाय. ११-१२-१३

रक्तवर्णं च यल्लिङ्गं कृष्णविन्दु-विभूषितम् ।
स्थापने मृत्युदं ख्याति यजमानं भयावहम् ॥ १४ ॥
कृष्णवर्णं च यल्लिङ्गं पीतविन्दुविभूषितम् ।
सर्वनाशकरं प्रोक्तं वर्जनीयं विचक्षणैः ॥ १५ ॥

પીતવર્ણ ચ યલ્લિંગં શ્વેતર્વિદુર્વિભૂષિતમ્ ।

ઋયતે સ્થાપકઃ કર્તા દૃશં યન્ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્વેતવર્ણ ચ યલ્લિંગં સર્વર્વિદુર્વિભૂષિતમ્ ।

સર્વનાશકરં પ્રોક્તં મતિમાન્ વર્જયેત્ સદા^૧ ॥ ૧૭ ॥

જે લિંગ લાલ વર્ણનું હોય અને તેમાં કાળા છાંટા હોય તેવું લિંગ સ્થાપન કરનારનું મૃત્યુ કરાવે છે. અને તે યજ્ઞમાન, સ્થાપક અને પૂજનારાને ભય ઉત્પન્ન કરે. શ્યામવર્ણુ લિંગમાં પીળાં ટપકાં હોય તો તે સર્વનાશ કરનાર કહ્યું છે. તેથી તે બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ તજવું. પીળા વર્ણુના લિંગમાં સફેદ છાંટા હોય તો તેના સ્થાપક તથા કરાવનાર એ બન્નેનું મૃત્યુ થાય. સફેદ વર્ણુના લિંગને સર્વ વર્ણુનાં રંગભેરંગી ટપકાં હોય તો તે સર્વનાશ કરનાર લિંગ બાબુવું. તેથી બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ તેવાં લિંગો તજ દેવાં. ૧૪-૧૭

શુભલિંગ—

શ્વેતં ચ યદિ વા કૃષ્ણં પીતં નીલં ચ યદ્ભવેત્ ।

શ્વેતરેખાસમાયુક્તં તલ્લિંગં સર્વકામદમ્ ॥ ૧૮ ॥

સફેદ, શ્યામ, પીળું, નીલ (વાદળી) રંગનું જે બાબુલિંગ હોય તેમાં જે સફેદ રેખાઓ હોય તો તે લિંગ સર્વ ઈચ્છિત કૃષ્ણને દેનારું બાબુવું. ૧૮

ઋર્ધ્વસ્થૂલં કુશં ચાધો યદા લિંગં નિવેશયેત્ ।

તદા ભોગં વિજાનીયાત્ પુત્રપૌત્રાદિવર્ધકમ્ ॥ ૧૯ ॥

જે બાબુલિંગને ઉપરના ભાગ બડો અને નીચેના ભાગ કંઈક પાતળો હોય, તેવું લિંગ ભોગને આપનારું બાબુવું. તે પુત્રપૌત્રાદિ પરિવારને વધારનારું છે. ૧૯

ઋર્ધ્વ કુશં યદા લિંગં સ્થૂલં ચાધો નિવેશયેત્ ।

ભોગદીનં મવેત્તસ્ય સંસારસ્થિતિકારણમ્ ॥

મર્ચારવિહિના નારી યથા વિયથ ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

૧. શુકનીતિ પ્રકરણ ૪ — “બાળલિંગો સ્વર્ચમૃતે ચંદ્રકાન્તસમુદ્ભવેત્ । રત્નજે ગણકોદ્ભૂતે માનદોષો ન સર્વથા ॥ પાપાણઘાતુજાયાં તુ માનદોષો વિચિન્તયેત્ ” ॥ ૧૫૩ ॥ બાબુલિંગ કે સ્વર્ચમૃત બાબુ, ચંદ્રકાન્ત મર્ચિતા કે રત્નના કે ચંક્રી નદીમાંથી ઉદ્ભવેલ લિંગમાં માનદોષો સર્વથા ન થાયવા. પરંતુ પાપાણ ને ઘાતુના લિંગમાં માનદોષોનો વિચાર કરવો.

૨. ગાનરત્નકોસી — કચ્છલિંગમસ્ય મૂલે સ્યાત્ સ્થૂલં તસ્યાપ્રમિશ્યતે. નીચે મૂળમાં પાતળું અને ઉપર બડું બાબુલિંગ (શુભ) બાબુવું.

જે બાણલિંગ ઉપર પાતળું હોય અને નીચે બહુ હોય તેણે લિંગ ભોગ-
હીન બાણવું. જેમ પતિ વિનાની વિધવા સ્ત્રી સંસાર સ્થિતિનું કારણ કહેવાય છે
તેણે તેને બાણવું. ૨૦

લિङ्गेनापि परित्यक्ता पीठिका या तथैव च ।

પ્રાસાદે પીઠિકા ચૈવ વેદિકા કુંડ મંડપે ॥ ૨૧ ॥

પ્રાસાદ, વેદી, કુંડ, અને મંડપને જેમ પીઠ હોય છે, તેમ જો લિંગને
પીઠિકા બળાધારી ન હોય તો તે કુંડાયક નથી. ૨૧

नानां शिवालयो भाटेना अपवादः३ साभान्य नियम—

वृषभो द्वारशूलं च तथा ध्वजपताकयोः ।

इच्छामाने न कर्तव्यं नियमो नैव जायते ॥ ૨૨ ॥

પોઢીયો, દ્વાર, ત્રિશૂલ, ધ્વજ અને પતાકા એ સર્વે ઇચ્છા માનથી ન કરવું
એવો નિયમ નથી. આ નિયમ શ્રામ્ય નાના શિવાલય માટે બાણવો. ૨૨

ध्वजवंशश्च कर्तव्यो मानेन सिखरस्य च ।

‘इच्छवान्यं’ च कारयेत् यथाप्राप्तिश्च कारके ॥ ૨૩ ॥

ધ્વજવંશ શિખરના માનથી જ કરવો; પરંતુ (શ્રામ્યના નાના શિવાલયને)
કરનારને જેણે મળે તેણે કરે તેનો દોષ નથી. ૨૩

शिवोक्तेन विधानेन प्रतिष्ठा पंच कारयेत् ।

एकधा स्थापितं लिङ्गं नित्यं च यस्य साधकः ॥ ૨૪ ॥

શિવજીએ કહેલ વિધિ પ્રમાણે એકવાર લિંગ પ્રતિષ્ઠિત-સ્થાપિત કર્યા પછી
અન્ય જુદા જુદા સમયે પાંચ પ્રકારે (વિધિ) પ્રતિષ્ઠા કરવી. તેમજ સાધકે લિંગની
હંમેશા પાંચવિધ પ્રતિષ્ઠાએ પૂજા કરવી. ૨૪

૧. શ્લોક ૨૨-૨૩નો બીજી અર્થ બ્યવહારમાં સમજીને કરવાનો છે. નાના ગામડા-
જોમાં અદ્ય દબથી સંકોચથી કરનારાઓને સામાન્ય નિયમ તરીકે અપવાદ જોડી કુદ
જાઓને આપી છે. કેટલાક મંદિરમાં જોવા આચાર્ય અપિ મુનિઓએ અપવાદ ૩૫
માર્ગ આપેલા છે તેનો અર્થ સ્થાનનો ક્યારે અને ક્યાં બ્યવહારમાં મુકવે તે બુદ્ધિથી
વિચારવાનું છે. તથાવા આપી છે, પણ તે બધા ત્યાં વાપરવા માટે નહિ; પ્રસંગે આત્મ-
રક્ષણ માટે જ છે. અપવાદને નિયમ-પ્રમાણ તરીકે ન મુકવું નોંધજો.

પાંચ પ્રતિષ્ઠાનો અર્થ લિંગ ઉત્થાપન કરવાનો નથી. પરંતુ સ્થાપિત લિંગને કદી
પણ ઉત્થાપન ન થાય. પરંતુ તેની પ્રતિષ્ઠા વિધિ જુદા જુદા પાંચ સમયે પ્રતિષ્ઠા જોવા
ઉત્સવ કરવાથી લિંગ કે પ્રતિમાનું તેજ વધે છે તેમ માહાત્મ્ય પણ વધે છે.

લિંગની પંચવિધ પ્રતિષ્ઠાનું ફળ—

પંચવિધં પ્રતિષ્ઠાપ્ય તસ્ય પુણ્યં વદામ્યહમ્ ।

વાળલિંગે તુ તેજાઘ્યં ચતુર્વર્ણમુત્સાવહમ્ ॥ ૨૫ ॥

પાંચ પ્રકારે પ્રતિષ્ઠા કરેલ લિંગથી જે પુણ્ય થાય છે તે હું કહું છું. તેથી બાણલિંગ તેજવાળું થાય છે. તેમજ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણને સુખદાયક થાય છે. ૨૫

પીઠિકાની બીજીવાર પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે—

પીઠિકા કારયેદન્યા પુનસ્તુ સ્થાપયેદ્ ધ્રુવમ્ ।

ન ચ દોષો ભવેત્તત્ર વિશેષપુણ્યં લભેન્નરઃ ॥ ૨૬ ॥

લિંગની તેા એકજ વાર (સ્થાપિત) પ્રતિષ્ઠા થાય. પણ કારણસર બીજીવાર પણ સ્થાપન કરી શકાય. તેમાં દોષ નથી. તેમાં મનુષ્ય વિશેષ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬

લિંગ સ્થાપનાનું માદાત્મ્ય અને ફળ—

ધર્માર્થકામસૌઘ્યં ચ વાળલિંગં પ્રસાધયેત્ ।

સર્વસિદ્ધિકરં ચૈવ હૃદયુત્તમફલપદમ્ ॥ ૨૭ ॥

સર્વયજ્ઞતપોદાન-તીર્થવેદેષુ યત્ત્વલમ્ ।

તત્ત્વલં કોટિગુણિતં પ્રાપ્યતે લિંગસ્થાપનાત્ ॥ ૨૮ ॥

બાણલિંગના પૂજનથી ધર્મ અર્થ કામ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા સર્વ સિદ્ધિને કરનારું અને યુગની પ્રાપ્તિ દેનારું છે. સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થ અને વેદોત્તમ જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી કરોડગણું ફળ લિંગની સ્થાપનાથી થાય છે. ૨૭-૨૮

યો લિંગસ્થાપયેદેકં વિધિપૂર્વં સદક્ષિણમ્ ।

સર્વાંગમાદિતં પુણ્યં કોટિગુણં લભેન્નરઃ ॥ ૨૯ ॥

માતરઃ પિતરશ્ચૈવ एवं તદ્ વહતે પ્રિયમ્ ।

કુલિકં વિજિતિઃ સ્વર્ગઃ તતો ગચ્છેત્ પરાગતિમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે મનુષ્ય એક પણ લિંગને વિધિપૂર્વક દક્ષિણા સહીત સ્થાપન કરે છે તે મનુષ્ય આગમોમાં કહેલ પુણ્યથી પણ કરોડગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. લિંગ સ્થાપનાથી પેતાનું અને માતા અને પિતાનું કલ્યાણ થાય છે. તથા દસ પેઢી આગલી તથા દસ પેઢી પાછલી એમ વીશ પેઢી સુધીનું કલ્યાણ થાય છે અને સૂર્ય રહે ત્યાં સુધી તે પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૯-૩૦

शतवारं कुरुक्षेत्रे सहस्रं जान्दवीषु च ।
 नर्मदायां च लक्ष्णेण कोटिं च कुरुजाङ्गमुले ॥ ३१ ॥
 कृत्वा स्नानं च पिण्डं च हुतं दानं च भोजनम् ।
 गुणितं कोटिवारं च सर्वपुण्यं लभेन्नरः ॥ ३२ ॥
 स्थापिते चैकलिङ्गे तु देवकल्पामिवंदिते ।
 विमानकांचनारूढो देववाद्यैस्तु वाद्यते ॥ ३३ ॥
 भ्रमते मुरलोके च छिन्नसंसारबंधनः ।
 सर्वसिद्धिकरं चैव सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३४ ॥

કુરુક્ષેત્રમાં એકસોવાર; ગંગાજીમાં હજારવાર; નર્મદાજીમાં લાખવાર; કુરુ-
 જાંગલ દેશમાં કરોડવાર સ્નાન, પિંડદાન, યજ્ઞાહુતિ, દાન અને બ્રાહ્મણ સોબન
 કરાવવાથી જે પુણ્ય થાય છે તેથી કરોડગણું પુણ્ય દેવગણથી વંદિત એક શિવ-
 લિંગ સ્થાપન કરનાર મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. દેવોનાં વાજીંત્ર સાથે સોનાના
 વિમાનમાં આડે થઈ તે મનુષ્ય દેવલોકમાં બ્રમણ કરે છે. અને સંસારના
 બંધનથી મુક્ત થાય છે. અને સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ કામનાતું ફળ પ્રાપ્ત
 કરે છે. ૩૧-૩૪

શિવતીર્થોદ્ધક લક્ષણ—

ઘાતવે શતહસ્તેષુ વાણે પંચશતેષુ ચ ।
 સ્વયંભૂ સહસ્રહસ્તેષુ શિવતીર્થોદ્ધકં સ્મૃતં ॥ ૩૫ ॥
 સ્નાનકૃતે મહત્ પુણ્યં લિંગાદિષુ દિશં મતિ ।
 લંચિતે ચ મહત્પાપં શિવસ્નાનોદકે નૃણામ્ ॥ ૩૬ ॥
 વાણલક્ષણદીનેડપિ યત્ર વૈ રોચ્યતે મનઃ ।
 તત્ર પૂજાં પ્રકુર્ચિત ધર્મકામાર્થમોક્ષદમ્ ॥ ૩૭ ॥

ઘાતુના લિંગથી સો હાથ સુધી, બાણલિંગથી પાંચસો હાથ સુધી અને
 સ્વયંભુ લિંગથી હજાર હાથ સુધી શિવતીર્થોદ્ધક બાણવું. લિંગની દિશા તરફ
 મુખ રાખીને સ્નાન કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે. શિવ પ્રનાલનું નિર્મોલ્ય-બાણ
 બાણગંવાથી મોટું પાપ થાય છે. બાણલક્ષણ હોય ન હોય પરંતુ જો મનને

૩થે તેમ હોય તો તેનું પૂજન કરવાથી ધર્મ, કામ અને અર્થનો લાભ મેળવી અંતે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫-૩૬-૩૭

પીઠિકા-જળાધારી--

વાણલિંગે તુ લિંગનામાર્ષાણે ચ સ્વયંભૂવે ।
 પીઠં પ્રાસાદરૂપં ચ યથેષ્ટં કારયેત્ સુધીઃ ॥ ૩૮ ॥
 પીઠિકા દર્ષણાકારા જગત્યાં ચ પરિસ્થિપેત્ ।
 ઉમા તુ પીઠિકા જ્ઞેયા લિંગં શંકર ઉચ્યતે ॥ ૩૯ ॥
 લિંગ્યામે પૃથુર્પિઠં યામે ત્રિગુણવિસ્તરમ્ ।
 પ્રણાલં નિર્ગમે ભાગઃ તત્તુલ્યં ચાગ્રમર્ષકમ્ ॥ ૪૦ ॥
 શૈલે શૈલં ધાતું ધાતૌ દારુજે દારુવં કૃતં ।
 પુલ્હિન્ગકૃતે લિંગે સ્ત્રીલિંગમિત્યુ પીઠિકા ॥ ૪૧ ॥

આણલિંગ, રાજલિંગ, આર્ષલિંગ અને સ્વયંભુ લિંગને પ્રાસાદની જગતીની જેમ યથેષ્ઠ પીઠ કરવું. જળાધારી દર્ષણના આકારની જગતીની જેમ લિંગની ફરતી કરવી. પીઠિકા-જળાધારી ઉમાસ્વરૂપ અને લિંગ શિવસ્વરૂપ બાબુલું. લિંગ જેટલું પહોળું હોય તેટલી પીઠિકા (જળાધારી) બંધી કરવી અને તેનાથી ત્રણગાળી પહોળી કરવી. તેને (લિંગની પહોળાઈ જેટલી) એક ભાગ નીકળતી પરનાળ કરવી. તે પરનાળ અર્ધભાગ આગળ રાખવી. શૈલ પાષાણના લિંગને પાષાણની, ધાતુને ધાતુની અને કાષ્ટને કાષ્ટની જળાધારી કરવી. પુલ્હિંગ પાષાણનું લિંગ કરવું અને સ્ત્રીલિંગ પાષાણની જળાધારી કરવી. ૩૮-૪૧

પૂર્વોક્તરે શુભં નાલં શિવસ્નાનં ન લક્ષ્યેત્ ।
 શિવસ્નાનોદકં ગૃહ-માર્ગે ચંદ્રમુખે સ્થિપેત્ ॥ ૪૨ ॥
 ચંદ્રલક્ષણં વક્ષ્યામિ જગત્યુપરિ સ્થાપયેત્ ।
 પાદોને વા ત્રિભાગોને પીઠિકોચ્યન્નાતતઃ ॥ ૪૩ ॥
 ઉચ્છ્રયેચ્છંદકં કુર્યાત્ સ્પૂર્ણં મીપ્માનનં તથા ।
 પીવન્તં ચ તથા માક્ષં વિકૃતાનનમૂર્ધ્વગમ્ ॥ ૪૪ ॥

શિવ પ્રનાથ અને અન્યથ નિર્મલિય

પ્રાસાદ કે શિવની જળાધારીની પ્રણાલ=પરનાળ પૂર્વ કે ઉત્તરમાં રાખવી (પૂર્વ પશ્ચિમ મુખને ઉત્તરે અને ઉત્તર દક્ષિણ મુખને પૂર્વે રાખવી). શિવસ્નાન જળ ઉલ્લંઘન ન કરવું. શિવસ્નાનોદક શુદ્ધ માર્ગેથી બહાર કાઢવું; અગર ચંડના મુખથી શુદ્ધ રીતે જમીનમાં બંધ તેમ કરવું. હવે ચંડનાથનાં લક્ષણ કહું છું. જગતીની ઉપર પીઠના પોણાભાગે કે ત્રીજાભાગે હીન અગર પીઠ (કામદ પીઠ) બરાબર ઉંચા માનનો ચંડનાથ કરવો. તે સ્થૂળ શરીરવાળો બીજા કાયાનો, મોટા પેટવાળો, જે હાથે શિવસ્નાનોદક-શિવનિર્મલિય પીતો હોય તેવો કરવો. ('પીધેલું' પાણી-શિવસ્નાનોદક ચંડના શુદ્ધમાર્ગેથી બ્રહ્મમાં બંધ તેવી રચના કરવી.) ૪૨-૪૩-૪૪.

નંદી પ્રમાણ—

નંદીશ્વરં તતો વક્ષ્યે ચ્ચુકં પૂર્વમેવ દિ ।
 બ્રહ્માદ્યાત્ વિષ્ણુમાગાન્તં કલ્પયેત્તસ્ય ચોચ્છૂયમ્ ॥ ૪૫ ॥
 પાદાધિકો મવેજ્જેષ્ઠઃ કનિષ્ઠઃ પાદવર્જિતઃ ।
 તદુચ્છૂયં ચ વિમજેદ્ ભાગૈઃ પંચમિરેવ ચ ॥ ૪૬ ॥
 તત્ર ભાગપ્રમાણેન સપ્તમામાયતો મવેત્ ।
 ઘંટાચામરધર્ધરમાલાર્કારશૂષિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

૧. લિલ્લાગવૈષ્ણવે સમાયામો વિષ્ણુવંશાંતોજતો વૃષઃ ॥ (વારુદમંજરિ)

શૃંગાભરણમપ્યેવં કુંડિકાગ્રે સમોદકઃ ।

મોદકા વૃષવક્ત્રાગ્રે તાપસરૂપકઃ કૃતઃ ॥ ૪૮ ॥

બાળલિંગે વૃષં કુર્યાત્ સ્વયંભૂમુસ્વમૃન્મયે ।

શતસહસ્રલિંગેષુ વૃષો ન્યૂનાધિકો વિદુઃ ॥ ૪૯ ॥

નંદીશરતું (માન પ્રમાણ) જે પહેલાં કહેલું છે તે કહું છું. રાજલિંગના બ્રહ્મભાગ ઉપરથી વિષ્ણુભાગ સુધીના નંદી ઉંચો કરવો. તે પ્રમાણમાં ચોથો ભાગ વધારવાથી જેઠમાન અને ચોથો ભાગ તજવાથી કનિષ્ઠમાન બાણવું. તે આવેલ ઉંચાઈના પાંચ ભાગ કરવા. અને તેના ભાગ પ્રમાણથી સાત ભાગ નંદી લાંબો બેઠેલો કરવો. ગળે થંટ તથા ઘુઘરાની માળાઓથી શોભતો કરવો. નંદીનાં શિંગડાંઓ

ઉપરથી

વિષ્ણુભાગને આધારે

પણ આણપણ યુક્ત કરવાં. લાડુ બરેલ કુંડીતું પાત્ર નંદીના મુખ આગળ મૂકવું. તાપસ-ભક્ત કે બટકતું રૂપ કરવું. બાણલિંગને (માન સહીત વૃષભ=) નંદી કરવો. પરંતુ સ્વયંભૂલિંગ, સુખલિંગ, પાર્થિવલિંગ, સો-હબર-લાખ લિંગ (સમુદ્ધ) આગળ નંદી નાનો થોટો પ્રમાણથી કરવામાં દોષ નથી. ૪૫-૪૯

નંદીનું અન્ય પ્રમાણ—

લજ્જામૈ સમો દૈર્ઘ્યં ઉચ્છ્રયે પીઠિકા સમઃ ।

સપ્તમાગાયતો વૃષઃ પંચમાગાયતો ભવેત્ ॥ ૫૦ ॥

રાજલિંગના જેટલો નંદી લાંબો અને પીઠિકા જેટલો ઉંચો નંદી કરવો. ઉંચાઈમાં પાંચ ભાગ કરી સાત ભાગનો નંદી લાંબો કરવો. ૫૦

૧. વિષ્ણુભાગ એટલે જળાધારીના યથાભા સુધીનો બાણવો. પરંતુ વર્તમાન કાળમાં જે જળાધારી પાતળા માપની થઈ રહી છે તે અચાઓય છે. આથીજ જળાધારી કાકલીના આકારની રાજલિંગના અધ્યાયમાં વિશાળ સાથે આપેલી છે. વળી નંદીના માટે સામાન્ય રીતે લેકોળિત છે કે જિન પર વૃષભની હાંટ પડે તેવી રીતે મુકવો. નંદીની નીચે બેઠકની પાટલી કરીને તેને સ્થાપવો.

વાહન સ્થાપન પદ અને દૃષ્ટિ—

‘વાહનં यस્ય દેવસ્ય તત્તસ્યાગ્રે પ્રકલ્પયેત્ ।

૧૬ ૬૮ સપ્ત પદાન્તરે ॥ ૫૧ ॥

મૂર્તિસ્થાને તુ કર્તવ્યા મૂલસ્તંભૈશ્ચતુષ્કિકા ।

૬૯ ૭૦ વિષ્ણુભાગાન્તે લિઙ્ગે દ્રષ્ટિ નિયોજયેત્ ॥ ૫૨ ॥

દેવ વાહનનું સ્થાન પ્રાસાદના આગળના ભાગમાં રાખવું. તે મૂળ સ્થાન ગર્ભગૃહથી એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અગર સાત પદના અંતરે રાખવું. ગર્ભગૃહના પદ પ્રમાણે ચતુષ્કિકા=(ચોક્કી અગર મંડપ) કરવો. શિવલિંગના વાહન નંદીની દૃષ્ટિ વિષ્ણુભાગ (જળાધારીના મથાળા) બરાબર રાખવી. ૫૧-૫૨

પાદજાનુકટિર્યાવદ-ર્ચાયા વાહનસ્ય દૃક્ ।

૭૧ ૭૨ ગુણનાભિસ્તનાન્તં વા ત્રિવિધો વાહનોદયઃ ॥ ૫૩ ॥

દેવ વાહનની દૃષ્ટિ દેવના પગ બરાબર, બાંગ બરાબર, કેડ બરાબર રાખવી. અને વાહનનો ઉદય મૂળનાયક દેવના (૧) ગુહાભાગે, (૨) નાલિના ભાગે કે (૩) સ્તન બરાબર એમ ત્રણ પ્રકારે રાખવો. (અહીં વાહનનું કદ પ્રમાણ તથા દૃષ્ટિપ્રમાણ કહ્યું છે). ૫૩

નંદી સ્થાપન પદનું બીજું માન—

ગર્માર્થે પદ્મગુણં કૃત્વા મંડપગર્ભસમન્વિતમ્ ।

૬૯ ૭૦ દૃષમાન્તરં કાર્ય-મૂર્ધ્વ પીઠિકાસમમ્ ॥ ૫૪ ॥

ગર્ભગૃહના અર્ધભાગના માનને છ ગણું કરવું; તેમાં મંડપના ગર્ભનું માન મેળવવું. જે માન આવે તેટલા અંતરે નંદી (પોહીયો) સ્થાપન કરવો. ૫૪

૧. દેવના વાહનનું સ્થાન મંડપમાં પણ સામાન્ય રીતે માય છે. દ્રવિકમાં નંદીનું સ્થાન મંડપથી બહાર બીજા મંડપ અગર ચોક્કી કરીને વાહનનું સ્થાન ખાસ અભાયકું કરે છે. ઉત્તરમાં પણ ઠોષક રથને તેમ જોવામાં આવે છે. દ્રવિકની આ પદ્ધતિ આપણા નામરાદિ શૈલીના મંથોને મળતી છે. તે બરાબર ચોખ્ખું છે. દ્રવિકમાં નંદી હજી વિશાળ કેટલેક રથને મુકેલા છે. જુદીજુદાં સોળ ફૂટ લાંબા નંદી ખાસ અભાયકા મંડપમાં કિવ સન્નિધિ પધરાવેલ છે.

૨. નંદી અને દ્રવિકની વચ્ચે કૂર્મસ્થાપન કરવાની પદ્ધતિ આપણા દેશમાં વિશેષ કરીને છે. તેના કારણમાં મહર્ષિ ગર્ભ કહે છે—

લિંગ પંચસૂત્ર—

પ્રથમં લિંગપરિધિ-દ્વિતીયં પીઠવિસ્તરઃ ।

સૂત્રં તૃતીયં પીઠાચ લિંગોદ્ભવં વૃત્તસૂત્રમ્ ॥ ૫૫ ॥

સ્યાન્ સૂત્રં ચતુર્થલિંગં પ્રનાલાગ્રં પૃથુત્વભાવઃ ।

ભૂમેલિંગશિરોન્તં ચ વ્રકસૂત્રં હિ પંચમમ્ ॥ ૫૬ ॥

લિંગ પંચસૂત્રની વિધિ કહે છે. (૧) લિંગની ફરતું ગોળ સૂત્ર એ પ્રથમ. (૨) તે સૂત્ર પ્રમાણે પીઠિકાને વિસ્તાર-પહોળાઈ કરવી. (૩) ત્રીજું તે સૂત્ર પ્રમાણે જળાધારીથી ગોળાઈમાં ઉંચું લિંગ રાખવું. (૪) ચોથું લિંગ સહિત પરનાળ સુધીનું તેટલુંજ સૂત્ર રાખવું. અને (૫) પાંચમું સૂત્ર જમીનથી લિંગના શિરે ભાગ જેટલું ત્રાંસુ સૂત્ર. આ રીતે લિંગ પંચસૂત્ર બાબતું. જો આ પાંચે સૂત્ર બરાબર મળી રહે તો જ બરાબર વિધિસર બાબતું. ઓછા વતું ન રાખવું. ૫૫-૫૬.

લિંગ પ્રવેશ—

લિંગં ન પ્રવિશેદ્ દ્વારાદાકાશાન્પ્રવિશેદ્ધિતમ્ ।

ઉત્તરહ્યુર્ધ્વમાગે વા પ્રવેશો ભવતિ ક્વચિત્ ॥ ૫૭ ॥

અન્યમાર્ગે પ્રવેશસ્તુ દેશમજ્ઞાદિકં ભવેત્ ।

અતઃ શાસ્ત્રાનુસારેણ કર્તવ્યો વિદ્યુષૈર્જનઃ ॥ ૫૮ ॥

અજયોઃ સ્વયોઽયેવ દ્વપ્ત્વોગુહશિષ્યયોઃ ।

નર્સી શંકરયોઽયેવ પૂર્વપૂર્ણં વ્યવોદ્ધનઃ ॥

કુર્મદૈશ્વરસ્વરૂપાણાં સ્થાપનં કુર્યાન્ ॥ इति गर्ग संहिता ॥

અકરાના ટોળા કે અહંબના ટોળા વચ્ચે, પુણ્ય અને તેની પત્નિ વચ્ચે, યુદ્ધ અને શિશ્યની વચ્ચે, નંદી અને શિવની વચ્ચે યજ્ઞને આલસાથી પૂર્વ બાવના પ્રુષ્પ હલ્યાવ છે તેથી નંદી અને શિવની વચ્ચે યજ્ઞર રચણ એવો કુર્મ સ્થાપન કરવેલો. (તેથી દોષ લાગતો નથી.)

૩. લિંગપ્રવેશ પ્રતિષ્ઠા સમયે દ્વારમાંથી ન કરાવેલો. તે બાહ્યલિંગને માટે બમર તો નાના બદિતલિંગને માટે બરાબર છે. પરંતુ પ્રાસાદો-સાધાર પ્રાસાદોમાં લિંગ આઠ ફૂટ લાંબા અને અડી પચ્ચ ફૂટ બાસના હોય તેથી ભારે લિંગો માટે અપવાદ છે. તેનો પ્રવેશ દ્વારમાંથી કરાવવાનું વિધાન પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણમાં છે. પણ તે આવા મોટા લિંગ માટે જ અપવાદ છે. નહિ કે બાહ્યલિંગો માટે. રૈક્ષાથી વચ્ચથી લિંગને બાંધીને ઉપરથી સંભાળીને લિંગ ઉતારે છે. બાકી જો અપવાદને સમજાવેલો હોય તો બદિતલિંગને અર્ધગૃહમાંજ બધી અધિષ્ઠાન પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની વિધિ કરાવવી. આથી કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી.

લિંગનો પ્રવેશ શિવાલયના ગર્ભગૃહના દ્વારમાંથી ન કરાવવો. પરંતુ આકાશ ભાગે (એટલે ધુમટમાં તેવી જગ્યા રાખીને) લિંગ પ્રવેશ કરાવવો, અગર શિખરના શુક્રનાસમાંથી ગર્ભગૃહમાં ઉપરથી ઉતારી પ્રવેશ કરાવવો, અથવા દ્વાર ઉપરના ઉત્તરંગના ઉપલા ભાગમાંથી કવચિત પ્રવેશ થાય છે.

આથી અન્ય ભાગથી લિંગ પ્રવેશ કરાવવામાં આવે તો દેશભંગ આદિ અનિષ્ઠો ઉભાં થાય છે. એટલા માટે શાસ્ત્રાનુસાર શાસ્ત્રના પારંગત વિદ્વાનોએ ઉપરોક્ત રીતે લિંગ પ્રવેશ કરાવવો. ૫૭-૫૮

દેવ પ્રદક્ષિણા વિચાર—

एका चंडी र्वो सप्त तिस्रो दद्याद् विनायके ।

चतस्रो वासुदेवस्य शिवस्यार्द्धा प्रदक्षिणा ॥ ૫૯ ॥

દેવીની મંદિરમાં એક પ્રદક્ષિણા ફરવી; સૂર્યને સાત; ગણપતિને ત્રણ, વિષ્ણુને ચાર અને શિવને અરધી પ્રદક્ષિણા ફરવી. ૫૯

શિવ પ્રદક્ષિણા વિચાર—

वृषं चंडं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्द्विषं ।

चंडं च सोमसूत्रं च पुनर्द्विषं पुनर्द्विषः ॥ ૬૦ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे

શાળલિક્ષાધિકારે ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૪ ॥

શિવની અરધી પ્રદક્ષિણાનો મર્મ એ છે કે-પથમ નંદી પાસેથી સવ્ય પ્રદક્ષિણા ફરીને પ્રનાલે નમન લેવા ચંડ પાસે જવું. ત્યાંથી અપસવ્ય (પાછું) નંદી પાસે આવી, સોમસૂત્ર કહેતાં અપસવ્ય ભાગે નંદીથી પ્રનાલ પાસે જવું. ત્યાંથી પાછા સવ્ય ભાગે નંદી પાસે આવી ચંડ પ્રનાલ પાસે જઈને સોમસૂત્ર અપસવ્ય પાછું ફરી વળી સવ્ય ચંડ પ્રનાલ પાસે જઈ (અપસવ્ય) નંદી પાસે આવવું. (આ શિવાર્ધ પ્રદક્ષિણા જાણવી). ૬૦

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો વાસ્તુવિદ્યાના

આલ્પલ્લિખાધિકાર ૫૧ શિવપ વિશ્વકર્મ પ્રભાશંકર ઝોષદેવના સંપ્રદાયના

શિવપરાશરોએ રચેલી શિવપ્રમણા નામની આપાટીકા સાથેના

ચોદસા અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे पंचदशमोऽध्यायः ॥

॥ वृषभ-लक्षणम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि वृषभं दिव्यलक्षणम् ।

प्रयत्नेन यथाशास्त्रं यथोक्तं विश्वकर्मणा ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે કે હવે હું દિવ્ય લક્ષણવાળા વૃષભ (નંદી=પેાહીયા)નાં સ્વરૂપ જે પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે કહું છું. ૧

વૃષભ માન—

સ ભવતિ યથામેદૈ-જ્યેષ્ઠમધ્યમકન્યસૈઃ ।

જ્યેષ્ઠસ્તુ નવભાગશ્ચ ઉચ્છ્રયે સપ્તભાગિકઃ ॥ ૨ ॥

તે વૃષભ જેઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એ ત્રણ ભેદ વડે બને છે. જેઠમાનના વૃષભની લંબાઈના નવ ભાગ અને ઉંચાઈના સાત ભાગ કરવા. ૨

પ્રાસાદસ્ય તુ માનેન ગર્ભગૃહસ્ય માનતઃ ।

લિંગમાનં પ્રમાણં તુ તન્માને વૃષભો ભવેત્ ॥ ૩ ॥

અન્યથા ન કર્તવ્યં કર્તવ્યં શુભદાયકમ્ ।

પ્રાસાદના માનથી અને ગર્ભગૃહના માનથી લિંગની લંબાઈનું જે પ્રમાણ આવે તે માનને લાંબો નંદી કરવો. પ્રમાણ વગર કરવો નહિ. પ્રમાણથી કરવાથી શુભ ફળદાયક બાબતું. ૩

વૃષભનું જ્યેષ્ઠમાન—

વક્ત્રં સાર્દ્ધદિમાર્ગં ચ ગ્રીવા સાર્દ્ધમાગિકા ॥ ૪ ॥

સાર્દ્ધમાગસ્તતઃ સ્કંધ-સ્ત્રિસાર્ધં પૃષ્ઠમેવ ચ ।

પાદશ્ચ સાર્ધો દ્વિમાગસ્તુ પિંદે સાર્દ્ધમાગિકે ॥ ૫ ॥

શૃંગાન્તરં ભાગમેકં યાવત્ કર્ણાન્તરં તથા ।

જ્યેષ્ઠમાનં વિધિયતે મધ્યમો વૃષભઃ શૃણુ ॥ ૬ ॥

નંદીની લંબાઈના નવ ભાગમાંથી અઢી ભાગનું મુખ કરવું, ગળું દોઢ ભાગનું, ખાંધ દોઢ ભાગની, પીઠ સાડાત્રણ ભાગની, પગ દોઢ કે બે

ભાગના, પગની બેડાઇ દોઢ ભાગની; બન્ને શૃંગ (શિંગડા)નું અંતર બન્ને કાનની વચ્ચેનું એકેક ભાગનું રાખવું. આ પ્રમાણે બેષ્ઠ માનના વૃષભનું પ્રમાણ કહ્યું. હવે મધ્યમાનના વૃષભ લક્ષણ સાંભળો. ૪-૫-૬

વૃષભનું મધ્યમ માન—

અષ્ટભાગો ભવેદ્ દીર્ઘે ઉચ્છ્રયે તુ षઙ્ગમાગિકઃ ।

ઘ્વત્રં સપાદં દ્વિભાગં ગ્રીવા સપાદમાગિકા ॥ ૭ ॥

સપાદમાગં સ્કંધં ચ પૃષ્ઠં તુ સપાદત્રયમ્ ।

પાદૌ દ્વૌ સાર્દમાગૈસ્તુ સુરિકા ચાર્દમાગિકા ॥ ૮ ॥

પૃષ્ઠરં ચાર્દમાગં તુ શૃઙ્ગમૂળે દ્વિત્રેત્રકમ્ ।

શૃઙ્ગાન્તરં દ્વિત્રેત્રં ચ તતઃ શૃઙ્ગદ્વયં ભવેત્ ॥ ૯ ॥

મધ્યમાનનાં વૃષભ લક્ષણ કહે છે. તે લંબાઈમાં આઠ અને ઉંચાઈમાં છ ભાગનો કરવો, મુખ સવા બે ભાગનું, ગળું સવા ભાગનું, સ્કંધ (ખાંધ) સવા ભાગનો, પીઠ સવાત્રણ ભાગની, પગ દોઢ ભાગના; ખરી અરધા ભાગની, ધુધરૂ અર્ધભાગનું, શિંગડાના મૂળમાં આંખો કરવી, બન્ને શિંગડાનું અંતર આંખોના અંતર જેટલું રાખવું. ૭-૮-૯

વૃષભ કનિષ્ઠ માન—

एवं शृङ्गान्तरं मोक्तं मानो हि वृषमस्य च ।

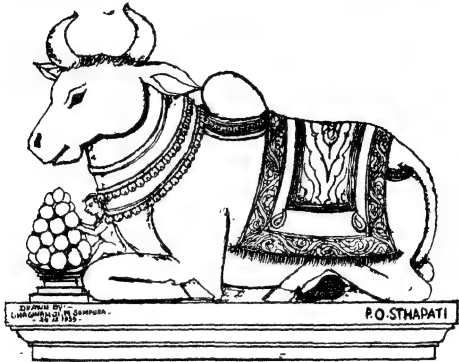
अतः कनीयसं वक्ष्ये यथा रुद्रेण भाषितम् ॥ ૧૦ ॥

सप्त पंचविभागेन आयामे चोच्छ्रये बुधः ।

तत्र भागोदितं कृत्वा शान्तिकं पौष्टिकं भवेत् ॥ ૧૧ ॥

ઘ્વત્રં તુ દ્વિભાગં કુર્પાદ્.....વિધિયતે ।

વૃષભનું શૃંગાન્તર કહ્યું. હવે મહાકેવળએ કહેલું વૃષભનું કનિષ્ઠમાન કહ્યું છું. સાત ભાગ લંબાઈ અને પાંચ ભાગ ઉંચાઈના વૃષભ કરવો. આ ભાગ પ્રમાણે નંદી કરવાથી શાંતિદાતા અને પુષ્ટિદાતા થાય છે. મુખ બે ભાગનું કરવું. એ વિધિથી સર્વથી બાણવું. ૧૦-૧૧

શુભાશુભ વૃષભ લક્ષણ--

લક્ષણહીને હરેદ્રાજા કર્ણહીને તથા પ્રજા ॥ ૧૨ ॥

શૃંગહીને હતં દ્રવ્યં સ્કંધહીને દુર્ભિક્ષકમ્ ।

પાદહીને હરેદ્ બંધુ તથા પાદપનશ્ચકમ્ ॥ ૧૩ ॥

एतस्य च महादोषा वृषभस्य तु वर्जिता ।

इदं लक्षणहीनं दूरितः परिवर्जयेत् ॥ ૧૪ ॥

સ મહેત્તસ્ય દાતારં દૃષમં સૌંદર્યદાયકમ્ ।

कार्यो लक्षणसंयुक्तश्चान्यथा अशुभकरः ॥ ૧૫ ॥

શુણદોષાન્ ન જાનાતિ તં શિલ્પિનં તુ વર્જયેત્ ।

વૃષભ લક્ષણહીન હોય તો રાજાને, કાનહીન હોય તો પ્રબળને હાનિકર્તા છે. શિંગડાહીન હોય તો દ્રવ્યની હાની કરાવે; આંધહીન હોય તો દુકાળ પડે; પગહીન હોય તો બંધુનો અને પગનો નાશ કરે; એ રીતે વૃષભના મોટા દોષ બહુવા. આવા લક્ષણથી હીન વૃષભને વળવો-તજવો, શુભ લક્ષણવાળો વૃષભ

શિવ અને પાર્વતીજી: જેવાંબના વિધિચિત્રા, જાંઘાનાં દેવ સ્થંભપે।

અભ્યુદય પાટળના બારની સહીની કળા-કૃતિરૂપ પંચાલકલ્પના નવ પ્રાસાદ

મુખદાયક છે. તેથી લક્ષણ્યુક્ત નંદી સ્થાપન કરવો. લક્ષણ્યુક્તિન અશુભકર્તા છે. આ શુભદોષોને જે શિદિષ ન બાણતો હોય તેવા શિદિષને પણ તણ દેવો. ૧૨-૧૫.

વૃષભની ઉંચાઈ--

પ્રાસાદગર્ભઃ ક્રીયતે ગર્ભાર્ધેન ચ પીઠિકા ॥ ૧૬ ॥

લિઙ્ગઃ પીઠિકામાનેન તન્માને દૃષ્યમો ભવેત્ ।

અન્યથા ન કર્ત્તવ્યં કર્ત્તવ્યં શુભમુત્તમમ્ ॥ ૧૭ ॥

॥ ઇતિ નંદીકેશ્વરસ્ય જ્યેષ્ઠ મધ્યમ કનિષ્ઠ લક્ષણમ્ ॥

इति भोविश्वकर्मणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
वास्तुविद्यायां नंदिकेश्वरलक्षणो पंचदशमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના અર્ધભાગે પીઠિકા (વિસ્તારમાં) કરવી. પીઠિકાની પહોળાઈના માને રાખલિંગ લાંબું કરવું અને પીઠિકાની ઉંચાઈ જેટલી વૃષભની લંબાઈ કરવી. આ માનથી વૃષભ કરવો શુભ છે. ૧૬-૧૭

ઇતિભી રિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવે
નંદીકેશ્વર લક્ષણ્ય નામનો શિષ્ય વિશારદ પ્રકાશકર બોધાવકાઈ
સામપુરાણે કરેલ સિદ્ધપ્રત્યા નામની બાપા દીકાને
પંદરમેઃ અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावलि षोडशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशति-गौर्याः स्वरूपम्

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गौर्यादिचतुर्विंशतिम् ।

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च सर्वाभरणभूषिता ॥ १ ॥

पीताङ्गी पीतवर्णा च पीतवस्त्रविभूषिता ।

एकवक्त्रा त्रिनेत्रा च स्वरूपे यौवनान्विता ॥ २ ॥

सुप्रभा सुतेजाद्या च मुकुटेन विराजिता ।

प्रभामण्डलसंयुक्ता कुण्डलाभरणभूषिता ॥ ३ ॥

हारकंकणकेयूरा पादयोनूर्परास्थिता ।

सिंहरक्रे समारूढा नानारूपकरोद्यता ॥ ४ ॥

श्री विश्वकर्मा ठडे छे के डवे हुं 'शेविश गौरी आदि भूर्तिओनुं लक्ष्म
ठहुं छुं. प्रत्येक गौरी आर लुगयुक्त, त्रि नेत्रवाणी, सर्व आभूषणयुक्त, पीला
वर्णना शरीरवाणी, पीला वस्त्र धारण करेदी, ऐक मुख अने त्रि नेत्रवाणी,
यौवनावस्थावाणी, सुंदर कान्ति अने तेजवाणी, माथा उपर मुकुट धारण करेद,
प्रभामंडल युक्त, काने कुंडल, छातीये हार, हाथे कंकण, भूजभां डेयूर, पगभां
आंजर धारण करेदी, (साधारण रीते) सिंढना वाहनवाणी, अनेक रूप करनारी,
ऐवी प्रत्येक गौरी भूर्ति लक्ष्मी. १-४

देवगांधर्वगणेन पूजिता सुरगणैस्तथा ।

कृतयुगे तोतला नाम पूज्यते ब्राह्मणैः सदा ॥ ५ ॥

त्रिपुराख्या तु क्षत्रियैः सौभाग्या च वैश्यस्तथा ।

विजया शूद्रजातिभिः पूज्याश्चत्वारो ब्राह्मणैः ॥ ६ ॥

१. दीपावलि ग्रंथना आ योरीक गौरी स्वरूप अन्य ग्रंथमा जेग्रामा आगत
नथी. अपराधितसेतसंतान, रूपमण्डन. इषावतार, वास्तुमंजरी आदि ग्रंथमा गौरीना
आर स्वरूपे आपेक्षा छे. काने अहां योरीक आपेक्षा छे. वणी आमा आपेक्षा गौरी
स्वरूपमा छे स्वरूप उग्र-तामस्वरूप अंटी जेवा छे. आशना अहार स्वरूपे राजस-
आर्तिवक छे. अन्य ग्रंथमा आपेक्षा गारे स्वरूपे आर्तिवक छे, तेमां ऐके उग्र नथी.

ત્રયશ્ચ રાજ્યજાતિભિઃ દ્વયો વૈશ્યૈશ્ચ પૂજ્યતે ।

અથૈકા શૂદ્રજાતિભિઃ..... ॥ ૭ ॥

દેવગણ અને ગાંધર્વ ગણોથી અને અશુરોથી પૂજાએલી, કૃતયુગમાં તે તોતલા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને બ્રાહ્મણોએ હંમેશા પૂજવી. ત્રિપુરા નામની દેવી ક્ષત્રિયો, સૌભાગ્યા નામની દેવી વૈશ્યોએ અને વિજ્યા નામની દેવી શૂદ્ર જાતિએ પૂજવી. આ ચારે દેવીઓને બ્રાહ્મણોએ પૂજવી. તોતલા સિવાયની દેવીઓને ક્ષત્રિયોએ પૂજવી, સૌભાગ્યા અને વિજ્યા એ બે દેવીઓ વૈશ્યોએ પૂજવી, અને વિજ્યા એક દેવી શૂદ્રાએ પૂજવી. ૫-૬-૭

તોતલા દેવી

ત્રિપુરા દેવી

સૌભાગ્યા દેવી

વિજ્યા દેવી

૧ તોતલાદેવીનું સ્વરૂપ—

દક્ષિણે ચાસમાલાં ચ તસ્યાયશ્ચ કમંડલુમ્ ।

તથૈવ પીછિકાં વામે વામાયઃ શંખમુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥

રૂપેણ તોતલા નામ મૂર્તિશ્ચ હંસવાહિની ।

જેના જમણા ઉપલા હાથમાં માળા, જમણા નીચલા હાથમાં કમંડળ, ડાબા ઉપરના હાથમાં પીછિકા અને નીચેના ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલાં છે એવા સ્વરૂપવાળી હંસના વાહનવાળી તોતલા નામે ગૌરી બાણવી. ૮

૨ ત્રિપુરા દેવી—

અમયં ચ દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોર્ધ્વેઽકુશમદ્મગુલે ॥ ૯ ॥

પાશં ચ વામહસ્તે તુ લિઙ્ગં ચ તદધઃ સ્થિતમ્ ।

મેતાસના મહાદેવી ત્રિપુરા નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્રિપુરાદેવીના જમણા હાથમાં અશય, ઉપરના હાથમાં અંકુશ, ડાબા ઉપલા હાથમાં પાશ અને નીચેના ડાબા હાથમાં શિવલિંગ ધારણ કરેલી એવી પ્રેત ઉપર સવારી કરનારી એવી ત્રિપુરા નામની મહાદેવી-ગૌરી બાણવી. ૯-૧૦

૩ સૌભાગ્યા દેવી —

દક્ષિણે ચાક્ષમૂત્રં ચ તસ્યોર્ધ્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

વામે તુ પુસ્તકં ચૈવ વામાધઃ ફલમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગરુડે ચ સમારૂઢા સૌભાગ્યવેત્તા મૂર્તિકઃ ।

સૌભાગ્યા દેવીના જમણા હાથમાં માળા, જમણા ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા હાથમાં પુસ્તક, ડાબા નીચલા હાથમાં ફળ (માતુલિંગ), ગરુડની સવારી કરેલી છે એવી સૌભાગ્યા નામની દેવી બાણવી. ૧૧

૪ વિજયા દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષમૂત્રં ચ તદુર્ધ્વે દંડમુત્તમમ્ ॥ ૧૨ ॥

વામે તુ પુસ્તકં ચૈવ વામધશ્ચામયં તથા ।

પ્રસન્નમુખા દેવી ચ વિજયા નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં દંડ, ડાબા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથે અમય છે તેવી પ્રસન્ન મુખવાળી દેવીને વિજયા નામની મહાદેવી બાણવી. ૧૨-૧૩

૫ ગૌરી દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષમૂત્રં ચ ભૂજોર્ધ્વેશ્વરમેવ ચ ।

ગર્ણં ચ વામહસ્તે ચ તસ્યાધશ્ચ કમંડલુમ્ ॥ ૧૪ ॥

ગૌરી નામેન વિખ્યાતા મૂર્તિશ્ચ સિંહવાહિની ।

જેના નીચેના જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં શિવ, ડાબા હાથમાં ગણપતિ અને નીચેના હાથમાં કમંડલ ધારણ કરેલાં છે અને સિંહનું વાહન છે એવી ગૌરી નામની દેવી બાણવી.* ૧૪

* ૧૪૬-તર-દેવતામૂર્તિપ્રકરણે અષ્ટમોઽધ્યાય—

અથ ગૌરી પ્રવક્ત્ર્યામિ પ્રમાણં મૂર્તિલક્ષણમ્ ।

જનુમુંજા ત્રિનેત્રા ચ સર્વામરણમૂષિતા ॥

ગોધાસનોપરિસ્થા ચ કર્ત્તવ્યા સર્વકામદા ॥ ૧ ॥

॥ इति गौरीमूर्ति सामान्य लक्षणम् ॥

૬ પાર્વતી દેવી—

દક્ષિણે ચામયં ચૈવં તૂર્ધ્વે લિંગમીશ્વરમ્ ॥ ૧૫ ॥

વામે ગજાનનં ચૈવ માતુલિંગં ચાધઃસ્થિતમ્ ।

ગોધિકા લાંછનં ચૈવ પાર્વતી નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૬ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે અભય મુદ્રા છે. ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ છે, હાથા ઉપરના હાથમાં ગણપતિ અને નીચેના હાથમાં બીજે-કૃષ્ણ ધારણ કરેલું છે અને ઘોનું વાહન છે એવી પાર્વતી નામની દેવી-મૂર્તિ બાણવી. ૧૫-૧૬

૭ શૂલેશ્વરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે રુદ્રમેવ ચ ।

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાધઃ ચાક્ષમાલિકા ॥ ૧૭ ॥

સિંહવાહને સમારૂઢા શૂલેશ્વરી નામ મૂર્તિષુ ।

જેના જમણા નીચલા હાથે અભય મુદ્રા છે. ઉપરના હાથે શિવલિંગ છે.

ઉમા ચ પાર્વતી ગૌરી લલિતા ચ શ્રિયા તથા ।

હૃણા ચ હિમવન્તી ચ રંધ્રા ચ સાવિત્રી તથા ॥

ત્રિલંકા તોતલા ચૈવ ત્રિપુતા દ્વાવશેલિનાઃ ॥ ૨ ॥ દિનગૌરી નામાભિ ॥

અક્ષસૂત્રં ચ કમલં વર્ણં ચ કમંડલુ' ।

ઉમા નામ્ના ભવેન્મૂર્તિઃ પૂજિતા ત્રિદશરુપિ ॥ ૩ ॥ રત્નયુગ (૧)

ઉમા

પાર્વતી

શૂલેશ્વરી

લલિતા

ડાખા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, અને નીચલા હાથમાં માળા ધારણ કરેલી છે એવી સિંહના વાહનવાળી શુભેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૧૭

૮ લલિતા દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષમાલાં તુ તદૂર્ધ્વે લિઙ્ગમેવ ચ ॥ ૧૮ ॥

વામે ગણપતિ ચૈવ તસ્યાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ।

ગોધિકા વાહને ચૈવ લલિતા નામ મૂર્તિષુ ॥ ૧૯ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ, ડાખા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ અને નીચલા ડાખા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે અને ઘોડું વાહન છે એવી લલિતાદેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૧૮-૧૯

૯ ઇશ્વરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે ઈશ્વરં તથા ।

વામે ગણપતિ ચૈવ વામાધશ્ચ કમંડલુમ્ ॥ ૨૦ ॥

.....ઈશ્વરી સિંહવાહિની ।

ઈશ્વરી

ભવેશ્વરી

ઉભાપતિ

વીજ્યા

અક્ષસ્ત્રં ત્રિધં દેવં ગણાધ્યક્ષ કમંડલુમ્ ।

અગ્નિકુંડોપર્યે વક્ષે પાર્શ્વતી પર્યંતોઙ્ગવા ॥ ૪ ॥ इति पार्ष्णी (૨)

અક્ષસ્ત્રામયે પદ્મં તસ્યોર્ધ્વે તુ કમંડલુમ્ ।

ગૌર્યાશ્ચ મૂર્તિરિત્યુકા કર્તવ્યા શિવશાસિની ॥ ૫ ॥ इति गौरी (૩)

અક્ષસ્ત્રં ચ વીજે હ્રે કમંડલુઃ કરણુ ચ ।

લલિતા ચ તદા નામ સિદ્ધચારણલેખિતા ॥ ૬ ॥ इति ललिता (૪)

જેના જમણા નીચલા હાથે અભય મુદ્રા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલ એવી મંથરી દેવી બાણવી. ૨૦

૧૦ મનેશ્વરી દેવી—

પદ્મં દક્ષિણહસ્તે ચ તદ્ધર્વે ईश्वरं तथा ॥ ૨૧ ॥

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૨૨ ॥

સિંહવાહનસમારુદા મનેશ્વરી નામ મૂર્તિષુ ॥ ૨૨ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ, અને ડાબા ઉપરના હાથમાં ગણપતિ, અને નીચેના હાથે અભય મુદ્રા છે અને જેનું સિંહનું પાહન છે એવી મનેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૧-૨૨

૧૧ ઉમાપતિ દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે ईश्वરं तथा ।

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉમાપતિનામા મૂર્તિઃ દેવી ચ સિંહવાહિની ।

ગોધાસનાશ્રસુષ્ણા પદ્મામયં વરદં કરમ્ ।

શ્રિયામૂર્તિસ્તદા નામ ગૃહે પૂજ્યા શ્રિયે સર્વા ॥ ૨૪ ॥

અક્ષસૂચં કમન્દલું હવયે ચ પુટાંજલિ ।

પંચામ્લપદ્મ કુંડેષુ કૃષ્ણા નામ સુશોભના ॥ ૨૫ ॥

દિમવંતી શલરાજી શબ્દચલાત્ પરિસુજા ?

પદ્મપંચામય તુ વિવાહે તુ માહેશ્વરી ॥ ૨૬ ॥

સિયા

મંથરી

હિમવંતી

રંભા

જેના નીચલા જમણા હાથે અભય, ઉપલા હાથે શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, ડાબા નીચલા હાથે કમળ ધારણ કરેલી છે એવી સિંહના વાહનવાળી ઉમાપતિ દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૩

૧૨ વીણાદેવી -

પદ્મં ચ દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે લિङ्ગમેव च ॥ ૨૪ ॥

गणेशं वामहस्ते च लिङ्गं तदधःस्थितम् ।

सिंहासने समारूढा वीणेति नाम मूर्तिषु ॥ ૨૫ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે કમળ, ઉપરના હાથે શિવલિંગ, ઉપરના ડાબા હાથે ગણપતિ, અને ડાબા નીચલા હાથમાં લિંગ ધારણ કરેલ છે તેવી સિંહના વાહનવાળી વીણાદેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૪-૨૫

૧૩ હસ્તિની દેવી—

दक्षिणे च मातुलिङ्गं तदूर्ध्वे ईश्वरं तथा ।

वामे गणपतिं चैव वामाधश्च कर्ण्डलम् ॥ ૨૬ ॥

गोधासने समारूढा हस्तिनी नाम मूर्तिषु ।

જેના જમણા નીચલા હાથમાં કૂળ, ઉપલા હાથમાં શિવલિંગ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, અને ડાબા નીચલા હાથમાં કર્ણડલ ધારણ કરનારી ઘોના વાહનવાળી એવો હસ્તિની દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૬

હસ્તિની

વિનેયિકા

વરહા

કુમ્ભકુશા

१४ त्रिनेत्रा देवी—

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तद्ध्ये ईश्वरं तथा ॥ २७ ॥

त्रामे गणपतिं चैव मातुलिकमधः स्थितम् ।

सिंहासने समारूढा त्रिनेत्रा नाम मूर्तिषु ॥ २८ ॥

नेना जमला नीचला हाथमां भाणा; उपला हाथमां शिवविंग; उपरना
डाणा हाथमां गणपति, अने नीचेना डाणा हाथमां गीजेडू-ङ्ग धारण करेलां छे
तेवी सिंहाना उपर गेडेवी त्रिनेत्रा देवीनी मूर्तिं जखुवी. २७-२८

१५ रमणा देवी—

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तद्ध्ये ईश्वरं तथा ।

त्रामे गणपतिं चैव तस्याधः पुस्तकं तथा ॥ २९ ॥

हंसवाहनमारूढा रमणा नाम मूर्तिषु ।

कमंडलुवक्षत्रांकुशं गजासनसंस्थिता ।

प्रतीतोद्भवद्रूपा रंभा च सर्वकामदा ॥ १० ॥ इति रंभा (८)

अक्षसूत्रं पुस्तकं च घसे पद्मं कमंडलुम् ।

चतुर्वक्त्रा तु सावित्री श्रोत्रियाणां शृष्टे दित्ता ॥ ११ ॥ इति सावित्री (९)

अक्षसूत्रं वज्रशक्तिम् तस्याधश्च कमंडलुम् ।

त्रिखंडां पूजयेज्जित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥ १२ ॥ इति त्रिखंडा (१०)

१० रंभा

११ सावित्री

१२ रमणा

१३ त्रिखंडा

જેના નીચલા જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ ઉપરના ડાબા હાથમાં ગણુપતિ, નીચેના ડાબા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે તેવી સિંહની સવારીવાળી રમણા દેવીની મૂર્તિ બાણુવી. ૨૬

૧૬ ફૂલકલા દેવી—

પશ્ચં ચ દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોધ્ધર્વે પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૩૦ ॥

પુસ્તકં વામહસ્તેન તથાધ્ધર્મ કર્મહલુમ્ ।

કમલારાચ્છનં ચૈવ દેવીનામ કુલકલા ॥ ૩૧ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે, જમણા ઉપરના હાથમાં પશુ કમળ છે, ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક છે, અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે તેવી કમળના વાહનવાળી ફૂલકલા દેવી બાણુવી. ૩૦-૩૧

૧૭ જંધાદેવી—

અક્ષમાલાં દક્ષિણે ચ તસ્યોધ્ધર્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

દર્પણં વામહસ્તે ચ વામાધ્ધર્મ ફલમુત્તમમ્ ॥ ૩૨ ॥

હસ્તિનો વાહના દેવી જંધાનામતો મૂર્તિષુ ।

જેના જમણા-નીચલા હાથમાં માળા તથા ઉપરના હાથમાં કમળ છે; જેના ડાબા ઉપરના હાથમાં દર્પણ અને નીચેના હાથમાં ફળ ધારણ કરેલ છે તેવી હાથીના વાહનવાળી એવી જંધા દેવીની મૂર્તિ બાણુવી. ૩૨

જંધાદેવી

ત્રિપુરેશ્વરિજીવ્યા

કામેશ્વરી

રમનેશા

૧૮ ઐલોક્ય વિજયા—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોર્ધ્વે ઝકુશમુત્તમમ્ ॥ ૩૩ ॥

પાશં ચ વામહસ્તે તુ વામાધશ્ચામયં તથા ।

બ્રહ્મા વિષ્ણુસ્તથા રુદ્ર ઈશ્વરશ્ચ સદાશિવઃ ॥ ૩૪ ॥

એતે પંચ મહાપ્રોક્તાઃ પાદમૂલે વ્યવસ્થિતાઃ ।

ઐલોક્યવિજયા નામ..... ॥ ૩૫ ॥

જેના જમણા નીચેના હાથે વરદ મુદ્રા તથા ઉપરના હાથે અંકુશ છે, ડાબા ઉપરના હાથમાં પાશ (ફાંસો) તથા નીચેના હાથમાં અભયમુદ્રા છે; એવી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઈશ્વર અને સદાશિવ એ પાંચ મહાન દેવોના પગના મૂળમાં રહેનારી એવી ઐલોક્ય વિજયા નામે દેવીની મૂર્તિ બાજુવી. ૩૩-૩૪-૩૫

૧૯ કામેશ્વરી દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષુષ્યં ચ તદૂર્ધ્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે તુ વામાધશ્ચામયં તથા ॥ ૩૬ ॥

કમલાસનમારુદા દેવી કામેશ્વરી તથા ।

જેના જમણા નીચેના હાથમાં અક્ષમાળા, ઉપલા હાથમાં કમળ છે, ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને નીચેના હાથમાં અભય મુદ્રા ધારણ કરેલ છે તથા કમળનું આસન છે એવી કામેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બાજુવી. ૩૬

૨૦ રક્તનેત્રા—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે સ્વરૂપમેવ ચ ॥ ૩૭ ॥

વામે તક્ષકં ચૈવ તસ્યાધઃ ફલં ભવેત્ ।

પ્રેતાત્ના સમારુદા રક્તનેત્રા ચ નામતઃ ॥ ૩૮ ॥

જેના જમણા નીચેના હાથે અભય મુદ્રા તથા ઉપલા હાથમાં ખડગ છે. ડાબા ઉપરના હાથમાં તક્ષક (સર્પ) છે અને ડાબા નીચેના હાથે કૃણ ધારણ કરેલ છે અને પ્રેત (શબ)ના વાહનવાળી એવી રક્તનેત્રા દેવીની મૂર્તિ બાજુવી. ૩૭-૩૮.

૨૧ ચંડી, ૨૨ જંમિની, ૨૩ જ્વાલામ્બા, ૨૪ ભૈરવી—

ચંડિનીતાની દધ્યની (?) જંમિની જ્વલતમ્બા ।

સહિતં મૈરવરૂપા કોટરાણી ચ શ્રીષ્ણી ॥ ૩૯ ॥

પ્રેતારુદા વિશ્વાલા ચ દ્વાદશ પંચલોચના । (?)

પંચમહાદીપ્તમુદ્રા.....પંચકબૂષણા ॥ ૪૦ ॥

સિંહચર્મપરિધાના ગજચર્મોત્તરીયકમ્ ।

નીલોત્પલસમામાસા સૂર્યકોટિસમપ્રમમ્ ॥ ૪૧ ॥

અંદી

જંભિની

જવાલાપ્રભા

ભૈરવી

અંદી દેવી, જંભિની દેવી, જવાલાપ્રભા દેવી અને ભૈરવી દેવી એ ચારે દેવીઓ ભયંકર રૂપવાળી, બોખલા જેવી આંખોવાળી, શ્વેત (શબ) પર બેઠેલો, બાર અથવા પાંચ વિશાળ નેત્રવાળી (?), પાંચ મહા તેજસ્વી મુદ્રાવાળી, પાંચ આભુપદ્મોવાળી; સિંહના ચર્મને ધારણ કરનારી, હાથીના ચર્મને ઉત્તરીય વસ્ત્રની જેમ (જનોઇની જેમ) ધારણ કરનારી, નીચ કમળના જેવી કાંતિવાળી, કરેડો સૂર્યના તેજ જેવી તેજસ્વી-તે ચારે દેવીઓનું સ્વરૂપ છે. ૩૬-૪૧

કપાલામરણં શ્વંડં શ્વંડં વદ્ધર્ગધારિણી ।

કપાલશ્વઙ્ગધરા જ્ઞેયા જ્યૈભોકોદ્યોતયંટિકા ॥ ૪૨ ॥

શરસારક્લધરા દિવ્યા પાશાક્લુશધરા ચ તુ ।

સર્પકુંડલસંયુક્તા સર્પામરણભૂષિતા ॥ ૪૩ ॥

સર્પકંકણકેયૂરા નાનામરણભૂષિતા ।

इत्येवं भैरवीदेवी सपादपरिकीर्तिता ॥ ૪૪ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपारण्य

જનુવિશતિ ગૌરીદેવી લક્ષ્મણોનામ પોદ્ધશોડશ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

મુંડોની માળા ગળામાં ધારણ કરનારી, છ વર્ગ (કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, લોભ અને અહંકાર)વાળી, મુંડ (ખાપરી) ખડગને ધારણ કરનારી, અને ત્રણે લોહને પ્રકાશિત કરનારી, ઘાંટિકાવાળી; ધનુષબાણ, પાશ અને અંકુશને ધારણ કરનારી, કાને સૂર્યના કુંડળ અને સૂર્યના આભૂષણો, સૂર્યનાં કંઠેણ અને બાહ્ય-

બંધવાળી, ઇત્યાદિ અનેક આબુપણોથી શોભતી એવી ભૈરવી આદિ ચારે દેવીઓ બાણુવી. ૪૨-૪૪

કલિથી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો વાસ્તુવિદ્યાના ચોવીસ ગૌરી દેવીનાં લક્ષણ પર સિદ્ધ વિચારક પ્રભાશંકર આદ્યકલાઈ સોમપુરા શિક્ષણશાસ્ત્રીએ રચેલી શિક્ષપ્રમણા નામની આધારીકા સાથેનો સોળમો અધ્યાય સમાપ્ત.

અનુવિનિશ્ચિત ગોષ્ઠી સામાન્ય સ્વરૂપ (દીપાવર્ણવ મતે). ચાર ભુજ, ત્રણ નેત્ર, સર્વ આબુપણોથી શોભતા, પીળા વર્ણના, પીળા વસ્ત્રોવાળા એકમુખ ચોત્તરસ્વરૂપ, તેજ-પ્રભાવાળા મુદ્રિત કુંડળથી શોભતા; હારકંઠજી, કેયુર, પથનુપર ઝાંઝર પકેરેલા અને ત્રિશીષ કરીને સિંહના વાહનરાજા છે (અન્ય પથુ વાહનો કેમ્પા છે) ધૈન્ય પથુ વાદન કર્યું છે.			
આયુધ		આયુધ	
ક્રમ	નામ જમણા હાથમાં ડાબા હાથમાં ઉપલા નીચલા ઉપલા નીચલા	ક્રમ	નામ જમણા હાથમાં ડાબા હાથમાં ઉપલા નીચલા ઉપલા નીચલા
૧	તોતલાદેવી માળા કમંડળ	૧૩	હસ્તિનીદેવી શિવલિંગ માતૃલિંગ અણુપતિ કમંડળ વાહન ધો
૨	ત્રિપુરાદેવી અંકુશ અભય પાશ શિવલિંગ વાહન પ્રેત	૧૪	ચિત્રેત્રાદેવી શિવલિંગ માળા અણુપતિ ફળ ત્રણ નેત્ર અને વાહન સિંહ
૩	સુંકાગ્રાદેવી પદ્મ માળા પુસ્તક ફળ વાહન ગરુડ	૧૫	રમણાદેવી શિવલિંગ માળા અણુપતિ પુસ્તક વાહન હંસ
૪	વિજયાદેવી દંડ માળા પુસ્તક અભય વાહન સિંહ	૧૬	કૂલકલાદેવી કમળ કમળ પુસ્તક કમંડળ આસન કમળ
૫	ગૌરીદેવી શિવલિંગ માળા અણુપતિ કમંડળ વાહન સિંહ	૧૭	જંધાદેવી કમળ માળા દર્પણ ફળ વાહન હાથી
૬	પાર્વતીદેવી શિવલિંગ અભય અણુપતિ ફળ વાહન ધો	૧૮	ત્ર્યંબોકાવર્ણના અંકુશ વરદ પાશ અન્ય વાહન સિંહ
૭	શુભેશ્વરી શિવલિંગ અભય અણુપતિ માળા વાહન સિંહ	૧૯	કામેશ્વરીદેવી કમળ માળા પુસ્તક અભય આસન કમળ
૮	લક્ષ્મીદેવી શિવલિંગ માળા અણુપતિ કમંડળ વાહન ધો	૨૦	રક્તનેત્રાદેવી અકમળ અભય સર્પ ફળ વાહન પ્રેત
૯	હાથરીદેવી શિવલિંગ અભય અણુપતિ કમંડળ વાહન ધો	૨૧	ચંડીદેવી મુંડ, અકમળ, ધાંટકા, ધનુષ માણુ, પાશ અંકુશ અને દાહ ધારણ કરનારી, અર્ધ-કર સ્વરૂપ, બોખલા જેવી આંખો બાર અગર પાંચ છે, મહાતેજસ્વી, જગ ઉપર ગ્રેટેલી, નીલકમળના વર્ણની, સિંહઅર્ધ ગ્રાટેલી, સર્પનાં સર્વ આબુપણોવાળી; કંઠજી, બાબુનંધ, કણે સર્પના આબુપણોવાળી.
૧૦	અનેશ્વરીદેવી શિવલિંગ કમળ અણુપતિ અભય વાહન સિંહ	૨૨	ભાંભનીદેવી
૧૧	ઉમાપતિદેવી શિવલિંગ અભય અણુપતિ કમળ વાહન સિંહ	૨૩	ભરણપ્રભાદેવી
૧૨	વીણાદેવી શિવલિંગ કમળ અણુપતિ શિવલિંગ વાહન સિંહ	૨૪	ભૈરવીદેવી

ઉપરની ચોવીસ દેવીઓમાં બીજી સોમાગ્યા, ત્રીજી રક્તનેત્રા, ૨૧ ચંડી, ૨૨

જાંભિની, ૨૩ અવલમ્બા, ૨૪ ભૈરવી, આ ૭ દેવીનાં સ્વરૂપ ઉત્તમામ્બા છે ખાટીના રાજ્ય સારિવક સ્વરૂપની અઢાર દેવીઓ છે.

હાલ જોરી સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મતે). આર હાથ, ત્રણ નેત્ર, અર્ધ પ્રકારના આશુપલ્લેષી શૈલીતા, અને ધોનું ચર્ચને વાદન છે (રંગા સિવાય).

આયુધ				આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં	ડાયા હાથમાં	ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં	ડાયા હાથમાં
		નીચે ઉપર	નીચે ઉપર			નીચે ઉપર	નીચે ઉપર
૧	ઉમા	અક્ષયુત કમળ	દર્પણ કમંડળ	૭	હિમવંતી	પદ્મ દર્પણ અમય	
૨	પાર્વતી	માળા શિવલિંગ મણિપત કમંડળ		૮	રંગા	કમંડળ માળા વજ્ર અંકુશ	
		નીચે બે બાજુ અમિતુડા				હાથોનું વાદન	
૩	જોરી	માળા અમય કમળ કમંડળ		૯	સારિવતી	માળા પુરતક કમળ કમંડળ	
૪	હાલિતા	માળા વીણા વીણા કમંડળ				આર મુખવાળા સારિવતી	
૫	મિથા	માળા અમય વરદ		૧૦	ત્રિખંડા	માળા વજ્ર શ્લોક કમંડળ	
૬	કૃષ્ણા	માળા પોથી કમંડળ		૧૧	તોતલા	શ્લોક માળા હંક સ્વેતચામર	
		પુટાજલી-પંચકુક અમિતા		૧૨	ત્રિપુરા	પાસ અંકુશ અમય વરદ	

જોરી

પાર્વતી

શક્તિ

હાલિતા

(જુઓ : મ્લોક ૧૪ થી ૧૬ અ. ૧૬)

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे सप्तदशमोऽध्यायः ॥

द्वादश सरस्वती स्वरूपम्

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्वादश वाणीरूपगम् ।

चतुर्भुजाश्चैकवक्त्रा मुकुटेन विराजिताः ॥ १ ॥

प्रभामंडलसंयुक्ताः कुंडलान्वितशेखराः ॥

वस्त्रालङ्कारसंयुक्ताः मूर्ध्ना यौवनान्विताः ॥ २ ॥

मुप्रसन्नाः सुतेजाद्या नित्यं च भक्तवत्सलाः ॥

श्री विश्वकर्मा ऋडे छे डवे हुं पार सरस्वती देवीनां स्वरूपं वक्ष्यामि कहुं छुं.
ते बार भूतवाणी, ऐक भुषवाणी, मुकुटेने धारण करनारी, प्रभामंडलवाणी,
कानमां कुंडल, वस्त्र अने आभुषणवाणी, स्वरूपवान, यौवनान्वितावाणी, प्रसन्न
भुषवाणी, भंडालेखनी, ऐवी सरस्वती देवी भक्तोना कल्याण करनारी जणुवी. १-२

१ प्रथमा सरस्वती—

दक्षिणाधश्चाक्षरं तद्वर्चं पद्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

वीणां वामकरे ज्ञेया वामाधः पुस्तकं तथा ।

सरस्वती प्रथमा

सरस्वती द्वितीया

कमलाक्षरी

१ अर्धा आपेक्षां पार सरस्वती देवीनां वाहनं स्वरूपं कंसं सभक्तुं. आ

નીચલા જમણા હાથમાં અક્ષમાળા, ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા, અને નીચેના ડાબા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી પ્રથમ સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૩

૨ દ્વિતીયા સરસ્વતી—

દક્ષિણાધક્ષમૂત્રં તદ્ધર્ધં પુસ્તકં તથા ॥ ૪ ॥

વીણા વામકરે જ્ઞેયા તદ્ધર્ધઃ પદ્મપુસ્તકમ્ ॥

દ્વિતીયા સરસ્વતી નામ દેસવાહનસંસ્થિતા ॥ ૫ ॥

નીચલા જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં પુસ્તક, ઉપરના ડાબા હાથમાં વીણા અને નીચલા હાથમાં પદ્મ-કમળ ધારણ કરેલ છે એવી હંસના વાહનવાળી સરસ્વતીનું બીજું સ્વરૂપ બાણવું. ૪-૫

૩ કમલાક્ષિણી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે પદ્મપત્રં તદ્ધર્ધતઃ ।

પદ્મં વામકરે જ્ઞેયં વામાયઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૬ ॥

॥ इति तृतीया कमलारुक्षिणी नाम ॥

જેના નીચેના જમણા હાથમાં વરદમૂર્તિ, ઉપરના હાથમાં કમળ અને ડાબા ઉપરના હાથમાં કમળ અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવો કમલાક્ષિણી નામે ત્રીજી સરસ્વતીનું સ્વરૂપ બાણવું. ૬

સ્વરૂપો દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ અંશથી સાત ભિન્ન છે. અપરાધિત સુવર્ણતાન અને ૩૫ અંકનમાં આર સરસ્વતીના સ્વરૂપો આપેલા નથી.

દેવતામૂર્તિપ્રકરણે અષ્ટમોઽધ્યાયઃ—અથ દ્વાદશ સરસ્વત્યઃ

एकवक्त्राः चतुर्भुजा मुकुटेन विराजिताः ।

प्रभामंडलसंयुक्ताः कुंडलान्विता शेखराः ॥ ૭૧ ॥

॥ इति सारस्वतीनां साधारण लक्षणम् ॥

અક્ષપદ્મં વીણાં પુસ્તકં મહાવિદ્યા પ્રકીર્તિતા ।

અક્ષં પુસ્તકં વીણાં પદ્મં મહાવાણી નામતઃ ॥ ૮૦ ॥

इति महावाणी-२

૪ જ્યોત્સ્વી—

દક્ષિણે વરદં જ્ઞેયં તદ્ધર્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે ચ વામાધશ્વાક્ષમાલિકામ્ ॥ ૭ ॥

॥ ઇતિ ચતુર્થી જયા નામ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે વરદમુદ્રા છે; ઉપલા હાથમાં કમળ છે. અને ડાબા ઉપરા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથમાં માળા ધારણ કરેલી છે તે ચોથી જયા નામની સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૭

જ્યોત્સ્વી

વિજયા દેવી

સારશ દેવી

૫ વિજયા દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે ચાક્ષુઃ તદ્ધર્વતઃ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે ચ તસ્યાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥

॥ ઇતિ પંચમી વિજયા નામ ॥

વરાક્ષપદ્મપુસ્તકં શુભાવહા ચ ભારતી । ઇતિ ભારતી-૩

ધરામ્બુજાક્ષપુસ્તકં સરસ્વતી પ્રકીર્તિતા ॥ ૮૧ ॥ ઇતિ સરસ્વતી-૪

વરાક્ષ પુસ્તકં પદ્મમ્ આર્યા નામ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૮૨ ॥ ઇતિ આર્યા-૫

ધરપુસ્તકાક્ષપદ્મં બ્રાહ્મી નામ સુભાવહા ॥ ૮૩ ॥ ઇતિ બ્રાહ્મી-૬

ધરપદ્મવીણાપુસ્તકં મહાધેનુઃ નામતઃ ઇતિ મહાધેનુ-૭

ધરં ચ પુસ્તકં વીણા વેદગર્ભા તથામ્બુજમ્ ॥ ૮૪ ॥ ઇતિ વેદગર્ભા-૮

જેના જમણા નીચલા હાથે વરદમુદ્રા છે, ઉપરના હાથમાં માળા ધારણ કરેલ છે, અને ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક છે, અને નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે એવી પાંચમી વચ્ચા સરસ્વતીનું સ્વરૂપ બાણુનું. ૮

૬ સારંગી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે પુસ્તકં ચ તદ્ધૃતઃ ।

અક્ષદ્વયં કરં નામે વામાયઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૯ ॥

॥ ઇતિ પટ્ટી સારંગી નામ ॥

જેના નીચલા જમણા હાથે વરદમુદ્રા, ઉપરના જમણા હાથમાં પુસ્તક, અને ડાબા ઉપલા હાથમાં અક્ષમાળા અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે, તેવી છઠી સારંગી નામે સરસ્વતી દેવીનું સ્વરૂપ બાણુનું. ૯

૭ તુંગરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે ઋધ્વં ચાક્ષમાલિકામ્ ।

વીણા વામકરે જ્ઞેયા તસ્યાયઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

॥ ઇતિ સપ્તમી તુંગરી નામ ॥

તુંગરીદેવી

નારસીદેવી

અક્ષમંભગા

અક્ષં તથાઅમયં પદ્મં પુસ્તકેનેશ્વરી ભવેત્ । इतीश्वरी-९

અક્ષામયં પુસ્તકં ચ મહાલક્ષ્મીસ્તથોત્પલમ્ ॥ ૮૪ ॥ ઇતિ મહાલક્ષ્મી-૧૦

અક્ષં પદ્મં પુસ્તકં ચ મહાકાલ્યમયં તથા । इति महाकाली-११

અક્ષં પુસ્તકમમયં પદ્મં મહાસરસ્વતી ॥ ૮૪ ॥ ઇતિ મહાસરસ્વતી-૧૨

। इति द्वावश सरस्वत्यः ।

જેના નીચલો જમણો હાથ અભયમુદ્રાયુક્ત છે ને ઉપરના હાથમાં માળા ધારણ કરેલ છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક છે. એવી સાતમી તુંબરી નામની સરસ્વતી દેવી બાણવી ૧૦

૮ નારદી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે પુસ્તકં ભવેત્ ।

વીણા વામકરે જ્ઞેયા તસ્યાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥

॥ ઇતિ અષ્ટમી નારદી નામ ॥

જેના જમણા નીચલે હાથે વરદમુદ્રા છે, ઉપલા હાથમાં પુસ્તક છે; ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા અને નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે એવી આઠમી નારદી નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૧

૯ સર્વમંગલા દેવી—

દક્ષિણે વરદમુદ્રા તુ પદ્મં તસ્યોપરિસ્થિતમ્ ।

વીણાં વામકરોર્ધ્વે તુ વાધઃ કરે તુ પુસ્તકમ્ ॥ ૧૨ ॥

॥ ઇતિ નવમી સર્વમંગલા નામ ॥

જેના જમણા નીચલો હાથ વરદમુદ્રાયુક્ત છે, ઉપલા હાથમાં કમળ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા છે તથા નીચેના હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી નવમી સર્વમંગલા નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૨

૧૦ વિદ્યાધરી દેવી—

પદ્મં ચ દક્ષિણે હસ્તે ઝૂર્ધ્વે તુ વાક્ષમાલિકામ્ ।

વીણાં ચ વામહસ્તે તુ વામાધઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

॥ ઇતિ દશમી વિદ્યાધરી નામ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ, ઉપરના હાથમાં માળા, ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા, અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી દશમી વિદ્યાધરી નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૩

૧૧ સર્વ વિદ્યાદેવી--

દક્ષિણે વામહસ્તે તુ પદ્મં તદ્ધર્વતસ્તતઃ ।

પુસ્તકં ચ વામહસ્તે ચામયં તદધઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

॥ इत्येकादशी सर्वविद्यादेवी नाम ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથે અભયચુક્રા ધારણ કરેલ છે તેવી અગિયારમી સર્વવિદ્યા નામે સરસ્વતી દેવી જાણવી. ૧૪

વિદ્યાધરી

સર્વવિદ્યા

સર્વપ્રસાદા (નારદી)

૧૨ શારદી દેવી--

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે પદ્મં દડયતે ।

પુસ્તકં વામહસ્તે તુ તસ્માપ્થાભમાલિકામ્ ॥ ૧૫ ॥

॥ इति द्वादशी शारदी नाम ॥

इति श्रीविश्वकर्मणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे वास्तुविद्यायां

द्वादश सरस्वती लक्षणाधिकारे सप्तदशमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથમાં અભય, ઉપલા હાથમાં કમળ, ઉપરના ડાબા

હાથમાં પુસ્તક અને નીચેના ઠાળા હાથમાં માળા ધારણ કરેલાં છે તેવી બારમી ચારદા નામે સરસ્વતી દેવી બાણુવી. ૧૫

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો બાર સરસ્વતી લક્ષણ નામનો શિશ્ય વિશારદ પ્રભાશંકર ઓછાકલાક સોમપુરાએ કરેલ સિદ્ધપ્રભા નામની બાપા ટીકાનો સત્તરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

હાલજ સરસ્વતી સ્વરૂપ (દીપર્ણવ મતે). સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણન-ચાર ભુજ એક મુખ, મુકુટ કુંડલાદિ ધારણ કરનારા, તેજપ્રભા મંડળગુણ, વજ્ર અલંકાર પુષ્પ, ચૌરના-વસ્ત્રાવાળા અને પ્રસન્ન મુખવાળા છે.

આયુધ				આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે	ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે
		નીચે ઉપર	ઉપર નીચે			નીચે ઉપર	ઉપર નીચે
૧ (૧)	સરસ્વતી	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક	૭ ત્રિજરી	કમળ માળા	વીણા પુસ્તક	
૨ (૨)	સરસ્વતી	પુસ્તક માળા	વીણા પદ્મ	૮ નાગદી	વરદ પુસ્તક	વીણા કમળ	
૩ કમલા રૂક્મીણી	વરદ માળા	કમળ પુસ્તક		૯ સર્વમંથના	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક	
૪ જ્વલા	વરદ કમળ	પુસ્તક માળા		૧૦ વિલાપરી	કમળ માળા	વીણા પુસ્તક	
૫ વિજ્વલા	વરદ માળા	પુસ્તક કમળ		૧૧ સર્વવિકા	માળા કમળ	પુસ્તક અભય	
૬ સારંગી	વરદ પુસ્તક	માળા કમળ		૧૨ નારદીદેવી	અભય કમળ	પુસ્તક માળા	

ફેટલાક પ્રયોગો સરસ્વતીનું વાહન હંસ અને કર્ણાક મધૂર વાહન પણ જ્યેષ્ઠામાં આવે આવે છે. અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી.

હાલજ સરસ્વતીનું સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિપ્રકરણ મતે). સામાન્ય સ્વરૂપ-એક મુખ, ચાર ભુજ, માથે મુકુટ, પ્રભા મંડળવાળા, કુંડલાદિ આભુષણોથી શોભતું છે.

આયુધ				આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે	ક્રમ	નામ	જમણા હાથે	ડાબા હાથે
		નીચે ઉપર	ઉપર નીચે			નીચે ઉપર	ઉપર નીચે
૧ મહાવિદ્યા	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક		૭ મહાધેનુ	વરદ પદ્મ	વીણા પુસ્તક	
૨ મહાવાણી	માળા પુસ્તક	વીણા કમળ		૮ વેદમર્કા	વરદ પુસ્તક	વીણા કમળ	
૩ ભારતી	વરદ માળા	કમળ પુસ્તક		૯ ધૃષ્ટગી	માળા અભય	કમળ પુસ્તક	
૪ સરસ્વતી	વરદ કમળ	માળા પુસ્તક		૧૦ મહાલક્ષ્મી	માળા અભય	પુસ્તક કમળ	
૫ આર્યા	વરદ માળા	પુસ્તક કમળ		૧૧ મહાકાળી	માળા કમળ	પુસ્તક અભય	
૬ જ્વાલી	વરદ પુસ્તક	માળા પદ્મ		૧૨ મહાસરસ્વતી	માળા પુસ્તક	અભય પદ્મ	

પ્રત્યેક સરસ્વતીને વિશેષ કરીને હંસનું વાહન પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં જ્યેષ્ઠામાં આવે છે. તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવેલ નથી.

દેવતાશ્રુતિ પ્રકરણના પ્રમાણિકૃત (ટીપ્પણમાં આપેલા) દ્વાદશ સરસ્વતી સ્વરૂપ

મહાવિદ્યા

મહાવાણી

ભારતી

સરસ્વતી

આર્યા

આશી

भक्तियु

वेदभक्ता

ईश्वरी

भक्तियुक्ती

भक्तियुक्ती

भक्तियुक्ती

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे अष्टादशमोऽध्यायः ॥

॥ त्रयोदशादित्य स्वरूपम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि आदित्याश्च द्वयंकराः ।

त्रयोदशादित्यान् प्रोक्तं रूपं शृणु विचक्षण ! ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે:—હવે હું સૂર્ય દેવનાં તેર પ્રકારના મૂર્તિ સ્વરૂપ કહું છું તે છે પાંડિત વિચક્ષણ ! તમે સાંભળો. તે સૂર્ય દેવોની મૂર્તિઓ અધી બે બહુવાળી બાણુવી.* ૧

૧ આદિત્યદેવ—

પ્રથમે દસ્તે શઙ્ગં ચ વામે પદ્મકં દસ્તકે ।

પ્રથમં ચ ભવેન્નનામ આદિત્યસ્તુ વિધીયતે ॥ ૨ ॥

આદિત્ય

શનિ

ગૌતમ

* સૂર્ય—આદિત્યનાં બાર સ્વરૂપો આપણાં જિવ સૂત્રસંતાન, દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં અને રુપમંડનમાં આપેલા તે અહીં દીપ બ્યંવમાં આપેલા સ્વરૂપોથી ઇલા છે. દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં તે બાર હાથના બારે આદિત્ય સ્વરૂપો આપેલા છે. આ સર્વ દેવ સ્વરૂપો

જેના જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે એવા પહેલા આદિત્ય નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૨

૨ રવિદેવ—

પ્રથમે હસ્તે શક્તિ ચ વામે તુ વજ્રદંડકમ્ ।

દ્વિતીયં તુ ભવેદસ્ય રવિનામ વિધીયતે ॥ ૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબા હાથમાં વજ્રદંડ ધારણ કરેલ એવા બીજા રવિ નામના સૂર્ય બાણવા. ૩

૩ ગૌતમદેવ—

પ્રથમે પદ્મં હસ્તે ચ વામે ચ પદ્મદંડકમ્ ।

તૃતીયસ્તુ ભવેદ્ દેવો ગૌતમસ્તુ વિધીયતે ॥ ૪ ॥

જેના બન્ને હાથમાં કમળ છે તેના ત્રીજા ગૌતમ નામના સૂર્યદેવનું સ્વરૂપ બાણવું. ૪

૪ બાનુપ્તાદેવ—

પ્રથમે પદ્મહસ્તે ચ વામે શદલ (?) હસ્તકે ।

ચતુર્થસ્તુ ભવેન્નામ બાનુપ્તાનો વિધીયતે ॥ ૫ ॥

બાનુપ્તાન

શક્તિ

રવિ

સાદિવક રવરૂપના છે. આ ત્રણેમાં સામાન્ય રીતે સૂર્યને સપ્તાશ્વ રથનું વાહન કહેલું છે.

દેવતામૂર્તિપ્રકરણમ અ. ૪—અથ દ્વાદશ સૂર્યમૂર્તયઃ ॥

ઋણુ વત્સ પ્રવક્ષ્યામિ સૂર્યમેવાંશ્ચ તે જય ।

યાવત્ પ્રકાશકઃ સૂર્યો યાવન્મૂર્તિમિરીતઃ ॥ ૨૧ ॥

દક્ષિણે પૌષ્કરિમાલા કરે વામે કમંડલુઃ ।

પદ્માભ્યાં શેખરિકરા સુધાતા પ્રથમા સ્મૃતા ॥૨૨॥ इति सुधाता-१

જેના જમણા હાથમાં કમળ અને ડાબા હાથમાં લીલાતરી (?) ધારણ કરેલ છે એવા ચોથા ભાનુપ્તાન નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૫

૫ શાચિત્તદેવ—

પ્રથમે પદ્મં હમ્તે ચ વામે શઙ્ગં તુ હસ્તકે ।

પંચમસ્તુ ભવેદ્ દેવઃ શાચિત્તનામ ધાર્યતે ॥ ૬ ॥

જેના જમણા હાથમાં કમળ અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે એવા પાંચમા શાચિત નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૬

૬ દિવાકર દેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડં ચ વામે તુ વજ્રદંડકમ્ ।

પષ્ટમસ્તુ ભવેદ્ દેવો દિવાકરો વિધીયતે ॥ ૭ ॥

જેના બન્ને હાથમાં વજ્રદંડ ધારણ કરેલા છે તેવા છઠ્ઠા દિવાકર નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૭

૭ ધૂમ્રકેતુ દેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડા ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

સપ્તમં તુ ભવેન્નામ ધૂમ્રકેતુર્વિધીયતે ॥ ૮ ॥

ધૂમ્રકેતુ

દિવાકર

શાચિત્

શલં વામકરે યસ્યા વક્ષિણે સોમ યવ જ ।

મિત્રા નામ ત્રિનયના કુરોશયશ્ચિમ્બુષિતા ॥ ૨૩ ॥ इति मित्रा-२

પ્રથમે તુ કરે ચક્રં તથા વામે ચ કૌમુદી ।

મૂર્તિરાયંમળો હોયા સપ્તમી પાણિપદ્મૌ ॥ ૨૪ ॥ इत्ययंमा-३

અક્ષમાલા કરે યસ્યા વજ્રં વામે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

સામૂર્તિ રોદ્રી જ્ઞાતવ્યા પ્રધાના પદ્મમ્બુષિતા ॥ ૨૫ ॥ इति रुद्र-४

જમણા હાથમાં વજ્રદંડ અને ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કરેલા છે એવા પૂંમ્રકેતુ નામના સૂર્ય બ્રહ્મવા. ૮

૮ સંભવદેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડં તુ વામે શક્તિં ચ હસ્તકે ।

અષ્ટમસ્તુ ભવેન્નામ સંભવસ્તુ વિધીયતે ॥ ૯ ॥

જેના જમણા હાથમાં વજ્રદંડ અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલા છે એવા આઠમા સંભવ નામના સૂર્ય બ્રહ્મવા. ૯

૯ ભાસ્કરદેવ—

પ્રથમે ફલં હસ્તે ચ વામે શક્તિં તુ હસ્તકે ।

નવમસ્તુ ભવેન્નામ ભાસ્કરસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૦ ॥

૯ જેના જમણા હાથમાં ફળ અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે એવા નવમા ભાસ્કર નામના સૂર્ય બ્રહ્મવા. ૧૦

૧૦ સૂર્યદેવ—

પ્રથમે ફલં હસ્તે તુ વામે દંડં ચ હસ્તકે ।

દશમસ્તુ ભવેન્નામ સૂર્યદેવો વિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

સૂર્યદેવ

સંતુષ્ટદેવ

સુભાસ્કરદેવ

રથાચાર્ય આદિત્ય

અક્ષં તુ વાક્ષણે યસ્યા વામે પાશઃ સુર્યોમનઃ ।

સા વારુણી મહેન્મૂર્તિઃ પદ્મવ્યગ્રકરદ્વયા ॥ ૨૬ ॥ इति वरुण-५

કમંડલુક્ષિણતોઽક્ષમાલા ચંદ્ર વામતઃ ।

સા મહેન્ સસ્મિતા સૂર્યમૂર્તિઃ પદ્મવિમૂષિતો ॥ ૨૭ ॥ इति सूर्य-६

જેના જમણા હાથમાં કૃણ અને ડાબા હાથમાં દંડ ધારણ કરેલ છે એવા દશમા સૂર્યદેવ બાણવા. ૧૧

૧૧ સંતુષ્ટ દેવ--

પ્રથમે ચક્રં હસ્તે ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

એકાદશમો ભવેન્નામ સંતુષ્ટસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૨ ॥

જેના જમણા હાથમાં ચક્ર અને ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કરેલા છે એવા અગિયારમા સંતુષ્ટ નામ સૂર્ય બાણવા. ૧૨

૧૨ સુવર્ણકેતુ દેવ--

પ્રથમે ફલં હસ્તે ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

દ્વાદશમો ભવેન્નામ સુવર્ણકેતુર્ધીયતે ॥ ૧૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં કૃણ અને ડાબા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલા છે એવા સુવર્ણકેતુ નામના સૂર્ય બાણવા. ૧૩

૧૩ માર્કંડેવ--

ઉભયોર્હસ્તયોઃ પદમે રથારુહશ્ચ સંસ્થિતઃ ।

ત્રયોદશમો ભવેન્નામ માર્કંડસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૪ ॥

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાંબવે

ત્રયોદશાદિત્ય મૂર્તિ લક્ષણનામાષ્ટદશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

જેના બન્ને હાથોમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે અને રથ પર બેઠેલા છે એવા તેરમા માર્કંડ નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૧૪

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાંબવેનો વાસ્તુવિદ્યાના

તેર આદિત્યદેવ મૂર્તિ લક્ષણ પર શિષ્ય વિશારદ પ્રભાશંકર આચાર્યના

સોમપુત્ર શિષ્યશાસ્ત્રીએ સ્વેચ્છા શિષ્યપ્રભા નામની બાષ્યાટીકા સાથેનો

અદ્વારનો અધ્યાય સમાપ્ત.

યસ્યાસ્તુ દક્ષિણે શૂલં વામહસ્તે સુરશનમ્ ।

ભગમૂર્તિઃ સમાચવાતા પદ્મહસ્તા શુભાય ચૈ ॥ ૨૮ ॥

અથ વામકરે માલા ત્રિશૂલં દક્ષિણે કરે ।

સા વિશ્વમૂર્તિઃ સુકલા પદ્મલાંબનલક્ષિતા ॥ ૨૯ ॥

ઇતિ વિશ્વમૂર્તિ-
વિવસ્વાન-૮

પૂષાચયસ્ય રવેર્મૂર્તિઃ ત્રિભુજા પદ્મલાંબના ।

સર્વપાપહરા ક્રેયા સર્વલક્ષણલક્ષિતા ॥ ૩૦ ॥

ઇતિ પૂષા-૯

દક્ષિણે તુ ગદા યસ્યા વામહસ્તે સુરદર્શનમ્ ।

પદ્મચયસ્યા તુ સાવિત્રો મૂર્તિઃ સર્વાર્થસાધિની ॥

ઇતિ સાવિત્રી-
સવિતા ૧૦

કેનાઈ (એરીફસા) ના સૂર્યની કળામય પરિકરવળી મૂર્તિ
દીપાવ્લિ અ. ૧૮

ଗଞ୍ଜାପୁରୀ କଳାକାରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ତିଆରି, ଓଡ଼ିଆ: ଗୋପୀନାଥ

ଦୀପାବଳୀ ପୃ. ୧୮

દીપાણીવ મતે સૂર્યદેવતા સાત્ત્વિક રૂપ બે હાથના કક્ષા છે તેમાં ત્રીજા ગૌતમ અને તેરમા માર્કંડેયને બેઠે હાથમાં કમળ ધારણ કરાવેલ છે. કૃષ્ણ માર્કંડેયને રથ ઉપર બેસાડેલા છે. અન્ય અંશોમાં સામાન્ય રીતે સૂર્યને સપ્તાષ રથનું વાહન કહેલું છે પરંતુ અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી.

આયુધ				આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં	ડાયા હાથમાં	ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં	ડાયા હાથમાં
૧	આદિત્યદેવ	શંખ	કમળ	૭	ધુમ્રકેતુ	વજ્રદંડ	કમળ
૨	રવિ	શંખ	વજ્રદંડ	૮	સંભવદેવ	વજ્રદંડ	શંખ
૩	ગૌતમ	પદ્મ	પદ્મદંડ	૯	ભારકર	ફળ	શંખ
૪	જાનુમાન	કમળ	શ્વતદશ (શીંગોતરી)	૧૦	સૂર્યદેવ	ફળ	દંડ
૫	સાચિત	કમળ	શંખ	૧૧	સંતુષ્ટદેવ	ચક્ર	કમળ
૬	દિવાકર	વજ્રદંડ	વજ્રદંડ	૧૨	સુવર્ણકેતુ	ફળ	પદ્મ
				૧૩	માર્કંડેય	કમળ	કમળ રથારૂઢ

દ્વાદશાદિત્ય સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મતે). આ મૂર્તિઓ લગભગ ચાર હાથવાળી કહી છે. તેમાં બીજા ખરાના હાથમાં બે કમળ અસ્પષ્ટ રીતે કક્ષા છે. કૃષ્ણ એક પુષ્પા સૂર્યને બે હાથમાં કમળ કક્ષા છે અને બારમા વિષ્ણુને સુદર્શન અને કમળના બે હાથ કક્ષા છે. વિશેષ હાથોમાં કમળનું કહેલું નથી.

આયુધ				આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં	ડાયા હાથમાં	ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં	ડાયા હાથમાં
૧	સુહતા	કમળની માળા	કમંડળ	૭	ભગ	શ્વ	સુદર્શન
		બે હાથોમાં કમળ				બે હાથોમાં કમળ	
૨	મિત્રા	સોમરસ (અમૃત)	શ્વ	૮	વિવસ્વાન	ત્રિશલ	માળા
		બે હાથોમાં કમળ			(વિશ્વમૂર્તિ)	બે હાથોમાં કમળ	
૩	આર્યમણિ	ચક્ર	મદા	૯	પુષ્પા	કમળ	કમળ
		બે હાથોમાં કમળ				કૃષ્ણ બે હાથ	
૪	રૂઢ	માળા	વજ્ર	૧૦	સવિતા	મદા	સુદર્શન
		બે હાથોમાં કમળ				બે હાથોમાં કમળ	
૫	વરૂણ	ચક્ર	પાશ	૧૧	તપ્ત	સુવ (સરવો)	હોમનું કાળજી
		બે હાથોમાં કમળ				બે હાથોમાં કમળ	
૬	સૂર્ય	કમંડળ	માળા	૧૨	વિષ્ણુ	સુદર્શન	કમળ
		બે હાથોમાં કમળ					

સૂર્યને સપ્તાષ રથનું વાહન અન્ય અંશોમાં કહેલ છે પરંતુ અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી.

दीपजभां आपेलाद्वाद्वादिभ्य स्वरूप (दिवताभूति प्रकःषु)

सुधःपा

भिवा

स. १४ भि ६

इक्ष

वइक्ष

सुध

७५३

विष्वक्वान

७५४

सविता

७५५

विष्णु

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावर्णे एकोनविंशतिमोऽध्यायः ॥

॥ पूर्णभद्रादिपंचविंशतिः पंचदेवमासादः ॥

श्रीविंशकर्मा उवाच—

१ अक्षाना पांच्य प्रासादः—

अथातः संप्रवक्ष्यामि विभक्तिछंदलक्षणम् ।

पूर्णभद्रः सुभद्रश्च श्रीशैलः कुमुदोद्भवः ॥ १ ॥

सर्वतोभद्र आख्याताः प्रासादा ब्रह्मणः प्रियाः ।

श्री विश्वकर्मा કહે છે- હવે હું પ્રાસાદનાં ત્રણ આદિનાં લક્ષણો કહું છું :
૧ પૂર્ણભદ્ર, ૨ સુભદ્ર, ૩ શ્રીશૈલ, ૪ કુમુદોદ્ભવ અને ૫ સર્વતોભદ્ર, એ પાંચ
પ્રાસાદો અક્ષાને પ્રિય છે. ૧

૨ વિંછુના પાંચ પ્રાસાદ—

કીર્તિપતાકર્ષિકૃટી શ્રીવત્સો વિજયસ્તથા ॥

ગરુડશ્ચ સમાખ્યાતાઃ પંચૈતે હરિવલ્લભાઃ ॥ ૨ ॥

૧ કીર્તિપતાક, ૨ ઋષિકૃટ, ૩ શ્રીવત્સ, ૪ વિજય અને ૫ ગરુડ, એ પાંચ
પ્રાસાદો વિંછુને વલ્લભ છે. ૨

૩ જિનદેવના પાંચ પ્રાસાદ—

પદ્મરાગો વિશાલાક્ષો વિભવો રત્નસંભવઃ ।

લક્ષ્મીકોટરો વિજ્ઞેયાઃ પ્રાસાદાશ્ચ જિનાશ્રિતાઃ ॥ ૩ ॥

૧ પદ્મરાગ, ૨ વિશાલાક્ષ, ૩ વિભવ, ૪ રત્નસંભવ અને ૫ લક્ષ્મીકોટર,
એ પાંચ પ્રાસાદ જિનદેવને વલ્લભ છે. ૩

૪ સૂર્યદેવના પાંચ પ્રાસાદ—

હંસ ધૈરાવતશ્ચૈવ ત્રિમુખઃ પદ્મકસ્તથા ।

સ્વસ્તિકશ્ચ સમાખ્યાતાઃ પંચૈતે રવિવલ્લભાઃ ॥ ૪ ॥

૧ હંસ, ૨ ધૈરાવત, ૩ ત્રિમુખ, ૪ પદ્મક અને ૫ સ્વસ્તિક, એ પાંચ
પ્રાસાદો સૂર્યને પ્રિય છે. ૪

૫ મહેશ (૩૬)ના પાંચ પ્રાસાદ—

दृषभो गिरिकूटश्च कैलासश्चामरस्तथा ।

मार्हेद्रश्च समाख्याताः पंचैते हरवल्लभाः ॥ ५ ॥

૧ વૃષભ, ૨ ગિરિકુટ, ૩ કૈલાસ, ૪
અમર અને ૫ મહેન્દ્ર, એ પાંચ પ્રાસાદો
મહેશ્વર-શિવને વલ્લભ છે.

१ अक्षप्रिय पृथुंभद्रादि प्रासाद—

भक्ते विंशतिधा क्षेत्रे

त्रिभागः कर्णविस्तरः ।

तत्समश्च प्रतिरथो

विस्तरे निर्गमे तथा ॥ ६ ॥

भागनंदी च षडभद्रं

द्विभागौ भद्रनिर्गमः ।

चतुर्भागा भवेद् मित्तिः

शेषं गर्भमृहं भवेत् ॥ ७ ॥

॥ इति तलमानम् ॥

कणै द्विशृंगं तिलकं

शिखरं सूर्यविस्तरम् ।

प्रतिरथे शृंगतिलक-

मष्टांश चोरुमञ्जरी ॥ ८ ॥

नंदिकायां च तिलक-

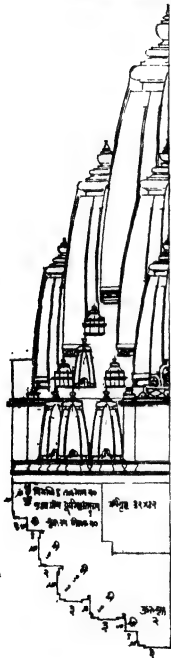
मुख्यं षड्भागिकम् ।

रथिकोद्गमश्च भद्रे

पूर्णभद्रस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

इति पूर्णभद्रप्रासादः (१)

પ્રાસાદના ક્ષેત્રના વીશ ભાગ કરવા. તેમાંથી ત્રણ ભાગની રેખા (કર્ણ); પ્રતિરથ (પદરો) પણ ત્રણ ભાગનો સમઘન નીકળતો કરવો. એક ભાગની નંદી અને આપું ભરે છે ભાગ અને બે ભાગ નીકળતું કરવું.

અચ્ચાર ભાગની ભંતિ બાકી કરવી. અને બાકી આઠ ભાગનો ગર્ભગૃહ રાખવો. રેખા ઉપર એ શૃંગ અને તે પર એક તિલક મુકવું. શીખરનો પાંચથો બાર ભાગનો પહોળો રાખવો. પ્રતિરથ=૫૬૨૧ ઉપર પશુ એક શૃંગ અને તે પર એક તિલક મુકવું. આઠ ભાગ વિસ્તારનું પહેલું ઉરુશૃંગ કરવું. અને નંદી ઉપર એક તિલક ચડાવવું. અને બીજું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું કરવું. ભદ્રની ઉપર (ગવાક્ષ મુકતા) દોઢીથો કરવો. આવા લક્ષણવાળો પૂર્ણભદ્ર પ્રાસાદ બાંધવો. ૬-૬

૨ મુભદ્રપ્રાસાદનાં લક્ષણ—

વેદાંશમુરુશૃંગં ચ મદ્રે કુર્યાત્ તૃતીયકમ્ ।

મુભદ્રસ્તુ વિજાનીયાત્ પ્રાસાદઃ ક્ષિતિભૂષણઃ ॥ ૧૦ ॥

इति मुभद्रप्रासादः (२)

પૂર્ણભદ્ર પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર ચાર ભાગનું ત્રીજું ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી “મુભદ્ર” નામનો પ્રાસાદ પૃથ્વીના ભૂપણ રૂપ થાય છે. ૧૦

૩ શ્રી શૈલપ્રાસાદનાં લક્ષણ—

મદ્રે શૃંગં પરિત્યજ્ય નંદ્યાં શૃંગં ચ કારયેત્ ।

શ્રીશૈલશ્ચ તથા નામ કથિતસ્ય વિરિચિના ॥ ૧૧ ॥

इति श्रीशैलप्रासादः (३)

મુભદ્ર પ્રાસાદના ભદ્રેથી એક ઉરુશૃંગ તણને નંદી (પાણી)ના ઉપર એક શૃંગ ચડાવવાથી શ્રીશૈલ નામનો પ્રાસાદ થાય એમ બ્રહ્માએ કહ્યું છે. ૧૧

૪ કુમુદોદ્ભવ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

મદ્રે શૃંગં કુમુદકઃ કર્તવ્યઃ શુભલક્ષણઃ ॥ ૧૨ ॥

इति कुमुदोद्भवप्रासादः (४)

શ્રી શૈલ પ્રાસાદના ભદ્રે એક ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી કુમુદોદ્ભવ નામનો શુભ લક્ષણવાળો પ્રાસાદ થાય. ૧૨

૫ સર્વતોભદ્ર પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

તિલકં ચ પરિત્યજ્ય કર્ણે શૃંગં ચ કારયેત્ ।

વ્રજ્જના કીર્તિતં ચૈવં સર્વતોભદ્રલક્ષણમ્ ॥ ૧૩ ॥

इति सर्वतोभद्र प्रासादः (५)

॥ इति ब्रह्मप्रियमासादपंचकम् ॥

કુમુદોદ્ભવ પ્રાસાદના બુજ્જા ઉપરથી તિલક તણને રેખા ઉપર એક શૃંગ ચડાવવું. ત્યારે તે સર્વતોભદ્ર નામનો પ્રાસાદ થાય એવું બ્રહ્માએ કહ્યું છે. આ રીતે બ્રહ્માના પાંચ પ્રાસાદ કહ્યા. ૧૩

॥ અથ વિષ્ણુમિયર્પણપ્રાસાદલક્ષણમ્ ॥

૧ કીર્તિપતાક પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે

ચતુર્વિંશતિભાગિકે ।

કર્ણસ્ત્રિભાગિકો જ્યેષ્ઠ—

શ્રતુર્દિક્ષુ વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રતિકર્ણસ્ત્રિભાગેન

અક્ષ પ્રત્યાક્ષકલ્પના ।

કર્ણોપકર્ણયોર્મધ્યે

ભાગેકેન ચ કર્ગિકા ॥ ૧૫ ॥

નિર્ગમો ભાગમેકેન

કોણિકા ચ પ્રકલ્પયેત્ ।

અષ્ટભાગાયતં મદ્રં

નિર્ગમં ચ પદદ્વયમ્ ॥ ૧૬ ॥

મદ્રસ્ય પાર્શ્વયોશ્ચૈવ

નંદિકા પદવિસ્તૃતા ।

સલિલાન્તરકં કાર્યં

પદાર્થેન સમન્વિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રાસાદાર્થેન ગર્ભં તુ

શેષં મિત્તિસ્તુ કલ્પના ।

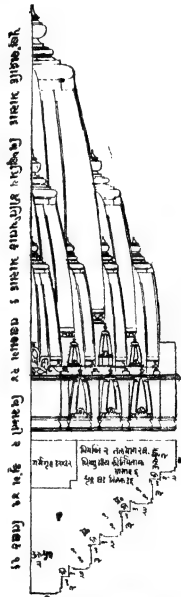
દૃશ્યં કારયેદ્ યસ્તુ

તલમાનં ચ શિલ્પિભિઃ ॥ ૧૮ ॥

॥ ઇતિ તલમાનમ્ ॥

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના ચોવિંશ ભાગ કરવા. તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા (કર્ણ) અને પ્રતિરથ (પરસ્પર) પછી ત્રણ ભાગનો. એક ભાગની

નંદી (સમઘટ) રેખા અને પહરા વચ્ચે કરવી. આઠ ભાગનું આયુ' ભક્ષ પહોળું. અને એ ભાગનો નીકાળો રાખવો. ભક્ષની બાજુમાં એક ભાગની નંદી સમઘટ કરવી. એ રીતે અંગ ઉપાંગની ચોખના ચારે તરફ કરવી. પ્રાસાદની કેળી (ગર્ભગૃહના પદ્ધતી)

અર્ધ ભાગે રાખવી, પ્રાસાદને ગભારે અથ એટલે બાર ભાગને રાખવો. અને છ છ ભાગની ભાંતિ કરવી. એ પ્રમાણે પ્રાસાદનું તલમાન શિદ્ધીએ થોજવું. ૧૪-૧૮.

કર્ણે શૃંગદ્વયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ।

મદ્રે શૃંગદ્વયં કાર્યં પ્રત્યક્ષં કારયેન્ તતઃ ॥ ૧૯ ॥

શેષાઃ કૂટાઃ પ્રકર્તવ્યાં બહુરત્નૈર્વિમૂષિતઃ ।

કીર્તિપતાકો વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદો હરિવલ્લભઃ ॥ ૨૦ ॥

॥ इति कीर्तिपताकપ્રાસાદઃ ॥

હવે શિખરનાં લક્ષણ કહે છે:-રેખા ઉપર અને પદરા ઉપર બધે શૃંગો ચડાવવા. ભદ્ર પર બે ઉરુશૃંગ ચડાવવા. અને નંદી ઉપર પ્રત્યાંગ (આઠ) ચડાવવા. બાકીની નંદી ઉપર એકેક કૂટ ચડાવવા. આવા લક્ષણ યુક્ત બહુ રત્નોથી વિમૂષિત કીર્તિપતાક નામનો પ્રાસાદ બાબવો. તે વિખ્યાને પ્રિય છે. ૧૯-૨૦

૨ ઋષિકૂટ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ મદ્રે શૃંગં યદા મવેત્ ।

ઋષિકૂટશ્ચ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૨૧ ॥

॥ इति ऋषिकूटપ્રાસાદઃ ॥

કીર્તિપતાકના સ્વરૂપને ત્રણ ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી તે ઋષિકૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૨૧

૩ શ્રીવત્સ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

ઋષિકૂટે ચ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં વિવર્જયેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં શૃંગં દેયં ચતુર્દિશિ ॥

શ્રીવત્સશ્ચ સમાગ્યાતઃ પ્રાસાદો રૂપશોભિતઃ ॥ ૨૨ ॥

॥ इति श्रीवत्सપ્રાસાદઃ ॥

ઋષિકૂટ પ્રાસાદની રેખા ઉપરથી એક શૃંગ તળને એ ખુણી ઉપર શૃંગ ચારે દીશાએ ચડાવે તો શ્રીવત્સ નામનો પ્રાસાદ શોભારૂપ થાય છે. ૨૨

૪ વિજય પ્રાસાદ લક્ષણ—

શ્રીવત્સસ્ય ચ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં યદા મવેત્ ।

વિજયસ્તથ વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદસ્તુ મનોહરઃ ॥ ૨૩ ॥

॥ इति विजयપ્રાસાદઃ ॥

શ્રીવત્સ પ્રાસાદની રેખા પર બે ફરીને (બે હતું તે) શૃંગો ચડાવે તે તે વિજય નામનો મનોહર પ્રાસાદ બાબુવા. ૨૩

૫ ગરુડ પ્રાસાદ લક્ષણ—

વિજયસ્ય તુ સંસ્થાને નંદ્યાં શૃંગં યદા મહેત્ ।

ગરુડશ્ચૈવ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥

પંચૈતે વિવિધારૂપાતાઃ પ્રાસાદા હરિવલ્લભાઃ ॥ ૨૪ ॥

• ॥ ઇતિ ગરુડપ્રાસાદઃ ॥

॥ ઇતિ વિષ્ણુપંચપ્રાસાદાઃ ॥

વિજય પ્રાસાદની નંદી (ખુણી) પર એક શૃંગ ચડાવવાથી ગરુડ નામનો મુંદર લક્ષણ યુક્ત પ્રાસાદ થાય છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુને પ્રિય એવા પાંચ પ્રાસાદ બાબુવા. ૨૪

॥ અથ દ્વિતીયમેદે વિષ્ણુપંચપ્રાસાદાઃ ॥

કીર્તિપતાક પ્રાસાદ—

દ્વાવિંશતિકૃતે ક્ષેત્રે પૂર્વવત્તત્ત્વમંસ્થિતે ।

કર્ણપ્રતિરથમધ્યે માર્ગૈકા કર્ણિકા મહેત્ ॥ ૨૫ ॥

મદ્રપ્રતિરથમધ્યે નદિકા પરિવર્જયેત્ ।

અનેન ક્રમયોગેન વિમક્તિતલલક્ષણઃ ॥ ૨૬ ॥

કર્ણે પ્રતિરથે ચૈવ દ્વે દ્વે શૃંગે ચ કારયેત્ ।

પ્રથમં ચ ત્રિમાગેન દ્વિતીયં સાર્દઢ્યંશકમ્ ॥ ૨૭ ॥

નંદિકાયાં તતઃ શૃંગં શિખરં ષોડશવિસ્તરમ્ ।

શિખરાર્ધમુલ્લશૃંગં પદ્મમાગં ચ તદાગ્રતઃ ॥ ૨૮ ॥

પ્રત્યક્ષં ચ્ચંશતઃ કાર્યં કીર્તિપતાકલક્ષણમ્ । ઇતિ કીર્તિપતાકઃ

પ્રાસાદના સમગ્રરસ ક્ષેત્રના બાવીશ ભાગ કરવા. તેના તલ વિભાગ અઢ્યક્ષ કહેલ છે તે પ્રમાણે કરવા. કર્ણ અને પ્રતિરથની વચ્ચે એક ભાગની ખુણી કરવી. પરંતુ બદ્ધ અને પ્રતિરથ વચ્ચેની ખુણી કાઢી નાખવી. જેથી તલવિભાગ બરાબર બાવીશ ભાગ થાય. રેખા અને પદરા પર બળે શૃંગ ચડાવવા. તેમજ પહેલું શૃંગ ત્રણ ભાગનું અને બીજું શૃંગ અઢી ભાગનું. નંદી ઉપર એક શૃંગ ચડાવવું. શિખર સોળ ભાગનું પાંચથે વિસ્તારમાં રાખવું. શિખરનું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું કરવું. ત્રણ ભાગે પ્રત્યંગ કરવા. આવા લક્ષણ યુક્ત પ્રાસાદને કીર્તિપતાક કહે છે. ૨૫-૨૮

૨ ઋષિકૂટ પ્રાસાદ—

તૃતીયમુરુગં ચ ઋષિકૂટઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

इति ऋषिकूटप्रासादः

ક્રીર્તિપતાક પ્રાસાદને બે ત્રણ ત્રણ ઉરુગૃંગ ચારે તરફ ચડાવવામાં આવે તો ઋષિકૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૨૯

૩ શ્રીવત્સ પ્રાસાદ—

रेखोध्वे तिलकं कुर्याद् नद्यां शृंगं श्रीवत्सकम् ।

इति श्रीवत्सप्रासादः

ઋષિકૂટ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક અને નદી ઉપર એક શૃંગ ચડાવવાથી તે વત્સ નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

૪ વિજય પ્રાસાદ—

ततः शृङ्गं च विजयः सर्वकर्मफलप्रदः ॥ ૩૦ ॥ इति विजयः

શ્રીવત્સ પ્રાસાદની રેખાએ (તિલકના બદલે) એક શૃંગ ચડાવવામાં આવે તો સર્વ કામન આપનારો વિજય પ્રાસાદ થાય છે. ૩૦

૫ ગરુડ પ્રાસાદ—

कर्णे कूटं नंदिशृङ्गं कर्णस्योभयपक्षतः ।

पक्षिराजः समारूपातः प्रासादो भवनोत्तमः ॥ ૩૧ ॥ इति गरुडः

॥ इति विष्णुमियपंचप्रासादा द्वितीयभेदे ॥

રેખા ઉપર એક કૂટ અને રેખાની બન્ને બાજુની નદી ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવવાથી પક્ષિરાજ (ગરુડ) નામે ઉત્તમ પ્રાસાદ થાય છે. એ રીતે વિષ્ણુને વદ્વલ એવા પાંચ પ્રાસાદો બીજા ભેદે કરીને કહ્યા. (અપરાજિત ભતે). ૩૧

॥ अथ जिनदेवपंचप्रासादलक्षणम् ।।

૫૬રાગ પ્રાસાદલક્ષણ—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चतुस्त्रिंशद्विमाजिते ।

पादोनं पंचभिर्भागैः कर्णश्चैव प्रकल्पयेत् ॥ ૩૨ ॥

प्रतिकर्णः समकार्यः अङ्गप्रत्यङ्गकल्पना ।

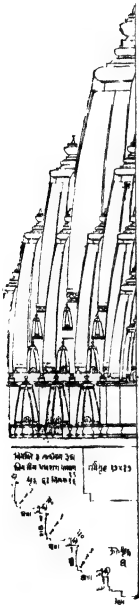
कर्णप्रतिकर्णयोर्मध्ये कुणिका चैव मागिका ॥ ૩૩ ॥

નિર્ગમસ્તત્સમં કાર્યઃ સર્વાશ્રુષુ વિવક્ષણ ! ।
 એકાદશપદૈર્યુક્તં મદ્રં વિસ્તરતો બુધ ! ॥ ૩૪ ॥
 નિર્ગમં ચ ત્રિમાગેન મદ્રં ચૈવં તુ કારયેત્ ।
 મદ્રસ્ય પાર્શ્વયોશ્ચૈવ નંદિકા પદવિશ્રૂતા ॥ ૩૫ ॥

પરસ્પરં ચ નિષ્ક્રાન્તં
 માગમાર્ગં ચ નિર્ગતમ્ ।
 અનેનૈવ પ્રકારેણ
 તલમાનં ચ કારયેત્ ॥ ૩૬ ॥
 શલિલ્લાન્તરકં કાર્યં
 માગમેકેન શોભયેત્ ।
 વિસ્તૃતં પાદપાદેન
 કર્તવ્યં નાત્ર સંશયઃ ॥ ૩૭ ॥

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના ૩૪ ભાગ કરવા.
 તેમાંથી પોણાપાંચ ભાગની રેખા અને પદરે
 રાખવાં. રેખા અને પદરા વચ્ચે એક ભાગની
 ખુણી કરવી. આ બધા અંગોપાંગ સમદલ નીકળતા
 બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ કરવા. અગિયાર ભાગનું
 આયું ભદ્ર અને તે ત્રણ ભાગ નીકળતું રાખવું.
 ભદ્રની પડખે એકેક ભાગની નંદિકા (સમદલ)
 એક ભાગ નીકળતી કરવી. આ પ્રકારે તળનું
 માન બાલુવું. પ્રાસાદની કોળી ગર્ભગૃહના જેટલી
 પહોળી કરવી. અને ચોથા ભાગે નીકળતી કરવી.
 ૩૨-૩૭.

પ્રાસાદાર્પણ ગર્ભસ્તુ
 શોષં મિત્તિસ્તુ કલ્પના । ઇતિ તલમાનમ્
 કર્ણે શ્વેદ્રત્રયં કાર્યં
 પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥ ૩૮ ॥
 મદ્રે શ્વેદ્રાણિ ચત્વારિ
 પ્રત્યક્ષાણિ કારયેત્ ।
 શોષાઃ કુટાઃ પ્રકર્તવ્યા
 નૈકરત્નૈર્વિશ્રુષિતાઃ ॥ ૩૯ ॥

સમોચ્છિન્તાનિ શ્લોકાણિ કર્તવ્યાનિ ચ પારગૈઃ ।

પદ્યરાગઃ સમાખ્યાતઃ પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥ ૪૦ ॥

इति पद्यरागः

પ્રાસાદના માનથી અર્ધે ભાગે (એટલે સત્તર ભાગનો) ગભારો રાખવો. બાકીના સાડા આઠ ભાગની બન્ને ભીંતો કરવી. રેખા અને પઢરા ઉપર ત્રણ ત્રણ શૃંગ. ભદ્રે ચાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ (કોણી પર) ચડાવવા. બાકી બધી ખુણી (નંદીઓ) પર અનેક રત્નોથી શોભિત જેવા ફૂટ ચડાવવાં. શૃંગો બધા એક સરખા ઉંચાઈમાં શિદ્ધપના પારગ્રામી શિદ્ધપીએ કરવા. આવા લક્ષણવાળો પદ્યરાગ પ્રાસાદ છન તીર્થ કરને વલ્લભ એવો બાણવો. ૩૮-૪૦

૨ વિશાલાક્ષ પ્રાસાદ—

તદ્વૃષે તત્પ્રમાણેન કર્ણે શ્લોકં યદા મયેત્ ।

વિશાલાક્ષસ્તદા નામ પ્રાસાદો રૂપશોભિતઃ ॥ ૪૧ ॥

इति विशालाक्षः

પદ્યરાગ પ્રાસાદની રેખા ઉપર બે એકેક શૃંગ ચડાવવામાં આવે તો વિશાલાક્ષ નામનો શોભાયમાન પ્રાસાદ થાય છે. ૪૧

૩ વિભવ પ્રાસાદ—

વિશાલાક્ષસ્ય સંસ્થાને કર્ણશૃંગં પરિત્યજેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં વિભવો નામ ઉચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

इति विभवः

વિશાલાક્ષ પ્રાસાદની રેખા ઉપર બે એકેક શૃંગ બોછાં કરી બે ખુણી (નંદિકાઓ) પર શૃંગ ચડાવે તો વિભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૨

૪ રત્નસંભવ પ્રાસાદ—

વિભવસ્તુ સંસ્થાને મદ્રે શૃંગં ચ પ્રાસયેત્ ।

નંદિકાયાં પ્રદાતવ્યં શૃંગાણિ ચ ચતુર્દિશિ ॥

પ્રાસાદઃ કારયેત્ પ્રાજ્ઞ ! રત્નસંભવ ઉચ્યતે ॥ ૪૩ ॥

इति रत्नसंभवः

વિભવ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપરથી એક ઉરુશૃંગ તથા નંદિકાઓ ઉપર ચારે તરફ શૃંગ ચડાવવાથી રત્નસંભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૩

૫ લક્ષ્મીકોટર પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણેન મદ્રે શૃંગં યદા ભવેત્ ।

લક્ષ્મીકોટરો વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદો જિનસ્યાશ્રિતઃ ॥ ૪૪ ॥

इति लक्ष्मीकोटरः

રત્નસંભવ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપર એક શૃંગ વધારવાથી લક્ષ્મીકોટર નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૪

પંચૈને ચ સમાख्याતાઃ પ્રાસાદા જિનવલ્લભાઃ ।

ચતુર્વિંશતિજિનેષુ કર્તવ્યાઃ પૂજ્યમંડનૈઃ ॥ ૪૫ ॥

इति जिनेन्द्रप्रासादपंचकः

જિન દેવને વલ્લભ એવા પાંચ પ્રાસાદોનાં લક્ષણો કહ્યાં તે ચોવીશે તિથિ કર-
દેવના પૂજન માટે સૂત્રધારોએ કરવાં. ૪૫

॥ अथ द्वितीयभेदे जिनेन्द्रपंचमासादाः ॥

વિભક્તિતલ્લંઘેષુ ઉર્ધ્વમાનં વિશેષતઃ ।

વિશેષપુણ્યપ્રાપ્ત્યર્થં કોટિઃ કોટિર્ગુણં લભેત્ ॥ ૪૬ ॥

પ્રાસાદના તલ્લંઘના વિશેષ વિભાગ અને તે ઉપર શિખરના માનને વિશેષ પ્રકારે કહે છે. જેથી પુણ્યપ્રાપ્તિ વિશેષ થાય છે અને કરોડ કરોડગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૬

૧ પદ્મરાગ પ્રાસાદ—

કળે નંદીપ્રતિરથો પૂર્વવચ્ચ મુસંસ્થિતી ।

નંદિકા ભાગનિષ્કાસા દ્વિભાગા પાર્શ્વક્ષોભણા ॥ ૪૭ ॥

માગા નંદી પુનઃ કાર્યા પંચાશો મદ્રવિસ્તરઃ ।

નિષ્કાંસશ્ચૈકભાગસ્તુ કર્તવ્યઃ શુભલક્ષણઃ ॥ ૪૮ ॥

કર્ણ, નંદી અને પ્રતિરથ (પદરો) એ તળછંદમાં પૂર્વવત્ (પહેલા જેટલા) કરવા. રેખા તથા પદરા વચ્ચેની નંદી એક ભાગ નીકળતી કરવી. અને પદરાની બાજુમાં બે ભાગની નંદી કરવી; એક ભાગની બીજી નંદી કરવી. અને પાંચ ભાગનું આખું ભદ્ર પહોળું કરવું અને એક ભાગ નીકળતું કરવું. એવા શુભ લક્ષણવાળા પ્રાસાદનું તળછંદ (કુલ ચોવીશાઈ તળનું) બંધવું. (૩+૧+૩+૨+૧+૨=૧૨+૧૨ ચોવીશાઈ તલ). ૪૭-૪૮

ચતુર્ભાગા ભવેદ્ મિત્તિઃ શેષં ગર્ભગૃહં સ્મૃતમ્ ।

કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં ક્રમતો ભાગનિર્ગતમ્ ॥ ૪૯ ॥

શિશ્વરં ષોડશભાગ-મુરુશૃંગં તદર્ધતઃ ।

તત્પદોનં તદગ્રં ચ તસ્યાગ્રં ચ યુગાંશકમ્ ॥ ૫૦ ॥

કર્ણતુલ્યં પ્રતિરથે દ્વિક્રમા ચૈવ નંદિકા ।

કર્ણપ્રતિરથે ભદ્રે ત્રીણિ ત્રીણિ શૃંગાણિ ચ ॥ ૫૧ ॥

દ્વૌ દ્વૌ કૂટૌ નંદિકાયાં પ્રત્યાજ્ઞાનિ તતોષ્ઠમિઃ ।

ભદ્રનંદ્યામેકકૂટં પદ્મરાગઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫૨ ॥

અચ્ચાર ભાગની ભીંતી કરવી. બાકી (સોળ) ભાગનો ગર્ભગૃહ બાણવો. રેખાએ ત્રણ શૃંગ મૂકવા. તે અનુક્રમે એકેક ભાગ નીકળતા રાખવા. શિખરનો પાંચથો સોળ ભાગ પહોળો રાખવો; અને ઉરુશૃંગ તેથી અર્ધ=આઠ ભાગનું કરવું. તેનાથી આગળનું ચાર ભાગનું કરવું. રેખા જોટલા ત્રણ શૃંગ પ્રતિરથે (૫૬રે) અને ત્રણ ઉરુશૃંગ ભદ્રે ચડાવવા. નંદીકાઓ પર બળે કૂટ અને પ્રત્યાંગ આઠ ચડાવવા. ભદ્ર પાસેની નંદી ઉપર એક કૂટ ચડાવવાથી તે પદ્મરાગ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૯-૫૨

૨ વિશાલાક્ષ પ્રાસાદ—

ભદ્રે શૃંગં વિશાલાક્ષો વિભવં ચ તથા શૃણુ ।

इति विशालाक्षप्रासादः

પદ્મરાગ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી વિશાલાક્ષ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. હવે વિભવ પ્રાસાદનાં લક્ષણ સાંભળો.

૩ વિભવ પ્રાસાદ—

कर्णैकूटं नंदिशृंगं कार्यं विभवस्तथा ॥ ૫૩ ॥

इति विभवप्रासादः

વિશાલાક્ષ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એકેક કૂટ અને નંદી ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવવાથી વિભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૫૩

૪ રત્નસંભવ પ્રાસાદ—

ભદ્રે શૃંગં કામદસ્તુ કર્તવ્યો રત્નસંભવઃ ।

इति रत्नसंभवः

વિભવ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપર એક વધુ ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી કામનાને આપનારો એવો રત્નસંભવ પ્રાસાદ થાય છે.

५ लक्ष्मीकोटर प्रासाद—

भद्रे त्यक्तं नंदीदेयं संभवेद् लक्ष्मीकोटरः ॥ ५४ ॥

इति लक्ष्मीकोटरः

रत्नसंलय प्रासादना लघुनुं उरुशृंगं ओष्ठं ओष्ठं करीने नंदी उपर मुकवाथी
ते लक्ष्मीकोटर नामना प्रासाद थाय छे.

॥ इति द्वितीयभेदे जिनेन्द्रपंचप्रासादाः ॥

॥ अथ सूर्यप्रासादपंचकम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे

त्रिंशद्भागविभाजिते ।

कर्णश्चतुष्पदो ज्ञेय—

श्चतुर्दिशि व्यवस्थितः ॥ ५५ ॥

प्रतिकर्णश्चतुर्भागे

निर्गमे तत्समं भवेत् ।

कर्णप्रतिकर्णयोर्मध्ये

कोणिका भागमेव च ॥ ५६ ॥

दिग्भागायतं भद्रं

विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।

निर्गमं द्विपदं प्रोक्तं

नंदिका चैकभागिका ॥ ५७ ॥

निर्गमं तत्समं कार्यं

लग्नाव पार्श्वयोस्तथा ।

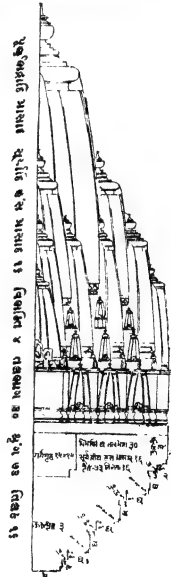
शलिलान्तरकं कार्यं

भागमेकेन संयुतम् ॥ ५८ ॥

प्रासादस्यार्धगर्मस्तु

शेषं मित्रिर्विकल्पना ।

प्रासादना सभयोरस क्षेत्रना त्रीश भाग
करवा. आरे दिशाभां रेखा आर भागनी,

પઢરો પણ ચાર ભાગનો સમઢલ કરવો, રેખા અને પઢરાની વચ્ચે એક ભાગ કોણી સમઢલ કરવી. આબુ ભદ્ર પહોણું ઢશ ભાગનું અને યે ભાગ નીકળતું કરવું. ભદ્રની આબુમાં એક નંદી સમઢળ કરવી. કોણી ગર્ભગૃહના એક પદ બેઠલી કરવી. પ્રાસાદનો ગભારો પંદર ભાગનો અને સાડાસાત સાડાસાત ભાગની ભતિ બઢી કરવી, ૫૫-૫૮

૧ હંસ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥ ૫૯ ॥

મદ્રે શૃંગત્રયં કાર્યં નંદિકાયાં શૃંગૈકકમ્ ।

એકૈર્ક દાપયેદ્ બુધ શેષકૂટાશ્ચ કારયેત્ ॥ ૬૦ ॥

(કોણિકોધ્વે ચ પ્રત્યાઙ્) તિલકં વા પ્રયોજયેત્ ।

પ્રાસાદં કારયેત્ પ્રાઙ્ ! હંસનામ સ ઉચ્ચતે ॥ ૬૧ ॥

ઇતિ હંસપ્રાસાદઃ

રેખા અને પઢરા પર ત્રણ ત્રણ શૃંગો ચડાવવા. ભદ્રે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ અને નંદીકા પર એક શૃંગ ચડાવવું. ભાકી એકેક ફૂટ ચડાવવા. (કોણી પર પ્રત્યાંગ ચડાવવા). આવા લક્ષણવાળો હંસ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો. ૫૯-૬૧

૨ ઐરાવત પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ મદ્રે શૃંગં પુનર્ભવેત્ ।

ઐરાવતસ્તુ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૬૨ ॥

ઇતિ ઐરાવતઃ પ્રાસાદઃ

હંસ પ્રાસાદની માફક તલ વિભક્તિ બાબુવા. ફક્ત તેના ભદ્રની ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી ઐરાવત નામનો પ્રાસાદ સુંદર લક્ષણવાળો સ્વરૂપવાન થાય છે. ૬૨

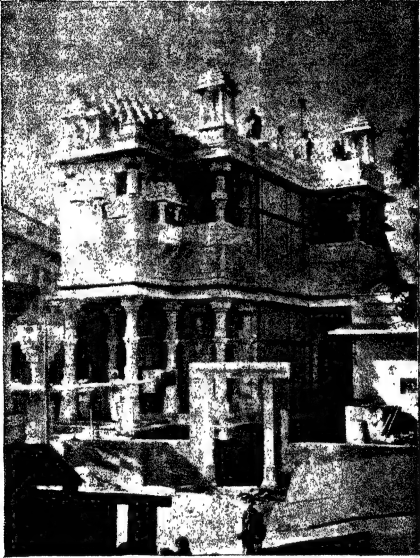
૩ ત્રિમુખ પ્રાસાદ—

ઐરાવતસ્ય સંસ્થાને મદ્રે ઉરુશૃંગં ત્યજેત્ ।

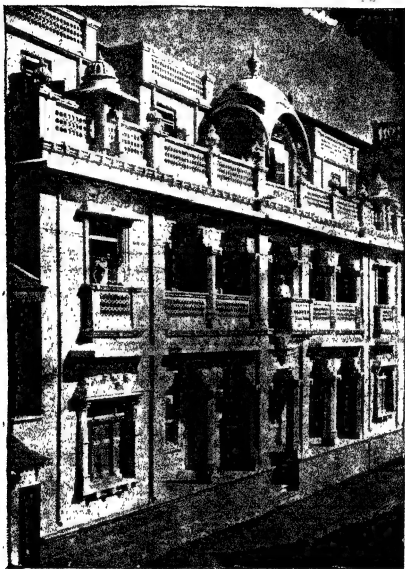
કોણિકાયાં ચ શૃંગાણિ ત્રિમુખો રવિવલ્લભઃ ॥ ૬૩ ॥

ઇતિ ત્રિમુખપ્રાસાદઃ

ઐરાવત પ્રાસાદના ભદ્રતું એક ઉરુશૃંગ તાળને પુણી ઉપર એકેક ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી સૂર્યને વલ્લભ એવો ત્રિમુખ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૬૩

અમદાવાદ-સાબરમતી-મે ભૂમિયુક્ત જેઠ પાશ્વનાથ પ્રાસાદ (અધ્યાય ૧૧)
(Constructing Architect P. O. Sompura)

भारतीय सैवीजु बुअइरिन-पाईतावु। प्रकल्पयिअम (अभियन्त ११).
(Constructing Architect : P. O. Sompura)

૪ પદ્મક પ્રાસાદ—

ત્રિમુખસ્ય સંસ્થાને કર્ણેશૃંગં યદા મહેત્ ।

પદ્મકો નામ વિખ્યાતઃ પ્રાસાદો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૬૪ ॥

इति पद्मकપ્રાસાદઃ

ત્રિમુખ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એકેક શૃંગ વધુ અડાવવાથી પદ્મક નામે સુંદર લક્ષણવાળો પ્રાસાદ થાય છે. ૬૪

૫ સ્વસ્તિક પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ કર્ણેશૃંગં વિવર્જયેત્ ।

પ્રતિકર્ણે શૃંગં દેયં સ્વસ્તિકશ્ચ મનોહરઃ ॥ ૬૫ ॥

इति स्वस्तिकः પ્રાસાદઃ

પદ્મક પ્રાસાદની રેખા પરતું એક શૃંગ તળેને પહરા ઉપર અડાવવાથી સ્વસ્તિક નામનો મનોહર પ્રાસાદ થાય છે. ૬૫

पूर्णभद्रादिसंभूताः सदृशा लक्षणान्विताः ।

पंचैते च समाख्याताः प्रामादा भानुवल्लभाः ॥ ૬૬ ॥

પૂર્ણભદ્રાદિ પ્રાસાદોમાં કહેલ સુંદર લક્ષણવાળા હંસાદિ પાંચ પ્રાસાદ છે તે સૂચને વિશેષ પ્રિય છે. ૬૬

॥ इति रविवल्लभप्रासादपंचकम् ॥

॥ अथ द्वितीयभेदे रविवल्लभप्रासादपंचकम् ॥

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ—

૧ હંસ પ્રાસાદ—

अथातः संभवक्ष्यामि विभक्तिं हंसपंचके ।

चतुरस्त्रीकृते क्षेत्रे चाष्टाविंशतिभाजिते ॥ ૬૭ ॥

તદ્રૂપં ચ તદાકારં મદ્રં ષડાંશવિસ્તરમ્ ।

મદ્રપાશ્વે દ્વૌ દ્વૌ નંદ્યૌ ભાગૈકૈકે પ્રકલ્પિતૌ ॥ ૬૮ ॥

ચતુષ્પદા રથકર્ણાઃ શિખરં દ્વિરષ્ટવિસ્તરમ્ ।

અષ્ટાંશમુરુશૃંગં ચ ષડંશં તસ્ય ચાગ્રતઃ ॥ ૬૯ ॥

ચતુર્ભાગમુરુશૃંગં મદ્રે કુર્યાત્ તથોદ્રમમ્ ।

કર્ણે પ્રતિરથે ચૈવ શૃંગાણિ ત્રીણિ ત્રીણિ ચ ॥ ૭૦ ॥

નંદિકાયામેકશૃંગં શેષે કૂટાનિ કારયેત્ ।

एतच्छास्त्रगुणैर्युक्तो हंसनामा तदूच्यते ॥ ૭૧ ॥

इति हंसप्रासादः

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે-કે હવે હું હંસ આદિ (સૂર્યના) પાંચ પ્રાસાદના તલ વિભક્તિ કરું છું. પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના અઠાવીશ ભાગ કરવા. તેનું રૂપ પહેલા-આગળની માફક બાજુનું. આખું ભદ્ર છ ભાગનું, ભદ્રની અન્ને બાજુની બે બે નંદી એકેક ભાગની કરવી. રેખા અને પઢરો ચચ્ચાર ભાગના કરવા. શિખર પાયથે સોળ ભાગના વિસ્તારે રાખવું. પહેલું ઉરુશૃંગ આઠ ભાગના વિસ્તારનું, તેનાથી આગળ નીકળતું બીજું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું, અને ત્રીજું ઉરુશૃંગ ચાર ભાગના વિસ્તારનું કરવું. ભદ્રે દોઢીયો કરવો. રેખા અને પઢરે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ ચડાવવા. નંદીકા પર એકેક શૃંગ. બાકી કૂટો ચડાવવા. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના ગુણવાળો હંસ નામનો પ્રાસાદ બાજુવો. ૬૭-૭૧

૨ ઐરાવત પ્રાસાદ--

भद्रे शृङ्गं पुनर्दद्यात् स्यादैरावतलक्षणम् ।

इति औरावतप्रासादः

હંસ પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી ઐરાવત નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

૩ ત્રિમુખ પ્રાસાદ--

भद्रे त्यक्तं द्वयं नद्यां प्रासादो रूपशोभितः ॥ ૭૨ ॥

सर्वलक्षणसंपूर्णः त्रिमुखो भुक्तिमुक्तिदः ।

इति त्रिमुखप्रासादः

ઐરાવત પ્રાસાદના ભદ્રનું એક ઉરુશૃંગ તણને નંદી ઉપર બંને શૃંગ ચડાવવાથી સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત સંપૂર્ણ રૂપથી શોભિતો એવો ત્રિમુખ પ્રાસાદ લોગ અને મુક્તિને દેનારો બાજુવો. ૭૨

૪ પદ્મરાગ પ્રાસાદ--

भद्रे शृङ्गं पुनर्दद्यात् पद्मनामा स उच्यते ॥ ૭૩ ॥

इति पद्मरागप्रासादः

ત્રિમુખ પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર એક શૃંગ (હતું તે) ફરી ચડાવવાથી પદ્મક નામનો પ્રાસાદ બાજુવો. ૭૩

૫ સ્વસ્તિક પ્રાસાદ—

મદ્રશુક્લં પરિત્યજ્ય કર્ણિકાયાં પ્રકલ્પયેત્ ।

સ્વસ્તિકો નામ પ્રાસાદઃ પૈતૈ સૂર્યવલ્લભાઃ ॥ ૭૪ ॥

इति स्वस्तिकप्रासादः

પદ્મક પ્રાસાદના ભદ્રનું એક ઉરુશૃંગ તળને ખુણીએ પર ચડાવવાથી સ્વસ્તિક નામનો પાંચમો પ્રાસાદ બાણ્યો. એ રીતે સૂર્યને વલ્લભ એવા પાંચ પ્રાસાદ કહ્યા. ૭૪

॥ इति द्वितीयभेदे सूर्यप्रासादपंचकम् ॥

॥ अथ हरवल्लभपंचप्रासादाः ॥

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉત્ત્રાચ—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे

द्वात्रिंशत्पदभाजिते ।

कर्णश्चतुष्पदो ज्ञेयः

प्रतिकर्णस्तथैव च ॥ ૭૫ ॥

कर्णप्रतिकर्णयोर्मध्ये

कूणिका च द्विभागिका ।

अष्टभागायतं भद्रं

निर्गमे च पदद्वयम् ॥ ૭૬ ॥

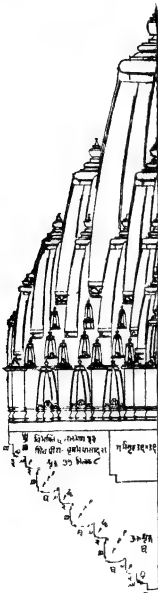
મદ્રસ્ય પાર્શ્વયોર્દ્વાદ્

નંદિકા ચ દ્વિભાગિકા ।

विस्तरे निर्गमे चैव

वामदक्षिणयोस्तथा ॥ ૭૭ ॥

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના અત્રીશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા અને પદરો અચ્ચાર ભાગના કરવા. રેખા અને પદરાની વચ્ચે એક ખુણી જે ભાગની કરવી. આઠ ભાગનું આખું ભદ્ર, જે ભાગ નીકાળાવાળું કરવું. ભદ્રની ડાબી જમણી તરફ પડખે જે જે ભાગની એક નંદો કરવી. તે સર્વ સમદલ અંગો કરવાં. ૭૫-૭૭.

૧ વૃષભ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગ્મયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ।

મદ્રે શૃંગ્મયિણિ ચત્વારિ પ્રત્યાઙ્ઘાટક કારયેત્ ॥ ૭૮ ॥

કોણિકાનંદિકાયાં ચ શૃંગ્મયૈકૈકમુચ્યતે ।

શેષાઃ કૂટાશ્ચ કર્તવ્યાઃ પ્રાસાદઃ શિવલ્લભઃ ॥ ૭૯ ॥

इति वृषभप्रासादः

રેખા અને પઠરા પર ત્રણ ત્રણ શૃંગ ચડાવવા. ભદ્રે ચાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ, નંદી અને કોણી પર એકેક શૃંગ ચડાવવા. ખાડી કૂટ ચડાવવાથી શિવજીને પ્રિય એવો વૃષભ પ્રાસાદ બળવો. ૭૮-૭૯

૨ ગિરિકૂટ પ્રાસાદ—

વૃષભસ્ય તુ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગ્મયં ચ દાપયેત્ ।

નંદિકાયાં તતઃ શૃંગ્મયે મદ્રેઽપિ ચ ચતુર્દિશિ ॥

પ્રાસાદં કારયેત્તત્ર ગિરિકૂટઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

इति गिरिकूटप्रासादः

વૃષભ પ્રાસાદને ઠેકાણે જે રેખા ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવીએ તેમજ નંદી ઉપર એકેક શૃંગ અને ભદ્ર ઉપર ચારે તરફ એકેક ઉરુશૃંગ ચડાવીએ તો ગિરિકૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૦

૩ કૈલાસ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગ્મયં ચ દાતવ્યં પ્રાસાદસ્તુ સુશામિતઃ ।

કૈલાસસ્તુ સ વિજેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૮૧ ॥

इति कैलासप्रासादः

ગિરિકૂટ પ્રાસાદની રેખા પર એક શૃંગ વધારે ચડાવવાથી તે સુંદર શોભાય-માન અને સર્વલક્ષણ યુક્ત કૈલાસ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૧

૪ અમર પ્રાસાદ—

કૈલાસસ્ય તુ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગ્મયં પરિત્યજેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં વિશ્વકર્મ ! વિચક્ષણ ! ॥

પ્રાસાદં કારયેત્ તત્ર ચામરસ્યૈવ લક્ષણમ્ ॥ ૮૨ ॥

इति अमरप्रासादः

વચક્ષણ-વિશ્વકર્મન-શિદ્ધી ! કૈલાસ પ્રાસાદના સ્થાને રેખાનું એક શૃંગ તથાને કોણીકાઓ ઉપર શૃંગ સુકવાથી તે અમર નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૨

૫ માર્હેદ્ર પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ કર્ણે શૃંગં યદા ભવેત્ ।

માર્હેદ્રસ્ત્ર વિખ્યાતઃ પ્રાસાદો હરવલ્લભઃ ॥ ૮૩ ॥

इति मार्हेद्रप्रामादः

॥ इति शिववल्लभप्रामादपंचकम् ॥

અમર પ્રાસાદની રેખાએ ફરી (હતું ત્યાં) શૃંગ ચઢાવવાથી મહાદેવને પ્રિય એવો માર્હેદ્ર નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૩

पंचैते च समाख्याताः प्रासादाश्च कलामयाः ।

पंचविंशतिरित्युक्ताः सुराणां च यथाक्रमम् ॥ ૮૪ ॥

એ પાંચ પ્રાસાદો સુંદર કળામય કરવા. બ્રહ્માદિ પંચદેવોને અનુક્રમે પચ્ચીશ પ્રાસાદો કહ્યા છે. ૮૪

इदं कुरुते यस्तु धर्मकर्मार्यदायकाः ।

नानाकर्णसमायुक्ता विभक्तिपदविन्यसैः ॥ ૮૫ ॥

अत्युच्चैर्ललितैः श्रुमैः शिखरशृङ्गमिरैः ।

तथा चोत्पलपत्राणि शालામિर्ललितાન્વિતૈઃ ॥ ૮૬ ॥

આ પ્રમાણે સુંદર લક્ષણવાળા પ્રાસાદો કરાવવાથી ધર્મ, અર્થ તથા કામની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનેક પ્રકારની રેખાઓવાળા, તે પદની વિભક્તિથી થાય છે. ઘણા ઉંચાં સુંદર શોભાયમાન શિખરો અને શૃંગોથી ભરપૂર તથા કમળપત્રોથી સુકૃત સુંદર શાલાવાળા પ્રાસાદો કરવા. ૮૫-૮૬

संवृतानि कूटानि च संलग्नानि च कारयेत् ।

कर्णेऽपि कर्णशाला च कोणिका नंदिका बुध ! ॥ ૮૭ ॥

किंचिन्मानाधिकं कुर्यात् शैल्येव च समुच्छ्रिताः ।

પ્રાસાદા મેરવસ્ત્ર સ્વરૂપા લક્ષણાન્વિતાઃ ॥ ૮૮ ॥

સુંદર ગોળ ફૂટો લાગેલા હોય એવા કોણ, રેખા-પહરા, કોણિકા, નંદીકા-વાળા પ્રાસાદો પડિત સૂત્રધારે બનાવવા. કંઈક માનથી અધિક કરવા. પર્વતની જેવા ઉંચા એવા મેડ જેવા સુંદર લક્ષણવાળા પ્રાસાદો બનાવવા. ૮૭-૮૮

બ્રહ્મણશ્ચ દિ દેવસ્ય વિષ્ણોશ્ચૈવં વિશેષતઃ ।

જૈનભાસ્કરાદિનાં ईश्वरस्य यथाक्रमम् ॥ ૮૯ ॥

एकद्वित्रयपृष्ठाया धारां कारयेत् यदि (?) ।

लभेच्चाक्षयं दिव्यं च नात्र संदेहः शिल्पिना ॥ ૯૦ ॥

इति श्री विश्वकर्मेणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

पू०म०દ્રાદિ પંચવિંશતિ:પંચદેવ પ્રાસાદ નિર્ણયાધિકારે

एकोनविंशमोऽध्यायः ॥ ૧૯ ॥

આ પ્રાસાદો વિશેષ કરીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, જિન, સૂર્ય અને મહાદેવને કરવા. તે પ્રાસાદો મેં યથાક્રમે કહ્યા છે. એક એ ત્રણ—તે અક્ષય દેવલોકના સુખોને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં શિલ્પીઓએ જરા પણ સંદેહ કરવો નહિ. ૮૮-૯૦

इति श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्याया ज्ञानप्रकाश दीपार्णवने।

‘પૂર્ણમદ્રાદિ પંચવિંશ પ્રાસાદોના નિર્ણયોના તલછંદાધિકાર’ નામનો

શિલ્પ વિશારદ પ્રભાસકર એાધકભાષ સોમપુરાએ કરેલ. શિલ્પ-

પ્રભા નામની ભાષા દીકાનો એામળીસરો અધ્યાય સમાપ્ત.

इति श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्यायां

ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे पूर्वार्धम्.

પૂર્વાર્ધ પરિશિષ્ટ

ભારતીય સ્થાપત્યમાં મૂર્તિનું પ્રાધાન્ય છે. દેવપ્રાસાદ એ દેવપ્રતિમાના કારણભૂત છે. પ્રત્યેક પ્રતિમાને આયુધ, વર્ણ (રંગ), વાહન (આસન) વિશેષ કરીને કહ્યાં હોય છે. આથી તે પ્રતિમાનાં લક્ષણો પરથી અને છતાં તીર્થંકર પ્રતિમા તેના લાંબાન ચિહ્ન પરથી ઓળખાય છે. હસ્તમુદ્રા; મુખ્ય પ્રતિમાને પરિકર અને અંગભૂષણ ઘોડશાહરણ પણ કહ્યાં છે. હસ્તમુદ્રા, પાદમુદ્રા અને શરીરમુદ્રા એ નૃત્યનાં અંગો છે. આ સર્વ મૂર્તિશાસ્ત્રનાં ઉપયોગી અંગ છે અને તે આ નીચે ક્રમવાર આપવામાં આવ્યા છે.

૧. આયુધ

નાગરાદિ જાતિના ઉત્તર ભારતના શિલ્પ અંથોમાં છત્રીશ પ્રકારનાં આયુધોનાં સ્વરૂપો, નામો અને તેનાં માન પ્રમાણ આપેલાં છે. દ્રવિડ અંથોમાં આયુધો આપેલાં છે. પરંતુ ઉત્તર ભારતના અંથો જેટલાં સ્પષ્ટ નથી. જો કે દ્રવિડ અંથોમાં આભરણાદિ વિષે ઘણી સુંદર નોંધ આપેલ છે. દ્રવિડ શિલ્પમાં-હરણ આપેલ છે જ્યારે આપણે ત્યાં જૈન દેવ દેવીઓને નોળીયો અને કુકુટ કહ્યાં છે.

નાગરાદિ શિલ્પ અંથોમાં છત્રીશ પ્રકારનાં આયુધો કહેલાં છે. તેમાં ૨૧ આયુધો અસ્પૃશ્ય છે, ૧૨ સાર્વત્રિક-પુસ્તક, કમંડળ, વીણા આદિ અને બીજા બે સર્પ-શિરમસ્તક છે. બાકી સુદ્રાઓ છે. પરંતુ આથી પણ વિશેષ મૂર્તિશાસ્ત્રમાં પ્રતિમા સ્વરૂપ વર્ણનમાં કુલ ૫૭ આયુધ આપેલાં છે. તે આપેલા આયુધના પાઠથી વિશેષ છે. *

આ આયુધો (૫૭) સિવાય પુરાણો-રામાયણ મહાભારતમાં વર્ણવેલા અજ્યાસાદિ શસ્ત્રો હતાં. પરંતુ તે સાહિત્ય દુર્બાધ્ય છે. “યંત્ર સર્વસ્વ” નામનેા એક મોટો અંથ મહર્ષિ ભારદ્વાજે લખેલ. તેમાં અનેક યંત્રોના પ્રકાર, શસ્ત્રો, વિમાન આદિ વિષયોનાં પ્રકરણો હતાં. તે અંથનું એક “વૈમાનિક પ્રકરણ”

* મૃગ, નકુલ, કુકુટ, વાજ્ર (૫) બંસી, મૃદંગ-ઢોલ, વીણા, બેરી, કમરૂ, (નવ સાર્વત્રિક) આમ્રલુબી, ખજ, પુત્ર, લેખીની, કૂળ, માતુરી, કુંભ, મોહક, સૂત કેળાગળ (આર ઉગ્રાધ) પદ્મીશ (લોહકંક), તલવાર, ટંક (ટંકણ), શક્તિ. આમ એકવીસ આ વર્ણિત નાદે કરેલા આયુધો અને ૩૬ લોકગદ આપેલ આયુધો મળી કુલ ૫૭ આયુધો થાય છે. અને તેના ચિત્રોનાં મુદ્રા સાથે જ બીજો આપવામાં આવેલ છે જેથી આયુધના સ્વરૂપ વિષે બંને તેજુ સ્પષ્ટ કરતા પ્રયત્ન કરેલ છે છતાં એક જ આયુધો માટે કદાચ મતભેદ હોય.

અપરાજિત અખ્યા ૨૩૫ માં મુદ્રકાળમાં શસ્ત્રોના આધાતથી બચવાને વળદંકરૂપઃ કવચનાં લક્ષણો અપૂર્ણ આપેલાં છે.

નામનો ભાગ, ભારતના હસ્તલિખિત ગ્રંથ સંગ્રહોમાં એક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અદ્ભૂત ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત મારા ગ્રંથ સંગ્રહમાં છે.

આયુધોના જુદા પ્રકારો છે. તેના ચાર વર્ગ પાડી શકાય. ત્રીન મહારક આયુધશસ્ત્ર, વાદ્ય (તંતુવાદ્ય ધનવાદ્યાદિ), પ્રાણીઓ (હરણ, કુકુટ, નકુલ સર્પ), સાત્ત્વિક (ધ્વજ, લેખીની, પુરતક, ફલ, કુંભ, મોહક સૂત્ર, ગજ, આદિ)—એમ ચાર પ્રકારનાં ગણાવી શકાય. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારે પણ આયુધો ઓળખાવી શકાય છે.

દ્રવિડ શિલ્પમાં મૂર્તિશાસ્ત્ર અને લીંગ વિષેની નોંધ ઘણી સવિસ્તર આપેલ છે. તેમાં પ્રતિમાના કયા અંગ વિભાગે કયું આયુધ ધારણ કરાવવું. ખભા બરાબર કયું કાન બરાબર કયું નાસિકા બરાબર કયું છાતી બરાબર કયું એ રીતે કહેલું છે. વળી દ્રવિડ મૂર્તિઓને ઉપલા હાથોમાં આયુધો પકડાવવાની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રીત છે. તર્જની અને મધ્યમિકા એ બે આંગળીઓ વચ્ચે શંખ ચક્ર આદિ આયુધો પકડાવેલાં હોય છે.

જૈન ગ્રંથમાં એક સ્થળે અસ્ત્રશસ્ત્ર, પ્રતિમાના મસ્તકથી ઉંચા હોવાં ન જોઈએ તેમ કહે છે. પરંતુ તેઓમાં આ સૂત્રનો પૂરો સ્વીકાર થયો ન હોય તેમ તેમની જૂની મૂર્તિઓ પરથી જણાય છે.

૨. વાહન

દેવ પ્રતિમાને વિશેષ કરીને સર્વને વાહન કહ્યાં છે. પ્રતિમાની ઓળખમાં તે મહદરૂપ થાય છે. શીવને નંદી, બ્રહ્માને હંસ, વિષ્ણુને ગરુડ, સૂર્યને સપ્તાશ્વરથ, ગણેશને સુપ્તકઃ એમ પૃથક્ પૃથક્ વાહનમાં સર્પ, મયૂર, અશ્વ, હરણ, બકરો, ઘેટો, હાથી, કુર્મ, સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ પ્રાણી કહ્યાં છે. કૌર્મકેને કમળનું આસન કહ્યું છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં આસનમાં બદ્રીક, પદ્મપીઠ, મહામયુગ્મપીઠ આપેલાં છે. વળી કૌર્મ સ્થળે તેા આ બેઠક-પેડસ્ટલરૂપે જોવામાં આવે છે.

‘સુપ્રભેદાગમ’માં આસનના પાંચ ભેદ કહ્યા છે અનંતાસન, સિદ્ધાસન, યોગાસન, પદ્માસન, અને વિમલાસન. હઠયોગમાં અનેક આસનો કહ્યાં છે. શિવનાં ૮૪ આસનો કહેવાય છે. તેમાં ૩૨ મુખ્ય છે. યોગનાં આસનો તેની ક્રિયામાં વપરાય છે. આ આસનો સાથે પ્રતિમા વિધાનને સંબંધ બહુ અલ્પ છે. છતાં કેટલાકે શિલ્પની સાથે આસનોને સંમિશ્ર કરી ગોટાળો ઉભો કર્યો છે. પદ્માસનનો અર્થ કમળ પર બેઠેલા અને અસુક રીતે પલાડી વાળેલ. પદ્માસન, સુખાસન આવાં કોઈ આસનો પ્રતિમા વિધાનને યોગ્ય ગણી શકાય. જૈન પ્રતિમામાં સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુની પ્રતિમાને અસુક પ્રકારની બેઠકનાં આસન કહ્યાં છે.

બાકી સમપાદ, આભંગ, ત્રિભંગ, અતિભંગ, આલીઢય, પ્રત્યાલીઢ, પાદમુદ્રા અને શરીર મુદ્રાવાળી પ્રતિમાઓ કહી છે.

સિવાય જૈનોમાં કાર્યોત્સર્ગ (ઉભી ધ્યાનસ્થ) મુદ્રા અને શયનાસન, પર્યંકાસન મૂર્તિ વિખળુની હોય છે.

બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં આસનો વિશેષ કહ્યાં છે. આલિઢય, પ્રત્યાલિઢ, વજ્રપર્યંક, લલિતાસન, પર્યંકાસન, અર્ધપર્યંકાસન: આદિ કહ્યાં છે અને તેવી બુદ્ધ પ્રતિમાઓ જોવામાં આવે છે.

૩. વર્ણ

પ્રત્યેક પ્રતિમાનો પૃથક્ પૃથક્ વર્ણ (રંગ) શિલ્પ ગ્રંથોમાં કહ્યો છે. પણ તે મૂર્તિ શાસ્ત્રોપયોગી બહુ અદ્ય છે. પરંતુ ચિત્ર શાસ્ત્રોપયોગી છે. અમુક દેવનો તેમાં શુભ પ્રમાણે વર્ણ કહેલ છે. જો કે બધામાં તેમ નથી. ‘અભિલવિતાર્થ ચિન્તામણી’માં પ્રત્યેક પ્રતિમાના વર્ણ કહ્યા છે. જો કે મૂર્તિશાસ્ત્રમાં વર્ણ (રંગ) પ્રમાણે પ્રમુખ મૂર્તિ રચવાનું યજ્ઞમાનની શ્રદ્ધા પર આવલે છે. શ્યામ વર્ણની મૂર્તિ, પીત (સુવર્ણ) વર્ણની, શ્વેતવર્ણની આમ આવી ભતના પાષાણો મેળવીને તે વર્ણ (રંગ)ના પાષાણની મૂર્તિ કરાવી પ્રમુખ દેવ તરીકે પધરાવે છે. શ્રી કૃષ્ણનો શ્યામવર્ણ તેમજ જીન પાર્શ્વનાથજીનો શ્યામવર્ણ કહ્યો છે. અને તે વર્ણની મૂર્તિઓ કચેલી જોવામાં આવે છે.

૪. પરિકર

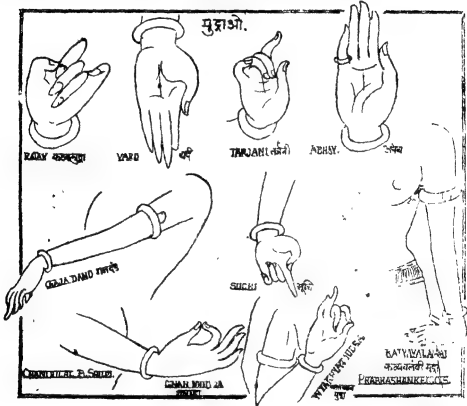
આ રીતે ભારતીય સ્થાપત્યમાં દેવ-મૂર્તિનાં આયુધ, વાહન, આભુષણો, મુદ્રાઓ અને વર્ણના વિશે શિલ્પગ્રંથોના આધારે ઉપર કહ્યું. આ સિવાય પ્રમુખ પૂજ્ય પ્રતિમાને તેના પર્ચાય સ્વરૂપોવાળું અગર અન્ય આકૃતિનું પરિકર કરવામાં આવે છે તેમાં જૈન પ્રતિમાને અષ્ટ પ્રાતિહાર્યવાળું પરિકર હોય છે. વિખળુને દશ અવતારવાળું તેમ સૂર્યને તેના અન્ય સ્વરૂપોવાળું પરિકર મૂળ પ્રતિમાને ફરતું આવરી લે તેવું કળામય કરવામાં આવે છે.

૫. પ્રતિમા મુદ્રા

હસ્તમુદ્રાઓના જુદા જુદા પ્રકારો આગમ ગ્રંથોમાં, યોગમાં, તાંત્રિકમાં, બ્રાહ્મણ ક્રિયામણ ગ્રંથોમાં અને ભારત નાટ્યમાં કહ્યા છે. કેટલાક વિદ્વાનો મુદ્રાના ત્રણ વર્ગ પાડે છે: વૈદિક, તાંત્રિક, લૌકિક, તેમાં કલાની ૬૪ મુદ્રાઓ આપે છે. અને તંત્રમાં ૧૦૮ મુદ્રાઓના પ્રકાર કહે છે. મહારાજા લોજદેવ ‘સમરાંગણસૂત્રધાર’ ગ્રંથના ત્રણ અધ્યાયોમાં મુદ્રા વિશે સવિસ્તર કહે છે. હસ્તમુદ્રાઓ ૬૪, પાદમુદ્રાઓ ૬ અને

શરીરમુદ્રાઓ ૯ કહી છે. વળી તેના વર્ગ પાકીને આગળ કહે છે કે એક હસ્તની મુદ્રાઓ ૨૪; બે હસ્તથી થતી મુદ્રાઓ તેર અને નૃત્ય હસ્તમુદ્રાઓ ૨૧ છે. જેના પ્રત્યેકના નામ પણ આપ્યાં છે.

હસ્તપાદ મુખાદિની સ્થિતિ, ગતિ અને આકૃતિ વડે ભાવ અભિવ્યક્ત થાય છે. શિવની યોગમૂર્તિઓ સિવાયની અન્ય પ્રાક્ષણ પ્રતિમા લક્ષણમાં મુદ્રાઓ બહુ અદ્ય છે. બૌદ્ધ પ્રતિમામાં મુદ્રાઓનો વિપુલ પ્રયોગ થયો છે.

હાથ અને આંગળાઓની સ્થિતિ દર્શાવવાની શૈલી ઉત્તર ભારતની મૂર્તિઓમાં દક્ષિણ ભારતની મૂર્તિઓથી ભુદ્ધી પડે છે. હાથના આંગળાના ચલનમાં હિન્દી શિલ્પીઓએ ખેડાયેલી અંગ્રાલ ભાષા ઉભી કરી છે. તેઓએ આંતરવૃત્તિને બાહ્યદર્શનનું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

‘વિષ્ણુ ધર્મોત્તર’ કહે છે કે-ચિત્રકળાનો આધાર નૃત્યકળા છે. નૃત્યકળાનો પ્રાણ ભાવાભિવ્યક્ત મુદ્રાઓથી પ્રદર્શિત થાય છે. વરદમુદ્રા, અભયમુદ્રા, જ્ઞાનમુદ્રા, તર્જનીમુદ્રા, સિદ્ધહસ્તમુદ્રા, વિસ્મયમુદ્રા, સ્મૃતિમુદ્રા. કલ્પવલ્લભિત હસ્તમુદ્રા, દંડ, હસ્ત-ગજહસ્તમુદ્રા, પતાકા-ત્રિપતાકા આદિ એક હાથથી થતી મુદ્રા અને બે;

હાથથી થતી મુદ્રાઓ એમ અનેક કહી છે. તે સર્વ મૂર્તિશાસ્ત્રના પ્રયોગમાં આવે તેમ નથી. તેમાં પણ ઉત્તર ભારતના મૂર્તિશાસ્ત્રોમાં ફક્ત ત્રણ જ મુદ્રાઓનો પ્રયોગ થાય છે:—વરહમુદ્રા, અભયમુદ્રા. તર્જનીમુદ્રા, તેમાંની તર્જનીમુદ્રા સૂર્યના પ્રતિહાર ધારણ કરે છે. દ્રવિડ શિલ્પીમાં આ ત્રણ મુદ્રાઓ ઉપરાંત કટક, કઠ્યવલંબિ, સૂચિ, વ્યાખ્યાન, જ્ઞાન અને ગજદંડ હસ્તમુદ્રાઓનો પ્રયોગ થાય છે.

પાદમુદ્રાઓમાં:—સમપાદ, આભંગ, ત્રિભંગ અને અતિભંગના નામથી મુદ્રાઓ વ્યક્ત થાય છે. જૈન પ્રતિમા અને બ્રહ્માદિદેવો પ્રથમ કક્ષાનાં (સમપાદ), જુના સિક્કાઓમાં જરા ઢળતી—આભંગ હોય છે. ત્રિભંગ ચેષ્ટા વિશેષે કરી દેવીઓની મૂર્તિઓમાં ત્રણ વાંક વાળીને દર્શાવે છે. અતિભંગા મુદ્રા નટરાજશૈવ અને શાકત ઉચ્ચ મૂર્તિઓ અને ઔધાના વજ્રયાનની ક્રોધયુક્ત દેવી દેવતાની મૂર્તિઓમાં દર્શાવે છે. કાલીય મર્દન જેવી મૂર્તિમાં તે ખૂબ જોરદાર છે.

શરીરમુદ્રા:—આ મુદ્રાઓ પાષાણ મૂર્તિઓ કરતાં ચિત્ર વિધાને વિશેષ યોગ્ય છે. ‘વિષ્ણુ ધર્મોત્તર’માં તેના મુખ્ય નવ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

પ્રતિમાશાસ્ત્ર કરતાં ચિત્રકળાને આ શરીરમુદ્રાના વિભાગ બંધ બેસી શકે તેમ છે. પ્રકાશની ક્ષય વૃદ્ધિ અને વર્ણ (રંગ)ના વિનિયોગની વિભિન્ન ચેષ્ટાથી ચિત્રકાર ઉપરોક્ત ભાવો તાદ્રસ્ય પ્રદર્શિત કરી શકે છે.

નૃત્યમાં શિવનું તાંડવ પ્રાધાન્ય લક્ષણ છે નાટ્ય અને સંગીત એક બીજાનાં પુરક છે. તાંડવનૃત્ય સામાન્ય નૃત્ય નથી. પણ તે શિવનું પ્રલયકર નૃત્ય છે દ્રવિડ પ્રદેશોના સ્થાપત્યોમાં શિવતાંડવ એ પ્રમુખ પ્રતિમા હોય છે. ચિદંબરના નટ-રાજ મંદિરમાં ૧૦૮ પ્રકારનાં નૃત્ય સ્થાપત્ય ચિત્રણ દર્શાવેલ છે. ઉત્તર ભારતમાં નટરાજ મૂર્તિનો અભાવ છે. ત્યાં લિંગપૂજા વિશેષ છે.

કટિસમ નૃત્ય દ્રવિડ પ્રદેશોમાં છે. લલિત નૃત્ય ઇલોરામાં છે. લલાટતિલકમ્ કાંબિવરમમાં છે. ચતુરમ્ તાંજોરમાં છે. શિવનૃત્યમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ રક્ષા અને અંતે સંહાર એ સર્વનું મિશ્ર સ્વરૂપ સમાયલું છે.

૬. નૃત્ય

ચિત્ર, વાદ્ય, તાલ, ગીત, ભાષા અને સમ સ્વરાદિભેદ તથા તાંડવાદિ નૃત્યની શિલ્પમાં કળા તરીકે ગણના કરી છે. આથી તે વિષયની ચર્ચા ‘અપરાજિત સૂત્ર-સંતાન’ જેવા મોટા અંથમાં કરી છે.

નૃત્યનું આદિ સ્વરૂપ શિવના તાંડવ નૃત્યને કહ્યું છે. ‘આથી નૃત્ય કળાના પિતા શિવ છે. નૃત્ય—નાટ્ય શાસ્ત્રપર ભરતે એક સમૃદ્ધ અંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં લખેલ છે.

વાદ્ય તાલ અને ગીત સાથેનું નૃત્ય કહ્યું છે. વર્તમાન કાળમાં મૂક નૃત્યના પ્રયોગો કરે છે પરંતુ તેમાં રસ ઉત્પન્ન થતો નથી.

શાસ્ત્રકારોએ નૃત્યના અંગભંગથી થતા ભેદો કહ્યા છે. પદ્માવથી, કટીથી, વક્ષથી, ઝીવાથી, બાહુથી, કરતલથી, સુખથી, નાસિકાથી અને દ્રષ્ટિથી થતા ભાવ અને ભ્રમર રેખાથી થતા ભાવો-આ રીતે અંગભંગથી થતા નૃત્યકળાના વિધિવિધ ભાવો કહ્યા છે.

અક્ષમક્ષે મુખે કુર્યાદ્રસ્તૌ દ્રષ્ટિ ચ નર્તને ।

હસ્તકાઘં મવેલ્લોકે કર્મણોઽભિનયેઽસ્થિલમ્ ॥ ૧ ॥

નૃત્ય કાળે જે સુખ હાથ અને દ્રષ્ટિનું હલન ચલન-શરીર ભંગ થાય છે એ જ સમયે અભિનયનું કર્મ છે.

યતોહસ્તસ્તતો દ્રષ્ટિયતો દ્રષ્ટિસ્તતો મનઃ ।

યતો મનસ્તતો ભાવો યતો ભાવસ્તતો રમઃ ॥ ૨ ॥

જેમ હાથ જે વિષયનું સૂચન કરે છે તેજ વિષયનું દ્રષ્ટિ સૂચન કરે છે. જેમ દ્રષ્ટિ કરે તેવું તેનું મન અને જેવું મન તેવો ભાવ અને જેવો ભાવ તેવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

આસ્થેનાઽઽલમ્બયેદ્ ગીત હસ્તેનાર્થ પ્રકલ્પયેત્ ।

ચક્ષુઃખ્યાં ચ મવેદ્ ભાવઃ પાદાખ્યાં તાલનિર્ણયઃ ॥ ૩ ॥

સુખવડે કરીને ગીતના આલાપનો નિર્ણય થાય છે. હાથથી અર્થ (ભાવ)ની કદપના થાય છે. દ્રષ્ટિથી ભાવની કદપના થાય છે અને પગથી તાલનો નિર્ણય થાય છે.

૭. પોદશાભરણ

‘અપરાજિત સૂત્ર સંતાન’ અધ્યાય ૨૨૬ માં પોદશાભરણ આપેલાં છે. તે દેવો તથા ચક્રવર્તી રાજા આદિને માટે કહ્યાં છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં આભરણ વિશે બહુ સવિસ્તર નોંધ આપેલી છે. દ્રવિડ ગ્રંથોની એ વિશેષતા છે.

અપરાજિતમાં આપેલાં આભરણોમાં હાર, પદક, શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભ (માળા), પગાભરણ, મુકુટ, (ત્રણ પ્રકારના શેખર, કિરીટ, આમલસાર), કંક, બાહુબલ, (બાહુબંધ), કુંડલ, નવચક્ર કંકણ, રામચંદ્ર ખડગ, અંશુલિકા (યુગ્મમાંશુલિક અંશુલિક અર્ધોગ્નિકા), ટીકા ત્રિપુરૂષ, વજ્રધારા, કુંડલ અને પાદમુદ્રિકા એ રીતે સોળ આભુષણો કહ્યાં છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં પણ સોળ પ્રકારના આભરણો કહ્યાં છે.

મહેાવરની નાંધામાં વિષ્ણુ અને ભદ્રાની-કુમાર સ્થાપત્ય

મહેાદરની ભૂષા કે જાતેજાતો કરતા પવિત્રવાળા ઉદ્ધતેજ

૧. સુકુટ :—સુખ્ય ત્રણ પ્રકારના. ૧ કીરિટ સુકુટ, ૨ કરંડસુકુટ, અને ૩ જટા-સુકુટ. જટાસુકુટના જુદા જુદા પ્રકાર-કુંતલ; કેશબંધ; શિરોઆણ, ધન્નિદલા વાળના જુદા જુદા પ્રકારના સુકુટો કહ્યા છે. વિષ્ણુને કીરિટ સુકુટ; શક્તિ અને ચક્રવર્તિને કરંડસુકુટ અને શિવ અને બ્રહ્માને જટાસુકુટ.

૨. કુંડલ :—કાનનાં આભુષણો-પત્રકુંડલ, રત્નકુંડલ; મકરકુંડલ; શંખપત્રકુંડલ, સર્પકુંડલ વગેરે.

૩-૫. ઐવેય :—ગળાનાં આભુષણો (૩) ગળાને લગતી ઉપગ્રીવા (કંઠા) (૪) પ્રહીક્ષાસૂત્ર, ગળાનુ વચ્ચે આભુષણ, (૫) ક્ષીણમાલા, અક્ષમાલા, ઉદર બંધ સુધી લંબાય તેને ત્રણ કે પાંચ શેરો હોય છે. આ શેરોને અમુક અમુક અંતરે જોડતા બંધને પદક કહે છે.

૬. કેયૂર :—ખાગુબંધ

૭. ઉદરબંધ :—પેડુથી ઉંચું, છાતી નીચે, પેટને આવરી લેતું આભુષણ. તે પર સ્તનસૂત્ર.

૮. ચન્નવીર (છત્રવીર) :—ચન્નોપવીતની જેમ, પણ ખસે ખસા પરથી ઉતરતું હોય છે.

૯. સ્કંધમાલા :—ખભા પર લટકતી માળા.

૧૦. કટકવલય :—હાથનાં આભુષણો-કાંડાના આભરણને વલય કહે છે, તે એકથી પણ વિશેષ દેવીની પ્રતિમાને હોય છે.

૧૧. અંગુલી મુદ્રા :—ત્રીંટીઓ, અંગુલીયો.

૧૨. ચન્નોપવીત :—હાથા ખભાથી જમણી ખાગુ લટકતું સૂત્ર.

૧૩. કટિસૂત્ર :—કેડના ત્રણ બંધવાળું આભુષણ. મધ્યમાં સિંહ કે મકર કે ત્રાસમુખ પણ લટકે છે.

૧૪. ઉરસૂત્ર (ઉરદામ) :—કટિસૂત્રથી સાથળ સુધી લટકતી ચોતીની માળા. (શેરોને સુક્રતદામા કહે છે.)

૧૫. પાદબલક :—પગથી ઘુંટી નીચે ફણાને આવરી લેતું આભુષણ. ઘુવરીઓ-વાળાને નૂપુર કહે છે.

૧૬. કટકવલય :—ભૂજંગવલય, પગના કાંડાના ભાગનું ગોળ આભુષણ. તેમાં શિવ મૂર્તિને ભૂજંગવલય-એટલે સર્પની આકૃતિનું કરવામાં આવે છે.

“ઉત્તર કામિકાગમ”ના ૪૮ મા અધ્યાયમાં સુકુટ વિશે સવિસ્તર નોંધ છે. તેમજ “માનસાર” તથા “સિદ્ધરત્ન”માં પણ ઠીક ઠીક વર્ણન છે.

મૂર્તિને છાતીએ શ્રીવત્સ ચિન્હ કરવું. તેને વૈજ્યંતી પણ કહે છે. મુખ્ય પ્રતિમાના મુખને દ્વરતું ભામંડળ-તેજપૂંજની આકૃતિ કરવામાં આવે છે.

વિષ્ણુની પ્રતિમાને છાતીના શ્રીવત્સ ચિન્હને ભૃગુલાંચળ કહે છે.

દ્રવિડ અથોમાં મૂર્તિના વસ્ત્ર વિશે કહે છે.

वस्त्रं कौशेय कार्पास चीर चर्मादिकं पुनः ।

तत्तद् योग्यं प्रकर्तव्य युक्ता सर्वत्र बुद्धिमान् ॥ ૧ ॥

કપાસ કે રેશમ કે ઝાડની છાલનાં કે ચર્મ વગેરેનાં વસ્ત્રો બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ યુક્તિથી ધારણ કરાવવાં.

વરાહ મિહિર કહે છે કે—**वैशानुरूपभूषण वैशालंकार मूर्तिभिः कार्या ॥**

મૂર્તિને દેશના અનુરૂપ વસ્ત્રાભૂષણ અને આભુષણો પહેરાવવાં. શુકાચાર્ય પણ તેમજ કહે છે. શિવમૂર્તિને કાળીયારતું હાથીતું મૃગતું કે સિંહનું ચર્મ ધારણ કરાવવાનું વર્ણન શિલ્પના અથોમાં આપેલ છે.

આભુષણોને લગતું સાહિત્ય દ્રવિડ અથોમાં ઘણી કાળજીપૂર્વક સચવાયું છે. દ્રવિડ તાંજોરના બૃહદ્દેશ્વરના શિવમંદિરમાં અનેક અલંકારોનું વર્ણન શિલ્પ પર ક્રોતરેલું છે. તેમાં મોતી તથા રત્નોની સંખ્યા અને ગુણનું પણ વર્ણન આપેલ છે.

ઉત્તર ભારતના શિલ્પઅથોમાં અને દ્રવિડ શિલ્પઅથોમાં પ્રત્યેક આભુષણોમાં રત્નાદિ જડવાનું અને તેનું માન પ્રમાણ કહેલ છે. જો કે સર્વ પ્રતિમાઓ પર સોળે આભરણો આવશ્યક ગણ્યાં નથી. ઓછાંવનાં પણ જોવામાં આવે છે. આભરણોમાં કોઈ સાંપ્રદાયિક ભેદ નથી. જોત તીર્થંકર વિતરાગ કહેવાય છે. તેથી તેને આભરણ હોતાં નથી. પરંતુ તેમના યક્ષ યક્ષિણી, પ્રતિહારાદિ દેવ દેવીઓને આભરણો હોય છે. ભારતની કળાને જો જો પૂર્વના પ્રદેશોમાં પ્રચાર થયો ત્યાં જાવા, કંબોડિયા, લંકા આદિ દેશોની પ્રતિમાઓ પર આજ પ્રકારનાં આભુષણો જોવામાં આવે છે.

દ્રવિડ અથોમાં સોનાના વેલ પાન કોરેલા આભરણને “પત્રકદપ” તથા કૂલો અને વેલ કોરેલા સુવર્ણના આભરણને “ચિત્રકદપ” કહે છે. રત્ન જડેલા આભરણને “રત્નકદપ” કહે છે. ચોથો પ્રકાર ‘મિશ્રકદપ’ તે ઉપરના ત્રણ પ્રકારનું મિશ્ર સ્વરૂપ છે. સુકુટ આદિ કેટલાક આભરણો અમુક દેવને માટે

વિશેષ કહ્યાં છે દેવો ઉપરાંત ચક્રવર્તિ રાજાઓના અધિકાર પ્રમાણે આભરણો ધારણ કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે.

“અપરાજિત”માં કયા દેશમાં કયા પ્રકારનાં આભુષણોની વિશેષતા છે તે પણ આપેલું છે. તામિલ ભાષામાં કુરુળને “વાળી” અગર “તોડુ” કહે છે. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં “ઠાળીયાં” કહે છે. સ્કંધમાલાને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બગલ સુધી લટકતી કહી છે, ગુપ્ત સમયની પલ્લવ પ્રતિમાઓમાં સ્કંધમાલા જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ ઇલોરા, અહિલોલ આદિના ચાલુક્ય રાજ્યકાળ અને ચૌહ રાજ્યકાળની મૂર્તિઓ પર સ્કંધમાલા જોવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ પર કટિસૂત્રથી સાથળ સુધી લટકતી ફરતી માળા (ઉરુદામ કે મુક્ત-તામ) જોવામાં આવતી નથી. ચૌહ રાજ્યકાળની અને તે પછીની મૂર્તિઓ પર તે હોય છે. બદામી શિલ્પમાં બે બાળ સાથળે અકેક સેર અને પેડુ પર મધ્યમાં લટકતો તોરણ હોય છે.

“અપરાજિત સૂત્રસંતાન” ગ્રંથમાં ષટ્ત્રિંશાયુધ નામે (૨૩૫)મો અધ્યાય છે. તેમાં યુદ્ધક્ષેત્ર પર અસ્ત્રશસ્ત્રના પ્રહારથી બચવા માટે ચોદાએ વજ્રદેહના જેવાં કવચ લોહનાં પતરાનાં બનાવવાનું વિધાન આપ્યું છે. વળી આ કવચ પોતાના બિંબ (દેહ)માં પ્રવેશ કરતું ગોળાકાર કરવા કહ્યું છે. એક પાંચ, એક બે એ સંખ્યાના કંમથી બમણા વસ્ત્રથી બનાવી સૂત્ર રાખવાની જગ્યાએ કટિસૂત્ર રચવું. તે કોણીને કાપનાર અસ્રોથી રક્ષણ કરે છે. આ કવચ મસ્તકના ભાગમાં મુકુટના આકારનું સર્વ સ્થળેથી અચલ (મુક્ત બસે નહિ તેવું) બનાવવું. જંધાના બંગ ભાગની લંબાઈ ચોવીશ આંગળ અને સોળ આંગળ કહી છે. ગરૂઠની પાંખ જેવું આ કવચ રાજપુત્રોએ ધારણ કરવું. આમ કવચનું વર્ણન પહેલા ૮ શ્લોકમાં આપ્યું છે પછી આગળ કહે છે:—

આયુધાનામતો વસ્યે નામ સંખ્યાવલિ ક્રમાત્ ।

ત્રિશૂલચ્છુરિકાસ્થદ્ગલ્ફેટાઃ સ્વદ્વાંગકં ધનુઃ ॥ ૧ ॥

બાળપાશાંકુશા ઘંટા રિષ્ટિદર્પણ દંડકાઃ ।

શંખચક્રં ગદાવજ્રશક્તિમુદ્ગરમૃશુઢયઃ ॥ ૧૦ ॥

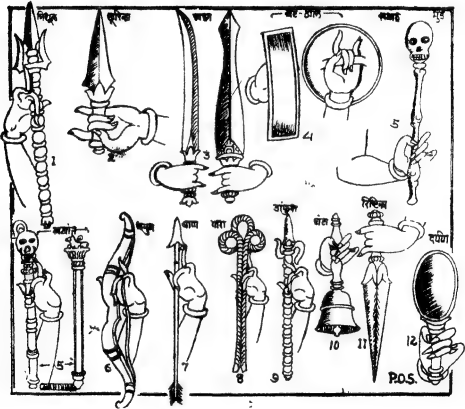
મુશલઃ પરશુશ્ચૈવ કર્ત્તિકા ચ કપાલકમ્ ।

શિરઃ સર્પ ચ શૃંગં ચ હલઃ કુન્તસ્તયૈવ ચ ॥ ૧૧ ॥

પુસ્તકાક્ષકમંડલુઘૃવયઃ પશ્પપત્રકે ।

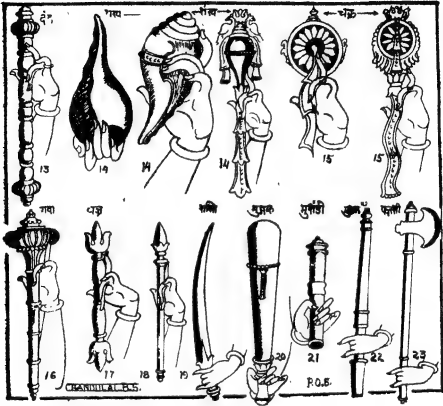
યોગમુદ્રા તથા વૈવ ષટ્ત્રિંશચ્છત્રકાણિ ચ ॥ ૧૨ ॥

હવે હું આયુધોનાં નામ ક્રમથી કહું છું. (૧) ત્રિશુલ (૨) છુરિકા (૩) ખડગ (૪) ખેટ (૫) ખટ્વાંક (૬) ધનુષ (૭) બાણ (૮) પાશ (૯) અંકુશ (૧૦) ઘંટા (૧૧) ત્રિષ્ટિ (૧૨) દર્પણ (૧૩) દંડ (૧૪) શંખ (૧૫) ચક્ર (૧૬) ગદા (૧૭) વજ્ર (૧૮) શક્તિ (૧૯) મુદ્ગર (૨૦) ભૂશાંડી (૨૧) મુશળ (૨૨) પરશુ (૨૩) કર્તિકા (૨૪) કપાળ (અખર) (૨૫) શિર (મસ્તક) (૨૬) સપ (૨૭) શૃંગ (શીંગડું) (૨૮) હળ (૨૯) કુંત (ભાલું) (૩૦) પુસ્તક (૩૧) માળા (૩૨) કમંડળ (૩૩) શુચિ (સરવો) (૩૪) પદ્મ (કમળ) (૩૫) પત્ર અગર પાત્ર (૩૬) યોગમુદ્રા (વરહ, અલય અને તર્જની) એ રીતે છત્રીસ પ્રકારનાં આયુધો કહ્યાં છે.

પોદશાસ્ત્ર્યં પદં કૃત્વા પદેન નામિવૃત્તકમ્ ।
 તદૂર્ધ્વે ચોમયપક્ષો ભીષણાગ્રો પ્રકીર્તિતો ॥ ૧૩ ॥
 પદ્માસ્ત્રાંશશક્તિર્પિંડ વલણં કંટકાવૃત્તમ્ ।
 ઉભયોઃ કટકોપેતો મધ્યે શ્વસ્ત્યંશ ઉખતઃ ॥ ૧૪ ॥
 દશભાગૈર્મંત્રેદ્દૃષ્ટ્વં પૃથુત્વં ચૈકમાગિકમ્ । ઇતિ ત્રિશૂલઃ

કુલ ૧૬ ભાગનું લાંબું અને એક ભાગનું જોળ નાભિ .ત, તે ઉપર બે બાજુ
• તીક્ષ્ણ પાંખડાં કરવાં. વચલી પટ્ટી અસુ શક્તિની બેટલી બડી. ત્રણ અંશવાળી
(કંટકાવૃત્ત) ધારથી યુક્ત, બે બાજુનાં તીક્ષ્ણ પાંખડાંની વચ્ચે બાંધુ એવું
શક્તયંશ કરવું. આ ત્રિશૂળનો દંડ ૧૦ ભાગ લાંબો અને ૧ ભાગની બહાઈનો કરવો.

હુરિકાલક્ષણં વક્ષ્યે યદુક્તં પરમેશ્વરૈઃ ।

કૌમારી ચૈવ લક્ષ્મીશ્ચ શંખિની તુન્દકા તથા ॥ ૧૫ ॥

પાપિની શુભ્રમા લા(લ)ક્ષા ષડંગુલાદિકોદ્ભવા ।

દ્વાદશાન્તિમાંગુલાન્યંગુલમાનં પ્રસસ્યતે ॥ ૧૬ ॥

આદિહીના મતિન્ન્રંશં મધ્યહીના ધનસયમ્ ।

દન્યાદ્ વંશં વંશહીના શૂલાગ્રે મૃત્યુસંભવઃ ॥ ૧૭ ॥

ચતુર્ગુલા મહેન્મુષ્ટિરૂધ્વે દ્વયંગુલ તાહિતા

મુષ્ટિકાથો યવાકારો જડનાથે ચ કીલકમ્ ઇતિ હુરિકા

શિવે કહેલાં છુરિકાનાં લક્ષણ કહું છું. (૧) કૌમારી (૨) લક્ષ્મી (૩) શંખિની (૪) તુલક (૫) પાપિણી (૬) શુભગા અને (૭) લાક્ષા. એમ સાત નામોવાળી, છુરિકાની લ'ખાઈનું પ્રમાણ અનુક્રમે છ આંગળથી ૧૨ આંગળનું છે. મૂળમાં પ્રમાણથી પાતળી હોય તો મતિભ્રમનો દોષ થાય. વચ્ચેમાં હીન હોય તો લક્ષ્મીનો નાશ કરે, બે અંશ હીન હોય તો વંશનો નાશ કરાવે. શુભગા અથ્રભાગે હીન હોય તો મૃત્યુ કરાવે. તે છુરિકાની મૂઠ આર આંગળની, ઉપર બે આંગળની પહોળી (તાડિતા) અને મૂઠની નીચે જવના આકારની જડ (કીલક) ખીલી જડાવવી.

શસ્ત્રં શતાર્થાંગુલં સ્યાન્મધ્યમં તુ દ્વિહીનતઃ ।
તદ્દિહીનં કનિષ્ઠં સ્યાત્ ત્રિવિધઃ સ્વદ્ગ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥
.... ..દ્ભવામૂર્ધ્વે, તાનિકોભયપક્ષતઃ ।
પાલિકોર્ધ્વે યવં કુર્યાત્ તાડકાઘસ્તુ ગ્રાહકમ્ ॥ ૨૦ ॥
જડિદ્વયં (?) ગ્રાહકે ચ જનકઃ સ્વદ્ગ ઉચ્યતે । ઇતિ સ્વદ્ગઃ ।

ખડ્ગ પચાસ આંગળ લાંબું, જ્યેષ્ઠ માનનું, બે આંગળ હીન (૪૮ આંગળનું) મધ્ય માનનું અને તેનાથી બે આંગળ હીન (૪૬ આંગળનું) હોય તે કનિષ્ઠ માનનું ખડ્ગ બાણવું. એમ ત્રણ પ્રકારનાં ખડ્ગનાં માન કહ્યાં છે.....તે ઉપર બે બાણુ...ખડ્ગનો ઉપરનો ભાગ યવના જેટલો તીક્ષ્ણ કરવો અને નીચેના ભાગમાં પકડવાનો હાથો કરવો. પકડાવાના ભાગમાં બે જડ કરવી તેને 'જવક' ખડ્ગ કહે છે.

સ્વદ્ગમાનોદ્ભવો વ્યાસો દ્વયંગુલાભ્યાં તથાધિકઃ ॥ ૨૧ ॥
તદ્વદ્યે પુનસ્ત્વેવં જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠકમ્ ।
ઉભયપક્ષે ચાન્તરં તુ ચતુર્દશાંગુલૈર્ભવેત્ ॥ ૨૨ ॥
હસ્તાધારદ્વયં કુર્યાદ્ વૃત્તાકારં તુ ચારુણમ્ । ઇતિ સ્વેટકમ્

ખેટક-ઢાલ : ખડ્ગના જેટલી ૫૦ અંશુલ માન પ્રમાણની અને પહોળાઈમાં બે આંગળ વધુ એવી ખેટક-ઢાલ રચવી. તેમાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણનાં તેનાં ત્રણ માન જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કહ્યાં છે. તેની બે બાણુનું અંતર ૧૪ આંગળનું રાખવું. આ ઢાલને પકડવાનો હસ્તાધાર બે ગોળ વારુણ મંડળ જેવો કરવો.

પ્રવેત વસ પ્રવેત માળાથી વિભૂષિત ખડ્ગવાંગને પકડવાનો હંડ સુવર્ણ વિભૂષિત કરવો. ૨૩-૨૪ ઇતિ ખડ્ગવાંગ.

દ્વિમુષ્ટ્યન્ધ્યંગુલં મધ્યં મધ્યોર્ધ્વં ચ દ્વિહસ્તતઃ ।

નિમ્નં ચોમયતઃ કુર્યાદ્ ગુણાધારે તુ કર્ણિકે ॥ ૨૫ ॥

....ગુલં મધ્યદેશે ચવમોનૈર્ગુર્જૈર્મતમ્ (?) ।

સપ્તાષ્ટનવમુષ્ટિશ્ચ વાળઃ પુષ્પ અદ્ગણૈઃ (?) યુતઃ ॥ ૨૬ ॥

કુંભકે કુંભયેદ્ વાળં પૂરકેણ તુ પૂરકેત્ ।

રેચકે રેચયેદ્ વાળં ત્રિવિધં શરલઘ્નમ્ ॥ ૨૭ ॥ ઇતિ ધનુર્વાળઃ ॥

ધનુષ્ય બે મૂઠી, બે આંગળ મધ્યમાં અને નીચેથી ઉપરની લંબાઈ ૨ હાથની બાજુથી. નીચે બે બાજુ ગુણાધાર-એટલે દોરી રાખવાની બે કર્ણિકા (પાંખડી) કરવી. ૭, ૮ અને ૯ મુષ્ટિ પ્રમાણના ‘ પુષ્પક ’ એવા બાજુની લંબાઈ બાજુથી. કુંભક ધનુષ્યને કુંભક બાજુ, પૂરકને પૂરક અને રેચકને રેચક એમ ત્રણ પ્રકારના શર-બાજુનાં લક્ષણ બાજુવાં.

મકરદ્વિત્રિકં વાપિ પાશે ગ્રંથિસમાકુલમ્ (?)

અંકુશં ચાંકુશાકારં તાલમાનસમાઘૃતમ્ ॥ ૨૮ ॥ ઇતિ પાશાંકુશૌ ॥

મકરનાં ચિહ્ન (મગરનું મુખ) એમાં હોય તે બે કે ત્રણ ગાંઠોવાળું પાશ બાજુવું. અંકુશ અંકુશના આકારનું બાર આંગળ પ્રમાણનું કરવું.

ઘંટા ઘંટાકૃતિઃ કુર્યાંચતુર્ધારા ચ રિષ્ટિકા ।

દર્પણં દર્શનાર્થં ચ દંડઃ સ્યાત્ સ્વદ્ગમાનતઃ ॥ ૨૯ ॥

ઇતિ ઘંટારિષ્ટિદર્પણદંડમ્ ।

ઘંટા-ટોકરી ઘંટા જેવી આકૃતિની કરવી, તીક્ષ્ણ ચાર ધારવાળી રિષ્ટિકા રચવી. મુખદર્શન માટેનું દર્પણ ખડ્ગના દંડમાન બેટલું-પચાસ આંગળ પ્રમાણનું કરવું.

શંખશ્ચ દક્ષિણાવર્તશ્ચક્રં ચારયુતં તથા ।

ગદા ચ સ્વદ્ગમાના સ્યાત્ પૃથુતાલં અકંદાણે ત્રયમ્ (?) ॥ ૩૦ ॥

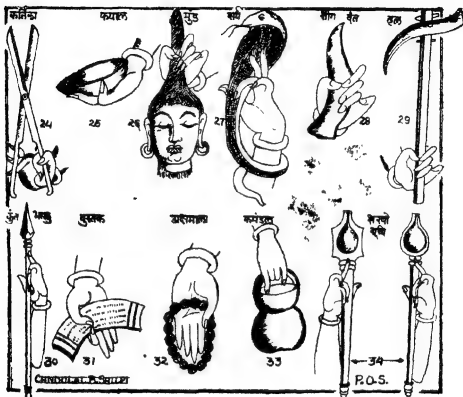
ઇતિ શંખચક્રગદા ॥

શંખ દક્ષિણાવર્ત રચવો, અને ચક્ર ચાર યુતનો બાજુવો. ગદાનું માન પ્રમાણ ખડ્ગ બેટલું-પચાસ આંગળની લંબાઈનું બાજુવું. તેનો ઉપરનો ગોળ ભાગ ૧૨ આંગળ લાંબો અને ત્રણ આંગળ પહોળો રાખવો.

વજ્રં શૂલદ્વયં દીર્ઘમેકવિંશતિશૂલતઃ ।

અર્ધેન્દુનિમધારાગ્રા શક્તિઃ સ્યાદ્ દ્વાદશાંગુલા ॥ इति वज्रशक्तिः

૨૧ આંગળ લાંબુ' વજ્ર, તેને નીચે ઉપર તીક્ષ્ણ શૂળ કરવાં. અર્ધઅંદ્ર બેવી અગ્રધારવાળી શક્તિ ૧૨ આંગળ પ્રમાણની બાજુવી.

હસ્તગ્રાહ્યશ્ચોર્ધ્વતથ મુદ્ગરઃ ષોડશાંગુલિઃ ।

મૃશુન્ડી યુગ્મદોરાસ્યા દ્વિહસ્તાન્તાગ્રચાલકા ॥ इति मुद्गरमृशुन्डी

હાથે પકડવાનો મુદ્ગર ઉપર બટો ૧૬ આંગળ પ્રમાણનો બાજુવો. અગ્ર બાગથી ફેરે તેવી બે મુખવાળી બે હાથ લાંબી મૃશુન્ડી બાજુવી.

વિંશત્યંશૂલં મુશલં ચતુરંશૂલત્તકમ્ ।

અર્ધચન્દ્રોપમઃ પર્યુઃ તદ્દંડઃ સ્વદ્ગમધ્યતઃ ॥ इति मुशल पर्युः

વીશ આંગળ લાંબુ' અને ચાર આંગળ જોળ પ્રમાણનું મુશળ બાજુવું. અર્ધઅંદ્રની આકૃતિવાળી ફરશી અને તેનો ઢંડ ખડ્ગના માન પ્રમાણનો બાજુવો.

કર્તિકા હુરિકામાના ચક્રે ચ ત્રિસમાકૃતિઃ ।

શિરોઽસ્થિકં કપાલં સ્યાચ્છિરશ્ચ રિપુશીર્ષકમ્ ॥

इति कर्तिका कपाल शीर्षकम्

કર્તિકા (કાતર) હુરિકાના માન પ્રમાણની કરવી. તેને પકડવાનાં બે ચક્રો ત્રણ સમાન આકૃતિનાં કરવાં. ખરપર અર્થાત્ મનુષ્ય મસ્તકની ખોપરીનું પાત્ર-કપાલ બાણવું. અને શત્રુનું મસ્તક શિર બાણવું.

સર્પો શ્રુજંગલ્લિખી શૃંગં સ્યાદૈ ગવાદિજમ્ ।

હલં હ્વાકૃતિઃ કુર્યાત્ કુન્તં વૈ પંચહસ્તકમ્ ॥ ૩૫ ॥

માથે ત્રણ ફેણવાળો સર્પ-ભુજંગ, અભિષેક માટે ગાય કે વૃષભનું શૃંગ અને ગણપતિને હંતુશળ તથા હળ તે તે આકૃતિનાં કરવાં. અને બાહુ પાંચ હાથના પ્રમાણનું બાણવું.

પુસ્તકં યુગ્મતાલં સ્યાદ્ જાપ્યા માલાક્ષત્રકમ્ ।

કમંડલુશ્ચ પાદોનઃ શ્રુગ્વૈ ષટ્ત્રિંશદંગુલા ॥ ૩૬ ॥

પુસ્તક બે તાલ (૨૪ આંગળ પ્રમાણનું) બપ જપવાની માળા અક્ષસૂત્ર અને કમડળ પોણા તાલ (૬ આંગળ) અને સુવ-હોમ કરવાને સરવો-શુચિ છત્રીશ આંગળ પ્રમાણનો બાણવો. (સરવો અને શુચિ તે બે હોમોપયોગી પાત્રો છે. તેમાં શુચિ વિશિષ્ટ હોમમાં લેવાય છે.)

પદ્મં ચ પદ્મસંકાશં પત્રં મુક્તં ચ લોલકમ્ ।

પદ્માસનાર્ધયુગ્મહસ્તા યોગમુદ્રા તથોચ્યતે ॥ ૩૭ ॥

इति पद्मपत्र-योगमुद्रा

પદ્મના જેવું કમળ અને કમળના જેવું લોલક પાત્ર અર્ધપદ્માસન અને બે હાથથી યોગમુદ્રા થાય છે. (મૂર્તિ શાસ્ત્રમાં એક હાથની ત્રણ મુદ્રા ૧૨૬, અભય અને તર્જની કહેવાય છે.)

इति षट्त्रिंशाधुष लक्षण-अपराजित सूत्रसंज्ञान २३५

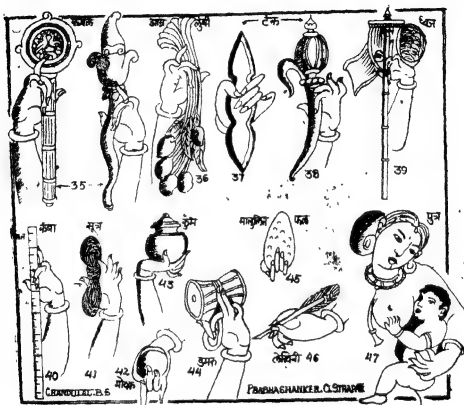
अथ किरीटः ॥ अत्रैकांगुलसम्मितेन परिवेष्टयोष्णीषपट्टेन के

कोटीरं मुकुटोज्ज्वलं विरचयेदङ्गांगुलैः सर्वतः ।

द्व्यष्ट्याभिर्धृतिसम्मितैर्दिनकरद्वन्द्वमैरङ्गुलै-

रुष्णीषोपरि मासमानमुकुटोपेतं किरीटं हरौ ॥

કિરીટ-મુકુટનાં લક્ષણ: એકેક આંગળ પ્રમાણના ઉપરાઉપર ફરતા વાંટેલ પટવાળો આઠ આંગળ ઉંચો એવો કોટીર નામનો ઉચ્ચવળ મુકુટ બાણવો. તેવી રીતે ૧૬ આંગળ અગર ૨૪ આંગળ ઉંચા પ્રકાશમાન મુકુટને કિરીટ-મુકુટ કહે છે. જે વિશેષ કરીને વિષ્ણુને ધારણ કરાવે છે.

કુર્યાત્ કિરીટં શિશ્વરૈરુપેતં ત્રિપંચસપ્તપ્રમિતૈર્યથાર્હમ્ ।

અઢોપમં વા કમલોપમં વા છત્રોપમં વા કમઢોપમં વા ॥ ૨ ॥

ત્રણ, પાંચ કે સાત આંટાવાળો ચોગ્ય લાગે તેવી રીતે શિખરની આકૃતિવાળો કમળ સમાન કે છત્ર સમાન કે કાચબાની આકૃતિ એવો મુકુટ પણ થઈ શકે છે.

અથ જટામુકુટ ॥ યુગ્મસંરૂપા જટા કાર્યા ઉભયોઃ પાર્શ્વયોઃ પૃથક્ ।

દ્વાત્રિન્શન્માત્રમારમ્ય અયૈકાંશુલહૃદિતઃ ॥ ૩ ॥

૧કપટ્ટયંશુલાન્તં તુ જટાદીર્ઘમુદાહૃતમ્ ।

અથોજટા દીર્ઘતમાસ્તસ્માદૂર્ધ્વોર્ધ્વાસ્તથા ॥ ૪ ॥

ક્રમાન્નૂના તુ કર્તવ્યા તદર્હેષુ સમાન્તરા ।

કનિષ્ઠાંગુલપરીણાહં જટાનાહમુદાહૃતમ્ ॥ ૫ ॥

૩૨ આંગળથી એ કેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં ૬૧ આંગળ ઉંચાઈ સુધીના જટામુકુટ થાય છે. જટાની ઉંચાઈ બેટ્રી સંખ્યાની કરવી, તે પછે જુદી કરવી. નીચે જટાનો ભાગ બાકી રાખવો. પછી ઉપરાઉપર કેમથી જટાની બાકી (ફીડલું) ઓછું ઓછું કરતા જવું. તેમ ઉપર સમાન અંતરવાળી જટા કરવી. જટાની બાકીનું સામાન્ય પ્રમાણ ટચલી આંગળી જેટલું બહુ રાખવું.

જટામુકુટતુંગં તુ, ચતુર્વિંશાંગુલં તુ વા ।

एकविंशंगुलं वाथ कुर्यादष्टादशांगुलम् ॥ ६ ॥

सप्तदशांगुलं वाथ षोडशांगुलमेव वा ।

केशान्तान्मुकुटान्तं તુ લલાટે પટ્ટસંયુતમ્ ॥ ૭ ॥

જટામુકુટની ઉંચાઈ ૨૪ આંગળની, ૨૧ આંગળની, ૧૮ આંગળની, ૧૭ આંગળની કે ૧૬ આંગળ સુધીની જટામુકુટની ઉંચાઈ રાખવી. માથાના વાળના અંતભાગથી મુકુટના નીચેના અંતભાગ સુધી લલાટે-કપાળે પટ્ટી કરવો.

मुखान्तव्याससदृशं मुकुटस्य विशालकम् ।

तुंगार्धं वा त्रिपादं वा यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥ ८ ॥

तत्सप्ताष्टनवशैकहीनमग्रविशालकम् ।

चतुष्पूरिमसंयुक्तं भान्वंશં पूरिमोदयम् ॥ ૯ ॥

શંભૌ જટાયાં કર્તવ્યા મૂર્ધ્નિ ગંગા પ્રમાણતઃ ।

મુકુટ, મુખના ઉપરના ભાગ જેટલો પહોળો કરવો. તેની ઉંચાઈ અર્ધ અથવા પૌણ્ય ભાગની શેભાયમાન દેખાય તેવી કરવી. મુખની વિશાળતાથી સાતમા, આઠમા કે નવમા ભાગે આંગળ હીન મુકુટ કરવો. ચાર ભાગથી ખારમા ભાગ સુધીથી ઉંચાઈનો મુકુટ કરવો. શિવના જટામુકુટમાં ઉપર મસ્તકના પ્રમાણમાં ગંગાજી કરવાં.

भान्वंगुलायता वाथ षोडशंशसमुच्छ्रया ॥ ૧૦ ॥

हृदयेऽञ्जलिसंयुक्ता मोक्तस्त्रीलक्षणां न्विता ।

किरीटमुकुटं चैव केशं वा तत्र कल्पयेत् ॥ ૧૧ ॥

અથ કરંડમુકુટ ॥ મૂલાદગ્રંક્રમાત્ સ્ત્રીણં કરણ્ડમુકુટસ્ય તુ ।

अग्रस्य मुकुलाकारं मुकुटस्य प्रकल्पयेत् ॥ ૧૨ ॥

ત્રિપંચસપ્તસંધૈસ્તુ કર્ણદૈશ્વિરાર્જિતમ્ ।

કર્ણદ્યુકુટં કાર્યમન્યત્ સર્વં યથાપુરમ્ ॥ ૧૩ ॥

બાર આંગળ પહોળી અને સોળ આંગળ ઉંચી, હૃદયે બે હાથ બેડતી અંજલી દેવી. એ લક્ષણવાળી કિરીટ સુકુટ પહેરેલી કે કેશયુક્ત કરવી.

સુકુટની નીચેથી મૂળ અથ્થ ભાગના કંમથી ચોછા ચોછા કરતાં સુકુટનો ઉપરો અથ્થ ભાગ સુકુલાકાર-ખીલેલા કંમળ જેવી કલ્પનાવાળો ત્રણ પાંચ કે સાત આંટાવાળો કરંડિયાથી સુશોભિત કરવો. કરંડિયાના આકારનો સુકુટ કરંડસુકુટ બાણવો. બાકી અન્ય સર્વ, આંગળ ઠહું તે પ્રમાણે બાણવું.

અથ કુંડલમ્ ॥ ત્રિચતુર્ણમાત્રં સ્યાત્ પત્રકુંડલવિસ્તૃતમ્ ।

યવં વૃત્તયનં પ્રોક્તં શ્વેતાત્મં વાત્ર ચાર્તવમ્ ॥ ૧૪ ॥

મકરં કુંડલં વાય સિંહકુંડલમેવ વા ।

ગજાદિકુંડલં વાય દ્વિચતુર્ણચમાત્રકમ્ ॥ ૧૫ ॥

કુર્યાદ્ યાસં ચ તુંગં ચ તત્તદાકારભેદતઃ ।

વૃત્તકુંડલવિસ્તારમષ્ટાદશયવં મથેન્ ॥ ૧૬ ॥

વેદાંગુલં તુ તત્તુંગં રંમાઞ્જમુકુલોપમમ્ ।

કુંડળ : ત્રણ, ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણનું પત્રકુંડળ પહોળું કરવું. એક યવ બહાં ગોળ સફેદ, સરળ, પત્રકુંડળ કરવાં. મકરાકૃતિના કે સિંહ આકૃતિના કે ગજ આકૃતિના બે ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણનાં કરવાં. કુંડળના આકારના ભેદથી વ્યાસ અને ઉંચાઈ રાખવી. ગોળ કુંડળ અઢાર યવ પ્રમાણનાં કરવાં. ચાર આંગળની ઉંચાઈનાં કંમળની જેવાં વિકસિત કુંડળ કરવાં.

અથ ગ્રૈવેયઃ ॥ દિકામૂત્રોપરિષ્ઠાત્તુ ઉપગ્રીવં તુ વંધયેત્ ॥ ૧૭ ॥

રુદ્રાક્ષં વાય રત્નં વા હેમવલ્લભમણિં તુ વા ।

નાનાચિત્રવિચિત્રં તુ ગ્રૈવેયં વા યયોચિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

હિક્કાસૂત્રની ઉપર ઉપરોવા તે કંઠને ચાંદતું આબૂપણ બાણવું. તે રુદ્રાક્ષ, રત્ન કે સુવર્ણ કે અભિનું નાના પ્રકારનું ચિત્રવિચિત્ર શોભાપ્રમાણ કરવું.

અથ વલયઃ ॥ કટકં ચલયોપેતં પ્રકોષ્ઠે તુ પ્રકલ્પયેત્ ।

કમિષ્ટાંકુલિપરીમાહં કલયં વર્તુલં તુ વા ॥ ૧૯ ॥

અથવા વલયસ્યૈવ ઘનં દ્વિત્રિયવં તુ વા ।
 ઘનદ્વિગુણવિસ્તારં નાના રત્નવિચિત્રિતમ્ ॥ ૨૦ ॥
 યુગલં યુગલં તત્તુ પ્રકોષ્ઠેષુ પ્રકલ્પયેત્ ।

કાંડાના વલયો ગોળ, બે ત્રણ યવ બાંધના અગર ટચલી આંગળીની બાંધના, અથવા વિસ્તારથી બમણા અનેક પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી શોભતા વલયો બેટે કરવા.

અથ કેયૂરઃ ॥ કેયૂરં કોર્પરાદ્ધ્વે વલયોક્તઘનાન્વિતમ્ ॥ ૨૧ ॥
 એકાકારં તુ કેયૂરં સાષ્ટપાદાબ્જસંયુતમ્ ।
 નાનારત્નસમાયુક્તં શૈવલાભમથાપિ વા ॥ ૨૨ ॥
 પત્રપૂરિતસંયુક્તં બાહુમધ્યે પ્રકલ્પયેત્ ।
 પત્રપૂરિતનાલં તુ કેયૂરસદૃશં ઘનમ્ ॥ ૨૩ ॥
 તત્પૂરિતાદધો નાલં બાહુમિત્યાદૃતં તુ વા ।
 ત્રિચતુષ્પંચમાત્રં વા પત્રપૂરિતવિસ્તૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥
 તદ્ વ્યાસાર્થં તુ તત્તુંગં પાદોનદ્વિગુણં તુ વા ।
 દ્વિગુણં વાપિ કર્તવ્યં તદ્ બાહુવલયં ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

કેાણીથી ઉપરના ભાગમાં બાંધવાળું વલય-આભુષ'ધ-કેયૂર એક આકારનું, અષ્ટપત્ર કમળયુક્ત, અનેક રત્નોથી શોભતું શેવાળના જેવી લીલી કાન્તિવાળું આભુષ'ધ કેયૂર કરવું. આહુના મધ્યમાં કાંડાના જેવું બાહુ, પત્રથી ભરેલ નાલ કરવું (૨૩) પત્રથી પૂરેલ નીચેનું નાલ આહુને વોંટાયેલું, ત્રણ, ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણથી પુરેલ વિસ્તારવાળું કરવું. તે પત્રના વ્યાસનું અર્ધ જેટલું અને પોણા બેથી બે ગણું આહુવલય કરવું.

અથ મુદ્રા ॥ મધ્યાંગુલં વિના શેષા અંગુલા મુદ્રિકાન્વિતાઃ ।
 મુદ્રિકા મૂલપર્વસ્થા વૃતા યવઘનાન્વિતાઃ ॥ ૨૬ ॥
 રત્નચિત્રવિચિત્રા વા તત્ત્વોગ્યં સમાચરેત્ ।
 મધ્યાંગુલાગ્રમમયે ચૂસુકોર્ધ્વસમં ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥
 તર્જન્યાદિકનિષ્ઠાન્તાસ્તુલ્યમૂલાસ્તુ ચક્રિતાઃ ।
 ઈષદ્ ચક્રિતમંગુલમૂર્ધ્વાગ્રિં તુ ચદ્ધિર્મુલમ્ ॥ ૨૮ ॥

વચલી આંગળી સિવાયની બધી આંગળીઓએ વોંટીએ ધારણ કરાવવી. આંગળીઓમાં વોંટીએ આંગળીના મૂળ પર્વના જેટલી ગોળ અને એક યવ બાંડી કરવી. તેમે ચોક્કસ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોવાળી કરવી. વચલી આંગળીને અગ્રભાગ

સ્તનની દીંટડી જેટલો ઉંચો કરવો. ટચલી અને તર્જનીના મૂળ સુધી વક્ર બનાવવી અને આ વાંક અંગૂઠાના મૂળ સુધી લઇ જવો.

અથ વરદામય મુદ્રા ॥ તથૈવ વરદં કૃત્વા મણિબંધકટૌ પુનઃ ।

મધ્યાંગુલાગ્રમાલમ્બ્ય મેદ્રાગ્રાન્તં બહિર્મુખમ્ ॥ ૨૯ ॥

તદેવ સિંહકર્ણાલ્યં તલમધ્યગતં યદિ ।

મધ્યાંગુલાગ્રં વક્રામં તદુપાન્તગતં તથા ॥ ૩૦ ॥

અનામિકાગ્રં શેષાઃ સ્યુઃ પૂર્વવન્ પરિકલ્પિતાઃ ।

અમયાકારમાલમ્બ્ય હસ્તમૂરૌ સમર્પિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

કમરે (કેડે) મણિબંધ આવે તેવી રીતે વરદમુદ્રા દર્શાવવી. મધ્યની આંગળીના અગ્રભાગને ટેકો દઈ અંગૂઠાનો છેડો બહાર પડતો હોય તો તે સિંહકર્ણ મુદ્રા બાણવી. મધ્ય આંગળીનો અગ્રભાગ વક્ર દેખાય અને તેનો ઉપાંત અનામિકાના અગ્રભાગ સુધી પહોંચે અને બાકીની આંગળીઓ પૂર્વવત્ હોય તો તે અમય મુદ્રા બાણવી. તે હાથ છાતીએ લગાડેલ હોય તેમ કરવો.

યદિ તત્કટકં પ્રોક્તં મણિવન્ધં તૂચ્ચાશ્રયતઃ ।

ષ્ઠકદ્વિચંગુલાદ્ વાશ્વે કર્તવ્યં બુદ્ધિમત્તમૈઃ ॥ ૩૨ ॥

દિક્કાસૂત્રસમં મધ્યમાગ્રમૂર્ધ્વાનનં કરમ્ ।

બહિર્મુખં કર્તરી સા શંખચક્રાદિસંયુતા ॥ ૩૩ ॥

ન્યારે કટક વલય-પહોંચી હાથને મણિબંધ છાતીએથી એક, બે કે ત્રણ આંગળ બહાર રાખે છે તેને કટક કહે છે. બુદ્ધિમાન શિષ્યો દિક્કાસૂત્રની બરાબર કાતર (કર્તરી) શંખ અને ચક્ર આદિ ધારણ કરતા કરવા.

વક્રૌ ત્વનામિકાંગુષ્ઠૌ તલમધ્યગતૌ પુનઃ ।

કિંચિદ્ વક્રા કનિષ્ઠા સા દ્રાવન્યાવપ્તૃજુક્રિયૌ ॥ ૩૪ ॥

તથા સૂચીતિ વિસ્થાતા કર્ણસૂત્રસમોષ્ણતા ।

તર્જન્યાગ્રં તદા તત્ર યોજયેદંકુસાદિકમ્ ॥ ૩૫ ॥

અંગુષ્ઠાનામિકામધ્યમાંગુલ્યસ્તલમધ્યગાઃ ।

કિંચિદ્ વક્રા કનિષ્ઠા સા તર્જન્યૃજુતરા મથેત્ ॥ ૩૬ ॥

શંખચક્રાદિ ધારણ કરતા અનામિકા અને અંગૂઠો વાંકા રાખી હથેલીના મધ્યમાં તે આયુધો રહે તેમ જરા વાંકી કનિષ્ઠિકા સ્પર્શ ક્રિયાવાળી કરવી.

કર્ણસૂત્રની પ્રમાણે ઉચી હોય તેવી તર્જની મુદ્રા ‘સૂચિ’ નામથી ઓળખાય છે. (માધ્યમિકા અને) તર્જનીના અગ્રભાગમાં અંકુશાદિ આયુધ પકડાવવાં. અંગૂઠો, અનામિકા મધ્યમાના તલમધ્યમાં કંઈક વાંકી કનિકા અને તર્જની સીધી કરવી.

અથ યજ્ઞોપવીત ॥ યજ્ઞોપવીતં સર્વેષાં યજ્ઞાષ્ટાંશયનાન્વિતમ્ ।

ઉપવીતં ત્રિસૂત્રાદ્યં મુરઃ સૂત્રસમન્વિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

एकमेव मुरःसूत्रमुपवीतयनान्वितम् ।

वामस्कंधोपरिष्ठात्तु नाभ्य(धो)द्वयंगुलान्ततः ॥ ૩૮ ॥

યજ્ઞોપવીતદીર્ઘં તુ નાભેર્દક્ષિણપાર્શ્વગમ્ ।

અપરે વંશમાશ્રિત્ય યજ્ઞસૂત્રં નિધાયેત્ ॥ ૩૯ ॥

યજ્ઞોપવીતના દરેક સૂત્ર યવના આઠમા ભાગ જેટલો બડા કરવા. વક્ષઃસ્થળના સૂત્ર ખરાખર ઉપવીતના ત્રણ સૂત્ર રાખવા. તે એક ઉરસૂત્ર ઉપવીત જેટલું બડું રાખવું. ડાબા ખંભાથી નાભિથી બે આંગળ નીચે સુધી યજ્ઞોપવીત સૂત્ર લાંબું નાભિની જમણી તરફ રાખવું. બીજાઓ પોતાના વંશનો આશ્રય બાણીને જોનાઇ ધારણ કરે છે.

અથોટ સૂત્રમ્ ॥ ડરઃસૂત્રં સમાલમ્બ્યં સ્તનાદષ્ટાંગુલાન્તરે ।

યજ્ઞોપવીતવત્ કાર્યં સ્કંધયોરુભયોરપિ ॥ ૪૦ ॥

ઉરસૂત્ર સ્તનથી આઠ આંગળ સુધી લંબાવવું અને યજ્ઞોપવીતની જેમ બંને ખંભે ધારણ કરાવવું.

અથ ચક્ષવીર ॥ પાર્શ્વયોશ્ચૈવ યોન્યુર્ધ્વે ચન્નવીરમિદં વિદુઃ ।

હિકાત્ પઢંગુલાપસ્તાત્ સ્તનયોર્મધ્યદેશતઃ ॥ ૪૧ ॥

અથ ગ્રૈવેયહારઃ ॥ ગ્રૈવેયહારમાख्याત વેદમાત્રવિતાનકમ્ ।

યવત્રયં ઘનં તસ્ય નાનામણિહિરખ્યમ્ ॥ ૪૨ ॥

બે પડબે ખભા પર યજ્ઞોપવીતની જેમ હોય તેો ચક્ષવીર બાણવું.

ગળાના હિક્કાસૂત્રથી છ આંગળ નીચે અને સ્તનના મધ્ય ભાગ સુધી ચાર વેંત લંબાઈ પ્રમાણુનો અને ત્રણ યવ બડો એવો અનેક મણિ જેટલો સુવણુનો ગ્રૈવેય હાર બાણવો.

અથાક્ષમાલા ॥ કંઠાદુદરવંશાન્તમક્ષમાલાં પ્રકલ્પેત્

इन्मालेति प्रसिद्धा सा स्कंधमालां च कारयेत् ॥ ૪૩ ॥

અથ સ્કંધમાલા ॥ નાનાપુષ્પમયી સ્કંધદેશે સા સંપ્રકીર્તિતા ।

અથ કટિદ્વચ્ચ ॥ કટિદ્વચ્ચત્રિભિઃ દ્વૈઃ સૂત્રં યતિયવં ધનમ્ ॥ ૪૪ ॥

કટિસંધ્યોપરિષ્ઠાણુ રત્નચિત્રિતમાચરેત્ ।

અથોરુદ્વચ્ચ-શુક્તાદામા યેદ્રાદધઃ કૃત્તિમાસ્યં પંચવટ્સપ્તમાત્રકમ્ ॥ ૪૫ ॥

તારં તારસમં તુંગં ધનમર્ધાગુલં સ્મૃતમ્ ।

તતોરુમાનર્યશન્તં શુક્તાદામાદિ લંચયેત્ ॥ ૪૬ ॥

કંઠથી પેટ સુધીની લંબાઈની અક્ષમાલાની કલ્પના કરવી. તે હૃન્માલા નામે ઓળખાય છે. ખભા પરની સ્કંધમાલા અનેક પ્રકારના પુષ્પવાળી બાબુવી.

કેડના ઉપરના ભાગ પર રત્નથી ચિત્રિત ત્રણ સૂત્ર (સેર)વાળું એક યવ બાંધવાનું કટિસૂત્ર બાબુવું. ગુહ્યભાગથી નીચે પાંચ, છ કે સાત માત્રાવાળું ચારગાળું લાંબું, અર્ધો આંગળ બાંધું, સાથળના પ્રમાણથી ત્રણ અંશ સુધીનું લટકતું ઉરુસૂત્ર અથવા શુક્તાદામા લંબાવવા (લટકતા કરવા).

પાદૌ જાલકસંયુક્તૌ, ગુલ્કાધસ્તાત્તથૈવ ચ ।

જાલકાબદ્ધસૂત્રં તુ યવદ્વચ્ચનાન્વિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

તત્સૂત્રાજ્જાલકાલંબં ત્રિપંચયવમાનકમ્ ।

ત્રિયવં જાલનાલં તુ વ્યાસતુલ્યં તદુક્ષતમ્ ॥ ૪૮ ॥

યવમાનં ધનં શેષં ગાદમત્ર પ્રકલ્પયેત્ ।

ગાદયુક્તં તુ દૃષ્ટાભિમન્તઃપાષાણસંયુતમ્ ॥ ૪૯ ॥

ગાદહીનં ધનં વાન્તદ્વચ્ચ ન કારયેત્ ।

ધૂટી (ગુલ્ક)થી નીચે બંને પગે આંઝરવાળાં ‘બલક’ કરવાં. બલકને બાંધવાનું ઉપલું સૂત્ર જે યવ બાંધું કરવું. તે સૂત્રથી ત્રણ કે પાંચ યવ પ્રમાણનું લટકતું આલર-આંઝર કરવું. ત્રણ યવ જેટલું બલકનું નાળ અને તેના વ્યાસ જેટલું ઊંચું કરવું. એક યવ પ્રમાણ બાકી બાંધું ગાદયુક્ત ગોળ પાષાણ સાથે કરવું. ગાદહીન ધન કરવું હોય તો પાષાણયુક્ત ન કરવું.

અથ શુજંગવલય ॥ શુજંગવલયં યત્ર પ્રકોષ્ઠાદિષુ રોચતે ॥ ૫૦ ॥

તત્પ્રવેશપરીક્ષાત્ સપાર્શ્વં સ્પાત્તકાયતમ્ ।

તત્ દીર્ઘાંદુષરિ રૂપાતં ફળં માન્વંશુલાયતમ્ ॥ ૫૧ ॥

સમાંગુલં તુ વિસ્તારં ઘનં ચૈકાંગુલં ફળે ।

અતિતીક્ષ્ણાંતરે જિઢે મુખે કુર્યાંતુ લોચને ॥ ૫૨ ॥

બુજંગ વલય-કડું કેાળીની લંબાઈથી સવાયું લાંબું અને તે લંબાઈ ઉપર આર આંગળ ઉપર ફણ કરવી. સાત આંગળ પહોળી અને એક આંગળ બાડી ફણ કરવી. મુખમાં અતિ તીક્ષ્ણ જીભ અને આંખો કરવી.

અથ વચ્ચમ્ ॥ વચ્ચં કૌશેયકાર્પામચીરચર્માદિકં પુનઃ ।

તત્તદ્ યોગ્યં પ્રકર્તવ્યં યુક્તયા સર્વત્ર બુદ્ધિમાન્ ॥ ૫૩ ॥

મૂર્તિને દેશમી વચ્ચ, કપાસનાં સુતરાઉ વચ્ચ કે બાડની છાલનાં વઢકલ અને ચર્મનાં વચ્ચો બુદ્ધિમાને યુક્તિથી મૂર્તિને યોગ્ય પહેરાવવાં.

ઇતિ પોડશા મરણ્ય-શિશ્પરત્ન.

॥ અથાયુધાનિ ॥

અથ ધનુઃ ॥ યદ્ દ્રવ્યેણ કૃતં વિવં તેનૈવાયુધમાચરેત્ ।

શતાંગુલ્યાયતનં ચાપં નવસસાંગુગાનલૈઃ ॥ ૫૪ ॥

માર્ત્યયુતં વિહીનં વા નવધા ધનુષોદયમ્ ।

પૂર્ણમુષ્ટિસ્તુ નાઢઃ સ્યાત્ મધ્યાદયૌ ક્રમાત્ કુશૌ ॥ ૫૫ ॥

અગ્રાવર્ધાંગુલૌ જ્યાસૌ વૃત્તૌ કાર્યૌ ગુણાંગુલૌ

ચિત્તૌ આયાત્રિભાગૈકે બાણનામિસ્તુ મૂલતઃ ॥ ૫૬ ॥

જે દ્રવ્યની મૂર્તિ બનાવી હોય તેજ દ્રવ્યનાં આયુધો હોય. સો આંગળ લાંબું ધનુષ્ય સત્તાણુ બાણો રૂપી અગ્નિ સાથે બનાવવાં. માત્ર પ્રમાણયુક્ત કે વિહીન નવ પ્રકારે ધનુષ્યના ઉદય થાય છે. પૂરી મુઠી પ્રમાણની બાડાઈ તેના મધ્યથી અને છેડા ક્રમથી પાતળા થતા બંધ. આગળ અર્ધ આંગળ અને ગોળ ત્રણ આંગળનું બાણવું.

લંબાઈના ત્રીબ ભાગે બાણની નાભિ કરવી.

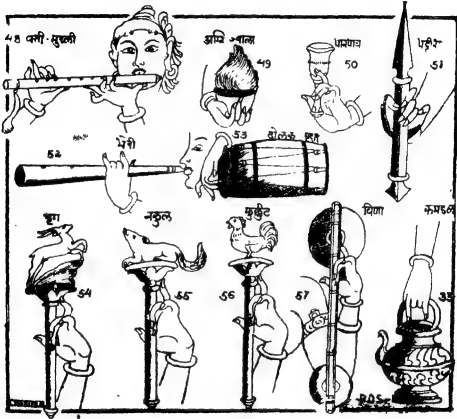
અથ બાણઃ ॥ ચાપાયાષ્ટગોનં રજ્જુદીર્ઘમુદાહતમ્ ।

ત્રિવક્રસહિતં વાથ બાલેન્દ્રાકારમેવ વા ॥ ૫૮ ॥

૯કર્વિશાંગુલં બાણદીર્ઘં તદ્ દ્વિગુણં તુ વા ।

કનિષ્ઠાંગુલિમાનેન પરિણાઈ શરસ્ય તુ ॥ ૫૯ ॥

આસ્વાયામં પંચમાત્રં તત્તારં ચૈવ તત્સમમ્ ।
 આસ્યદીર્ઘસમં પુચ્છં પત્રવંધવિચિત્રિતમ્ ॥ ૫૯ ॥
 પત્રાણામંગુલં વ્યાસં પૃષ્ઠે જ્યાનામિમાચરેત્ ।
 પુચ્છતારત્રિભાગૈકં નાભ્યગાર્ધં ચ વિસ્તરમ્ ॥ ૬૦ ॥

ધનુષ્યના લંબાઈના આઠ ભાગે હીન, દોરીની લંબાઈ રાખવી. ધનુષ્ય ત્રણ વાંકવાળું અથવા બાલચંદ્રની આકૃતિ જેવું કરવું. એકવીશ આંગળનું લાંબું બાણ અગર તેથી બમણું લાંબું કરવું. કનિકા આંગળી પ્રમાણનું બાણનું માન બાણવું. મોઢાની લંબાઈ પાંચ માત્રા (અંશ)ની અને તેના તાર પણ તેવડો જ કરવો. મોઢાના જેટલી લંબાઈ સમાન પુચ્છ-પત્રવંધથી ચિત્રિત કરવું. પત્રનો વ્યાસ એક આંગળ અને પાછળ-પૃષ્ઠ ભાગમાં જ્યાં (દોરી) રાખવાની નાભિ કરવી. પુચ્છ અને તારના ત્રણ ભાગના એક ભાગ જેટલી નાભિની અગાધતા અને વિસ્તાર રાખવો.

અથ ટંકઃ ॥ ટંકં શાન્તંગુલાયામં કુર્યાદ્ યુત્તયા બહિર્મુલમ્ ।
 મૂળં બહિર્મુલં વાય કુર્યાદન્તર્મુલં તથા ॥ ૬૧ ॥

અથ મૃગઃ ॥ દ્વાદશાંગુલમાયામં તસ્યોચ્યં યુક્તિશ્ચરેત્ ।

ટંક નામનું આયુધ ટાંકણા જેવું બાર આંગળનું યુક્તિથી બહિર્મુખ કરવું. મૃગ પણ બહિર્મુખ અથવા અંતર્મુખ કરવો. તે બાર આંગળ લાંબો અને તેની ઉંચાઈ યુક્તિથી કરવી.

અથ ચક્રં શંખઃ ॥ દ્વાદશાંગુલવિસ્તારં ચક્રં શંખં તથૈવ ચ ॥ ૬૨ ॥

અથ હમરુ ॥ હમરોર્દીર્ઘિવિસ્તારે વસુપંચાંગુલાન્વિતે ।

મધ્યં ગુણાંગુલં વ્યાસમાયામં ચૈવ તત્સમમ્ ॥ ૬૩ ॥

વલયદ્વયસંયુક્તં ચર્મચત્રાદિસંયુતમ્ ।

બાર આંગળ વિસ્તારના શંખ અને ચક્રનું પ્રમાણ બંધુવું. હમરૂની લંબાઈ પહોળાઈ આઠ અગર પાંચ આંગળની બંધવી. તેના મધ્ય ભાગ ત્રણ આંગળ પહોળાઈને, તેની લંબાઈ પણ તેટલી જ રાખવી. ચર્મચત્ર વગેરેના બે વલય (કડા)થી યુક્ત હમરૂ બંધવું.

અથ કમંડલુ ॥ નવાંગુલં તુ વિસ્તારં તારાદર્પેન્નિપાદકમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉચ્ચં કમંડલોઃ કુર્યાદ્ યથાકારં તથૈવ ચ ।

નવ આંગળ ઉંચું અને તેનાથી અર્ધ કે પોણી પહોળાઈનું કમંડળ થોડા આકારનું બંધવું.

પદ્મં તાલસમુચ્છ્રયં દ્વિગુણવિસ્તારં ચ ષોઢા કૃતે

મૂલે પદ્મિલાંશતો દ્વિતયતો વાધસ્તનાષ્ટચ્છદમ્ ।

અંધ્રયૂનપ્રથમઞ્જમધ્યમુપરિષ્ટાદષ્ટપત્રં ત્રિભિર્માગૈઃ

પટ્ટયુતં કરોતુ કમલેનામાત્ર પીઠેચ્છ્રયઃ ॥ ૬૫ ॥

પદ્મ-કમળ બાર આંગળ (એક તાલ) ઉંચું અને બમણું પહોળું છ આકૃતિ યુક્ત (કમળ) બંધવું. મૂળ ભાગના એક અંશથી અથવા બે અંશથી નીચેના ભાગમાં આઠ પત્રવાળું, જેનો મધ્ય ભાગ એક પાદનો અને ઉપરનો ભાગ આઠ પત્રવાળો ત્રણ ભાગથી પટ્ટયુક્ત એક માત્ર પીઠની ઉંચાઈવાળું કરવું.

વિંશત્યા પ્રતિમાંગુલૈઃ પ્રવિતતં વૃન્તે તથા સૈક્યા

નાલં સદ્વિતયાપિ વાય વિતતેરષ્ટાચલાંગાશકૈઃ ।

અંતે હીનવિતાનમારચયતુ બ્રહ્મોપલાન્તાયતમ્
તુર્યાશ્રં સકલેષુ વૈધસમિદં વૃત્તં ક્વચિચ્ચૈશ્વરમ્ ॥ ૬૬ ॥

પ્રતિમાના વીશ આંગળ વિસ્તૃત અને પાંખડીમાં અથવા પ્રાંત ભાગમાં એક આંગળ બમણા વિસ્તારનો આઠ પર્વના અંગના અંશે વડે વિસ્તૃત નાલ્લ બનાવવો. અંતમાં એકાદ વિસ્તારવાળું ‘બ્રહ્મોપલાન્તાયત’ બ્રહ્મશિલા સુધી વિસ્તૃત દરેકમાં ચતુર્થાંશ ભાગનો આશ્રય કરીને રહેલું, કોઇ ઠેકાણે ઇશ્વર એવા બ્રહ્મા સંબંધી આવૃત્ત છે.

ઇતિ આયુર્વાજન દ્રવિડ શિલ્પરત્નમ્

પરિશિષ્ટ ૨. બૌદ્ધ સ્થાપત્યના ચાર વર્ગ

પ્રાચીન ઉપલબ્ધ બૌદ્ધ સ્થાપત્યના મુખ્યત્વે-ચૈત્ય, વિહાર, સ્તૂપ અને સ્તંભો એમ ચાર ધર્મોપયોગી વિભાગ પાડેલા છે. ચૈત્ય શબ્દનો પ્રયોગ વેદ યુગમાં પણ થતો હતો. જૈન આગમ ગ્રંથોમાં ચૈત્યને દેવમંદિરના અર્થમાં લે છે. બૌદ્ધો પણ તેમજ માને છે. વેદકાળમાં પવિત્ર પુરૂષોની સમાધિ તેમની યાદગીરીમાં બંધાવતા હતા. ચૈત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મુજબ ચિતા-(મૃતદેહના અગ્નિસંસ્કાર માટે ખડકેલો કાપ્તો દગ) આવો અર્થ થાય છે. વેદયુગના ચૈત્યનો અર્થ સ્તૂપમાં પરિણમ્યો છે. ચૈત્ય મંદિરની રચના, પ્રવેશમાં ઉંડાણમાં વધુ હોય છે. મધ્યથી બંને બાજુ સ્તંભોની બે હાર તથા પરસાળ હોય છે. ઉંડાણમાં મધ્યમાં બુદ્ધ પ્રતિમા સ્થાપન કરેલ હોય છે. તેના પર ઘંટાકૃતિ સ્તૂપ હોય છે અને ફરતે પ્રદક્ષિણા-માર્ગ હોય છે. કાલોની ગુફા એ તેનો સુંદર નમુનો છે. ગુફામાં તેમજ સાંચી માફક સપાટ જમીન પર પણ ચૈત્ય રચેલા હોય છે. ચૈત્યનું રૂપાન્તર ભારત બહાર બર્મામાં થયું છે. ત્યાં ગોળને બદલે શંકુ આકારના શિખરવાળું થાય છે. ઇટો કે પાવાણથી બાંધેલ આવાં અંડાકાર મંદિરો હોય છે. ઉંધા વાળેલા ટોપલા જેવી આકૃતિનો સ્તૂપ હોય છે. સ્તૂપ બનાવવાનો હેતુ બુદ્ધ તેમજ બૌદ્ધ મહાપુરૂષોના પવિત્ર અસ્થિ (રાખ, વાળ ઇત્યાદિ)ને સુવર્ણની દાખડીમાં ભરી તે ઉપર સ્તૂપ અણી પવિત્ર સ્મારક રચનાનો છે. પાછલા કાળમાં સ્તૂપને કોમ્પાઉન્ડ વોલ જેવો કઠોડો કરી ચારે બાજુ

સુંદર તોરણવાળા દ્વાર મૂકવામાં આવતા હતા. સ્તૂપ પર ચડવાને પગથીયા તથા ઉપરના ભાગે કઠોડાવાળી ચોરસ અગાશી જેવું બાંધે છે. અને મધ્યમાં ઉભો પાષાણનો દંડ કરે છે. સ્તૂપ ગોળ હોય છે. પણ ઇજીપ્ત-મીસરના સ્મારકો પીરામિડ ત્રિકોણાકારના હોય છે. સ્તૂપને પાલી ભાષામાં થપ્પા, બર્મામાં પાગોડા, સીડોનમાં દાભગા અને નેપાલમાં ચિતા પરથી સ્તૂપ કહે છે. જપાનમાં તોરણને તોરિ કહે છે. તોરણનું ભારતીય સ્વરૂપ જપાનમાં ગયું છે. સાંચીનો સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વ બીજી શતાબ્દિમાં બંધાયેલો હતો. પ્રથમ તેના કમ્પાર્ટ્ડનો દક્ષિણ દરવાજો બંધાયો અને તે આંધ્રના સાતકર્ણી રાજાના શિલ્પીઓમાં પ્રમુખ સ્થપતિ આનામદાએ પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યાનો લેખ છે.

વિહાર=બૌદ્ધ સાધુઓને રહેવાના મઠને કે અભ્યાસ ચિંતનના સ્થાનને વિહાર કહે છે. તેમાં મધ્યમાં ગુફને બેસવાનું સ્થાન હોય છે અને ફરતા શિબ્યો બેસે તેવી વ્યવસ્થા હોય છે. પર્વતોમાં કોતરેલા વિહારોમાં ઝરણના પાણીના ટાંકાની સુંદર વ્યવસ્થા હોય છે. જૈનોમાં વિહારને વસતિ કે ઉપાશ્રય કહે છે.

સ્તંભોની બૌદ્ધપ્રથા સનાતન બ્રાહ્મણી ધર્મનું અનુકરણ છે. પ્રાચીન કાળમાં મંદિરની સન્મુખ સ્તંભોની પ્રથા પ્રચલિત હતી. વર્તમાન કાળમાં ઉત્તર કસ્તાં દ્રવિડમાં આ પદ્ધતિ હજી જળવાઈ રહી છે. જૈનોમાં દિગંભરી સંપ્રદાયમાં સ્તંભની વિશેષ પ્રથા છે. તેઓ સ્તંભને માનસ્તંભ કહે છે. પ્રસિદ્ધ ધર્મસ્થળો પર તેમજ બૌદ્ધ ભગવાનના યાત્રા કે ઉપદેશના સ્થાન પર સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે ધર્મરોપણ સ્તંભો બૌદ્ધોએ ઉભા કરેલા છે. બૌદ્ધ સ્તંભો વિશાળ ને ઉભા હોય છે. તેના પર ધર્મચક્ર, સિંહ, વૃષભાદિ કોરેલા હોય છે. સ્તંભના ઉપર લેખો પણ કોતરેલા મળે છે. કેટલાક અગત્યના પાષાણના સ્તંભો છે.

કેટલાક લોહના સ્તંભો બે હજાર વર્ષ જેટલા જૂના કશા પણ કાટ લાગ્યા વગરના હજી આજે પણ ઉભા છે. બૌદ્ધ સ્થાપત્યોના ઉપર કહેલા ચાર અંગ ગિરિપર્વતોમાં કોતરેલા છે. તેમજ પ્રથમ સ્વતંત્ર બાંધકામ તરીકે પણ તે ઉભા કરતા. સ્તૂપો ઉભા કરવામાં ઇંટોનો અને પછી પાષાણનો ઉપયોગ થયો છે. ચૈત્ય, વિહાર અને સ્તૂપો લાંબા કાળ યથાંત થયા કર્યા છે. ઈ. સ.ની પૂર્વથી નવમી શતાબ્દિ સુધી ગુફાઓ કોતરાઈ છે. આજ રીતે જૈન સ્થાપત્યો પણ બંધાયાં છે. જેનો ઉદ્ભવ ઉત્તરાર્ધના પરિશિષ્ટ રૂપે આપેલ છે.

પરિશિષ્ટ ૩. ભારતની ધાતુ મૂર્તિકળા

ભારતમાં પ્રાયઃ ઈ. સ. પૂર્વેથી ધાતુકામનો વિકાસ થતો ગયો. તેના જૂના નમુનાઓ નાલંદા, ગાંધાર, ગુજરાત, રાજસ્થાન તથા દ્રવીડ પ્રદેશોમાંથી મળે છે. ટીબેટમાં પણ ઈ. સ. પૂર્વની ધાતુ મૂર્તિઓ જળવાય રહી છે. કાંસાની (પંચધાતુ) મૂર્તિઓનો એક જુદો જ સંગ્રહાલય ઉલો થયો હતો. તેનું મૂળ ઘણું જૂનું છે. ધાતુ ઢાળવાની કળા અહીં સંકટો વર્ષથી ઉદ્ભવી છે. ઉત્તર હિન્દના ગુપ્ત અને પાલ રાજ્યકાળની કળા ધાતુ-મૂર્તિઓના કામ સાથે સંકળાયેલી છે.

ઘૈલાનાજાત લોહજમ્ એષ્ટ્ ॥ પાપાણની મૂર્તિ કરતાં ધાતુની મૂર્તિ વધુ સારી (શ્રેષ્ઠ) કહી છે. અષ્ટધાતુ, પંચધાતુ અને મિશ્ર ધાતુને પણ લોહ કહેવામાં આવે છે. શિલ્પ ગ્રંથોમાં લોહ-લિંગનો અર્થ મિશ્ર ધાતુ-લિંગ કહે છે. પ્રાધાન્ય મૂર્તિ વિશેષે કરીને પાપાણની જ બેસારવામાં આવે છે. પરંતુ ઉત્સવાદિ કાર્યોમાં વરઘોડામાં ધાતુની ચળમૂર્તિ ફેરવાય છે જેને ભોગમૂર્તિ પણ કહે છે. ધાતુમૂર્તિઓના દાનની પ્રથા દ્રવિડમાં ઘણી હતી. દેવમૂર્તિઓ, ભક્તોની મૂર્તિઓ, દીપ-લક્ષ્મી ઇત્યાદિ મૂર્તિઓનું ધાતુકામ દ્રવિડમાં ઘણું થતું હતું. તે કારણે કળાવાન શિલ્પીઓનો વર્ગ પણ હસ્તિમાં આવ્યો. આ શિલ્પીઓના જ કેટલાક ગામો વસ્યાં હતાં. આવા ઘણા ગામોમાંનું એકાદ ગામ આજે પણ છે. કાવેરી ઉપર કુંભકોણમથી ત્રણ માઈલ દૂર સ્વામીમલ્લલ્લ ગામમાં પેઠી દર પેઠીના સંસ્કારવાળા પાંચર તથા કાંસાની મૂર્તિઓ ઘડનારી સાતના અસુક કુટુંબો આજે પણ છે. કળા અને ભક્તિને પ્રયત્નપૂર્વક જાળવી રાખનારા આ શિલ્પીઓનો સમૂહ શિલ્પના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આજ પણ કામ કરે છે.

ભારતીય શિલ્પ શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ વધાનના નિયમો-સિદ્ધાંતો અંગ વિભાગના પ્રમાણને અનુસરીને વર્ણવ્યા છે. તેની અવગણનામાં દોષ બતાવ્યા છે. રોમન કૃષોલિક ધર્મમાં પણ પવિત્ર મૂર્તિઓને શિલ્પના ચોક્કસ ઘાટ આપવાનાં નિયમો તેમના ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. જેનો ભંગ કેાઈ શિલ્પી કરી શકતો નહિ. દ્રવિડ દેશમાં ધાતુમૂર્તિના દાનનું મહદ્ પુણ્ય માન્યું છે. તેથી એ કળા ત્યાં ખૂબ વિકસી હતી.

ક્રીસ્તી ધર્મમાં પણ મૂર્તિના દાન માટે કહ્યું છે.

કાંસાની ઢાળેલી મૂર્તિઓ પંચલોહ કે પંચધાતુની કહેવાય છે. તેના મિશ્રણનું પ્રમાણ નીચે સુજળ થતું હતું.

(અ) (૧) ત્રાંબુ, (૨) રૂપ, (૩) સોનું, (૪) પીત્તળ અને (૫) સફેદ સિસું-એ પાંચ ધાતુ મિશ્ર કરીને ગાળતા હતા. તેમાં ત્રાંબુ વધારે પ્રમાણમાં નાખવાથી

મિશ્ર ધાતુ રક્તવર્ણની બને છે.

(બ) વર્તમાનકાળમાં ધણુંખડું સોનું કે ચાંદી નાંખતા નથી. પરંતુ મિશ્રણનું નીચેનું પ્રમાણ લે છે :—(૧) ત્રાંબું ૬૫ ભાગ, (૨) પીત્તળ અરધો ભાગ અને સફેદ સીસું થોથો ભાગ. પહેલાંની ઔદ્ધ મૂર્તિઓમાં આવા મિશ્રણનો ઉદ્દેશ જૂના સીયામીઝ પુસ્તકોમાં છે. સીયામમાં કાંસાની મૂર્તિને સમિટ કહે છે. તેનું મિશ્રણ પણ ઉપર પ્રમાણે આપેલું છે. સીયામમાં હિન્દમાંથી આ ધાતુ-મૂર્તિકળા ગયેલી હતી. સોનું, ચાંદી, ત્રાંબું, જસત, સીસું, કલઈ અને લોહ એ સાત શુદ્ધ ધાતુ છે. બાકી મિશ્ર ધાતુ છે. જસત અને ત્રાંબાના મિશ્રણથી કાંસું બને છે. ત્રાંબા અને કલઈના મિશ્રણથી પિત્તળ બને છે. આજે જયપુરમાં ધાતુમૂર્તિકાર માત્ર બે જ ધાતુ વાપરે છે. (૧) પિત્તળ મણ એક, ત્રાંબું શેર પાંચ, (૨) અને બીજા મતે પિત્તળ મણ એક, ત્રાંબું શેર અઢી અને સોનું વાલ રાા અગર યજમાનની ઇચ્છાનુસાર સોનું ઉમેરે છે.

દ્રવિડમાં ધાતુમૂર્તિને ઢાળવાની કળા-પદ્ધતિ “સિરપડુ” અથવા “નટમીણ” નામે ઓળખાય છે. દ્રવિડ શિલ્પમાં ધાતુમૂર્તિઓને મીણ પરથી બનાવવાનું કહ્યું છે. પ્રથમ જેવડી અને જેવી સુંદર મૂર્તિ બનાવવી હોય તેવું મીણનું ઓઠું કરે છે. “લોહજમ્ સકલમ્ ધાતુ મધુન્નિષ્ઠેન નિર્મિતમ્” આમ કહે છે. મીણની બનાવેલ સુંદર મૂર્તિ પર સુંવાળી માટીના જડા થર સુકાતાં લગી તારથી બાંધે છે. પછી ગરમી આપી અંદરનું મીણનું ઓઠું પીગાળી દે છે. તેથી મીણના સ્થળે પોલી જગ્યા થાય છે. તેમાં ગાળેલી ધાતુનો રસ રેડી દે છે. ધાતુ બરાબર બેસીને ઠરી જાય પછી જ માટીનું પડ કાઢી લે છે. ત્યારપછી મૂર્તિને ટાંકણા કે અતરડા-કાનસથી ઘડી ઘસી ઝીણું કામ સ્પષ્ટ દેખાડે છે. શિલ્પીની શક્તિ કે કળાના પ્રમાણમાં આવી બનાવટમાં અમુક દિવસો કે મહીનાઓ લાગે છે,

નેપાળમાં કાષ્ટમૂર્તિને ધાતુના પતરાથી મઢે છે. આ શૈલી ગુજરાતમાં પણ બસોઠ વર્ષથી ચાલુ થઈ છે. દ્રવિડ અંશોમાં પોલી મૂર્તિઓનો બાદ ગણ્યો છે. નાની મૂર્તિઓ માટે તે યોગ્ય હશે. પરંતુ ભારે મોટી મૂર્તિઓ ગુજરાતમાં પોલી બરાતી હતી. આવી જૈન મોટી મૂર્તિઓ સોમપુરા શિલ્પીઓની બરેલી ઘણી મળે છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાન-ડુંગરપુરમાં સોમપુરા શિલ્પીઓ ધાતુનું મૂર્તિકામ કરતા હતા. હાલમાં આ વ્યવસાય કોઈ કોઈ મેવાડા ગુજ્જર અને લુહારભાઇઓ કરે છે. જયપુરમાં ધાતુમૂર્તિનું કામ વર્તમાનકાળમાં બહુ પ્રશંસનીય થતું નથી. ત્યાં પાષાણ-મૂર્તિકળા ઘણી ખીલી છે.

દ્રવિડમાં સંતો (અદ્વારો)ની મૂર્તિઓ અને દીપલક્ષ્મીની જુદી જુદી આકૃતિની

ઘણી સુંદર કળામય પ્રતિમાઓ બનાવે છે. ઉત્તર કરતાં દ્રવિડમાં ધાતુ મૂર્તિકળાને વ્યવસાય વર્તમાનકાળમાં વિશેષ છે. ત્યાં નવમી દસમી સદીથી પંચધાતુની મૂર્તિકળાનો વિકાસ થતો જ ગયો છે. ધાતુમૂર્તિ બનાવટની વિધિ જૈન ગ્રંથ ‘આચાર દ્વીનકર’માં સવિસ્તર આપેલી છે. તેમાં મૂર્તિ બનાવવાનું પશુ મહદ્દ પુણ્ય બતાવ્યું છે. પણ તે મૂર્તિ અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યથી બનાવેલી હોવી જોઈએ નહિ.

તાંજોરના બૃહદ્દિશ્વરના મંદિરની ધાતુની નટરાજની મૂર્તિ ખારમી સદીના છે. તેની પીઠ પર મૂર્તિ સુધાર્યોની તારીખ મિતિ આપેલી છે. ધાતુમૂર્તિ ખંડિત થઈ હોય તો તેની વિધિ કરી પછી તે મૂર્તિને સુધારી શકાય છે. તેનો બાદ શિદ્ધ-ગ્રંથોમાં કહ્યો નથી, શાઆસા છે. પરંતુ સુધાર્યો પછી ફરી સંસ્કારવિધિ કરી પૂજન કરવું જોઈએ.

उत्थ विश्वकर्मा विरचित
दावतुष्टिहाराज्ञानप्रकाश

दीपार्णव

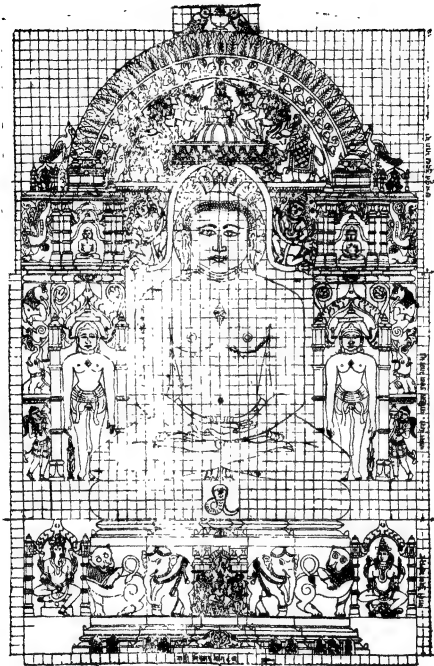
उत्तार्ध

(जिन दर्शन)

जिल्पयना टीकावत

प्रभाशंकर ओ सोमपुरा

शिव पवित्राद्

जिन परिकर

જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાલ્કવ-ઉત્તરાર્ધ

પુરોવાચન

પ્રાચીન કાળમાં વિવિધ પ્રકારના શ્રુતા પ્રાસાદોની રચનાનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાચીન ઐશ્વર્યમાં મળે છે. વિ. સં. ૪૪૭માં શ્રી ધનેશ્વરસ્તુતિએ વલ્લભીપુરમાં રચેલા શત્રુજય માહાત્મ્ય નામના ઐશ્વર્યમાં પ્રાસાદ રચનના વર્ણન પરથીને તેની જાણી શકાય છે. આવા પ્રાસાદોની દૃષ્ટિના પણ ઐશ્વર્યમાં હવે ઉપલબ્ધ નથી. હમણાં વૃક્ષાર્ણવ ઐશ્વર્યમાં મહા-પ્રાસાદોની રચના, મંડપોના પ્રકારો વગેરે અદ્ભુત સાહિત્ય મળ્યું છે. આવા મહાપ્રાસાદો જનવાળા, ચાર તરફ ખુલ્લે, ત્રણ ત્રણ મંડપોવાળા થતા અનિયારમી બાંંત્રી સત્રીમાં રુદ્રમહાલય અને રાજપ્રાસાદ સિદ્ધપુરમાં હતા. રાજપ્રાસાદનું ક્ષાલ નામ-નિશાન પણ જોવા મળતું નથી તે પદ્મમી સત્રીમાં ઉલ્લેખ હતો તેની રચના પરથી રાજકુપુરના ધરણીવિહાર પ્રાસાદ એ શેઠના સ્વપ્નદર્શનના વર્ણન પરથી દીપક શિદ્ધીએ બાંધેલા તેના પુરાવાઓ ઐશ્વર્યમાંથી મળે છે. દક્ષિણ હિંદમાં મોટા વિશાળ વિસ્તારના પ્રાસાદો થયા છે, પણ ત્યાંના રાજ્યકુળો-પાડય અને ચોલાદિ વંશો પ્રાપ્ત થયેલ ધનસંપત્તિ દેવોની જ છે તેવું માનતા હતા. આથી જ આવા વિસ્તારવાળા પ્રાસાદો થયા. જ્યારે ઉત્તર હિંદના આવા પ્રાસાદોના વિધર્મીઓના આક્રમણને લીધે નાશ થયો છે. નીચેના વર્ણન પરથી આપણને તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. શત્રુજય માહાત્મ્યના સર્ગ પાંચમાં પ્રાચીન રથાપત્યોની રચનાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે :-

શત્રુજય પર ઇંદ્રની સૂચનાથી રમણીય પ્રાસાદ બાંધવા માટે ભરત ચક્રવર્તીએ વર્ધકી સ્તનને આજ્ઞા કરી કે “વિનીતા નગરીના ચૈત્ય જેવું એક ચૈત્ય રચા. બાહુબલીએ તક્ષશિલાપુરી વસાવી ત્યાં ચારાશી મંડપોથી મંડિત એવા પ્રાસાદ કરાવ્યા છે, તેવો અહીં જનપ્રાસાદ કરાવો.” ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર સોમયજ્ઞએ બનાવેલા ચૈત્ય પ્રમાણે એક ચૈત્ય કરવાને વર્ધકી સ્તનને આજ્ઞા કરી. દિવ્ય શાંતિ-વાળા વર્ધકી (સ્થપતિ=શિદ્ધી) સ્તને સ્વદયકાળમાં મણિસ્તંભે “ત્રૈલોક્ય-જેજ્ઞ” નામનો પ્રાસાદ બાંધ્યો. તેની પૂર્વ દિશામાં ભુવનના વિસ્તારી છત્ર હાથ તેવા સિંહનાદ વગેરે એકવીશ મંડપો રચ્યા. દક્ષિણ દિશામાં ભદ્રશાલ વગેરે, પશ્ચિમ દિશામાં મેઘનાદ મંડપ વગેરે અને ઉત્તર દિશામાં શ્રીવિશાલ મંડપ આદિ ચારે બાજુ એકવીશ એકવીશ મંડપો રચ્યા. તેવા ચારાશી મંડપો કહેલા. તે પ્રાસાદ એક કોશ ઉંચો, બે કોશ લાંબો, એક હજાર ધનુષ્ય પહોળો હતો. મણિમય તોરણો, લાખો ગોખ, સ્તંભય વેદિકા થોભી રહી હતી. મધ્યમાં પ્રભુની ચતુર્મુખ સ્તંભય મૂર્તિ પધરાવી હતી, બીજી પણ મૂર્તિઓ હતી. ચક્રવર્તી રાજ ભરતે પ્રભુ સામે હાથ જોડેલી પોતાની મૂર્તિ શિદ્ધી પાસે તૈયાર કરાવી હતી.

ખીજી પૂર્વજોની મૂર્તિઓ ભુદા પ્રાસાદોમાં સ્થાપન કરી ખીજી નવીન પ્રાસાદો કરાવી તેમાં ભાવી ત્રેવીશ તીર્થંકરનાં ભિન્ન સ્થાપન કર્યાં. આ તીર્થંકરનાં વિચિત્ર પ્રકારની ચૈત્યશ્રંગી કરાવી હતી અને કામ સંપૂર્ણ થતાં શિલ્પી તથા ચિત્રકારોને તેણે સંતુલિત કર્યો.

શેત્રુંજી નદીની પૂર્વે માનપુર અને દક્ષિણે ભરતપુરમાં અનેક તળાવો, ઉદ્યાનો સમેત શ્રીજગદીશનો મોટો પ્રાસાદ વર્ધકી રત્ન ભરત મહારાજની આરાધી કર્યો. બ્રહ્મગિરિ તીર્થે સુરવિશ્રામ નામે યુગાદિ દેવનો ઉંચો પ્રાસાદ ચક્રવર્તી ભરતે કરાવ્યો. શત્રુંજયથી નીચે બે યોજન મુનિઓના અગ્નિસંસ્કાર સ્થાને રત્નતિલક નામે જિન-પ્રાસાદ ભરતે અને સોમયશાએ કરાવ્યા. આ બંધુઓએ વડીલોના પ્રાસાદો પણ શિલ્પી વર્ધકી રત્ન પાસે કરાવ્યા. પછી તેઓ તાલધ્વજ ગિરિ ગયા.

તાલધ્વજગિરિ પર તાલધ્વજ નામે દેવની ખડ્ગ, ઢાલ, ત્રિશૂલ અને સર્પ ધારણ કરેલ એવા મૂર્તિ સોમયશાએ પધરાવી.

ગિરનાર પર ભરત ચક્રવર્તીએ ભવિષ્યના નેમિનાથ પ્રભુનો એક ઉંચો પ્રાસાદ “મુરમુદર” નામે ચાર દ્વાર વાળો, ચારે તરફ અગિયાર અગિયાર મંડપથી શેઠીતો, બલાણક ગોખ તથા તેરણાથી વિરાજતો કરાવ્યો. ઉદ્યાનવડે મંડિત તે પ્રાસાદમાં પાકુર નેત્રવાળી નીલમણિમય નેમિનાથની મૂર્તિ પધરાવાં.

મુખ્ય શિખર ગિરનારથી એક યોજન નીચે પશ્ચિમ દિશામાં નેમિનાથનો ખીજો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. ત્યાં સ્વસ્તિકાવર્તિક નામે પ્રાસાદ આદિનાથનો સ્થાવ્યો. ત્યાં આગળ ગર્જન્દ્રપદ નામે કુંડ કરાવ્યો.

ભરત મહારાજએ આખું પર્વત પર ત્રણ કાળના અર્ધપ્રાસાદો સ્થાવ્યા. ત્યાંથી મગધ આવીને પેલાસગિરિ પર શત્રુંજય જેવું મહાવીરનું ઉત્તમ મંદિર શિલ્પી વર્ધકી રત્ન પાસે બંધાવ્યું. ત્યાંથી સમેતશિખર ગયા. ત્યાં વીશ તીર્થંકરોના પ્રાસાદોની શ્રેણી વર્ધકી રત્ન ક્ષણ વારમાં કરી. ત્યાંથી ભરત મહારાજ અંધાધ્યા પધાર્યા.

શત્રુંજયથી તાલધ્વજ થઈને કદંબગિરિ આવી ત્યાં ભાવી તીર્થંકર શ્રીવર્ધમાન સ્વામીનો મોટો પ્રાસાદ વર્ધકી રત્ન પાસે કરાવ્યો. કદંબગિરિની પશ્ચિમે શત્રુંજય નદીને કાંઠે પ્રાસાદો કરાવ્યા. તેમજ હસ્તિસનગિરિ પાસે શત્રુંજયના બધા શિખરો-ટેકરીઓ પર પ્રાસાદો બંધાવ્યા.

આઠાપદ પર ઋષભદેવના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને ત્રણ મોટા સ્તૂપ કરાવ્યા. ચિત્રાની નજીકની જૂનિ પર ભરત રાજાએ શિલ્પી વર્ધકી રત્નનાં પાસે એક મુદર પ્રાસાદ ત્રણ કોશ ઉંચો, એક યોજન લાંબો-પહોળો; ચાર દ્વારવાળો તથા આગળ સર્ગમંડપ જેવા મંડપાયુક્ત સિંહ નિષધ્યા નામના પ્રાસાદ કરાવ્યો. તેની આગળ ઉંચો સ્તૂપ તથા ખીજી નાના સ્તૂપો બંધાવ્યા. સિંહનિષધ્યા પ્રાસાદમાં રત્નમણિમય ચાર શાશ્વત અર્ધત પ્રતિમા આઠ પ્રાંતહાર્ય સાહિત સ્થાપી. તેમજ વસુસહિત એવીશ પ્રભુની પ્રતિમા દસ પૂર્વમાં, બે દક્ષિણે, ચાર પાશ્વર્ય, આઠ ઉત્તરદિશામાં

એમ ચોવીશ મહિમય સ્તમ્ભ મૂર્તિઓ સ્થાપી. ત્રિહુનિષદ્ધા ક્ષરતા ચૈત્યવૃક્ષ, કલ્પ-
વૃક્ષ, અરેવરો, વાવડીઓ અને જિંચા ઉપાશ્રયો કરાવ્યા. આ સ્તમ્ભ પ્રાસાદની
રક્ષા મારુ ભરત ચક્રવર્તીએ દંડસ્તન વડે એક એક યોજનના અંતરે આઠ પગથિયાં
કર્યા. તેથી તે અષ્ટાપદ નામે વિખ્યાત થયો.

દારિકા નગરીનું વર્ણન : —

વિસ્તારમાં બાર ચોજન લાંબી, નવ ચોજન પહોળી, સુવર્ણસ્તનના કિલ્લાવાળી
નગરી હતી. જોળ, ચોરસ ને લંબાઈવાળા તેમજ ગિરિકૃટક, સ્વસ્તિક, સર્વતોભદ્ર,
મહર, અવતંત્રક ને વર્ધમાન એમ વિવિધ નામના લાંબા મહેલો એક માળના, બે
માળના ને ત્રણ માળના રમ્યા અત્વર=ચાર વસ્તા ભેગા થાય ત્યાં, અને ત્રિક શેરીઓમાં
દ્રવ્ય ચૈત્યો નિર્માણ કર્યાં. સરોવરો, દ્વીર્લિકાઓ, વાપિકાઓ, ચૈત્યો, ઉદ્યાનો એવી
દ્રઢપરીના જેવી દારિકા નગરી વિશ્વકર્માએ અહોરાત્રમા નિર્માણ કરા.

પાંડવોની સભાનું વર્ણન : —

અર્જુનના મિત્ર મહિષ્મડ વિદ્યાધરે વિદ્યાના બળવડે ઇંદ્રની સભા જેવી નવીન
સભા રચી આપી. તેમાં મહિમય સ્તંભો ઉભા હતા. છતાં અપુરૂ આત્માની જેમ
જાણે સ્તંભ જ ન હોય તેમ દેખાતું હતું. સ્ત્રીના ચરિત્રની જેમ સ્તનની કાંતિથી
અનેક વર્ણવાળી ભૂમિ (મહેલનું જમીનતળ) જણાતી હતી. દેવતાનં પ્રિય અપ્સરા
જેવી સ્તમ્ભ પુતળીઓ બનાવી હતી. ભૂતિ બુદ્ધતા મતની પેઠે ક્ષણમાં દેખાય ને
ઢગ્ગમાં ન દેખાય તેવી બનાવવામાં આવી હતી. એવી સભા રચીને સુવર્ણના સિંહા-
સન પર સુધિઘરિને ઠંસાડી મહિષ્મડ વિદ્યાધરે પોતાની મિત્રતા સફળ કરી.

આવા આવા અદ્ભુત સ્થાપત્યોની રચના ભારતમા પ્રાચીન કાળમા થતી હતી.

જિનપ્રતિમા તથા અન્ય દેવો :—

જિનદર્શનના પ્રાધાન્યદેવ તીર્થંકર વીતરાગ-રાગદ્વેષરહિત ગણાય છે. તેમની
પ્રતિમા વિશેષે કરી બેઠી પદ્માસને અને બીજી ઉભી કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં પ્રસિદ્ધ છે.
એક જ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓમાં ચોવીશ તીર્થંકરોના નામનો પરિચય તેમના
લાંછન પદ્ધતિ થાય છે.

અહીં એક વિશેષતા એ છે કે સંપ્રતિ કુશાનકાળની કેટલીક જિન પ્રતિમાના પ્રતીક
(લાંછન) અને પ્રાચીનકાળના પરિકરોમા યક્ષ-યક્ષણીનું અનુગામિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ
વસ્તુ વિશેષે કરીને શુપ્તકાળના પ્રારંભથી જાણવામા આવે છે. ત્યારથી તીર્થંકરની
પ્રાતમાઓમાં યક્ષ-યક્ષણીનું અનિવાર્ય સાહચર્ય બની ગયું. આવી માન્યતા પુરા-
તત્ત્વવિદોની છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે યક્ષ-યક્ષણી પહેલાં ગાધર્વસાહચર્ય
મથુરા અને ગાધાર શિલ્પપ્રતિમાઓમા જાણવામા આવે છે. ધર્મચક્ર મુદ્રાનો પ્રારંભ
પણ શુપ્તકાળથી થયાનું પુરાતત્ત્વવિદો માને છે. પરંતુ સાપ્રદાયક માન્યતા તો
પ્રાચીન કાળથી હોવાનું માને છે.

જૈનોના પ્રાચીન દેવત્રાહમાં ચાર પ્રધાન વર્ગો:—

(૧) જ્યોતિષી—નવમહાદિ.

(૨) વૈમાનિક—તેમાં બે ઉપવર્ગ છે : ઉત્તર કાય અને અનુત્તરકાય.

(૧) ઉત્તરકાયમાં સુધર્મા, ઈશાન, સનતકુમાર, બ્રહ્મા આદિ ૧૨ દેવો છે.

(૨) અનુત્તરકાયમાં પાંચ સ્થાનોના અધિપતિયક દેવ ઇન્દ્રના પાંચ રૂપ : વિજય, વિજયંત, જયંત, અપરાજયત અને સર્વાથસિદ્ધ છે.

(૩) ભુવનપતિ—માં અસુર, નાગ, વિદ્યુત, સુપર્ણ આદિ દસ શ્રેણીઓ છે.

(૪) વ્યંતર—માં પિશાચ, રાક્ષસ, યક્ષ, ગંધર્વ આદિ શ્રેણીઓ છે

આ ચાર દેવવર્ગમાં વિશેષ ષોડશશ્રુત અથવા સોગ વિદ્યાદેવીઓ, અષ્ટ માતૃકાઓ પણ જૈનોમાં પૂજ્ય છે. જૈનોમાં વાસ્તુદેવોની પણ પરિકલ્પના છે. આ બધા જૈનોના દેવવૃંદ બ્રાહ્મણ વૃંદને લગભગ મળતો છે. દેવાધિદેવ એટલે તીર્થંકર—અહીં ત અને દેવ એટલે સહાયક દેવ; મૂલનાયક એટલે પ્રમુખ જિનપ્રધાનપદના અધિકારી મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત દેવ.

ત્રિમૂર્તિની જેમ ચોમુખ એ સર્વતોભદ્ર પ્રતિમા સ્થાપના જૈનોમાં સુદૂર છે.

બુદ્ધ પ્રતિમાઓની જેમ આભરણ, અલંકરણ જેન પ્રતિમાને હાતા નથી, કારણ કે તે વીતરાગ છે. જૈન પ્રતિમામાં ૨૪ તીર્થંકર સિવાય ૨૪ યક્ષ, ૨૪ યક્ષણી, ૧૬ વિદ્યાદેવી, ૧૦ દિક્ષપાલો, ૯ શ્વેત્રપાલ, સરસ્વતી, શ્રીલક્ષ્મી, માણિભદ્રાદિ યક્ષ અને અન્ય દેવીઓ, પ્રતીહારો આદિ છે. દસ દિક્ષપાલો અને નવ શ્વેત્રવરૂપ બે હાથવાળા, ઘણા ભાગે એક આશ્રુધવાળા કહ્યા છે. પણ તે તાત્રિક વિધિના છે. તેણે પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે. પરંતુ અન્ય દેવોની ચાર હાથવાળી પ્રતિમા વિશેષ કરીને છે. જૈનોમાં ચોસઠ યોગિનીઓ અને બાવનવીરના નામો કહેલાં છે. તે તાત્રિક આચાર પૂજનો પ્રભાવ છે. સ્થાપત્યનિર્દર્શનમાં તીર્થંકરની મૂર્તિઓ અદ્ભુત સુંદર છે. ગ્વાલિયર રાજ્યની કુબેરચક્રેન્દ્રીની તથા ગોમુખ યક્ષની મૂર્તિ અને ગુપ્તકાળ પૂર્વની દેવગઢની ચક્રેન્દ્રીની, મહામાનસીની, અંબિકાની અને વિદ્યાદેવીઓની મૂર્તિઓ ઘણી સુંદર છે. ગઢવાલની ક્ષેત્રપાલની, ગાંડીની શેહિણીની, લખનૌ સંશ્રાલયની સરસ્વતીની અને બિકાનેરની શ્રુતદેવી આદિની મૂર્તિઓ ઉત્કલેખનીય છે.

જિન દર્શનનું માનપ્રમાણ:—

જિન દર્શનમાં આંશુલપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારના બતાવ્યા છે. (૧) આત્માંશુલ

(૨) ઉત્સેધાંશુલ (૩) પ્રમાણાંશુલ. અને તે પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે:—

(૧) સુચી આંશુલ (૨) પ્રતર આંશુલ (૩) બન આંશુલ.

મનુષ્ય પાતાના હાથના આંગળથી એકસો આઠ ગણો ઉંચો હોય છે. એટલે ૧૦૮ ગણું કહેવાયુ છે. મનુષ્યનું મુખ બાર આંગળ ઉંચું હોય છે. અને મનુષ્યની ઉંચાઈ નવ મુખ જેટલી હોય છે. તેથી $૧૨ \times ૯ = ૧૦૮$ આંગળ તે આત્માંશુલ.

આ ઉપરથી કાળની ભિન્નતાને લઈને આત્માંશુલની ભિન્નતા ઓછાવતી થાય છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમાં તે જ કાળમાં જ મનુષ્યો હોય તેની ઉંચાઈના એકસો આઠ ભાગને આત્માંશુલ કહ્યા છે. તે અનિયમિત હોય છે તથા આત્માંશુલની વ્યાખ્યા સંબંધમાં મતભેદ જણાય છે.

(૧) આત્માંશુલ પ્રમાણ:—

ભરત ચક્રવર્તીના આત્માંશુલ તે પ્રમાણશુલ કહેવાય છે. ચારસો ઉત્સેધાંશુલનો એક સચિપ્રમાણશુલ થાય છે. વાવ, ક્રવા, તળાવ, નગર, ફુર્ગ, મકાનો, વસ્ત્રો, પાત્રો, આભૂષણો, શસ્ત્રો, શસ્ત્ર વગેરે દૃષ્ટિમ પદાર્થો આત્માંશુલ વડે મપાય છે; જ્યારે પર્વત, પૃથ્વી દરવાજો શશ્વત પદાર્થો પ્રમાણશુલથી મપાય છે. અને જીવોના શરીરો ઉત્સેધાંશુલથી મપાય છે.

બૃહદ્વૃત્તિ=પ્રથમનસારોદ્ભવવૃત્તિમા ઉપરોક્ત પ્રમાણો છે. સામાન્ય રીતે આઠ આડા જવ પ્રમાણનો એક આંગળ તે ઉત્સેધાંશુલ કહેવાય છે.

૨૪ આંશુલ=૧ હાથ (ગજ); ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય; ૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કૌશ (ગાઉ); ૪ કૌશ=૧ યોજન.

(૨) ઉત્સેધાંશુલ પ્રમાણ:—

ધણા બારીક અનંતા સૂત્ર પરમાણુએ એક “બાહર” વ્યવહાર પ્રમાણ થાય છે.

૮ બાહર વ્યવહાર=૧ પરમાણુ
(ત્રસરેણુ)

૮ ત્રસરેણુ=૧ રથરેણુ

૮ રથરેણુ=૧ વાલાય

૮ વાલાય=૧ લાખ (લિકા)

૮ લિકા=૧ જા

૮ જા=૧ યવ

૮ યવ=૧ ઉત્સેધાંશુલ

૬ ઉત્સેધાંશુલ=૧ પગ (તે પગનો મધ્ય ભાગ) તેનું બમણું કરીએ એટલે બે પગ એટલે ૧ વેંત

૨ પગ=૧ વેંત

૨ વેંત=૧ હાથ

૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય

૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કૌશ

(૩) પ્રમાણશુલ:—

ચારસો ઉત્સેધાંશુલે ૧ પ્રમાણશુલ થાય. એવા પ્રમાણશુલે નખભદેવ-ભરત ચક્રવર્તીના શરીર ૧૨૦ આંશુલ ઉંચા હતા. ૧૨૦ આંગળને ચારસો શુદ્ધા કરીએ તો અડતાલીશ હજાર આંશુલ થાય. અહીં (૬૬) છનુ આંગળે એક ધનુષ્ય થાય

છે. અડતાલીશ હજારને (૯૬) છન્નુએ ભાગીએ ત્યારે પાંચસો ધનુષ્ય દેહમાન થાય. આ ઉત્સેધાંશુલને બમણા કરીએ ત્યારે મહાવીર પ્રભુનો એક આત્માંશુલ થાય. એવા (૮૪) ચૌરાશી આત્માંશુલનું મહાવીર શરીર હતું. તેના બમણા કરીએ એટલે એકસા અડસઠ આંશુલ થાય. એક હાથના ચૌવીશ આંગળ થાય છે મારે એકસા અડસઠને ચૌવીશે ભાગ દેતાં સાત હાથ આવે. તે મહાવીર પ્રભુનું શરીર પ્રમાણ બાબુનું.

- (૧) આત્માંશુલે ધવલગૃહ, ભૂમિગૃહ, કૃપાદિ જળાશય મપાય છે.
- (૨) ઉત્સેધાંશુલે દેવતા, નારકી પ્રમુખના શરીર મપાય છે.
- (૩) પ્રમાણુંશુલે પર્વત, પૃથ્વી, સાત નારકીની પૃથ્વી, આધર્મદિક દેવલોક, નારકા ભુવનપતિના ભવન અને દ્રીપ, સમુદ્ર એ સર્વ મપાય છે.

इति आंगुलविचार

**જિનેન્દ્રપ્રાસાદ (જિનપ્રાસાદ)ના બાવીશ વિકસિતના બાવન લેઈના
તથા-શિખરની અનુક્રમણિકા**

ક્રમ	પ્રાસાદનું નામ	તળાવ	વિભાગ	કયા તીર્થ કરેને વલ્લભ	પ્રત્યેક શું ગ સંખ્યા
૧	કમલપુષ્પ	૩૨	૧	અપભરેવ (૧)	૮ ૧૦૮૫ તિ. ૧૨
૨	મગધાયક	૧૨	૨	અભિવનાથ (૨)	૧૩ ૨૪૫
૩	રત્નકેતી	૯૧	૩	સંભવજિન (૩)	૧૭ ૧૪૫
૪	આમૃતાદમ્બ	૯૧		સર્વદેવ	૨૧
૫	દર્શનપુષ્પ	૧૬		અભિનંદન (૪)	૨૨ ૫૯૭
૬	પદ્મરાગ	૧૬	૪	સુમતિનાથ (૫)	૨૫
૭	પુષ્પદેવ	૧૬		પદ્મપ્રભુ (૬)	૨૭
૮	સુપાર્શ્વપ્રાસાદ	૧૦	૫	સુપાર્શ્વનાથ (૭)	૨૮ ૫૭
૯	શ્રી વલ્લભ	૧૦		સર્વદેવ	૩૧
૧૦	શીતલપ્રાસાદ	૩૨	૬	ચંદ્રપ્રભુ (૮)	૩૨ ૨૫૩
૧૧	શ્રીચંદ્રપ્રાસાદ	૩૨		સર્વદેવ	૩૭
૧૨	હિતુરાગ	૩૨		સુવિધિનાથ (૯)	૩૮
૧૩	શીશીલસ	૨૪	૭	શીતલનાથ (૧૦)	૩૯ ૩૩ તિ. ૩૨
૧૪	કર્તીકાષ્ઠ	૨૪		સર્વદેવ	૪૧
૧૫	મનોહર	૨૪		સર્વદેવ	૪૨
૧૬	શ્રેયાંસપ્રાસાદ	૧૮	૮	શ્રેયાંસનાથ (૧૧)	૪૩ ૧૭ તિ. ૩૨
૧૭	સુકુલપ્રાસાદ	૧૮		સર્વદેવ	૪૫
૧૮	કુલનંદનપ્રાસાદ	૧૮		સર્વદેવ	૪૬
૧૯	વાસુપુત્રપ્રાસાદ	૨૨	૯	વાસુપુત્ર (૧૨)	૪૭ ૨૫૩
૨૦	રત્નાશ્વ	૨૨		સર્વદેવ	૫૧
૨૧	વિમલપ્રાસાદ	૨૪	૧૦	વિમલનાથ (૧૩)	૫૩ ૭૭
૨૨	સુક્રાંતપ્રાસાદ	૨૪		સર્વદેવ	૫૮
૨૩	અનંતપ્રાસાદ	૨૦	૧૧	અનંતનાથ (૧૪)	૫૯ ૪૫૩
૨૪	સુરેન્દ્રપ્રાસાદ	૨૦		સર્વદેવ	૬૨

२५	धर्मद्रोसाह	२८	१२	धर्मनाथ (१५)	६३	२२५
२६	धर्मशिक्षासाह	२८		सर्वदेव	६७	
२७	श्रुतिंग	१२	१३	शांतिनाथ (१६)	६८	१८६
२८	श्रीमदराज	१२		सर्वदेव	७१	
२९	कुमुद्रासाह	८	१४	कुशुनाथ (१७)	७२	६६ ति. २०
३०	शक्तिप्रसाह	८		लक्ष्मीदेवी	७६	
३१	हृदयप्रसाह	८		सर्वदेव	७७	
३२	कमलकंद	८	१५	अरुनाथ (१८)	७८	२१
३३	श्रीशैल	८		सर्वदेव	८०	
३४	अरिनाशन	८		सर्वदेव	८१	
३५	भक्तिद्रोसाह	१२		महिनाथ (१९)	८२	१८१
३६	मानवेन्द्रप्रसाह	१२	१६	सर्वदेव	८४	
३७	पापनाशन	१२		सर्वदेव	८५	
३८	अनमोलचिद्रोसाह	१४	१७	सुनिसुत (२०)	८६	८५
३९	श्रीमद्विष्णुप्रसाह (गोराव)	१४		अन्ना. नि. लु. ग. देश	८६	
४०	नेमिशृंगप्रसाह	१६	१८	नेमिनाथ (२१)	८०	६५ ति. १२
४१	सुमतिश्रीतिप्रसाह	२६	१९	नेमिनाथ (२२)	८३	४७३ ति. ४
४२	विष्णुप्रसाह	२६		सर्वदेव	८७	
४३	शान्तिद्रोसाह	२६		सर्वदेव	८८	
४४	नैमेन्द्रप्रसाह	२२	२०	नेमिनाथ (२२)	८९	१६३ ति. ४०
४५	यतिभूषणप्रसाह	२२		सर्वदेव	१०३	
४६	सुप्रभ	२२		सर्वदेव	१०४	
४७	पार्श्ववल्लभप्रसाह	२६	२१	पार्श्वनाथ (२३)	१०५	११३
४८	पद्माग्र	२६		सर्वदेव	१०८	
४९	रघुवन्दन महाधर प्रा. २६			सर्वदेव	१०९	
५०	वीर विक्रम	२४	२२	महावीर (२४)	११०	२२१ ति. १६
५१	आष्टापद	२४		सर्वदेव	१११	
५२	तुष्टिपुष्टि	२४		सर्वदेव	११५	

શ્રી ગણેશાય નમઃ

શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાયામ્

જ્ઞાનપ્રકાશ-દીપાવર્ણવે

ઉત્તરાર્ધે (જિનદર્શન)

॥ વિસત્તિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ જિનેન્દ્રપ્રાસાદલક્ષણ (જિનપ્રાસાદ) ॥

જયોવાચ—

શૃણુ તાત મહાદેવ, ચન્મયા પરિપૃચ્છયતે ।

પ્રાસાદસ્ય જિનેન્દ્રાણાં કથયાસ્તિ કિં માં મમો ॥ ૧ ॥

હે પિતાશ્રી મહાદેવશ્રી ! હું આપને જિનેન્દ્રના પ્રાસાદોત્તું વર્ણન પૂછું છું. તેનાં કેવાં લક્ષણો હોય તે હે ભગવાન, આપ સવિસ્તર મને કહો.

કિં તલં કિં ચ શિસ્વરં, 'કિં' દ્વિપંચાશદુત્તમાઃ ।

સમોસરણં કિં તાત, કિં સ્યાદષ્ટાપદં ડિ તત્ ॥

મહાધરં મુનિવરં, દ્વિધારિણીં મુશોભિતા ॥ ૨ ॥

હે પિતા, ઉત્તમ આપને જિનાલય કેવા પ્રકારના કરવા ? તેના તલ અને શિખરની રચના કેવી કરવી ? મુનિવર, સમવસરણ અને અષ્ટાપદ, મહાધર એવા શોભાયમાન દ્વિધારિણી પ્રાસાદોની રચના કેવી થાય તેનું વર્ણન મને આપ કહો.

શ્રી વિશ્વકર્મોવાચ—

શૃણુ વત્સ મહામાત્ર, ચત્ત્વયા પરિપૃચ્છયતે ।

પ્રાસાદાન્ તુ જિનેન્દ્રાણાં કથયામ્યહં તચ્છૃણુ ॥ ૩ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મો પોતાના બધ નામના પુત્રને સાંબોધન કરી કહે છે કે હે બુદ્ધિમાન પુત્ર તે જિનેન્દ્રપ્રાસાદનાં લક્ષણો પૂછ્યાં, તે સવિસ્તર કહું છું તે સાંભળ.

૧ કિં ચ તે વાવનોત્તમમ્ પાશંતર

પ્રાસાદમધ્યે મેરવો મદ્રપ્રાસાદનાગરાઃ ।

અંતકં દ્રાવિદાશ્ચૈવ મહાધરા ભતિનાસ્તથા ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદોની ઉત્તમ ભતિઓની મધ્યે મેરુપ્રાસાદ, ભદ્રપ્રાસાદો, નાગસદિ ભતિના પ્રાસાદો, અંતક ભતિના પ્રાસાદોમાં દ્રાવિડ પ્રાસાદ અને મહાધર પ્રાસાદોમાં ભતિ-નાદિ ભતિના પ્રાસાદો (ઉત્તમ) બાબુવા.

શિલ્પરમ્ય આદત્ત કમ્પેનો સમખ.

કમ્પ-અનુક્રમે રૂપ શીલ્પરમ્યે અણક

તિલકભાલુંદ.

તલ ઉપબવવાનું ગણિત

તિલક

પ્રાસાદદીર્ઘતો વ્યાસો

મિત્તિચાલે સુરાલ્યે ।

ષોડશાંશૈર્દ ભાગં

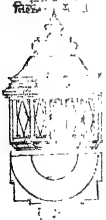
શેષં ચ દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૫ ॥

પ્રથમે નવમે ચૈવ

દ્વિતીયે ચતુરો ભવેત્ ।

અયં વિધિઃ પ્રકર્તવ્યો

ભાગં ચ દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૬ ॥

તિલક

તિલક-શ્રીવલ્લભ.

તત્ર યુક્તિઃ પ્રકર્તવ્યા

પ્રાસાદે સર્વનામતઃ ।

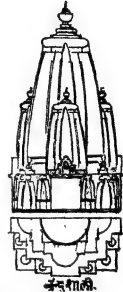
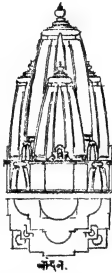
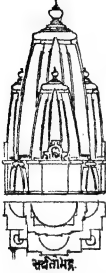
શિવમુખે મયા શ્રુતં

માપિતં । વશ્વકર્મણા ॥ ૭ ॥

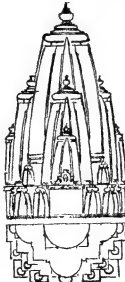
પ્રાસાદની બહાર રેખાએ હોય તેની લંબાઈ પહોળાઈને શુભીને સોળે ભાગવા. એ શેષ રહે તે અંકને બમણો કરવો. તેટલા વિભાગનું તળ બાબુવું. એ અંક વધે

૨ કેટલીક પ્રતોમાં ૫ થી ૭ ના ત્રણ શ્લોક ભેવામાં આવતા નથી.

તો નવાઈ તળ બાણુ' એ વધે તો ચાર એટલે અઠાઈ તળ બાણુ' એ વિધિથી દ્વિચંશ=છનું બાણુ' તળ બાણુ' એ યુક્તિથી પ્રાસાદના તળ, વિભક્તિ અને પ્રાસાદ નામકરણ બાણુ'. એમ શિવના મુખેથી કહેલું તે હું (શ્રી વિશ્વકર્મા) કહું છું.

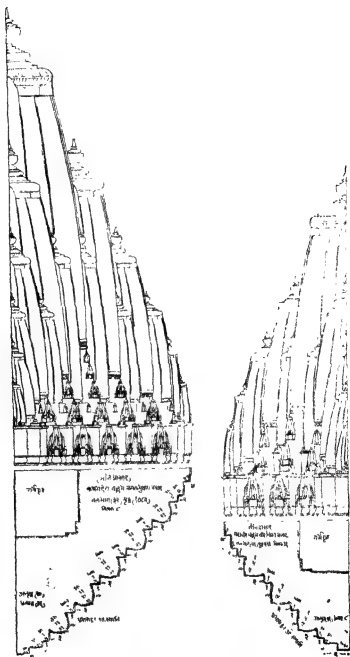
વિભક્તિ પ્રથમ-કમલભૂષણ (ઋષભદેવચલ્લભ) પ્રાસાદ : ૧

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે,
દ્વાત્રિશત્પદભાજિતે ।
કર્ણે ભાગત્રયઃ કાર્યં
પ્રતિકર્ણસ્તથ ચ ॥ ૮ ॥

ઉપરચલ્લિભાગશ્ચ
ભદ્રાર્ધં વેદભાગિકમ્ ।
કર્ણિકા ન દિકા ચૈવ,
ભાગિકા ચ વ્યવસ્થિતા ॥ ૯ ॥

મુતિશ્રી સપ્તભદ્રેવ વદ્દલભ કમલભૂષણ પ્રાસાદ ૧ વિભક્તિ ૧ તલભાગ ૩૨, શુંગ ૧૦૮૫ તિલક ૧૨

इति श्री अष्टमज्ञानबल्लभ कमलभूषण प्रासाद १ तलभाग ३२ शृंग १०८५
तिलक १२

કર્ણે ચ 'કર્મ'ચત્વારિ, પ્રતિકર્ણે 'ક્રમત્રયમ્ ।
 ઉપરથે દ્વયં જ્ઞેયં, કર્ણિકાયામ્ ક્રમદ્વયમ્, ॥૧૦॥
 વિશતિરુઃ શૃંગાણિ પ્રત્યંગાનિ ચ પોદશ ।
 કર્ણે ચ કેસરીં દયાત્ નંદનં નંદશાલિકમ્ ॥ ૧૧ ॥
 પ્રથમ કર્મનંદોક્તમૂર્ત્યૈ તિલકશોમિતમ્ ।
 કમલભૂષણનામાયં ક્રમમજિનવલ્લભઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના બત્રીસ ભાગ કરવા. તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા (કાંચ), ત્રણ ભાગનો પઢરો (પ્રતિરથ), ત્રણ ભાગનો ઉપરથ અને અધુર્ન ભદ્ર ચાર

(૧) કર્મ એટલે શૃંગનો સમૂહવાચક શબ્દ છે. પાંચ શૃંગનું કેસરી, નવ શૃંગનું સર્વતોભદ્ર, ૧૩ શૃંગનું નંદન, ૧૭ શૃંગનું નંદશાલિક, ૨૧ શૃંગનું નંદીશ, અને ૨૫ શૃંગ=અંકનું મંદર કે મંદિર કર્મ જાણવું. કેશરાદિ પ્રાસાદમાં તે સ્વરૂપ આપેલાં છે. તે પ્રમાણે રેખા આદિ ઉપગોએ યઢાવવાં, જે તે સ્પષ્ટ કલા હોય તો તે કર્મે યઢાવવાં. નહિતર ૫-૬-૧૩-૧૭-૨૧ના કર્મે જેટલાં કલા હોય તેટલાં શૃંગના કર્મ યઢાવવાં.

(૨) ક્રમ એટલે પાંચ, નવ, તેર કે સત્તર શૃંગના અનુક્રમે કર્મ યઢાવવા તે ક્રમ. આ કર્મ અને ક્રમના બેટા શિદ્ધી સમુદાયે સમજવા જેવા છે. કેટલાક વિદ્વાનો કર્મને ક્રમ માને છે. મારી પાસેના શિદ્ધઅંકસંગ્રહની અઢસો-ત્રણસો વર્ષની ગૂ.ના પ્રતોમાં કર્મ અને ક્રમ એમ બેક બેદ આપેલા છે.

આ સાથે એટલું કહેવું જરૂરી છે કે શિખરના બેદોમાં શ્રીવત્સ કહ્યું હોય ત્યાં એક શૃંગની શિખરી સમજવું. શ્રીવત્સ એ શૃંગનો ધર્માય શબ્દ છે. કર્મ એટલે પાંચ, નવ, તેર એમ શૃંગનો સમૂહ જાણવો. તિલક, કૂટ એ શૃંગ=અંકની ગણતરીમાં લેવામાં આવતા નથી.

કહેલા કર્મ પ્રમાણે શૃંગો યઢાવવા, પરંતુ જ્યાં તે સ્પષ્ટ કહ્યું ન હોય ત્યાં રેખાએ ૧૭-૧૩-૯-૫ એમ કિતારોકિતર કર્મ યઢાવવા. પરંતુ પ્રતિરથ કે રથ ઉપર કયા કર્મે યઢાવવા તે વિચારવા યોગ્ય છે. કેટલાક શિદ્ધીઓ રેખાના કર્મે અન્ય ઉપગો પર યઢાવે છે, કેટલાક શિદ્ધીઓ રેખાએ જે પ્રથમ કર્મ યઢાવેલ હોય તેનાથી ચાર અંક ઓછાનું કર્મ અનુક્રમે યઢાવે છે. આ પ્રથા વિશેષ માન્ય છે. જ્યાં રેખા=કર્ણ અને બીજા ઉપગો પર યઢાવવાના કર્મની સ્પષ્ટતા કરી હોય ત્યાં તો તેમ જ કરવું પડે છે. વળી કેટલાક વિદ્વાન શિદ્ધીઓ એમ માને છે કે જ્યાં સરખા માપના ઉપગો હોય ત્યાં બધું સરખા જ કમથી કર્મ યઢાવવા જોઈએ. આમ બેક રીત પ્રમાણે શૃંગ યઢાવવામાં શિખરની અંકસંખ્યા ઓછાવતી થાય છે. પરંતુ તે અશાસ્ત્રીય હોવાનું કહી ન શકાય. શિખર પ્રકરણમાં (૧) સમદલ (૨) ભાગવા અને (૩) હસ્તાયુધ પ્રમાણનાં ઉપગો હોય છે. તેના પર શિખરના અંકો યઢાવવામાં ખુદ્ધિ કામ લેવું પડે છે. સમદલ ઉપગો હોય તો શિખર યઢાવવાની સુલભતા ઘણી રહે છે. પરંતુ ભાગવામાં તેથી ઓછા; પરંતુ હસ્તાયુધ ઉપગોવાળા શિખરમાં તો ખરેખર ખુદ્ધિમાન શિદ્ધીની પ્રસાદી થાય છે. શાસ્ત્રાનુસાર બાધક ન હોય તેવી કેટલીક છૂટ લેવી પડે છે અને તો જ શિખર સુંદર થાય છે.

ભાગતું કરવું. કોણી અને નંદી એકેક ભાગની કરવી. (રેખા અને પઢરા વચ્ચે એક, પઢરા અને ઉપરથ વચ્ચે એક અને ઉપરથ અને ભદ્ર વચ્ચે એક : એમ ત્રણ નંદી ખાણીની વ્યવસ્થા કરવી) રેખા ઉપર કમથી ચાર કર્મ, પઢરા ઉપર ત્રણ. ઉપરથ ઉપર બે અને કોણીનંદી પર બે કમથી કર્મ ચડાવવા. (પાંચ પાંચ એટલે) વીશ ઉરુશૃંગ અને સોળ પ્રત્યાંગ ચડાવવા. રેખા પર (૫) કેસરી, (૧૩) નંદન, (૧૭) નંદશાલિક અને (૨૧) નંદીશ એમ કમથી શૃંગો ચડાવવા. પ્રથમ નંદીશ કર્મ બાણુવું. આ ચારે કર્મની ઉપર એક તિલક ચડાવવું. ત્યારે કમલભૂષણ નામનો પ્રાસાદ પ્રથમ અષ્ઠભદ્રેષ્ઠ જિનને વલ્લભ એવો બાણુવો.

વિભક્તિ દ્વિતીય

કામદાયક (અજિતજિનવલ્લભ) પ્રાસાદ : ૨

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાદશપદ ભાજિતે ।

કર્ણો ભાગદ્વયં કાર્યઃ પ્રતિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥૧૩॥

‘મદ્રાર્ધ’ ચ દ્વિભાગેન ચતુર્દિશુ વ્યવસ્થિતમ્ ।

કર્ણે કર્મત્રયમ્ કાર્યમ્ પ્રતિકર્ણે ક્રમદ્વયમ્ ॥૧૪॥

અપ્પટ્ટા ચૈવોરુદ્ધગાણિ અપ્પટ્ટા પ્રત્યાંગાણિ ચ ।

કર્ણે ચ કેસરીંદયાત્ સર્વતોમદ્રમેષ ચ ॥૧૫॥

નંદનમજિતે દેયં ચતુષ્કર્ણેષુ શોભિતમ્ ।

કામદાયકપ્રાસાદો અજિતજિનવલ્લભઃ ॥૧૬॥

इति अजितजिनवल्लभ कामदायक प्रासादः २.

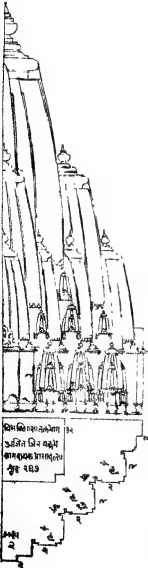
તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૨૪૭

પ્રાસાદના ચારસંક્ષેત્રના બાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા (કોણ), બે ભાગનો પઢરા અને ભદ્ર અર્ધું બે ભાગતું કરવું. આ પ્રમાણે ચારે દિશાએ વ્યવસ્થા કરવી. રેખા ઉપર ત્રણ કર્મ, પઢરા પર બે કર્મ ચડાવવાં. ભદ્ર ઉપર ચારે બાજુના આઠ ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ ચડાવવા. રેખાએ (પાંચ) કેસરી, (નવ) સર્વતોભદ્ર અને (તેર) નંદન એમ ત્રણ કર્મે ચડાવવા. એવા અજિતનાથ પ્રભુને વલ્લભ એવો કામદાયક નામનો પ્રાસાદ બાણુવો.

ઈતિશ્રી અજિતજિન વલ્લભ કામદાયક પ્રાસાદ ૨ વિભક્તિ ૨ તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૨૪૭

૫ મદ્રાર્ધ સાઠ્ઠભાગેન નંદી તુ યાઠ્ઠભાગિકા પાઠાન્તર

૨ અજિતજિન વલ્લભ કામદાયક પ્રાસાદ ૨ વિભક્તિ ૨ તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૨૪૭

અજિતજિનવલ્લભ
કામદાયક પ્રાસાદ
શૃંગ ૨૪૭

३ संभवनाथ जिन पदल्ल रत्नकोटि प्रासाद उ द्याग १४५

विभक्ति ३. रत्नकोटि (संभवजिन-
वल्लभ) प्रासाद ३

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे नवभागं विधीयते ।
भट्टार्धं सार्धभागेन चैकभागः प्रतिरथः ॥१७॥
कर्णिका नंदिका पादा सार्धकर्णो विचक्षण ।
कर्णे कर्मद्वय कार्यं प्रतिकर्णे तथैव च ॥१८॥
केसरो-सर्वतोभद्र-क्रमद्वयं व्यवस्थितम् ।
कर्णिकानंदिकयोश्च शृंगमेकैकं कारयेत् ॥१९॥
षोडश उरः शृंगाणि चाष्टौ प्रत्यांगानि च ।
रत्नकोटिश्च नामाज्यं प्रासादः संभवजिने ॥२०॥

इति संभवजिनवल्लभ. रत्नकोटिप्रासादः ३

तल भाग ९ शृंग १४५

अभयारक्ष क्षेत्रना नव भाग करवा. तेभां
होह भागनु आधुनं नद, अंक भागना पढेह;
कोर्णिका अने नंदिका पा पा भागनी अने
कोर्ण=रेणा होह भागनी करवी (११+११= ६)
रेणा ६पर अ कर्म—(पांथ) केसरी अने
(नव) सर्वतोभाद्र अडाववा. अने पढरा पर अ
केसरी अने अंक शृंग अडाववुं. कर्णिका अने
नंदिका पर अंक अंक शृंग मृदुपुं. आर पांथुना
भणी १६ उरुशृंग अने ८ प्रत्यांग अडाववाथी
संभवनाथल्ल जिनने पदल्ल अयेवा रत्नकोटि
नामना प्रासाद प्रीति जायेवा.

प्रतिश्री संभवजिनवल्लभ रत्नकोटि
प्रासाद उ विभक्ति उ तलभाग ६ शृंग १४५.

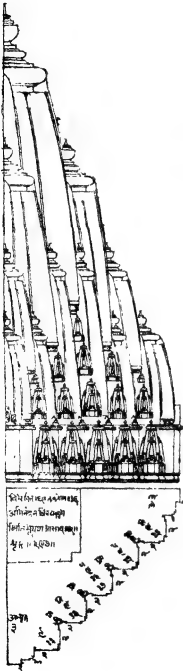
विभक्ति ४. अमृतोद्भव प्रासादः—

तद्रूपे तत्प्रमाणे च रथे कर्णे तिलकं न्यसेत् ।
कर्तव्यं सर्वदेवेषु नाम्नायममृतोद्भवः ॥२१॥

इति अमृतोद्भव प्रासादः ॥४॥

रत्नकोटि प्रासादना स्थाने रेणा अने पढरा पर अंक अंक तिलक अधिक
अडाववाथी अमृतोद्भव नामना (याथे) प्रासाद सर्व देवने पदल्ल अयेवा जायेवा.

૪ અભિનંદનજિનવલ્લભ ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદ ૫ તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૫૯૭

૫ અભિનંદનજિનવલ્લભ

ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદઃ

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ષોડશપદભાજિને ।

કર્ણો ભાગદ્વયં કાર્યઃ

પ્રતિકર્ણસ્તર્યવ ચ ॥ ૨૨ ॥

ઉપરથો દ્વિભાગે ચ

મદ્રાર્ધં દ્વયમેવ ચ ।

કર્ણે ચ કર્મ ચત્ત્વારિ

પ્રતિકર્ણે ક્રમત્રયમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉપરથે ક્રમદ્વય

મૂર્ધ્વે તિલકશોભિતમ્ ।

દ્વાદશ ઊરઃ શૃંગાણિ

પ્રત્યાંગાંનિ ચ ષોડશ ॥ ૨૪ ॥

ક્ષિતિભૂષણનામાયં

પ્રાસાદશ્ચાભિનંદનઃ ।

इति अभिनंदनवल्लभः क्षितिभूषण प्रासादः ५

तलभाग १६ शृंग ५९०

સમચારસ ક્ષેત્રના ૧૬ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, બે ભાગનો પહરો, બે ભાગના ઉપરથ અને અધુર્ ભદ્ર બે ભાગનું કરવું. રેખા ઉપર ચાર કર્મ, પહરા પર ત્રણ કર્મે, ઉપરથ પર બે કર્મે અને તે પર તિલક ચડાવવું. બાર ઉરુશૃંગ અને સોળ પ્રત્યાંગ ચડાવવા. એવો અભિનંદનજિનને વલ્લભ ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદ (પાંચમો) બાંધવા.

ઇતિશ્રી અભિનંદનજિનવલ્લભ ક્ષિતિભૂષણ પ્રાસાદ ૫ વિલક્ષિત ૪ તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૫૯૦

७ सुपार्श्वं जिन पदलक्षण सुपार्श्वप्रासाद ८ तलभाग १० शृंग ५७ विभक्ति ५

६ सुमतिजिनवल्लभः पञ्चरागमासादः

तद्रूपे च प्रकृतं व्यः

सुमतिजिनवल्लभः ॥ २५ ॥

पञ्चरागश्च संस्थाने

कर्तव्यः पारकारक ।

रथोर्ध्वे तिलकं दद्यात्

स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ २६ ॥

इति सुमतिजिनवल्लभः पञ्चरागमासादः ६ तलभाग १६

क्षिनिवृषण प्रासादना स्थाने पदरा पर ओष्ठ
तिलक अडाववाथी सुमतिजिन पदलक्षण ओवे
पञ्चराग नामना प्रासाद (छद्मे) नानुवे।

७ पुण्यदंतप्रासादः

तद्रूपे च प्रकृतं व्यः

कर्णोर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

पुण्यदन्तोऽथ नामाऽयं

तुष्टिं पुष्टिं विवर्द्धयेत् ॥ २७ ॥

इति पञ्चप्रभववल्लभः पुण्यदंतप्रासादः ७ तल-
भाग १६

पञ्चराग प्रासादना स्थाने देणा उपर ओष्ठ
तिलक अडाववाथी (पञ्चप्रभुने पदलक्षण ओवे।)
पुण्यदंत प्रासाद नानुवे।

विभक्ति ॥ ५ ॥

८ सुपार्श्वं जिनवल्लभप्रासादः

दक्षभागीकृते क्षेत्रे कर्णेऽस्य च द्विभागिक ।

प्रतिकर्णः सार्द्धभागो निर्गमे तत्समं भवेत् ॥ २८ ॥

મદ્રાર્ધં ચ સાદ્ધર્મ્યમ્ કપિલે મદ્રમાનસાઃ ।

નિર્ગમં પદમાનેન ચતુર્દિશુ ચ યોજયેત ॥ ૨૯ ॥

કર્ણે કર્મદ્વયં કાર્યં રથે મદ્રે તથોદ્ગમ ।

સુપાર્થનાથે ત્રિત્રેયો ગ્રહરાજસુસ્વાવહઃ ॥ ૩૦ ॥

इति सुपार्थजिनचल्लभ प्रासाद ८ तलभाग १० शृंग ५७

સરચોરસ ભૂમિના ૧૦ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, દોઢ ભાગનો પટરો, દોઢ ભાગનું અર્ધું ભદ્ર કરવું. તેના નીચાળા સમઘલ કરવા. દોઢ ભાગનું પ્રવિત્રીભદ્ર કરવું. તેમાં એક ભાગનો નીચાળો ચારે તરફ રાખવો. રેખાએ બે કર્મ અને પટરો અને ભદ્ર ઉપર દોઢગા કરવા. તે સૂર્યદેવથી સુખ આપનાર સુપાર્થનાથ જિન વલ્લભ નામનો પ્રાસાદ બાબવો.

ઇતશ્રી સુપાર્થ જિન વલ્લભ પ્રાસાદ ૮ (વલક્રિત ૫ તલભાગ ૧૦ શૃંગ ૫૭

૧. શ્રી વલ્લભપ્રાસાદ :

રથે ચ શૃંગમેકં તુ મદ્રે ચૈવ ચતુર્દિશિ ।

કર્ણોર્ધ્વે તિલકં દયાત્ પ્રાસાદોઽયં શ્રીચલ્લભઃ ॥ ૩૧ ॥

इति श्रीवल्लभप्रासाद ९ तलभाग १०

સુપાર્થનાથ જિન વલ્લભપ્રાસાદના પટરો ૧૦ એક શૃંગ અને ભદ્રે ચારે તરફ એક એક ઉરુશૃંગ ચડાવવું અને રેખા ઉપર તિલક ચડાવવું. તેને શ્રી વલ્લભ નામનો પ્રાસાદ (નવમો) બાબવો.

विभक्ति ६ चन्द्रमभवल्लभः शीतलप्रासादः १०

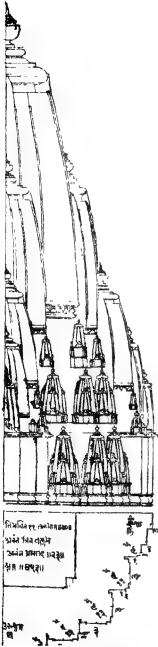
ચતુરસીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાત્રિંશત્પદમાજિતે ।

પંચભાગો મવેન્ કર્ણઃ પ્રતિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥ ૩૨ ॥

મદ્રાર્ધં ચ ચતુર્ભાગં નન્દિકા પદવિસ્તૃતા ।

સમઘલ ચ કર્તવ્યં ચતુર્દિશુ વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

૮ ચંદ્રપ્રભાજિન વલ્લભ શીતલ પ્રાસાદ ૧૦ વિભાજિત ૬ તલભાગ ૩૨ શૃંગ ૨૫૩

શ્રીવત્સં કેસરી ચૈવ

સર્વતોમદ્રમેવ ચ ।

કર્ણ ચૈવ પ્રદાતવ્યમ્

રથે ચૈવ તુ તત્સમમ્ ॥ ૩૪ ॥

નંદિકાકર્ણિકાયાં ચ

દ્વે દ્વે શૃંગે ચ વિન્યસેત્ ।

મદ્રે ચૈવાશ્વત્વારિ

મત્ત્યાંગં જિનમેવ ચ ॥ ૩૫ ॥

શીતલો નામ વિજ્ઞેય :

મુશ્યં ચ વિવર્ધનઃ ।

ચંદ્રમખસ્ય પ્રાસાદો

વિજ્ઞેયથ સુસ્વાવહઃ ॥ ૩૬ ॥

इति चंद्रमभवल्लभः शीतलप्रासादः १०
तलभाग ३२ शृंग २५३

સમચારત્ર ક્ષેત્રના બત્રીસ ભાગ કરવા. તેમાં પાંચ ભાગની રેખા, કષ્ટિકા એક ભાગ, પઢરા પાંચ ભાગ, નંદી એક ભાગ, ભદ્રાર્ધ ચાર ભાગનું કરવું. એ અંગે સુંદર કરવાં. રેખા અને પઢરા ઉપર (૧) શ્રી વત્સશૃંગ (૫) કેસરી અને (૬) સર્વતોભદ્ર એમ ત્રણ અનુક્રમે ચઢાવવા. કષ્ટિકા અને નંદિકા ઉપર બળે શ્રીવત્સ (શૃંગ) ચઢાવવા. પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર ચચાર ઉરુશંગ અને ચોવીશ પ્રત્યાંગ ચઢાવવા. એવો શીતલ નામનો પ્રાસાદ લક્ષ્મીને વધારનારો શ્રી ચંદ્રપ્રભાજિન વલ્લભ પ્રાસાદ સુખને દેનારો એવો બાબુવો.

इति श्री चंद्रप्रभजिन वल्लभ शीतल प्रासाद १० तलभाग
३२ शृंग २५३.

૧૧ શ્રાવદ્રપ્રાસાદઃ

તદૂપે ચ પ્રકર્તવ્યોઃ રથોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

શ્રીચંદ્રો નામ વિજ્ઞેયઃ સુરરાજમુખાવહઃ ॥ ૩૭ ॥

इति श्री चन्द्रप्रासादः ११ तलभाग ३२

ઉપરના શીતલ પ્રાસાદના ૫૯૨૧ ઉપર એક તિલક ચડાવવાથી શ્રીચંદ્ર નામનો પ્રાસાદ બાબુવો. તે દેવોને સુખકારક છે.

૧૨ હિતુરાજપ્રાસાદઃ

નંદિકાકર્ણિકાયાં ચ તિલકમૂર્ધ્વે શોભિતમ્ ।

હિતુરાજસ્તદા નામ સુવિધિનાથવલ્લભઃ ॥ ૩૮ ॥

इति सुविधिनाथवल्लभः हितुराजप्रासादः १२ तलभाग ૩૨

શ્રીચંદ્ર પ્રાસાદની નંદી અને કર્ણિકાની ઉપર એક એક તિલક ચડાવવાથી હિતુરાજ નામનો સુવિધિનાથજિનવલ્લભ પ્રાસાદ બાબુવો.

૧૩ ચતુર્માસિકાદઃ

ચતુર્માસિકૃતે ક્ષેત્ર

ચતુર્વિંશતિ માજિને ।

કર્ણથૈવ સમારૂયાતઃ

ચતુર્માસિક ચિસ્તુતઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રતિરથસ્થિકભાગો

મદાર્ધશૂતભાગિકમ્ ।

રથે કર્ણે દ્વિકે શૃંગં

તદૂર્ધ્વે તિલકં દ્વયમ્ ॥ ૪૦ ॥

દ્વાદશ ઊરઃ શૃંગાણિ દ્વાપ્ટૌ તુ પ્રત્યાંગાણિ ચ ।

શીતલશ્ચ તદા નામ

પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥ ૪૧ ॥

इति श्री शीतलजिनवल्लभः शीतलप्रासादः १३ तलभाग ૨૪ શૃંગ ૩૩ તિલક ૩૨

તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૩૩ તિલક ૩૨

૧૦ શીતલનાથ જિનવલ્લભ શ્રી શીતલપ્રાસાદ ૧૩ વિભાજિત ૭ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૩૩ તિલક ૩૨

સમચારસ હેત્રના ચોવીશ ભાગ કરવા. તેમાં ચાર ભાગની રેખા, ત્રણ ભાગનો પઢરો અને પાંચ ભાગનું અર્ધું ભદ્ર કરવું. રેખા અને પઢરા ઉપર એક એક શૃંગ અને તે પર અષ્ટમે તિલક ચડાવવાં. કુલ ચાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ ચડાવવાં. તે શીતલ નામનો પ્રાસાદ શીતલજિનવલ્લભ બાણવો.

દ્વિતીય શીતલજિનવલ્લભપ્રાસાદ ૧૩ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૩૩ તિલક ૩૨

૧૪ કીર્તિદાયકપ્રાસાદ:

કર્ણોર્ધ્વે ચ દ્વય શૃંગે, પ્રાસાદઃ કીર્તિદાયકઃ ।

इति कर्तिदायकप्रासादः १४ तलभाग २४

શીતલજિનપ્રાસાદની રેખા ઉપર બે શૃંગ ચડાવવાથી કીર્તિદાયક નામનો પ્રાસાદ બાણવો.

૧૫ મનોહરપ્રાસાદ:

कर्णे सहस्रं प्रतिकर्णं प्रामादश्च मनोहरः ॥४२॥

इति मनोहरप्रासादः १५ तलभागः २४

કીર્તિદાયક પ્રાસાદની રેખા ઉપર બેટલા શૃંગ ચડાવેલા હોય તે પ્રમાણે પઢરા ઉપર ચડાવવાથી મનોહર નામનો પ્રાસાદ (૧૫ ભા) બાણવો.

विभक्तिं च श्रेयांश्च जिनवल्लभप्रासादः १६

‘अष्टादशांशे क्षेत्रे च कर्णे त्रयं’ रथे त्रयम् ।

भद्रार्धं त्रिपदं वत्स चतुर्दिक्षु नियोजयेत् ॥ ४३ ॥

निर्गमं पदमानेन स्वहस्तांगुलमानतः ।

શૃંગં ચ તિલકં રથે કર્ણે મદ્રે ચૈવોદ્ગમઃ ॥૪૪॥

શ્રેયાંશવલ્લભો નામ પ્રાસાદશ્ચ મનોહરઃ ।

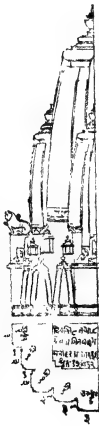
इति श्रेयांश्चजिनवल्लभः प्रासादः १६ तलभाग १८

ચોરસ હેત્રના અઢાર ભાગ કરવા તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા, ત્રણ ભાગનો પઢરો અને અર્ધું ભદ્ર ત્રણ ભાગનું એ રીતે ચારે દિશામાં યોજના કરવી. અંગોના નીકાળા એક ભાગ અગર હસ્તાંગુલ સાખવા. કોણ અને પઢરા પર એકેક શૃંગ અને એકેક તિલક ચડાવવાં. ભદ્રની ઉપર શૃંગને દોઢથો કરવો. એવો શ્રેયાંશ જિન વલ્લભ નામનો મનોહર પ્રાસાદ બાણવો.

દ્વિતીય શ્રેયાંશ જિનવલ્લભ મનોહર પ્રાસાદ

૧૬ તલભાગ ૧૮ શૃંગ ૧૭ તિલક ૧૨

શ્રેયાંશ જિનવલ્લભ મનોહરપ્રાસાદ ૧૬ તલભાગ ૧૮ શૃંગ ૧૭ તિલક ૧૨ વિભક્તિ ૮

૧૭ સુકુલપ્રાસાદ:

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ શૃંગચત્વારિ ભદ્રકે ॥ ૪૫ ॥

સુકુલો નામ વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ।

इति सुकुलप्रासादः १७ तलभाग १८

એચાંશ જિનવલ્લભ પ્રાસાદના પ્રત્યેક ભદ્રગી ઉપર એક ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી સુકુલ નામનો પ્રાસાદ સર્વજિન દેવોને વલ્લભપ્રિય એવો બાળવો.

૧૮ કુલનંદનપ્રાસાદ:

उरुः शृंगाष्टकं कुर्यात् प्रामादः कुलनंदनः ॥ ४६ ॥

इति कुलनंदनप्रासादः १८ तलभाग १८

ઉપરના પ્રાસાદને એકેક ઉરુશૃંગને સ્થાને એ બળે ઉરુશૃંગ ચડાવવામાં આવે તો કુલનંદન નામનો પ્રાસાદ બાળવો.

विभक्ति ९ वासुपूज्य जिन प्रामादः १९

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे द्वाविंशतिपदभाजिते ।

पदानां तु चतुर्भागाः कर्णे चैव तु कारयेत् ॥ ४७ ॥

કોણિકા પદમાનેન પ્રતિરથસ્ત્રિભાગકઃ ।

નંદિકા ચ ભાગકેન ભદ્રાર્થ ચ દ્વિભાગિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

કર્ણે કર્મત્રયં કાર્યં પ્રત્યર્કર્ણ ક્રમદ્વયમ્ ।

‘त्रिकूटं च नंदीकर्णयो रूढर्वे तिलकं शोभितम् ॥ ४९

भद्रे शृंगत्रयं कार्यमष्टौ प्रत्यांगानि च ।

वासुपूज्यस्तदा नाम वागपूज्यस्य वल्लभः ॥ ૫૦ ॥

इति वासुपूज्यवल्लभः प्रामादः १९ तलभाग ३२ शृंग २५३

સમચારસ ક્ષેત્રના ખાવીસ ભાગ કરવા. તેમાં ચાર

ભાગની રેખા, એક ભાગની ખુણી, ત્રણ ભાગનો પદરો

એક ભાગની નંદી અને બે ભાગનું ભદ્રાર્થ કરવું.

રેખા ઉપર (૫) કેસરી, (૯) સર્વતોભદ્ર અને (૧૩)

નંદન એ ત્રણ ઠમ્ ચડાવવા. પદરો ઉપર બે કંમે અને

નંદી તથા કોણી ઉપર ત્રિકૂટ અને તે પર તિલક

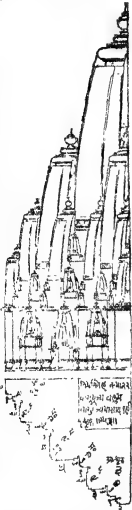
ચડાવવું. ભદ્રે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ

ચડાવવાથી વાસુપૂજ્યજિનવલ્લભ એવો વાસુપૂજ્ય નામનો પ્રાસાદ બાળવો.

ઈતિશ્રી વાસુપૂજ્ય વલ્લભપ્રાસાદ ૧૯ તલભાગ ૨૨ શૃંગ ૨૫૩

૯ ત્રિકૂટ=શૃંગ ચૈવ.

વાસુપૂજ્ય વલ્લભ વાસુપૂજ્ય પ્રાસાદ ૧૯ તલભાગ ૨૨ શૃંગ ૨૫૩

૨૦ રત્નસંજય પ્રાસાદઃ

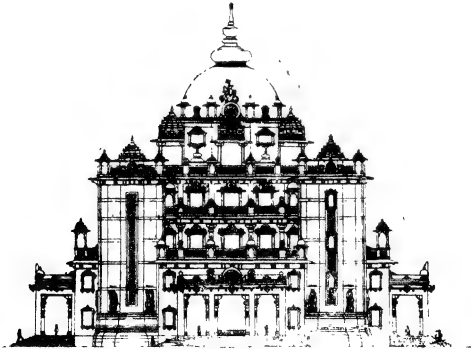
તદ્રૂપે ચ કર્ત્તવ્યં કર્ણોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

રત્ન સંજયનામોયં ગ્રહરાજમુખાવહઃ ॥ ૫૧ ॥

इति रत्नसंजय प्रासादः ॥ २० ॥ तलभाग ॥ २२ ॥

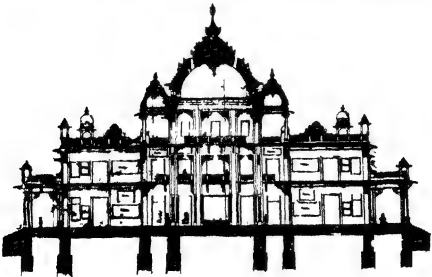
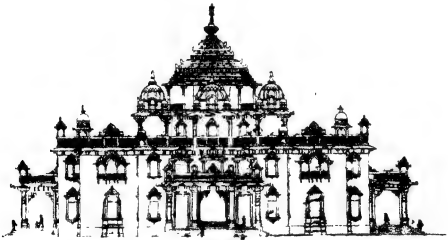
વાસુપૂજ્ય પ્રાસાદની રેખા પર અડેક તિલક ચડાવવાથી સૂર્યદેવથી સુખ આપનાર એવો રત્ન સંજય નામનો પ્રાસાદ બાણવો.

ભારતીય સ્થાપત્ય શૈલીના મુખદર્શન :- ન્યુ દોશ્લી-શ્રી ગાંધી સ્મારક ભવનના અમે કરેલા પ્લાનોના ત્રણ બ્લોકો પ્રસ્તાવના પાના ૭૫-૭૬ પર છપેલા છે. બાકીના બ્લોક આ નીચે આપ્યા છે. તેના માપ :- લંબાઈ=૨૦૦ ફીટ; પહોળાઈ=૧૫૦ ફીટ; ઉંચાઈ=૧૦૭ ફીટ.

२१ विभक्ति १० विमलजिनवल्लभ प्रासादः

चतुरस्त्री कृते क्षेत्रे चतुर्विंशति भाजिते
पादेन त्रयभागेन कोणतत्र विधीयते ॥ ५२ ॥
प्रतिकर्णं तत्समं ज्ञेयं कोणिका नंदिका पदै ।
भद्रार्धं चतुर्भागं निर्गमं भागमेव च ॥ ५३ ॥

૭૩ વિમલવદ્લભ વિમલપ્રાસાદ ૨૧ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૭૭ વિભક્તિ ૧૦

સમનિર્ગમ રથં જ્ઞેયં કર્તવ્યં ચતુરો દિશઃ ।
કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં મતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥૫૪॥
નંદિકા કોણિકાયાં ચ શૃંગકૃટં મુશોમિતમ્ ।
મદ્રે ચ શૃંગચત્વારિ અષ્ટૌ પ્રત્યાંગાનિ ચ ॥૫૫॥
વિમલવલ્લભનામાયં પ્રાસાદો વિષ્ણુવે પ્રિયઃ ।

इति विमलवल्लभ प्रासादः २१ तलभाग २४ शृंग ७७

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના ચોવીથ ભાગ કરવા, તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા, ત્રણ ભાગને પહેરે, કોણી અને નંદી એકેક ભાગની, અર્ધુ ભદ્ર ચાર ભાગનું અને નીકાળે એક ભાગનું કરવું. કોણી, નંદી ને પ્રતિરથ સમદલ નીકાળે રાખવા. રેખા અને પહેરે ઉપર ત્રણ ત્રણ શૃંગ ચડાવવાં. નંદી અને કોણી ઉપર એકેક શૃંગ અને એકેક કૃટ ચડાવવાં. પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર ચત્તાર ઉરુશૃંગ, અને આઠ પ્રત્યાંગ ચડાવવાં આવે. વિમલજિનવદ્લભ નામનો વિષ્ણુને પાત્ર પ્રિય પ્રાસાદ બાણવો.

छातश्री विमलजिनवद्लभ प्रासाद २१ तलभाग
२४ शृंग ७७

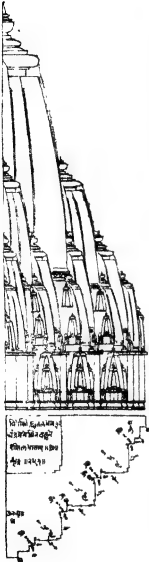
२२ मुक्तिद प्रासादः

तटूपे च प्रकर्तव्यो रथे तिलकं दापयेत् ॥५६॥
कर्णिकायां च द्वे शृंगे प्रासादो जिनवल्लभः ।
मुक्तिदनाम बिज्ञेयो भुक्तिभुक्ति प्रदायकः ॥५७॥

इति मुक्तिदनाम प्रासादः २२ तलभाग २४

વિમલ વદ્લભપ્રાસાદના પ્રતિરથ ઉપર તિલક અને કર્ણિકાની ઉપર (કૃટ તથા) એક વધુ શૃંગ ચડાવવાથી જિનદેવને વદ્લભ એવો સુક્રિદ નામનો ભાગ અને મુક્તિને આપનારો પ્રાસાદ બાણવો.

૧૪ અનંત જિનવદલભ અનંતપ્રાસાદ ૨૩ તલભાગ ૨૦ શૃંગ ૪૫૩ વિભક્તિ ૧૧

વિભક્તિ ૧૧
અનંત જિનવદલભ
અનંતપ્રાસાદ ૨૩
તલભાગ ૨૦
શૃંગ ૪૫૩

વિભક્તિ ૧૧ અનંતજિનપ્રાસાદ: ૨૩

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે વિંશતિપદમાજિતે ।

ત્રીણિઃત્રીણિ તતસ્ત્રીણિ નંદીપદેતિ ભદ્રકે ॥૫૮॥

નિર્ગમં પદમાનેન ત્રિષુ સ્થાનેષુ ભદ્રકે ।

કર્ણે કર્મત્રયં કાર્યં રથોધર્વે તત્સમં ભવેત્ ॥૫૯॥

ભદ્રે ચૈવૌરશ્ચત્વારિ નંદિકાયાં ક્રમદ્વયમ્ ।

અનંત જિનપ્રાસાદો ધનપુણ્યં શ્રિયં લભેત્ ॥૬૦॥

इति अनंत जिनप्रासादः २३ तलभाग २० शृंग ४५३

સમચૌરસ ક્ષેત્રના વીશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા, પઢરા અને ભદ્રાર્ધ એ ત્રણે ત્રણ ત્રણ ભાગના કરવા. ભદ્ર નંદી એક ભાગની કરવી. ત્રણે અંગના નીકાળો એકેક ભાગના કરવો. રેખા અને પઢરા ઉપર ત્રણ ત્રણ ઠમ્ અડાવવા. ભદ્રની ઉપર ચચ્ચાર ઉરુશૃંગ નંદી ઉપર બે કુમે (૫ કેસરી, ૬ સર્વતોભદ્ર) અડાવવાં આવા પ્રકારને અનંતજિનપ્રાસાદ ધનધાન્ય અને પુણ્ય રૂપી લક્ષ્મીને આપનારો બાણુવો.

अतश्च अनंतजिनवदलभप्रासाद २३ तलभाग

२० शृंग ४५३

૨૪ સુરેન્દ્રપ્રાસાદ:

અનંતસ્ય સંસ્થાને રથોધર્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

સુરેન્દ્રો નામ વિજ્ઞેયઃ સર્વદેવેષુ વલ્લભઃ ॥૬૧॥

इति सुरेन्द्रप्रासादः २४

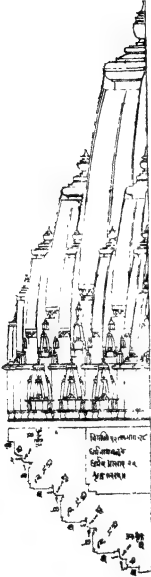
અનંત પ્રાસાદના પઢરા ઉપર એક તિલક અડાવવાથી તે સર્વદેવોમાં પ્રિય એવો સુરેન્દ્રપ્રાસાદ બાણુવો.

વિભક્તિ ૧૨ ધર્મનાથવલ્લભઃ ધર્મદપ્રાસાદ: ૨૫

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ચાષ્ટાવિંશતિ માજિતે ।

કર્ણે રથે ચ મદ્રાર્થે યુગભાગં વિધીયતે ॥ ૬૨ ॥

૧૫ ધર્મનાથ વટલ ભૂમિદ પ્રાસાદ ૨૫ વિભક્તિ ૧૨ તલભાગ ૨૮ શૃંગ ૨૨૫

નિર્ગમં તત્પમાણેન નંદિકોણિ દ્વિભાગિકા ।
કેસરીં સર્વતોભદ્રં રથે કર્ણે ચ દાપયેત્ ॥૬૩॥
તદૂર્ધ્વે તિલકં જ્ઞેયં સર્વશોભાન્વિતં કૃતમ્ ।
નંદિકા કર્ણિકાયાં ચ શૃંગોર્ધ્વે શૃંગમુત્તમમ્ ૬૪
ભદ્રે ચૈવૌરશ્ચત્વારિ ચાષ્ટા પ્રત્યાંગાનિ ચ ।
ધર્મદો નામ વિખ્યાતઃ પુરે ધર્મવિવર્ધનઃ ૬૫

इति धर्मनाथ जिनवल्लभः धर्मप्रसादः २५
तलभाग २८ शृंग २२५

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૮ ભાગ કરવા. તેમાં
રેખા, પઢરા અને ભદ્રાર્ધ એ ત્રણે અચ્ચાર
ભાગના કરવા. નંદી અને કોણી એકેક ભાગની
કરવી. સર્વ અંગો સમદલ (નીકાળે) કરવા. રેખા
અને પઢરા ઉપર ૫ કેસરી ૫ સર્વતોભદ્રે એ બે
કર્મ ચડાવવા. તેની ઉપર એક તિલક ચડાવવું.
નંદી અને કોણી ઉપર ઉપરાઉપર બે શૃંગ ચડાવવા.
પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર ચાર ઉરુશૃંગ ચડાવવા આઠ
ચોથ ગરાશિયા=પ્રત્યાંગ ચડાવવા. આવા પ્રકારના
ધર્મને દેવાવાળો અને નગરમાં ધર્મને વધાર-
નારો એવો ધર્મનાથ જિનવલ્લભ ધર્મદ
પ્રાસાદ બાણવો.

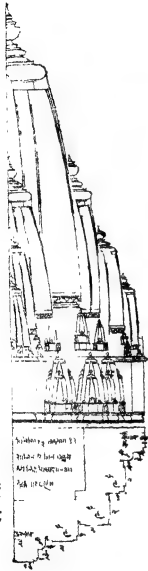
ઇતિશ્રી ધર્મનાથ જિનવલ્લભ ધર્મદ
પ્રાસાદ ૨૫ તલભાગ ૨૮ શૃંગ ૨૨૫

૨૬ ધર્મવૃક્ષપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપે તત્પમાણે ચ કર્તવ્યઃ સર્વકામદઃ ।
રથોર્ધ્વે ચ કૃતે શૃંગે ધર્મવૃક્ષોઽયં નામતઃ ॥૬૬॥

इति धर्मवृक्षप्रसादः २६ तलभाग २८

૧૬ શાંતિનાથજિનવદ્સભ શ્રીલિંગપ્રાસાદ ૨૭ વિભક્તિ ૧૩ તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૧૮૬

ધર્મદ પ્રાસાદના પહરા ઉપર એક શૃંગ વધારવાથી ધર્મવૃક્ષ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

વિભક્તિ ૧૩ શ્રીશાંતિનાથવદ્સભ શ્રીલિંગપ્રાસાદ:

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાદશાંશવિભાજિતે ।

કર્ણો ભાગદ્વયં કાર્યઃ પ્રતિકર્ણં સ્તથૈવ ચ ॥૬૭॥

મદ્રાર્ધં સાર્ધભાગેન નંદિકા ચાર્ધભાગિકા ।

કર્ણે કર્મદ્વયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥૬૮॥

નંદિકાયાં શૃંગકૂટમુરઃશૃંગાણિ દ્વાદશ ।

શાંતિનાથાશ્રયપ્રાસાદઃ સર્વદેવેભ્યઃ કારણેત્ ૬૯.

શ્રીલિંગં ચ તદા નામ શ્રીપતયે સુખાવદઃ ।

इति शान्तिवल्लभः श्रोत्रलिंगप्रामादः २७ तलभाग १२ शृंग १८०.

સમચોરમ ક્ષેત્રના ૧૨ ભાગ કરવા. તેમાં દેખા અંતે પહરા બગળે ભાગના અર્ધુ ભદ્ર દ્વાદશ ભાગનું અને ભદ્રની પડખે નંદી અડધા ભાગની કરવી દેખા અંતે પહરા ઉપર બે કર્મ (પ કેસરી, ૬ સર્વતાભદ્ર) અડાવવાં. નંદી ઉપર એક શૃંગ અને એક કૂટ અડાવવું. આદે ભદ્ર પર બાર ઉરુશૃંગ અડાવવાથી શાંતિનાથ નામે સર્વ દેવને વદ્સભ એવો શ્રીલિંગપ્રાસાદ થાય છે. આ પ્રાસાદ બંધાવનાર લક્ષ્મીપતિને સુખકારક બાબુવો.

अतिश्री शान्तिनाथजिनवद्लभ श्रीलिंगप्रामादः २७ तलभाग १२ शृंग १८६

૨૮ કામદત્તક પ્રાસાદ:

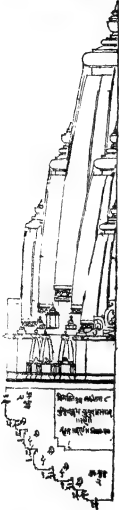
उरुशृंग पुनर्द्यात् प्रामादः सर्वकामदः ७०

इति कामदत्तक प्रामादः २८ तलभाग १२

શ્રીલિંગ પ્રામાદના ભદ્રની ઉપર ચારે બાજુ એક શૃંગ વધારવાથી

કામદત્તક નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

૧૭ કુંથુનાથવલ્લભ કુમુદપ્રાસાદ ૨૯ વિભાગ ૧૪ તિલક ૨૦ તલભાગ ૮ શૃંગ ૬૯

વિભક્તિ ૧૪ કુંથુનાથવલ્લભઃ કુમુદપ્રાસાદઃ ૨૯

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ચાષ્ટભાગવિભાજિતે ।

કર્ણઃ સ્યાદેકભાગથ પ્રતિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥૭૧॥

નંદિકા ચૈવ માગાર્ધા પ્રિયદં મદ્રવિસ્તરમ્ ।

નિર્ગમં પદમાનેન સ્યાપયેચ્ચ દિશેદિશઃ ॥૭૨॥

કર્ણે ચ કેમરીં દયાત્ તદૂર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

તત્સદૃશં પ્રતિકર્ણે નંથાં તુ તિલકં ન્યસેત્ ॥૭૩

મદ્રે ચ શૃંગદ્વયં તુ કુંથુદો નામ નામતઃ ।

વલ્લભઃ સર્વદેવાનાં જિનેન્દ્રકુંથુવલ્લભઃ ॥૭૪॥

इति कंथुजिनवल्लभः कुमुदप्रासादः २९ तलभाग

८ शृंग ६९

સમથોરસ ક્ષેત્રના આઠભાગ કરવા. તેમાં રેખા અને પહોરો એકેક ભાગનો, નંદી અર્ધા ભાગની અને ભદ્ર આખું ત્રણ ભાગનું કરવું. નીકાણો પદ એક ભાગનો રાખવો. રેખા અને પહોરો ઉપર ૫ કેસરી કર્મ અને તે ઉપર તિલક કરવું. નંદીની ઉપર એક તિલક કરવું અને ભદ્રની ઉપર બાબો ઉરુશૃંગ કરવા. તેવો કુંથુદ નામનો સર્વદેવને વલ્લભ અને કુંથુજિનવલ્લભપ્રાસાદ બાબવો. ઇતિશ્રી કુંથુજિનવલ્લભ કુમુદપ્રાસાદ ૨૯ તલભાગ ૮ શૃંગ ૬૯ તિલક ૨૦

૩૦ શક્તિદપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપે ચ પ્રકર્તવ્યં રથે તિલકં દાપયેત્ ।

શક્તિદો નામ વિજ્ઞેયઃ શ્રીદેવીષુ સુસ્વાવહઃ ॥ ૭૫ ॥

इति शक्तिदप्रासादः ३० तलभाग ८

કુમુદ નામના પ્રાસાદના પહોરો ઉપર એક તિલક અધિક ચડાવવાથી શક્તિદ નામનો પ્રાસાદ લક્ષ્મીદેવીથી સુખ આપનારો બાબવો.

૩૧ હર્ષણપ્રાસાદ:

કર્ણોદ્ધર્ષે શૃંગં દાતવ્યમ્ પ્રાસાદો હર્ષણસ્તથા ।

इति हर्षणप्रासादः ३१ तलभाग ८

કુસુદપ્રાસાદની રેખાએ એક શૃંગ અધિક ચડાવવાથી હર્ષણ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

૧૮ અરનાથ વલ્લભ કમલકંદ પ્રાસાદ ૩૨ તલભાગ ૮ શૃંગ ૨૧

વિમક્તિ ૧૫ અરનાથવલ્લભ: કમલકંદપ્રાસાદ: ૩૨

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टभागविभाजिते ।

कर्णो द्विभागिको ज्ञेयो भद्रार्धं च द्विभागिकम् ॥७८॥

कर्णे च शृंगमेकं तु केसरीं च विधीयते ।

भद्रे चैवोद्गमः कार्यो १० जिनेन्द्रे चारनाथके ॥७९॥

इति त्वं विद्वि भो वत्स, પ્રાસાદો જિનવલ્લભ:

કમલકંદનામાયં જિનશાસનમાર્ગતઃ ॥ ૮૦ ॥

इति कमलकंदप्रासादः ३२ तलभाग ८ शृंग २१

સમચોરસ ક્ષેત્રના આઠ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, બે ભાગનું અર્ધુ ભદ્ર કરવું. રેખા ઉપર એક પ કેસરી શૃંગ ચડાવવાં અને ભદ્રની ઉપર દોઢિયો કરવો તેને હે વત્સ અરનાથ જિન વલ્લભ જે જિનશાસનમાર્ગના કમલકંદ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

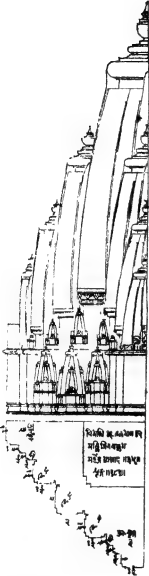
ઈતિ શ્રી અરનાથ જિનવલ્લભ કમલકંદ પ્રાસાદ ૩૨ તલભાગ ૮ શૃંગ ૨૧

૩૩ શ્રીશૈલપ્રાસાદ:

कर्णे च तिलकं हेयं श्रीशैल ईश्वरप्रियः ।

इति श्रीशैलप्रासादः ३३ तलभाग ८

૧૮ મહિલજનવલ્લભ મહેન્દ્રપ્રાસાદ ઉપ તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૧૮૧

કમલકંઠપ્રાસાદની રેખા ૫૨ તિલક એક ચડાવવાથી શ્રી શૈલ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો. તે ઇશ્વરને પ્રિય છે.

૩૪ અરિનાશનપ્રાસાદ:

મદ્રે ચૈવોરુચત્વારિ પ્રાસાદશ્ચારિનાશન: ॥૮૧॥

હતિ અરિનાશનપ્રામાવ: ૩૪ તલભાગ ૮

શ્રીશૈલપ્રાસાદના ચારે ભદ્ર ઉપર એકેક ઉડુ-શૃંગ ચડાવવાથી અરિનાશન પ્રાસાદ બાબુવો.

વિમ્ભિક્તિ ૧૬ મલ્લિજિનવલ્લભ: મહેન્દ્રપ્રાસાદ: ૩૫

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે દ્વાદશપદમાજિતે ।

કર્ણે ભાગદ્વયં કાર્યં પ્રતિરયશ્ચ સાર્થક: ॥૮૨॥

સાર્થભાગકં મદ્રાર્થં ચાર્ધાં નંદિદ્વયં મવેદ્ ।

કર્ણે કર્મદ્વયં કાર્યં પ્રતિરયે તથૈવ ચ ॥૮૩॥

દ્વાદશ ચોર:શૃંગાણિ સ્થાપયેચ્ચ ચતુર્દિશિ ।

મહેન્દ્રનામપ્રાસાદો જિનેન્દ્રમલ્લિવલ્લભ: ॥૮૪॥

હતિ મલ્લિવલ્લભ: જિનેન્દ્રપ્રાસાદ: ૩૫ તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૧૮૭

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૧૨ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગની રેખા, દોઢ ભાગનો પઢરો, દોઢ ભાગનું ભદ્રાર્ધ, અર્ધા ભાગની ખૂણી, અને અર્ધા ભાગની નંદી કરવી. રેખાએ અને પઢરે (૫ કેસરી અને ૬ સર્વતોભદ્ર એમ) બે કર્મ ચડાવવા. ચારે ભદ્ર ૫૨-૧૨ ઉડુશૃંગ સ્થાપન કરવાથી મહિલનાથ-જિનવલ્લભ એવો મહેન્દ્ર નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

હતિશ્રી મહિલનાથજિનવલ્લભ મહેન્દ્રપ્રાસાદ ઉપ તલભાગ ૧૨ શૃંગ ૧૮૧

૩૬ માનવેન્દ્રપ્રાસાદ:

રપોધર્વે તિલકં દયાત્ માનવેન્દ્રોઽય નામત: ।

इति मानवेन्द्रप्रासादः ३६ तलभाग १२

भङ्गेन्द्रप्रासादना स्थाने पदरा ७५२ तिलक अंक यडाववाथी मानवेन्द्र नामनो प्रासाद बाबुवो.

३७ पापनाशनप्रासादः

कर्णोर्ध्वे तिलकं दद्यात् प्रासादः पापनाशनः ॥८५॥

इति पापनाशनप्रासादः ३७ तलभाग १२

भङ्गेन्द्रप्रासादनी रेषाये तिलक अंक यडाववाथी पापनाशन नामनो प्रासाद बाबुवो.

विभक्ति १७ मानसतुष्टिप्रासादः ३८

चतुरस्त्रीकृत क्षेत्रे चतुर्दश विभाजिते ।

बाहुद्वयं रथकर्णौ भद्रार्धं त्रयभागकम् ॥८६॥

श्रीवत्सं केसरीं चैव कर्णैरथैकमद्वयम् ।

द्वादशैवैरःशृंगाणि स्थापयेच्च चतुर्दिशि ॥८७॥

मानसतुष्टिनामायं प्रासादोऽमुनिसुव्रतः ।

इति मानसतुष्टिनाम मुनिसुव्रत. प्रासादः ३८

तलभाग १४ शृंग ८५

समथोरस क्षेत्रना १४ भाग करवा. रेषा अने पदरा ७५२ भागना अने अधुं भद्र त्रय भागनुं करवुं. रेषा अने पदरा ५२९ श्रीवत्स अने ५ केसरी अने ७ कर्भ यडाववा. थार दिशाना भद्रो ७५२ थार ७३३ शृंग यडाववाथी मानसतुष्टि नामनो मुनिसुव्रतवदल्लस प्रासाद बाबुवो.

धृतिश्री मुनिसुव्रतवदल्लस मानसतुष्टि-

प्रासाद ३८ तलभाग १४ शृंग ८५

३९ श्रीभवप्रासादः

तद्रूपे रथे तिलकं कर्णे च द्वयकेसरीम् ।

^{१२} श्री भवनाम विज्ञेयः

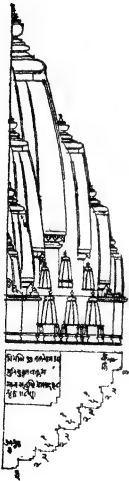
कर्तव्यश्च त्रिमूर्तये ॥ ८९

इति श्रीभवप्रासाद ३९ तलभाग १४

११ मन्त्रसंस्तुष्ट-मुनिसंस्तुष्ट पा६१-त२.

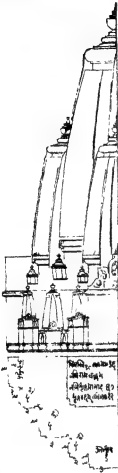
१२ गौरव नाम विज्ञेयः पा६१-त२.

२० मुनिसुव्रत वदल्लस मानसतुष्टि प्रासाद ३८ विभक्ति १७ तलभाग १४ शृंग ८५

માનસતુષ્ઠિ પ્રાસાદના પઢરા ઉપર એક તિલક અને રેખાએ બે કેસરી કર્મ ચડાવવાથી શ્રીભવ(ગોરવ) નામનો પ્રાસાદ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશને સારુ બનાવવો.

૨૧ નેમિનાથ વલ્લભ નેમિશૃંગ પ્રાસાદ ૪૦ વિભાગ ૧૮ તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૬૫ તિલક ૧૨

॥ ચિમ્બિક ૧૮ ॥ નેમિજિન વલ્લભપ્રાસાદઃ ૪૦

૧૩ ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ષોડશપદમાજિતે ।

કર્ણભાગત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણ દ્વિભાગિકઃ

॥ ૧૦ ॥

મદ્રાર્ધં ત્રિભાગં જ્ઞેયં ચતુર્દિશ્વુ વ્યવસ્થિતમ્ ।

કેસરીં ચ રયે કર્ણે ઝર્વે તિલકશોભનમ્

॥ ૧૧ ॥

મદ્રૈકૈકમુશૃંગં સ્થાપયેત્ત્વ ચતુર્દિશ્વુ ।

નેમિશૃંગશ્ચનામાયં પ્રાસાદો નેમિવલ્લભઃ ॥૧૨॥

इति नेमिजिनवल्लभः नेमिशृंग प्रासादः ४०

તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૬૫ તિલક ૧૨

પ્રાસાદના ચોરસક્ષેત્રના સોળ ભાગ કરવા. રેખા ત્રણ ભાગની, પઢરા બે ભાગનો અને અધુન બદ્ર ત્રણ ભાગનું કરવું. એ રીતે ચારે બાજુએ ભાગની વ્યવસ્થા કરવી. રેખા અને પઢરા પર કેસરી કર્મ ચઢાવી તે પર એકેક તિલક શોભનું ચડાવવું. અને ચારે બદ્ર ઉપર એકેક એમ કુલ ચાર દિશામાં કુલ ચાર ઉશૃંગ ચડાવવાથી નેમિશૃંગ નામનો નેમિજિનવલ્લભ પ્રાસાદ બાબુવો.

ઇતિશ્રી નેમિજિનવલ્લભ નેમિશૃંગ પ્રાસાદ ૪૦ તલભાગ ૧૬ શૃંગ ૬૫ તિલક ૧૨

॥ ચિમ્બિક ૧૯ ॥ સુમતિકીર્તિપ્રાસાદઃ ૪૧

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ષડ્વિંશપદમાજિતે ।

કર્ણશ્ચ ભાગચત્વારઃ પ્રતિકર્ણસ્તથૈવ ચ ॥૧૩॥

મદ્રં દિગ્માગકં જ્ઞેયં ચતુર્દિશ્વુ વ્યવસ્થિતમ્ ।

કર્ણે કર્મત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે કમદ્વયમ્ ॥૧૪॥

૧૩ આ અઢારમી વિભાગિ કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

૨૨ નેમિનાથવલ્લભ સુમતિકીર્તિ પ્રાસાદ ૪૧ વિભાગ ૧૯ તલભાગ ૨૬ શૃંગ ૪૭૩ તિલક ૪

દ્વાદશેનોરુઃશૃંગાણિ પ્રત્યાંગાણિ દ્વાત્રિશકમ્
પ્રથમકર્મો મંદિરઃ સર્વતોભદ્રમેવ ચ ॥૯૫॥
કેસરી કર્મસ્તુતોયઃ ઉર્ધ્વે મંજરી શોભિતા
સુમતિકીર્તિનામાયં^{૧૪} ગૃહરાજસુખાવહઃ ॥૯૬

इति सुमतिकीर्ति नेमिवल्लभ प्रासाद ४७
तलभाग २६ शृंग ४७३ तिलक ४

પ્રાસાદના સમચારસ ક્ષેત્રના છવીસ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા અને પદરે ચચાર ભાગનાં કરવા. દસ ભાગનું આયુ ભદ્ર કરવું. રેખા ઉપર ત્રણ કર્મ અને પદરા ઉપર બે કર્મ ચડાવવાં ચારે ભદ્ર ઉપર કુલ ૧૨ ઉરુ શૃંગ અને બત્રીશ પ્રત્યાંગ (ચોથ ગરાશિયા) ચડાવવા. પહેલું કર્મ રથ મંદિર, ત્રીજું કર્મ (૬) સર્વતોભદ્ર અને ત્રીજું ૫ કેસરીનું એમ રેખાએ ચડાવવા અને તે ઉપર મંજરી (ઘંટા=લામણુ. જંઘાયુક્ત) ચડાવવાથી અને પદરા ઉપર બે કર્મ ચડાવવાથી મંદિર બંધાવનાર ગૃહસ્થને સુખદાયક એવા સુમતિકીર્તિ નામનો પ્રાસાદ જાણવો.

इति श्री सुमतिकीर्ति नेमिवल्लभ
प्रासाद ४१ तलभाग २६ शंभ ४७३
तिलक ४

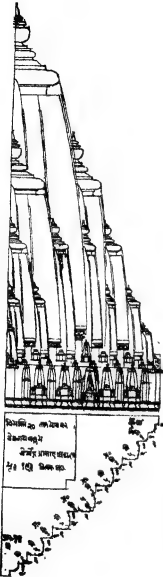
४२ उपेन्द्रप्रासादः

तूरुपं च प्रकर्तव्यं रथे शृंगं च दापयेत् ।
उपेन्द्र इति नामायं प्रासादः सुरवल्लभः ९७
इति सर्वदेववल्लभः उपेन्द्रप्रासादः ४२

तलभाग २६

સુમતિકીર્તિ પ્રાસાદના પદરા ઉપર (બેના બદલે ત્રીજું) એક શૃંગ ચડાવવાથી દેવોને વલ્લભ એવા ઉપેન્દ્ર નામનો પ્રાસાદ જાણવો.

४० तिलक १६ १६३ तिलक ४०
२२ नेमिनाथवटल नैमिन्द्रप्रासाद ४४ विभक्ति २० तदभाय २२ शृंग १६३ तिलक ४०

४३ राजेन्द्रप्रासादः

तद्रूपे च प्रकर्तव्यमुरः^{१५} शृंगाणि षोडश ।
पूजनाल्लभ्यते राज्यम् स्वर्गं चैव महोत्तले ९८

इति राजेन्द्रप्रासाद ४३ तलभाग १६

उपेन्द्रप्रासादना स्थाने लक्ष्मी पर भगिने
कृत १६ उत्तुङ्गं चडाववाथी राजेन्द्र
नामने प्रासाद थाय छे. तेन पूजवाथी
स्वर्ग अने पृथ्वी उपर राज्यप्राप्ति थाय.

॥ विभक्ति २० ॥ नेमिन्द्रेश्वरप्रासादः ४४

चतुरस्त्रीकृते क्षेत्रे द्वाविंशतिपदभाजिते ।
बाहुरिन्दुर्युग्मरूप-दिन्दुमागाःक्रमेण च १९९

कर्णात्तु गर्भपर्यन्तं भद्रार्धद्वयमेव च ।
केसरी सर्वतोभद्रं कर्णे चैव क्रमद्वयम् १००

केसरो तिलकं चैव रथोर्वे तु प्रकोर्तितम् ।
कर्णिकानदिकायाम् च शृङ्गं च तिलकं न्यसेत्
॥ १०१ ॥

भद्रे चैवोरुश्चत्वारि प्रत्यांगानि च षोडश ।
नेमिन्द्रेश्वरनामायं प्रासादो नेमिबल्लभः १०२

इति नेमिन्द्रेश्वरप्रासादः ४४ तलभाग
२२ शृङ्ग १९३ तिलक ४०

योरस क्षेत्रना आचीश भाग ४२वा.
तेभां छे भागनी रेभा, अेक भागनी

કર્ષિકા,^{૧૬} એ ભાગનો પઢરા કરવો. નંદી એક ભાગની, ઉપરથ એ ભાગનું ખીલી કર્ષિકા એક ભાગની અને અધુ^{૧૭} ભદ્ર એ ભાગનું કરવું. રેખા ઉપર કેસરી અને સર્વતોભદ્ર કર્મ અને તિલક ચડાવવા. બધી કર્ષિકા અને નંદિકા ઉપર એકેક શૃંગ અને તિલક ચડાવવું. પઢરા અને ઉપરથ ઉપર કેસરી કર્મ અને એકેક તિલક ચડાવવું. પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર ચાર ઉરુશૃંગ અને કુલ ૧૬ પ્રત્યાંગ ચડાવવાથી નેમિનાથજીને વલ્લભ એવો નેમેન્દ્રેશ્વરપ્રાસાદ જાણવો.

ઇતિશ્રી નેમિનાથવલ્લભ નેમેન્દ્રેશ્વરપ્રાસાદ ૪૪ તલભાગ ૨૨ શૃંગ ૧૯૩ તિલક ૪૦

૪૫ યતિશ્રૂષણપ્રાસાદ:

તત્તુલ્યં ચ તદૂર્ધ્વં ચ રથે ગૃગં ચ દાપયેત્ ।

વલ્લભઃ સર્વદેવાનાં પ્રાસાદો યતિશ્રૂષણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

ઇતિ યતિશ્રૂષણપ્રાસાદ ૪૫ તલભાગ ૨૨

નેમેન્દ્રેશ્વર પ્રાસાદના પઢરા ઉપર અને ઉપરથ પર એકેક શૃંગ વધારવાથી યતિશ્રૂષણ નામનો સર્વદેવને વલ્લભ એવો પ્રાસાદ થાય છે.

૪૬ સુપુષ્પપ્રાસાદ:

તદૂપે ચ પ્રકર્તવ્યં રથે દયાચ્ચ કેસરીમ્ ।

સુપુષ્પનામવિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદઃ સુરવલ્લભઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ઇતિ સુપુષ્પપ્રાસાદઃ ૪૬ તલભાગ ૨૨

નેમેન્દ્રેશ્વર પ્રાસાદના પઢરા અને ઉપરથ ઉપર (શૃંગને બદલે) (૫) કેસરી કર્મ ચડાવવાથી દેવોને વલ્લભ એવો સુપુષ્પ નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

॥ વિમક્તિ ૨૧ ॥ પાર્શ્વવલ્લભપ્રાસાદઃ ૪૭

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ષષ્ટાવિંશતિ ભાજિતે ।

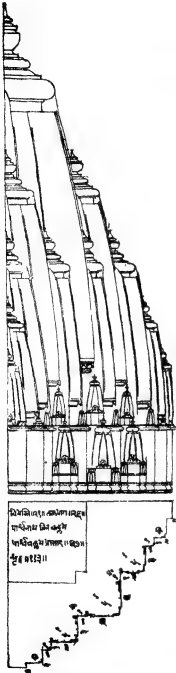
કર્ણાંતુ ગર્ભપર્યંતં વિભાગાનાં તુલક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

વેદરુપગુણેન્દ્રેવો મદ્રાર્ધં તુ ચતુષ્પદમ્ ।

શ્રીવત્સં કેસરીં ચૈવ રથે કર્ણે ચ દાપયેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૬. અહીં વિમક્તિ ૨૦-૨૧ અને ૨૨માં કર્ણ પાસે નંદિકર્ષી કરી છે. પરંતુ તે નંદિકર્ષીના ઉપાંગ સમઘસ ન કાઢતા કર્ણ રેખાની બરાબર રાખીને તે એ વચ્ચે પાણીનાર પાટી જુદું અંગ દેખાડે છે. તેનો હેતુ તે પર પ્રત્યાંગ (ચાલ મરાઠિયા) ચડાવતાં કર્ણ બહાર નીકળી જાય છે તેથી ખૂણી બહાર ન કાઢવાથી પ્રત્યાંગ પ્રમાણસર નીકળતું લાગે છે. આવા પ્રકાર જુના પ્રાસાદોમાં ઘણે જોવામાં આવે છે. રાજકપુરના ચોમુખના મૂળ સ્થિતિમાં ખૂણી રેખા બરાબર રાખેલ છે.

૨૩ પાર્શ્વનાથ વલ્લભ પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદ ૪૭ વિનિહિત ૨૧ તલભાગ ૨૬ શૃંગ ૧૧૩

કર્ણિકાયાં તતઃ શૃંગ

મષ્ટી તુ પ્રત્યાંગાનિ ચ ।

મદ્રે ચૈવોરુશ્ચત્વારિ

પ્રાસાદઃ પાર્શ્વવલ્લભઃ ॥ ૧૦૭ ॥

ઈતિ પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદઃ ૪૭

તલભાગ ૨૬ શૃંગ ૧૧૩

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૬ ભાગ કરવા. તેમાં કણ્ઠ ૪ ભાગ, કણ્ઠિ ૧ ભાગ, પદરો ૩ ભાગ, નંદિ ૧ ભાગ અને અધુર્ ભદ્ર ૪ ભાગનું કરવું. રેખા અને પદરા ઉપર એકેક (૫) કેસરી કર્મ અને એકેક (૧) શ્રી વત્સ શૃંગ અડાવવું. ખૂણીઓ પર એકેક શૃંગ અડાવવાં. આઠ પ્રત્યાંગ અડાવવાં. ભદ્ર પર અચ્યાર ઉરુશૃંગ અડાવવાં. તેવો પાર્શ્વવલ્લભ નામનો પ્રસાદ થાય છે.

ધૃતિશ્રી પાર્શ્વનાથ જનવલ્લભ
પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદ ૪૭ તલભાગ
૨૬ શૃંગ ૧૧૩

૪૮ પદ્માવૃતપ્રાસાદઃ

કર્ણે ચ તિલકં દધાત્ પ્રાસાદસ્તત્સ્વરૂપકઃ ।

પદ્માવૃત્ત ચ નામેતિ કર્તવ્યં સર્વદેવતાઃ ૧૦૮

ઈતિ પદ્માવૃતપ્રાસાદઃ ૪૮

પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક વધારવાથી પદ્માવૃત નામનો સર્વદેવોને વલ્લભ એવો પ્રાસાદ બાબુવો.

૪૯ રૂપવલ્લભપ્રાસાદઃ

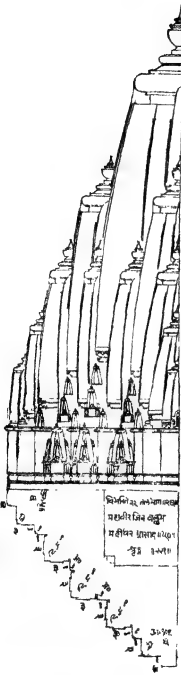
તદ્રૂપે ચ પ્રકર્તવ્યો રથોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

જિનેન્દ્રાયતનં ચૈવ પ્રાસાદો રૂપવલ્લભઃ ૧૦૯

ઈતિ રૂપવલ્લભપ્રાસાદઃ ૪૯ તલભાગ ૨૬

પદ્માવૃત પ્રાસાદના પદરા ઉપર પણ એક તિલક વધારવાથી રૂપવલ્લભ નામનો જિનેન્દ્રપ્રાસાદ થાય છે.

૨૪ મહાવીર જીનવલ્લભ મહાધર-વીરવિક્રમ પ્રાસાદ ૫૦ વિભાગ ૨૨ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૨૨૧

॥વિમલ્કિ ૨૨॥ વીરવિક્રમમહાધરપ્રાસાદ:૫૦

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ચતુર્વિંશતિમાજિતે ।

કર્ણભાગકો જ્ઞેયઃ પ્રતિકર્ણશ્ચ તત્સમમ્ ૧૧૦

કર્ણિકા નંદિકા ભાગા મદ્રાર્ધં ચંચતુષ્પદમ્ ।

શ્રીવત્સં કેસરીં ચૈવ

સર્વતોમદ્રમેવ ચ ॥૧૧૧॥

રથે કર્ણે ચ દાતવ્યમપ્ટી

તુ પ્રત્યાંગાનિ ચ ।

મદ્રે ચૈવોરશ્ચત્વારિ

કર્ણિકાયાં શૃંગોત્તમમ્ ॥૧૧૨॥

વીરવિક્રમનામાયં પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ।

૧૭ મહાધરશ્ચ નામાયં

પૂજિતે ફલદાયકઃ ॥૧૧૩॥

હતિ મહાવીરવલ્લભ વીરવિક્રમ

મહાધર પ્રાસાદ ૫૦ તલભાગ ૨૪

શૃંગ ૨૨૧

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૪ ભાગ કરવા, તેમાં રેખા અને પદરે ત્રણ ત્રણ ભાગના, નંદિકા અને કર્ણિકા એકેકે ભાગની કરવી. અને અર્ધ ભદ્ર ચાર ભાગનું કરવું. રેખા અને પદર ઉપર શ્રીવત્સ (શૃંગ)(૫) કેસરી અને ૫ સર્વતોભદ્ર એમ ત્રણ કુમે ચડાવવાં. આઠ પ્રત્યાંગો ભદ્ર ઉપર ચારચાર ઉડેશૃંગ ચડાવવાં. કર્ણિકા ને નંદિકા ઉપર શૃંગ ચડાવવાથી જિનદેવને વલ્લભ તથા પૂજનથી ફલકાતા એવો વીરવિક્રમ નામનો અથવા મહાધર નામનો પ્રાસાદ બાંધવો.

હતિશ્રી મહાવીરજિનવલ્લભ

મહાધરપ્રાસાદ ૫૦ તલભાગ ૨૪

શૃંગ ૨૨૧ તલક ૧૬

૧૭ મહાધરનામાયં પાઠાન્તર. મહાધરનો બીજો અર્થ ૧૦૮, ૭૨ કે પર જિનાલયમાં દત્તમંડપના આડાંગે કે પ્રાસાદની ડાબી જમણી તરફ ચાલુ પંકિતમાં ભદ્રની જેમ નીકળે તે મહાધર પ્રા.

૫૧ અષ્ટાપદપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપે ચ પ્રકર્તવ્યે કર્ણોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

અષ્ટાપદશ્ચ નામાયં પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥૧૧૪॥

इति अष्टापदप्रासादः ५१ तलभाग २४

પીરવિક્રમ-મહાધર પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક અડાવવાથી જિનપ્રભુને વલ્લભ એવો અષ્ટાપદ નામનો પ્રાસાદ બાબુવો.

૫૨ તુષ્ટિપુષ્ટિપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપં ચ પ્રકર્તવ્યં ઊરઃશૃંગાણિ પંચ वै ।

તુષ્ટિપુષ્ટિદનામાયં પ્રાસાદો દેવવલ્લભઃ ॥૧૧૫॥

इति तुष्टिपुष्टिप्रासादः ५२ तलभाग २४

જિનેન્દ્રપ્રાસાદ પ્રશંસા:—

પ્રાસાદાઃ પૂજિતા લોકે વિશ્વકર્મણા ભાષિતાઃ ।

દ્વાવિંશતિવિભક્તીનાં^{૧૮} દ્વિપંચાશદ્ભેદતઃ ॥૧૧૬॥

પ્રાસાદાઃ સર્વદેવેષુ જિનેન્દ્રેષુ વિશેષતઃ ।

ચતુર્દશિ ચતુર્દારં પુરમધ્યે મુલાવહાઃ ॥૧૧૭॥

ઉપરના બાવીશ વિભક્તિ ઉપર આવન ભેદ કરીને જિનેન્દ્રપ્રાસાદોના શિખરો કહ્યા તે લોકોમાં પૂજનીય છે એમ વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. આ પ્રાસાદો સર્વ દેવોને કરવા તેમાં વિશેષ કરીને જિનેન્દ્ર દેવોને કરવા. આ પ્રાસાદો-આવા આરે દિશાના આર દ્વારવાળા પ્રાસાદો નગરને વિશે બાંધવાથી બારે સુખદ બને છે.

બ્રમાશ્ચ વિષ્ણુમાશ્ચૈવ પ્રશસ્તાઃ સર્વકામદાઃ ।

શાંતિદાઃ પુષ્ટિદાશ્ચૈવ મજારાજ્યમુલાવહાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અશ્વર્ગજૈર્બલિયાનૈર્મહિષી નંદિકસ્તથા ।

સર્વશ્રિયમાપ્નુવન્તિ સ્થાપિતાશ્ચ મહીતલે ॥ ૧૧૯ ॥

આ આવન પ્રાસાદો બ્રમવાળા કે બ્રમવગરના પણ પ્રશસ્ત છે. તે સર્વ કામનાને આપનારાં છે. શાંતિદાયક અને પુષ્ટિદાયક છે. તે રાજા અને પ્રબળને સુખ આપનારા છે. આ પ્રાસાદો પૃથ્વીતલ પર સ્થાપવાથી ઘોડા, હાથી, બળદ, કૈશ, ગાય તથા પાકાન આદિ સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મીને આપનારા છે.

૧૮ જિનેન્દ્રસ્ય વિશેષતઃ પાઠાન્તર. ક્ષીરાર્ણવમાં લગભગ આને જ મળતા પાઠોના અપભ્રાંશ પ્રાસાદોના શિખરો કહ્યાં છે. તેમાં ૨૫ વિભક્તિ પર ૭૨ ભેદ પ્રાસાદનાં શિખરો કહ્યાં છે.

૧૯ નગરે ગ્રામે પુર્મધ્યે પ્રાસાદા ક્રષ્ણભાદયઃ ।

જગત્યાં મંદ્યૈર્યુક્તા ક્રિયતે વસુધાતલે ॥ ૧૨૦ ॥

સુલભં દીયતે રાજ્યં સ્વર્ગે ચૈવ મહીતલે ।

નગર ગામ કે પુરની અંદર આ ક્રષ્ણભાદિ જિન પ્રાસાદો જગતી અને મંડપો વાળા બનાવવાથી સર્વમાં અને પૃથ્વીતલ ઉપર રાજ્ય સુલભતાથી મળે છે.

૧૯ જૈન અષ્ટભદ્ર પ્રાસાદનો પાઠ કોણ જૈન ગ્રંથની છૂટી નોંધ પરથી પંચકલ્યાણ-પ્રાસાદનું સ્વરૂપ મારા જોવામાં આવેલું, જે અત્રે આપતું આવશ્યક માત્ર હું.

અથ પંચકલ્યાણપ્રાસાદસ્વરૂપં લિખ્યતે :—

અષ્ટકોણમષ્ટભદ્રં પંચકલ્યાણ મંદિરમ્ । તીર્થપ્રામે રાજગૃહે નદીતટે મુખ્યાશ્રમે ૧
જાતિઃ પંચકલ્યાણી પુષ્પવેમાનસદશી । સર્વદેવસ્થાપિત્વં ચતુર્દશરત્નયુતમ્ ૨
અષ્ટાંશ એકભાગશ્ચ અષ્ટભાગાસ્તલસ્ય ચ । ભદ્રસ્ય વેદભાગાશ્ચ કર્ણે દ્વિદ્વિ ભાગતે ૩
ભદ્રસ્ય ત્રીણ શૃંગાણિ કર્ણે શૃંગદ્વયં ભવેત્ । એકચત્વાર્શિશ્ચ શૃંગાણિ હ્રેકશૃંગમનુસમમ
ક્રતુષદ્કં હંસરૂપં દ્વાદશરાશિપ્રહ્લાઃ । સ્થાપનં વિશ્ણુ હાયાનાં દશ દિક્ષપાલાસ્તથૈવ ચ
લોકદશ વિદ્યાદેવેશ્ચ યજ્ઞિણ્યશ્ચતુર્વિંશતિઃ । મંગલા પાર્શ્વનાયક્ય મૂર્તિસ્ત્રયોર્વિંશતિઃ
વેદયાધિષ્ઠ્યન્નિમુક્તાશ્ચ વિધિવિધાનસમન્વિતાઃ । દ્વાત્રિંશતિર્નર્તિકાશ્ચ પંચકલ્યાણ મંદિરે
ઘંટાકર્ણઃ પ્રદક્ષિણયાં કોટિકલત્વં પદેપદે । વિનાશઃ સર્વપાપાનાં પંચકલ્યાણમંદિરે

इति पंचकल्याणग्रामादः ।

પંચકલ્યાણ પ્રાસાદનું સ્વરૂપ કહે છે :—

આઠ કોણના આઠ ભદ્રવાળો “ પંચ કલ્યાણ મંદિર ” નામનો પ્રાસાદ તીર્થસ્થાનના આમ કે રાજ્યગૃહે, નદીકિનારે કે મુનિના આશ્રમમાં કરવો. પંચકલ્યાણી જાનિનો, પુષ્પક વિમાન જેવો, સર્વદેવોને માટે, જેના ચારે તરફ કરતા રત્નોથી શોભીતો હોય તેવો પ્રાસાદ સ્થાપવો. અષ્ટાંશમાં અષ્ટાઠતલમાં ચાર ભાગનું ભદ્ર અને બીજા ભાગની રેખા કરવી. તેના સિખરના ભદ્ર ઉપર ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગો ચડાવવાં. રેખાએ બીજા શૃંગ ચડાવવા. એ રીતે આઠ ભદ્રને આઠ રેખા પર મળી કુલ ૪૧ અંક (મૂળ કળશ સાથે) ચડાવવા. આ પ્રાસાદમાં ૭ અષ્ટ, હંસના સ્વરૂપ ચાર રાશિ, નવ મહો, દિશા પ્રમાણેના આઠ આપના સ્વરૂપ, દશ દિક્ષાલો, ૧૬ વિદ્યા દેવીઓ, ૨૪ તીર્થંકરોના ચક્ષુષક્ષ્મીઓની મૂર્તિઓ કરવી. આ પંચકલ્યાણ પ્રાસાદમાં મંગળ એવા ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા સ્થાપવી.

બીજીસ નર્તિકાઓ પણ આ પંચકલ્યાણ મંદિરમાં (મંડોવરે અને મંડપના સ્તંભો પર તથા વિતાન ધૂમત્માં) કરવી. પ્રદક્ષિણમાં ઘંટાકલ્પની મૂર્તિ કરવાથી એવા પંચકલ્યાણ મંદિર બંધાવનારના સર્વપાપનો નાશ થાય છે અને પગમે પગમે કરોડો શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति पंचकल्याण मंदिर

દક્ષિણોત્તરમુખાશ્ચ માત્રીપશ્ચિમદિશ્ચુત્ત્વા : ।

વીતરાગસ્ય પ્રાસાદાઃ પુરમધ્યે મુખાવદ્વાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

इति श्री विश्वकर्मा कृते ज्ञानप्रकाश दोषाण्ये वास्तुविद्यायां जिनप्रासाद नाम
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ કે પશ્ચિમ ગમે તે મુખના વીતરાગના પ્રાસાદો નગરમાં
રચેલા હોય તો તે મુખ દેનારા ગણવા.

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દોષાણ્યવનો વાસ્તુ વિદ્યાનો ત્રયભાદિ
૨૨ વિક્રિત પર આવન ભેદના શિખરાધિકારે શિલ્પવિશારદ પ્રભાશંકર ચોઘડભાઈ
સામપુરા શિલ્પ શાસ્ત્રીએ રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો વીરમો અધ્યાય. ૨૦

શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાય

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

॥ એકવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ જિનપ્રતિમાલક્ષણાધ્યાયઃ ૨૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મોઽવાચ—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપં જિનલક્ષણમ્ ।

અરૂપં રૂપમાકારં વિશ્વરૂપં જગત્પ્રથમમ્ ॥ ૧ ॥

કેવલજ્ઞાનમૂર્તિશ્ચ વીતરાગં જિનેશ્વરમ્ ।

દ્વિશ્રુજં ચૈકવક્ત્રં ચ બ્રહ્મપદ્માસનસ્થિતમ્ ॥ ૨ ॥

લોચમાનં પરં બ્રહ્મ જિનમૂર્તિર્જિગદ્ગુરોઃ ।

નામ નિર્ગુણમાસ્થાતં પ્રયુક્તં વૈસ્તુવેદિભિઃ ॥ ૩ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છેઃ—હવે હું જિનમૂર્તિના સ્વરૂપલક્ષણ કહું છું. તે અદ્વિતીય હોવા છતાં રૂપ-આકારના વિશ્વરૂપ જગત્પ્રથમ એવા વીતરાગ જિનેશ્વરની કેવળ જ્ઞાનમય મૂર્તિ છે. તેમને બે ભુજ અને એક મુખ છે. બ્રહ્મપદ્માસનથી બેઠેલી, પરબ્રહ્મમાં લીન એવી જગદ્ગુરુ જિનદેવની મૂર્તિ છે.

ચતુર્વિંશતિ કૃષ્ણભાગી વર્ધમાનાન્તકં તથા ।

કૃષ્ણાદિ પરિવારે દુઃસ્વદં વૈર્ણ્યસંકરમ્ ॥ ૪ ॥

૧ પ્રતિમાથી જે વળાંતી હોય તેજ વર્ણ-રંગના પાપાણ્યનું પરિકર હોવું જોઈએ. તેમાં વર્ણસંકરતા હોય તેને આદો દોષ કહ્યો છે. તેમજ પ્રતિમા જાને પરિકરના પાપાણ્યમાં પણ બહુ કષ્ટકૃષ્ણ ન હોવા જોઈએ, સદેહ પ્રતિમાથીને પીમા વર્ણનું પરિકર હોય તે દોષ કતાં છે.

ન સમાંગુલસંરૂપા ચ પ્રતિમામાનકર્મણિ ।

उपविष्टस्य देवस्य ऊर्ध्वस्य प्रतिमा भवेत् ॥ ५ ॥

द्विविधा पादपद्मस्या पर्यंकासनमाश्रिता ।

वामो दक्षिण जंघोर्बोरोपर्यंकि करोऽपि च ॥ ६ ॥

दक्षिणो वामजंघोर्बोस्तत्पर्यंकासनं मतम् ।

देवस्योर्ध्वस्थितस्यार्या जानुलम्बि भुजद्वयम् ॥ ७ ॥

श्रीवत्सेष्णीषयुक्ता च छत्रादिपरिवारिता ।

જિન તીર્થંકરો નપભદ્રેવથી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ છે. તે પ્રતિમાઓ અને પરિકરના પાષાણની વર્ણન કરતા (ખ)ને જુદા જુદા વર્ણના કે ઢાઘવાળા હોય તે તે દુઃખને દેનાર બાણપું. પ્રતિમાની ઉંચાઈનું માન એકી આંગળ રાખવું. એટલી આંગળની ઉંચાઈના પ્રતિમા ન કરાવવા. જિનપ્રતિમા એ પ્રકારના થાય છે. તેમાં એક ઉભા (કાઉસગ્ગ ફેપે) અને બીજા પન્નાસને-બેઠેલા હોય છે. પર્યંકાસન કેાને કહેવું? પ્રથમ જમણી જાંઘ અને જમણા સાથળ પર ઢાળે પગ અને ઢાળે હાથ સ્થાપન કરવેા પછી ડાબી જાંઘ અને ડાબા સાથળ પર જમણેા પગ અને જમણેા હાથ મૂકવેા. તેને પર્યંકાસન કહે છે. હવે ઉભી કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહે છે. એ બુબ્બા ગોહણ સુધી લંબાવેલ હોય, છાતીમાં ઉંચીક અને માથે ત્રણ હત્ર અને ફરતા (ચોવીશ જિન મૂર્ત્યોદિના) પરિવારવાળી હોય તે ઉભી જિન પ્રતિમા બાબવી.

જિનપ્રતિમા-સમચતુરસ્રલક્ષણ—

अन्योन्यजानुस्कंधान्तं तिर्यक्मूत्रनिपातनात् ॥ ८ ॥

केशान्ताचलयोर्मध्यात् मूत्रैक्यं चतुरस्रता ।

(૧) એકથી બીજા ગોહણ સુધીનું આડું સૂત્ર (૨) જમણા ડાંચણથી ડાબા ખભા સુધીનું બીજું સૂત્ર (૩) ડાબા ડાંચણથી જમણા ખભા સુધીનું ત્રીજું સૂત્ર અને (૪) કપાળ પર કેશથી આંચલી પાટલી મથાળા સુધીનું ચોથું સૂત્ર. એ રીતે જિન પ્રતિમા સમચતુરસ્ર બાબવી.

૨ ઉભા કાઉસગ્ગ પ્રતિમાના પરિકરની માદીમા મળસિંહાદિ-સ્વરૂપ થાય છે. તેના છેડા પર ભગ્ન-શ્રાવક-સંવકની હાથ જોડતી મૂર્તિ પણ કાઢમાં હોય છે. કાઉસગ્ગના એ બાજુના પડખાની પટ્ટીમાં જિનમૂર્તિઓ ચોવીશ કરે છે. અગર દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ ખણ કરે છે. નાચે ચામર કળશધારી ઇંદ્રોના નાના સ્વરૂપો અને કાઉસગ્ગની ઉપર હત્ર અને ગાંધર્વોના સ્વરૂપો કરેલા હોય છે.

પ્રતિમા-માન—

નવતાલં ભવેદૂપં તાલઃ સ્યાદ્ દ્વાદશાંગુલઃ ॥ ૯ ॥

અંગુલાનિ કમ્બાયાઃ કિંતુ રૂપસ્ય તસ્ય દિ ।

ઉર્ધ્વમાનમધોત્તરશતં તુ વિશ્વકર્મણા ॥ ૧૦ ॥

ઉર્ધ્વપ્રતિમામાનં તુ આસીના ચ અતઃ શૃણુ ।

ઉક્ષી જિન પ્રતિમા નવ તાલની કરવી. તે તાલ ૧૨ આંગળનો બાબુવો. પણ તે ગજનો આંગળ નહિ, પણ પ્રતિમાના વિભાગનો બાબુવો. એ રીતે બિભી પ્રતિમા ૧૦૮ વિભાગની વિશ્વકર્મોએ કહી છે, તેમ ઉક્ષી પ્રતિમાનું માન કહ્યું. હવે બેઠી પ્રતિમાના વિભાગ સાંભળો.

૩પંચતાલં સમુત્સેધે ચતુસ્તાલં તુ વિસ્તરે ॥ ૧૧ ॥

તાલૈકં ચ વિભક્તાદી અંગુલાનાં ચતુર્દશ ।

તેનાંગુલપ્રમાણેન ષટ્પંચાશન્ સમુચ્છિદ્ધતમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિસ્તરં તત્પ્રમાણેન વિભાજયેદ્ વિચક્ષણઃ ।

અથૈતે અંગુલાનાં ચ યન્માનાં યસ્ય કારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

આસીનપ્રતિમામાનં ષટ્પંચાશન્ વિભાજિતમ્ ।

બેઠી જિનપ્રતિમાની ઉંચાઈ પાંચ તાલ અને વિસ્તાર ચાર તાલનો બાબુવો (કાર્યની સુલભતાને સાડે) અહીં એક તાલના ચૌદ વિભાગ (આંગળ) બાબુવા.

૩ બેઠી જિન પ્રતિમાની પહોળાઈ કરતા ઉંચાઈ સવાઈ કરવી. તે પાટલી તલથી શિખા સુધીની ઉંચાઈ બાબુવી. પરંતુ અહીં શ્લોક ૧૨ માં ૭૦ વિભાગને બદલે ૭૫૫૫ ભાગ કહે છે. પરંતુ તેમાં નીચેની પાટલી આઠ ભાગની અને કેશાતથી શિખા સુધીના ૭ ભાગ મળી ચૌદ ભાગ અહીં લેવામાં આવેલ નથી.

૪ ભાગ ભાલ	} ૧૩ ભાગ
૫ ભાગ નાસિકા	
૪ હાથવી	
૩ મળું	
૧૦ છાતી	
૧૪ નાભિ	

૧૨ ગુહ
૨૪ સાથળ
૪ ગોઠણ
૨૪ જાંઘ
૪ પગ
૧૦૮ કુલ

તે પ્રમાણે ગણુતાં ઉંચાઈ છપ્પન આંગળની (પાટલી અને કેશ પરના વિભાગ સિવાય) કરવી અને પહોળાઈ પણ તેટલી જ વિચક્ષણ શિદ્ધીએ રાખવી. એટલે છપ્પન ભાગ બેકેલી પ્રતિમાની પહોળાઈ બાબતી.

ઉર્ધ્વસ્થ પ્રતિમા અંગવિભાગ--

માલંનાસા હનુર્ગ્રીવા હન્નાભિગુહમૂરુકઃ ॥ ૧૪ ॥

જાનુજંઘે તથા પાદૌ સ્થાનાન્યેકાદશાનિ ચ ।

ચતુઃ પંચ ચતુર્વહ્નિર્દિશશ્ચૈવ ચતુર્દશ ॥ ૧૫ ॥

મૂર્યાંજિનશ્ચતુર્જિનાં વેદાશ્ચૈતિ હનુક્રમાત્ ।

કપાળ ચાર ભાગ, નાસિકા પાંચ ભાગ, હડપચી ચાર ભાગ, ગળું ત્રણ ભાગ છાતી દસ ભાગ, નાભિ ચૌદ ભાગ, ગુહ્ય બાર ભાગ, સાથળ ચોવીશ ભાગ, ગોઠણ ચાર ભાગ, પગભાંધ ચોવીશ ભાગ અને પગ ચાર ભાગ એ રીતે અનુક્રમે અગિયાર અંગુલિ ભાગ ઉભી પ્રતિમાના ૧૦૮ આંગળના બાબતી.

આસનસ્થપ્રતિમા અંગવિભાગ--

માલં નાસા હનુર્ગ્રીવા હન્નાભિગુહસ્તકૌ ॥ ૧૬ ॥

જાન્વેતાનિ નવંગાનિ અંકસ્થાનાનિ પૂર્વવત્ ।^૧

૪ વિવેકવિલાસ--માલં નાસા હનુર્ગ્રીવા હન્નાભિગુહ જાનુ ચ ।

અષ્ટાવાસીન ચિમ્બસ્યાંગાનાં સ્થાનાનિ પૂર્વવત્ ॥

૫ વિવેકવિલાસ-નવ અંગવિભાગ--

ચતુઃપંચ ચતુર્વહ્નિ દિશશ્ચૈવ ચતુર્દશ ।

ચતુશ્ચતુસ્તાષ્ટાઘવાસીનપ્રતિમાંગકાઃ ॥

કપાળ ચાર આંગળ, નાક પાંચ આંગ, હડપચી ચાર આંગ, ગળું ત્રણ આંગ, નાભિ ચૌદ આંગ, ગુહ્ય ભાગ ચાર આંગ, બંને હાથ ચાર આંગ અને ગોઠણ ચાર આંગ એમ કુલ છપ્પન ભાગ.

૧૩ ભાગ મુખ

૩ ભાગ ગળું

૧૦ ભાગ હૃદય

૧૪ ભાગ નાભિ

૪ ભાગ ગુહ્ય

૪ ભાગ હાથ

૮ ભાગ ગોઠણ

૫૬ કુલ

વિશ્વકર્મણા કથિતમાસીનસ્ય સ્વરૂપકમ્ ॥ ૧૭ ॥

બેઠી પ્રતિમાના નવ અંગ (૪) કપાળ (૫) નાસિકા, (૪) હડપચી, (૩) ગળું, (૧૦) હૃદય, (૧૪) નાભિ, (૪) શુદ્ધ, (૪) હાથ, (૮) ઠીંચણ એ નવ અંગના અંક-સ્થાનના ૫૬ વિભાગ આગળ (શ્લોક ૧૫માં) શ્રી વિશ્વકર્મણે કહેલા છે.

વર્તનાં કથયિષ્યામિ અંગુલાનાં યથાક્રમમ્ ।

મુખં યક્ષાંગુલં ચૈવ વિમજ્યેચ્ચ વિચક્ષણઃ ॥ ૧૮ ॥

વેદાંગુલં લલાટં ચ નાસિકા પંચમાંગુલા ।

નાસિકાઘ્રોણદ્વયોર્મધ્યે પ્રવેશશ્ચકમંગુલમ્ ॥ ૧૯ ॥

હનુકાંગુલ ચત્વારિ ઓઠ ઉપરિમાંગુલઃ ।

एकांगुलोऽप्यधरश्च द्वयंगुला च बटो भवत् ॥ ૨૦ ॥

ત્રયાંગુલા ભવેત્ ગ્રીવા હૃદયં ચ દશાંગુલમ્ ।

चतुर्दश तथा नाभौ चतुर्गुणं प्रकीर्तितम् ॥ ૨૧ ॥

કરો ચતુરંગુલાનિ અષ્ટપાદૌ પ્રકીર્તિતૌ ।

इत्येतत् कथितं चैव षट्पंचाशत् समुच्छ्रितम् ॥ ૨૨ ॥

હવે બેઠી પ્રતિમાના ઉદયનાં અંગવિભાગ કહું છું:-આખા મુખની ઉંચાઈ તેર આંગળના વિભાગ યુદ્ધિમાન શિદ્ધીએ નીચે પ્રમાણે રાખવા. કપાળ ચાર આંગળ. નાસિકા પાંચ આંગળ અને હડપચી ચાર આંગળ (એ રીતે તેર ભાગ મુખ ઉદયના) હવે ચાર આંગળની હડપચીમાંથી નાસિકા અને હોઠની વચ્ચે એક ભાગ-આંગળ બચ્યા રાખવી. નીચે ઉપરનો હોઠ એક આંગળનો અને બે આંગળની ઢાઢી રાખવી. ત્રણ આંગળનું ગળું, ગળાથી હૃદય દસ આંગળ. હૃદયથી નાભિ ચૌદ આંગળ. નાભિથી શુદ્ધભાગ ચાર આંગળ, ઉપરાઉપર એ હાથો ચાર આંગળ અને પગ (ગોઠણ) આઠ આંગળનો. એ રીતે બેઠી પ્રતિમાની ઉંચાઈના છપ્પન ભાગ (આંગળ) બાકીવા.

तस्याऽधश्च प्रकर्तव्य-मासनमष्टकांगुलम् ।

उष्णीषं षट्गुलं च केशान्तोपरिमस्तथा ॥

उच्छ्रियं च समाख्यातं विस्तारं च अतઃ शृणુ ॥ ૨૩ ॥

૬. અહીં આઠ ભાગની પાટલી અને કપાળ ઉપરથી કેશ-શિખાના છ ભાગ ગણવામાં આવેલ નથી.

ઉપર કહેલા છપ્પન ભાગ નીચે આઠ ભાગ=આંગળની પાટલી-ગાદી કરવી અને કેશાંતથી ઉપર ઉપ્લીષ (શિખા) મુધીના છ ભાગ રાખવા. ચાર ભાગ કેશ અને બે ભાગ (શિખા) એ રીતે બેડી પ્રતિમાની ઉચ્ચાઈના સિરેર ભાગ કહ્યા. હવે પ્રતિમાની પહોળાઈના ભાગ સાંભળો.

આસનસ્થ પ્રતિમા-વિસ્તાર વિભાગ—

વચ્ચં વિસ્તારમાનેનાં અંગુલાનાં ત્રયોદશ ॥

માલં ચાંગુલાન્યઘ્નં ચ નેત્રં ચૈવાષ્ટમંગુલમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાસિકાગ્રમંગુલૈકમ્ ફોરણં ત્રયમંગુલમ્ ।

નેત્રાંગુલાનિ ચત્વારિ દ્વયંગુલોદયં ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

દ્વયંગુલં ચ શ્રુત્વોર્મધ્યે પુષ્પવાણં મહોત્કટે ।

ચિત્રુકોદયશ્ચત્વારિ વિસ્તારોઽપિ તથૈવ ચ ॥ ૨૬ ॥

ગ્રીવા દશાંગુલા જ્ઞેયા ક્ષોભણા ત્રયમંગુલામ્ ।

દ્વિસાદ્ધાંગુલો દ્વયાઘ્નો સાદ્ધાંગુલા વટી ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

કક્ષબાહુ મર્કતવ્યં દ્વાવિંશમંગુલં વુધૈઃ ।

કટિ વિસ્તારમાનં ચ અંગુલાનિ ચ પોદશ ॥ ૨૮ ॥

હવે બેડી પ્રતિમાની પહોળાઈના ભાગ કહે છે: મુખ તેર આંગળ પહોળું, કપાળ (આગળના ભાગમાં) આઠ આંગળ-બે નેત્ર મળીને કુલ આઠ આંગળ પહોળાઈ રાખવી. નાક ઉપરાંત બાજે એક આંગળ પહોળું અને ફ્રોન્ટ આગળ ત્રણ આંગળ પહોળું નાક રાખવું. ગર્ભાંથી નેત્ર ચાર આંગળ લાંબા અને બે આંગળ ઉંચા રાખવા. બે બ્રમરની વચ્ચેનું અંતર બે આંગળ રાખવું. પુષ્પબાણ જેવી બ્રમરની આકૃતિ કરવી. દાઢી ચાર આંગળ ઉંચી અને ચાર આંગળ વિસ્તારમાં કરવી. ગળું દશ આંગળ પહોળું અને (દાઢીથી) ત્રણ આગળ ઉંડું ગળું કરવું. બે હોઠોના વિસ્તાર અઢી આંગળના અને દાઢી (હડપથી) દોઢ ભાગની કરવી. બાહુ આગળ બે કાખ વચ્ચેનું અંતર બાવીશ આંગળનું બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ રાખવું. કેડને વિસ્તાર સોળ આંગળના રાખવો.

બાહુકક્ષમમાણં ચ અષ્ટાદશાંગુલાનિ ચ ।

દ્વાદશાંગુલં મધ્યે ચ સ્તનગર્ભો વિધીયતે ॥ ૨૯ ॥

૭ અન્યત્ર ચોદ આંગળનું મુખ પહોળું કહ્યું છે.

અષ્ટાંગુલં બાહુવિસ્તારં સપ્તાંગુલમથસ્તથા ।
કરતલપ્રષ્ઠાંગુલં દીર્ઘં તત્ર ચ કારયેદ્ ॥ ૩૦ ॥

વિસ્તારેઽષ્ટાંગુલં તત્ર જ્ઞાલકં ચતુરંગુલમ્ ।
બાહુગ્રં ચ પંચાંગુલં ષડંગુલં તત્ર મત્સ્યકં ॥ ૩૧ ॥

‘ઘસિકા દ્વયંગુલા જ્ઞેયા કટિઃ સ્યાદ્ વામદક્ષિણે ।
નવાંગુલા ભવેદ્ હસ્તવિસ્તરં ચાષ્ટમાંગુલમ્ ॥ ૩૨ ॥

અષ્ટાંગુલં ભવેત્ પાદૌ દૈર્ઘ્યે ચ દશ પંચ ચ ।
વિસ્તારં દીર્ઘકથિતં પિંદ્રં ચૈવ અતઃ શૃણુ ॥ ૩૩ ॥

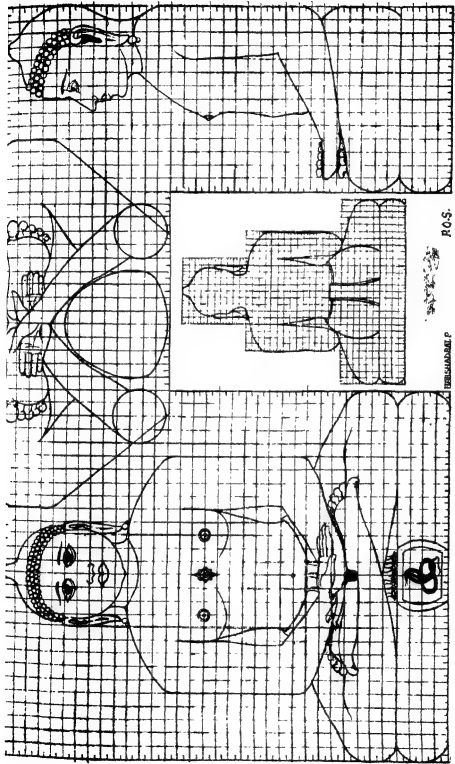
ખભા આંગળ બાહુ ગળાંથી ૧૮ આંગળ એટલે ખભા પાસે જે બાહુનેા વિસ્તાર છત્રીસ આંગળનેા થાય. જે સ્તન બીંબી વચ્ચેનું અંતર બાર આંગળ રાખવું. ખભા પાસે બાહુની પહોળાઈ આઠ આંગળ અને નીચે કોણી પાસે સાત આંગળ રાખવું. હથેળી લાંબી પહોળી આઠ આંગળની રાખવી. ઝોલક-ખાંચા (હથેળીથી ગાત્રી સુધીનું અંતર) આઠ આંગળ પહોળા અને ચાર રાખવેા. કાંડું-બાવડું પાચ આંગળનું અને આંગળ છ આંગળનું રાખવું. કેડ આંગળ ડાબી જમણી તરફ (કેડ ને બાહુ વચ્ચે) જે આંગળની ઘસી રાખવી. હાથ નવ આંગળ લાંબા અને વિસ્તારમા આઠ આંગળનેા રાખવેા. ૫૫ પહોળા જે આંગળ ને લાંબા ૫૬૨ આંગળ રાખવેા. એ રીતે જિનપ્રતિમાના ઉદયમાન પછી તેનું વિસ્તારમાન કહ્યું. હવે તેની બાકાઈનું માન સાંભળેા.

પ્રતિમાપૃથુમાન—

અષ્ટાવિંશતિરાસને ષોડશાંગુલ મસ્તકે ।
કર્ણનાસાગ્રે કર્તવ્યં પિંદ્રં ચૈવ દશાંગુલમ્ ॥ ૩૪ ॥

ચતુરંગુલં કર્ણપિંદ્રં સુરઃ કુર્યાદ્ દ્વયાંગુલમ્ ।
દ્વાદશાંગુલાનિ શોઘ્યશ્ચુદરાગ્રે ચૈવ નિર્ગમઃ ॥ ૩૫ ॥

નાસિકા તુર્યમાગા ચ અગ્રે સાઙ્ઘાંગુલં મતમ્ ।
લલાટ-હર્ષટી જ્ઞેયા ક્ષોભના ચ ત્રયાંગુલા ॥ ૩૬ ॥

ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପ ବିଭାଗ

ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପ

ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପ (ଓଡ଼ିଆ)

ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପ (ଓଡ଼ିଆ)

ଓଡ଼ିଆ

ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପ

શ્રીવત્સઃ પંચભાગઃ સ્યાત્ ત્રિભાગે દીર્ઘવિસ્તરઃ ।

હૃદયોપરિ કર્તવ્યઃ નિર્ગમશ્ચ ત્રયં ભાગઃ ॥ ૩૭ ॥

દ્વાદશાંશસ્થિતા જંઘાઃ ચાગ્રે ત્વષ્ટ તથૈવ ચ ।

છિદ્રં દ્વયપાદમધ્યે દ્વયાંશોચ્ચં ચ વિસ્તરે ॥ ૩૮ ॥

સુમાંસલો યૌવનસ્યઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ।

इत्येवं कथितं चैव कर्तव्यं शास्त्रपारगं ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વમાનમમાળં ચ કર્તવ્યં ત્રિવિપૂર્વકમ્ ।

अन्यथापि न कर्तव्यं यदीच्छेदात्मश्रेयसे ॥ ૪૦ ॥

હવે પ્રતિમાના આંગોની પિંડ=જડાઈનું માન કરે છે. પાટલીએ અઠાવીશ ભાગ, મસ્તકે સોળ ભાગ પ્રતિમા બાડી રાખવી. કાનથી નાકનો અગ્ર ભાગ હસ આંગળ રાખવો. કાનની બાડાઈ ચાર ભાગ (આંગળ) અને જે આંગળ મસ્તકનો પાછલી ભાગ એટલે કુલ ૧૦+૪+૨=૧૬ આંગળ મસ્તક-બાડાઈના થયા. પાટલીના આગલા ભાગથી બાર આંગળ પેટ=ઉદર પાછું રાખવું (પેટે ચૌદ આંગળની બાડાઈ થઈ) તેથી કંઈક નીકળતા ઉદર=પેટનો વચ્ચે ભાગ રાખવો. નાસિકા ચાર ભાગની અને હોઠ ભાગ હોઠથી નીકળતી કરવી. કપાળ અને દાઢીનો ભાગ નાસિકાના અગ્ર ભાગથી ત્રણ આંગળ પાછો મારવો. છાતી ઉપર શ્રીવત્સ પાંચ આંગળ ઉચું અને ત્રણ ભાગ પહોળું ને ત્રણ ભાગ નીકળતું (સ્તનની વચ્ચે શોભતું) સાથળ પાછળ બાર આંગળ બાડો અને જોઠણ આંગળ આઠ આંગળની ઉંચાઈમાં રાખવો. જે પગ વચ્ચેનું પાણી જવાનું છિદ્ર સમચારસ બળે આંગળનું કરવું. જિન પ્રભુની પ્રતિમા યૌવનાવસ્થાની માંસલ-ભર્યા દેહવાળી કરવી. તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણો એ રીતે આંગળના શિલ્પશાસ્ત્રના પારગામીઓએ કહ્યાં છે. તેવી આંગળ કહેલા માન પ્રમાણે વિધિથી પ્રતિમા બરાવવી (કરાવવી). પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનારાઓએ એથી અન્ય બીજું ન કરવું.

પ્રતિમા-દોષાદિ—

માનાધિકં ન કર્તવ્યં માનહીનં ન કારયેત્ ।

क्रियते बहुषो दोषाः सिद्धिस्तत्र न जायते ॥ ૪૧ ॥

અજ્ઞાને ક્રિયતે યસ્તુ શાસ્ત્રં ચૈવ ન જ્ઞાયતે ।

न दोषो यजमानस्य शिल्पीदोषो महद्भयम् ॥ ૪૨ ॥

હવે પ્રતિમાના દોષો કહે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી વધારે કે ઓછા માનથી પ્રતિમા કરવી નહિ, કેમકે તેમાં ઘણા દોષો થાય છે. તેનાથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે શાસ્ત્રને ન બાબતો હોય તેવા અસાની શિલ્પીએ કરેલા કાર્યોના દોષ યજ્ઞમાન (કામ કરાવનાર)ને લાગતો નથી, પરંતુ શિલ્પીને મહાભય ઉપજાવનાર એવો દોષ લાગે છે.

પ્રતિમા-સંસ્કાર—

ધાતુલેપ્યાદિ પ્રતિમા અંગમંગં ચ સંસ્કરેત્ ।

કાષ્ઠપાષાણનિષ્પન્ના : સંસ્કારાર્હા : પુનર્નદિ ॥ ૪૩ ॥

ધાતુ કે લેપની પ્રતિમા જે અંગમંગ થઈ હોય તો તેને સુધરાવી ફરી સંસ્કારને યોગ્ય થાય છે. પરંતુ કાષ્ઠ કે પાષાણની મૂર્તિ જે અંગખંડિત થઈ હોય તો ફરી સંસ્કારને યોગ્ય નથી.

નત્વાંગુલી બાહુનાસા પાદમંગેષ્વનુક્રમાત્ ।

જનમીતિર્દેશમંગો વંધનં કુલધનસ્રયઃ ॥ ૪૪ ॥

જે પ્રતિમા (૧) નખે ખંડિત થઈ હોય તો લોકનિર્દાનો ભય (૨) આગળીએ ખંડિત થઈ હોય તો દેશભંગ (૩) બાહુ-ખાવડે ખંડિત થઈ હોય તો અંધન-કેદ (૪) નાકે ખંડિત થઈ હોય તો કુળનાશ અને (૫) પગે ખંડિત થઈ હોય તો લક્ષ્મી-નાશ થાય છે. એ રીતે ખંડિત પ્રતિમાના અશુભ ફળ બાબતો.

પીઠં યાનં પરિવારં ધ્વંજ્ઞે इति यथाक्रमम् ।

જનવાહનમૃત્યાનાં નાશો ભવતિ નિશ્ચિત્ ॥ ૪૫ ॥

આસન-પીઠ ખંડિત પ્રતિમાથી પદચ્યુત થાય. વાહન ખંડિત પ્રતિમાથી, કરાવનારની વાહન-સમૃદ્ધિનો અને પરિકરાદિ પરિવાર ખંડિત થાય તો નોકરચાકરનો નિશ્ચયે કરી નાશ થાય છે.

ચૃદસ્થના ધરે પૂજનીય પ્રતિમાનું પ્રમાણુઃ—

૧૦ આરમ્ભૈકાંગુલાદ્વૃદ્ધિઃ ચાવદેકા દશાંગુલમ્ ।

ગૃહેષુ પ્રતિમા પૂજ્યા ઊર્ધ્વં પ્રાસાદમે પુનઃ ॥ ૪૬ ॥

૧૦ લોકમાયામાં-વાંત લેપ ને કાષ્ઠની લોહ અને પાષાણ

પ્રતિમા ય પળ જાતની ઘર ચૈત્ય નદિ આળ ॥

દાંતની, લેપની કે કાષ્ઠની, લોહાદિ ધાતુની કે પાષાણની એવા પ્રકારની પ્રતિમા ઘર કે ચૈત્યમાં રાખવી નહિ.

એક આંગળથી અગિયાર આંગળ સુધીની પ્રતિમા ગૃહસ્થે ઘરને વિષે પૂજવી.
ને ઉપરના માપની પ્રતિમા પ્રાસાદ-દેવાલયમાં પૂજવી.

પ્રતિમાકાષ્ઠલેપાશ્મદંત-ચિત્રાયસાં ગૃહે ।

ન્યૂનાધિકા પરિવારરહિતા નૈવ પૂજयेत् ॥ ૪૭ ॥

પ્રતિમા કાષ્ઠની, લેપની કે પથ્થરની કે માંતની કે ચિત્રની, માતથી ન્યૂન કે
અધિક હોય કે પરિવાર-રહિત હોય તો તે ગૃહસ્થના ઘરે પૂજવી નહિ.

પ્રતિમાદોષ—

રોદ્રી ચ હન્તિ કર્તારમધિકાંગી ચ શિલ્પિનમ્ ।

કૃષ્ણ દ્રવ્યવિનાશાય દુર્મિશાય કૃશોદરી ॥ ૪૮ ॥

અયાનક પ્રતિમા કર્તાનો નાશ કરાવે છે. અધિક આંગવાળી પ્રતિમા શિલ્પીનો
સંહાર કરાવે છે. પાતળી પ્રતિમા લક્ષ્મીનો નાશ કરાવે છે અને પાતળા પટવાળી
પ્રતિમા હુકાળ પડાવે છે.

વક્ત્રનાસા ચ દુઃસ્વાય ઋસ્વા ગોત્રક્ષયંકરી ।

અનેત્રા નેત્રનાશાય સ્થૂળા સૌભાગ્યવર્જિતા ॥ ૪૯ ॥

જાયતે પ્રતિમા હીનકટિરાચાર્યઘાતિની ।

જંઘાહીના ભવેત્ રાષ્ટ્રપુત્રમિત્રવિનાશિની ॥ ૫૦ ॥

પાળિપાદવિહીના ચ ધનધાન્યવિઘાતિની ।

ચિલ્પિટાર્ચા કૃતાર્ચા ન તસ્વં ચ વ્યયો ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥

પ્રતિમાનું નાક વાંકું હોય તો તે દુઃખદાતા બાબુવી. ટૂંકા નાકવાળી પ્રતિમા
ગોત્રનો ક્ષય કરે છે. નેત્ર વગરની પ્રતિમા આંખે અંધારા લાવે છે. બાહી પ્રતિમા
ઐશ્વર્યનો નાશ કરે છે. હીન કટિવાળી આચાર્યને ઘાતક બાબુવી. ટૂંકા જંઘા-
પગવાળી પ્રતિમા રાજ્યનો, પુત્ર અને મિત્રનો વિનાશ કરે છે, હાથ અને પગહીન
પ્રતિમા ધનધાન્યનો નાશ કરે છે. અપટ્ટી પ્રતિમાના પૂજનનું ફળ મળતું નથી,
વળી તે ખર્ચમાં ઉતારે છે.

અર્થહત્ પ્રતિમોક્તાના ચિંતાહેતુરધોમુંચી ।

અથાપદે તિરશ્ચીના નીચોચા તુ વિદેશદા ॥ ૫૨ ॥

અન્યાયદ્રવ્યનિષ્પન્ના પરવારસ્તુ સમુદ્ભવા ।

ન્યૂનાધિકાંગી પ્રતિમા સપરિવારનાશિની ॥ ૫૩ ॥

ઉંચા મુખવાળી પ્રતિમા દ્રવ્યનો નાશ કરાવે, નીચા મુખવાળી પ્રતિમા ચિત્તા કરાવે છે. તીરછી નજરવાળી પ્રતિમા આપત્તિ લાવે છે. ઉંચીનીચી પ્રતિમા દેશવટો દેવરાવે છે. અન્યાયથી પેદા કરેલા ધનથી પ્રતિમા બનાવી હોય (અગર ખીબા કામને માનુ લાવેલ પાષાણની પ્રતિમા ભરાવી હોય) અગર યોછાવત્તા અંગવાળી પ્રતિમા હોય તો આ સર્વ દોષવાળી પ્રતિમાના કારણે પોતાના કુટુંબ પરિવારનો નાશ થાય છે.

નરવકેશાભૂષણાદિ શસ્ત્રવસ્ત્રાદ્યલંકૃતિઃ ।

ત્રિપમા વ્યંગિતા નૈવ ઇષયેન્ મૂર્તિમંગલમ્ ॥ ૫૪ ॥

શાંતિપુષ્ટ્યાદિકૃત્યૈશ્ચ પુનઃ સા ચ સમીકૃતા ।

પુનઃ રથોત્સવં કૃત્વા પ્રતિમા અર્ચયેચ્છુમા ॥ ૫૫ ॥

જે પ્રતિમાના નખકેશ આભૂષણ અશસ્ત્રો કે વસ્ત્રો કે અલંકાર-આભૂષણો ખંડિત કે વાંકા હોય તો પણ તેના અંગના કારણે તે દોષિત ગણાતી નથી. તે મંગળમય બળવાળી. તેવી પ્રતિમાનો ફરી સમુદ્ધાર કરી શાંતિપૌષ્ટિક કાર્યોથી ફરી સ્થપાત્રાદિનો ઉત્સવ ઉજવી તે પ્રતિમાને પૂજવી તે શુભ છે.

અંગોપાંગૈશ્ચપ્રત્યાંગૈઃ કથંચિત્ વ્યંગદૂષિતામ્ ।

વિસર્જયેત્તાં પ્રતિમામન્યમૂર્તિં પ્રવેશયેત્ ॥ ૫૬ ॥

યાઃ સ્વદિતાશ્ચ દગ્ધાશ્ચ વિજીર્ણાઃ સ્ફુટિતાસ્તથા ।

ન તાસાં મંત્રસંસ્કારો ગતાશ્ચ તત્ત્વ દેવતાઃ ॥ ૫૭ ॥

ઉપર કહ્યું તે સિવાય બે પ્રતિમાના અંગ ઉપાંગ કે પ્રત્યાંગ ખંડિત થયા હોય તો તેનું વિસર્જન કરીને ખીણ પ્રતિમાનો (વિધિથી) પ્રવેશ કરાવવો. કારણ કે ખંડિત, બગેલી, શીર્ષવિશીર્ણ કે તડકેલી-ફાટેલી પ્રતિમામાં મંત્ર-સંસ્કાર રહેતા નથી તેમ જ દેવપણું રહેતું નથી.

અતીતાન્દશતં યત્પ્રગ્ધાચ્ચ સ્થાપિતમુત્તમૈઃ ।

તદ્ વ્યંગમપિ પૂજ્યં સ્યાદ્ બિંબં તન્નિષ્ફલં ન હિ ॥ ૫૮ ॥

જે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા સો વર્ષ પહેલાં થઈ હોય અને તે કોઈ ઉત્તમ આચાર્ય કે મહાપુરુષે સ્થાપિત કરેલી હોય તે બિંબ=પ્રતિમા અંગવ્યંગ હોય તો પણ પૂજા કરવા યોગ્ય છે. તેની પૂજા નિષ્ફળ જતી નથી.

પતનાદ્યગિતા દેવાસ્તેષાં દુરિતમુદ્ધરેત્ ।

સ્વપનોત્સવયાગ્રામુ પુનઃ રૂપાણિ અર્ચયેત્ ॥ ૫૯ ॥

॥ इति दोषादि ॥

જે બુની પ્રતિમા પડવાથી (સામાન્ય) ખંડિત થઈ હોય તો તેનો સમુદ્ધાર કરીને સ્વપનાદિ રથયાત્રાદિનો ઉત્સવ કરીને ફરી પૂજા શરૂ કરવી.

प्रतिमामानप्रमाण—

પ્રાસાદતુર્યભાગસ્ય સમાના પ્રતિમા મતા ।

ઉત્તમાયક્રુતે સા તુ કાર્યકોનાધિકાંગુલા ॥ ૬૦ ॥

અથવા સ્વદશાંશેન હીનઃ સમધિકઃ સ ચ ।

કાર્યા પ્રાસાદપાદસ્ય શિલ્પિભિઃ પ્રતિમા સદા ॥ ૬૧

૧૧ સર્વેષામપિ ધાતુનાં રત્નસ્ફટિકયોરપિ ।

મવાલસ્ય ચ વિવેષુ શિલ્પિમાનં^{૧૨} યદ્દૃષ્ટયા ॥ ૬૨ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના ચોથા ભાગના ઉદયની પ્રતિમા કરવી. ઉત્તમ આય લાવવાને માટે એક જે આંગળ ચોંટાવતું કરવું. અથવા તે ચતુર્થાંશમાં દશમે ભાગ અધિક (ઉત્તમ માનની) કે હીન (કનિષ્ઠ માનની) કરી તે માનની પ્રતિમા શિલ્પીએ બનાવવી. સર્વ પ્રકારની ધાતુની, રત્નની, સ્ફટિકની કે પ્રવાહની પ્રતિમા હોય તો પ્રાસાદનું પ્રમાણ ન હોતાં શિલ્પીએ પોતાની ઈચ્છાનુસાર હેવું.

प्रतिमानुं श्रीलुं प्रमाणुः—

તૃતીયાંશેન ગર્ભસ્ય પ્રાસાદે પ્રતિમોત્તમા ।

મધ્યમા સ્વદશાંશેન પંચમાંશેના કનીયસી ॥ ૬૩ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના ત્રીજા ભાગ જેટલી પ્રતિમા ઉત્તમ માનની બાબુવી. તેનો દશમે ભાગ હીન કરતાં મધ્યમાનની અને પાંચમે ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠ માનની પ્રતિમા બાબુવી.

૧૧ સર્વેષામપિ ન્યૂનાનાં પાઠાન્તર.

૧૨ અત્યમાન પાઠાન્તર.

ऊर्ध्वस्थ प्रतिमामान—

एकहस्ते तु प्रासादे मूर्तिरेकादशांगुला ।

दशांगुला ततो वृद्धिः यावद् हस्तचतुष्टयम् ॥ ६४ ॥

द्वयांगुला दशहस्तान्ता शतार्दान्तांगुलस्य च ।

अतो विंशदशांशोना मध्यमार्चा कनीयसी ॥ ६५ ॥

એક હાથના પ્રાસાદને અગિયાર આંગળની ઉભી પ્રતિમા કરવી. તે રીતે ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદોને ગળે દસ દસ આંગળ વૃદ્ધિ કરવી. પાંચથી દસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને ગળે બપ્પે આંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું. દસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું તે ઉત્તમ માન જાણવું. તેનો વીશમો ભાગ હીન કરે તો મધ્યમાન અને દશમો ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠમાન પ્રતિમાનું જાણવું.

आसनस्थ प्रतिमामान—

हस्तादेर्वेद हस्तांते षड्वृद्धिः स्यात् षडंगुला ।

तदूर्ध्वं दशहस्तान्ता त्र्यंगुला वृद्धिरिष्यते ॥ ६६ ॥

एकांगुला भवेद् वृद्धि-यावत् पंचाशदस्तकम् ।

विंशत्येकाધिका ज्येष्ठा विंशत्योना कनीयसी ॥

ऊर्ध्वस्था प्रथमा प्रोक्ता आसनस्था द्वितीयका ॥ ६७ ॥

એક હાથથી ચાર હાથ (ગજ) સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે છ છ આંગળની બેઠી પ્રતિમાનું માન જાણવું. ત્યાર પછી છથી દસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું પ્રત્યેક હાથે ત્રણ ત્રણ આંગળ વધારતા જવું. અગિયારથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને

॥ प्रतिमामानप्रमाण ॥

પ્રાસાદ ગજ	બેઠી પ્રતિમા આંગુલ	ઉભી પ્રતિમા આંગુલ	પ્રાસાદ ગજ	બેઠી પ્રતિમા આંગુલ	ઉભી પ્રતિમા આંગુલ
૧	૬	૧૧	૮	૩૬	૪૬
૨	૧૨	૨૧	૯	૩૬	૫૧
૩	૧૮	૩૧	૧૦	૪૨	૫૩
૪	૨૪	૪૧	૨૦	૫૨	૬૭
૫	૨૭	૪૩	૩૦	૬૨	૭૩
૬	૩૦	૪૫	૪૦	૭૨	૮૩
૭	૩૩	૪૭	૫૦	૮૨	૯૩

પ્રત્યેક ગળે અંકેકે આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું. આપેલા માનનો વીશમે ભાગ વધારવાથી જ્યેષ્ઠમાન અને વીશમે ભાગ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન બાણુ, એ રીતે આંગળ જે પહેલું માન કહ્યું તે જોશી પ્રતિમાનું છે અને આ બીજું જે માન કહ્યું તે બેઠી પ્રતિમાનું બાણુ.

પ્રતિમાપદસ્થાપન—

પ્રાસાદગર્ભે ગૌર્ધર્મિભિન્નિતઃ પંચધાકૃતે ।

યજ્ઞાદ્યાઃ પ્રથમે ભાગે સર્વદેવા દ્વિતીયકે ॥ ૬૮ ॥

જિનાર્કસ્કંદકૃષ્ણાનાં પ્રતિમાશ્ચ તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થકે ભાગે લિંગમીશસ્ય પંચમે^૩ ॥ ૬૯ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના અર્ધમાં પાછલી ભીંત તરફના અર્ધમાં પાંચ ભાગ કરવા. ભીંતથી પહેલા ભાગમાં યજ્ઞ આદિ, બીજા ભાગમાં સર્વદેવ, ત્રીજા ભાગમાં વિન, સૂર્ય, કાર્તિકેય અને કૃષ્ણની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી, ચોથા ભાગમાં બ્રહ્મા અને પાંચમા ભાગમાં એટલે ગર્ભગૃહના મધ્યમાં (રહેજ દંશાન તરફ) શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

દષ્ટિપદ સ્થાપન—

દ્વારશાસ્ત્રાષ્ટભિર્માર્ગરથઃ એકદ્વિતીયકઃ ।

શુક્ત્વાષ્ટમં ચ માર્ગકં યો ભાગઃ સપ્તમઃ પુનઃ ॥ ૭૦ ॥

તથાપિ સપ્તમે ભાગે ગજાયસ્તત્ર વાતયેત્ ।

પ્રાસાદે પ્રતિમાદષ્ટિઃ કર્તવ્યા તત્ર શિલ્પિભિઃ ॥ ૭૧ ॥

પ્રાસાદના દ્વારશાખાના નીચેથી એક, બે, ત્રણના ક્રમથી આઠ ભાગ કરવા. તેમાંનો ઉપલો આઠમા એક ભાગ તણ દેવો. પછીના સાતમા ભાગના ફરી આઠ ભાગ કરી ઉપરનો સાતમા એટલે ગભાય ભાગમાં શિવપીઝે (પ્રાસાદના દ્વારના તે સ્થાનમાં) પ્રતિમાની દષ્ટિ રાખવી. ૧૪

૧૩ પ્રાસાદદોહન અ ૪—પદોષો યજ્ઞમૂલાદ્યાઃ પટ્ટાગ્રે સર્વ દેવતાઃ ।

તદગ્રે વૈષ્ણવં બ્રહ્મા મધ્યે લિંગં શિવસ્ય ચ ॥

ગર્ભગૃહમાં પાછલા પાટ નીચે યજ્ઞમૂલાદિની સ્થાપના કરવી. પાટડાથી આગળ સર્વ દેવતા અને તેનાથી આગળ વિષ્ણુ આદિ દેવો બ્રહ્મા, અને ગર્ભગૃહના મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. આ સ્થાપનાની રીતે શિવપીઝો કાલ પ્રતિમા પધરાવે છે.

૧૪ દષ્ટિ સંજ્ઞામાં જુદાજુદા મત પ્રવર્તે છે. તેમાં આઠી આપેલા મત વર્તમાન કાળે સર્વામાન્ય ગણાય છે. પરંતુ જુના મંદિરોમાં કયાક કયાક જુદા અને નીચે પ્રતિમાદ

इत्येवं प्रतिमामानं संक्षेपेण मया कृतम् ।

तदनुसारं विज्ञाय कर्तव्यं बुधशिल्पिभिः ॥ ७२ ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपावलि चाम्पुविद्यायां जिन प्रतिमा
लक्षणाधिकारो एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિમાનું માન મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું છે તે અનુસાર વિચાર કરીને
બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ પ્રતિમા બનાવવી. મતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપા-
વલિ વે વાસ્તુવિદ્યાના જિન પ્રતિમા લક્ષણાધિકારે શિલ્પવિશારદ પ્રભાશંકર એકાદશાર્ધ
શિલ્પશાસ્ત્રીએ રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની ભાષા ટીકાનો એકવીશમો અધ્યાય (૨૧)

નેસારેલા હોય છે. તેવા વખતે પીરમ્મયા વિચારીને શિલ્પીએએ વધારાષ જોઇ વજમાનને
ઉત્તર આપવો.

(૧) હંકુર ફેર વાગતુસારમાં દારની ઉંચાઈના ઇશ ભાગ કરી ઉપરના સાતમા ભાગના કરી
રશ ભાગ કરી સાતમે ભાગે દદિ રાખવી નેમ તે કહે છે.

(૨) હિમ્મપ્રસાર્યા વસુનંદી કૃત પ્રતિષ્ઠા સારમાં દારની ઉંચાઈના નવ ભાગ કરી, ઉપરના
મે ભાગ છોડી સાતમા ભાગના ફરી નવ ભાગ કરી સાતમા ભાગે દદિ રાખવી એમ કહે છે.

(૩) દીપાર્ણવ જ્ઞ ૮ માં ગતાવ્યા પ્રમાણે દારની ઉંચાઈના ગત્રીશ ભાગ કરી ૨૧ મા
ભાગે દદિ રાખવી.

આ બધા મતોનો મુદ્દાખસો કરવા એક દદિપાત્રે લેવું જોઈએ. જે ૨ મળ ૧૭ આગળ
નિયુ દાર હોય તો—

દીપાર્ણવ જ્ઞ ૮ ના મતે ઉત્તર મર્થી નાંચે ૨૨ આંગુલ

દીપાર્ણવ જ્ઞ ૨૧ ના મતે „ „ ૮ આંગુલ

વસુનંદીના મતે „ „ ૧૬ આંગુલ

હંકુર ફેરના મતે „ „ ૧૮ આંગુલ

દદિ નીચી રહે છે. આમ જુદા જુદા પ્રમાણો છે.

પ્રતિમા લેખુલેખુનું રચૂળ પ્રમાણ લોકાદિત કાવ્યમાં:—

મેષ રાશિવાળાને તો શાંતિ મહિલ નેમિ ઓટ, અનમ કુંથુ તે ઓટ વરમે વખાણુમે.

મિથુને આદિ, સંભવ અને અભિનંદન છે, કર્ક ધર્મ ઓટ સિદ્ધ સુમતિ પ્રમાણુવા.

પલ, નેમિ, વીર, કન્યા સુપાર્થને પાસ વૃણા, જશ્વિક ચંદ્ર ધનના બાકી પ્રભુ બાણુવા.

આદિ સુમતિ શીતલ મકર ઓવાંશ જત, કુંભે અનંત ચર મીને પ્રભુ પ્રમાણુવા.

અલ્પઃ : મેષ ડહ : કર્ક ૨૮ : વૃણા ખજ : મકર

ખવડ : વૃષભ મટ : સિંહ નય : જશ્વિક મશ : કુંભ

કચ્છ : મિથુન પઠણુ : કન્યા અધકડ : ધન દયઝય : મીન

શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાર્યા

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

॥ ટ્રાવિશ્વતિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ જિનપરિકરલક્ષણાધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

જયોવાચ—

કથયતુ મહાપ્રોક્ત પરિકરસ્ય લક્ષણમ્ ।

આસનસ્થાર્ચા ચોર્ધ્વાર્ચા શયનાર્ચા વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

તેષાં યુક્ત્યનુક્રમેણ હ્રૂદિ માનં પરિકરમ્ ।

સિદ્ધાસનસ્ય કિં માનં કિં માનં બાહ્યયુગ્મયોઃ ॥ ૨ ॥

કિંમાનં છત્રવૃત્તં ચ શ્રેસ્વદુન્દુભિમાનતઃ ।

एतत् सर्वं प्रसादेन कथय त्वं जगत्पते ॥ ૩ ॥

વિશ્વકર્માના શિષ્ય જય પૂછે છે:-હે મહાપ્રભુ, મને પરિકરનાં^૧ લક્ષણ કહો. બેઠેલી મૂર્તિના, ઉભેલી મૂર્તિના કે વિશેષે કરીને શયન પ્રતિમાના એના પરિકરનાં

૧ જિન તીર્થંકરોની આલોકનામ્ય કળરૂપ અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય છે. તેઓ જ્યાં વિચરે છે, ત્યાં એ આઠે વરતુઓ હામર હોય છે. તેથી આ પરિકરમા તે આઠે વરતુઓના સમાવેશ થયેલ હોય છે.

અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિઃ દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।

ભામંડલં દુન્દુભિરાતપત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥

(૧) અશોકવૃક્ષ (૨) પુષ્પવૃષ્ટિ (૩) દિવ્યધ્વનિ (૪) ચામર (૫) સિંહાસન (૬) ભામંડળ (૭) દેવદુન્દુભિ આને (૮) છત્ર એ આઠે જિનેશ્વર ભગવાનના પ્રાતિહાર્ય છે. પરિકરમાં તેના સમાવેશ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે:—

(૧) અશોકવૃક્ષઃ એ છત્રવટાની ઉપરનાં છેલ્લી રશિકાના ગોળ દત્તમાં આસોપાસવનાં પાંદડાં કરવામાં આવે છે.

(૨) દેવદુન્દુભિઃ છત્રવટાની ઉપર ગાયર્વેન્દ્રી વાદ્ય વગાડતા હોય છે.

(૩) દિવ્યધ્વનિઃ છત્રવટામાં છત્રના ઉપરના મધ્યમાં શબ્દધ્વનિ કરતો છદ્દ દેવ.

(૪) ચામરઃ પરિકરની બે બાજુ ચામરેન્દ્ર ચામર દોળે છે. અમર વાહિકામાં છેડા પર ચામર કળશધારી દેવો હોય છે.

(૫) સિંહાસનઃ ગાદી.

યુક્તિઓ અનુક્રમે કહેા. સિંહાસન કયા માનતું, બાહુયુગ્મ (પખવાડના કાઉસગ) કયા માનના, ઉપરનો છત્રવટો કયા પ્રમાણનો, અને તેમાં શંખ તથા દેવદુન્દુભિ વગાડનારાઓ કેટલા માનના કરવા એ સર્વે આપના પ્રસાદ રૂપ, હે અગત્યપતિ ! મને કહેા.

વિશ્વકર્મોવાચ—

પૂર્વમાનં ભવેત્ કુર્યાદર્ચાં સર્વત્ર શોભના ।

યદ્વર્ણા મૂલમતિમા પરિકરસ્તદ્વર્ણાદયઃ ॥ ૪ ॥

વિવર્ણાદિ મહાદોષાઃ જાયમાનેષુ સર્વતઃ ।

રત્નોદ્ભવાદ્યાદ્યેષુ મરકતસ્ફટિકાદિષુ ॥ ૫ ॥

ન દોષો વિવર્ણતાકીર્ણા અર્ચા પરિકરાદિકે ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: પૂર્વે કહેલાં માન-પ્રમાણવાળી શોભનીય પ્રતિમા ભરાવી (કરાવી) તેના જ વર્ણ (રંગ)ના પાષાણતું પરિકર કરાવવું. પ્રતિમાજી જે વર્ણના હોય તેથી બીજા વર્ણના પાષાણતું પરિકર બનાવવાથી સર્વત્ર મહાદોષનો ભય રહે છે. પરંતુ રત્ન-મરકતમણિ કે સ્ફટિકાદિની પ્રતિમાના પરિકરમાં વિવર્ણતા થાય તો તેમાં દોષ નથી. (પરંતુ ધાતુ પ્રતિમાને ધાતુનું જ પરિકર કરાવવું જોઈએ.)

આસનં ચ અતો વક્ષ્યે ભાગાત્ વક્ષ્યામિ ત્વં શૃણુ ॥ ૬ ॥

અર્ચાર્થોદયકં કાર્યં સિંહાસનં સાર્દ્ધાયતમ્ ।

અથઃ પીઠં દિગ્માગં ચ દ્વાદશાંગુલરૂપકમ્ ॥ ૭ ॥

હવે હું આસન-ગાદીના વિભાગ કહું છું તે સાંભળો. પ્રતિમાની પહોળાઈથી અધુનું ઉંચું સિંહાસન-ગાદી કરવી, અને પ્રતિમાની પહોળાઈથી ગાદી દોઢી લાંબી રાખવી. તેની નીચે દશ ભાગતું પીઠ ઉંચું કરવું. (નીચે ભોટી પટ્ટી અને ઉપર કર્ણપીઠ કરવું.) તે પર બાર આંગળ ઉંચાઈમાં ગજસિંહાદિ રૂપ કરવાં ૬-૭

ઉર્ધ્વે દ્વયાંગુલં છાદ્યં કર્ણિકા ચ વેદાંગુલા ।

અથો દેશે ગ્રહાઃ સર્વે આદિત્યાદ્યાશ્ચ કારયેત્ ॥ ૮ ॥

(૬) ભામંગળ : પ્રભુજીના મસ્તક પાછળ તેજપુજના જેવા મંડળની આકૃતિ.

(૭) પુષ્પટ્ટિ : છત્રવટામાં (હાથી નીચે) જે માલાધારો પુષ્પટ્ટિ કરે છે.

(૮) છત્ર : પ્રભુના મસ્તક પર છત્રાકાર હોય છે.

એમ આઠ પ્રતિહાર્યો પરિકરમાં દર્શાવેલા હોય છે.

(ગાદીઉચ્ચ : ૪ કણ્ઠી, ૨ હાજલી, ૧૨ રૂપો, ૧૦ કર્ણપીઠ = કુલ ૨૮)

આવરન્તિ ગ્રહધર્મં સર્વદોષનિવારકાઃ ।

ઉદયાશ્ચાષ્ટવિંશત્યા દૈર્ઘ્યં વૈ કથ્યતેऽધુના ॥ ૯ ॥

(ગજસિંહાદિ ૩૫) ઉપર બે આંગળની છાજલી કરવી અને તે ઉપર ચાર આંગળની કણી કરવી, સિંહાસન (ગાદી)ની નીચેની પાટલીમાં સૂર્ય આદિ નવ ગ્રહોના (નાના નાના) રૂપો કરવાં, તે પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે છે, અને તે સર્વ દોષોનો નાશ કરનારા છે. આ પ્રમાણે સિંહાસન (ગાદી) ના ઉદય (ઉંચાઈ) ના અઠાવીશ આંગળ (ભાગ) મેં કહ્યા હવે તેની લખાઈના ભાગ કહું છું. ૮-૯

૨ આદિશક્તિર્જિર્નૈર્દૃષ્ટા આસને ગર્ભસંસ્થિતા ।

સહજા કુલજાઽધીના પદ્મહસ્તા વરપદા ॥ ૧૦ ॥

૩ અર્કમાનં વિધાતવ્યમુપાંગસહિતં ભવેત્ ।

દેવ્યાધોગર્ભે મૃગયુગ્મં ધર્મચક્રં મુશોમનમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઢોં ગજો વામદક્ષિણે દશાંગુલાનિ વિસ્તરે ।

સિંહી રોટમઢાકાયો ૪ જીવત્ક્રોધો ચ રક્ષણે ॥ ૧૨ ॥

દ્વાદશાંગુલવિસ્તારો કર્તવ્યો વિકૃતતાનનો ।

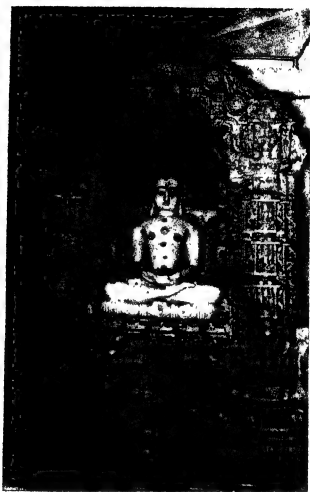
કેવલજ્ઞાનમૂર્તીનાં સર્વેષાં પાદસેવકાઃ ॥ ૧૩ ॥

૨ ઠંકુરે દેશ વાસ્તુસારમાં મધ્યમાં ચક્રધરા દેવી કરવાનું કહે છે. અહીં આદિશક્તિ નામે દેવી બે હાથવાળી કહી છે. જ્યુના પરિકરોમા આ બંને જોવામાં આવે છે. વર્તમાન કાળમાં પરિકર નીચે પાસાસણમાં મધ્ય ગર્ભમાં પણ દેવી પધરાવવાની પ્રથા સો દોઢસો વર્ષથી વધુ જોવામાં આવે છે અને તે મૂળ નાયકની શાસનદેવી=પદ્મણીની મૂર્તિ કરાવીને મૂકે છે. પરંતુ તેમ કરવાનું કપાય શાસ્ત્રીય વિધાન હતું જોવામાં આવેલ નથી.

૩ ૭ ભાગની આદિ શક્તિની બે બાજુ બન્ને થાંભલીઓ ત્રણ ભાગની કરવી. તેમાં કયાંક ૭ ભાગની દેવીની બે બાજુ ચામરધારી સેવિકાઓ કરવી જોવામાં આવે છે. આ મધ્યની દેવી વિગેરે ભાગ પાંચ આંગળનો નિકાળો રાખવાનું અન્ય ગ્રંથોમાં છે. તેમજ ચક્ષ-ચક્ષણીની પાટલી ત્રણ આંગળ ઉંચી રાખવાનું કહેલું છે. આ અધ્યાયમાં આંગળ અને ભાગ એક અર્થમાં જાણવા.

૪ જીવત્ક્રોધી વામદક્ષિણ પાદાન્તરે ૫ સર્વે દુઃસહસંખ્ય પાદાન્તરે

(ગાદીવિસ્તાર : ૬ ગભર્ધિ દેવી, ૧૦ હાથી, ૧૨ સિંહ. ૧૪ ચક્ષ-ચક્ષણી=૪૨+૪૨=૮૪ ભાગ)

૭૧ પ્રતિમા પરિકર અને તોરણ

કુંભારીયાજીના દેશના અનાસવની પંચલી દેરીનું વિશ્વાખા દ્વાર

અર્ચા વામે યક્ષિણ્યા યક્ષો દક્ષિણે ચતુર્દશ ।
સ્તંભિકા મૃણાલયુક્તં મકરૈર્ગ્રાસરૂપકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

ચતુરશીતિ વિસ્તારે સ્પષ્ટયે ચાષ્ટવિંશતિઃ ।
આસનં કથિતં ચૈવં ચામરધારાવતઃ શૃણુ ॥ ૧૫ ॥

॥ इति सिंहासनम् ॥

હવે સિંહાસન (ગાદી) ના વિસ્તારના ભાગો કહે છે. મધ્યમાં આદિ શક્તિ જિન દેવોએ આત્મામાં બેઠી બેવી તે સહજ, કુલજ અને સ્વાધીન છે. તેણે હાથમાં કમળ અને વરમુદ્રા ધારણ કરેલાં છે. (તેના ત્રણ કે બળે આંગળના બેઠે બાબુના ઉપાગો સહિત) દેવી ૧૨ ભાગના વિસ્તારમાં કરવી. (મધ્યમાં છ ભાગનું રૂપ કરવું) દેવીની નીચે કણ્ઠપીઠમાં ગર્ભમાં સુશોભિત એવું ધર્મચક્ર સહિત મૃગયુગ્મ કરવું. દેવીની બંને બાબુ દસ દસ આંગળના હાથીના રૂપો કરવાં. તેના પછી રૌદ્ર-મહા કાયાવાળા વિકરાળ મુખવાળા સિંહો બાર બાર આંગળ પહોળાઈમાં કરવા. તેના કોધથી જીવોનું રક્ષણ કરવા પ્રભુએ પોતાની ગાદીની નીચે તેને દબાવેલા બાણે ન હોય! કેવળ જ્ઞાનમૂર્તિ એવા પ્રભુના પાદ સેવકો-પ્રભુની ડાબી તરફ યક્ષિણી અને જમણી તરફ યક્ષનાં સ્વરૂપો ગાદીના છેડા પર ચૌદ ચૌદ ભાગના વિસ્તારના કરવા. યક્ષ યક્ષિણીની ક્રૂરતા બે બાજુમાં સ્તંભિકાઓ, કમળ જેવાં તોરણો, મકર અને આસ મુખથી શોભતી કરવી. (જિન ધર્મમાં ઉદ્યોત કરનાર એવા શાસન દેવ-દેવીઓ યક્ષ-યક્ષિણી જે જેના હોય તેનાં સ્વરૂપો ત્યાં કરવાં). એ રીતે ગાદીના વિસ્તારના ચોરાશી ભાગ અને ઉંચાઈમાં અઠાવીશ ભાગનાં લક્ષણો કહ્યાં. હવે પ્રભુની બાજુના આમરધારીના લક્ષણો સાંભળો.

अथ चामरधरा (बाहिका) —

ચામરધરાનતો વક્ષ્યે ચામરેન્દ્રા इति स्मृताः ।
पृष्ठपदोद्भवाः कार्वाः बाहिकोभयमध्यतः ॥ ૧૬ ॥

प्रतिमास्कंधमुत्सेधाः कर्तव्याश्च मुशोभनाः ।
स्तंभौ मृणालसंयुक्तौ पूर्वादि विरालैर्विदुः ॥ ૧૭ ॥

उच्छ्रयमेकपंचाशद्विस्तारे द्वाविंशतिः ।
उदयं स्तंभिकाभिश्च तिलक-तोरण-भूषितम् ॥ ૧૮ ॥

‘વદં’ગુલાનિ કર્તવ્યા વિરાલિગજચામરાઃ ।

સ્તંભિકા દ્વયાંગુલે દ્વે સૂર્યાંશે ઇન્દ્રૌ વિસ્તરે ॥ ૧૯ ॥

અષ્ટમિપટ્ટિકોર્ધ્વમિન્દ્રમેકત્રિંશતિઃ ।

સૂર્યાંગુલં તોરણાદ્યં મૃણાલતિલકાન્વિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

મૂલનાયકસ્તનગર્ભે દૃષ્ટિમિન્દ્રસ્ય કારયેત્ ।

નાનાભરણશોભાદયં ચામરેન્દ્રઃ પ્રકથ્યતે ॥ ૨૧ ॥

હવે ચામરેન્દ્ર નામથી પ્રસિદ્ધ એવા ચામરધરાના લક્ષણ કહું છું. મૂળ નાયકની પ્રતિમાના પાછળ બાબુના ભાગમાં પ્રતિમાના બાહુઓના મધ્યે બંને બાબુ વાહિકા (પખવાડા=ચામરેન્દ્ર) સ્થાપન કરવા. તે મૂળ નાયકના ખભા ખરાબર ઉચા સુશોભિત કરવા. તેના (રૂપની બે બાબુ) સ્તંભિકાને ઢંઢં સહિત કમળ કરવા અને બાબુમાં વિરાલિકાઓ કરવી. આ ચામરધરા એકાવન ભાગ ઉંચા અને બાવીશ ભાગ વિસ્તારમાં કરવા. ઇંદ્રની બે બાબુ બે થાંભલીઓ ને તોરણોને તિલકથી શોભતી કરી, તેને ઢંઢં સહિત ઉપર કમળ કરવા. તેમાં વિરાલિકાઓ સ્તંભિકાની બે બાબુએ કરવી. તેની પહોળાઈ પરિકરના બંને છેડા ઉપર છ ભાગની, નાસકવાળી ઉભી પટ્ટિકામાં વિરાલિકા ગળ અને નાના ચામર કળશધારીનાં રૂપો કરવાં. બાર આંગળ પહોળાઈમાં ઇંદ્રનું રૂપ અને તેની બે બાબુ બન્ને આંગળની થાંભલીઓ કરવી. (એ રીતે વિસ્તાર=બે થાંભલી ચાર ભાગ; બાર ભાગ પહોળાઈ ઇંદ્ર અને છેડા પરની ગળ વિરાલિકાવાળી છ ભાગની પહોળી નાસક-પટ્ટિકા મળી કુલ બાવીશ ભાગ કરવા.)

હવે ઉંચાઈના ભાગ કહે છે:-નીચે મૂળ નાયકની પાટલી જેટલી તેની પટ્ટિકા=આસન આઠ ભાગનું, તે પર એકત્રીશ ભાગ ઉંચા ઇંદ્ર (કેશપર્ચીત) અને તે પર બાર ભાગમાં તોરણાદિ કમળ તિલકથી શોભતાં કરવાં. (એ રીતે ઉંચાઈ ૮+૩૧+૧૨=૫૧ ભાગ) મૂળ નાયક પ્રભુની સ્તનખિંબી ખરાબર ઇંદ્રની દૃષ્ટિ સમસ્ત્રમા રાખવી. બાબુના ચામરેન્દ્રની પ્રતિમા અનેક આબૂપણેથી શોભતી કરવાનું કહ્યું છે.

૬ અન્યજ-વક્ત્રવદ્ધાંગુલં કાર્યં ક્ષોભનં ચતુરાંગુલમ્ એટલે તે છેડા પરની છ ભાગની ઉભી પટ્ટીમાં વિરાલિકા, ગળ અને નાના ચામર કળશધારીનાં રૂપો થાય તે ભાગ ઉડે ચાર આંગળનો પાછો મારવો.

ચામરધરા વાહિકા ઉચ્ચ:-

૮ પાવટી-પાટલી

૩૧ રૂપ ઉચ્ચ

૧૨ તોરણાદિ

૫૧ ભાગ ઉચ્ચ

વાહિકા ચામરધરા વિસ્તાર:-

૨ ભાગ થાંભલી

૧૨ ભાગ ચામરધરા કે કાઉસગ્ગ વિસ્તાર

૨ ભાગ થાંભલી

૬ ભાગ વિરાલિકા, ગળ-ચામર

૨૨ ભાગ વિસ્તાર

મહલાદારુઓ વામનસ્ય ચામરધારઃ સોચ્યતે ।

દક્ષિણે બાહુસંસ્થાને ઉપેન્દ્રો નામ નામતઃ ॥ ૨૨ ॥

પ્રભુની ડાબી તરફના ચામરધારી ઇંદ્રને પ્રહ્લાદ નામે ઇંદ્ર કહ્યો છે, અને જમણી તરફના ઇંદ્રને ઉપેન્દ્ર એવું નામ આપેલું છે.

મૂલનાયકગર્ભસ્ય બાહિકાષ્ટાદશાંગુલા ।

બાહુચામરધરયોર્મધ્યેન્તરં દ્વયાંગુલમ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂલનાયકમમુરગર્ભે ચામરેન્દ્રો ભવેત્ ।

ઈદ્શં લક્ષણં વ્રત્સ ચામરધારઃ પ્રકથ્યતે ॥ ૨૪ ॥

॥ इति चामरधराः ॥

મૂળ નાયકની પ્રતિમાના ગર્ભથી બાહુની બહારની ફરક અઢાર આંગળની હોય છે. તેની અને બાહુના ચામરધરાની વચ્ચે એ આંગળનું અંતર રાખવું. (૧૮+૨+૨+૬=૨૮) આમ મૂળનાયકની ગાદીની પાટલીની એક બાજુના ફરક બરાબર પરિ-કરના ચામરેન્દ્રના ગર્ભ રાખવો. એ રીતે ચામરધરાના લક્ષણ કહ્યાં છે. ઇતિ ચામરધરા.

છત્રવૃત્ત-દોલા--

દોલાઘ્યં તોરણં કાર્યમનેકાકાર^૭ સંયુતમ્ ।

ત્રિરથિકેાદ્ભવં કાર્યં છત્રત્રયસમન્વિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અશોકપત્રાદિકાર્યં છત્રદંડઃ મુશોભિતઃ ।

પૃષ્ઠસ્તે ફળમંડનાઘ્યં મસ્તકોર્ધ્વે સમુદ્ભવેત્ ॥ ૨૬ ॥

ત્રિપંચફળઃ સુપાર્શ્વઃ પાર્શ્વઃ સપ્તનવસ્તથા ।

દીનફળો ન કર્તવ્યોઽધિકો નૈવ ચ દૂષયેત્ ॥ ૨૭ ॥

છત્રત્રયં ચ નાસાગ્રોત્તારે સર્વોત્તમં ભવેત્ ।

નાસામાલાન્તયોર્મધ્યે કપોલવેધકૃત્ પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

હવે છત્રવૃત્ત જેને દોલાતોરણ કહે છે તે અનેક આકારવાળું કરવાનું કહ્યું છે. તેના પર ત્રણ રથિકા કરવી. (૧) ગાંધર્વ ૩૫ પંક્તિ (૨) હંસ પંક્તિ (૩) અશોક

પત્ર પંક્તિ. મધ્યમાં ઉપરાઉપર ત્રણ છત્ર અને અશોક પત્રાદિને કમળદંડથી શોભતું કરવું. પ્રભુનો પાછલો ભાગ મસ્તક પર ફણાથી શોભતો કરવો. તે સુપાર્શ્વનાથજીને ત્રણ કે પાંચ ફેણ અને પાર્શ્વનાથજીને સાત કે નવ ફણાવાળા સર્પની આકૃતિ કરવી. તેનાથી ઓછી ફેણ ન કરવી. પાર્શ્વનાથજીને અધિક ફેણ થાય તો દોષ નથી. ત્રણ છત્રોમાં નીચલા આગળ પડતા છત્ર અને પ્રભુના નાકનો અચ્ચ ભાગ સમસૂત્રમાં (અવલંબે) રાખવા તે ઉત્તમ બાણવું. નાક અને કપાળના મધ્ય ભાગમાં આડી રેખાથી કપોલ વેધ બાણવા.

ચતુરશ્ચીત્યંગુલં દીર્ઘમુદયૈકપંચાશ્વદંગુલમ્ ।

ઘંટાસ્તસ્યોધ્વૈ કર્તવ્યા સર્વલક્ષણસંયુતા ॥ ૨૯ ॥

મામંડલં તતો મધ્યે તિલકં વામદક્ષિણે ।

ચતુર્દશાંગુલં પ્રોક્તં તિલકં વિસ્તૃતં ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

ઉદયે ષોઢશં પ્રોક્તં તિલકે તત્ર રૂપકમ્ ।

ઊપરે છાગ્રકી જ્ઞેયા ઘંટાકલશભૂષિતા ॥ ૩૧ ॥

નાસિકે સ્તંભિકાદ્વૌ ચ મયૂરં વામદક્ષિણે ।

બાહ્યે મકરાણાં મુત્વાઃ ગાંધર્વા રન્નશેસ્વરાઃ ॥ ૩૨ ॥

‘વીણા વંશધરાઃ પ્રોક્તા મધ્યસ્થાને ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

વસંતરાજો માલાધરસ્તિલકવામદક્ષિણે ॥ ૩૩ ॥

૮ અન્ય શિલ્પપ્રધોમાં છત્રહત તિલક કહેલ છે,

ઉવરિકાલ્બાઃ કાર્યાસ્ત્રા ભેદમતઃ શુણુ

વદ્ભાગં મુલ્યધ્વજં ચ નિર્ગમે સાર્ધમેવ ચ

મૂળનાસિકાચતુર્ભાગં દ્વાણુભયોષ્ઠ વૈ ।

તત્સવ બાહ્યે પ્રકર્તવ્યં સાર્દ્ધં સાર્દ્ધં ચ નિર્ગમમ્ ॥

આમરેન્દ્રના ગર્ભે વીણાવંશધરની કાલનાના બેઠ હરે સાંભળોઃ—છ ભાગનું સુખભદ્ર પદોગું કરવું તે દોઢ ભાગ નીકળતું રાખવું. તેની નીચે બાણમાં બપ્પે ચાંબલી સાથે મૂળનાસિક ચન્ધાર ભાગની કરવી. તે એકથી બીજી બહાર દોઢ દોઢ આંગળની રાખવી. (કુલ ૧૪ ભાગ વિસ્તારમાં બાણવું) આ સર્વ ભાગનું શ્લોક ૩૦-૩૧ માં તિલકના નામથી વિવરણ કરેલ છે. તેના મધ્યમાં વીણાવંશધર કે નાની જિનપ્રતિમા કરવાનું કહ્યું છે.

દૌલા-છત્રવૃત્ત ચોરાશી આંગળ વિસ્તારમાં અને એકાવન ભાગ ઉંચાઈમાં કરવો. પરંતુ તે પર વિશેષમાં મધ્યગર્ભે ઘંટાકળશ સર્વલક્ષણવાળા કરવા. (તે એકાવન ભાગ ઉપર બળવા) પાર્શ્વ-સુપાર્શ્વનાથજીને સર્પ તથા સર્વ પ્રભુજીને પાછળ ભામંડળની આકૃતિ કરવી. તેની ડાબી જમણી તરફ ચામરેન્દ્રના મધ્યગર્ભ ઉપર રૂપયુક્ત તિલક ચોદ આંગળ પહોળા અને સોળ આંગળ ઉંચાઈમાં કરવા. (તેના ઉદયમાં મધ્યમાં એકેક રૂપ કરવું.) તેના પર છાજલી કહી છે. તેના પર ઉદયમ ઘંટાકળશથી શોભતું કરવું. તેની નીચે વીણાધરના રૂપની બે બાજુ નાસિકાઓમાં બળે સ્તંભિકાઓ કરવી. તે પર ડાબી જમણી તરફ મયૂર કરવા. બહારના ભાગમાં સુખ ક્રાંતિ મકરે કરવા. ગાંધર્વ અને રત્નમુકુટધારીના રૂપો કરવાં. વીણા વાંસળી બળવનારાના સ્વરૂપો દેવ-તિલકના મધ્યમાં, ગવાક્ષમાં કરવા.

વસંતરાજો માલાધરસ્તિલક વામદક્ષિણે ॥ ૩૩ ॥

અનુગો પારિજાતશ્ચ દશાંગુલપ્રમાણતઃ ।

મૂર્લોકો મુવર્લોકેસો ચાગ્રે છત્રં ટિતીયકમ્ ॥ ૩૪ ॥

પરિકર વિસ્તાર	
નાદી વિસ્તાર	છત્રવટનો વિસ્તાર
૬ ગર્ભાંશ દેવી	૧૦ ગર્ભાંશ છત્ર
(મધ્યથી)	૨ કમળ નાળ
૧૦ ગજ	૧૦ ભાવાધર
૧૨ સિંહ	૧૪ તિલક વિસ્તાર
૧૪ વક્ષ-વક્ષિણી	૬ મકરમુખ
૪૨	૪૨
૪૨	૪૨
૮૪	૮૪

ગાદી સિંહાસન

ઉચ્ચ	વિસ્તાર
૪ ભાગ કણી	૬ ગર્ભાંશ દેવી
૨ ભાગ છાજલી	૧૦ ગજ
૧૨ ભાગ ગજમિંહાદિ રૂપ	૧૨ સિંહ
૧૦ ભાગ કણીપીઠ	૧૪ વક્ષ-વક્ષિણી
૫૮	૪૨ x ૨ = ૮૪

પરિકર ઉદય	
મધ્યગર્ભે	બાજુભાગો ઉદય
૨૮ ગાદી	૨૮ ગાદી
૭૦ પ્રતિમા	૫૧ વાહિકા
૩ માથે આંતર	૫૧ છત્રવટ (છત્રવટો)
૧૦ છત્ર ઉદય	૧૩૦
૬ શંખપાલ	
૫ હંસ પકિત	
૫ આશોકપત્ર	
૧૩૦	

વાહિકા-આમરધરો

ઉદય	વિસ્તાર
૮ ભાગ પાત્રી	૨ ભાગ ચાંબલી
૪૦ રૂપ	૧૨ ભાગ રૂપ
૧૨ તોરણાદિ	(આમરેન્દ્ર કે માર્કસમ)
૫૧	૨ ભાગ ચાંબલી
	૬ ભાગ બાજુના નાગમાં
	વિરાલિના, ગજ, સિંહ
	ને કળશ આમર નાળા દેવ.

તૃતીય લિંગાકારમ્ ગ્રહા દેવાશ્વતુર્થકમ્ ।
દોલા કનકદંડં ચ છત્રટ્ટત્ વિશાંગુલમ્ ॥ ૩૫ ॥

શલ્લરી મણિમૌક્તિકસ્યોર્ધ્વે કલશશોભિતમ્ ।

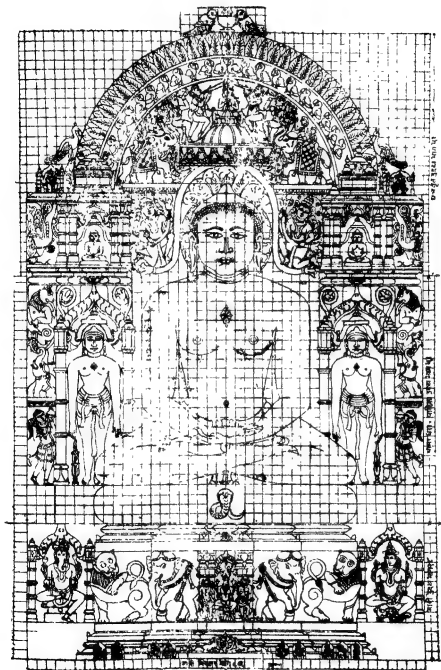
વંશીધરના તિલકથી ડાળી જમણી તરફ (પ્રભુના મુખ પાસે) વક્ષતરાજ એવા માલાધરનાં સ્વરૂપો તેના અનુચર રૂપે પારિબતાદિ વેલપત્રો સાથે કરવા. તે દશ આંગળ વિસ્તાર પ્રમાણમાં કરવા. પ્રભુ પરતું છત્ર ઘસાંડના ભૂલોકનું પ્રથમ છત્ર. તેની ઉપર ભૂલોકેશનું બીજું છત્ર કરવું. ત્રીજું લિંગાકાર છત્ર અને ચાથું છત્ર ગુરુદેવરૂપ બાણવું. સુવર્ણદંડ ઉપરના છત્રની બાજાર્ધ વીશ આંગળ વિસ્તારમાં રાખવી. છત્રની નીચલી (ચાર ભાગની) અક્ષર મણિમોતીમય બંધી કરવી ઉપર દેહીધ્યમાન એવો કળશ કરવો. (છત્રવટાની ગલતાકાર ઢંકધારાની ઉચ્ચાઇ દશ આંગળની કદી છે.)

નિસક

ઉદય (આમરેન્દ્ર ૫૦ વંશીધર)	વિન્યસ
૨ ભાગ દાસો	૪ ભાગ સ્તંભિકા-નાસિક
૧૨ ભાગ સ્તંભિકા, તોરણ અને મધ્યમાં વંશીધરનું કે જિન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૬ ભાગ વંશીધર કે જિન પ્રતિમા નકશ
૨ ભાગ છાજલી	૪ ભાગ સ્તંભિકા-નાસિક
૬ ભાગ દોઢીયા	૧૪
૬ ભાગ ઘંટાટૂટ	
૨૮	

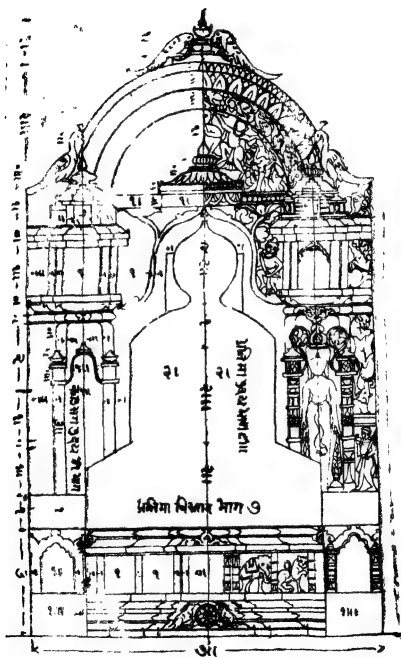
છત્રટ્ટત

ઉદય	વિન્યસ
૨ દાસો	૧૦ મળાર્ધી છત્ર
૧૨ સ્તંભિકા તોરણ ને વંશીધર કે મૂર્તિ	૨ કમલ નાલ
૨ છાજલી	૧૦ માલાધર (વક્ષતરાજ)
૬ દોઢીયા	૪ સ્તંભિકા-નાસિક
૧૩ છત્રટ્ટતના તળ જરાખર દોઢીયાનો મથાળો	૬ વીજુલવંશધર કે મૂર્તિ
૧૦ છત્રવટા-ઉદય	૪ સ્તંભિકા-નાસિક
૬ સંખપાલાદિ ગોષ્ઠવેન્ડ પહેલી રથિકા	૬ અકર મુખ
૫ દંસપંકિત બીજી રથિકા	૪૨
૫ અગ્રોક પત્રની ત્રીજી રથિકા	૪૨
૫૨ કુલ છત્રટ્ટત ઉદય	૮૪ ભાગ વિન્યસ

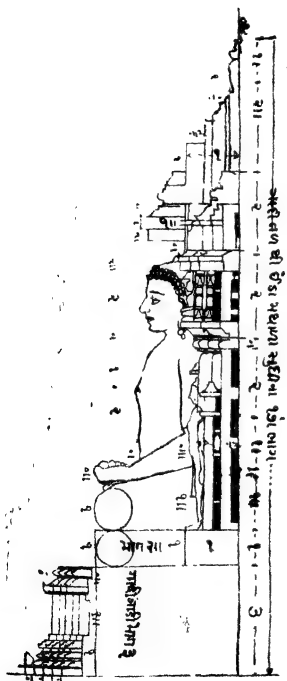

जिन परिकर

प्रभासंदर ओ. २५५१

વિ. નં ૧૭૯૮ માં ૫ વડીલ પૂર્વે સ્થિત મંગળાચાર્ય આલેખેલું
૩૫૮૧૧ વિભાગનું જિલ પારિકર-સંખ્યાકરણ

बिजुन परिकर-पञ्चदश

પેરાવતદ્વયો શ્રેષ્ઠો ડમયો વામદક્ષિણે ॥ ૩૬ ॥

કલશપલ્લવૈર્યુક્તાવિચ્છાપત્રં ચ કારયેત્ ।

હિરણ્યેન્દ્રદયો કાર્યો પુષ્પાંજલિકલશાન્વિતૌ ॥ ૩૭ ॥

છત્રવૃત્ત ગાંધર્વેન્દ્રાઃ શંખપૂર્ણમહોદ્મવાઃ ।

કુર્વંતિ મંગલં સર્વં દુર્દુર્ભિશંખપાલિકાઃ ॥ ૩૮ ॥

માલાધર પર શેષ એવા ઝીરાવત હાથીના સ્વરૂપ ડાખી જમણી બેડે તરફ કરવા. તેને સૂદમાં કળશપત્રોથી આચ્છાદિત કરેલા કરવા. હાથી નીચેની પાટલી તીચ પત્રાદિ કરવા. હાથીની પીઠ પર હિરણ્યેન્દ્રો હાથમા પુષ્પાંજલિ અને કળશ ધારણ કરેલા બનાવવા. છત્રવૃત્તમાં છત્રવટા પર (પહેલી ગાળ પશ્ચિમમાં વાજિત્ર સાથે નૃત્ય કરતા) ગાંધર્વાદિ સ્વરૂપો કરવા. છત્રવટા ઉપર તેના મધ્યમાં શંખ બજાવતો દેવેન્દ્ર અને તેની બે બાજુ નૃત્ય કરતા બેરી બજાવતા રૂપો અને ડમરૂ આદિ વાજિત્રવાળા દેવદંડુલિ અને શંખપાલના સ્વરૂપો આનંદમંગળ કરતા કરવા.

જન્મોત્સવં ચ કુર્વંતિ પર્વતમેરો વાસવાઃ ।

છત્રચામરશંખનાદૈર્હરિણગમિર્પર્વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રભુનો શુભ જન્મોત્સવ મેરૂ પર્વત પર ઉજવાય છે તેમ આદી છત્રવૃત્તમાં છત્ર, ચામર, શંખનાદ આદિ હરિણગમિપિઓ પ્રભુનો ઉત્સવ કરી રહ્યા હોય તેમ કોતરવા.

મામંડલં તતઃ કાર્યં છત્રાધશ્ચ દ્વાવિંશતિઃ ।

ચતુર્વિંશોદયો કાર્યં તતો મૃણાલદંડકપ ॥ ૪૦ ॥

છત્ર^૯ દશાંગુલં પ્રોક્તં દ્વિતીયં વમ્બુ અંગુલમ્ ।

પદંગુલં તૃતીયં ચ ચતુર્થં ચ વેદાંગુલમ્ ॥ ૪૧ ॥

મૂલનાયકમસ્તકોર્ધ્વે વૃત્તં કુર્યાત્ ત્રયં તથા ।

વૃત્તં ચતુશ્ચત્વારિસત્ ચતુઃષ્ઠયંતકં તથા ॥ ૪૨ ॥

એવં રથિકાત્રયં કાર્યં વૃત્તાકારં મધેતતઃ^{૧૦} ।

પ્રભુના મસ્તક પાછળ છત્રની નીચે તેજપુંજ જેવી ભામંડળની આકૃતિ બાવીશ ભાગ પહોળી અને ચોવીશ ભાગ ઉચી કરવી. અને માલાધરની આગળ ધારે વૃત્ત કમળાકંઠ કરવો. (પ્રતિમાના કાનથી આ છત્રાકંઠ વચ્ચે બે આંગળાનું અંતર રાખવું) ત્રણ છત્રામાં પહેલું ગર્ભથી દશ આંગળ, બીજું ગર્ભથી આઠ આંગળ,

^૯ છત્ર ત્રણે કહેલું છે. પણ તે ત્રણથી ત્રણનું. એમ બધા છત્રોની પહોળાઈ ગર્ભથી જણવી.

ત્રીભુગં ગર્ભથી છ આંગળ અને ચોથું ચાર આંગળનું કરવું. મૂળનાયકના મસ્તક પરથી રથિકાના ત્રણ ગોળ વૃત્ત ફેરવવાં. પહેલું ચુમ્ભાલીશ આંગળના પરિધથી અને ત્રીજું ચોસઠ આંગળના પરિધ સુધીમાં ગાંધર્વ પંક્તિનું, હંસપંક્તિનું અને ત્રીજું અશોક પત્રનું એમ ત્રણ વૃત્ત ફેરવવાં.

દિવ્યદેહધરાઃ સર્વે જિનેન્દ્રમક્તિવત્સલાઃ ॥ ૪૩ ॥

વાદિત્રૈશ્વ સમુત્પન્ના ધારયંતિ ચ માલિકામ્ ।

દોલામસ્તકે કલશમુખયે હંસરૂપકમ્ ॥ ૪૪ ॥

ગજશુઢા મુસોમાદયા અશોકપલ્લવાકૃતિમ્ ।

પ્તદ્ દોલાલક્ષણં ચ પ્રકર્તવ્ય મુશ્નિલ્પિભિઃ ॥ ૪૫ ॥

પક્ષે ચામરધારિણઃ સ્થાને કાયોત્સર્ગઃ કૃતઃ ।

ગોળાવંશધરસ્થાને આસનસ્થા ચ પ્રતિમા ॥ ૪૬ ॥

સદ્મૂળનાયકેન પંચતીર્થસ્વરૂપકમ્ ।

સ્તને કાયોત્સર્ગદૃષ્ટિઃ ચોર્ધ્વમૂર્ત્યાઃ સમાંશકે ॥ ૪૭ ॥

પરિકરમાં દિવ્યદેહ ધારણ કરનારા દેવો, જિનેન્દ્ર ભક્તિમા પ્રીતિવત્સલ, દેવ-ગાંધર્વો, વીજ્ઞાશંખાદિ વાજિત્રો બબલનારા અને હંમેશાં પુષ્પમાળાઓ સહિત શોભતા કરવા. છત્રવૃત્ત-દોલાના મધ્યે મધ્યમાં કળશ અને બે બાબુ હંસ અથવા મારના રૂપે કરવાં (તે કહેલા ૫૧ ભાગ ઉપરાંત આઠ ભાગમાં કરવા). હાથીએ સૂંઢોથી શોભતા કરવા અને ઉપર અશોક પાલવના પત્રોની આકૃતિ કરવી. એ રીતે દોલા છત્રવૃત્તના લક્ષણ બાણવાં. અને કુશળ શિલ્પીએ તે પ્રમાણ પરિકરની રચના મેળવીને કરવું. પંચતીર્થરૂપ પરિકર કરવાને બાબુના આમરેન્દ્રના સ્થાને કાઉસગ્ગની

૧૦ પરિકરના છત્રવૃત્તના ઉપલા ભાગમાં શંખ-ભેરિ, ડમરૂ આદિ વાજિત્રો બબલના ગાંધર્વોના રૂપની એક મોટી પંક્તિ ચુમ્ભાલીશ આંગળના વૃત્તના પરિધમાં કરવામાં આવે છે. તે પર હંસની વૃત્ત પંક્તિ, તે કાષ્ઠમાં નાના નાના ગાંધર્વોદિના રૂપ નૃત્યગીત કરતા હોય તેવી પંક્તિ કરે છે, અને તે પર આશોપાસવના પત્રોની પંક્તિ ચોસઠ આંગળના પરિધમાં કરવામાં આવે છે. આ રીતે કાષ્ઠમાં ચાર પંક્તિ પણ જોવામાં આવે છે. ત્રણ રથિકા તે અવરથ કરવી જ. વિશેષ કરવામાં દેવ કશે નથી, પરંતુ તે તેની મર્માક્ષમાં રહીને છેલ્લી પંક્તિ કરવી. આ છેલ્લી રથિકાને મધ્યે છત્રવૃત્ત એકાવન ભાગમાં કરી તે પર કળશ અને બાબુમાં પક્ષીરૂપ કરવામાં આવે છે.

મૂર્તિ બનાવવી અને ઉપર વીજા વંશધારીના સ્થાને નાની આસનસ્થ જિનપ્રતિમા ગોખલામાં કરવી. ત્યારે મૂળનાયક સહિત પંચતીર્થસ્વરૂપ પરિકરનું બને છે. તેમાં કાઉસગ્ગની દંદિ મૂળનાયકની સ્તનખિંબી પ્રમાણે રાખવી અને ઉપરના તિલકની મૂર્તિની દંદિ મૂળનાયકની દંદિમાં સમસૂત્ર રાખવી (આ ચારે મૂર્તિ પર છત્રો કરવાં.)

પ્રતિમા પરિકરહીના સિદ્ધાવસ્થા તદુચ્યતે ।

પરિકરસહિતા તથા હૃદ્ધિષે પ્રપૂજયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પરિકર વિનાના પ્રતિમાણ સિદ્ધ ભગવાન કહેવાય અને પરિકર સહિતના પ્રતિમાણ અહત્ પ્રભુ બાણવા. (પ્રમુખ એક પ્રતિમાને તો અવશ્ય પરિકર કરવું જ કારણ કે તેમાં અહત્ પ્રભુની વિભૂતિ દર્શક અષ્ટ પ્રતિકાર્ય દર્શાવેલા હોય છે.)

ઋર્વસ્થિતપ્રતિમાપરિકર—

છત્રત્રયં જિનસ્યોર્ધ્વે રથિકામિભિર્મિથુતમ્ ।

અશોકદ્રુમપત્રૈશ્વ દેવદુન્દુભિવાદિમિઃ ॥ ૪૯ ॥

મમુરી સિંહાસનસ્ય ગર્જસિંહવિભૂષિતઃ ।

મધ્યે ચ ધર્મચક્રં ચ પાર્શ્વયોર્યક્ષપક્ષિણીમ્^{૧૨} ॥ ૫૦ ॥

હિતિશ્ચો વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશકોપાર્ણવે વાસ્તુવિદ્યાયાં
જિનપરિકરલક્ષણો નામ દ્વાવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

ઉભી જિનપ્રતિમાના મસ્તક પર ત્રણ છત્ર અને ત્રણ રથિકા (૧) અશોકપત્રો અને દેવદુન્દુભિવાજિત્ર બબલતા દેવગાંધર્વો (હંસપક્ષિ ત્રિરથિકા) વડે અલંકૃત કરવું. સિંહાસનની પાટલી હાથી અને સિંહોથી વિભૂષિત કરવી. મધ્યગણે ધર્મચક્ર અને બંને છેડા પર યક્ષ-યક્ષિણીના સ્વરૂપો કરવાં.

હિતિશ્ચો વિશ્વકર્મા વિરચિતે જ્ઞાનપ્રકાશકોપાર્ણવે વાસ્તુવિદ્યામધ્યે જિનપરિકર લક્ષણાધિકાર ઉપર સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ શિલ્પશાસ્ત્રીએ રચેલી શિલ્પ-પ્રભા નામની ક્ષાપટીકાનો અધ્યાય બાવીસમો.

^{૧૨} ઉભા જિનપરિકરમાં બીજા તીર્થકરોની મૂર્તિઓ પણ કોઇ સ્થળે જોવામાં આવે છે. પણ આગળ ઉન્નાદિ રૂપો નાના કરવામાં આવે છે. ઉભી પ્રતિમાના પરિકરમાં યક્ષ-યક્ષિણીના સ્વરૂપો જહુ જોવા જોવામાં આવે છે.

કુમારપાળ બૂખાર ચરિત્ર મંથના ઉત્તરાધર્મમાં પરિકર વિષે નીચેના પાઠ જોવામાં આવે છે તે અત્રે આપીએ છીએ.

કાથોદસર્ગ દયાને જિન પ્રભુની ઉભી
મૂર્તિ, પરિકર સાથે. શીપાજીવ અ. ૨૨

ચતુર્થ-જન પરિકર છત્રી સાથે શીપાજીવ અ. ૨૨

ઉત્કૃષ્ટકાળે વિચરતા ૧૭૦ તિર્થંકર સાથે અણત-
નાથજીનો ૫૮
દીપાભ્યંવ

સમવસરજી

દીપાભ્યંવ અ. ૨૫

જેન પ્રથમ પરિકર સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ—

સુમેરુશિખરં દૃષ્ટ્વા મયઃ પુણ્યતિ સર્વશુભમ્ ।
કોડયં પર્વત હત્યેષ કલ્પેદ્ મંદિરં પ્રમે ॥ ૧ ॥

કોડયં મધ્યે પુનર્દેવઃ પાવાન્તા કા ચ નાયિકા ।
કિમિદં ચક્રમિત્યત્ર તદ્વન્તે કો મૃગો મૃગી ॥ ૨ ॥

કે વા સિંહા ગજાઃ કે વા કે જામી પુરુષા નવ ।
યક્ષો વા યક્ષિણી કેયં કે વા જામરધારકાઃ ॥ ૩ ॥

કે વા માલાધરા પત્ને ગજારુદાશ્ચ કે નરાઃ ।
પલાવપિ મહાદેવ કી વીળાવંશવાદકૌ ॥ ૪ ॥

દુન્દુભિષાદકઃ કો વા કો જાડયં શંસવાદકઃ ।
છત્રત્રયમિદં કિં વા કિં વા જામંડલં પ્રમે ॥ ૫ ॥

સુમેરુ પર્વતનું શિખર નજરે પડતા તથા પોતાના સદયુક્ત વિશ્વકર્મણિ પૂજી છે કે આ પર્વત કયો છે? અને તેની હજાર હે પ્રભુ, કોણું મંદિર છે? તેમા કયા દેવ વિરાજે છે? તેની ગાદીમા પણ તમે કઈ દેરી છે? (વચ્ચે) ચક્ર અને (ખાલુમાં) હરણ અને હરિણી શું છે? ગાદીમા સિંહ અને હાથી તથા આ નીચે નવ પુરુષરૂપે રેલા છે? આ ચક્રમક્ષિણી અને જામરધારક કોણું છે? માલાધર અને હાથી પર ખેડેલા પુરુષો કોણું છે? હે પ્રભુ! આ વીણા-વંશવાદક, દુન્દુભિષાદક તથા આ શંખવાદક કોણું છે? અને આ ત્રણ છત્ર કેમ છે? હે પ્રભુ! આ જામંડળ શું છે?

વિશ્વકર્મોવાચ—

શૃણુ માત્ર મહાશિલ્પિ યસ્વયા પૃષ્ટમુક્તમમ્ ।
પર્વતો મેહરિત્યેષ સ્વર્ણરત્નચિત્રભૂપિતઃ ॥ ૬ ॥

સર્વજ્ઞમંદિરં ચૈતદ્ રત્નતારણમંદિતમ્ ।
અયં મધ્યે પુનઃ સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞો જગદીશ્વરઃ ॥ ૭ ॥

ત્રયસ્ત્રિંશત્કોટિસંસ્થા યં સેવન્તે સુરા અપિ ।
હિન્દ્રિયૈર્યોઽજિતો નિત્યં કેવલજ્ઞાનનિર્મલઃ ॥ ૮ ॥

પારં ગતો જ્ઞવાંભોષેયો લોકાન્તે વમસ્વલમ્ ।
અનંતરૂપો યસ્તત્ર કથાયૈઃ પરિવર્જિતઃ ॥ ૯ ॥

યસ્ય ચિત્તે કૃતસ્થાના દોષા અષ્ટાદશાપિ ન ।
લિંગરૂપેણ યસ્તત્ર પુરુષેણાત્ર વર્તતે ॥ ૧૦ ॥

રાગદ્વેષં વ્યતિક્રાન્તઃ સ પથ પરમેશ્વરઃ ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે, હે મહાશિષ્યી, તમારા પ્રાન્ન ઉત્તમ છે, તો સાંભળો: સુવર્ણરત્નથી શોભીતો એવો આ મેરુ પર્વત છે. તે પર સર્વશ્રદેયનું રત્નતોરણોથી શોભતું મંદિર છે. તેમાં સાક્ષાત સર્વશ્રદેયો જામતા હાવર જામદીપવર બિરાજે છે. તેથીશકેટી સંખ્યાના દેવો તેમનું સેવન કરે છે. તેઓ સદા ઇન્દ્રિયોને ક્રિયાનારા છે. તેઓએ નિર્માણ એવું ક્રેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. બવસાગરથી પાર પામેલા સિદ્ધશિલામાં વિરાજે છે. તેઓ અનંતરૂપ છે. રાગાદિ કષાયોથી રહિત અને અદાર દોષોથી રહિત ને ત્રિગંધ છે તે પુરૂષ રામદેવને હોડનારા આ પરમેશ્વર (શિવદેવ) છે.

આદિશક્તિર્જિનેન્દ્રસ્ય આસને ગર્ભમસ્થિતા ॥ ૧૧ ॥

સહજા કુલજા ધ્યાને પદ્યહસ્તા વચ્ચદા ।

ધર્મચક્રમિદં દેવિ ધર્મમાર્ગપ્રવર્તકમ્ ॥ ૧૧ ॥

મત્ત્વં નામ મૃગઃ સોડ્યં મૃગી ચ્વ કરુણા મતા ।

અષ્ટો ચ દિગ્ગજા પતે ગજસિંહસ્વરૂપતઃ ॥ ૧૩ ॥

આદિત્યાદ્યા પ્રહા પતે નવેષ પુરુષાઃ સ્મૃતાઃ ।

યક્ષોડ્યં ગોમુલો નામ આદિનાથસ્ય સેવકઃ ॥ ૧૪ ॥

યક્ષિણી રુચિરાકારા નામ્ના ચક્રેશ્વરી મતા ।

દ્વન્દ્વોપેન્દ્રાઃ સ્વયં મર્તુઃ જાતાશ્ચામરધારકાઃ ॥ ૧૫ ॥

પારિજાતો વસન્તઃ માર્ગાધરતયા સ્થિતૌ ।

જિનેન્દ્રપ્રભુની ગાદીના ગર્ભમાં આદિ શક્તિ બેઠેલી છે. તે મહામતા (સાથે કંટપન્ન શયેલી) કુલવતી છે. ધ્યાનરથ એવી તે દેવીએ હાથમાં દમ્બા અને વરદમુદ્રા ધારણ કરેલાં છે. નામિ ધર્મચક્ર છે તેની પાંખે સર્વ નામનો મૃગ અને કરુણા નામની મૃગી છે. આઠે દિશાના રક્ષણ કરવાવાળા હાથો અને સિંહોના રૂપરૂપો છે. નામિ પાટલીમાં સૂર્યાદિ નવ મહેા છે. આદિનાથ પ્રભુના સેવક ગોમુખ યક્ષ અને સુંદર રૂપવાળી એવી ચક્રેશ્વરી નામની યક્ષિણી બે છે. પર ગાદીમાં છે. હંદ્ર અને ઉપેન્દ્ર પોતે આમરધારક તરીકે બે બાજુ ઉભા છે. પારિજાત વનતક્રાંતિ પુષ્પો સાથે વસંત અને માર્ગાધર પ્રભુના મસ્તક પાસે સામસામા ઉભેલા છે.

મંડનસૂત્રધારે રૂપમંડનમાં અં દ મા આપેલું જિનપરિકરનું સામાન્ય વિવરણ:—

છત્રત્રયં જિનસ્યોર્ધ્વે રથિકામિલ્લિમિયુતઃ ।

અશોકદ્રુમપત્રૈશ્ચ લેણદુન્દુમિવાદકૈઃ ॥ ૩૩ ॥

સિંહાસનમસુરાયો ગજસિંહચિમ્બુષિતાઃ ।

મધ્યે ચ્વ ધર્મચક્ર ચ તત્પાદૈર્ યક્ષયક્ષિણી ॥ ૩૪ ॥

દ્વિતાલચિસ્તરાઃ કાર્યાઃ બહિઃ પરિકરસ્વ તુ ।

દૈર્ઘ્યે તુ પ્રતિમા તુલ્યા તયોર્ધ્વે તુ તોરણમ્ ॥ ૩૫ ॥

બાહિકા બાહ્યપક્ષે તુ ગજસિંહૈરલંકૃતાઃ ।

જિન પ્રતિમાના પરિકરના ઉપરના ભાગમાં છત્રવૃત્તમાં પ્રભુ ઉપર ત્રણ છત્ર ઉપર ઉપર કરવા. અને તે ઉપર ત્રણ રશ્મિકાઓ (ગાંધર્વપંક્તિ, હંસપંક્તિ અને અશોકપત્ર પંક્તિ)ની સહિત છત્રવૃત્ત (છત્રવટ્ટા) કરવું. તેમાં અશોકવૃક્ષના પત્રો, દેવદંડુભિ, (શંખ) આદિ વાજિન્ત્રો વગાડતા ગાંધર્વોના સ્વરૂપો કરવાં. પ્રભુજીની પાટલી નીચે સિંહાસન (ગાદી), હાથી અને સિંહની આકૃતિ અને (મધ્યમાં દેવી) નીચે ધર્મચક્ર, મૃગયુગ્મ સહિત અને ષડખે છેડા પર મક્ષ અને યક્ષિણીની મૂર્તિઓ કરીને તે સુશોભિત ગાદી=સિંહાસન કરવું (૩૪). પરિકરની બાજુના વાહિકા=ચામરધરા કે કાકિસગ્મ બે તાલ (૨૪ આંશુલ) પહોળા કરવા (યજ્ઞ મંથમાં ૨૨ આંશુલ કહ્યું છે.) અને દંચાક્રમાં પ્રતિમાના ખભા ભરાવર કરવા. તે પર છત્રવૃત્ત=તોરણ-દોલા-કરવું. પ્રભુની બે બાજુના ભાગમાં વાહિકા (ધંદ્ર કે કાકિસગ્મ) કરવા. તેના બહારના છેડા પર વિરાલિકા, હાથી અને સિંહથી અલંકૃત કરવી.

અપરાજિનમુચ્ચલંતાલ માં જિનપરિકરનું વિભાગ પ્રમાણ્ય યુક્ત સ્વરૂપ આગેલ નથી, પરંતુ સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણન છે.

ज्ञानप्रकाशदीपावलि

उत्तरार्धः

॥ त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

जिनमूर्ति-वर्ण लाञ्छनादि-यक्षयक्षिणीस्वरूपाध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीवीर तीर्थः केशना लाञ्छन

१ श्रीमदेव-सुवर्णा-२ अभिरामादे कृष्ण. 	३ अभिरामादे हाथी. 	४ समवज्जिन सुवर्णा घाहा. 	५ अभिरामादे सुवर्णा यान? 	६ सुप्रतिमिसुवर्णा लोच्य.
७ पद्मप्रभु रक्त चमल. 	८ सुपाय सुवर्णा मवालि. 	९ चन्द्रप्रभु श्वन चक्र. 	१० मुनिर्घा श्वेत मण. 	११ शीतल सौवर्णा श्रीवत्स.
१२ श्रीशंश सुवर्णा गंडो. 	१३ वासुपुत्र रक्त घाडो. 	१४ श्रीशंश सुवर्णा गंडो. 	१५ धिमल सौवर्णा पराह. 	१६ अमल सौवर्णा सीवाणा. आज.
१७ धर्मनाथ सुवर्णा पञ्च. 	१८ शंतिनाथ सुवर्णा हरण. 	१९ कुंभनाथ वक्रो. 	२० अमल सौवर्णा मण. 	२१ मल्लीनाथ नीलवर्णा मलेश.
२२ सुमिसुवर्णा श्याम कुं. 	२३ नर्मनाथ पीत नीलकण्ठ. 	२४ नर्मनाथ श्याम शंख. 	२५ धर्मनाथ श्याम सर्प. 	२६ महाविन सौवर्णा मिह.

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ જિનાનાં વર્ણલાંછનમ્ ।

યક્ષાણાં ચક્ષિણીનાં ચ વિદ્યાદેવીનાં ષોડશઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે-જિન તીર્થ કરના વહુ અને લાંછન અને તેના ચક્ષુ-ચક્ષિણીના તથા સોળ વિદ્યા દેવીઓના સ્વરૂપ કહું છું.^૧

૧ ઋષભદેવ—

તત્રાદ્યમુત્તરાપાદા સંભૂતં વૃષલાંછનમ્ ।

હેમવર્ણં યથા કુર્યાદ્ ઋષભજિનમાદિમમ્ ॥ ૨ ॥

ગોમુખચક્ષુ

અપ્પાનિચક્ષુ

૧ અપરાજિન સૂત્રસંતાનમાં આપેલા ચક્ષુ ચક્ષિણીનાં સ્વરૂપો દિગંબર જૈન સંપ્રદાયનાં છે. શિવપ્રધોમાં દેવદેવીઓના આપેલા આયુષોના કમ ચક્ષિણાષ્ટઃ કરકમાત્ એટલે જમણા નીચલા હાથથી ઉપરના હાથ અને પછી ડાબા ઉપલા હાથથી નીચેના હાથ સુધીના આયુષો કમે કહેલા હોઈ આ સામાન્ય નિયમ છે.

પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ=નવબહેવ નો જન્મ ઉત્તરાપાદા નક્ષત્રમાં ધનરાશિમાં છે. તેમનું લાંચન નંદી-પોઢીયાનું છે. શરીરનો વર્ણ સુવર્ણની કાન્તિ જેવો છે.

ગોમુખયજ્ઞ—

વરદાક્ષપાશફલં ગોમુલો ગજવાહનઃ

હેમવર્ણમિદં યુગ્મં ગોમુસ્વામતિચક્રયોઃ ॥ ૩ ॥

વરદમુદ્રા, અક્ષમાળા, પાશ અને ક્ષત્રને ધારણ કરનારો ગાયના જેવા મુખવાળો, હાથીના વાહનવાળો, સુવર્ણના વર્ણના ગોમુખ યજ્ઞ બાણવો. હવે અપ્રતિચક્રાનું સ્વરૂપ કહે છે.

ચક્રેશ્વરી—

વરદવાણં ચક્રં તુ પાશાંકુશસુચક્રકમ્ ।

‘વજ્ર’ ધનુશ્ચ ગરુદ-વાહના પરિકીર્તિતા ॥ ૪ ॥

મહાવરદા ગાયમુલો

મહાપદ્મ

અજિતાશ્વેશ્વરી

અજિતાશ્વેશ્વરી

વરદમુદ્રા, બાહુચક્ર, પાશ, અંકુશ, ચક્ર, વજ્ર અને ધનુષને ધારણ કરનારી ગરૂડના વાહનવાળી સુવર્ણ વર્ણની ચક્રેશ્વરી-અપ્રતિચક્રા દેવી બાહુવી.

૨ અજિતનાથ—

અજિતં રોહિણીજાતં હેમવર્ણં ગર્જાંકિતમ્ ।

બીજા તીર્થંકર અજિતનાથનું જન્મનક્ષત્ર રોહિણી નં વૃષ રાશિ છે. સુવર્ણ જેવી કાંતિ અને હાથીનું લાંછન છે.

મહાયજ્ઞ—

ગજારૂઢો મહાયજ્ઞઃ શ્યામવર્ણશ્ચતુર્મુખઃ ॥ ૫ ॥

વરદંમુદ્ગરાક્ષં ચ પાશશક્ત્યંકુશામયમ્ ।

તથા ધૃતમાતુલિંગં યક્ષિણીં શૃણુ સાંપતમ્ ॥ ૬ ॥

હાથી પર બેઠેલો મહાયજ્ઞ શ્યામવર્ણનો, ચાર મુખવાળો, આઠ હાથોમાં વરદમુદ્રા, મુદ્ગર-માળા, પાશ, શકિત, અંકુશ, અભય અને કૃણ ધારણ કરેલા છે. હવે યક્ષિણીનું સ્વરૂપ સાંભળો.

અજિતાદેવી—

^૩ગૌરાજિતા છોહાસના વરદપાશાંકુશફલા ।

તેમની અજિતા યક્ષિણીને ગૌરવર્ણ છે, લોહાસન (અન્યમતે ગાય) પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથોમાં વરદમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને કૃણ ધારણ કરેલા છે.

૨ ચાર હાથ ચક્રેશ્વરીનું બીજું સ્વરૂપ રૂપમંડલમાં આપેલ છે.

શાદશમુજાષ્ટ વક્રાણિવજ્રયોદ્ધયમેવ ॥

માતુલિકામયે ચૈવ પદ્મરથા મરુદોપરિ ॥

ચાર હાથની ચક્રેશ્વરીના આઠ હાથમાં ચક્ર, બે હાથોમાં વજ્ર અને કૃણ, અભયમુદ્રા, પદ્માસને ગરૂડ પર બેઠેલી છે. તિલ્લાચળતીર્થના સિંહની સવારી વાળી છે પણ તે શાસ્ત્રાધારે નથી લાગતી. બીજે ચાર ભુજની ચક્રેશ્વરીને ઉપરના બે હાથોમાં ચક્ર, નીચે બીજે અને અભય, અને બે હાથોવાળી પણ જોવામાં આવે છે.

* યક્ષિણીના સ્વરૂપમાં કેટલાકના વર્ણ જણાવેલ નથી તે અન્ય ગ્રંથોના આધારે આપવામાં આવેલ છે. આસુકદ્વય પાઠકે યોગ્ય રીતે સમજી કાર્ય કરવું.

૪ આચાર દિનકરમાં ગાયની સવારી કહી છે. જિનાનંદ સપ્તવિંશતિ સ્તુતિમાં બકરાનું વાહન છે પણ તે અશુદ્ધ છે. તારંગમાં અજિતનાથના પરિકરમાં પણ બકરો વાહન છે.

૩ સંભવનાથ—

હેમવર્ણં મૃગજાતં સંભવમશ્વલાંછનમ્ ॥ ૭ ॥

ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથજીનો સુવર્ણ વર્ણ છે, મૃગશર નક્ષત્રમાં અને ત્રિશુન રાશિમાં જન્મ છે અને તેમને ઘોડાનું લાંચન છે.

ત્રિમુખવચ્ચ—

નકુલગદાભયદં નાગં ફલં સુસ્રવિતકમ્

ત્રિનેત્રં ત્રિમુખં ચૈવ શ્યામં ચ મયૂરે સ્થિતમ્ ॥ ૮ ॥

ત્રિમુખવચ્ચ (શ્યામ)

ત્રિમુખવચ્ચ

દુરિતહારીદેવી

દુરિતહારીદેવી

તેમના ત્રિમુખ યક્ષને ત્રણમુખ અને ત્રણ ત્રણ નેત્રો છે; શ્યામવર્ણ છે, મોરનું પાંદડું છે, તેના છ હાથમાં નોળીયો, ગદા, અભય, નાગ, ફળ અને શક્તિ એમ આઠુષો છે.

દુરિતારી યક્ષિણી—

ચરદાક્ષમયફલાં ધવલાં મેષવાહનામ્ ।

દુરિતાં દ્રુતામાલ્યાતાં દેવીં ચિહ્નવિનાશિનીમ્ ॥ ૯ ॥

૪ વાસ્તુસાર નિર્ધાન કલિકામાં શક્તિને બદલે માળા કહી છે.

તેમની હુશિયારી યક્ષિણી વિધ્નોનો નાશ કરનારી, શ્વેતવર્ણની, ઘેટાના^૫ વાહન-વાળી છે. તેના ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, માળા, અલયમુદ્રા અને કૃણ ધારણ કરેલ છે.

૪ અભિનંદન—

કપિધ્વજં હેમવર્ણં શ્રવણમભિનન્દનમ્ ।

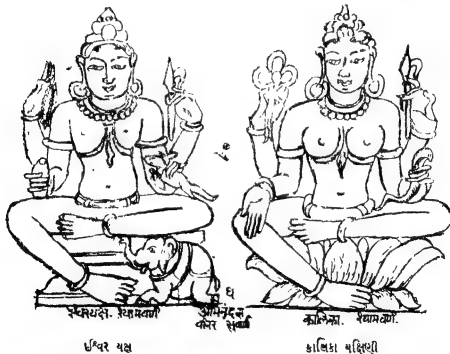
એથા અભિનંદન તીર્થકરને વાંદરાનું લાન્છન છે, સોનાવર્ણું શરીર છે, જન્મ નક્ષત્ર શ્રવણ ને મકર રાશિ છે.

ઈશ્વરયક્ષ—

તસ્ય થક્ષમીશ્વરં ચ ક્યામર્ણં ગજાસનમ્ ॥ ૧૦ ॥

ફલાક્ષનકુલં ચેવાંકુસહસ્તં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

તેમનો ઈશ્વર યક્ષ ક્યામવર્ણનો, હાથીની સવારીવાળો, ચાર હાથમાં કૃણ, માળા, નાળીયો અને અકુશ ધારણ કરેલો છે.

૫ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં પાંચનું વાહન કહ્યું છે અને મંત્રાધિરાજ કહ્યમાં મોરનું વાહન કહ્યું છે.

કાલિકા યક્ષિણી

વરદ પાશાંકુશં નાગં પદ્માસનાં તુ કાલિકામ્ ॥ ૧૧ ॥

તેમની કાલિકા યક્ષિણી શ્યામવર્ણ (કાંચર યક્ષ જેવાં) છે. તેમને કમળનું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં-વરદ, પાશ, અંકુશ અને નાગ ધારણ કરેલા છે.

૫ સુમતિનાથ —

મધોત્પન્નં મુર્ઘાં ચ સુમતિ ક્રોંચલાંછનમ્ ।

પાચમા તીર્થં કર સુમતિનાથજીને કૌંચ પક્ષીનું લાંચછન છે. મોના જેવો વર્ણ છે; જન્મ નક્ષત્ર મધ્યા અને મિહ શશિ છે.

તુંબરુયક્ષ—

મરુદસ્થં તુંબરું ચ વરદશક્તિપાશગદામ્ ॥ ૧૨ ॥

તેમના તુંબરૂ યક્ષનો શ્વેતવર્ણ છે, ગરૂડની સવારી છે, ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, શક્તિ, પાશ અને ગદા ધારણ કરેલા છે.

તુંબરુ યક્ષ

મહાકાલી યક્ષિણી

મહાકાલી યક્ષિણી

હેમવર્ણાં મહાકાર્ત્તી પદ્માસનાં તુ સંસ્થિતામ્
વાદપાશાંકુશાં ચ ફલહસ્તાં પ્રકીર્તિતામ્ ॥ ૧૩ ॥

તેમની મહાકાર્ત્તી યક્ષિણી સોનાવર્ણની, કમળપર બેઠેલી, આર હાથમાં વરદચુરા, પાશ, અંકુશ અને કુળ ધારણ કરેલી છે.

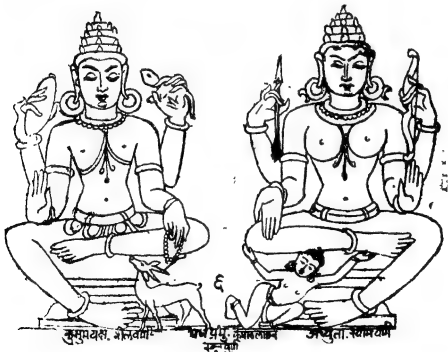
૬ પદ્મપદ્મ—

ચિત્રાજાતં રક્તવર્ણં કમલં ચ પદ્મપદ્મમ્ ।

છટ્ટા પદ્મ પ્રભુને કમળાનું લોચન છે, રક્તો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર ચિત્રા અને કન્યા રાશિ છે.

કુસુમયક્ષ—

કુસુમં નીલં કુરંજફલપદ્મપાશનકુલમ્ ॥ ૧૪ ॥

કુસુમ યક્ષ

અચ્યુતાદેવી યક્ષિણી

તેમના કુસુમ ચક્ષુનો નીલવર્ણ છે, હરણતું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં શૂળ, અભય માળા ને નોળીયો ધારણ કરેલા છે.

અચ્યુતા યક્ષિણી—

નરસ્થામચ્યુતા શ્યામા વરદવાણામયધનુઃ

તેમની અચ્યુતા યક્ષિણી શ્યામ વર્ણની પુરુષની સ્વારી કરનારી ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, બાણ, અભય અને ધનુષ્ય ધારણ કરેલી છે.

૭ સુપાર્શ્વનાથ—

સુપાર્શ્વદેમવર્ણં તુ વિશાસ્ત્રાં સ્વસ્તિકાંકિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

સાતમા સુપાર્શ્વજિન સુવર્ણ વર્ણના, સાથીયાના લાંછનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર વિશાખા ને તુલા રાશિ છે.

માતંગ્યકશ મીલિવળે
માતંગ્ય યક્ષ

શાન્તાદિપો મુચ્ચકા
શાન્તાદેવી યક્ષિણી

માતંગ્યકશ—

ચિલ્વપાશાંકુશ વજ્ર નીલંગજસ્થં માતંગ્યમ્ ।

તેમનો માતંગ યક્ષ લીલાવર્ણનો હાથીની સવારીવાળો, ચાર હાથમાં ખીલી રૂળા, પાશ, અંકુશ અને નોળીયો ધારણ કરેલ છે.

શાંતા યક્ષિણી—

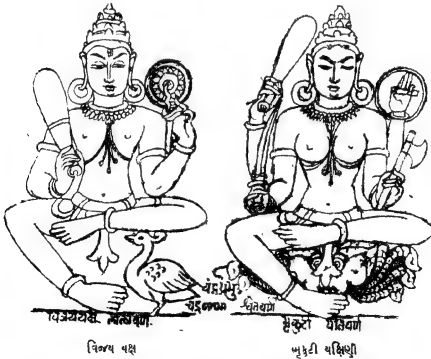
વરદાક્ષાભય^૧શૂલ^૨ શાંતાહેમાં ગજસ્થિતામ્ ॥ ૧૬ ॥

તેમની શાંતા યક્ષિણીનો સોનાવર્ણ અને હાથીની સવારી છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, માળા, અભય અને ત્રિશૂળ ધારણ કરેલા છે.

૮ ચંદ્રમથુ—

ચંદ્રમથુમનુરાધાં ધવલં ચંદ્રલાંછનમ્ ।

આડમા ચંદ્રમથુને ચંદ્રમાનું લાંછન છે, શરીરનો સફેદ વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર અનુરાધા અને વૃશ્ચિક રાશિ છે.

૧ મંત્રાધિકાર કરત્રમાં ડાબા હાથમાં પાશ અને અંકુશ કલાં છે,

વિજય યજ્ઞ—

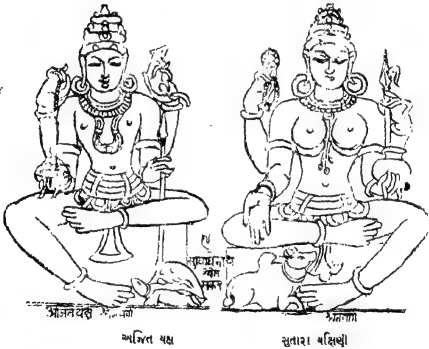
ત્ર્યક્ષ્યાં વિજયં હરિતં હંસસ્યં ચક્રમુદ્ગરમ્^૧ ॥ ૧૭ ॥

તેમનો વિજય ત્ર્યક્ષ લીલાવર્ણનો, ત્રણ નેત્રવાળો, હંસની સવારીવાળો, જે હાથમાં ચક્ર ને મુદ્ગર ધારણ કરેલો છે.

મૃકુટી યજ્ઞિની—

મૃકુટી પીત વરાહસ્યાં^૨ સ્વદ્ગ મુગદ્ગરપરથુફલામ્ ॥

તેમની મૃકુટી યજ્ઞિણીનો પીળો વર્ણ છે, આસનું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં ખડ્ગ, મુદ્ગર, ફરશી અને દાલ ધારણ કરેલા છે.

૭ ચતુવિંશતિ જિન ચરિત્રમાં ચક્રને સ્થાને તારવાર કહી છે.

૮ દેવતામર્તિ પ્રકરણમાં સિંહાસન કહી છે. નિર્વાણ ક્ષેત્રમાં વરાહ—સગરની સવારી કહી છે. અર્ધવિંશતિ જિન ચરિત્રમાં હંસની સવારી કહી છે. પ્રજ્ઞવન સારોજ્યાર, ત્રિપદિ ચરિત્ર, આચાર દિનકર આદિ ગ્રંથોમાં વરાહ એટલે આસનું વાહન કહ્યું છે.

૧. સુવિધિનાથ—

સુવિધિં ધવલમૂલં જાતમકરલાંછનમ્ ॥ ૧૮ ॥

નવમા સુવિધિનાથ જિનનો સફેદ વર્ણ, મધરતું લાંછન, જન્મનક્ષત્ર મૂળ અને ધનરાશિ છે.

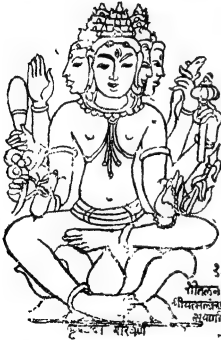
અજિતયક્ષ—

ફલાક્ષકુન્તનકુલં કૂર્મસ્થમજિતસિતમ્ ।

તેમના અજિત યક્ષનો સફેદ વર્ણ, કાચળાતું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં ફળ, માળા, ભાતું અને નોળીયો ધારણ કરેલ છે.

સુતારા ચક્ષિણી

શ્વેતાં સુતારાં વૃષસ્થાં ચરદાક્ષાંકુશઘટામ્ ॥ ૧૯ ॥

અજિત યક્ષ

અશોકા ચક્ષિણી

૯ મંત્રાધિરાજસ્વરૂપ માં માળાને સ્થાને અભય કબ્જું છે.

તેમની યક્ષિણી સુતારાનો સફેદવર્ણ છે, નંદીની સવારી છે, ચારહાથોમાં વરદ-મુદ્રા, માળા, અંકુશ અને કળશ=કુંભ ધારણ કરેલા છે.

૧૦ શીતલનાથ—

શ્રીવત્સાંક્રદેયવર્ણ શીતલ પૂર્વાષાદજમ્ ।

દશમા શીતલનાથજીને શ્રીવત્સજી લાંચ્છન છે, સોના જેવો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર પૂર્વાષાઢા અને ધનરાશિ છે.

બ્રહ્મયક્ષ—

બ્રહ્મયક્ષં ચતુર્વક્ત્રં ત્રિનેત્રં કમલાસનમ્ ॥ ૨૦ ॥

ગૌરવર્ણ માતુલિક્કમુદ્ગરં ચ પાશાભયમ્ ।

અક્ષાંકુશગદા વધુ હરિતામશેકાં મુરમ્ ॥ ૨૧ ॥

ફત્તેરચક્ષ ગોત્રવર્ણી

હરિવર યક્ષ

માનવીચક્ષી ચંદ્રવર્ણી

માનવી યક્ષિણી

તેમનો ધક્કયક્ષ ગૌરવર્ણનો, ચાર મુખવાળો, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, અને પદ્માસને ઘેટેલો છે. તેના આઠ હાથોમાં બીજેડું કું, મુદ્દગર-પાશ, અભય-માળા, અંકુશ, મઠા અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે. અશોક યક્ષિણી ૧૦લીલા વર્ણની છે.

અશોકા યક્ષિણી—

પદ્મસ્થાં વરદાપાશાંકુંસફલકહસ્તકમ્ ॥

તેમની અશોકા યક્ષિણી લીલા વર્ણની, કમળ પર ઘેડેલી, ચાર હાથોમાં વરદપાશ, અંકુશ અને કું ધારણ કરેલા છે.

૧૧ શ્રેયાંશનાય-જિન —

શ્રેયાંશ્ચ હૈમવર્ણં ચ શ્રુતિજાતસ્વદ્ગાંકિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અગીયારમા શ્રેયાંશનાથજીનો સોનાવર્ણ છે, ખડગ, પક્ષીનું લાંચન છે જન્મનક્ષત્ર શ્રવણ ને મકર રાશિ છે.

ઈશ્વરયજ્ઞ —

ત્રિનેત્રમીશ્વરં ગૌરૈ વૃષસ્થં ચ ફલંગદામ્ ।

૧૧ અક્ષં નકુલં સંયુતં સિંહસ્થા માનવી સિતામ્ ॥ ૨૩ ॥

તેમનો ઈશ્વર યજ્ઞ ત્રણ નેત્રવાળો, ગોરાવર્ણના, પેઢીયા પર ઘેડેલો છે. તેના ચાર હાથમાં કું, મઠા, માળા અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે. યક્ષિણી માનવી સિંહ વર્ણની સિંહની સવારી વાળી છે.

માનવી યક્ષિણી—

૧૨ વરદમુદ્ગરાંકુશ-કલ્પહસ્તાં પ્રકીર્તિતામ્ ॥

તેમની માનવી યક્ષિણી ગોરાવર્ણની સિંહ પર ઘેડેલી છે. તેના ચાર હાથોમાં વરદ-મુદ્દા, મુદ્દગર, અંકુશ, કળશ, ધારણ કરેલા છે.

૧૦ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ અને નિર્માણ કલિકામાં અશોકાનો મુદ્દગ વર્ણ=મળ નેરો વર્ણ કલો છે.

૧૧ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ માં માળા અને નોળીયાને જદલે અંકુશ ને કમળ કલાં છે.

૧૨ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ માં અંકુશ વરદ નોળીયો અને મુદ્દગર કલે છે. ત્રિપદિ શલાકા ચરિત્રમા ગ્રન્થા હાથમાં કુંલિશ અને અંકુશ કલે છે.

૧૨ વાસુપૂજ્યજિન—

મહિષાંકુ' વાસુપૂજ્ય' રક્ત' શતભિષોદ્ભવમ્ ॥ ૨૪ ॥

બારમા વાસુપૂજ્ય પ્રભુનું લાંછન પાડાનું છે, રાતો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર શતભિષા ને કુંભ રાશિ છે.

કુમારયક્ષ શ્વેતચ્છો
કુમારયક્ષ

૩૨
વાસુપૂજ્ય
ધ્યાતૃલક્ષ્મી સ્વલક્ષ્મી

મધ્યંદા રેયામચ્છો
પ્રત્યંદામધિષ્ઠી

કુમારયક્ષ—

શ્વેત' કુમાર' હંસસ્થ' ફલબાળધનુર્નકુલમ્ ।

તેમનો કુમારયક્ષ સફેદ વર્ણનો, હંસ પર બેઠેલો, ચાર હાથમાં ફળ, બાણ, ધનુષ્ય ને નોળીયો ધારણ કરેલો છે.

પ્રચંદા યક્ષિણી—

શ્યામાં પ્રચંદામશ્વર્યાં વરદશક્તિગદામ્બુજામ્ ॥ ૨૫ ॥

તેમની પ્રચંદા યક્ષિણી શ્યામ વર્ણની, ઘોડા પર બેઠેલી, ચાર હાથોમાં વરદ, શક્તિ, ગદા ને કમળ ધારણ કરેલી છે.

૧૩ વિમલનાભજિન

વરાહાંકુ હેમવર્ણ વિમલમુત્તરામદ્રજમ્ ।

તેમના વિમલનાથજિનનો સોના જેવો વર્ણ છે, મુવરતું લાંછન છે, જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરાષાઢા અને મીન રાશિ છે.

વળમુલયક્ષ—

શિલિસ્થં વળમુલયં શ્વેતં ચક્રવાણસ્વદ્ગતમ્ ॥ ૨૬ ॥

પાશાસામયાંકુશ સ્વેતેષ્વનુશ્વક નકુલમ્ ।

તેમનો વદનુશ્વયક્ષ છ મુખવાળો, સફેદ વર્ણનો, મોરના વાહનવાળો છે. તેના બાર હાથોમાં ચક્ર, બાણ, ખડગ, કૃળ, પાશ, માળા, અલબધુદ્રા, અંકુશ, ઢાલ, ધનુષ, ચક્ર અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે.

વળમુલયક્ષ દિગ્વર્ણ

વિમલનાથ
વરણ

મોદિતા નીલવર્ણ

વદનુશ્વયક્ષ

વિહિતાવક્ષિણી

વિદિતા (વિજયા) યક્ષિણી

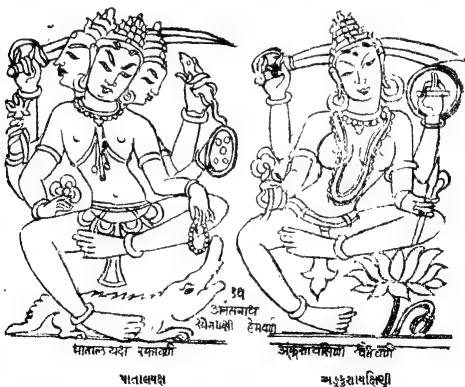
પદ્મસ્થાં વિદિતાં નીલાં^{૧૩} ષાણપાશનાગધનુઃ ॥ ૨૭ ॥

તેમની વિદિતા યક્ષિણી કમળ પર બેઠેલી, લીલા વર્ણની, ચારે હાથોમાં બાણ, પાશ, નાગ અને ધનુષ વાળી છે.

૧૪ અનંતનાથજિન—

અનંતં હેમં ઢ્યેનાકું સ્થાતિનક્ષત્રસંભવમ્ ।

ચૌદમા અનંતનાથજિન સોનાવર્ણી છે, શ્યેન-આજપક્ષી તેનું લાંબુ છે, જન્મ નક્ષત્ર સ્થાતિ ને તુલા રાશિ છે.

^{૧૩}વિદિતાનો વર્ણ નિર્વાણકલિકામાં દરતાલના વર્ણનો કલો છે, બ્યારે-દેવતામૂર્તિ-પ્રકરણમાં પીત વર્ણ કલો છે.

પાતાલયક્ષ—

પાતાલ^{૧૪} ત્રિમુખં રક્તં મકરસ્થં પદ્મસ્વદ્ગમ્ ॥ ૨૮ ॥

પાશાક્ષચેતનકુલં પદ્મસ્યાંકુશાસિતામ્ ।

તેમનો પાતાલયક્ષ ત્રણ મુખવાળો, લાલ વર્ણનો, મધરના વાહનવાળો, તેના છ હાથોમાં કમળ, ખડગ પાશ—માળા દાલ અને નકુલ ધારણ કરેલ છે. અંકુશાદેવી કમળ પર બેઠેલી શ્વેત વર્ણની છે.

અંકુશા યક્ષિણી

સ્વદ્ગપાશાંકુશાં ચૈવ ચેતહસ્તાં પ્રકીર્તિતામ્ ॥ ૨૯ ॥

તેમની અંકુશા યક્ષિણી કમળ પર બેઠેલી, સફેદ વર્ણની, ચાર હાથોમાં ખડગ, પાશ, અંકુશ અને દાલ ધારણ કરેલ છે.

કિંચરયક્ષ. રક્તવર્ણી

ચિત્રનરયક્ષ

કંદર્પી યક્ષિણી ગૌરવર્ણી

કંદર્પી યક્ષિણી

^{૧૪}મંત્રાધિરાજકલ્પમાં પાતાલયક્ષને ત્રણ મુખ અને ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો કહ્યો છે; વળી તેને કમળનું આસન કહ્યું છે.

૧૫ ધર્મનાથજિન—

વજ્રાકં ધર્મં હેમં ચ પુણ્યજાતં પ્રકીર્તિતમ્ ।

ધંદરમા ધર્મનાથજી પ્રભુને વજ્રવૃં લાંચ્છન છે, સોનાવણી છે, જન્મ નક્ષત્ર પુણ્ય ને કંઈ રાશિ છે.

કિશ્કરયજ્ઞ—

કિશ્કરં ત્રિમુલ્લં રક્તં કૂર્મસ્યં ફલગદામયમ્ ॥ ૩૦ ॥

અક્ષપદ્મનકુલં ચ કંદર્યાં ચાથ કથ્યતે ।

તેમનો કિન્નર યજ્ઞ ત્રણ મુખવાળો, લાલ વર્ણનો, કાચબા પર બેઠેલો, છ હાથમાં ક્ષુણ્ણ, ગદા, અભય-માળા, કમળ અને નોળીથી ધારણ કરેલો છે. હવે કંદર્યાનું સ્વરૂપ કહું છું.

કંદર્યા (પન્નગા) યક્ષિણી

ગૌરાં મત્સ્યસ્થ્યાં કંદર્યાં પદ્માકુલ પદ્મામયામ્ ॥ ૩૧ ॥

મરુકયજ્ઞ

નિર્વાણી યક્ષિણી

તેમની કંઠયાં (પન્નગા) ચક્ષુષી ગોરવર્ણની, માછલીના વાહનવાળી છે. તેના ચાર હાથમાં કમળ, અંકુશ-કમળ અને અભય ધારણ કરેલા છે.

૧૬ શાંતિનાથ જિન—

શાન્તિનાથં હેમવર્ણં મૃગાંકભરણીસમ્ભવમ્ ।

સોળમા શાન્તિનાથજી સોનાવર્ણી છે. તેમને હરણ્ણુ લાંચ્છન છે, જન્મ નક્ષત્ર ભરણી ને મેષ રાશિ છે.

ગરુડ. યક્ષ—

ગરુડયક્ષ^{૧૫} વરાહસ્થં દંટિમ્મુખં શ્યામવર્ણમ્ ॥ ૩૨ ॥

ફલપ્રગાણ નકુલં ચતુર્હસ્તં પ્રકીર્તિતમ્ ।

૧૫ ત્રિચંદ્રિ શલાકા પુરુષ કરિત્રમાં ગરુડ યક્ષને હાથીની સવારી કરી છે.

તેમનો ગરુડયક્ષ વસાહના સુખવાળો અને વસાહની સવારીવાળો સ્થામવર્ણનો છે. તેની ચાર ભુજાઓમાં ક્ષ્ણ, કમળ, માળા અને નોળીથો ધારણ કરેલા છે.

નિર્વાણી યક્ષિણી—

પદ્માસનસ્થાં નિર્વાણી^{૧૬} ગૌરાં પુસ્તકોત્પલામ્ ॥ ૩૩ ॥

પદ્મકમંદલું ધત્તે કુંથુનાથમતઃ શૃણુ ।

તેમની નિર્વાણી યક્ષિણી કમળપર બેઠેલી છે. ગૌરવર્ણની, ચાર હાથમાં પુસ્તક, કમળ, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે. હવે કુંથુનાથનું સાંભળો.

૧૭ કુંથુનાથ જિન—

અજાંકં કૃત્તિકાજાતં હેમામં કુંથુનાથકમ્ ॥ ૩૪ ॥

સત્તરમા કુંથુનાથ જિન સોનાવર્ણો, બકરાના લાંછનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર કૃત્તિકા ને વૃષ રાશિ છે.

ગંધર્વયજ્ઞ—

દયામં ગંધર્વં હંસસ્થં વરપાશાંકુશફલમ્ ।

તેમનો ગંધર્વ યક્ષ હંસ પર બેઠેલો છે, સ્થામવર્ણનો છે. તેના ચાર હાથોમાં વરદ મુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને ક્ષ્ણ ધારણ કરેલા છે.

બાલા (અચ્યુતા) યક્ષિણી

૧૭ગૌરાં બાલાં મયૂરસ્યાં ફલશૂલપદ્મ શુષુપ્તિમ્ ॥ ૩૫ ॥

તેમની બાલા (અચ્યુતા) યક્ષિણી ગૌરવર્ણની, મેરપર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથમાં ક્ષ્ણ, શૂલ (ત્રિશૂલ) કમલ અને ભુષુંદિ (હોઠાના ખીલા જડેલ દંડ) ધારણ કરેલ છે.

૧૮ અરનાથ જિન—

અરં ચ નંદાવર્તકં હેમામં રેવતી તથા ।

અઠારમા અરનાથ પ્રભુ સોનાવર્ણો છે. તેમને નંદાવર્તનું લાંછન છે, જન્મ નક્ષત્ર રેવતી અને મીન રાશિ છે.

૧૬ આચાર દિનકરમા નિર્વાણીના સુવર્ણ વર્ણ કર્યો છે.

૧૭ આચાર દિનકરં અને પ્રવચન સારોદ્ધારમાં બાલાદેવીનો પીતલવર્ણ કર્યો છે.

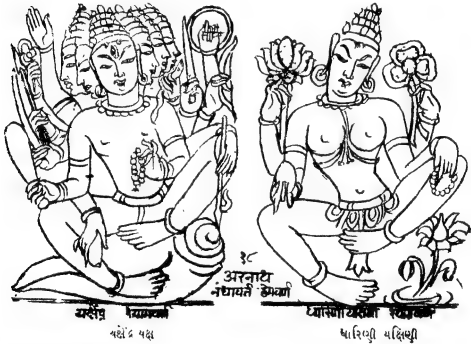
યજ્ઞેન્દ્રયક્ષ—

શંખસ્થં ડયામં યજ્ઞેન્દ્રં પશુમ્ભવં ત્રિનેત્રોદ્ભવમ્ ॥ ૩૬ ॥

ફલવાણ સ્વહામુદ્ગર પાશાભયં દક્ષિણમ્ ।

અક્ષાંકુશ શલ્કચર્મ—ધનુર્નકલં ધારયેત્ ॥ ૩૭ ॥

તેમનાં યજ્ઞેન્દ્રયક્ષ ડયામ વર્ણનાં, છ મુખવાળાં, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળાં, શંખ પર બેઠેલા છે. તેની બાર ભુજાઓમાં કળા, બાજ, ખડ્ગ, મુદ્ગર, પાશ, અભય જમણા^{૧૮} હાથમાં છે અને માળા, અંકુશ, ત્રિશૂલ, હાલ, ધનુષ્ય અને નાગીયો ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલા છે.

ધારિણીયક્ષિણી—

પદ્યસ્થાં ડયામધારિણીં ફલપચાક્ષ પાસકામ્^{૧૯} ।

^{૧૮}યજ્ઞેન્દ્ર પાદન-મંત્રાધિરાજકલ્પમાં વૃષચાહન અને દેવનામૂર્તિગ્રહણમાં શેષનામનુ પાદન કલ્પ છે.

^{૧૯}ધારિણીના ડાબા હાથમાં પાસને બંધે પ્રવચન સારોહાર, ત્રિપાંશ્ટ અને આચાર નિરૂપના પદ્ય કલ્પ છે.

તેમની ધારિણી યક્ષિણી શ્યામ વર્ણની, કમળ પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથમાં ફળ, કમળ, માળા અને પાશ ધારણ કરેલા છે.

૧૯ મહિનાથજિન—

નીલારુગ મહિઠ ઘટાક્ષમશ્વિની જાત જન્મનિ ॥ ૩૮ ॥

આજણીશભા મહિનાથજી જિનનો નીલ વર્ણ છે, કળશતું લાંબુ છે, જન્મ નક્ષત્ર અશ્વિની છે, મેષ રાશિ છે.

કુબેરયજ્ઞ—

કુબેરમિદ્રાયુધામ તાદ્યવતુમુખં ગજાસનમ્ ।

વરદધરશુભ્રાભયાન્નમુદ્ગરશક્તિફલમ્ ॥ ૩૯ ॥

તેમનો કુબેરયજ્ઞ (પચરંગી) ઇંડિ ધનુષ્યના જેવા વર્ણનો છે, ગરુડના જેવા ચાર મુખવાળો છે, હાથીતું વાહન છે. તેના આઠ હાથોમાં વરદ ફરશી, ત્રિશૂલ, અભય—માળામુદ્ગર, શક્તિ ને ફળ ધારણ કરેલા છે.

કુબેરયજ્ઞ. કંદરમુખ.

કુબેર યજ્ઞ

વરદધર યક્ષિણી શ્યામવર્ણ.

વરદધર યક્ષિણી

વૈરોટ્યા યક્ષિણી—

વૈરોટ્યાં કયામાં પદાસનાં વરદાનશક્તિફલામ્ ।

તેમની વૈરોટ્યા યક્ષિણી સ્થામ વર્ણુની કમળ પર બેઠેલી છે, તેના આરહાત્રે માં
વરદ મુદ્રા-માળા, શકિત અને દુગ્ધ ધારણ કરેલા છે.

૨૦ મુનિસુવ્રતજિન—

મુનિસુવ્રતં કૃષ્ણવર્ણં કુર્માકંભુતિજાતકમ્ ॥ ૪૦ ॥

વીશભા મુનિસુવ્રત સ્વામી સ્થામ વર્ણુના, કમળના લાંચ્છિનવાળા અને નેમનું
અન્ન નક્ષત્ર શ્રવણ છે અને મકર રાશિ છે.

વરુણયક્ષ—

ચતુર્વક્ત્રં વરુણાલયં ત્રિનેત્રં મિતં શુષ્પથમ્

ફલગદાષાણશક્તિપરશુપતુઃ પદ્મનુલમ્ ॥ ૪૧ ॥

વરુણયક્ષ: વૈશ્ણવ્ય

નૈવેદ્ય: મોરવ્ય

વૈશ્ણવ્ય

નૈવેદ્ય: વૈશ્ણવ્ય

તેમનો વરુણપક્ષ ચાર મુખવાળો, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, સફેદ ૨૦ વર્ણનો, પોઠીયા પર બેઠેલો, આઠ હાથનો, કૃણ-ગદા, બાણ ને શક્તિ—કરશી, ધનુષ્ય, કમળ ને નોળીયો ધારણ કરેલો છે.

નરદત્તા યક્ષિણી—

નરદત્તાં ગૌરવર્ણાં મદ્રાસનાં ચતુર્ભુજામ્ ।

વરદાક્ષશૂલફલાં વિંશતિજિનયક્ષિણીમ્ ॥ ૪૨ ॥

તેમની નરદત્તા યક્ષિણી ગૌરવર્ણની, ૨૨ ભદ્રાસના પર બેઠેલી. ચાર ભુજવાળી ૧૨૬ મુદ્રા, માળા અને ત્રિશુલ ને કૃણ ધારણ કરેલા છે તેવી વીશમા જિનની યક્ષિણી બાણવી.

સંકટવ્યક્ષ હેમવર્ણ.

ભૂકટિ યક્ષ

માધારી યક્ષિણી

૨૦ વરુણપક્ષનો સ્વામ વર્ણ પ્રવચન સારોદ્ધારમાં કલ્પો છે.

૨૧ વરુણને કમળને બદલે માળા ત્રિપટિમાં કહેતો છે.

૨૨ નરદત્તાનો ચતુર્ભુજ વર્ણ પ્રવચન સારોદ્ધાર અને દ્વિતકરમાં કલ્પો છે.

૨૧ નમિનાથ જિન—

નીલોત્પલાકું પીતં ચ નમિજિનમશ્વિનીજં ।

એકવીશમા નમિનાથજી પીળા (સુવર્ણ વર્ણના) નીલ કમળના લાંચનવાળા, તેમજુ જન્મ નક્ષત્ર અશ્વિની અને મેષ રાશિ છે.

મૃકુટિ યક્ષ—

વૃષભસ્યં હૈમવર્ણં ચતુર્મુખં મૃકુટિં ત્રિનેત્રકમ્ ॥ ૪૩ ॥

ફલશક્તિમુદ્ગરામયાક્ષ વજ્રપરશુ નકુલકમ્ ।

તેમનો બૃકુટિ યક્ષ સોનાવર્ણી નંદીપર બેઠેલો, ચાર મુખનો ને ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, તેના આઠ હાથોમાં કૃપા, શક્તિ, મુદ્ગર, અભય-માળા, વજ્ર, કૃશ્ણી અને નોળીથો ધારણ કરેલો છે.

ગાંધારી યક્ષિણી—

ગાંધારીં સિતાં હંસસ્યાં વરદસ્વદ્ગ ઘટફલામ્ ॥ ૪૪ ॥

નમિનાથ શેષમુખા

નમિનાથ શેષમુખા

ગાંધારી શેષમુખા

ગોમેધ યક્ષ

અંબિકા યક્ષિણી

તેમની ગાંધારી યક્ષિણી સફેદ વર્ણની, હંસપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, ખડ્ગ, રૂઢગણ અને દાહ ધારણ કરેલી છે.

૨૨ નેમિનાથ જિન—

શંભાંકં કૃષ્ણામં નેમિ ચિત્રા ચ જન્મકૃત્તમ્ ।

ખાવીશભા નેમિનાથ પ્રભુ શ્યામવર્ણના, શંખના હાંચનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર ચિત્રા અને કન્યા રાશિ છે.

ગોમેધ યજ્ઞ—

ગોમેધં ત્રિમુલ્લં કૃષ્ણં પુરુષસ્યં ચ વદ્ધૃજં ॥ ૪૫ ॥

માતુલિંગ પરશુચક્રં શક્તિ શૂલ નકુલકમ્ ।

તેમનો ગોમેધ યજ્ઞ ત્રણ મુખનો, શ્યામવર્ણનો, પુરુષ પર બેઠેલો, છ ભુજવાળો ખીબેર, ફરશી ને ચક્ર-શક્તિ ત્રિશૂલ અને નાળીયો ધારણ કરેલ છે.

અંબિકા યક્ષિણી—

કૃષ્ણાદીં ચ હેમવર્ણાં સિંહસ્થાં ચ ચતુર્ધ્વાજામ્ ॥ ૪૬ ॥

૨૪આમ્રલુન્બી નાગપાશાંકુશ પુત્રે ધૃતામ્બિકામ્ ।

તેમની યક્ષિણી અંબિકા=કૃષ્ણાંદી સોનાવર્ણી, સિંહપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, આમ્રલુંબી, નાગપાશ, અંકુશ અને જોળામાં પુત્રને ધારણ કરનારી એવી અંબિકા દેવી બાબુવી.

૨૩ પાર્શ્વનાથ જિન—

પાર્શ્વં સર્પાંકં નીલાંગં જન્મવિશ્વાત્કૃત્તમ્ ॥ ૪૭ ॥

૨૩ ગાંધારીના ડાબા હાથમાં નિર્વાણકલિકામાં ખીબેર ફળ અને કૃત એ અશુદ્ધિથી થયેલ ભયુષ છે પરંતુ કુંભ જોઇએ. દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણ અને મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં દાહ કહી છે તે ભરાખર છે. ત્રિપટિમાં બન્ને હાથમાં ખીબેર ફળ કહેલ છે. આચાર દિનકરના બાહુ કહ્યું છે પરંતુ ડાબા હાથમાં કળશ અને દાહ ભરાખર છે તરવાર સામે દાહ હોય તે યોગ્ય છે.

૨૪ અંબિકાને આમ્રલુંબીના બદ્ધે ખીબેરાનું નિર્વાણ કસિકામાં કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ડાબા હાથમાં ફળ અને અંકુશ કહ્યું છે. પ્રવચન સારોદ્ધાર, ત્રિપટિ, આચાર દિનકર અને મંત્રાધિરાજમાં ભગવાદા હાથમાં આમ્રલુંબીન કહી છે.

ત્રેવીશમા પાર્શ્વનાથ જિનને સર્પનું લાંચ્છન છે અને શરીરનો લીલો વર્ણ છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર વિશાખા અને તુલા રાશિ છે.

પાર્શ્વયજ્ઞ—

ગજમુલ પાર્શ્વેશ્યામં કૂર્મસ્થં ચ ચતુર્ભુજમ્ ।

ફલરથ્સર્પફણિ નકુલં ફણામંદિત શિરસમ્ ॥ ૪૮ ॥

તેમનો પાર્શ્વેયજ્ઞ હાથીના મુખવાળો, શ્યામવર્ણનો, કાચબાના વાહનવાળો, ચાર ભુજામાં ફળ, સર્પ અને નોળીયો ધારણ કરેલો છે. તે આધાર કુણ્ડોગ્રાથી શોભતો છે.

પદ્માવતી ચક્ષિણી—

પદ્માં મુવર્ણાં કુકુરસ્થાં પદ્મપાદાંકુશફલામ્ ।

તેમની પદ્માવતી ચક્ષિણી સોનાવર્ણી છે, કુકુટ સર્પના વાહનવાળી, તેના ચાર હાથોમાં કમળ, પાશ, અંકુશ અને ફળ ધારણ કરેલ છે.

પાર્શ્વયજ્ઞ

પદ્માવતી ચક્ષિણી

પદ્માવતી ચક્ષિણી

પાર્શ્વયજ્ઞ

પદ્માવતી ચક્ષિણી

૨૫ આધાર કિનકરમાં સર્પને સ્થાને ગદા કહી છે.

૨૪ મહાવીર-વર્ધમાન જિન—

સિંહાંકં વીર સૌવર્ણં જન્મમુત્તરા ફાલ્ગુનીવા ॥ ૪૯ ॥

ચોવીશમા મહાવીર-વર્ધમાન જિનને સિંહનું લાંછન છે. તેમનું શરીર સોના-વર્ણું છે, જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરા ફાલ્ગુની અને કન્યા રાશિ છે.

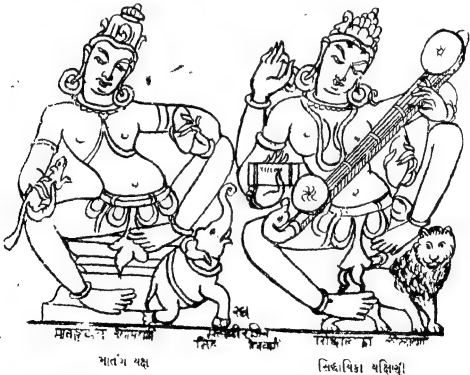
માતંગ યક્ષ—

કૃષ્ણં ગજસ્ય માતંગં દ્વિમુજં નકુલં ફલમ્ ।

તેમનો માતંગ યક્ષ શ્યામવર્ણનો, હાથીની સવારી વાળો, બે હાથમાં નાળીયો ને ફળ ધારણ કરેલો છે.

સિદ્ધાધિકા યક્ષિણી—

સિદ્ધાધિકાં હરિદ્વર્ણાં સિંહસ્થાં ચ ચતુર્ભુજામ્ ॥ ૫૦ ॥

૨૨ સિદ્ધાધિકા દેવીના ગળા હાથમાં વીણા ને ફળને બદલે આચાર દિનકરમા પાશ અને કમળ કલાં છે.

પુસ્તકામવવીણાં ચ ફલં તુ ચતુર્હસ્તકે ।

જિન-યક્ષ-યક્ષિણીનાં વર્ણાદીન કથિતાન્ મયા ॥ ૫૧ ॥

તેમની શાસન દેવી સિદ્ધાધિકા બક્ષિણી લીલા વર્ણુની, સિંહપર બેઠેલી, આર ભુજવાળી, પુસ્તક, અભય, રત્નવીણા અને રૂપને ધારણ કરેલી છે.

આ પ્રમાણે ચોવીશ જિન તીર્થંકર દેવો અને તેમના ચોવીસ યક્ષ બક્ષિણીઓના વર્ણુ વાહન આયુધાદિ સ્વરૂપ મેં કહ્યાં છે.

॥ इति जिनतीर्थंकर-वर्ण-लांछन-वक्ष-यक्षिणी-वर्णवाहन-आयुधादि मेव ॥

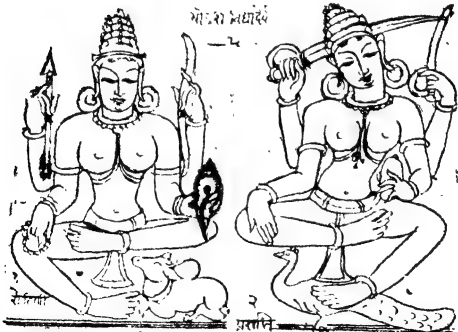
॥ अथ षोडश विद्यादेवी स्वरूपम् ॥

મથમા રોહિણી જ્ઞેયા મહાપ્તિર્વજ્રશંખજા ।

વજ્રાંકુશો સમાર્યાતા ચક્રેષરી તથેવ હિ ॥ ૫૨ ॥

નર-ચા ચ કાલી ચ મહાકાલી ચ ગાંરિકા ।

ગાંધારી ચ મહાજ્વાલા વિજ્ઞાતવ્યા ચ માનવી ॥ ૫૩ ॥

રોહિણી ૧

મહાપ્તિ ૨

વૈરોટયાચ્છૃતિકા ચૈવ માનસો મહામાનસી ।

इमे षोडश स्वरूपायां विद्यादेव्यः शुभप्रदाः ॥ ५४ ॥

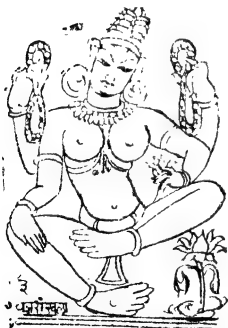
સોળ વિદ્યાદેવીઓ—૧ રોહિણી, ૨ પ્રસાપ્તિ, ૩ વજ્રશૃંગલા, ૪ વજ્રાંકુશી, ૫ ચક્રેશ્વરી, ૬ નરહતા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી, ૯ ગૌરી, ૧૦ ગાંધારી, ૧૧ મહાજ્વાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોટયા, ૧૪ અશ્ચુતિકા, ૧૫ માનગ્રી, ૧૬ મહામાનસી. એમ સોળ વિદ્યા દેવીઓના નામ બાજુવા. જિનશાસનની આ સોળ દેવીઓ શુભ કૃષ્ણને આપનારી બાજુવી.

૧ રોહિણી સ્વરૂપ

રોહિણી શ્વેતવર્ણા ચ સુરમિરુદા તત્તુર્જના ।

असमूत्रबाणधनुःशर्खैश्चैव समन्विता ॥ ५५ ॥

રોહિણી દેવી સફેદ વર્ણની, આય ઉપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, માયા, બાણ, ધનુષ અને શર્ખ ધારણ કરેલી છે.

વજ્રશૃંગલા ૩

વજ્રાંકુશી ૪

૨. પ્રજ્ઞપ્તિ સ્વરૂપ

પ્રજ્ઞપ્તિઃ શ્વેતા મયૂરસ્થા વરદશક્તિશ્ચિત્તફલા ।

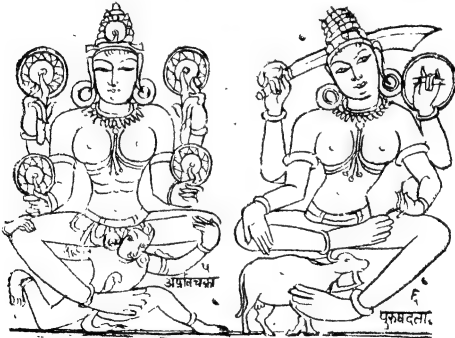
ખીજી પ્રજ્ઞપ્તિ દેવી સફેદ વર્ણની મયુરપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ, શક્તિ, શક્તિ અને કૃપા (હાલ) ને ધારણ કરેલા છે.^{૨૪}

૩. વજ્રશંખલા સ્વરૂપ

વજ્રશંખલા શંખાભા પદ્મસ્થા ચ ચતુર્બુજા ॥ ૫૬ ॥

વરદશંખલાયુક્તા શંખલાપદ્મસંયુતા ।

ત્રીજી વજ્રશંખલા દેવીનાં વર્ણ શંખના જેવો છે, કમળ પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ, સાંકળ, સાંકળ અને કમલ ધારણ કરેલા છે.^{૨૫}

અગ્રત્રિયકા (ચક્રેશ્વરી) ૫

પુરુષદત્તા ૬

૨૪ આચાર દ્વિતીકરમાં બે હાથની પ્રજ્ઞપ્તિને શક્તિ ને કમળ કલાં છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ત્રિશૂળ, દંડ, અબય અને બીજોર ધારણ કરેલી રાતા વણની કહી છે.

૨૫. વજ્રશંખલાનું સ્વરૂપ આચાર દ્વિતીકરમાં ચુવર્ણ વણની, બે ભુગ્ગવાણી, મઠા અને સાંકળને ધારણ કરનારી કહી છે.

૪ વજ્રાકુશી સ્વરૂપ

વજ્રાકુશી સુવર્ણાભા મજારૂઢા ચતુર્થા ॥ ૫૭ ॥

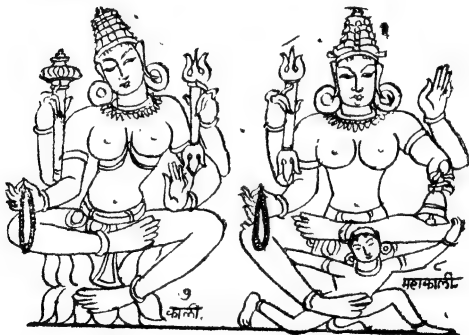
વરદવજ્રાકુશૈશ્વ માતુલિનેન ધૃષિતા ।

થોથી વજ્રાકુશી દેવી સોનાવજ્રની, હાથીની સ્વર્ણવાળી, આર ભુજામાં વરદ, વજ્ર, અંકુશ અને બીજો ફારણ કરેલ છે. ૨૬

૫ અપ્રતિચક્ર સ્વરૂપ

અપ્રતિચક્રા તદિદ્રણી તાક્ષ્યસ્યા ચતુશ્ચક્રા ॥ ૫૮ ॥

પાંચમી અપ્રતિચક્રા વીજળીના જેવી કાન્તિવાળી, અડધર બેઠેલી, આર ભુજામાં ચક્રો ધારણ કરેલી છે. ૨૭

કાશી ૭

મહાકાશી ૮

૨૬ વજ્રાકુશીનું સ્વરૂપ આચાર દિગ્ગરમાં તલવાર, વજ્ર, હાથ અને બાણ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે, સંત્રાધિરાજ કથમાં ફળ, માળા, અંકુશ અને ચાલને ધારણ કરવાનું કહ્યું છે.

૨૭ અપ્રતિચક્રને સંત્રાધિરાજમાં બિજબિજ વજ્રવાળી, નરવાહન કરનારી અને આર હાથમાં ચક્ર ધારણ કરનારી કહી છે.

૬ પુરુષદત્તા સ્વરૂપ

પુરુષદત્તા સૌવર્ણા મહિષીરૂદા શોભિતા ।

વરદાસિવેટફલા ચતુર્હસ્તમુશોભિતા ॥ ૫૯ ॥

છઠી પુરુષદત્તા દેવી સોનાવર્ણી, બેંસના પર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, વરદ, મુદ્રા, તલવાર, ઢાલ અને કૃણ ધારણ કરેલી છે.^{૨૮}

૭ કાલી સ્વરૂપ

કાલી કૃષ્ણા ચ પદ્મસ્યા સ્ત્રગદાવજ્રામયા ।

સાતમી કાલી દેવી શ્યામ વર્ણની, કમળ પર બેઠેલી, ચાર હાથમાં માળા, ગદા, વજ્ર અને અલય ધારણ કરેલ છે.^{૨૯}

ગૌરી ૬

ગાંધારી ૧૦

૨૮ પુરુષદત્તાને આચાર દિનકરમાં તલવાર, ઢાલ અને બે હાથવાળી કહી છે. મંત્રાધિરામ કથ્થમાં લાલ કમળપર બેઠેલી કહી છે.

૨૯ કાલીનું સ્વરૂપ આચાર લિનકરમાં બે હાથનું ગદા અને વજ્રનું કહ્યું છે. મંત્રાધિરામ કથ્થમાં ચાર હાથનું સ્વરૂપ તથા ત્રિશુલ, માળા, વરદાન અને મુદ્રા ધારણ કરનારી કહી છે.

૮ મહાકાલી સ્વરૂપ

મહાકાલી તમાલચર્ણા પુરુષાસને સંસ્થિતા ॥ ૬૦ ॥

અક્ષમૂર્ત તથા વજ્ર ઘંટામયસમન્વિતા ।

આઠમી મહાકાલી તમાલ પત્રના વર્ણવાળી, પુરુષના વાહનવાળી, ચાર હાથોમાં માળા, વજ્ર, ઘંટા અને અક્ષયને ધારણ કરનારી છે.^{૩૦}

૯ ગૌરી સ્વરૂપ

ગૌરી સૌવર્ણા ગોષાસ્થા વરમુસલોત્પલાક્ષા ॥ ૬૧ ॥

મહાકાલી ૧૧

ગાનવી ૧૨

૩૦ મહાકાલીને આચાર દિનકરમાં સફેદ વર્ણની, માળા, ફળ, વજ્ર અને ઘંટાને ધારણ કરનારી કહી છે. શોભન જિન ચતુર્વિંશતિકામાં વજ્ર, ફળ, માળા અને ઘંટાને ધારણ કરનારી કહી છે અને મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં મોરના કંઠના જોવા વર્ણવાળી અને કમળ, માળા, અને ધટિકાને ધારણ કરનારી કહી છે.

૩૧ ગૌરીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં સફેદ વર્ણનું અને કમળને ધારણ કરનાર કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજમાં વાહન નંદી-પોદીયો અને મુશળને ઠેકાણે રૂડનું આયુધ કહ્યું છે.

નવમી ગૌરી દેવી સોના જેવા વર્ણુની, ઘોની સવારીવાળી, વરદ, મુસલ, કમળ અને માળાને ધારણ કરનારી છે.

૧૦ ગાંધારી સ્વરૂપ

ગાંધારી નીલા પદ્મસ્થા વરમુસલામયાવત્રા । ૩૨

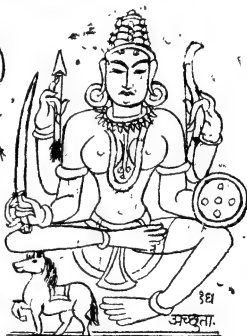
દશમી ગાંધારી દેવી લીલા વર્ણુની, કમળ પર બેઠેલી, વરદ, મુસલ, અભય અને વળને ધારણ કરનારી છે.

૧૧ સર્વાસ્ત્રા મહાજ્વાલા સ્વરૂપ

જ્વાલા શ્વેતા વરાહમ્થાઽ સંસ્થયશસ્ત્રેઃ સમન્વિતા ॥ ૬૨ ॥ ૩૩

વેરાળ્યા ૧૩

અચ્છુતા ૧૪

૩૨ ગાંધારીનું સ્વરૂપ આચાર દ્વિતરંગા સ્વામિ વર્ણુ અને મુસલ ને વળ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. મંત્રાધિરાગમાં ત્રિશુલ, દંડ, અભય અને વરદના આધુર્યા કલાં છે.

૩૩ મહાજ્વાલાને સર્વાસ્ત્રા મહાજ્વાલા પણ કહી છે. તેનું સ્વરૂપ આચાર દ્વિતરંગા મિલાડીનું વાહન અને બે હાથોમાં જ્વાળા ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. શોભન જિન રત્નિ આવિશતિકામાં માસનું વાહન કહ્યું છે. મંત્રાધિરાગ કલ્પમાં હંસનું વાહન કહ્યું છે અને ચારે હાથોમાં સર્પ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે.

અગિયારમી મહાબાલા સફેદ વર્ણની, વરાહના વાહનવાળી અને અસંખ્ય શસ્ત્રોને ધારણ કરનારી બાહુવી.

૧૨ માનવી સ્વરૂપ

માનવી કૃષ્ણા પદ્મસ્યા વરદપાશવૃક્ષાક્ષા । ૨૪

બારમી માનવી શ્યામવર્ણની, કમળપર બેઠેલી, ચારે હાથોમાં વરદ, પાશ, વૃક્ષ ને માળા ધારણ કરેલી છે.

૧૩ વૈરોટયા સ્વરૂપ

વૈરોટયા શ્યામવર્ણાં અજગરામ્ને સંસ્થિતા ॥ ૬૩ ॥

સ્વદ્ગતર્પાં હિ સર્પસ્થેટકા ચતુર્હસ્તા મુશોભિતા ।

માનસીદેવી ૧૫

મહામાનસીદેવી ૧૬

૩૪ માનવીનું સ્વરૂપ આચાર ક્ષિત્રમાં નીલવર્ણની અને નીલ કમળના આસનવાળી અને વૃક્ષ યુક્ત હાથોવાળી કહી છે.

તેરમી વૈદેટયા શ્યામવર્ણની અજગરની સવારી કરનારી ચાર ભુજામાં ખડગ, સર્પ, સર્પ અને ઢાલ ધારણ કરેલ છે.^{૩૫}

૧૪ અચ્છુતા સ્વરૂપ

અચ્છુતા ચ તદિદ્વર્ણા તુરગવાહને સ્થિતા ॥ ૬૪ ॥

સ્વદગ ઘાણ ધનુઃ સ્વેદં ચતુર્હસ્તે મુશોમિતમ્ ।

ચૌદમી અચ્છુતા વીજળીના જેવી કાન્તિવાળી ઘોડાપર બેસનારી ચાર ભુજામાં ખડગ, બાણ, ધનુષ્ય અને ઢાલ ધારણ કરેલ છે.

૧૫ માનસી દેવી સ્વરૂપ

માનસો ષ્ઠેતા હંસસ્યા વરદવજ્રવજ્રાક્ષા ॥ ૬૫ ॥^{૩૬}

પંદરમી માનસી દેવી સફેદ વર્ણની, હંસ ઉપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ, વજ્ર, વજ્ર ને માળા ધારણ કરનારી છે.

૧૬ મહામાનસી દેવી સ્વરૂપ

મહામાનસી શ્વેતવર્ણા સિંહસ્યોપરિ સંસ્થિતા ।

વરદાસિસ્વેદકુળી ચતુર્હસ્તે મુશોમિતા ॥ ૬૬ ॥

સોળમી મહામાનસી સફેદ વર્ણની, સિંહની સવારી કરનારી, તેની ચાર ભુજામાં વરદ, તલવાર, ઢાલ અને કમંડળ ધારણ કરેલી છે.^{૩૭}

॥ इति षोडश विद्यादेवी स्वरूपाणि ॥

इतिष्ठी विम्बकर्मकृते ज्ञानप्रकाशदीपाणं वै वास्तुविद्यायां जिनतीर्थंकर
वर्ण-लांछनादि यक्ष यक्षिणी षोडश विद्यादेवी वर्णं वाहन आयुधाधि स्वङ्गपाधिकार
पर शिल्प विशारद प्रकाशंकर ओषधलाघं सोमपुराण्य रवेदी शिल्पप्रभा नामनी
आषा टीकानो त्रैवीशमो अध्याय (२३)

ઇતિશ્રી વિમ્બકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણ્યં વૈ વાસ્તુવિદ્યા મંથે જિન તીર્થંકર વર્ણ લાંછનાદિ યક્ષ યક્ષિણી ષોડશ વિદ્યાદેવી વર્ણ વાહન આયુધાધિ સ્વઙ્ગપાધિકાર પર શિલ્પ વિશારદ પ્રકાશંકર ઓષધલાઘં સોમપુરાણ્ય રવેદી શિલ્પપ્રભા નામની આષા ટીકાનો ત્રેવીશમો અધ્યાય (૨૩)

૩૫ વૈદેટયાનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં ગૌરવર્ણની અને સિંહનું વાહન કહ્યું છે. જમણા હાથમાં તરવાર ને ળીંગે હાથ હડો રાખેલો. ડાબા હાથમાં મર્પ અને વરદાન આપતો કરવાનું કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કથમાં મરુડની સવારી કહી છે.

૩૬ માનસીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં સુવર્ણના વર્ણવાળી, વજ્ર અને વરદ યુક્ત હાથવાળી કહી છે. મંત્રાધિરાજ કથમાં શુભ અને માલા ધારણ કરવાનું કહે છે.

૩૭ મહામાનસીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં મગરના વાહનવાળી, ખડગ ને વરદ યુક્ત એ હાથવાળી કહી છે. મંત્રાધિરાજ કથમાં હરણનું વાહન કહ્યું છે.

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

જૈન દશ દિક્પાલ-નવગ્રહ-પ્રતિહારાદિ-દેવદેવી સ્વરૂપ

ચતુર્વિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૪ ॥

દશ દિક્પાલાદિસ્વરૂપઃ

ઈંદ્રઃ—

ગજારૂઢઃ સહસ્રાક્ષઃ ઇન્દ્રો વૈ પૂર્વસ્મિન્ સ્થિતઃ ।

વરવક્ષાંકુશકુંઢોં કરૈર્ધત્તે ચ સ્વર્ણમાઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્વદિશાના અધિપતિ હજાર આંખોવાળા ઇંદ્ર ઐરાવત હાથીપર બેઠેલા છે તેના ચાર હાથમાં વરહ, વજ્ર, અંકુશ અને કુંડી (કમંડળ) ધારણ કરેલા એવા સોનાવર્ણના તે દિગ્પાલ બળવા.

અગ્નિઃ—

જ્વાલાપુંજનિમો દેવો મેષારૂઢો હૃતાક્ષનઃ ।

વરદઃ શક્તિહસ્તશ્ચ સમૃણાલકમંદલુઃ ॥ ૨ ॥

અગ્નિકેશુના જ્વાળા જેવા વર્ણના અગ્નિદેવ ઘેટાળી સવારીવાળા છે. તેના ચાર હાથમાં વરહ મુદ્રા, શક્તિ, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે.

યમઃ—

યમશ્ચ મહિષારૂઢઃ કૃષ્ણાંગો દક્ષિણાધીશઃ ।

લેસ્વિનો પુસ્તકં ધત્તે કુલકુટં ઘંટમેવ ચ ॥ ૩ ॥

૧. જૈન દર્શનના પ્રાચીન સ્થાપત્યોના પચાસ સ્વર્ગ દિગ્પાલ અને નવગ્રહાદિ સ્વરૂપો ચાર હાથના જેવામાં આવે છે પરંતુ જૈનના અન્ય અંશોમાં મંત્રવિધિમાં એકેક હાથમાં એકેક આયુધ સ્પૃતિરૂપે આપેલા છે. તે સ્થાપત્ય નિર્દેશન રૂપે નથી પરંતુ નિર્વાણકલિકા અને આચાર દિનકર આદિ જૈન અંશોમાં આયુધ વર્ણાદિ ભિન્ન ભિન્ન મત જેવામાં આવે છે. નિર્વાણ કલિકામાં બે હાથના આયુધ દર્શાવેલ છે. જે સ્પૃતિ રૂપે આપેલ છે. સિદ્ધપદા જુના અંશોમાં જૈનદર્શનના ચક્ષુષકેશી, વિદ્યાદેવીઓ દિગ્પાલ નવગ્રહ પ્રતિહારાદિના આયુધ વર્ણવાહનાદિ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ યોગ્ય આપેલા છે. જે કે સામાન્ય મતબદ્ધ આયુધાદિમાં કરોડ છે. ગમે તે એક અંશધારે મૂર્તિ નિર્માણ કરવી.

ત્રિક્ષિપ્તાધીશ ચમદેવ પાદાપર બેઠેલા શ્યામવર્ણના છે. તેના ચાર હાથમાં લેખિની, પુસ્તક, કુકુટ, અને ઢંડ ધારણ કરેલા છે.

નિર્ઋતિ:—

ચૈર્ઋત્વાધીશો નિર્ઋતિઃ ધૂમ્રવર્ણઃ પ્રેતવાહનઃ ।

સ્વદ્ગં ચ લેટકં હસ્તે કર્ત્રી ચ વૈરિમસ્તકમ્ ॥ ૪ ॥

નૈઋત્યકોણના અધિપતિ નિર્ઋતિદેવ ધૂમ્રવર્ણના પ્રેતના આસનવાળા (અન્યમતે શ્વાન વાહનવાળા) તેના ચાર હાથમાં અડગ હાલ કર્ત્રી (કસ્તવત) અને શત્રુનું મસ્તક છે.

ચરુણ:—

મકરારુઢો મેઘવર્ણો ચરુણઃ પશ્ચિમાધીશઃ ।

વરં પાશં ચ કમલં વિઘ્નન્ કમંદલું કરે ॥ ૫ ॥

પશ્ચિમ દિશાના અધિપતિ વરુણ દેવ મગરના વાહનવાળા, મેઘ જેવા વર્ણના, ચાર હાથમાં વરહ, પાશ, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે.

વાયુ:—

વાયુદેવો મૃગારુઢો હરિદ્વર્ણો વાયુદિક્પતિઃ ।

વરં ધ્વજં પતાકાં ચ દધદ્દસ્તે કમંદલુમ્ ॥ ૬ ॥

વાયવ્ય કોણના અધિપતિ વાયુદેવ લીલાવર્ણના, મૃગની સવારીવાળા છે. તેના ચાર હાથમાં વરહ મુદ્રા અને ઉપલા બે હાથમાં ધ્વજ પતાકાઓ છે અને નીચલા હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલ છે.

કુબેર:—

ધનદો ગજારુઢઃ ધવલ ઉત્તરાધીશઃ ।

ગદાં નિધિં દ્વિહસ્તે ચ કમંદલું મહોદરઃ ॥ ૭ ॥

૨ નિર્ઋતિને શ્વાનનું વાહન પણ કહ્યું છે વળી નિર્ઋતિના જુદા જુદા નામે પણ કલા છે.

રાક્ષસેન્દ્રં તથા વક્ત્ર્યે લોકપાલં ચ નૈર્ઋતિમ્

ગજારુઢં મહાકાવ્યં રક્ષોમિષ્ઠં મિષ્ઠં તમ્ ॥

નિર્ઋતિને રાક્ષસેન્દ્ર-રાક્ષસોના રાજ અને લોકપાલ પણ કહે છે. તે મનુષ્યપર બેઠેલા મોટી કાયાવાળા છે. નૈઋત્યકોણમાં કેટલોક વખત ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમા પ્રાસાદ મંડાવરમાં નમ્ન રૂપે છે. રાજસ્થાન રાજ્યકુપરના ધરણીવિહારમાં તે રીતે નમ્નરૂપે સિંહુર આસેલ પૂજે છે.

ઉત્તરદિશાના અધિપતિ કુબેર= ધનક શ્વેતવર્ણના, (ઐરાવત) હાથીપર બેઠેલા, ચાર હાથવાળા, જમણા નીચલા હાથમાં ગદા અને ઉપરના બેઉ હાથમાં ધનનિધિની કોથળી છે તેના ડાબા નીચલા હાથમાં કમંડળ છે. તેમનું મોઢું પેટ (યક્ષના જેવું) છે.

કૃષ્ણ:—

શ્રુષ્ણસ્ત્ય કર્તવ્ય: ईशानो धवलशक्ति: ।

वरदं च त्रिशूलं च नागेन्द्रं बीजपूरकम् ॥ ૮ ॥

ઈશાન કોણના સ્વામી ઈશાનદેવ (ઈશ) સફેદ વર્ણના, નંદીપર બેઠેલા, ચાર હાથમાં વરદ ત્રિશૂલ, સર્પ અને ધીમેરૂ (ફળ) ધારણ કરેલ છે.

નાગપાતાલ દેવ

ઉર્ધ્વ બ્રહ્મા

ઉર્ધ્વ વ્રહ્મા—

उर्ध्वलोकाधीशो ब्रह्मा स्वर्णभाक्ष चतुर्भुजः ।

पुस्तकं चाक्षसूत्रं च सुवर्चसं कर्मदलम् ॥ ૧૦ ॥

इति दशदिक्पालस्वरूपम् ।

૩. નાગપાતાલ નીચે નાગ રવરૂપ કલ્પ છે. અન્ય સંપ્રદાયમાં નીચે પૃથ્વીને ત્રિશૂ રવરૂપે અને આકાશ રૂપે બ્રહ્મા અને ક્ષિપાલમાં કલ્યા છે.

ઉર્ધ્વ હોઠના અધિપતિ બ્રહ્મા સોનાવર્ણના ચાર મુખવાળા, હંસ પર બેઠેલા છે તેમના ચાર હાથમાં પુસ્તક માળા સરવો અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે અને હંસનું વાહન છે इति वशादिगपाल.

સુપરેવ

॥ अथ नवग्रहस्वरूपम् ॥४

सूर्य:-

आदित्यस्य प्रवक्ष्यामि
मूर्तिं नवग्रहान्विताम् ।

रक्तवर्णां महातेजा
सप्ताश्वरयवाहनम् ॥११॥

सर्वलक्षणसंयुक्तां
सर्वाभरण भूषिताम् ।

द्विभुजां चैकत्रकर्षां च
श्वतपंकजधृतकराम् ॥१२॥

હવે નવ ગ્રહની પ્રતિ-
માના સ્વરૂપોમાંના આદિ-
ત્ય-સૂર્યનું સ્વરૂપ કહું છું.

રાતા વર્ણના મહા તેજસ્વી સાત ઘોડાના રથના વાહનમાં બિરાજતા એક મુખ અને બે હાથવાળા, બેઉ હાથમાં સફેદ કમળ ધારણ કરેલા છે એવા સર્વ લક્ષણયુક્ત આભૂષણોથી શોભતા નવ મહોમાંના મુખ્ય સૂર્યનું સ્વરૂપ બાબતું.

(પશ્ચિમે પૂર્વ મુખ્ય)

૪ નવ ગ્રહના સ્વરૂપો અન્ય સાદ્ય ગ્રંથોમાં ચાર હાથવાળા ને ચાર આભૂષવાળા પશ્ય કલા છે. કેટલાક આધુનિક વર્ણાદિમાં પણ બિજતા છે. અહીં આપેલા બે આધુનિકવાળાને બાંહે ચાર હાથવાળી મૂર્તિઓ કરવામાં આવે તો તેથી કોઈ દોષ ન માની લેવો.

ચંદ્ર:-

સોમશ્ચ શ્વેતવર્ણો
દશાશ્વરયવાહનઃ ।

પદામૃતપટો હસ્તે ષષ્ઠે
શ્વેતાંબરાશ્રુતઃ ॥૧૩॥

ખીનો અહ સોમ (ચંદ્ર)
સફેદ વર્ણનો, દશ અશ્વના
રથ પર બેઠેલ, કમળ અને
અમૃત કુંભને બે હાથમાં
ધારણ કરેલ છે.^૫

(વાયવ્ય દિશા તરફના)

→ ચંદ્રદેવ

મંગલ:-

રક્તવર્ણો મહેત્ કુજો
ધરણીભૂતશ્ચ કાન્તિમાન ।

દણ્ડં કમણ્ડલું હસ્તે
મેષારૂઢશ્ચ મંગલઃ ॥૧૪॥

ત્રીજો અહ મંગળ રાતા
વર્ણનો, કાન્તિમાન, ધરણીનો
પુત્ર, બે હાથમાં દંડ અને
કમંડલ ધારણ કરેલો છે અને
ઘેટા પર બેઠેલો છે

(ઉત્તર દિશા ઉત્તર)

૫ નવ ગ્રહોની મૂર્તિઓ
મંડપમાં કે અન્ય સ્થળે બેસા-
રવી તે કર્ક દીશામાં બેસાડવી
તે અનુવાદમાં નાથે આપવામાં
આવ્યું છે.

→ મંગળ

ગુપ:-

ગુપથ ચંદ્રચતુઃ સ્યાત્
ધત્તેઽક્ષમૂર્તિ કુંદિકામ્ ।

કાંતિમાન્ પીતવર્ણઃ
સિંહાસનોપરિસ્થિતઃ ॥ ૧૫ ॥

ચોથો શ્રદ્ધ ચંદ્રનો પુત્ર ગુપ્ત
છે. કાન્તિવાળો પીળા વર્ણનો છે.
તેના બે હાથમાં માળા અને કમંડળ
ધારણ કરેલા છે અને તે સિંહની
સારીવાળો છે (ઈશાનકોણ)

ગુરુ:-

ઋષ્પતિર્દેવગુરુઃ
પીતર્ણયમમ્ભઃ ।

હં સત્ત્વાઢનસ્થિતોઽયં
ધત્તેઽક્ષમાલાં પુસ્તકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પાંચમો શ્રદ્ધ દેવોના ગુરુ
ઋષ્પતિ છે તે પીળા વર્ણના,
તેજસ્વી, હંસ પર બેઠેલા છે. તેના
બે હાથમાં માળા અને પુસ્તક
ધારણ કરેલા છે.

(પૂર્વ દિશાએ પશ્ચિમ મુખ)

શુક:-

દેત્યાચાર્યશ્ચ શુકસ્તુ
શુભ્રશ્ચ શુગુનન્દનઃ ।

અક્ષમાલાં કમંદલું
ઘરોવાશ્વોપરિસ્થિતઃ ॥ ૧૭ ॥

છટ્ટો અહ દેત્યોના આચાર્ય
શુક છે. તે ભૂચુના પુત્ર છે. તેના
બે હાથોમાં માળા અને કમંડળ,
ધારણ કરેલા છે. તે ઘોડા પર
બેઠેલા છે. (અગ્નિકેાણ)

શનિ -

શનૈશ્વરઃ કૃષ્ણાવર્ણો
નીલમણિસમપ્રભઃ ।

દંડં કમંદલું હસ્તે
મહામહિષવાહનઃ ॥ ૧૮ ॥

સાતમેા અહ શનૈશ્વર
શ્યામ વર્ણનો, નીલમણી જેવી
કાન્તિવાળો છે. તેને બે હાથમાં
દંડ અને કમંડળ ધારણ કરેલો
મોટા પાડાની સવારીવાળો
બાણવો. (દક્ષિણ દિશા)

શનિ

રાહુ:-

રાહુર્નીલસમાભાસ:

સિંહોપરિસ્થિતચિર: ।

આઠમા રાહુનું મસ્તક
સિંહ પર સ્થાપિત કરેલું
છે. તે શ્યામ વર્ણની જેવા
આભાસવાળો છે.

(નૈમત્યકોણ)

← રાહુ

કેતુ:-

સર્પપુચ્છાકૃતિ: કેતુ:

શ્યામવર્ણ કરપુટ: ॥૧૯॥

एवंविधं च कर्तव्यं

નવગ્રહસ્વરૂપકમ્ ।

કિરીટમાલાશોભાદયા:

સર્વાભરણભૂષિ

નવમો મહા કેતુ શ્યામ
વર્ણનો, મસ્તક વગરનો, ધડ
નીચે સર્પપુચ્છાકૃતિવાળો છે.
કેતુના બે હાથ કરસંપુટ
રૂપે છે. (નૈમત્યકોણ)

એવી રીતે નવ ગ્રહના
સ્વરૂપો, માથે કિરીટમુકુટ-
વાળા અને શરીરના સર્વ
આશુપષ્ણોથી શોભતા રૂપો
કરવા ઇતિ નવ ગ્રહ.

← કેતુ

॥ इति नवग्रहस्वरूपम् ॥

ઈન્દ્ર
ઈન્દ્ર

જિનેન્દ્રસ્ય અષ્ટ મતિહારા :—

ઈન્દ્ર ઇન્દ્રજયશ્રૈવ માહેન્દ્રો વિજયેન્દ્રકઃ ।

ધરણેન્દ્રઃ પદ્મકચ્ચ સુનાભઃ સુરદુન્દુભિઃ

ઇત્યષ્ટૌ ચ મતોહારાઃ

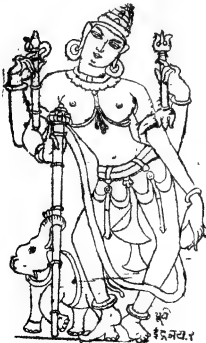
વીતરાગાદિશાન્તિદાઃ ।

પૃથગેકૈકશ્ચૈવ

કથયિષ્યામ્યનુક્રમમ્ ॥ ૨૨ ॥

જૈન પ્રાસાદના ચારે દિશાના દારના
આઠ દારપાલઃ પ્રતિહારોઃ— પૂર્વ દારના
દિગ્ર તથા દિગ્રજય, માર્કેન્દ્ર અને વિજય;
દક્ષિણ દારના, ધરણેન્દ્ર અને પદ્મક પશ્ચિમ
દારના અને સુનાભ અને સુરદુન્દુભિ
ઉત્તર દારના, એમ આઠ પ્રતિહારો
વીતરાગદેવના શાંતિને આપનારા બાળુવા.
હવે એકેકના બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વરૂપો અનુક્રમે
કહું છું :

—ઈન્દ્ર ૧

ઈન્દ્રજય
ઈન્દ્રજય

ઈન્દ્રજય ૨

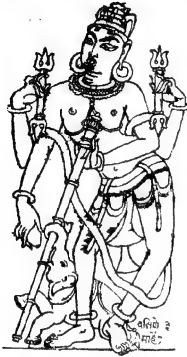
ફલં વજ્રાંકુશૌ દંડ-

મિન્દ્રોડસચ્ચે જયસ્તથા ।

દ્વી વજ્રૌ ફલદ્ગદ્દૌ ચ

માહેન્દ્રોડસચ્ચે વિજયઃ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વ દિશાના દારની જમણી શાખામાં
ઈન્દ્રના ચારે હાથમાં અનુક્રમે ફળ, વજ્ર,
અંકુશ અને દંડ ધારણ કરેલા છે, તેની
ડાબી બાજુની શાખામાં ઈન્દ્રજય નામના
પ્રતિહારે ઉપરથી ઊભટા અપસચ્ચે દંડ,
અંકુશ, વજ્ર અને ફળ ધારણ કરેલા છે.
દક્ષિણના દારની જમણી શાખાના માર્કેન્દ્ર
પ્રતિહારના હાથમાં બે વજ્ર ઉપરના હાથમાં
અને ફળ અને દંડ નીચેના હાથમાં ધારણ
કરેલા છે. ત્યારે ડાબી તરફની શાખામાં
વિજય પ્રતિહારે અપસચ્ચે નીચેના હાથમાં
દંડ ને ફળ ને ઉપલા બે હાથમાં બે વજ્ર
ધારણ કરેલાં છે.

વજ્રામયફણિદ્વંદ્વં

ધરણેન્દ્રોઽસ્ય પદ્મકઃ ।

તદાયુષયોગોદ્ભવા-

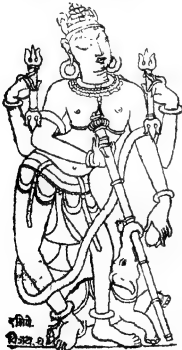
ભ્રિપંચાશ્વ ફળોર્ધ્વગાઃ ॥૨૪॥

ધરણેન્દ્રઃ પદ્મકશ્ચ

સર્વે શાન્તિકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

પશ્ચિમ દિશાના કારની જમણી તરફની શાખામાં ધરણેન્દ્રના હાથમાં વજ્ર, અભય, સર્પ અને ઠંડ ધારણ કરેલા છે. જ્યારે ડાબી તરફની શાખામાં પદ્મક નામે પ્રતિહારના હાથમાં અપસંખ્યે અનુક્રમે ઠંડ, સર્પ, અભય અને વજ્ર ધારણ કરેલા છે. તે આયુધના યોગે ધરણેન્દ્ર અને પદ્મક નામના પ્રતિહારો શાંતિને આપનારા બાજુવા અને તેના માથા પર ત્રણ કે પાંચ (કે સાત) ક્ષણની સપાટી કરવી.

← માહેન્દ્ર ૬

ફલં વંસદ્વયં દ્વંદ્વં

સુનામોઽસ્યેદુન્દુભિઃ ॥૨૫॥

યસરૂપાધિકારાશ્ચ

નિધિહસ્તાઃ શુભોદરાઃ ।

સર્વશાન્તિમદા एते

સુનામઃ સુરદુન્દુભિઃ ॥ ૨૬ ॥

ઉત્તર દિશાના કારની જમણી શાખામાં સુનામ પ્રતિહારના હાથમાં ક્ષુણ્ણ અને ઉપરના બે હાથોમાં દ્રવ્યની વાંસળી અને જમણા નીચલા હાથમાં ઠંડ ધારણ કરેલ છે. ડાબી તરફની શાખામાં સુરદુન્દુભિ પ્રતિહારના ડાબા નીચેના હાથમાં ઠંડ અને ઉપરના બેઉ હાથે દ્રવ્યની વાંસળી ધારણ કરેલ છે. જમણા નીચલા હાથમાં ક્ષુણ્ણ ધારણ કરેલ છે. આ બન્ને પ્રતિહારો સુનામ-સુરદુન્દુભિ યક્ષના જેવા સ્વરૂપવાળા, હાથમાં દ્રવ્યવાળા મોટા પેટવાળા છે, તેઓ સર્વને શાન્તિ આપનારા બાજુવા.

← (૧૯૫ ૪

દ્વિત્યષ્ટી ચ જિનેન્દ્રસ્ય
મતિહારીન્શ્ચ શાન્તિદાઃ ।
નગરાદૌ પુરે ગ્રામે
સર્વ વિગ્રમણાક્ષનાઃ ॥૨૭॥

॥ इति अष्ट जिनमतिहाराः ॥

એ રીતે જિન ભગવાનના આઠ
પ્રતિહાર સ્વરૂપો નગર, પુર અને ગામ
અને સર્વના સર્વપાપનો નાશ કરનારા
અને શાંતિ આપનારા છે.

अथ चतुः मतिहारी देवी—

द्वितीयवप्रद्वारेण
प्राक्क्रमेण चतुर्ष्वपि ।
सर्वी अपमयपार्श्व
कुशमुद्गरपाणयः ॥२८॥

— ૫૬૫ ૫

देव्यो जया च विजया
चाजिता चापरानिता ।
तस्थुश्च द्वाग्मशोणाश्म
स्वर्णनीलत्विषः क्रमात् ॥२९॥

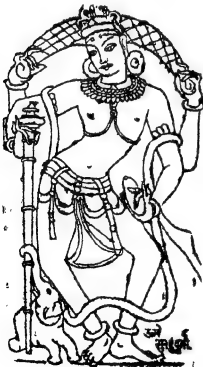
॥ इति षतुः मतिहारो देवी ॥

સમવસરજીના સુવર્ણના ધીળ
ગદમાં પૂર્વ આદિ ચારે દિશાના દારની
પ્રતિહારી જયા, વિજયા, અજિતા અને
અપરાજિતા એમ ચાર દેવીઓ છે, તે
પ્રત્યેક ચાર ભુજાવાળી છે. તેની જીર્ણ-
ઓમાં અનુક્રમે અભય, પાશ, અંકુશ
અને મુદ્ગાર ધારણ કરેલ છે. તેમાં
જયા સફેદવર્ણની, વિજયા લાલવર્ણની,
અજિતા સોનાવર્ણની અને અપરાજિતા
દેવી નીલવર્ણની છે.

૬ ક્રૂટ નોટ—આ આઠ પ્રતિહારો, સમવ-
સરજીનો હિપ્પો ગદ રત્નનો છે તેના ચારે
દિશાના દારના આજ પ્રતિહારો કહ્યા છે.

ઉભે
મુખે ૭

અથ ક્ષેત્રપાલસ્વરૂપ—

ક્ષેત્રપાલો મહાકાપઃ
ક્ષેત્રાનુરૂપનામતઃ ।
ઊર્ધ્વકેશઃ ક્રિયામવર્ણઃ
પિંગાક્ષી ત્રયનેત્રકઃ ॥૩૦॥
પાદુકામિશ્રિતો નગ્નો
વિકૃતદંટ્યઃ પદમુજઃ ।
મુદ્ગપાશદમરુઃ
દક્ષિણહસ્તે ધારયેત્ ॥ ૩૧ ॥
વામે ચ શ્વાનાંકુશદંડં
ક્ષેત્રપાલસ્તદુચ્યતે ।
જિનસ્ય દક્ષિણાંમે
સ્થાપ્ય ઈશાનદક્ષિણદિશિ ॥૩૨॥

← મુખા ૭ ॥ ૩૨ ॥ ક્ષેત્રપાલઃ ॥

પાતપાતાના ક્ષેત્રના નામ ક્રિયાવાળા
ક્ષેત્રપાલનું ક્રિયા-ઉત્થા ક્રિયાવાળા, શ્વામ-
વર્ણના, પીંગી ત્રણ આંખોવાળા, ત્રયમાં
આંખડીવાળા, નગ્ન અને વિકૃત હાંતિ-
વાળા છે. તેના છ હાથમાં મુદ્ગ, પાશ
અને ડમરુ જમણા હાથમાં ધારણ કરેલા
છે અને ડાબા હાથમાં કુરુકુરીયા (કુટકુરુ),
અંકુશ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. એવા
ક્ષેત્રપતિ બાણવા. તે જિનપ્રભુની દક્ષિણ-
જમણી બાણ કે ઈશાન તરફ કે દક્ષિણ-
જિનપ્રભુ સ્થાપન કરવા.

૭ સમવસરેશ્વરના નિમિત્તે એટીના ગદના
ચાર દારે એકેક એમ ચારના નામો ૧ વૃષભ
૨ ખટવાંગી ૩ નમુન્દમાલી ૪ જટામુક્ટમંડિત
કલા છે પણ તેમાં તેના આયુધાદિ કહેવા નથી.

૮ ક્ષેત્રપાલો વિષ્ણુના વિગ્નનાસાઃ
વંદ્યમૂયિતઃ । કાર્તિકે હમરુઃ વિશ્વહસિને
તુ કરદ્રવ્યે વામે શૂલં કપાલં ચ મુદ્-
માલોપચીતકઃ ।

ક્ષેત્રપાલનું સ્વરૂપ નગ્ન, હંદાથી શીખણું,
કરવત અને ડમરુ બે હાથમાં ડાબા હાથમાં
ત્રિશૂલ અને જાપરીનું પાત્ર ધારણ કરેલ છે
અને મુન્દમાલાનું યથોપચીત છે.....

← ૮ મુદ્ગદંડા

ભાણિભદ્ર

ક્ષેત્રપાળ

માળિમદ્રસ્વરૂપ—

માળિમદ્રઃ કૃષ્ણવર્ણઃ પૈરાક્તોપરિસ્થિતઃ ।

વરાહમુલ્લોધ્વદંતોધ્વં જિનચૈત્યં ચ ધારયેત્ ॥ ૩૩ ॥

લેટં ત્રિશૂલં માલં ચ પાશાંકુશશક્તિં કરે ।

एवंचिचं प्रकर्तव्यः सर्वकामफलप्रदः ३४ ॥

इति माणिभद्रः

માણિભદ્ર દેવ શ્યામવર્ણના, ચૈરાવત હાથીપર બેઠેલા, વરાહના જેવા મુખવાળા છે. તેમણે કાંત ઉપર જિન ચૈત્ય ધારણ કરેલ છે, તેમને છ ભુજા છે. તેમના જમણા હાથોમાં ઢાલ, ત્રિશૂલ, માળા છે અને ડાળા હાથોમાં પાશ, અંકુશ અને શક્તિ તલવાર ધારણ કરેલ છે. હિત માણિભદ્ર સ્વરૂપ.

શ્રુતદેવી સરસ્વતી ૨૫૩૫

શ્રી સરસ્વતી સ્વરૂપમ્—

શ્રુતદેવી શુક્લવર્ણાં પ્રમામંદલસંયુતા । ૬-૧૦-૧૧

સર્વાલંકારસંયુક્તા સ્વરૂપા યૌવનાન્વિતા ॥ ૩૫ ॥

દક્ષિણેશ્વરકમલં વામે પુસ્તકમાલિકામ્ ।

એવંલક્ષણસંયુક્તા વાગ્દેવી હંસવાહના ॥ ૩૬ ॥

॥ હિ સરસ્વતી સ્વરૂપમ્ ॥

૬ મહિષેનાચાર્ય—

અમલજ્ઞાનમુદ્રાક્ષમાલા પુસ્તકધારિણી

ત્રિનેત્રા યાતુ મા વાણી અટાવાલેશુ મંદિતા ॥ વાગ્દેવી.

૧ અમલ ૨ જ્ઞાનમુદ્રા ૩ માળા અને ૪ પુસ્તક ધારણ કરેલા છે. ત્રણ નેત્ર છે. માથે
જટામુકુટ છે એવી વાણીદેવી સરસ્વતી ગણવાની.

૧૦ અપ્પમહિસુરિ—

વીણા પુસ્તક મૌખિકાક્ષવલય પ્રવેતાઙ્ગ ચલારકરાં

શ્રુતદેવી સરસ્વતી શ્વેતવર્ણનાં પાછળ પ્રભામંડળવાળાં, ચીવન સ્વરૂપવાળાં, સર્વ પ્રકારના અલંકારથી શોભતાં છે. તેના જમણા હાથમાં વરહ, કમળ અને ઠાળા હાથમાં પુસ્તક અને માલા ધારણ કરેલાં છે. એવા સર્વ લક્ષણથી યુક્ત વાગ્દેવી સરસ્વતી હંસપર ઝેરિલા બાણવા.

इति श्री विश्वकर्मा कृतायां ज्ञानप्रकाश वास्तुविद्यायां दिक्पालनवमोऽङ्गः
जिन प्रतिहार हेतुः वेदवेदीस्वरूपाधिकारे अतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ઈતિ વિશ્વકર્મા કર્તાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ વીપાર્ણવનો દિગપાલ નવમઠ જિન પ્રતિ-
હારાદિ દેવ દેવીઓના સ્વરૂપાધિકાર પર સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓપડભાઈએ
રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની આપા દીકાનો ચોવીશમો અધ્યાય.

પરિશિષ્ટ

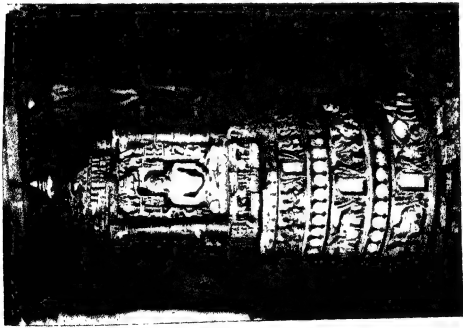
જૈન દર્શનમાં તાંત્રિક વિદ્યા ક્ષાય પાછલા યુગમાં પ્રવેશ પામી હોય તેમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું માનવું છે કારણ કે સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા જૈન દર્શનના પ્રારંભ કાળમાં તાંત્રિક વિદ્યાનો પ્રવેશ અસંભવિત ભાસે છે. જોકે દર્શનમાં પણ એવીજ સ્થિતિ હતી. ગૌતમમુન્યે પાતાની કપાતીમાં પોતાની જાતની પ્રતિમાનો પણ વિરોધ કરેલો હતો. પછી દેવ દેવીઓની પ્રતિમાનું તો સ્થાનજ ક્યાંથી હોય ? જોકે સંપ્રદાયમાં પાછળથી તાંત્રિક વિદ્યા એટલી હદે પહોંચી કે દેશના અન્ય સંપ્રદાયના પ્રમુખ દેવ દેવીઓને ગોણુ ગણી તેમના હેઠ પર પોતાના સંપ્રદાયના દેવ દેવીઓની તુલના ભાવવાળી કલ્પના મૂર્તિઓ રચી હતી. શિવ તથા વિષ્ણુ સંપ્રદાયના પ્રાધાન્ય દેવ કલ્પના ચત્તી ઉધી મેલેલી મૂર્તિ પર જોઈતી તારાદેવી કે અન્ય દેવીઓની તુલ્ય કરતા ભાવવાળી મૂર્તિઓની રચના તાંત્રિકોએ કરી હતી. આવી અયોગ્ય અને અન્ય સંપ્રદાયને આઘાત પહોંચાડનારી પ્રવૃત્તિ સામે પ્રબળ વિરોધ સ્વાભાવિકજ ઉઠ્યો હતો જેના પરિણામે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય જેવા અવતારી પુરોહિતે જોકે સંપ્રદાયનું અંકન કરવાની પ્રવૃત્તિ ક્ષાય કરેલી. આથી

૧ વીજ્ઞા ૨ પુસ્તક મોતીની માળા અને સફેદ કમળ ધારણ કરેલા છે. તેનું અગ્રસ્વતીનું સ્વરૂપ બે પદ્મદિસિંહિએ વર્ણવ્યું છે.

અન્યત્ર સરસ્વતીના બાર નામો-૧ ભારતી ૨ સરસ્વતી ૩ શારદા ૪ હંસ મામિની ૫ વિશ્વવિખ્યાતા ૬ વાગેશ્વરી ૭ કૌમારી ૮ બલ્લભારિણી ૯ પંડિતમાતા ૧૦ બ્રહ્મપુત્રી ૧૧ બ્રહ્માણી ૧૨ વરદા.

૧૧ દેવલા મુર્તિ પ્ર. માં બાર સરસ્વતીના નામ. ૧ મહાવિદ્યા ૨ મહાવાણી ૩ ભારતી ૪ સરસ્વતી ૫ આપા ૬ બ્રહ્મી ૭ કામધેનુ ૮ વેદમહા ૯ કૃશ્વરી ૧૦ મહાલક્ષ્મી ૧૧ મહા કાલી ૧૨ મહા સરસ્વતી.

આ દીપાર્ણવ મંથના અધ્યાય ૧૭ માં પણ સરસ્વતી સ્વરૂપ આપેલા છે તે દે. મૂ. પ્ર. થી ભિન્ન સ્વરૂપો છે.

કુલ રામચંદ્રજી

અ. ૨૫

આસનદેશ-ઝઘમિયા તથા કાથેરાબે-પરિહર સાથે

જીનશુદ્ધ પ્રતિમા-(શ્રીમદ્ હિરાવળ્યસૂરીશ્વરજી, મોખલ સંપ્રદાયકેળવેલી શુદ્ધ)

બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું પ્રાગમ્ય સમયે સમયે ધર્મનું મયું અને અતે બૌદ્ધ સંપ્રદાયને ભારતમાંથી દેશવટા લેવો પડ્યો.

પરંતુ જૈન સંપ્રદાયના પૂર્વાચાર્યોએ પોતાના સહદેશીય અન્ય સંપ્રદાયોની આવા પ્રકારની લાગણી ન હોવાવાતું ડહાપણ બતાવ્યું હતું. જેના પરિણામે ભારતમાં એ સંપ્રદાય ફાટ્યો હતો અને આને સુસ્મિતિમાં ટકી રહેલો છે. સંપ્રદાયોમાં સહજ જ પરસ્પર વિરોધાભાસ હોય પરંતુ બૌદ્ધોના આચાર્યોએ લીધેલા પગલાના કારણેજ તેને પોતાના જન્મ સ્થાન જેવા ભારત-માંથી દેશવટા મળ્યો.

જૈન સંપ્રદાયમાં પણ તાંત્રિક વિદ્યાના મંથો હતો એવું તેમના દેવ દેવીઓના સ્વરૂપો તથા તેની ધ્યાન સ્થિતિ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને તેવી મૂર્તિઓ પણ જોવામાં આવે છે. પદ્માવતી દેવી અને તેના સ્વરૂપો, એસક યોગિનીઓ, આવન વીર ક્ષેત્રપાલ ભૈરવાદિ સ્વરૂપો, ધર્મકર્મ્ય એજ દર્શાવે છે.

પાર્શ્વનાથ પ્રભુની શાસનદેવી પદ્માવતીના આર હાથમાં કમળ, પાશ, અંકુશ ને રૂપ પ્રારણ્ય કરેલાં છે, તેને કુકુટ સર્પનું વાહન છે, માથે ત્રણ કે પાંચ ફણાં છે. તે સોનાવણી છે. તે પ્રતિમાના વિશેષ વર્ણનનું કાવ્ય સંસ્કૃતમય લોકભાષામાં સ્તુતિ રૂપે પ્રાપ્ત થયું છે તેવું અહીં આપ્યું છે.

અથ જપમાલા (પદ્માવતી દંડક)

બ્રીપાર્શ્વનાથ વર લેખિત ચરણં પદ્માવતી જનમવભયહરણમ્ ।

ફણિપતિ રક્ષણ દક્ષિણ સહિતં મયજલ તારણ પરમ્ભવ રહિતમ્ ॥૧॥

ચામભાગ પ્રચિષ્ટય ગણ રક્ષં દેવતાનવમય નાશનક્ષમ્ ।

હંસારુહકુર્કટપાણિવાહં ગમનદુર્ધરજનત્રયમોદમ્ ॥૨॥

ચતુર્વિંશતિ બાહુ વિરાજં લેષામાયુધ વિવિધ સુદ્રાજમ્ ।

દક્ષિણ કર વજ્રાયુધ સોદે ચામભાગ અંકુશ મન મોદે ॥૩॥

કમલ ચક્ર છત્રાંકિત સાર હમરુકશોભા ચામકરતારમ્ ।

ચામ્ર કપાલ સ્વહ્રગ ધનુષકોસં બાણમુગ્ધલહલ અરિસિંહાસમ્ ॥૪॥

શક્તિ અગ્નિજ્વાલા ગણ ધરણં મુંડમાલા વરદાનુકશરણમ્ ।

તારામંડલ ગળન વિશાલં દક્ષિણકર શોભિત ત્રિશૂલમ્ ॥૫॥

ફરસ નાગમુદ્ગર પ્રચંદં સઘ્ય હસ્તધૃત વર્તનદંડમ્ ।

નાગપાશ પાષાણં વિશાલં અક્ષિપ્તચાણં કલ્પપ્રમ્ જાલમ્ ॥૬॥

પર્વં આયુધ પ્રહણ ગરિષ્ઠં દુર્જન જંબલ નાશનદુષ્ટમ્ ।

કામિજનામનં ફલમભીષ્ટં પૂજિતં પદ્માવતીદેવી શુષ્ટમ્ ॥૭॥

બોદ્ધશામરજાલકૂત ગાત્રં કમલાકરચર શોચિત નેત્રમ્ ।

અંદ્રાણનમુલ્લમમૃતતેજઃ રક્તાંબર સુદયા રસભાજમ્ ॥૮॥

પદ્માવતીદેવી ચરણપવિત્રં અષ્ટવિધાર્ચન દેમસુપાત્રમ્ ।

માય રશ્મિહૃદ્ધિ પૂજિત નરનારી લેષાં ધનકણ સંપતિ ભારી ॥૯॥

ચોવીશ જુગ્મયુકત પદ્માવતીદેવી

શ્રી પાર્વનાથ પ્રભુની પાદ સેવિકા પદ્માવતીદેવી મનુષ્યના બવના બપ હરનારી છે. જમણી તરફ હાથે નાગદેવ બવ જલધુ તારણ કરનાર અને બપરદિત કરનાર છે. ડાબી તરફ ગણ રક્ષા કરનારા અને દૈત્ય દાનવનો બપ નાશ કરનારા છે. હાંસ પર બેઠેલ કુકુટ પાણિપદ ગમન દુર્બલ તથા લોકને મોહિત કરનારી દેવી છે તેણે ચોવીશ હાથોમાં જુદા જુદા આયુધો ધારણ કરેલા છે. જમણા હાથમાં વજ્ર અને ડાબા હાથમાં અંકુશ શોભી રહ્યા છે. કમલ ચક્ર છત્ર ડમર ડાબા હાથમાં શોભે છે. હાલ ખાંપર ખડમ કનુષ (કોસ) જણ મુશલ હળ અને શત્રુનું મરતક તરવાર અગ્નિજ્વાલા મુંડમાલા વરદ આકાશમાં તારા મંડળ જેવા વિશાળ જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ શોભી રહ્યું છે. કન્ડુ નામ ગ્રહમર અને હંડ પ્રચંડ એવજ જમણા હાથમાં ધારણ કરતા કરેલા છે. નાગપાશ મોટો પાપાણ્ડુ દુર્ગનોની દુષ્ટતાનો નાશ કરવા સાર એ આયુધો ધારણ કરેલા છે એવી દેવીના પૂજનથી કામની છત્તાવાળાના મનનું અભિષ્ટ ફળ મળે છે સોળે

શશ્વતારથી શરીર સંલેખું છે. તેમના નેત્રો કમળના જેવા શોભી રહ્યા છે. મુખ અંદ્રમાના અમૃત તેમથી શોભે છે. રાના વખો પહેરેલ છે એવી પદ્માવતીદેવીના ચરણો આષ્ટ વિધથી સુવર્ણપાત્રમાં પુજવા જે નરનારી બાવ સહિત તેની પૂજા કરે છે તેને પશુ, અનાજ અને સંપત્તિ વધે છે. સંસ્કૃતમય લોકભાષા મિશ્ર આ રતોત છે.

અદ્ભુત પદ્માવતી કલ્પમાં ચારે ભુવનયુક્ત પદ્માવતીની એ શ્લોકની સ્તુતિ છે.

મૈત્રવ પદ્માવતી કલ્પ-

પાશાફલવરણજવશકરણકરા પદ્માવિષ્ટરા પદ્મા ।

સા માં રમ્મતુ દેવી ત્રિલોચના રકપુષ્પામા ॥

જેના હાથમાં પાશ ફળ વરદ અને અંકુશ ધારણ કરેલા છે, પદ્મરૂપ-કમળના આસનવાળી તથા નેત્રવાળી રાતા પુષ્પના વર્ણવાળી એવી પદ્માવતીદેવી માડું રહ્યું કરો.

પદ્માવતીના પર્યાય નામો

તોતલા ત્વરિતા નિત્યા ત્રિપુરા કામસાધિની ।

દિવ્યા નામાનિ પદ્માયાસ્તથા ત્રિપુર મૈત્રવી ॥ ॥મૈત્રવ પદ્માવતી કલ્પ॥

૧ તોતલા ૨ ત્વરિતા ૩ નિત્યા ૪ ત્રિપુરા ૫ કામસાધિની ૬ અને ૭ઠી ત્રિપુરભૈરવી એ ૭ પદ્માવતીદેવીના અન્ય નામો બન્યાં (હવે તેના સ્વરૂપો નીચે આપીએ છીએ)

૧ તોતલા—પાશ, વજ્ર, ફળ અને કમળ ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે.

૨ ત્વરિતા—શંખ, કમળ, અભય અને વરદ ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે, સપ્તના જેવા વર્ણ છે.

૩ નિત્યા—પાશ, અંકુશ, કમળ અને અક્ષમાલ ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે, હંસનું વાહન છે, સૂર જેવા વર્ણ છે, જટામાં બીજનો ચંદ્ર ધારણ કરેલ છે.

૪ ત્રિપુરા—શુભ, ચક્ર, કળશ (૧) કમળ, ધનુષ્યાણ, ફળ અને અંકુશ એમ આઠ હાથોમાં ધારણ કરેલા છે. હંકુ વર્ણના દેવી છે.

૫ કામસાધિની—શંખ, કમળ, ફળ અને કમળ ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે. અંકુશ (ખેડોરીયા)ના પુષ્પ જેવા વર્ણ છે, કુકુટ સપ્તનું વાહન છે.

૬ ત્રિપુરભૈરવી—પાશ, ચક્ર, ધનુષ્યાણ, હાથ, તરવાર, ફળ અને કમળ એ આઠ ભુજઓએ ધારણ કરેલા છે, ઇંદ્ર ગોપ જેવા વર્ણ છે, તથા નેત્ર છે.

પદ્મનાભિપદ્મોક્તરાં વિપુલાકૃણાંમ્બુજવિષ્ટરામ્ ।

કુર્કુટોરગબાહ્નનામકળપ્રમાં કમલાનનામ્ ।

ત્ર્યંબકાં વરદાંકુશાયત પાદાદિવ્યફલાક્ષિતામ્ ।

ચિંતલેષુ કમલાવર્તીં જપતાં સતાં કલાદાયિનીમ્ ।

માથા ઉપર સપ્તની ફેણવાળી કુર્કુટસપ્તના વાહનવાળી વિસ્તીર્ણ રાતા કમળોના જેવા આસનવાળી, રાતા વર્ણવાળી, કમળ સરખા મુખવાળી, તથા નેત્રવાળી વરદ અંકુશ પાશ અને દિવ્ય

કળા જેના હાથમાં છે એવી પદ્માવતીદેવીનું જન્મ કરનારા સત્પુરુષોએ આ કળા દેનારી દેવીનું ધ્યાન કરવું.

છ પ્રયોગોમાં તે દેવીના આસન અને વર્ણ પૃથક્ પૃથક્ કરેલા છે.

(૧) આકર્ષણ સિદ્ધિમાં હંડાસન અને અશ્વવર્ણ (૨) વરપદ્મમાં સ્વસ્તિકાસન અને રક્ત કુસુમવર્ણ (૩) શાંતિપીઠિ કર્મમાં પદ્માસન અને ચંદ્રકાંતવર્ણ (૪) રિદેશોચ્ચાન કર્મમાં કુર્કંદાસને ધૂમવર્ણ (૫) સ્તંભન કર્મમાં પીતવર્ણને વચ્ચન, (૬) નિષેધ કર્મમાં કૃષ્ણ વર્ણ અને ઉચ્ચ બદ્ધપીઠ. એમ છ કાર્યસિદ્ધિ પ્રયોગમાં સાધકના આસન અને દેવીના વર્ણ બિન્ન બિન્ન કર્યા.

જ્વાલામાલિનીમંત્રસ્તોત્ર—જ્વાલામાલિની દેવીનું સ્વરૂપ.

જ્વાલામાલા કરાલિન વિગંતરાલ મહામહિષ વાહને ।

શેટક કૃપાણ ત્રિશૂલ હસ્તે શક્તિ ચક્રપાશ શરાસનમ્ ।

વિશિષ્ઠભિ રાજમાને યોદ્ધશર્ધંભુજે ।

જ્વાલામાલિનીદેવી ભીમ મહાક્રાય સ્વરૂપ ધારણીક મહારોદ્રી મેઠા પાડા પર બેઠેલી છે તેના આઠ હાથોમાં ઢાલ, તરવાર ત્રિશૂલ, શક્તિ ચક્રપાશ અને (મરતક) ધારણ કરેલા છે.

॥ અથ ઘંટાકર્ણ ॥

ઘંટાકર્ણ મહાવીર સર્વભૂવહિતરક્ષં ચ

ઉપસર્ગં ભયં ઘોરં રક્ષરક્ષ મહાબલ (સ્વાહા)

ઘંટાકર્ણ મહાવીર સર્વવ્યાધિ વિનાશક

વિસ્ફોટકઽભય પ્રાપ્તે રક્ષ રક્ષ મહાબલ, સ્વાહા ।

હે ઘંટાકર્ણ મહાવીર, સર્વભૂત પ્રાણી હિતની રક્ષા કરો. ઉપસર્ગ ભય અને ડુઝા સામે મહાભયવાન એવા તમે અમારું રક્ષણ કરો. હે ઘંટાકર્ણ મહાવીર, સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરો. વિરોધાટક ભય આદિ સામે હે મહાભય અમારું રક્ષણ કરો.

આ મંત્ર જેને વિધિમાં આવે છે.

ઘંટાકર્ણોઽષ્ટાદશદેવા પાપરોગં વિનાશયન

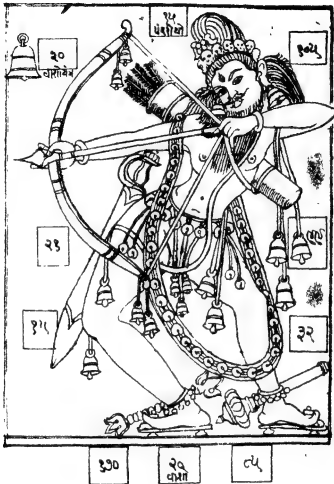
વજ્રાસિદ્ધં ચક્રેષુ મુસલાંકુશમુદ્ગરાન્ ॥ ૧ ॥

દક્ષિણે તર્જની શેટ શક્તિમુઢ ચ પાશકમ્ ।

ચાપં ઘંટાં કુઠારં ચ દ્વામ્યાં ચૈવ ત્રિશૂલકમ્ ॥ ૨ ॥

ઘંટામાલાકુલોદેવો વિસ્ફોટક ચિમર્દક । અગ્નિપુરાણ અં ૪૬ ॥

ઘંટાકર્ણ દેવ પાપ અને રોગના નાશ કરનારા છે. તેમને અદાર શુભગ્રંથો છે. વજ્ર, તરવાર, હંડ, ચક્ર, મુશલ, અંકુશ, મુદ્ગર (મરતક ?) બાણ, તર્જની મુદ્રા, ઢાલ, શક્તિ, મરતક, પાશપાશ, મનુષ્ય, ઘંટા, કુદાર અને (બે) ત્રિશૂલ ધારણ કરેલાં છે.

ધંટાકર્ણુ (મહાવીર)

ધંટાકર્ણુ' ઉપર દર્શાવેલ સ્વરૂપ અદાર હાથોગુ' છે. પરંતુ હમણાં હમણાં ધંટાકર્ણુની સ્થાપના કેટલેક સ્થળે થતી જોવા સાંભળવામાં આવે છે. કિતરે શુભરાત વિનાયક પાસે મણ્ડી ગામે આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજે તેની પહેલ વહેલી ચાલીશિક વર્ષ પૂર્વે સ્થાપના કરી હતી. તે તરફ અઢાના પ્રવાહે બીજા સ્થળોમાં પણ ધંટાકર્ણુની પટ રૂપે આકૃતિની મુર્તિ સ્થાપન થાય છે. ઉભી ધનુષ્ય યડાવેલ પાછળ તીર-ખાયાના સંયમ અને કેડે તરવાર લટકાવેલી પગ આગળ વળ અને મહા નીચે પડેલા દેખાડવામાં છે તે પટ આકૃતિની મુર્તિના ફરતા નિશા આદિ મંત્રો ક્રોધરાય છે. કોઈક સ્થળે તેના કાને અને હાથે ધંટિકાઓ લટકાવેલ છે.

આવા સ્વરૂપના પ્રાચીન શસ્ત્રાકૃત પાઠ હજી અમારા જોવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ જૈન ક્રિયાવિધિમાં દેવી પૂજનના બાવનવીરમાં ધંટાકર્ણુ' નામ આવે છે તેમજ અષ્ટોત્તરી

સ્તોત્રમાં પણ આગલે દીવસે રાત્રીએ ધંટાકણું ૧૦૧ વાર મણવાનું વિધાન છે. ૫મું કલ્યાણ અષ્ટભદ્રી જિન પ્રાસાદમાં તેનું સ્વરૂપ કરવાનું કહેલું છે આથી તે સાવ અવાંચીન તો નથી જ એમ જણાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનેની માન્યતા છે કે ધંટાકણું જાવન વીરમાંના એક છે. કેટલાક તેને મહાદેવનો મણુ માને છે તો કોઈ કાર્તિકે સ્વામીનું રૂપ માને છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું કહેલું છે કે ધંટાકણું દેવની પ્રતિમા વિશે પ્રાચીન સાહિત્ય નથી તેમ તેની કલ્પના પણ નથી અગર તેની આકૃતિ કેવી બનાવવી તેનો પણ કયાંય જીનો પાઠ નથી. તેઓ એમ માને છે કે આ ધંટાકણું દેવ મહાદેવનો મણુ કહેવાય છે તેનું સ્વરૂપ અગ્નિપુરાણ અધ્યાય ૪૬ માં સવિસ્તર આપેલ છે. એ હાથવાળો ધનુષ્ય ને જાણુ ચઢાવેલ આકૃતિ અજીન વોરની છે તે વિશે પ્રાચીન સમયમાં એવી માન્યતા હતી કે રામાયણ કે મહાભારતાદિ યુદ્ધની કથાઓ વંચાય ત્યારે સભામાં કોઈ વિધન ન થાય તેથી દરવાજાના મથાળે તેવી મૂર્તિનું ચિત્ર કરી મુક્તા અને તેની ચારે તરફ ધંટાકણું મંત્રો લખતા તેને આધુનિક લોકો ધંટાકણું માનવા લાગ્યા આવી લૌકિક માન્યતા છે.

॥ ચતુઃષ્ટિ યોગિની ॥

ચોસઠ યોગિનીઓના પૃથક પૃથક નામે જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેના સ્વરૂપ લક્ષણો હજી સુધી અમારા જોવામાં આવેલ નથી, તેવીજ રીતે જાવન વોરના નામે મળે છે પરંતુ સ્વરૂપ મળવામાં નથી; કદાચ તેના સ્વરૂપે કોઈ ભંડારે કે ચર્ચાવર્ષ પાસે હોય તો.

પુરાણોમાં સ્તુતિરૂપે નામે છે. અગ્નિપુરાણ અ. ૫૦ મા ચોસઠ નામે આપેલા છે પરંતુ તે જૈન મતના એક પ્રકારથી ભિન્ન છે, પુરાણોમાં હેમાદ્રિવૃત ખંડમાં ચોસઠ યોગિનીના સ્વરૂપે આયુધાદિ સાથે આપેલા છે તેના નામે અગ્નિપુરાણને ઘણાખરા મળતા છે. જમ્બુપુર પાસે ખજુરાહોમાં જે ચોસઠ યોગિનીની પ્રતિમાનું ખંડિત મંદિર છે તેમાં જમ્બુપુર પાસે ચોસઠ યોગિનીનું ગોળવૃતાકારે મંદિર છે. મધ્યમાં મંદિર અને ફરતા ચોક પછી ગોળ પરસાળમાં દેરીઓ જેમ ચોસઠ યોગિનીની મૂર્તિઓ ખંડિત હાલતમાં છે તેના નામે જે વેચાય છે તે હેમાદ્રિવૃત ખંડથી પણ ભિન્ન છે. અન્ય ગ્રંથોમાં તે હશે. આ દેવીઓ ઉમ તામસી કહી છે.

॥ શ્રી ચતુઃષ્ટિ યોગિની સ્તોત્રમ્ ॥ (જૈનમત)

ૐ હ્રીં ૧ દિવ્યયોગી ૨ મહાયોગી ૩ સિદ્ધયોગી ૪ ગણેશ્વરી ।
૫ પ્રેતાશી ૬ ઝાકિની ૭ કાલિ ૮ કાલરાત્રિ ૯ નિશાચરી ॥ ૧ ॥

૧૦ હુંકારી ૧૧ સિદ્ધચૈતાલી ૧૨ ક્રીંકારી ૧૩ મૂતદામરી ।
૧૪ કમ્બકિંશી ૧૫ ચિરુપાક્ષી ૧૬ શુક્લાન્ગી ૧૭ નરમોજિની ॥ ૨ ॥

૧૮ વદ્કારી ૧૯ ચીરમદ્ગા ૨૦ છૂત્રાક્ષી ૨૧ કલહમિયા ।
૨૨ રાક્ષરી ૨૩ ચોરરક્તાક્ષી ૨૪ ચિમ્બરુપા ૨૫ અયંકરી ॥ ૩ ॥

- २६ बैरी २७ कुमारिका २८ चंडी २९ वाराही ३० मुंडधारिणी ।
 ३१ मास्करी ३२ राष्ट्रटंकारी ३३ भीषणी ३४ त्रिपुरास्तका ॥ ४ ॥
- ३५ रौरवी ३६ ध्वंसिनी ३७ क्रोधा दुर्मुखी ३८ प्रेतवाहिनी ।
 ३९ खटवांगि ४० क्षीरलंबोष्ठी ४१ मालिनी मंत्र योगिनी ॥ ५ ॥
- ४२ कालिनी ४३ ब्राहिनी ४४ चक्री ४५ कंकाली ४६ भुवनेश्वरी ।
 ४७ केटी निकटी माया च ४८ वामदेवा ४९ कपर्दिनी ॥ ६ ॥
- ५० केशमर्दी च ५१ रक्ता च ५२ रामजंघा ५३ महर्षिणी ।
 ५४ विशाली ५५ कामुकी ५६ लोला ५७ काकद्रष्टि ५८ रघोमुखी ॥ ७ ॥
- ५९ मंडोयधारिणी व्याधी भूतादि ६० प्रेतनाशिनी ।
 ६१ भैरवी च ६२ महाभाया ६३ कपालिनी ६४ वृथाङ्गिनी ॥ ८ ॥
- चतुष्टयि समाख्याता योगिन्यो वरदग्रहाः ।
 त्रिलोक्ये पूजिता नित्यं देवमानवयोगिभिः ॥ ९ ॥
- चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां संक्रांतौ नवमीषु च ।
 यः पठेत् पुरतो भूत्वा तस्य विघ्नं प्रणश्यति ॥ १० ॥
- राजहारे तथोद्वेगे संग्रामे अरि संकटे ।
 अग्निचौरनिपातेषु सर्वग्रहविनाशिनी ॥ ११ ॥
- य इमा जपते नित्यं शरीरे भयमानते ।
 स्मृत्वा नारायणीं देवीं सर्वोपप्रयनाशिनीम् ॥ १२ ॥

योसठ योगिनी नाम. (आगमसार संग्रह)

- १ वाराही २ वामनी ३ गङ्गा ४ छिद्राक्षी ५ आग्नेयी ६ वाय्वा ७ नैऋत्या ८ वाइष्ण्वी
 ९ वायव्या १० सोम्या ११ ध्यानी १२ अक्षोष्णी १३ वैष्ण्वी १४ भाइश्वरी १५ वैमानिका
 १६ शिला १७ शिरकृति १८ आमुंग १९ जया २० विजया २१ अजिता २२ अपराजिता
 २३ हरसिद्धि २४ कालिका २५ यंजा २६ सुयंजा २७ अमरकता २८ सुहंता २९ उमा
 ३० धंटा ३१ सुधंटा ३२ पारुप्रिया ३३ आशापुरा ३४ लोकिता ३५ अंगा ३६ अस्थिभक्षी
 ३७ नारायणी ३८ नारसिंही ३९ गोमारा ४० वानरति ४१ अंगा ४२ वंगा ४३ दीर्घहंटा
 ४४ यमहंटा ४५ प्रभा ४६ सुप्रभा ४७ लंगा ४८ लंगोष्टि ४९ नगा ५० सुनगा ५१ काली
 ५२ रौद्री ५३ रौद्रमुखा ५४ क्रान्ता ५५ विक्रान्ता ५६ साक्षी ५७ विक्रान्ती ५८ तारा
 ५९ सुतारा ६० रंजनीकरी ६१ रंजना ६२ श्वेता ६३ अक्षोष्णी ६४ क्षमाकरी

ક્ષેત્રપાળ અને વાવનવીરના એક જ સ્વરૂપો છે તેનું કેટલાક વિદ્વાનોનું કથન છે. ક્ષેત્રપાળના નામનો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે. પરંતુ તેના સ્વરૂપો હજી મળવામાં નથી.

અથાતઃ ક્ષેત્રપાલ્લાનાં વશ્યે પૂજનમુત્તમમ્ ।
શૃણુષ્વાવહિતો ભૂત્વા ન શ્રુત-વથાક્વચિત્ ॥૧॥

સર્વક્ષેત્રેષુ પૂજ્યંતે સર્વતીર્થેષુ યત્પુનઃ ।
ગ્રામેષુ નગરે ચૈવ પૂજ્યંતે ચ હિતાધિભિઃ ॥૨॥

અપૂજિતાસ્તુ કુર્ષ્વંતિ વિપ્રાચ્છાસુહસ્તશઃ ।
અજરોઽધ્યાપકઐશ્વર્યદુર્વારઃ સ્તુતીયકઃ ॥૩॥

ઈંદ્રમૂર્તિશ્ચતુર્થસ્તુ ડક્ષઃ૫ પંચમ ઉચ્યતે ।
ષષ્ઠઃ કુર્માઢનામાઢ ચ વરુણઃ૭ સત્તમઃ સ્મૃતઃ ॥૪॥

અષ્ટમો વટુકઐશ્વર્ય વિમુક્તાનુઢ નયસ્તથા ।
લિપ્તકાયઃ૧૦ સ્તુતશ્ચમો લીલાંકોઽઽરુદ્રમંજકઃ ॥૫॥

પ્રકાશોઽઽશ્વત્થાવતઃ૧૩ ઇતિ સ્મૃતઃ ।
ઔષધિધ્નઃ૧૪ તતઃપ્રોકૃતો વંધવોઽધિવ્યક્તસ્તથા૧૬ ॥૬॥

કંબલોઽધિવળશ્ચૈશ્વર્યગચયોઽધિઘટઃ૧૦ પૃથ્વિઃ૧૧
ધ્યાલશ્ચૈશ્વર્ય તથાણુશ્ચ૨૨ ચંદ્રવારુણ૨૩ પૃથ્વિઃ૧૧ ॥૭॥

ઘટટોપશ્ચતુર્વિંશોઽધિજટાલપંચવિંશકઃ૨૫ ।

ઋતુનામા૨૬ ચ પૃથ્વિશસ્તથા ધર્મશ્ચરસ્મૃતઃ૨૭ ॥૮॥

વિટં ગોઽધિમણિમાનશ્ચ૨૮ ગણશંકુશ્ચ હામરઃ૩૦-૩૧ ।

દુષ્ટિકર્ણોઽપરઃ૩૨ પ્રોકૃતઃ સ્થવિરસ્તુતતઃપરઃ૩૩ ૧૯ ॥

દંતરોઽધિધનેન્દ્ર૩૫ ઐશ્વર્ય નામકર્ણોઽધિમહાબલઃ ।

કેતકારઃશ્લેકરઃ૩૮-૩૯ સિંહમૃગાઃ૪૦ યથાસ્તથાપરઃ ॥૧૦॥

મેઘવાહન૪૧ નામા ચ તીર્ક્ષ્ણોષ્ઠોઽધિશ્ચમલસ્તથા૪૩

શુક્લતુંદ્રિઃ૪૪ સુધાલાર્પિ૪૫ તથા ચર્ચકઃ૪૬ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

પર્વતઃ૪૭ પાવન૪૮ ચૈવ શેવં ક્ષેત્રાધિપાઃસ્મૃતાઃ૪૯

પેન્થાશ્ચ૫૦ વૃક્ષરાધાસ્તે૫૧ પાવનાંતાઃ૫૨ પ્રકીર્તિતાઃ ૧૨ ॥

પ્રતિષ્ઠાદિષુ ચૈવ સ્વાધ્યાયઃ ક્ષેત્રાધિપતૃભ્યઃ તે ।

વિધાયર્ચન કલ્પલતાયાં ચૈવ પાવતત્રેચ ॥ ૧૩ ॥

ચતુષ્પદિ ક્ષેત્રપાલ સ્થાપનમુક્તં તેષાં (?)

નામાનિ તથા આવાહન મંત્રાશ્ચ મિશ્ર મિશ્ર સન્તિ ॥ ૧૪ ॥

(સ્કંધપુરાણાંતર્ગત કાશીખંડ)

અહીં જાવન નામે આપેલા છે. ચોસઠ ક્ષેત્રપાલ કહે છે. ક્ષેત્રપાલ અને ભૈરવાદિષેખમાં ફેટલીક સમાનતા છે. આ ક્ષેત્રપાલેના સ્વરૂપ આયુધવલ્લુ વાહનાદિ હજી જોવામાં નથી. ઉપરોક્ત પાઠ સ્કંધપુરાણાન્તર્ગત કાશીખંડમાં છે. આચારદિનકરમાં જાવનવીરના નામે માત્ર આપેલાં છે, આયુષાદિ નથી. જાવનવીરના અન્ય લૌકિક નામે પાઠ વગરના જોવામાં આવેલા છે તેમાં કાતરીયોવીર પારવીયાવીર અગાશીયાવીર કુલણીયાવીર જેવા લૌકિક નામે છે તેને કાઠ શાસ્ત્ર પ્રમાણુ હોય તેમ દેખાતું નથી. તેથી કોઈ ગ્રામીણ તાંત્રિકોની તે રચના લાગે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં હિંજા પાસે ગામડામાં જાવનવીરમાંના એકનું નાનું મંદિર છે. પાટણ નજીક અનાવાડા પાસે વીરનું સ્થાનક છે.

જૈન પ્રાસાદમાં કયા કયા દેવાદિ સ્વરૂપો કરવા તે વિશે શિલ્પના અન્ય ગ્રંથોમાં અને પંચકલ્યાણ મંદિરના પાઠમાં જાણુ છે. દશ દિગૂપાલ લોકપાલ નવ મહા હજી, બાર રાશિ, બાર મેઘ-સત્તાવિશ લક્ષણો, ચક્ષુ ચક્ષિણીઓ સોળ વિદ્યા દેવીઓ આઠ આય આઠ વ્યય નવ-તારા, છ રામ, છત્રીશ રામિણી, સાત સ્વર તથા તાપસમુનિઓ કિન્નર ગોધવ વિદ્યાધરે નાગ અને અષ્ટ સિદ્ધ દત્તનાયકા દેવાંગનાઓમા ત્રીશ સ્વરૂપો કરવાના બત્રીશ દેવાંગનાના સ્વરૂપો શિલ્પગ્રંથોમાં કહેલા તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણો પ્રમાણે જ કરવા. મુકલિપત કરવા જોઈએ નહિ ૧ મેનકા ૨ લીલાવતી ૩ વિધિયા ૪ સુંદરી ૫ સુભામિની ૬ હસાદેવી ૭ સર્પિકા ૮ કપુરમંજરી ૯ પદ્મિની ૧૦ ગૃહશબ્દા ૧૧ ચિત્રણી ૧૨ ચિત્રવલ્લભા ૧૩ ગોરી ૧૪ ગોધાગ ૧૫ દેવશાખા ૧૬ મરીચિકા ૧૭ ચંદ્રાવલી ૧૮ ચંદ્રેખા ૧૯ સુમધા ૨૦ શત્રુમર્દિની ૨૧ માનવી ૨૨ માનહસ ૨૩ સ્વભારા ૨૪ મુદ્ધિકા ૨૫ મૃગાક્ષી ૨૬ હર્વશી ૨૭ રંબા ૨૮ છુજ્જોપા ૨૯ જયા ૩૦ વિજયા ૩૧ ચંદ્રવક્ત્રા ૩૨ કામરૂપા એ રીતે બત્રીશ દેવાંગનાઓ છે કૃતિ દ્વાવિદ્યા નૃત્યનાયકા : આ દેવાંગનાના સ્વરૂપ લક્ષણો અમારા ગ્રંથ મંત્રક્રમાં છે.

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણવે

ઉત્તરાર્ધ:

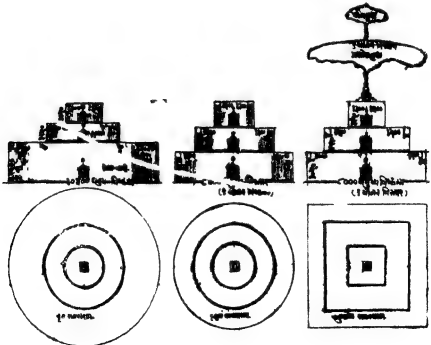
અથ વાસ્તુ ત્રિધાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણવે

॥ પંચવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥

॥ શ્રી સમવસરણાધ્યાયઃ ૨૫ ॥

સમવસરણુ-ભૂમિકા

હેતુ-એ સ્થળે તીર્થંકરપ્રભુને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેજ સ્થળે દેવતાઓ સમવસરણુની રચના કરે. એક થોજન ભૂમિ સાફ કરી જળવૃષ્ટિ કરી સુવર્ણ આશ્લિકવ

વર્તુલાકાર સમવસરણુ તળ અને ઘટ્ટન; વર્તુલાકાર સમવસરણુનું તળ અને ઘટ્ટન (બીજા પ્રકાર); ચતુરસ્ર સમવસરણુ તળ અને ઘટ્ટન

રત્નથી પીઠ બાંધે છે. ભૂમિતલ (પીઠ) ઉપર ત્રણ વર્તુલાકાર ગઠો (વપ્રો) બનાવે છે. સૌથી નીચેનો બહારનો પહેલો ગઠ ચાંદીનો, તેના ઉપર સુવર્ણના કાંગરાઓ હોય છે.

જમીનથી પીઠબંધ (પહેલા ગઠને મથાળે) ભૂમિતલ ઉપર આવવાને દશ હજાર પગથિયાં (દશ હજાર હાથના ૨૫૦૦ ધનુષ ઉંચા) ચડવાના હોય છે. ત્યારબાદ ૫૦ ધનુષ જેટલું સમતલ-સપાટ જમીન આવે છે. આ ગઠમાં વાહનો રહે છે. વાહનમાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાલખી, વિમાન વગેરે.

આ ગઠથી બીજા (વચ્ચલા) ગઠ પર જવાને પાંચ હજાર પગથીયા (પાંચ હજાર= ૧૨૫૦ ધનુષ ઉંચા) ચડવાના હોય છે. ત્યાં વળી ૫૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ અંતર સપાટ જમીનનું તળ આવે છે. તે બીજો ગઠ (મધ્યનો) સોનાનો હોય છે અને તેના કાંગરા રત્નના હોય છે. આ ગઠના ક્રિયાન કોણમાં કેવચ્છંદ (પ્રભુને ખેસવાનો ઓટલો) રચવો કે જ્યાં તીર્થ કર પ્રથમ દેશના આપ્યા બાદ વિશ્રામ લે છે. આ વચ્ચલા ગઠમાં તિર્થ ચ છવો ખેસે છે. પરસ્પર વિરાધી છવો સહોદરની જેમ રહે છે.

છેલ્લો ત્રીજો અંદરનો ઉપલો ગઠ રત્નમય મણિના કાંગરાવાળો હોય છે. ત્યાં ઉપર જવાને પાંચ હજાર પગથિયાં (પાંચ હજાર હાથ=૧૨૫૦ ધનુષ્ય) ઉંચા ચડવાના હોય છે. પછી ૫૦ ધનુષ્ય જેટલું સમભૂતલ=ચૌરસ જમીન હોય છે.

આ ગોળ સમવસરણના મધ્ય બિન્દુથી આ ગઠની અંદરની દિવાલનું અંતર ૧૩૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ હોય છે. દરેક ગઠ એકેકથી ઉંચા એટલે એકંદરે ત્રીજા ગઠની અંદરની ભૂમિની ઉંચાઈ મૂળ જમીનથી ૧૦,૦૦૦+૫૦૦૦+૫૦૦૦=૨૦,૦૦૦ વીંશહજાર હાથ એટલે ૫૦૦૦ ધનુષ્ય અગર અઢી કોશ થાય.

અભ્યંતર (વચ્ચલા) ગઠના મધ્ય ભાગમાં સિંહાસન કરવું. દરેક પગથીયું એકેક હાથ પહોળું અને એક હાથ ઉંચું કરવું.

પ્રમાણ: ૨૪ આંશુલ=૧ હાથ. ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય. ૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ-ગાઉ. ૪ કોશ=૧ યોજન.

બીજા પ્રકારના વર્તુલાકાર સમવસરણનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર પહોળાઈ) એક યોજન છે. કેમકે ગઠની અંદરની દિવાલ સમવસરણના મધ્યબિન્દુથી ૧૩૦૦ ધનુષ્ય જેટલી દુર છે. આ દિવાલ ૩૩ ધનુષને ૩૨ આંગળ એટલે ૩૩૬ ધનુષ્ય જેટલી બહી છે. આ દિવાલથી બીજા ગઠની અંદરની દિવાલ વચ્ચે ૧૩૦૦ ધનુષ્યનું અંતર છે.

વળી આ ગઠની દિવાલ પણ ૩૩૬ ધનુષ્ય જેવડી બહી છે. આ દિવાલ અને સૌથી બહારના ગઠની દિવાલ પણ ૩૩૬ ધનુષ્ય બહી છે. એટલે સમવસરણ મધ્ય-બિન્દુથી સૌથી બહારની ગઠની બહારની દિવાલનું અંતર ૧૩૦૦+૩૩૬+૧૩૦૦ +૩૩૬+૧૩૦૦+૩૩૬ કુલ ૪૦૦૦ ધનુષ જેટલું છે. એટલે ગોળ સમવસરણની ત્રીજ્યા અરધા યોજનની અર્ધ હોય છે એથી કરીને તેનો વિષ્કંભ એક યોજનનો આખો કુલ વિસ્તાર હોય છે.

ચતુષ્કોણાકાર-સમવસરણ

વર્તુલાકાર સમવસરણની જેમ ચતુરસ્ર સમવસરણ પણ હોય છે. આવા સમવસરણના દરેક ગઢની દિવાલ ૧૦૦ ધનુષ પ્રમાણ બાંધી કહી છે. સૌથી બહારના ગઢની અંદરની દિવાલ અને મધ્યમ ગઢની બહારની દિવાલ વચ્ચે ૧૦૦૦ ધનુષ્યનું અંતર હોય છે. બ્યારે મધ્યમ ગઢની અંદરની દિવાલ અને અભ્યંતર (વચલા=કેપલા) ગઢની બહારની દિવાલ વચ્ચે ૧૫૦૦ ધનુષ્યનું અંતર હોય છે.

અંદરના ગઢની ચારે દિવાલો સમવસરણના મધ્યબિન્દુથી ૧૩૦૦ ધનુષ્યને અંતરે આવેલી છે. આથી કરીને સમવસરણ એક યોજન લાંબું અને પહોળું થાય છે. સૌથી બહારના ગઢની દિવાલની બાહ્ય કહી નથી ૧૦૦૦+૧૦૦+૧૫૦૦+૧૦૦+૧૩૦૦+અર્ધથી એટલે ૪૦૦૦+૪૦૦૦ કુલ આઠ હજાર ધનુષ્ય (એક યોજન વિસ્તાર સમયોરસ).

ચતુષ્કોણ સમવસરણમાં દરેક ખુણે બબે વાવડીઓ કરવી, જ્યારે વર્તુલાકાર સમવસરણમાં એકેક વાવડી કરવાની કહી છે.

ગઢના દ્વારો—દરેક ગઢને એકેક દિશામાં એકેક એમ ચાર દ્વારો હોય છે. તે દરેક દ્વારે ચત્તાર મુખીવાળી વાવડીયો હોય છે. દ્વારે તોરણ અને અંતરંગના કોતરવા. દરેક દ્વાર ઉપર સુવર્ણના કમળમાં ધર્મચક્ર સ્ફટિકમણિમય હોય છે. દ્વારે દ્વારપાલ હોય છે.

અશોકવૃક્ષ—૨૦૦ ધનુષ્ય જેટલી લંબાઈ પહોળાઈવાળી અને તીર્થંકરના દેહ પ્રમાણની ઉંચાઈ વાળાં એવા ત્રણ ત્રણ પગથિયાવાળા ચાર દ્વારવાળા તેમજ સમવસરણની બરાબર મધ્યમાં અંતરોએ રચેલા મણિપીઠના ઉપર અશોકવૃક્ષ રચેલું છે. અશોકવૃક્ષ તીર્થંકર દેહ પ્રમાણથી બાર ગણું માટું હોય છે તેના ઉપરનો ઘેરાવો એક યોજનથી કાંઈક અધિક હોય છે.

અશોકવૃક્ષ ઉપર ચૈત્યવૃક્ષ હોય છે જે વૃક્ષ નીચે તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે ચૈત્યવૃક્ષ બહાર ચાર દ્વારે એકેક ધ્વજદંડ એક હજાર યોજન હોય છે.

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

સમવસરણં^૧ વસ્યે આયકૈલાસસંભવમ્ ।

(મુરામુરણુરુશ્વૈવ ?) નિર્મિતં ચ મુરામુરૈઃ ॥ ૧ ॥

શિવાત્પરતરં શિવ સિદ્ધસ્પાનુક્રમસ્તથા ।

કૈલાસે સમોસરણં સિદ્ધમૂર્તિઃ સદાશિવઃ ॥ ૨ ॥

૧ મેર સમવસરણના રચનાના પ્રાસાદના લક્ષણો સ્થળ સ્વરૂપે શ્લોક ૧ થી ૪૧ સુધીમાં કહ્યા છે ત્યાર પછી સમવસરણની લક્ષણ રચના કહી છે.

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: કૈલાસ પર્વતની જેતું સમવસરણતું સ્વરૂપ હું કહું છું તે દેવ અને દેવો આદિએ બનાવેલું છે. શિવથી પરમ શિવ સિદ્ધને અતુકમ છે. કૈલાસસ્થ સમવસરણમાં સિદ્ધ મૂર્તિ સદાશિવ સદા કલ્યાણકારી છે. વિશ્વદેવ વીતરાગ પદ્માસન વાળીને બેઠેલા છે. તે આદિ એવા ધન્યર ચારે દિશામાં બેઠેલા છે.

પદ્માસનસ્થિતો દેવો વીતરાગો વિશ્વેશ્વરઃ ।

एवमेकैकदेवैश्च आदीनां चतुरो दिशः ॥ ૩ ॥

પ્રાસાદઃ પૂર્વમાનં ચ કર્તવ્યઃ ચતુરાનનઃ^૨

पीठबंधं प्रकर्तव्यं भिद्वज्रयसमन्वितम् ॥ ૪ ॥

મહાપીઠં પ્રકર્તવ્યં ગજાશ્વં ચ નરાદિકમ્ ।

माकारश्च प्रकर्तव्यः स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ ૫ ॥

સાર્દ્ધભાગયત્પરિધૌ (?) તત્રન્યયતમાનતઃ

तेन पदप्रमाणेन कर्तव्यं च सच्छिल्पिभिः ॥ ૬ ॥

શ્રીમેરોશ્ચ વિધાનેન કથ્યતે માનમુત્તમમ્

पदमानं दोर्घमानं विभक्तिः भागसंख्यया ॥ ૭ ॥

સમવસરણની રચના કરવામાં તેના આગળના પ્રાસાદમાનથી અતુકુંખ પ્રાસાદ કરવો. તેને પીઠબંધ ત્રણ ભિદ્વજાણુ મહાપીઠ ગજશ્વર અશ્વશ્વર અને નરશ્વરાદિતું કરવું તેને પ્રાકાર=ગઢ લક્ષણ સ્વરૂપ પ્રમાણે કરવો. ઢોઢ ભાગ... પરિધ... બીજામાન તેના પદ પ્રમાણે શિલ્પીએ કરવા. શ્રી મેરૂ નામે ઉત્તમમાનને પ્રાસાદ પદમાનથી લાગે અને તેના અંગોપાંગ ભાગ વિકાસિતની સંખ્યાએ કરવા.

નારદ ઉવાચ-વિશ્વકર્મા સ્વયંદેવઃ સર્વદેવેષુ પૂજિતઃ

किंचिदहं श्रोतुमिच्छामि श्रीमेरुशिल्लरोत्तमम् ॥ ૮ ॥

જગત્યાઃ પીઠમાનં ચ માકારૈઃ પરિવેષ્ટિતમ્ ।

मंडोवरं मंडपं च^૩ स्यान्न वृत्तकोत्तमम् ॥ ૯ ॥

સમોસરણાયતનં કિં શોભિતં ચતુર્દિશિ ।

एकपीठं समारूढं जिनेन्द्रश्च चतुर्दिशि ॥ ૧૦ ॥

૨ “બ્રહ્મણા સદા” પાઠાન્તર.

૩ કીદશં પરિવર્તિતમ્ । પાઠાન્તર.

इल्लिका तोरणैयुक्तं परिकरं सिंहासनं
एतत्सर्वं प्रसादेन कथ्यतां कमलासन ॥ ११ ॥

નારદજી કહે છે, હે વિશ્વકર્મા આપ પોતે દેવ સર્વ દેવોમાં પુન્ય છો. ઉત્તમ એવું (સમવસરજી મેરૂ શીખર કેવું થાય તે મને સંભળાવો. તેની જગતી-પીઠ અને તેના ફરતા પ્રાકારો (ગઢો) કેવા પ્રકારના કરવા? તેના મંડોવર અને આગળ મંડપ ફરતા કેમ કરવા? સમવસરજી-આયતન ચારે બાજુથી શોભતું કેમ કરવું) એક પીઠ ઉપર જિનેંદ્રપ્રભુ ને ચારે દિશાએ ઇલિકા તોરણવાળા અને પરિકર સિંહાસન એ સર્વ હે કમલાસન (બ્રહ્મારૂપ) આપ મને પ્રસાદે કરીને કહો.

मेरुश्चमेरुमाकारं प्राकारैः परिवेष्टितम् ।
तदूर्ध्वं प्रासाद छंदं शिखरं शृंगसंयुतं ॥ १२ ॥
घंटाकलशसुराढ्य-सुरशृंगं च कामदं (?)
प्रासादं कारयेत्प्राज्ञः स्वरूपो लक्षणांन्वितः ॥ १३ ॥
अष्टमागैर्द्विरष्टैर्વા नखाद्धે द्वादशोपि वा
पदमानं समाख्यातं उर्ध्वमानं तदेव हि ॥ १४ ॥
छंदमेदો न कर्तव्यः कृते दोषमहद्भयम् ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. મેરૂ મેરૂના આકારનો અને ફરતા પ્રાકાર-ગઢો કરવા તેના પર પ્રાસાદ છંદના શિખર શૃંગ સહીત આમલસારા કળશથી અને ઉરુશૃંગોથી શોભતા એવા કામનાને દેનારા કરવા. તે પ્રાસાદ યુદ્ધિમાન શિલ્પીએ લક્ષણ યુક્ત સ્વરૂપોવાળા કરવા. તેના અંગ વિકલિત આઠ ભાગ સોળ ભાગ, દશભાગ કે બાર ભાગના કરવા. તેના ઉપર શિખરનું માન જે કહ્યું હોય તે કરવું. તેમાં છેદ બેદ ન કરવો; કરે તો મહા ભય ઉપજાવનાર દોષ ઉત્પન્ન થાય.

त्रयःप्राकाराः कर्तव्याः तोरणैर्ह्यमरत्नमयैः ॥ १५ ॥
चतुर्द्वारैः समोपेतैर्द्वारपालैश्च संयुतः ॥
ज्ञातियुद्धं च कर्तव्यं कपिशिर्घनाकुलम् (?) ॥ १६ ॥
प्रासादस्य प्रमाणेन जगती भुम लक्षणा ।
अतोर्ध्वपदमानेन प्राकारान् कारयेद्बुधः ॥ १७ ॥

સમવસરજીને ત્રણ ગઢ કરવા. ચારે દ્વારો દ્વારપાલ સહિત કરી તે પર સોનાના રત્ન જડીત તોરણો કરવા. પ્રાસાદ શુદ્ધછંદ જાતિના કરવા તેના પર કોઠારાઓ.... કરવા પ્રાસાદના પ્રમાણે શુભ લક્ષણવાળી જગતી પથ્થ કરવી.

ત્રિગુણાં દ્વિગુણાં ચૈવ સપાદં વા તૃતીયકમ્ ।
પંચમાંશ પ્રકર્તવ્યાં કપિશીર્ષસ્તુ સંસ્થિતઃ ॥ ૧૮ ॥
સાર્દ્ધભાગ પરિધૌયક્તા દ્વિભાગં વાપિ દીયતે
તદાર્દ્ધમધ્યપર્યંતં સ્વાતં ચૈ પ્રભૂજયેત્ ॥ ૧૯ ॥

તે ઉપર યુદ્ધિમાન શિદ્ધીએ પદ (ભાગ)માનથી પ્રાકાર (કીલ્લાગઢ) કરવા.
ત્રણ ગણા બમણા કે સવાત્રણ ગણા (?) કરવા. ગઢની ઉંચાઈના પાંચમા ભાગે
કાંગરાં કરવા. દોઢ ભાગ પરિધ કે બે ભાગ પરિધની વાવડીયો (દ્વારની બે બાજુ)
કરવી. તેમાં અર્ધથી મધ્ય સુધીમાં ખાડો રાખવો.

પીઠવદ્ પ્રકર્તવ્યં સ્વકૈઃ સ્વકૈશ્ચ માનતઃ
જિનેન્દ્રોક્ષ માત્રચૈવ (?) પ્રાકારૈશ્ચ પરિભ્રમેત્ ॥ ૨૦ ॥
રમ્યં શ્રીમેરુ પ્રાસાદં પંચમુરમ્યઃ કર્તવ્યમ્ ।
બ્રહ્મવિષ્ણુજિનેભ્યશ્ચ આદિત્યાય શિવાય ચ ॥ ૨૧ ॥
જ્ઞાતિશુદ્ધં પ્રકર્તવ્યં સન્નમં ભ્રમવર્જિતમ્ ।
પદં ચ પદમાનેન પદમક્તિરનેકધા ॥ ૨૨ ॥

પ્રાકાર-કીલ્લા ગઢને પોતપોતાના માને પીઠ કરવું. જિનેન્દ્રપ્રભુને બાહ્યવાવાળા
એવા છવે. પ્રાકાર ફરતા ફરી શકે તેવું કરવું. શ્રી રમ્ય એવો શ્રી મેરૂ પ્રાસાદ
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, જિન અને સૂર્ય એ પાંચ દેવોને થઈ શકે તેવો શુદ્ધ ભતિને
બ્રમવાળો. અગર બ્રમ વગરનો પણ મેરૂ પ્રાસાદ કરવો. પદના માને પદ રાખવા
પ્રાસાદની શિખરની પદવિભક્તિના વિભાગ તો અનેક કહ્યા છે.

પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણેન મંદપં ચતુરોદિશિ
તસ્યાંગે વેદિકા કાર્યા શ્રીમેરોઃ પદમાનતઃ ॥ ૨૩ ॥
શાલાયાશ્ચ પ્રમાણેન દ્વારંચૈવં પ્રકલ્પયેત્ ।
દ્વારસ્ય ચ વિભાગે ન પ્રતિમાવિવિધાઃસ્મૃતાઃ ॥ ૨૪ ॥
પીઠં પીઠમિવાકારં તસ્યોર્ધ્વે સિંહમાસનમ્ ।
ચતુર્દિષ્ટુઃ જિનેન્દ્રાશ્ચ પરિકરૈર્વિભૂષિતાઃ ॥ ૨૫ ॥

પ્રાસાદના પ્રમાણથી ચારે તરફ મંડપો કરવા તેના અંગ પ્રમાણે વેદિકા (કક્ષા-
સન) શ્રી મેરૂના પદમાનથી કરવા. મૂળ ગર્ભગૃહની પહોળાઈ પ્રમાણથી દ્વારની
કદવના કરવી. અને દ્વારના વિભાગથી પ્રતિમાઓના માનના અનેક જુદા જુદા
પ્રમાણો કહ્યાં છે.

પદમાનં દૃષ્ટિમાનં કર્તવ્યં ચ સુશિલ્પિભિઃ ।

દૃષ્ટિવેધં ન કર્તવ્યં કૃતે દોષમહદ્મયમ્ ॥ ૨૬ ॥

પીઠના આકારતુ' પીઠ પળાસણ સિદ્ધાસન તે પર સિદ્ધ આદિની ગાદી કરી ચારે તરફ ચોમુખ છનેંદ્રપ્રભુ પરિકર સહિત શોભતા પદરાવવા. દ્વારની ઉંચાઈના પદ વિભાગના માનથી સારા શિદ્ધીએ પ્રભુનું દૃષ્ટિમાન રાખવું. દૃષ્ટિવેધ ન થવા ડેવો. ને દૃષ્ટિવેધ થાય તો મહા ભય ઉપજે.

અગ્રતઃ પૃષ્ઠતઃશ્ચ વામદક્ષિણતોઽપિવા ।

જિનેંદ્રાયતનં ચૈવ પદવેધવિવર્જિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

મધ્યમં પદમાનં ચ શતાગ્રે ચાદ્ય સંયુતં ।

દ્વિસપ્તતિસ્તથા કાર્યા શતાદ્ધં ચ દ્વયાધિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

ચતુર્વિંશતિ જિનેન્દ્રાશ્ચ માપિતં વિશ્વકર્મણા ।

જ્યેષ્ઠમધ્યં કનિષ્ઠં ચ ત્રિવિધમાનમુત્તમમ્ ॥ ૨૯ ॥

જગતી પીઠમાનં ચ મંડપં ચ તથૈવ ચ ।

મેરુછંદે સમુત્પન્નો જ્ઞાતવ્યશ્ચ સુશિલ્પિભિઃ ॥ ૩૦ ॥

પ્રાસાદના આગળ પાછળ અને ડાબી જમણી તરફ જિનેન્દ્રના આયતન (દેવકલિ-કાઓ) પદવેધ ન આવે તેમ કરવું, પહેલા એકસો આઠ દેરીઓ સહિતનું જિનાયતન, બીજું ખડોતેર જિનાયતન, ત્રીજું બાવન જિનાયતન અને ચોથું ચોવીસ જિનાયતન-વાળા આયતનો જિનેન્દ્ર પ્રભુને ફરતા કરવાનું શ્રી વિશ્વકર્મીએ કહ્યું છે. તે જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ માનના....થાય. તેને જગતી પીઠ અને મંડપો કરવા. આવો મેરુછંદ બાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો પ્રાસાદ અતુર શિદ્ધીએ કરવો.

૪ કૂપમણ્જનમાં મંડન સૂત્રધારે સમવસરશુભં સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરતાં સ્થાપિત તીર્થકર અને યજ્ઞિણીના નામ પણ આપે છે પરિકરતું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરે છે.

શ્રી આદિનાથો નેમિશ્ચ પાર્શ્વોર્ લીરશ્ચતુર્થકઃ

શ્વક્રેશ્ચર્ચિકા પદ્માવતીસિદ્ધાચિકેપિ ચ ॥ ૧ ॥

કૈલાસ સમવસરણં સિદ્ધિવર્તિ સત્તાશિવમ્ ।

સિદ્ધાસનં ધર્મશ્વકસુપરિદ્વાતપત્રકમ્ ॥ ૨ ॥

૧ આદિનાથ ૨ નેમનાથ ૩ પાર્શ્વનાથ અને ૪ ચોથા મહાવીર એમ ચાર પ્રધાન જિન પ્રતિષ્ઠાઓ અને ૧ ચક્રેશ્વરી ૨ અંબિકા ૩ પદ્માવતી અને ૪ સિદ્ધાચિકા એ ચાર દેવીઓ પ્રભુ ન એવું સદાશિવના કૈલાસ જેવું સમવસરશુભાં પદરાવવા તેમના સિદ્ધાસનની ગાદીમાં ધર્મશ્વક અને તેની બે માણુ છોડી (અમર કાઉસગ્ગ) અને ઉપર છત્રવટામાં અશોકપત્ર હોય તેવું પરિકર કરવું.

ઉપર પ્રમાણે આદિ, નેમ, પાર્શ્વ ને મહાવીરના ચાતુર્થાંગ સિવાય શાશ્વતા જિન પ્રભુ રૂપભા-નન-નંદી ચંદ્રાનન-ચંદ્ર વારિક્ષેશ્વ સર્પ કે સર્પ અને ચોથા વધમાન સિદ્ધ પદરાવવાનું વિશેષ કરીને જોનામાં કહ્યું છે.

વર્ણાકાર સમવસરજીવું પીઠિત તળ

વિભાગનો ઉત્તમ બાજુવો. તેના પર મહા રમ્ય એવા ત્રણ પ્રાકાર-ગઢ ફરતા કરવા. મેરુએ મેરુ આકારનો શિવરૂપ, અને મંડપ નંદી આકારનો કરવો. એક, ત્રણ, પાંચ, સાત, નવ એમ શાખાઓ દ્વારને કરવી. પૂર્વની શાખા માહેન્દ્રી, દક્ષિણે બાન્હવી, ઉત્તરની કાલિદેવી અને પશ્ચિમની તપતી નામની શાખાઓ મેરુ પ્રાસાદને પંચશાખા દેવતાઓના અનુક્રમથી કરવી.

પૂજયેત્સર્વદેવાન્, શ્રીમેરુશિખરોપમે ।

યત્કાંચનમયે મેરો કૃતાઃ પ્રદક્ષિણાસ્ત્રયઃ ॥ ૩૭ ॥

તદેવં શૈલમેરૌ ચ કૃતેપુણ્ય સમાહૃતમ્ ।

છંદમેદો ન કર્તવ્યો જાતિભેદસ્તથ ચ ॥ ૩૮ ॥

છંદમેદે ભવેન્મત્યુર્જાતિભેદે કુલક્ષયઃ

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ચ કારયેત્ ॥ ૩૯ ॥

મેરુ શિખરમાં સર્વ દેવોને પૂજવા થોડા છે. પહેલા સોનાનો મેરુ થતો. ત્રણ પ્રદક્ષિણાવાળો થતો. હવે પાષાણનો મેરુ દેવોને કહ્યો છે. તે પછી તેનાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રાસાદમાં છંદ લેદ કે જાતિ લેદ ન થવા દેવો. છંદભંગથી મૃત્યુ અને જાતિભંગથી કુળનો નાશ થાય છે તે સાડે સર્વપ્રયત્ને કરી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કામ કરવું.

અજ્ઞાનાત્ કુરુતે યસ્તુ શાસ્ત્ર નૈવ.....

શિલ્પિનં ચ કુલં હંતિ સ્નામિત્વસ્તુ સર્વં ભવેત્ ॥ ૪૦ ॥

પ્રતિમાદોષવદા સ્વાદાચાર્યો નરકં વ્રજેત્ ।

પદવેષવિહીનં ચ દૃષ્ટિવેષપ્રિચર્ચિત્ ॥ ૪૧ ॥

તત્કૃતં ચ શુભંજેયં પ્રજારાજાશ્ચ શુભાવહમ્ ।

પુરે શાન્તિથુમં જ્ઞેયં મેરુપ્રાસાદકૃતે સતિ ॥

તત્રદેશે ચ કલ્યાણં ગીતવાદ્યઃ સુરૈર્નૃપૈઃ ॥ ૪૨ ॥

इति मेरु समवसरण

શાસ્ત્ર ભાગે તજીને કોઈ અજ્ઞાનથી કાર્ય કરે તો તે શિદ્ધીના કુળનો ક્ષય થાય અને સ્વામીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય. પ્રતિમાના દોષથી આચાર્ય નરકમાં જાય. પ્રાસાદ ને મંડપમાં પદવેધ કે પદવિહીન ન કરવું, દંડિવેધ પણ ન થવા દેવો. તેમ કરવાથી રાજા અને પ્રજાનું શુભ શ્રેય થાય છે. આવા નિર્દોષ મેરુ પ્રાસાદ કરાવવાથી શહેરને શાન્તિ અને શુભ કહ્યું છે. તેવા દેશમાં રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ થાય અને દેવો પ્રસન્ન રહી ગીતવાદ્ય થયા કરે છે.

॥ अथ समवसरण स्वरूपम् ॥

પ્રાપ્તે કેવલજ્ઞાને ચ દેવકૃત્સમવસરણમ્ ।

चतुरस्रं वृत्ताकारं द्विविधं समवसरणम् ॥ ૪૩ ॥

अथः पीठं तलं कार्यं तस्योपरि वप्रत्रयम् ।

मत्तिवमे चतुर्द्वारे चतुर्दिक्षु च वापिकाम् ॥ ૪૪ ॥

સમોસરણનું સ્વરૂપ કહે છેઃ જ્યારે તીર્થંકર પ્રભુને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દેવો સમોસરણની રચના કરે છે. ચારસ્ર અને ગોળ એમ બે પ્રકારે સમોસરણની રચના થાય છે. નીચે ભૂમિતળ પર પીઠ (કર્ણપીઠ) કરવું. તે પર ત્રણ ગઢો-કિલ્લા-પ્રાકાર કરવા. પ્રત્યેક ગઢની કુસ્તા આરે દિશામાં ચાર દ્વાર વાપિકા વાવડી સહિત કરવા.

परौप्यश्च प्रथमो वप्रस्तस्य सौवर्णं कपिश्रीर्षम् ।

विमानादिवाहनानि तस्मिन् सर्वाणि निवेशयेत् ॥ ૪૫ ॥

નૌથેનો પહેલો ગઢ ચાંદીનો કહ્યો છે, તેને સુવર્ણના કાંગરા છે. તે ગઢમાં દેવોના સર્વ વાહનો-પાલખી, વિમાન, હાથી, ઘોડા રહે છે.

૫ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ચાંદી, સોના કે રત્ન દ્રવ્યને જાહેસે પાપાણના એક જ વર્ણના સમવસરણ કરે છે. કોઈ વિશેષ સંદેહ પીછા કે લાલ વર્ણના આરસના પથ્થુ સમોસરણના વર્ણને મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રત્યેક ગઢમાં દેવવાહન, પરંપર વિરોધી જીવો કે દેવ, અનુપ્પ, માતૃ સામ્પી આદિ સ્વર્ણે કોતરે છે; અગર કોઈ સાદા પથ્થુ રાખે છે, લૌકિક આપામા

નીલ રત્નને સુવર્ણનો, ત્રીજો રૂપાનો હોય,

૧ સમોસરણમાં ત્રણ જઠ, અનુક્રમ અણુશો. એમ.

દ્વિતીયં સૌવર્ણં દુર્ગં રત્નં ચ કપિશીર્ષકમ્ ।

માકારે ચ દ્વિતીયે ચ તિર્થં ચ સ્તુ પરસ્પરમ્ ॥ ૪૬ ॥

વિરોધં ત્યક્ત્વા તિષ્ઠંતિ સસ્નેહં સહોદરા इव ।

બીજો (વચ્ચો) ગઢ સોનાનો છે, તેને રત્નનો કાંગરા છે. આ બીજા ગઢમાં પસરપર વિરોધી જીવો બાણે સ્નેહવાળા સહોદર હોય તેમ પ્રભુ પાસે સર્વ તિર્થં ચ જીવો હર્ષ સહિત બેઠા છે. (બિલાડી ને મૂષક-સર્પ ને નાગિયો-મૃગ ને વ્યાઘ્ર)

તૃતીયં રત્નદુર્ગં ચ કપિશીર્ષં મણિમયમ્ ॥ ૪૭ ॥

દેવમનુજાદીનાં સુપર્ષદા દ્વાદશ સ્થિતાઃ

ઉપરનો ત્રીજો ગઢ રત્નનો છે, તેના કાંગરા મહિના છે ને ત્રીજા ગઢમાં દેવો મનુષ્યો (સાધુસાધ્વી) બાર પ્રકારની પર્ષદા બેસે છે.

મધ્યેઽશોકવૃક્ષશ્ચ યોજનમેકં વિસ્તૃતઃ ॥ ૪૮ ॥

વપ્રોધ્વે ચ ચતુર્દશ્ચ સિંહાસનછત્રત્રયમ્ ।

ચતુર્દિશ્ચ પીઠાપરિ અર્હજિનપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

હમયપક્ષે યક્ષં ચ મણિમયચામરધારકઃ ।

પ્રતિવમે પ્રતિદ્વારં વાપ્યોઽષ્ટમંગલાંકિતમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઉપરના ગઢના મધ્યમાં અશોકવૃક્ષ એક યોજન વિસ્તારનું છે. તેની નીચે પીઠિકાદ્રુપ સિંહાસનો ચારે તરફ છે અને ત્રણ છત્રો ચારે તરફ પ્રભુ પર છે.

કુટનોટ આગલા પૃષ્ઠથી આણું

સમવસરજીનો ઉપલો ગઢ રત્નનો, બીજો સોનાનો અને નીચેનો ત્રીજો ચાંદીનો એમ અનુક્રમે બાજુવા. સમવસરજીમાં ચાર પ્રતિમા પથરાવવામાં આવે છે તે ધણે ભાગે શાશ્વતાગ્નિન પ્રભુ ૧ કમલદેવ ૨ ચાંદાન ૩ વારિજી અને ૪ વર્ધમાન વિશેષ કરીને હોય છે. તે પ્રત્યેકને ફરતાં ચાર પરિકરો પશ્ચ કોઈ કરાવે છે. તેથી વિશેષ યોગ્યતા ચાર ચાંબલીઓ મુઠી તે પર શિખર કે શામરજી છત્રી કરે છે. આ બધાનો દ્રવ્ય ભાવ પર આધાર વિશેષ રહે છે. પરિકરો કે છત્રી કરેલ ન હોય તો દોષ નથી. કેટલાક પરિકર કે છત્રી વગરના પશ્ચ સમવસરજી હોય છે. સમવસરજી નાના સ્વરૂપે થાય છે. વિશેષ ભાવથી કરે તે તે ત્રણે મઠો પર પગથિયા ચડીને જવાય તેટલું ચોટું સમવસરજી પશ્ચ કરાવે છે.

શ્લોક. ૧ થી ૪૧ સુધીમાં સમેવસરજીના યોગ્ય પ્રાસાદ સ્થાપનનું વિવરણ આપેલું છે. ચતુર્મુખ પ્રાસાદને ફરતી દેરીઓ ૧૦૮, ૭૨, ૪૨ કે ૨૪ આપતન કરવાનું કહ્યું છે. મધ્યમાં સમેવસરજી થાય. સમવસરજીની રચનાનું વિગતથી વિવરણ શ્લોક ૪૨ થી છે.

આરે તરફના ચિંહાસન પર અહંત પ્રભુ બિરાજે છે. પ્રભુની એક તરફ યક્ષ યક્ષિણી મધ્વિજડિત ચામર ઢોળી રહ્યા છે, ત્રણે ગઢના પ્રત્યેક દ્વાર આગળ જળપૂર્ણ વાવડીઓ એકેક ગઢે આઠ આઠ છે. દ્વારોપર રત્નજડિત અષ્ટ મંગલ અંકિત છે.

દ્વારેષુ રૌપ્યવપ્રસ્ય પ્રતિહારાસ્તુંબકૃ : ।

નૃમુઢમાલી-સ્વટ્વાંગી-જટામુકુટમૂષિતાઃ ॥ ૫૧ ॥

દ્વિતીયવપ્રદ્વારેષુ પ્રાક્ ક્રમેણ ચતુર્વપિ ।

જયા ચ વિજયા ચૈરાજિતા ચાપરાજિતાઃ ॥ ૫૨ ॥

સર્વાઃસ્પુરમયપાશાંકુશમુદ્ગરપાણયઃ ।

તસ્થુશ્ચંદ્રાશ્મ શોણાશ્મ સ્વર્ણનીલાત્વિષઃક્રમાત્ ॥ ૫૩ ॥

પ્રથમ નીચલા રૂપાના ગઢના આરે દ્વારના પ્રતિહારો ૧ તુંબક ૨ કપાલી ૩ ખટ્વાંગી ૪ જટામુકુટધારી એમ ચાર છે. બીજા ગઢમાં પૂર્વોદિ આરે દ્વારની ઢેવી પ્રતિહારી ૧ જયા ૨ વિજયા ૩ અજિતા ૪ અપરાજિતા એ ચાર ઢેવીઓ છે. તેની આરે ભુજામાં અભય, પાશ, અંકુશ અને મુદ્ગર ધારણ કરેલા છે. તેના વર્ણ અનુક્રમે સફેદ, લાલ, સોનાવર્ણ અને નીલ છે.

રત્નવપ્રસ્ય દ્વારેષુ દ્વૌ દ્વૌ પ્રતિહારકૌ ।

ઇંદ્ર ઇંદ્રજયશ્ચૈવ માહેંદ્રો વિજયસ્તથા ॥ ૫૪ ॥

ધરણેંદ્રઃપન્નકશ્ચૈવ મુનામઃસુરદુન્દુભિઃ ।

ઇત્યુક્તં સમોસરણં પ્રયુક્તં મુશિલ્પિભિઃ ॥ ૫૫ ॥

૧ શર્ણુજય માહાત્મ્ય—પ્રતિવપ્રં પ્રતિદ્વારં તુંબકપ્રમુખાઃ સુરાઃ વંદિતો હિ પ્રતી-
દ્વારાઃ સ્ફારશૃંગારિણોઽમ્બવન્ ॥

શાંતિનાથ ચરિત્ર—દ્વારેષુ રૌપ્યવપ્રસ્ય પ્રત્યેકતુંબકસ્થિત નૃમુઢમાલી સ્વટ્વાંગી
જટામુકુટમૂષિતાઃ ॥

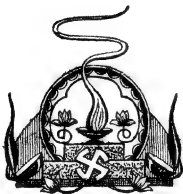
દેવવીર ચરિત્ર—અન્યવપ્રેપ્રતિદ્વારં. તત્સૌદ્વાસ્યુસ્તુંબકઃ વર્ણાંગી નૃશિરઃ કદ્ધી
જટામુકુટમંદિતઃ ॥

બીજા વપ્રની જગ્યાદિ પ્રતિહારિણીના ચારેયના એકજ પ્રકારના આયુધ છે પરંતુ તે તેના
વર્ણબેદે ભોળખી શકાય.

ઉપરના ત્રીજા ગઠના ચારે દ્વારે જળને પ્રતિહારોઃ અનુક્રમે પૂર્વે ઈર્દ્ર અને ઈર્દ્રજ્ય, દક્ષિણે માહેર્દ્ર ને વિજ્ય, પશ્ચિમે ધરણ્યેર્દ્ર ને પદ્મક; અને ઉત્તરના દ્વારે સુનાભ અને સુરદ્વંદ્વિ ઉલેલા છે. આ આઠે પ્રતિહારો વીતરાગના છે. તેના ચત્વર હાથના આયુધો અધ્યાય ચોવીશમાં કહ્યા છે એ રીતે સમવસરણી રચના કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ યુદ્ધિમાન શિલ્પીને કહ્યું છે.

इतिभीविश्वकर्माकृतै ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे वास्तुविद्यायां समवसरण लक्षणा-
धिकारे पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવ વાસ્તુવિદ્યામધ્યે સમવસરણ લક્ષણાધિકારે શિલ્પ વિશારદ શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સ્થપતિ સોમપુરાએ રચેલી શિલ્પ પ્રભા નામક ભાષા ટીકાનો પચ્ચીશમો અધ્યાય.

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધ:

અથ વાસ્તુવિધ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે-અષ્ટાપદ-સ્વરૂપ-પાઠ્યાય ૨૬

અષ્ટાપદ રચનાની શ્રુતિકા

અષ્ટાપદોઽર્થે સિંહનિષધા-પ્રાસાદ-વર્ણન

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર કર્યો. ત્યાં ભરત ચક્રવર્તી મહારાજે સિંહ નિષધા નામે પ્રાસાદ રચના વર્ધકી-રત્ન (શિલ્પી=સ્થપતિ) પાસે કરાવી.

મરતસ્ત્ર ચ સ્વામિ સંસ્કારાસન્નભૂતછે ।

પ્રાસાદં યોગયાપ્રાસ ત્રિગવ્યૂતિસમુચ્છયઃ ॥ ૧ ॥

નામતઃ સિંહનિષધા પદ્માનિર્વાણવેદ્મનઃ ।

ઉચ્ચૈર્વાર્દ્ધકીરત્નેન રત્નાશ્માભિરકારયત્ ॥ ૨ ॥

ભરત ચક્રવર્તીએ શ્રી ઋષભદેવના અગ્નિસંસ્કારના સમીપ શ્રુતિ પર ત્રણ ગાઉ ઉંચે અને બાજુ મોક્ષ મંદિરની વેદિકા હોય તેવો “સિંહ નિષધા” નામનો પ્રાસાદ રત્નમય પાષાણોથી વર્ધકી ૧ રત્ન (સ્થપતિ) પાસે કરાવ્યો.

તેની આદે તરફ પ્રભુના સમવસરણની જેમ સ્ફુટિક રત્નના ચાર રમણીય દ્વારો કરાવ્યા. તે દ્વારોની બંને તરફ શિવલક્ષ્મીના ભંડારની જેવા રત્ન અંદનના સોળ કળશો રચાવ્યા. દરેક દ્વારની બાજુ સાક્ષાત પુણ્ય વલ્લી હોય તેવા સોળ સોળ રત્નમય તોરણો રચાવ્યા. કુરતા મંડપના પ્રશસ્તિ લિપિના જેવા અષ્ટ મંગળની સોળ સોળ પંકિતઓ રચી. બાજુ ચાર દિગ્પાદોની સભા ત્યાં લાવ્યા હોય તેવા વિશાળ મુખમંડપો રચ્યા. તે ચાર મુખમંડપોની આગળ વ્યાસતાં શ્રી વલ્લી મંડપની આદર ચાર પ્રેક્ષાસદન મંડપો (રસિક મંડપ જેવા કક્ષાસન-વાળા) કરાવ્યા. તે પ્રેક્ષા મંડપોની મધ્યમાં સૂર્યખિંબને ઉપહાસ્ય કરનારા વજ્રમય અક્ષવાટ રચ્યા અને દરેક અક્ષવાટની મધ્યમાં કમળમાં કણિકાની જેમ અકેક મનોહર સિંહાસન રચ્યું. પ્રેક્ષા મંડપની આગળ એકેક મણિપીઠિકા રચી. તેની પર રત્નના મનોહર ચૈત્યસ્તૂપ રચ્યા. તે દરેક ચૈત્યસ્તૂપમાં આકાશને પ્રકાશિત કરનારી દરેક દિશાએ મોટી મણિપીઠિકા રચી.

મળિપીઠિકોપરિસ્યાઃ પંચશતપન્નમિતાઃ

શાશ્વત પ્રતિયાઃ સ્થિતા ક્ષયમ ચંદ્રાનનયોઃ ॥ ૩ ॥

વારિષેણ વર્ષમાન પર્યંકાસનસ્થિતાઃ

સિદ્ધિનિષયાપ્રાસાદે નંદીશ્વર દ્વીપસમઃ ॥ ૪ ॥

તે મણિપીઠિકાની ઉપર ચૈત્ય સ્તૂપની સન્મુખ પાંચસો ધનુષ્ય પ્રમાણવાળી રત્નનિર્મિત અંગવાળી ક્ષયભાનન, ચંદ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ષમાન નામની ચારે પર્યંકાસને બેઠેલી મનોહર નેત્રરૂપી પોયણાને ચંદ્રિકા સમાન નંદીશ્વર મહાદ્વીપના ચૈત્યની અંદર છે તેવી શાશ્વતજ્વિન પ્રતિભાઓ રચાવી સ્થાપન કરી.

તે દરેક ચૈત્ય સ્તૂપની આગળ અમૂલ્ય માણિક્યમય વિશાળ એવી સુંદર પીઠિકાઓ રચી તેના પર અકેક ઇંદ્રધ્વજ રચ્યો. બધું દરેક દિશાએ ધર્મે પોતાના જયસ્ત્રોત્તરો આરોપ્યા હોય તેવા તે ઇંદ્રધ્વજ જણાતા હતા.

દરેક ઇંદ્રધ્વજ આગળ ત્રણ ત્રણ પગથિયાં અને તોરણવાળી નંદા નામે પુષ્કરિણી (વાવડીઓ) રચી. સ્વચ્છ શીતલ જળથી ભરેલી અને વિચિત્ર કમળોથી શીભતો તે પુષ્કરિણીઓ દધિમુખ પર્વતના આકારભૂત પુષ્કરિણીઓ જેવી મનોહર લાગતી હતી.

તે સિંહ નિષઘા નામના મહાચૈત્યના મધ્યભાગમાં મોટી મણિપીઠિકા બનાવી અને સમવસરજીની જેમ તેના મધ્યભાગમાં વિચિત્ર રત્નમય એક દેવચ્છંદ રચ્યો (જ્યાં પ્રભુ ચડતાં વિશ્રામ લઈ દેશના દે છે).

તે ચૈત્યની ભીતિમાં વિચિત્ર મણિમય ગવાક્ષ (ઝરૂખા) રચ્યા હતા તેના પ્રભાપટલથી બધું તેમાંથી પડદા ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેવા જણાતા હતા....

૧ જેમ અદ્વૈત જ્વિન તીર્થંકરોના આ લોક ભોગ્ય પુણ્ય ફળરૂપ વરણી સિદ્ધિઓ તરફે અપ્રાપ્તિહાર્યો હોય છે તેમ મહાચક્રવર્તીના પાસે ચૌદ રત્નો હોય છે. તેમાં વર્ધકી-સ્થપતિ શિલ્પી એ તેમનું છકું રત્ન કહ્યું છે. મહાચક્રવર્તી કદપે તે કાર્ય તે ચૌદ રત્નથી, અસાધ્ય હોય તો પશુ પળવારમાં સાધ્ય થાય છે તે મહાચક્રવર્તીની સાથે જ તે રત્નો હાનર હોય છે.

સેનાપતિગૃહપતિપુરોહિતગજનુરગ વાર્ધકીઃ સ્ત્રી ।

ચક્રં છત્રં ચર્મ મણિઃ કાંકિની કર્ણદંડઃ જ ॥ ૩ ॥

મહાચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નોમાં સેનાપતિ, ચક્રપતિ, પુરોહિત, કાથી, ઘોડો, શિલ્પી વાર્ધકી અને સ્ત્રી એ સાત રત્નો પંચેન્દ્રિય છે. ચક્ર, છત્ર, દાહ, મણિ, કાંકિણી રત્ન, ખડક અને દંડ એ સાત રત્નો એકેન્દ્રિય છે. આ ચૌદ રત્નો મહાચક્રવર્તીની સેવામાં સદા સર્વદા હાનર હોય છે. આ અકેક રત્નના હનર હનર દેવો અધિષ્ઠાયક હોય છે. (જૈન કથાં)

દેવચ્છંદે પ્રતિષ્ઠિતાઃ પ્રતિમાસ્તત્ર નિર્મલાઃ ।

ઋષભસ્ત્રામિશ્નુરૂપાનાં ચતુર્વિંશતિરર્જતામ્ ॥ ૫ ॥

પ્રતિમાઃ સ્વસ્વસંસ્થાના માનવર્ણાધરાસ્તુ તાઃ ।

સાક્ષાદિવ સ્વામિનો માસઃ શૈલેષીધ્યાનવર્તિનઃ ॥ ૬ ॥

આગળ કહેલા દેવચ્છંદની ઉપર શૈલેશી ધ્યાનમાં વર્તતી હોય તેવી દરેક પ્રભુના પોતપોતાના દેહના માન જેવડી ને પોતપોતાના દેહના વર્ણ (રંગ)ને ખાસ કરનારી, બાહ્ય દરેક પ્રભુ પોતે જ બિરાજમાન હોય તેવી ઋષભ આદિ ચોવીશ અહંતોની નિર્મલ રત્નમય પ્રતિમા રચીને સ્થાપન કરી.

તત્ર ષોડશ સૌવર્ણાં લાજવર્તસમદ્રયે ।

દ્વી સ્ફટિકૌ દ્વે વૈદૂર્યે દ્વે ચ રક્તમણિમયે ॥

તાસાં ચાર્દત્પ્રતિમાનાં સર્વામામપિઙ્ગદ્વિરે ॥ ૭ ॥

તેમાં સોળ પ્રતિમા સોનાવર્ણની, બે રાજ્યવર્ણ (શ્યામ) રત્નની, બે સ્ફટિકની, બે (હીલા) વૈદૂર્યની અને બે રક્તવર્ણની (પૂર્વે બે, દક્ષિણે ચાર, પશ્ચિમે આઠ ને ઉત્તરે દશ) એમ ચોવીશ પ્રતિમાઓ બેસારી દેવચ્છંદ ઉપર ઉજાવલ રત્નની ચોવીશ ઘંટાઓ શામરણ રચી.

અષ્ટાપદસ્ય ચિત્રરે મણિમાણિક્યભૂષણમ્ ।

નંદીશ્વરસ્ય ચૈત્યાનાં પ્રતિસ્પર્દિનં પાવનમ્ ॥ ૮ ॥

ચૈત્યં ભરતચત્રિમાત્ આજ્ઞાનુસારં કારિતમ્ ।

તેન વાર્દ્ધકી રત્નેનં યથાવેંચિ પ્રમાણતઃ ॥ ૯ ॥

અષ્ટાપદ પર્વતની ઉપર ભસ્તકના ચુકુટ-મણિ જેવા તથા નંદીશ્વરહિના ચૈત્યની સ્પર્ધા કરે તેવું પવિત્ર એવું તે ચૈત્ય ભરત મહારાજની આજ્ઞા થતા તત્કાળ સર્વ કળાના જ્ઞાતા એવા વાર્દ્ધકી સ્ત્રને (સ્થપતિ શિલ્પીઓ) વિધિ પ્રમાણે બનાવી આપ્યું.

ચક્રિણા દંડરત્નેન શૃંગાણિ ચ છેદિતાનિ ।

ઋજુસ્તંભવત્સ્થિતત્ત્વાત્ મનુજા નૈવારોહન્તિ ॥ ૧૦ ॥

પર્વતમેસલા इव सोपानान्यष्टौ च कृतः ।

યોજનમેકમુચ્ચાનિ તેનાષ્ટાપદઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥ ૧૧ ॥

ततःप्रभृति शैलोऽसौ नाम्नाष्टापद इत्यभूत् ।

બરત ચક્રવર્તીએ હંડરતન વડે તે પર્વતના ઢાંતા પાત્રી નાખ્યા. તેથી સરળ અને ઉંચા સ્તંભની પેઠે એ પર્વત હોકાને ન ચડી શકાય તેવા થઈ ગયો-પછી મહારાજા એ પર્વતની ફરતી મેખલાઓ જેવા અને મનુષ્યોથી ઉદ્ભવન થઈ શકે નહિ એવા એકેક યોજનને આંતરે આઠ પગથિયાં બનાવ્યા. ત્યારથી તે પર્વતનું નામ “અષ્ટાપદ” પડ્યું.

“ત્રિપષ્ટિશાલાકા પુરુષ પર્વ ” (૧) સર્ગ ૬ શ્લોક ૫૬૬ થી ૬૩૬

अध्याय २६-अष्टापद स्वरूप (चालु)

શ્રીવિશ્વકર્મા ડગાચ

चतुर्विंशतिर्जिनचैत्यं शतादं च हूयाधिकम् ।

દ્વયધિકસપ્તતિસ્તથા કાર્યા શતમટોત્તરમ્ ॥ ૧ ॥

जगत्यां च तथा प्रोक्ता मंडपं च तथैव च ।

સમોસરણમષ્ટાપદં મયા પ્રોક્તં મુવિસ્તરૈઃ ॥ ૨ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: ચૈત્રીશ જિનાયતન; બાવન જિનાયતન, બહોતેર જિનાયતન અને એકસો આઠ જિનાયતન અને તેની જગતી અને મંડપોનું પશુ મેં કહ્યું છે; હવે સમવસરણ અને અષ્ટાપદના સ્વરૂપો વિસ્તારથી કહું છું.

નારદોવાચ

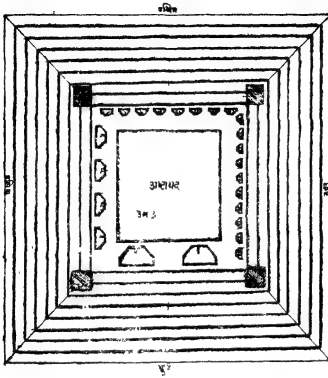
विश्वकर्मा स्वयं देवो विश्वकर्मा जगत्पतिः ।

જિનાલયં કથંદેવ ! અષ્ટાપદસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

तन्मध्ये देवतास्थानं चतुर्दिक्षु जिनास्तथा ।

તદ્ ભ્રમરેદેવતામાનં પદમાનં કથં મમો ! ॥ ૪ ॥

નારદજી કહે છે હે વિશ્વકર્મા ! આપ સ્વયં વિશ્વના કર્તા જગત્પતિ દેવ છો. જિનાયતનો અને અષ્ટાપદના લક્ષણો મને કહો. તેની આરે દિશામાં જિન દેવોનાં સ્થાન અને ફરતા દેવસ્થાનના પદના માન મને હે પ્રભો, કહો.

અષ્ટાપદ દર્શન

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ

જગત્યોર્ધ્વં ચ શાલાયા ગર્ભે ચ દેવતાપદમ્ ।

દ્વારસ્ય દ્વારમાનેન સ્તંભ કુંભોદુંબરમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રાસાદસ્ય સમં ક્ષેયમ્ સપાદં સાર્દ્ધમેવ ચ

દ્વિગુણં વાય કર્તવ્યં મંદપસમસૂત્રતઃ ॥ ૬ ॥

પ્રાસાદા અષ્ટમદ્રં ચ વામદક્ષિણતોઽપિ વા ।

મંદપગર્ભસૂત્રેણ કર્તવ્યં શુભમીપ્સિતમ્ ॥ ૭ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. જગતીની ઉપરની (અષ્ટાપદની) શાલા દેવના ગર્ભગૃહના પદે કરવી. થાંભલા કુંભીને ઉદુમ્બર તે સર્વદ્રાવના માને રાખવા. પ્રાસાદના જેટલો સવાયો દોઢો કે બમણો મંડપ કરવો તે શુભ બાબતું. મૂળ મંદિરની ડાબી જમણી

તરફ અષ્ટભદ્રના પ્રાસાદો કરવા. તે તેના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને શુભ ઇન્દ્રિય કળની કામના વાળાએ મંડપો કરવા.

ભૂમિશ્ચ ભૂમિમાનેન ચતુર્દાર્યુતં શુભમ્ ।

અષ્ટભાગૈર્દ્વિરષ્ટૈર્વા રનસ્વાર્ધં દ્વાદશોઽપિ ચ ॥ ૮ ॥

પ્રાસાદમાને પ્રતિમા કર્તવ્યા શુભમીષ્ણિતમ્ ।

મદ્રે મદ્રે રાજસેનો વેદી સુસ્વાસનં શુભમ્ ॥ ૯ ॥

આ પ્રાસાદમાં એક ભૂમિ ઉપર બીજી એક મજલાએ માનથી કરવા અને તેને પ્રાસાદ ચારે તરફ દ્વારવાળો કરવો તે શુભ ભણવું. તે પ્રાસાદ આઠ ભાગ, સોળ ભાગ, દશ ભાગ, બાર ભાગ (કે ચોવીશ ભાગ)ની વિભક્તિનાં કરવો. પ્રાસાદના પ્રમાણથી પ્રતિમાજી કરતા તે શુભ ભણવું. પ્રાસાદના ભદ્રે ભદ્રે રાજસેનક વેદિકા આસનપટ્ટાદિ સુખાસન (કક્ષાસન) કરવા.

एकवक्त्रो त्रिवक्त्रो वा चतुर्वक्त्रस्तथैव च

एकवक्त्रे च कर्तव्या मुखे चैव त्रिशालिका ॥ १० ॥

चतुर्दिक्षु चतुर्वक्त्रं तस्याग्रे मंडपः शुभः ।

આ અષ્ટાધિક પ્રાસાદ એક મુખનો-ત્રણ મુખનો, કે ચાર મુખનો કરવો. એક મુખના પ્રાસાદને આગળ ત્રિશાલિકા કરવી. ચાર મુખના પ્રાસાદને ચારે દિશામાં તેની આગળ મંડપો કરવા તે શુભ છે.

तद्धं च न कर्तव्यं शालावेधः प्रजायते ॥ ११ ॥

पटशालाप्रवेशेन दृश्यते यस्य वास्तुषु ।

स्वामिसुखमाचार्यश्च पूजा न लभ्यते नरैः ॥ १२ ॥

तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन कर्तव्यं च पूजागमैः ।

तत्કૃતં ચ શુભં જ્ઞેયં સર્વકામફલપદમ્ ॥ ૧૩ ॥

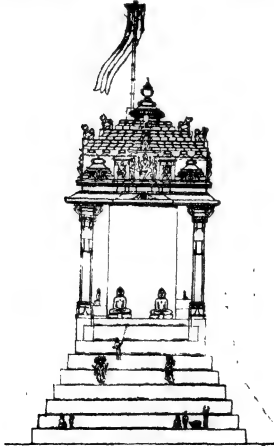
पुत्र पौत्र प्रवर्धन्ते मजाराहजयावहम् ।

..... ॥ ૧૪ ॥

..... ।
राजसेन तथा वेदी आसनं मतवारणम् ॥ १५ ॥

इलिकातौरणैर्युक्तः शाला पूरितः शुभः
तन्मध्ये च महामेरुश्चतुर्दिक्षु जिनेश्वरम् ॥ १६ ॥

प्रथमार्चा प्रमाणेन द्विचतुरष्टदिङ्मिताः
दृष्टिस्तु दृष्टिमानेन स्तनान्तं वा शुभं भवेत् ॥ १७ ॥

अष्टापद

अष्टापद दर्शन

અષ્ટાપદના વ્યાનુભૂંખ (મંડપ)ને રાજસેનક વેદિકા આસનપટ્ટ કક્ષાસન કરવા. શાલા-આગલી ચોડીને ઇલિકાતોરણયુક્ત સુશોભિત કરવું. તેવા પ્રાસાદની મધ્યમાં મહામેરુ જેવી વેદીપર ચારે દિશાએ જિનેશ્વર પદરાવવા. પહેલા આગદા બિમ્બના પ્રમાણના પૂર્વાદિ દિશામાં કમે જે, ચાર, આઠ અને દશ એમ ચોવીશ જિન બિંબ સ્થાપન કરવાં. તે સર્વની દષ્ટિ સમસૂત્રમાં એક રાખવી અગર સર્વ પ્રતિમાના સ્તનસૂત્ર એકસૂત્રમાં રાખવા.

તેન માનેન કર્તવ્યમથઃસ્થાનેન નંદતિ ?

આમ સમસૂત્રના માનથી રાખતાં નીચેની ગાદી ચડાવવી.

પદં ચ પદમાનેન પદં પદાનુસારતઃ ? ॥ ૧૮ ॥

एकभूमिर्द्विभूमिर्वा त्रिभूमिर्वा कृतं शुभम् ।

आदिपदानुमानेन कर्तव्यं भूमिमुदयम् ॥ ૧૯ ॥

तदूर्ध्वे शृंगमुत्सेधं जटायां तत्प्रकल्पयेत् ।

तदूर्ध्वે ऊरुશृंगाणि अंडकैः कलशैर्युतम् ॥ ૨૦ ॥ इति अष्टापद ॥

પદના માને પદો રાખવા, પદના અનુસારે પદો રાખવા. પદના માનથી એક ભૂમિ કે બે ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિનો પ્રાસાદ કરવો તે શુભ છે. મુખ્ય આદિ પદના માને ઉપરનો ભૂમિનો ઉદય રાખવો. તેના ઉપર શૃંગો ચડાવી જટાની કદપના જેવું શિખર કરવું. તેના ઉરુશૃંગો અંડકો-કળશ યુક્ત પ્રાસાદ કરવો.

॥ इति अष्टापद ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे वास्तुविद्यायां अष्टापद

लक्षणाधिकारे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૬ ॥

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવના વાસ્તુવિદ્યાના

અષ્ટાપદલક્ષણાધિકાર પર શિષ્ટપવિશારદ પ્રકાશકર ઓષાદભાર્ગ

સોમપુરાએ રચેલી શિષ્ટપ્રકાશ નામની બાષાટીકાનો

૭૦વીશમો અધ્યાય (૨૬)

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધ:

અથ જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે

મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ તથા નંદીશ્વરદ્વીપરચના

॥ સમર્વિસતિતમોઽધ્યાયઃ ૨૭ ॥

॥ અથ મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ ॥

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ

વૃત્તાકારો મેરુગિરિઃ શાલભદ્રધૂસ્થિતઃ ।

સુવર્ણવર્ણો મેરુશ્ચ નીલવર્ણસ્ય ચૂલિકા ॥ ૧ ॥

નંદનં પ્રથમે કંદે તથોપરિ સોમનસમ્ ।

શેષં ચ પંડકવનં ચૂલિકા તસ્યોપરિ ॥ ૨ ॥

ચૂલિકોપરિ કર્તવ્યં શાશ્વતઙ્ગિનચૈત્યકમ્ ।

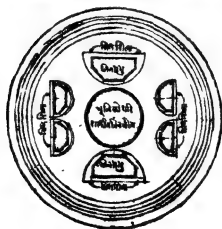
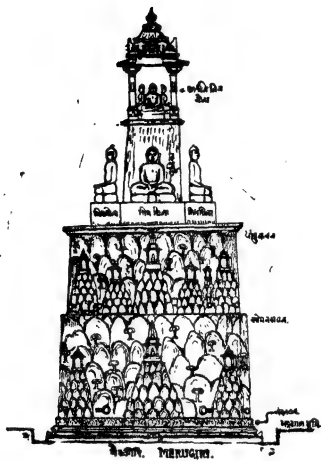
શ્રી વિશ્વકર્મા મેરુગિરિનું સ્વરૂપ કહે છે. મેરુગિરિ ગોળ આકાર છે. નીચે પ્રથમ ભદ્રશાલ ભૂમિ પર તે સ્થિત છે. મેરુનો વર્ણ સોના જેવો (સામાન્ય રીતે સોમનસ પીતલવર્ણ, પંડકવર્ણ, રક્તવર્ણ મતાન્તરે કહ્યો છે). ઉપર ચૂલિકાનો નીલવર્ણ કહ્યો છે. પ્રથમ કંદે રૂપે નંદનવન છે. તે ઉપર ચડતાં સોમનસવન આવે છે. તેનાથી ઉપર ચડતાં બાકી ઉપર પંડકવન આવે છે (જ્યાં પ્રભુજીનો જન્માભિષેક થાય છે). તે ઉપર ચૂલિકા આવે છે. ચૂલિકાની ટોચ પર શાશ્વત જિનચૈત્ય આવેલું છે.

પૂર્વદક્ષે શ્વેતવર્ણાઽપરોત્તરે રક્તવર્ણકા ॥ ૩ ॥

પૂર્વાદિક્રમયોગેન સિદ્ધિશિલા પંડોપરિ ।

શિલા ચ ધનુષાકારા જન્માભિષેકસ્ત્ર ચ ॥ ૪ ॥

પંડકવનમાં પૂર્વ ને દક્ષિણ દિશાની શ્વેતવર્ણની સિદ્ધિશિલા છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરે રક્તવર્ણની સિદ્ધિશિલા છે. એમ પૂર્વાદિ શિલાએ તે સિદ્ધિશિલા પંડકવન

महापद्म तण्ण म्मने कर्ण

પર છે. તે શિલાઓનો આકાર ધનુષાકાર કદખો છે (તે સિંહાસન ગાદી તરીકે બાબુવી). પૂર્વ પશ્ચિમ બે એમ બન્ને શિલા છે. તે સિદ્ધશિલા પર, પ્રભુનો જન્મ થાય ત્યારે ત્યાં ઇંદ્રો તેમના જન્મભિષેકનો ઉત્સવ કરે છે.

હવે માનપ્રમાણ કહે છે.

નંદનોદયસ્ત્રયાંશે વિંશાંશકં સોમનસમ્
પાંડુકં ચ કલાંશેન પ્રતિમામાને ચૂલિકા ॥ ૫ ॥

ઉર્વાવ્યાસઃ ત્રિંશાંશેન અપથ પંચત્રિંશકઃ
માવમેગોઃ કલ્પિતાંશા ક્ષેત્રમાને ન યોજયેત્ ॥ ૬ ॥

હવે મેરુગિરિનું માન પ્રમાણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ કહે છે. નીચેનું નંદનવન ત્રણ ભાગનું બેંચું (તેમાં કણ્ઠીપીઠની આકૃતિ કરવી), તે ઉપર વીસ ભાગ ઉંચાઈમાં સોમનસવન આવે, તેના પર સોળ ભાગનું બેંચું પાંડકવન આવે અને પ્રતિમાના પ્રમાણથી ચૂલિકાનું પ્રમાણ રાખવું (પ્રતિમાના બે હાથની પહોળાઈથી કાંધક વિશેષ). ઉપરનો વ્યાસ પાંડુક ત્રીસ ભાગ વિસ્તારમાં અને નીચેનો પાંચીસ ભાગ બાબુવા. આ ભાવ મેરુની સ્થાપત્યની કૃતિનું બાબુવું. જૈન ગ્રંથોમાં કહેલા ક્ષેત્રપ્રમાણનું સેવન કરવું કાર્યક્ષેત્રે બહુ અશક્ય છે.^૧

ચતુર્દિશિ જિનગેહં સોમનસવને સ્થિતમ્ ।
વિદિશિ શક્રપ્રાસાદો વાપી સજલપૂર્ણકા ॥ ૭ ॥

સોમનસ વનના ફરતા ચાર દિશામાં જિનભવન કરવાં. વિદિશામાં ચાર ઇંદ્રાના પ્રાસાદો જળપૂર્ણ વાવોસહિત કરવા.

૧ જૈનગ્રંથોમાં આપેલા પ્રમાણનો સંગ્રહ કાર્યક્ષેત્રની સુલભતાને બાધકતા છે તેથી સામાન્ય રીતે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અહીં ભાગ પ્રમાણ કહ્યા છે. પ્રતિમાના પ્રમાણથી ફારની દૃષ્ટિ રાખી આકાશ ગાદીના અને સોમનસને પાંડકવન નીચે કણ્ઠીપીઠ તરીકે નંદનવનની કદખના કરવી. વિસ્તારમાં તે પ્રતિમાના મેળથી કુશળ બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ નક્કી કરવો. આ પ્રમાણ પ્રાસાદમાં કરવાના મેરુની રચનાનું બાબુવું; આથી અંજન ક્ષણાકાદિ ક્રિયા અગર જે વિગેષ દ્રવ્ય વ્યય કરીને મોટા સ્વરૂપમાં મેરુની રચના કરવાની હોય તે તે ઉપર મનુષ્યોને અડવાના સાધારણ પગથિયાંની સગવડ વગેરેની વ્યવસ્થાવાળો મેરુ કરવો જોઈએ. જ્યારે ઉપરોક્ત માન-પ્રમાણથી સ્થૂળ પ્રમાણ રાખવાની ફરજ પડે છે ત્યારે સોમનસક પાંડકવનનો વિસ્તાર વધુ રાખવો પડે છે. આથી દોષ માની લેવો નહિ

વને નંદને ચ કાર્યાશ્વતુર્દિશિ જિનગૃહાઃ
વિદિશિ શક્રપ્રાસાદો વાપી ચ જલપૂર્ણકા ॥ ૮ ॥

જિનેંદ્રપ્રાસાદાન્તરે દિક્કુમારી-કૂટાનિ ચ ।
તત્રકૂટોપરિકુક્ષૌ ઈશાને બલકૂટકમ્ ॥ ૯ ॥

નંદનવનની આર દિશાઓમાં જિનમંદિરો અને વિદિશામાં ઈંદ્રના આર પ્રાસાદો કરવા, તેમાં ફરતી જળપૂર્ણ વાવો કરવી. જિન ચૈત્યને ઈંદ્ર પ્રાસાદની વચ્ચે આંતરે એકેક દિગ્કુમારીના કૂટ-ટેકરીઓ આવેલી છે (એમ કુલ આઠ કૂટ છે). તે કૂટપર્વતની ટેકરી પર એકેક દેરી કરવી (દિગ્કુમારીને રહેવાને). આઠ કૂટ ઉપરાંત ઈશાન કોણમાં એક બલકૂટ વિશેષ કરવું (ઈશાનમાં ઈંદ્રભવન, પછી બલકૂટ, પછી દિગ્કુમારી કૂટ અને પછી ઉત્તર દિશાનું ચૈત્ય એમ ક્રમ).

મેરુશ્ચ પર્વતાકારો ગુહાવૃક્ષાદિભિર્વૃતઃ ।
અધોભાગે પશુપક્ષી મન્યજીવાસ્તથોપરિ ॥ ૧૦ ॥

નંદનસ્ય અધોભાગે મહાનદો ભદ્રશાલકમ્ ॥
एवंविधोयं मेरुगिरि..... ॥ ૧૧ ॥ इतिमेरुगिरि स्वरूपम्

મેરુગિરિને ફરતા પર્વતોનો આકાર-ટેકરા યુક્તિઓ અરણ્ય વૃક્ષો ફરતા કરવા. નીચે પશુપક્ષ્યાદિ અને તે પર ભવ્ય છવો છે. નંદનવન જે કર્ણુપીઠના રૂપનું નીચે કરવાનું તેની ફરતી નીચે ખાઈ મહાનદી સ્વરૂપ કરવી. મંદિરની જમીનને ભદ્રશાલ સ્વરૂપ માનવી. ઇતિ મેરુગિરિ સ્વરૂપ.

अथ नंदीश्वर-द्वीप-रचना

વિશ્વકર્મા ઉવાચ

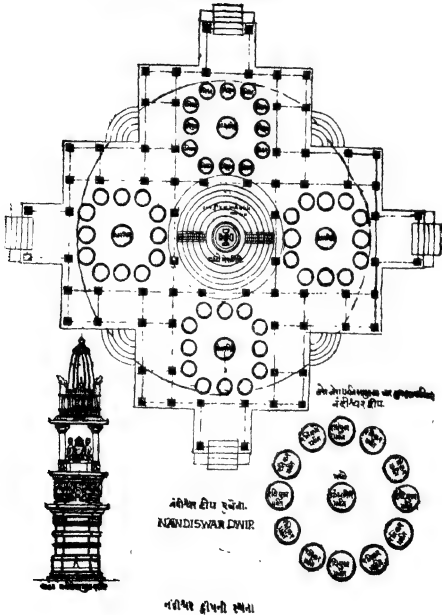
अथ नंदीश्वरो द्वीपः द्विपंवाशस्चकूटवान् ।
कूटोपरि चतुर्मुखं चैत्यं चतुर्द्वारकम् ॥ ૧ ॥
चतुर्दिशि चतुर्गिरिरंजनःश्यामवर्णकः ।

શ્રી વિશ્વકર્મા નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કહે છે. નંદીશ્વર દ્વીપોમાં બાવન કૂટ પર્વતોના છે. પ્રત્યેક કૂટ ઉપર આર યુગ્મના આર દ્વારવાળા ચૈત્ય છે. આરે દિશામાં શ્યામવર્ણના આર અંજનગિરિ આવેલા છે.

अंजनस्य चतुर्दिशि दधिमुत्सारयः पर्वतः ॥ २ ॥

प्रत्येकं च विदिशायां द्वौ द्वौ रतिकरौ गिरी

एवमष्ट रतिकरा चतुर्दशिरैकांजनः ॥ ३ ॥

ત્રયોદશ ગિરયશ્ચ ચતુર્દિશિ ચ પર્વતાઃ

एवमंजनसमूहः स्याद् द्विषं चास्रचतुर्दिशि ॥ ૪ ॥

આરે દિશાએ આવેલ ચાર અંજનગિરિ છે. પ્રત્યેક અંજનગિરિની આરે દિશાએ એકેક એમ ચાર દ્વિષુખ પર્વત આવેલા છે. પ્રત્યેક વિદિશામાં બળે બળે રતિકર પર્વતો આવેલા છે. એવા આઠ રતિકર પર્વત-ચાર દ્વિષુખ પર્વત અને વચ્ચેના મધ્યનો અંજનગિરિ પર્વત મળી કુલ તેર પર્વતો છે. પ્રત્યેક અંજનગિરિ આરે દિશાના તેરના સમૂહમાં મધ્યમાં આવેલ છે. એવા ચારે તરફના અંજનગિરિના સમૂહના કુલ મળીને (૧૩×૪=૫૨) બાવન ફૂટ થાય.

प्रतिकूटोपरि चैत्यं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ।

समस्तविवसरूपा च त्रिशताधिकमष्टकम् ॥ ૫ ॥

इति नंदीश्वर द्वीपरचना

પ્રત્યેક ફૂટ ઉપર ચાર દ્વારથી શોભતું એકેક ચૈત્ય છે. બધા મળીને જિન બિગ્ગોની સંખ્યા બસો આઠની થાય (તેર તેરના આરે દિશાના સમૂહ વચ્ચે મેરુ પર્વત આવેલો છે).

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे वास्तुविद्यायां मेरु-नंदीश्वर

स्वरूपलक्षणालिङ्कारे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૭ ॥

હતિશ્રી વિશ્વકર્મા કર્તે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે વાસ્તુવિદ્યાના મેરુ અને

નંદીશ્વર સ્વરૂપ પર શિષ્ટપ વિશારદ પ્રભાશંકર ગોષ્ઠાચાર્ય સોમ-

પુરાણે રચેલી શિષ્ટપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો સત્તાવીશમો

અધ્યાય (૨૭).

૨ ઉપરોક્ત આવેલ પાઠ સ્થાપત્યની રચનાની દૃષ્ટિએ છે પરંતુ જૈન દર્શનશાસ્ત્રમાં બિગ્ગ સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે.

આ નંદીશ્વર દ્વીપના મધ્યના પર્વતમાં જ્યુદ્ધાપ-સમુદ્રાદિ દ્વીપના આઠ વલયોવાળી રચના કરવી. તેમાં મધ્યમાં જ્યુદ્ધાપની વચ્ચે મેરુની રચના કરી ચાર શાશ્વત જિનમૂર્તિઓ પધરાવવી.

સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉપર કહેલા ૧૩×૪=૫૨ ફૂટ × ૪=૨૦૮ એમ બસો આઠ બિગ્ગ સ્થાપન થાય છે તે બરાબર છે. પરંતુ મધ્યના મેરુના ચાર શાશ્વતાજિન બિગ્ગ ગણતા કુલ ૨૧૨ બસોબાર બિગ્ગની સ્થાપના થાય.

શાશ્વત વર્ણુનમાં એકેક ગિરિ ચૈત્ય ઉપર ચોમુખદ્વારના ૧૨૪ બિગ્ગ પધરાવેલા કલા છે. તેવા બાવન ગિરિ ઉપર ૧૨૪×૫૨=૬૪૪૮ છ હજાર ચારસો અડતાલીશ બિગ્ગ સંખ્યા બધી મળીને નંદીશ્વર દ્વીપ ઉપરની કહી છે.

આ તમામ પ્રભુના નામે શાશ્વતા જિન પૈકીના જ છે. તેમાં કેઈ ચોવીથી પધરાવવાની હોતી નથી. આમ શાશ્વત વર્ણુનમાં આ પ્રત્યેક ગિરિ ચૈત્યને ચારે તરફ ચાર મુખ મંડપો અને તેના આગળ પ્રેક્ષા મંડપો છે તેમ કહેલું છે. એટલે ૫૨×૪=૨૦૮ બસો આઠ મંડપો અને બસો આઠ પ્રેક્ષા મંડપો થયા. કેટલી નિશાળ બન્યા!

જિનદર્શન

પરિશિષ્ટ (૧)

અથ જિનપ્રાસાદ આયતનાદિ કથ્યતે

શ્રી વિશ્વકર્મા ઇવાચ

જિનાગ્રે ચતુષ્કિકા મુકાગ્રે ગૃહમંડપઃ

ગૃહસ્યાગ્રે ચતુષ્કિકા તદગ્રે નૃત્યમંડપઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: જિન પ્રભુના પ્રાસાદ આગળ (બહાર ખુલ્લા ચોકમાં) સમવસરણ કરવું. મૂળ મંદિરના શુકનાશ એટલે ઠોળી મંડપ આગળ ગૃહમંડપ કરવો અને ગૃહમંડપ આગળ (છ નવ) ચોક્કીઓ કરવી, તેનાથી આગળ નૃત્ય મંડપ કરવો.

મથમપ્રાસાદમાને શતાગ્રે ચાષ્ટસંયુતાઃ

ચતુરશીર્તિદ્વિસપ્તઃ શતાર્દ્ધં ચ દ્વયાધિકમ્ ॥ ૨ ॥

ચતુર્વિંશતિર્જિનેન્દ્રા ભાષિતં વિશ્વકર્મણા ।

જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠં ચ ત્રિવિધં માનસુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

મૂળ પ્રાસાદના માનથી ફરતી એકસો આઠ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સાથે કરવી તેમજ ચોરાશી તથા બહોતેર દેવકુલિકાઓ તથા બાવન દેવકુલિકાઓ અને ચોવીશ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સાથે કરવાનું શ્રી વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. તેવા જ્યેષ્ઠ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણે પ્રકારના માનના પ્રાસાદો ઉત્તમ બાણવા. એ રીતે પાંચ પ્રકારે જિનાયતનો કરવાનું કહ્યું છે.

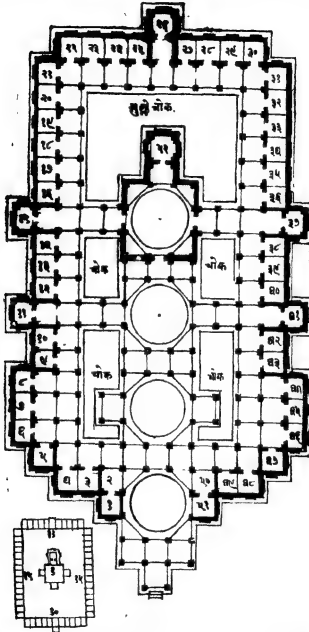
પંચવિંશતિ વિસ્તારં અષ્ટાવિંશતિ મુસ્તાયતે

ભાગૈકં લોપયેત્કર્ણં ચતુરશીર્તિ જિણાલયઃ ॥ ૪ ॥

વિંશવિંશકૃતેક્ષેત્રે વૃષ્ઠે ચત્વાર્શિ મુસ્તાયતે ।

જિણમાલાસ્તથા નામ સર્વકલ્યાણકારિકા ॥ ૫ ॥

૧ ચોરાશી જિનાયતન બીજા પ્રકારે પાછળ એકવીસ, બાજુમાં બાવીસ બાવીસ અને આગળ બહાર દેવકુલિકા અને મુખ્ય મંદિર મળીને કુલ ચોરાશી જિનાયતન થાય. બાજુમાં મોટી દેરીઓ કરવાને મહાધર કહે છે તે દેવકુલિકા નાની સંખ્યામાં ગણવી અને ચાર ગળે બહાણુક કરવા તેવું ચોરાશી જિણાલયને જીણમાલા નામે બાણવું. રાણુકપુરનું ધરણી વિહાર પ્રાસાદ એ આ પ્રકારની કૃતિ છે. એકસોઆઠ જિનાયતન પ્રુદ્ધિમાન શિલ્પીએ સુકિતથી ગોઠવી લેવું.

પચીસ ભાગ પહોળાઈ અને અઠ્ઠાવીસ ભાગ ઉંડાઈ લંબાઈનું ક્ષેત્ર કરેલું. તેના ચાર ખુણાના અંકેક પદ લોપવા (એટલે ચારે ખુણે ખાંચા પડે). વીશવીસ આગળ પાછળ દેવકુલિકાઓ અને બાજુમાં વીશવીસ દેવકુલિકાઓ (ચાર મહાધર

સહિતની) કરવો. મધ્યમાં એક અને અંદર ચારબુજે ચાર મળી કુલ ચોરાશી જિનાયતને (ચારે બાબુ મધ્યમાં બલાણક કરવા) આમ સર્વ કલ્યાણ કરનાર એવું “ જિણુમાલ ” નામ બાણુવું.

વામદક્ષે ચતુર્લિંગદષ્ટાગ્રે નવપૃષ્ઠતઃ ।

મૂલમાસાદસંયુક્તે વર્ણસંખ્યા જિનાયતમ્ ॥ ૬ ॥

બાવન જિનાલયની રચનાઃ સુખ્ય મંદિરની ડાબી જમણી તરફ સત્તરઃ આગળ આઠ અને પાછળ નવ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સહિત બાવન જિનાયતનની રચના બાણુવી

વામદક્ષે ચ પંચાશત્ પૃષ્ઠે રુદ્રોઽગ્રતો દશ ।

મૂલમાસાદસંયુક્તે દ્વિસપ્તતિર્જિનાયતમ્ ॥ ૭ ॥

બહોતેર જિનાયતનની રચના કહે છેઃ સુખ્ય મંદિરની ડાબી જમણી બાબુમાં પચ્ચીશ પચ્ચીશ અને પાછળ અગિયાર અને આગળના ભાગમાં દશ દેવકુલિકાઓ તથા સુખ્ય મંદિર સહિત કુલ બહોતેર જિનાયતનની રચના બાણુવી.

અગ્રપૃષ્ઠદ્વયોવિધ ચતુર્વિંશાયતં ત્વણુ ।

અષ્ટાષ્ટ સપ્તકુલિકા સહિતં મૂલમંદિરે ॥ ૮ ॥

ચોવીશ જિનાલય બે પ્રકારે થઈ શકે. મૂળ મંદિરના આગળ અગર પાછળ પચ્ચ દેવકુલિકાઓ થાય. તેમાં ત્રણ બાબુ આઠ આઠ અગર પાછળ કરે તો સાત (આગળ આઠ આઠ કરે તો એક વધારાની દેરીમાં સરસ્વતી સ્થાપન કરવાનું અન્ય ત્રેયોમાં કહ્યું છે.)

આ પાંચે પ્રકારના જિનાયતનોમાં કયા કયા જિનતીર્થ કરે પધરાવવા બાબત વિચારણીય છે. ચોવીશ જિનાયતનમાં વર્તમાન કાળની ચોવીશી પધરાવવી. બાવન જિનાયતનોમાં વર્તમાન કાળની અને અતીત (ગત) ચોવીશીઓ મળી ૪૮ પ્રભુજી અને ચાર શાશ્વતા જિન મળીને બાવન પ્રભુ પધરાવી શકાય. બાવન જિનાલય એ નંદીશરદ્ધીપના પ્રતીક રૂપ છે. બહોતેર જિનાયતનમાં અતીત (થયેલી) ચોવીશ, વર્તમાન ચોવીશ અને અનાગત (ભાવી) ચોવીશ મળી ૭૨ બહોતેર જિનપ્રભુ પધરાવી શકાય. ચોરાશી જિનાયતનમાં ત્રણકાળની ચોવીશીના ૭૨ પ્રભુજી અને ચાર શાશ્વતાના બાર પ્રભુજી મળી ચોરાશી પ્રભુ પધરાવી શકાય. એકસો આઠ જિનાયતનમાં ત્રણ કાળના ૭૨ અને વીશ વિહરમાન અને શાશ્વતા સોળ મળી ૧૦૮ પધરાવી શકાય. આજ પ્રમાણે પધરાવવા જોઈએ એવો આગ્રહ ન હોય. પરંતુ વ્યાવહારિક ગોઠવણ આ રીતે થોડા અણુય. પછી તો એકથી વિશેષ નામના તીર્થ કરના પ્રતિમાજી પચ્ચ પધરાવે છે. જાણી અકક દેવકુલિકામાં ત્રણ ત્રણ એમ ત્રગ્ગાને મેળે પ્રતિમાજી પધરાવવાની પ્રથા છે. તેમાં ત્રણ કાળના પ્રતિમાજીઓ અને વીશ વિહરમાન અને ચાર શાશ્વતા જિન પ્રતિમાજીનો મેળ કરીને બેસારવા પ્રયત્ન કરે છે.

યદિ સ્થાન માનાશ્રયે ન્યુનાધિક્યં દેવકુલે ।

પાર્શ્વ પૃષ્ઠાગ્રસંસ્થેન તત્ર દોષો ન જાયતે ॥ ૯ ॥

કદાચ સ્થાન જગ્યાનો આશ્રય બાણીને પડખાની દેરીએ આગળ પાછળ વધારે પડે અગર તેમાં એછા વધુ કરવું પડે તો તેનો દોષ ન બાજવો. જો કે કે સંખ્યા તો ૮૪, ૭૨, ૫૨ કે ૨૪ મેળવવી.

અગ્રતઃ પૃષ્ઠતઃચૈવ વામદક્ષિણતોઽપિવા ।

જિનેન્દ્રાયતનં ચૈવ પદવેષં વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાસાદસ્તંભકર્ણાનાં વેષદ્વારેષુ વર્જયેત્

પ્રાસાદમંદપાનાં તુ ગર્ભે કૃત્વા સુખં વહેત્ ॥ ૧૧ ॥

એકાદશી, બહોતેર, બાવન કે એવીશ જિનાયતનની દેવકુલિકાએ કરવા મંદિરના આગળ પાછળ કે પડખે કે બધી બાજુમાં પદનો વેધ ન આવે તેમ કે (વેધ તજવો). પ્રાસાદના સ્તંભો અને ખુણાઓનો વેધ દ્વારમાં ન આવે તેમ કર તે મૂળમંદિરના દ્વારમાં પણ વેધ ન આવે તેમ કરવું. તે સર્વમંડપ અ પ્રાસાદના ગર્ભથી અનુસરીને કરવાથી સુખને આપનાર બાજુબું.

છપ્પપદે કુલિકાયાં પક્ષગર્ભં ચ ...

દેવકુલીગર્ભગૈહે બ્રહ્મગર્ભં ન લોપયેત્ ॥ ૧૨ ॥

બ્રહ્મગર્ભે યદિ લુપ્તે વેષદોષો મહદ્ભયમ્ ।

ક્વચિત્ પાર્શ્વગર્ભલોપે તત્ર દોષો ન વિચતે ॥ ૧૩ ॥

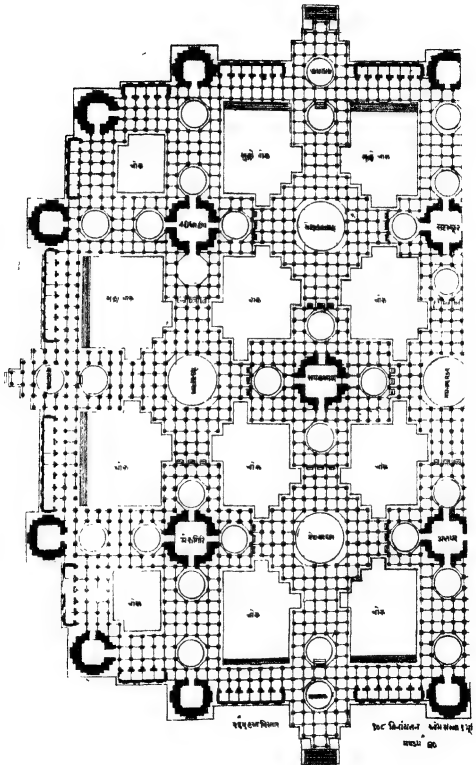
જિનાયતનના નાના પદો પર શિખર કરવામાં પડખાનો ગર્ભ....પરંતુ દેવકુ કાના ગર્ભગૃહના શિખરનો ઉભો બ્રહ્મગર્ભ કદી ન હોપવો. જો બ્રહ્મગર્ભ લોપે વેષદોષનો ભય ઉપજે પરંતુ કદાચ (નાના પદના કારણે) પડખાના ગર્ભ હો તો તેનો દોષ....

જિનાયતં શુભં કાર્યં સર્વજ્ઞૈર્હિં મુશિલ્પિભિઃ

વાસ્તુજ્ઞાને સ્વતઃ સિદ્ધઃ વાસ્તુવેત્તા દેવસમઃ ॥ ૧૪ ॥

વાસ્તુ શાસ્ત્રમાં પોતે સિદ્ધ થયેલા જ્ઞાનવાળા અને વાસ્તુના બાજુવાળા રૂપ એવા સર્વ જ્ઞાના બાજુકાર તેવા સારા કુશળ સિદ્ધીએ આવું અનેક શું વાળું જિનાયતનું કામ શુદ્ધિ અને તકથી કરવું.

એક સો વ્યાઠ જનાયતન
ચાતુર્થ મહામાસાદ તળદશન

શાસ્ત્રવિહિનાપવાદેન કથ્યતે મુનિપુંગવૈઃ ।

ગુણદોષો ચ વિજ્ઞાય શિલ્પી કુર્વતિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૫ ॥

કદાચ કોઈ સમય કારણસર અપવાદરૂપ શાસ્ત્ર વિહિન માર્ગ કષિનુનિઓએ
કહ્યા હોય તો તેના ગુણદોષ બાણીને બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ તેવું કાર્ય કરવું.

કવચિત્ શાસ્ત્રવિહિનં તુ યદિ કર્મજ્ઞધીમતામ્ ।

કર્મઠે કુશલે તસ્મિન્ વેધદોષો ન જાયતે ॥ ૧૬ ॥

વાસ્તુ કર્મના બુદ્ધિમાન કર્મજ્ઞના જ્ઞાના એવા કુશળ સ્થપતિને જો કદાચ
એવા સંજોગોમાં અણુદૃષ્ટકે શાસ્ત્રવિહિન માર્ગે જવું પડે તો તે વેધદોષ ન બાબુવો.

અલિદ તલભૂમ્યુચં દેવકુલીશ્રુવસ્તલમ્ ।

પ્રણાલં કારયેદ્ધિમાન્ પૂર્વતશ્ચાગ્રભાગત્ ॥ ૧૭ ॥

અર્હાદ પરસાળ-ચોટીની ભૂમિ તળ કરતાં દેવકુલિકાના ગર્ભગૃહતુ' ભૂમિતલ
ઉંચું રાખવું અને તેના ઢાળ આગળ પૂર્વમાં બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ રાખવો.

ગુણાશ્ચ વદ્વેવો યત્ર દોષ ઇકો ભવેદ્યદિ ।

ગુણાધિકં ચાલ્પદોષં કર્તવ્યં નાત્ર સંશય ॥ ૧૮ ॥

જો સ્થાપત્ય કામમાં ઘણા ગુણો હોય અને કોઈ એકાદ દોષ હોય તો તે
દોષ ગણાતો નથી. તેવા અધિક ગુણવાળા અને અલ્પદોષવાળાં કાર્ય નિર્દોષ છે
તેમ બાણીવું. તેમાં સંશય ન કરવો. અમિકુ'ડમાં જળબિન્દુઓની સ્થિતિ
જેવું તે બાણીવું.

અષ્ટાપદ સમોસર્પાં શિશ્વરં મેરુમાનકમ્ ।

કુતે ભાવકલ્પાંશ ક્ષેત્રમાનં ન યોજયેત્ ॥ ૧૯ ॥

અષ્ટાપદ, સમવસરણ કે મેરુશિખરને શાસ્ત્રોમાં કહેલા એમના માનપ્રમાણ
પ્રમાણે કરવાનું અશક્ય હોય તો ન કરવાં. પરંતુ તેના વ્યવહાર કલ્પનાભાગથી
ભાવ દેખાડવો.

॥ દ્વિસાર્ણવ ॥

જંબુદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રના જૈન તીર્થંકરોની અતિત-(ભૂ૧), વર્તમાન અને અનાગત (ભાવિ) ચોવીશીઓનાં ક્રમ, નામ અને લાંચન

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે વર્તમાન ચોવીશી

ક્રમ	તીર્થંકર	લાંચન	ક્રમ	તીર્થંકર	લાંચન
૧	ઋષભદેવ	પોઠીયો	૧૩	વિમલનાથ	વરાહ
૨	અઘિતનાથ	હાથી	૧૪	અનંતનાથ	સીંચાણો પક્ષી
૩	સંભવનાથ	ઘોડો	૧૫	ધર્મનાથ	વજ્ર
૪	અભિનંદન	વાંદરો	૧૬	શાંતિનાથ	હરણ
૫	સુમતિનાથ	કૌંચ પક્ષી	૧૭	કુંથુનાથ	બકરો
૬	પદ્મપ્રભુ	કમળ	૧૮	અરનાથ	નંદાવર્ત
૭	સુપાર્શ્વનાથ	સ્વસ્તિક	૧૯	મદિલનાથ	કળશ
૮	ચંદ્રપ્રભુ	ચંદ્રમા	૨૦	મુનિસુવૃત	કાચળો
૯	સુવિધિનાથ	મગર	૨૧	નેમિનાથ	નીલકમળ
૧૦	શીતલનાથ	શ્રીવત્સ	૨૨	નેમિનાથ	શંખ
૧૧	શ્રેયાંસનાથ	ગેંડો	૨૩	પાર્શ્વનાથ	મર્ષ
૧૨	વાસુપૂજ્ય	પાડો	૨૪	મહાવીરપ્રભુ	સિંહ

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે અતિત (ભૂ૧) ચોવીશી

૧	શ્રીકેવલ જ્ઞાન	સિંહ	૧૩	શ્રીસુમતિ	પાડો
૨	નિર્વાણી	સર્પ	૧૪	શિવગતિ	ગેંડો
૩	સાગર	શંખ	૧૫	અઆગ	શ્રીવત્સ
૪	મહાયશ	નીલકમળ	૧૬	નમિશ્રૃંગ	મધર
૫	વિમલ	કાચળો	૧૭	અનિલ	ચંદ્રમા
૬	સર્વાતુભૂતિ	કળશ	૧૮	યશોધર	સ્વસ્તિક
૭	શ્રીધર	નંદાવર્ત	૧૯	કૃતાર્થ	કમળ
૮	શ્રીદત્ત	બકરો	૨૦	જિનેશ્વર	કૌંચપક્ષી
૯	દામોદર	હરણ	૨૧	શુદ્ધમતિ	વાંદરો
૧૦	સુતેજા	વજ્ર	૨૨	શિવંકર	ઘોડો
૧૧	સ્વામીનાથ	બાજપક્ષી	૨૩	સ્થાનંદર	હાથી
૧૨	મુનિસુવૃત	વરાહ	૨૪	સંપ્રતિ	પોઠીયો

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે અનાગત (ભાવી) ચોવીશી

૧	પદ્મનાભ	સિંહ	૧૩	નિષ્કાય	પાડો
૨	સુરદેવ	સર્પ	૧૪	નિષ્પુલાક	ગે'ડો
૩	સુપાર્થ	શંખ	૧૫	નિર્મમ	શ્રીવત્સ
૪	સ્વયંપ્રભ	નીલકમળ	૧૬	ચિત્રગુપ્ત	મધર
૫	સર્વોત્ક્રાંતિ	કાચબો	૧૭	સમાધિ	ચંદ્રમા
૬	દેવશ્રુત	કળશ	૧૮	સંવર	સ્વસ્તિક
૭	ઉદય	નંદાવર્ત	૧૯	યશોધર	કમળ
૮	પેઠાલ	બકરો	૨૦	વિજય	કૌંચપક્ષી
૯	પોટીલ	હરણ	૨૧	મદ્દિલ	વાંદરો
૧૦	શતકીર્તિ	વજ્ર	૨૨	શ્રીદેવ	ઘોડો
૧૧	સુવત	બાજપક્ષી	૨૩	અનંતવીર્ય	હાથી
૧૨	અમમ	વરાહ	૨૪	ભદ્રકૃત	પોઠીયો

વીશ વિહરમાન (મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વર્તમાનકાળમાં વિચરતા)

૧	ત્રીમંધર	વૃષભ	૧૧	વજ્રધર	શંખ
૨	યુગમંધર	હાથી	૧૨	ચંદ્રાનન	વૃષભ
૩	બાહુ	હરણ	૧૩	ચંદ્રબાહુ	કમળ
૪	સુબાહુ	વાંદરો	૧૪	ભુજંગદેવ	કમળ
૫	સુવત	સૂર્ય	૧૫	ઈશ્વર	ચંદ્ર
૬	સ્વયંપ્રભ	ચંદ્ર	૧૬	નેમિપ્રભ	સૂર્ય
૭	ઋષભાનન	સિંહ	૧૭	વીરસેન	વૃષભ
૮	અનંતવીર્ય	હાથી	૧૮	મહાભદ્ર	હાથી
૯	સુરપ્રભ	ઘોડો	૧૯	ચંદ્રદેવચશા	ચંદ્રમા
૧૦	વિશાળ	સૂર્ય	૨૦	અજિતવીર્ય	સાથીયો

નીચેના ચાર શાશ્વત જીન સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં આ નામો દશ ક્ષેત્રની દશ ચોવીશીઓમાં અને વિહરમાન જિનમાં અવશ્ય લખ્ય થાય જ છે.

શાશ્વતજિન લાંચ્છન

૧ ઋષભાનન-નંદી

૨ ચંદ્રાનન-ચંદ્ર

૩ વારિપેણુ-સૂર્ય કે પાડો

૪ વર્ધમાન-સિંહ

૫. આચાર્ય વિજયોદયસૂરિજી અને શ્રી વિજયનંદનસૂરિજીની યાદી પ્રમાણે શાસ્ત્રીત જીનને લાંચીન નથી. અમદાવાદ શાંતિનાથજીની પોળમાં બોંયરાઓ ચોમુખના શાસ્ત્રીતા છે. તેને એકેને લાંચીન જ નથી. તે રીતે રાજસ્થાનમાં પણ એક સ્થળે તેઓએ તેમ બેયેલું છે.

સિદ્ધચક્ર

જિનનીર્થ'કરોને પાંચ કલ્યાણકો નીચેની વિગતે હોય છે.

૧ અયવન કલ્યાણક-દેવલોકમાંથી માતાની કુક્ષમાં પધારતાં.

૨ જન્મ કલ્યાણક જન્મ સમયે પ્રભુને મેરૂ પર્વત પર ઇંદ્રો ઉત્સવ કરે છે.

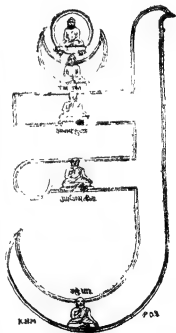
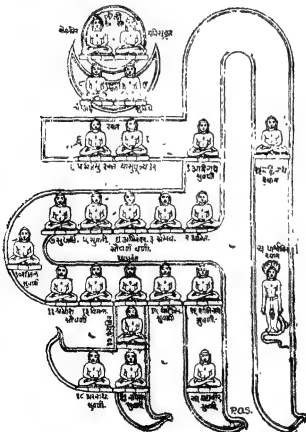
૩ દીક્ષા કલ્યાણક-સંસાર ભોગની દીક્ષા ઉત્સવ.

૪ કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક-દીક્ષા તપના અંતે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી સમગ્ર સરણ પર બેઠી દેશના આપે છે.

૫ મોક્ષ કલ્યાણક-શરીર ત્યાગ-દેહોત્સર્ગ-

वर्तमानना येवीश तीर्थ'करानी गणधर संख्या १४५२

१ ऋषभदेव	गणधर	८४	१३ विमलनाथ	गणधर	५७
२ अमिनंदन	"	८५	१४ अनंतनाथ	"	५०
३ संभवनाथ	"	१०१	१५ धर्मनाथ	"	४३
४ अमिनंदन	"	११६	१६ शांतीनाथ	"	३६
५ सुभतिनाथ	"	१००	१७ कुंथुनाथ	"	३५
६ पद्मप्रभु	"	१०७	१८ अरनाथ	"	३३
७ सुपार्श्वनाथ	"	८५	१९ भट्टीनाथ	"	२८
८ चंद्रप्रभु	"	८३	२० मुनिमुकुत	"	१८
९ सुविधिनाथ	"	८८	२१ नमिनाथ-नेमनाथ	"	१७
१० शीतलनाथ	"	८१	२२ नेमनाथ-निमनाथ	"	११
११ श्रेयांशनाथ	"	७६	२३ पार्श्वनाथ	"	११
१२ वासुदेव	"	६६	२४ भट्टावीर	"	११

हैं। कार पंचपरमेष्टी
अमर्त स्वेत-सिद्ध-रत्न
आचार्य-पीत-उपाध्याय बीसा
साधु रथाम गजु

चोकरभां वज्र भूमां येवाशी

ચૌવીશ તીર્થ"કર ભગવાનના ચૌદસો બાવન ગણધર છે. આ ગણધરની મૂર્તિઓ પટ રૂપે પાલીતાણા આગમ મંદિરમાં છે. પરંતુ વિશેષ કરીને તેમના પગલાંની આકૃતિ પટ રૂપે કરેલ બેવા મળે છે.

સહસ્રક્રાંતગંત ૧૦૨૪ તીર્થ"કરની રચના

૭૨૦ પાંચ ભરતક્ષેત્ર અને પાંચ ઐરાવત એ દશ ક્ષેત્રની અતિત વર્તમાન અને અનાગત. એ ત્રણની ત્રણ ત્રણ ચોવિશિના ૭૨૦ તીર્થ"કરો નિચેની વિગતે.

૭૨ જંબુદ્વીપ ભરતક્ષેત્રના અતિત વર્તમાન અને અનાગત	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પૂર્વ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધ પૂર્વ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપાર્ધે પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ જંબુદ્વીપે ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પૂર્વ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પશ્ચિમ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધદ્વીપે પૂર્વ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધદ્વીપે પશ્ચિમ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચોવીશી

૭૨૦ આ સાતસો વીશ પ્રભુલના નામે જૈનશ્રેયામાં આપેલા છે.

૧૬૦ મહાવિદેહ

ઉત્કૃષ્ટ કાળે	ઘાતક્રીખંડના	ઘાતક્રીખંડના	} ૭૨x૫ મળી કુલ ૧૬૦ પ્રભુ
જંબુદ્વીપે	પૂર્વાર્ધના	પશ્ચિમાર્ધ	
૭૨ + ૭૨	+ ૭૨		
પુષ્કરાર્ધ પૂર્વાર્ધ	પુષ્કરાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ		
૭૨ + ૭૨	+ કુલ ૧૬૦ના નામે જૈન		

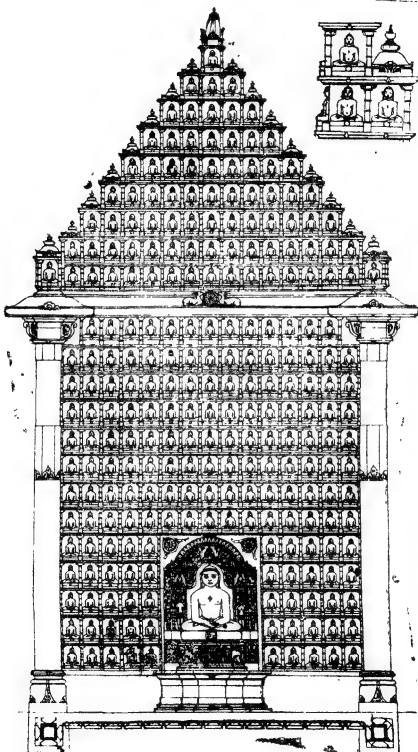
શ્રેયામાં આપેલા છે.

૨૦ વિહરમાન તીર્થ"કરો

૧૨૦ ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીશીના ૨૪ તીર્થ"કરોના પાંચ પાંચ કલ્યાણકની ૨૪x૫=૧૨૦ મૂર્તિઓ

૪ શાર્દૂતા તીર્થ"કરો

૧૦૨૪ કુલ એકહજાર ચોવીશ તીર્થ"કરોનો ચારે બાજુ ૨૫૬, ૨૫૬ પ્રભુના દક્ષા પદ આકૃતિની રચના કરીને કરવી. તેમાં પ્રત્યેક બાજુ એકેક મોટી શાર્દૂત છન પ્રતિમાની મૂર્તિ (બને તો પરિકર સહિતની) કરી ફરતા નીચે ઉપર ને બાજુમાં પ્રતિમા નાની નાની કરવી.

ઉત્કૃષ્ટ કાળે વિચરતા ૧૭૦ તીર્થીંકર એક સાથે અજિતનાથજીના સમયમાં જગત પર થયા. તેમાં મૂળનાયક અજિતનાથજીની મધ્યમાં પ્રતિમા કરવી. તેની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે બાજુવી.

૧૬૦ પ્રભુ મહાવિરેહ ઉત્કૃષ્ટકાળે

જાંબુદ્રીપના

ઘાતક્રીખંડ

પુષ્કરાર્ધ

પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ

પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ

૩૨

+

૩૨

+

૩૨

+

૩૨

+

૩૨

+

૩૨

૫ ભરતક્ષેત્રના પાંચ

૫ ઐરાવતક્ષેત્રના પાંચ

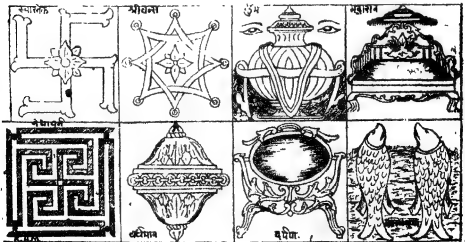
૧૭૦ પ્રભુજીનો ૫૮ મધ્યમાં જરા મોટી અજિતનાથજીની પ્રતિમા કરી ફરતા નાના નાના પ્રતિમાજી કરવા.

જૈન દર્શનમાં શુભ એવા અષ્ટમંગળ કહ્યા છે.

અષ્ટ મંગલઃ સ્વસ્તિકં નંદાવર્તં ચ દર્પણયુગ્મમત્સ્યઘટમ્ ।

શ્રીવત્સં ચ મદ્રાસનં વર્ધમાનાષ્ટમંગલમ્ ॥ ૧ ॥

જૈન અષ્ટમંગળમાં (૧) સ્વસ્તિક, (૨) નંદાવર્ત, (૩) દર્પણ, (૪) યે માત્ર લીની જોડી, (૫) કુંભ, (૬) શ્રીવત્સ અને (૭) ભદ્રાસન, (૮) વર્ધમાન એ આઠ મંગળ બાજુવા.

અષ્ટમંગળ

* અ. મંગળનો કેમ પણ રચણે આધારાછો નેવામાં આવે છે.

તેને લોકકાવ્યમાં : દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્ય, જોડ,
કળશ, સ્વસ્તિક, ને નંદાવર્ત અષ્ટમંગળ એ કોડ.

પ્રભુના ગર્ભપ્રવેશ સમયે માતાને ચૌદ સ્વપ્નનાં દર્શન થાય છે.

અથ ચૌદ સ્વપ્ન: ગજો નંદી મૃગરાજો લક્ષ્મી પુષ્પમાલા ચંદ્ર: ।

ભાસ્કરશ્ચ ધ્વજો ઘંટ: પદ્મસર: સિરાર્ણવ: ॥ ૧ ॥

દેવગૃહં રત્નરાશિ: નિર્ધૂમમગ્નિ સ્વપ્નકા: ।

ચત્વર્દશ સ્વપ્નકાનિ પઠ્યંતિ જિનમાતૃકા: ॥ ૨ ॥

(૧) હાથી, (૨) પોઠીયો, (૩) સિંહ, (૪) લક્ષ્મીજી, (૫) પુષ્પની જે માળા,
(૬) ચંદ્ર, (૭) સૂર્ય, (૮) ધ્વજ, (૯) કુંભ, (૧૦) પદ્મસરોવર, (૧૧) ક્ષીરસાગર,
(૧૨) દેવવિમાન-ગૃહ, (૧૩) રત્નસમુદ્ધ જાને (૧૪) ધુમાડા વગરનો આગ-એ
ચૌદ વસ્તુઓ પ્રભુજીના માતાજીને ગર્ભપ્રવેશ પહેલાં સ્વપ્નમાં દેખાય છે.

લોક કાવ્યમાં ચૌદ સ્વપ્ન ॥ વારજી વૃષભસિંહ, લક્ષ્મી, જે કૂલમાળા; ચંદ્ર, સુરજ,
ધ્વજ, કળશ, પદ્મસરોવર, ન્યાલ. ક્ષીરસમુદ્ર, દેવવિમાન, રત્નઢગ, નિર્ધૂમ આગ;
જુરેમ મુપન એ ચૌદ શુભ જીનમાત મહાભાગ. ॥

પોઠીયાં ૩	હાથી ૨	સિંહ ૩	લક્ષ્મી ૪	પુષ્પમાળા ૫
				
સુર્ય-૬.	ચંદ્ર ૭	ધ્વજ ૮	કુંભસીલ.	પદ્મસરોવર. ૧૦
				
ક્ષીરસમુદ્ર ૧૧	વિમાન ૧૨	રત્નકુંડી-૧૩	નિર્ધૂમ અગ્ની ૧૪	
				

KANTILAL H. BHARATI,

PRINCE OF PRADESHANKER, O. S. BHARATI.

ચૌદ સ્વપ્ન

* ચૌદ સ્વપ્નનો હંમ ધણી રથને આલાપાજા જાણમાં આવે છે.

અનતીર્થકર પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં આ લોક લોચ અષ્ટપ્રતિહાર્ય હાજર જ હોય છે. તેના અન પ્રભુના પરિકરમાં યથાસ્થિત મૂર્તિ રૂપે દર્શાવેલું હોય છે.

અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય: અશોકવૃક્ષ: સુરપુષ્પવૃષ્ટિ દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।

ભામંડલ દુંદુભિરાત પત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥

(૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્યધ્વનિ શાંખ, (૪) ચામર, (૫) આસન, (૬) ભામંડળ, (૭) દુંદુભિ વાદ્ય, (૮) છત્ર એ આઠ પ્રતિહાર્ય શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના અણુવા.

જિનદર્શન પરિશિષ્ટ (૨)

જિન પ્રતિમા લક્ષણમાં પદ્માસન અને કાયોત્સર્ગ ધ્યાની એમ બે પ્રકાર સ્વરૂપ કહ્યાં છે. અર્હંત પ્રતિમાના વિશેષ લક્ષણમાં અષ્ટપ્રાતિહાર્ય-સાથે હોવાનું માનેલ છે. બાકીની જિનપ્રતિમા સિદ્ધાવસ્થાની માનવાનું કહ્યું છે. અષ્ટ પ્રતિહાર્યમાં, (૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સિંહાસન, (૩) ચામર, (૪) ભામંડળ, (૫) દેવદુંદુભિ, (૬) દિવ્યધ્વનિ, (૭) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૮) છત્ર કહ્યાં છે. અને પરિકરમાં તે સર્વ સમાવિષ્ટ કરેલ હોય છે.

પદ્માસન બેઠેલી જિન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારના માન પ્રમાણનું હોય છે. પરંતુ તેના લાંચ્છન ચિહ્ન પરથી તે ચોવીશમાંથી કયા પ્રભુજી છે તે ઓળખાય છે. ઘણી પ્રાચીન પ્રતિમાઓને લાંચ્છન હોતાં નથી. તેમ પરિકર પણ બહુ જુના મળતા નથી. પરંતુ કોઈનાં ઉપર અશોકવૃક્ષની આકૃતિ કે નીચે ધર્મચક્રવાળી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મળે છે.

પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે કે કુશાન કાળની પ્રતિમાઓમાં લાંચ્છન કે પરિકરનો સાવ અભાવ છે. ગુપ્તકાળની કોઈ કોઈ પ્રતિમાઓ પર લાંચ્છન ધર્મચક્રની મુદ્રા અને ગાંધર્વો સાહચર્ય મળે છે. પરિકર પદ્ધતિ પાછલા કાળની હોય તેમ તેના ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી જણાય છે. પહેલા તીર્થંકર આદિનાથ પ્રભુની કોઈ કોઈ પ્રાચીન મૂર્તિને ખલે વાળની લટો તેમજ તીર્થંકર પ્રતિમાને ઉપવીતનું ચિન્હ પણ જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન આગમોમાં વાસ્તુ દેવોના નામ આપી સમયોચિત તેની પૂજાદિ કરવાનું કહ્યું છે. ચોસઠ યોગીનીઓના તથા ક્ષેત્રપાલાદિ વીરના નામો અને અન્ય

તાંત્રિક દેવદેવીઓના સ્વરૂપ વર્ણન મંત્રક્રિયાવિધિ સહીત જૈન ગ્રંથોમાં આપેલા છે. કદાચ પાછલા કાળમાં બૌદ્ધોના અનુકરણરૂપ તે પ્રવિષ્ટ થયું હાગે છે. અહિંસક સંપ્રદાયમાં આવી તાંત્રિક ક્રિયા આશ્ચર્યજનક લાગે છે.

જૈન સંપ્રદાયના પ્રાધાન્ય બે વિભાગ (૧) દિગંબર અને (૨) શ્વેતાંબર છે. કશા આભરણ અલંકાર રહીત કે એવા ચિત્ર વગરની નિર્લેપ વિતરાગ પ્રભુની પ્રતિમા હોય છે. દિગંબરોમાં નમરૂપે અને શ્વેતાંબરોમાં લંગોટવાળી વિતરાગ પ્રભુની પૂજા થાય છે. શ્વેતાંબરમાં ભાવિક ભક્તો પ્રભુભક્તિને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવા આભુષણ-અલંકારોથી પ્રતિમાઓને વિભૂષિત કરે છે. પ્રાસાદમાં સુખ્ય પ્રધાન સ્થાપિત કરેલ પ્રતિમાને “મૂળનાયક” કહેવામાં આવે છે.

કોઈપણ દેવના મંદિરમાં મૂળનાયક મૂર્તિના પર્ચાય સ્વરૂપે જુદા જુદા સ્થળે કોતરવામાં આવે છે. દ્વાર પરના ઉતરંગમાં કે તેની શાખોમાં તે દેવના પ્રતિહાર સ્વરૂપે જોતાં તે કયા દેવનું મંદિર છે તે ઓળખવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે.

જન મંદિર દ્વારના ઉતરંગમાં જન મૂર્તિ, તેની શાખોમાં પ્રતિહાર સ્વરૂપ કે ઘોડશ વિદાદેવીના સ્વરૂપે તથા મૂળ મંદિરની બહાર પ્રદક્ષિણામાં ત્રણ ગવા-ક્ષોમાં જન મૂર્તિની સ્થાપના કરે છે. મંડોવરની જંઘામાં યજ્ઞયક્ષણીના સ્વરૂપે કરેલા હોય છે. તીર્થંકરના લાંચ્છન પીઠના થરમાં કોતરેલા હોય છે. મંડપ કે ચોકીના ધુમટ-ધુમટીમાં જન સંપ્રદાયના ચિત્તો-અષ્ટમંગળ, ચૌદ સ્વપ્ન કે જન મૂર્તિઓ કે યક્ષયક્ષીણીના સ્વરૂપે કોઈ કોઈ સ્થળે કોતરેલા હોય છે. પ્રત્યેક મંદિરમાં ઉપર કહેલું શિલ્પ આવશ્યક ગણ્યું નથી. પરંતુ ત્યાં કહેલી શિલ્પાકૃતિ જોતાં જ તે કયા સંપ્રદાયનું છે તે બાણી શકાય છે. કોઈ દ્વાર, ગોળ કે એવા ભાગ પર સમવસરણ મેરૂ કે પ્રભુના જીવન દૃશ્યો કોતરેલા હોય છે તે પરથી જન મંદિર ચોક્કસ રીતે ઓળખી શકાય છે. દશ દિગપાલ; નવ ગ્રહો; આઠ આય-વ્યય, દેવાંડગનાઓ આદિ સ્વરૂપે તે કોઈપણ સંપ્રદાયમાં એક જ પ્રકારના કોતરવામાં આવે છે. કારણ કે પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં તે હોય છે તેમાં કંઈ ભેદ હોતો નથી.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયના પ્રારંભ કાળ બાદ જૈન સંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ એવું કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે. પરંતુ તેમની આ ગંભીર ભૂલ છે. બૌદ્ધો પર જૈન સાહિત્યની અસર પડી છે. અને બૌદ્ધ આચાર્યોએ તેના ઘણા વિકાસ કર્યો છે. એથી જૈન સંપ્રદાયની પ્રાચીનતા ઓછી ઠરતી નથી. વાસ્તુશાસ્ત્ર પર લખેલા અથો વિશ્વકર્મા પ્રણિત છે; જે પરથી તેના ઉતારા પાછલા કાળના આચાર્યોએ કરેલા છે.

જૈન વિદ્વાનોના લખેલા ગ્રંથમાં માગધી ભાષાનો ‘વત્થુસાર’ (વાસ્તુસાર) ગ્રંથ બારમી સદીના કાળનો દીક્ષીના બાદશાહ અલાઉદ્દીનના ખબ્બનચી ગવેરી કબ્કુર ફેરૂએ રચેલો છે. આ વત્થુસારની રચના તેણે જુના શિલ્પ ગ્રંથો પરથી કરી છે.

વત્યુસારના ત્રણ પ્રકરણોમાં (૧) ગૃહાદિ વિષય, (૨) જીન ચૈત્ય વિષય, (૩) જીનબિંબ એ પર તેણે બહુ સુંદર લખેલું છે. ક્રિયા જ્ઞાનના અભાવે કષ્ટર ફેરના કેટલાક મંત્રીઓમાં એકતા નથી. બીજા એક જૈન દિગંબર વિદ્વાન આચાર્ય વસુનદીએ રચેલ ‘પ્રતિષ્ઠા સાર સંગ્રહ’માં શિક્ષણના વિષય પર વિદ્વતાપૂર્ણ હકીકત આપી છે. ઉપરોક્ત બંન્ન જૈન વિદ્વાનોના કેટલાક મંત્રીઓ પરસ્પર ભિન્ન છે. તેમજ પ્રાચીન પરંપરામાં પણ કેટલીક બાબતોમાં તેઓ જુદા પડે છે. દૃષ્ટિ આદિ વિષયોમાં તેઓમાં ઘણા મતભેદ છે. છતાં એકંદરે આ વિદ્વાનોના ગ્રંથો સુંદર છે.

શાર્દૂલ જિન ચૈત્યનું વર્ણન પ્રતિકમણના રાજાદા નિત્ય કર્મના પાઠમાં બોલાય છે : લાંબા સો યોજન વિસ્તાર પચાસ ઉંચા પહોતેર ઘાટ ” આગમગ્રંથોમાં સ્તૂપ સંબંધ ઉલ્લેખો મળે છે. જૈનોનું અનુકરણ બૌદ્ધોએ કયું હોવાનું ચાક્કસ રીતે માનવું પડે છે. કદપસૂત્ર અને આગમગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે જ્યારે તીર્થંકર ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેમના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને દેવોએ સ્તૂપ રચ્યા. જૈન સ્તૂપો વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવતા નથી. પરંતુ મથુરામાં સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુની સ્મૃતિને સ્તૂપ હતો તે ઇસ્વી પૂર્વે સાતમી શતાબ્દિને હતો તેવું પુરાતત્વજ્ઞો દૃઢપણે સિદ્ધ કરે છે. જૈનોમાં આચાર્યોદિ પ્રજ્ઞ સાધુ મહારાજના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને વર્તમાનકાળના સ્વરૂપની દેરી કે ગુરૂમંદિર બોટલા પર બનાવે છે. ઓગણીસમી સદી પહેલાં ત્યાં પગલાં પથરાવવાની પ્રથા હતી. પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં દેવપ્રાસાદના આગળના વિશાળ પ્રાંગણમાં મોટો સ્તંભ ઉભો કરવાની પ્રથા છે. આ પ્રથા ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળમાં હતી. પણ વર્તમાનકાળે તે લુપ્ત થઈ છે. જૈન દિગંબર મંદિરો આગળ વિશાળ મોટા સ્તંભો ઉભા કરવાની પ્રથા છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં તે સ્થંભને “માણવક સ્થંભ” નામે શાસ્ત્રોમાં ઓળખાવે છે. તેનો લૌકિક અર્થ “માણેક થંભ” છે. દિગંબરો તેને “માન થંભ” કહે છે. પણ તે માણવક સ્તંભનું અપભ્રંશ છે.

જૈનોના કળામય ભવ્ય મંદિરો દેશના પૃથક પૃથક ભાગોમાં છે. તે જેટલા કળામય છે તેટલા જ તે સુઘડ હોય છે. મંદિરની સ્વચ્છતા જૈનો જેટલી અન્ય સંપ્રદાયમાં નથી તે ભારે પ્રશંસનીય દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

